MISIR'DA TÜRKLER VE KÜLTÜREL MİRASLARI

MEHMED ALİ PAŞA'DAN GÜNÜMÜZE
BASILI TÜRK KÜLTÜRÜ BİBLİYOGRAFYASI VE
BİR DEĞERLENDİRME

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

MISIR'DA TÜRKLER VE KÜLTÜREL MİRASLARI

İslâm Konferansı Teşkilâtı
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

MISIR'DA TÜRKLER VE KÜLTÜREL MİRASLARI

MEHMED ALİ PAŞA'DAN GÜNÜMÜZE BASILI TÜRK KÜLTÜRÜ BİBLİYOGRAFYASI VE BİR DEĞERLENDİRME

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

IRCICA LIBRARY
IRCICA
ISTANBUL 1980

İstanbul, 2006

İslâm Konferansı Teşkilâtı
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

Mısır'da Tarih ve Kültür Serisi; No. 3
Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu

ISBN 92-9063-158-9

Kapak tasarımı: Mahmut Acar, Pointgraf
Yayına hazırlık: Hümeyra Zerdeci, IRCICA
Sayfa düzeni: Murat Tunoğlu, Pointgraf
Baskı ve cilt: Plato Basımevi

IRCICA LIBRARY
Reg 48608
Class no
070.50962
İH.m

© 2006 IRCICA
Adres: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
34349, Beşiktaş, İstanbul-Türkiye
Tel: (+90) 212 259 17 42 - Faks: (+90) 212 258 43 65
e-posta: ircica@ircica.org
www.ircica.org

IRCICA Kütüphanesi Katalog Bilgileri

İhsanoğlu, Ekmeleddin, 1943-
Mısır'da Türkler ve kültürel mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan günümüze basılı Türk kültürü bibliyografyası ve bir değerlendirme / Ekmeleddin İhsanoğlu.- İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.
xxxiii, 657 s.: res.; 24 sm.- (Mısır'da tarih ve kültür serisi; no. 3)
Dipnot ve indeks var.
Bibliyografya: s. [587]-601.
ISBN 92-9063-158-9
1. Yayıncılar ve yayıncılık, Türkçe--Mısır. 2. Türkçe basmalar--Mısır--Bibliyografya. 3. Türkçe süreli yayınlar--Mısır--Bibliyografya. 4. Türkçe basmalar--Arapçaya çeviriler--Mısır--Bibliyografya. 5. Mısır--Entelektüel hayat. I. k.a. II. Seri.
070.50962--dos21

Bana kitap ve ilim sevgisini
aşılayan babamın
aziz hatırasına
ve bu vadide desteğini
esirgemeyen
candan insanlara
şükranla...

E. İhsanoğlu

İçindekiler

İÇİNDEKİLER VII
TAKDİM XI
BU KİTAP HAKKINDA XIII
GİRİŞ XVII
KİTAPTA KULLANILAN KISALTMALAR XXVII
BİBLİYOGRAFYA VE REFERANS KISALTMALARI XXVII
KÜTÜPHANE VE KOLEKSİYON KISALTMALARI XXXI
GENEL KISALTMALAR XXXIII

BİRİNCİ BÖLÜM
MISIR'DA TÜRKLER VE KÜLTÜRLERİ

I. MISIR'DA TÜRK NÜFUSU VE STATÜSÜ 3
II. MISIR SARAYI VE ARİSTOKRASİ ÇEVRELERİNDE TÜRKÇE VE OSMANLI KÜLTÜRÜ 23
SARAY VE ÇEVRESİNDE YETİŞEN KADIN ŞAİR VE YAZARLAR 49
III. İDAREDE TÜRKLER VE İDARE DİLİ OLARAK TÜRKÇE 67
IV. ORDUDA TÜRKLER VE TÜRKÇE 85
TÜRKÇE ASKERLİK LİTERATÜRÜ 88
V. OKULLARDA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE OSMANLI KÜLTÜRÜ 103
1. TÜRKÇE EĞİTİM FAALİYETLERİNİN BAŞLAMASI 103
TÜRKÇE EĞİTİMİN KURUMLAŞMASI 106
2. ABBAS I VE SAİD PAŞALAR DÖNEMİ 109
3. HİDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ 111
KIZ OKULLARI 113
4. SUDAN'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ 114
5. OKULLARDA TÜRKÇE EĞİTİMİNİN AZALTILMASI VE SONA ERDİRİLMESİ 115
6. MISIR OKULLARINDA OKUTULAN DERS KİTAPLARI 120
A. DİN KİTAPLARI 121
B. MATEMATİK KİTAPLARI 122
C. DİL EĞİTİMİ KONUSUNDA KULLANILAN KİTAPLAR 126
VI. FARS DİLİ VE EDEBİYATI 137
1. FARS DİLİ EĞİTİMİNDE KULLANILAN KİTAP VE SÖZLÜKLER 137

2. FARSÇA'DAN TÜRKÇE'YE TERCÜME EDİLEN ESERLER 139
3. MISIR'DA BASILMIŞ OLAN FARSÇA ESERLER 141
VII. MISIR'DA TERCÜME HAREKETİ VE TÜRKÇE'NİN YERİ 145
1. TERCÜME NASIL YAPILIRDI? 149
2. TÜRKÇE TERCÜMELERİ KİMLER YAPARDI? 152
3. TERCÜME İŞLERİNİN KURUMLAŞMASI 155
A. DİLLER OKULU (MEDRESET EL-ELSÜN) 155
B. TERCÜME ODASI 158
4. DOĞU DİLLERİNDEN YAPILAN TERCÜMELER 159
5. BATI DİLLERİNDEN YAPILAN TERCÜMELER 164
VIII. MISIR'DA BASILAN TÜRKÇE KİTAPLARA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME 177
1. BULAK MATBAASI VE MEHMED ALİ PAŞA 178
A. MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDE BULAK'TA BASILAN KİTAPLAR 180
B. MEHMED ALİ PAŞA'DAN SONRA BULAK'TA TÜRKÇE KİTAP BASIMI 183
2. SULTAN ABDÜLHAMİD II DÖNEMİNDE MISIR'DA BASILAN KİTAPLAR 185
3. DİNÎ ESERLER 186
4. DÎVÂNLAR VE EDEBÎ ESERLER 196
5. TARİH, BİYOGRAFİ VE COĞRAFYA KİTAPLARI 207
6. BİLİME AİT ESERLER 216
7. JÖN TÜRKLER VE SİYASÎ MUHALİFLERİN YAYINLARI 225
A. JÖN TÜRKLER'İN YAYINLARI 225
B. İTTİHAD VE TERAKKİ İKTİDARI İLE CUMHURİYET'E MUHALİF YAYINLAR 236
8. YİRMİNCİ YÜZYILDA BASILAN TÜRKÇE KİTAPLARA TOPLU BİR BAKIŞ 238
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN SONRAKİ DÖNEM 244
IX.TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR 251
1. BİRİNCİ DÖNEM: *VEKÂYİ-İ MISRİYYE* VE *MISIR* GAZETESİ 253
2. İKİNCİ DÖNEM: JÖN TÜRK GAZETELERİ 262
3. ÜÇÜNCÜ DÖNEM: BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE ÇIKARILAN ESARET GAZETELERİ 286
4. DÖRDÜNCÜ DÖNEM: CUMHURİYET'İN İLÂNINDAN SONRA ÇIKAN İKİ GAZETE: *MÜSÂVÂT* VE *MUHÂDENET* 300
5. BEŞİNCİ DÖNEM: İKİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE *CEPHE* 306
X. TÜRKÇE'DEN ARAPÇA'YA TERCÜME EDİLEREK BASILMIŞ OLAN KİTAPLAR 309

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA TÜRKÇE KİTAP BASIMI

I. MISIR'DA MATBAACILIĞIN BAŞLAMASI 329
1. BASILAN İLK TÜRKÇE KİTAPLAR 329
2. MEHMED ALİ PAŞA'NIN YENİLEŞME HAREKETİ İÇİNDE MATBAACILIĞIN YERİ 332
II. BULAK MATBAASI VE TÜRKÇE KİTAP BASIMI 335
1. BULAK MATBAASI'NIN KURULUŞU 335
2. BULAK'TA TÜRKÇE KİTAP ÜRETİMİ 337
3. BULAK MATBAASI'NIN MÜRETTİP VE MUSAHHİHLERİ 338
4. BULAK MATBAASI'NDA MÜLTEZİM ZİMMETİNE KİTAP BASILMASI 339
5. MATBAADA KULLANILAN HARFLER 340
6. İSTANBUL MATBAACILIĞI İLE BULAK MATBAACILIĞININ BİRBİRİNE TESİRLERİ 344
7. BULAK KİTAPLARININ OSMANLI TÜRKİYESİ'NDE SATIŞI 346
8. BULAK MATBAASI'NDA BASILAN İLK KİTAP: *VESÂVÂNÂME-İ SEFERİYYE* 348

III. MISIR'DA BULAK MATBAASI DIŞINDA TÜRKÇE KİTAP BASAN BAŞLICA MATBAALAR 355
1. DÎVÂN EL-CİHÂDİYYE MATBAASI 356
2. MEDÂRİS EL-MÜLKİYYE MATBAASI 357
3. VÂDÎ EL-NİL MATBAASI 358
4. MATBAA-İ OSMÂNİYYE / KÂNÛN-I ESÂSÎ MATBAASI 358
5. OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ MATBAASI 361
6. HİNDİYYE MATBAASI 361
7. MAÂRİF MATBAASI 362
8. TÜRK MATBAASI 362
9. İCTİHÂD MATBAASI 362
10. OSMANLI MATBAASI 363

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'DA BASILI TÜRK KÜLTÜRÜ BİBLİYOGRAFYASI

ÇALIŞMADA KULLANILAN KAYNAKLAR VE TOPLU LİSTELERİN OLUŞTURULMASI 367
BİBLİYOGRAFİK KÜNYELER OLUŞTURULURKEN İZLENEN YOL 379
I. TÜRKÇE KİTAPLAR LİSTESİ (1798-1997) 385
NÜSHASI BULUNAMADIĞINDAN DİLİ HAKKINDA ŞÜPHE DUYULAN KİTAPLAR 515
II. TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR LİSTESİ (1828-1947) 519
LİSTEYE DAHİL EDİLMEYEN SÜRELİ YAYINLAR 545
III. TÜRKÇE'DEN ARAPÇA'YA ÇEVRİLEN KİTAPLAR LİSTESİ (1828-2003) 547

EKLER

EK 1 BULAK MATBAASI İÇİN KULLANILAN İSİMLER 581
EK 2 MUSAHHİHLER VE BASTIKLARI TÜRKÇE KİTAPLAR 582
EK 3 MÜLTEZİMLER VE BASTIKLARI TÜRKÇE KİTAPLAR 584
BİBLİYOGRAFYA 587

İNDEKSLER

KRONOLOJİK İNDEKS 605
KİŞİ ADLARI İNDEKSİ 609
MATBAA ADLARI İNDEKSİ 621
KONU İNDEKSİ 625
İLK BASKI YERİ İNDEKSİ 627
GENEL İNDEKS 629

TAKDİM

Türklerin Tolunoğulları döneminden (868–905) başlayarak 1952'ye kadar Mısır idaresinin başında —Fatımiler dönemi hariç— daima ya Türk asıllı veya Türk devlet kültürü içinde yetişmiş olan insanlar bulunmuştur. Bu uzun süre içinde Mısır'ın Osmanlı Devleti yönetiminde bulunduğu dönem ayrı bir yere sahiptir. Türk kültürünün bu dönemde Mısır'da bıraktığı derin izler günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak Mehmed Ali Paşa'nın (1805–1848) ve daha sonra onun ailesinden gelenlerin yönetiminde Mısır'da Türk kültürü, daha önceki dönemlerde benzeri görülmedik ölçüde, dil, eğitim ve askeri sahalar dahil olmak üzere pek çok sahada etkili olmuştur.

Yirmi beş yıl boyunca IRCICA'nın genel direktörlüğünü yaptıktan sonra İslam Konferansı Teşkilatı Genel Sekreterliği görevine seçilen Sayın Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Mısır'a olan yakın ilgisi sebebiyle bundan önce de yine IRCICA tarafından Mısır hakkında çeşitli kitaplar hazırlanıp yayınlanmıştır. Bunlardan ilki on dokuzuncu yüzyıla ait Mısır fotoğraflarının yer aldığı bir albümdür. *Egypt as Viewed in the 19th Century* (2001) adlı bu albümün ardından, Mısır'da Türk kültürünü çeşitli yönlerden ele alan iki kitap daha yayınlanmıştır. Bunlardan ilki Mısır'da Osmanlı idaresinin başlamasından (1517) Mehmed Ali Paşa dönemine kadar olan sürede (1805) Kahire'de inşa edilen cami, medrese ve tekkeleri konu alan ve Muhammed Ebu el-Amayim tarafından hazırlanan *Âsâr el-Kahire el-İslâmiyye fi'l-Asr el-Osmânî* (2003) adlı kitaptır. Bu kitabın editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu yapmış, hemen ardından kendisinin Salih Sadawi ile birlikte hazırlamış olduğu *el-Sakafe el-Türkiyye fî Mısr: Cevânib min Tafaul el-Hadari Beyn el-Mısriyyîn ve'l-Etrâk = Mısır'da Türk Kültürü İzleri* adlı kitabı yayınlanmıştır. Bu ikinci eserde ise Tolunoğulları'ndan Fransız işgaline kadar olan dönemde Mısır'da Türkler ve Mısırlılar arasında dil, edebiyat, sanat, düşünce, adetler, gelenekler ve diğer alanlardaki

karşılıklı kültürel etkileşim ele alınmıştır. Bu eserin son kısmında Mısır Arapçası'na Türkçe'den giren kelimelerin yer aldığı geniş bir lügatçe yer almaktadır.

Sayın İhsanoğlu'nun doğrudan emeğinin bulunduğu bu IRCICA yayınlarının yanında, yine kendilerinin yakın ilgileriyle Aydın Özkan tarafından yayına hazırlanan *Mısır Vakıfları (Osmanlı Devri ve Öncesi)* adlı kitap da İSAR Vakfı tarafından yayınlanmıştır (2005).

Mısır tarihine ilişkin bu çalışmaların sonuncusu olan *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* adlı bu kitap ise Mehmed Ali Paşa'dan bu yana Mısır'da Türk kültürünün değişik yönlerini Mısır'da basılan Türkçe eserlerin ışığında incelemektedir. Kitap üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Türk kültürünün ve Türkçe'nin sosyal hayatta, Mısır sarayı ve çevresinde, idarede, orduda ve eğitimde yerleşmesi ve çeşitli yansımaları ile Mısır'da çeşitli dillerden Türkçe'ye yapılan tercümeler üzerine değerlendirmeler yer almaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde, Mısır'da Türkçe kitap basımında çok önemli bir yere sahip olan Bulak Matbaası ve Türkçe eser basan diğer matbaalar üzerinde kısaca durulmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde ise 'Mısır'da Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası' başlığı altında, bu çalışmanın belkemiğini oluşturan, Mısır'da basılan Türkçe kitapların, süreli yayınların ve Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da basılan kitapların listeleri bulunmaktadır.

Böylesine geniş çaplı ve derinlemesine bir çalışmayı en iyi şekilde gerçekleştirebilecek kişi şüphesiz, Sayın İhsanoğlu idi. Zira kendisi Mısır'daki son Osmanlı muhiti içinde büyümüş ve dilden adetlere kadar her yönüyle bu kültürü yaşamıştır. Ayrıca, bunların arka planını bir akademisyen ve bilinçli kültür adamı titizliğiyle merak edip araştırmış olmasa ve bu çalışmayı kendi ifadesiyle 'hayatının hedefi' olarak görmeseydi, her halde böyle bir kitap meydana getirilemezdi.

Ekmeleddin İhsanoğlu'nun uzun yıllarını vererek hazırladığı bu kıymetli kitabın yayınlanması için en uygun yer ise, kendisinin emekleriyle dünya çapında saygın bir akademik kuruluş haline gelen IRCICA'dan başkası olamazdı. Biz bu yayınımızla bir yandan Genel Sekreterimizin 'hayatının hedefinin' gerçekleşmesine katkıda bulunurken, diğer yandan da iki milletin paylaştıkları ortak tarih içindeki karşılıklı kültürel etkileşimi ve ortak kültür mirasını inceleyen örnek bir çalışmayı sunduğumuza inanıyoruz. Bu yayının gerçekleşmesini sağlayan Sayın İhsanoğlu'na ve kitabın hazırlanmasında emeği geçen Salih Sadawi ile Hümeyra Zerdeci'ye teşekkür ederim.

DR. HALİT EREN
IRCICA Genel Direktörü

BU KİTAP HAKKINDA

Bilim adamları, araştırmacılar, yazmak istedikleri eserlerde konuları umumiyetle şahsî tecrübe, tercih ve arzularının tesiri veya belirli şartların oluşmasıyla seçerler veya seçmek durumunda olurlar. Kırk yılı aşan bir zaman içinde, üniversite öğrencilik hayatımın başladığı günlerden beri, yani yazı yazmaya heves ettiğim o gençlik yıllarından bugüne kadar hep bu kitabı tamamlayarak yayınlamak istedim. Bütün bu yıllar boyunca değişik seviye ve şekilde devam eden ilmî faaliyetlerimin arasında telif ve tercüme ettiğim veya hazırladığım eserlerin yanı sıra, IRCICA'nın başına geldiğim günden bu yana, münferit bilim adamları tarafından telifi mümkün olmayan eserlerinin hazırlanması için gerekli şartların oluşmasına, büyük araştırmaların gerçekleşmesine ve birçok kişinin tek başına altından kalkamayacağı eserlerin hazırlanıp basılmasına vesile oldum ve bundan dolayı büyük mutluluk duydum. Her kitabın bende ayrı bir yeri ve uyandırdığı ayrı bir zevk vardır. Bütün bu hissettiklerimi benzer şartlarda bulunan insanların hissedecekleri şüphesizdir. Ancak bu yeni eserimi okuyucularıma sunarken tamamen farklı ve çok daha derin hislerin içinde olduğumu ifade etmenin manevî sorumluluğunu duyduğumu belirtmek isterim. Bu kitap için, hayatın hedefi ve kaderin eseri demek, benim için hisler ile dolu renkli bir ifade tarzı olacaktır.

Bu kitap belki de bir borç ödemesi, iki ülke, iki kültür, iki dilin birleştiği noktada ve asırlar boyu kaynaştığı muhitte; bir kolu Anadolu'nun yaylasından, diğeri Akdeniz'in adalarından gelip Nil Vadisi'nde buluşan kaderin rüzgârıyla burada doğan ve son Osmanlı muhitinde yaşayan bu yazarın tarihe emanetidir. İşte ben bu muhitte, bu atmosferde yetişen bir insan olarak, suların ayrı mecralarda akmaya başlamasından hemen sonra, eski kültürün birçok tesir ve izlerini gören ve hatıralarını yaşayan biri olarak bunu kaydedip ebediyete mal etmek istedim.

Asırlar boyu, Mısır'a gelip yerleşen Türkler ile Mısırlılar arasında vuku bu-

lan sosyal ve kültürel tesirler Mısır'a o kadar nüfuz etmiştir ki, Mısır toplumunun âdeta bir parçası haline gelmiştir. Bunları birbirinden ayırıp aslına irca etmek ve şu husus Türkler'den geçti demek, tırnağı etinden ayırmak kadar zordur. Ama bunun ilmî yönden tespiti elbette mümkün olmalıdır. Benim eda etmek istediğim borç, her iki toplumun kültür sahasında olan karşılıklı tesirlerini ortaya koymaktır. Tabiatıyla bildiğim, araştırabildiğim ve tespit edebildiğim kadarıyla. İşte bu çalışmamın konusu budur.

Bu çalışma, 1962 yılında başlayıp günümüze kadar değişik safhalardan ve belirli duraksamalardan geçerek bugünkü haline ulaşmıştır. Yukarıda işaret ettiğim kader çizgisinin önemli duraklarından birisi, 1962–1966 yılları arasında bir taraftan Ain Shams Üniversitesi Fen Fakültesi öğrencisi iken çalışmak durumunda kaldığım Kahire Milli Kütüphanesi'ndeki yıllardır. Milli Kütüphane'nin tarihî muhteşem binasında Genel Müdür Abdülmunim Ömer ve yardımcısı Selahaddin Hifni Beylerin bana sağladığı çalışma fırsatının en değerli hatırası, o kütüphanenin Şarkiyat Bölümü'ndeki emsalsiz kültür hazinesinde bulunduğum günlerdi. Rahmetli babamın hatıralarının hâlâ canlı şekilde bulunduğu o bölümde, yıllarca kataloglama işinde büyük tecrübesi olan Türkistanlı Nasrullah Mübeşşir el–Tırazi ve yine kısa müddet beraber olduğumuz Türkistanlı Mehmed Yunus Efendi ile çalışmalarımız huzurlu bir ortamda yürütülmekteydi. Burada Osmanlı kültür mirasının emsalsiz nefasetteki yazma ve basma eserlerini görmek, tanımak ve belirli ölçüde incelemek imkânını buldum. Benim rehberim Tırazi Bey ve rahmetli babamın bırakmış olduğu özenli notlar ile donatılmış fihrist kartları idi. Bu görevde iken bir süre de Kahire Kalesi'ndeki Milli Kütüphane'nin eski basma ve süreli yayınlar bölümünde çalışmış olmak, bu konudaki tecrübemin zenginleşmesini sağlamıştır. Mehmed Ali Paşa döneminin tarihe mal olan eser ve kurumlarının arasında bir süre yaşamış olmak bana ayrı bir derinlik kazandırmıştır.

Bu yıllarda, Milli Kütüphane'nin zengin koleksiyonunda bulunan ve çoğu bu döneme ait olan Türkçe basma eserleri inceleme imkânını buldum. Mısır gibi bir ülkede, halkın dili olan Arapça dışındaki, elit bir zümreye ait bir dilde çok sayıda eserin basılmış olduğunu görmek dikkat çekici idi. Bu eserlerin ve buna paralel olarak Mısır'da basılmış Türkçe süreli yayınların benzer şekildeki listelerini çıkarmakla başlayan bu uzun çalışmaya bir üçüncüsü eklendi. O dönemde tanışma fırsatını bulduğum ve daha sonra aramızda büyük dostluk kurulan Kahire Üniversitesi baş kütüphanecisi Ahmed İsa'nın çıkarmakta olduğu *Âlem el–Kütüb* adlı kitabiyat dergisi için benden istemiş olduğu "Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilip basılmış olan eserler" hakkındaki bibliyografya çalışması da Türkçe basma ve süreli yayınlar listeleri ile birlikte benim uzun yıllar üzerinde çalıştığım bu kitabın bel kemiğini oluşturmuştur. Kırk yılı aşkın uzun bir zaman içinde oluşan bu bib-

liyografya çalışması, Kahire Milli Kütüphanesi'nin sağladığı zengin temel üzerine Türkiye kütüphaneleri ve Avrupa'da bazı kütüphanelerde bulunan nüshaların da ilâve edilmesi ile daha ileri bir safhaya getirilebilmiştir.

Kitabımızın ilk kısmında yer alan, yani Mısır'da Türk kültürünün tesirlerinin değişik yönlerini açığa çıkartmaya çalışan bahisler, bu üç listede bulunan eserlerin incelenmesinden elde edilen bilgiler ışığında, değişik konularda yapılan araştırma ve tezlerin sağladığı arka plan malumat ve özellikle Mehmed Ali Paşa dönemine ait yayınlanmış arşiv belgelerinin ortaya koyduğu ipuçları sayesinde yazılabilmiştir.

Türkler'in Mısır'daki nüfusunu, statülerini, ordu, idare ve sosyal hayattaki yerlerini ve tesirlerini incelemeye çalışan bu bahislerin çoğu, ilk defa ele alındığından okuyucuya birtakım sürpriz bilgiler sunsalar bile, bu konuda ancak ilk denemelerin şansına sahiptirler. Bu çalışmamızın ortaya çıkardığı neticelerden birisi de, Mısır'da Türkçe etrafında canlı kültürel bir muhitin oluştuğu, ancak zaman içinde kaynağından kesilen bu muhitin takip ettiği seyir çizgisinin beklenilen sona erişmiş olduğudur. Aynı zamanda Vali–Hidiv–Kral sarayı ve aristokrasi ile etrafında oluşan yüksek burjuvaziyi halka halka etkileyen bu kültür, zamanla halkın en fakir kesimlerinden gelen yerli mekteplileri de tesir muhitine almıştır. Mehmed Ali'nin kurduğu modern sivil ve askerî okullarda yetişen genç Mısırlılar da bu okulların müfredat programlarında okutulan dil ve diğer dersler sayesinde Osmanlı kültürünü yakından tanıma imkânını bulmuşlar ve bunlar arasından yetişen sivil ve asker devlet adamaları ile aydınlar, bu kültürün Mısır versiyonunu oluşturmuşlardır.

Bu konular incelenirken ayrı bir başlık altında Mısır'da Türkçe kitap basımında çok önemli bir yere sahip olan ünlü Bulak Matbaası'nı da bu çerçevede ele alarak Türkçe eser basan diğer matbaalar üzerinde mümkün olduğu ölçüde durmak gerekmiştir.

Kırk yılı aşkın zaman içinde tamamlanan bu eserin hazırlanmasında bana ilham veren, ilk çalışma hayatımda bana şefkat, sevgi ve ilgi kanatlarını geren, yukarıda adlarını yazdığım değerli insanları burada saygı ve rahmetle anmak isterim. Kahire Milli Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümü'nde uzman olan Seyyid Fuad ile Arapça basma eserler uzmanı olan Mahmud İsmail'i de aynı asil duygular ile anmak isterim. Bunların yanı sıra, burada sayamayacağım kadar çok sayıdaki kütüphaneci, bana destek verip kimsenin okumadığı ve ilgilenmediği, bir çoğuna on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra el değmemiş olan bu eserleri bulup inceleyebilmem için sağlamış olmasalardı bu kitabın yazılması mümkün olmazdı.

IRCICA'da çalıştığım süre içinde bana yardımlarını esirgemeyen meslektaşlarımın ve kütüphanenin değerli mensuplarının da bu eserin ortaya çıkmasında

önemli katkısı olmuştur. 1980'li yıllarda bu eseri yeniden ele alıp İstanbul kütüphanelerindeki nüshaları tespit ve incelemeye başladığımda, kütüphanecilik bölümünden yeni mezun olmuş olan Prof. Dr. Hatice Aynur'un önemli katkıları olmuş ve konuya olan ilgisi her zaman sürmüştür. Prof. Dr. Şükrü Hanioğlu da Jön Türklerle ilgili kısımları okumak lütfunda bulunmuş, değerli ve faydalı tekliflerini esirgememiştir. Bu arada Prof. Johann Strauss'a da Batı dillerinden yapılan tercümeler konusundaki değerli desteği için teşekkürlerimi sunmak isterim.

Esere son şeklinin verilmesinde ve listelerin dikkatli şekilde kontrol edilerek kesin halini almasında büyük emek ve katkıda bulunan değerli mesai arkadaşım Hümeyra Zerdeci'nin önemli hizmetleri olmuştur.

Bütün bu kişilere ve burada ismini zikredemediğim birçok insana sonsuz teşekkürlerimi kaydetmek benim için zevkli bir görevdir.

EKMELEDDİN İHSANOĞLU
IRCICA, 12 Ağustos 2005

GİRİŞ

Mısır'da Türkler, tarihî incelemeler açısından çok yönlü ve oldukça yoğun bir konu olduğu halde şimdiye kadar gereken ilgiye mazhar olmamıştır. Orta Asya'dan Batı'ya göç eden Türkler'in İslam tarihinde kendilerine has devlet ve ordu idare anlayışları ve dinamik kültürleri ile dünyanın en eski medeniyetlerinden birinin doğum yeri ve vatanı olan Mısır'a, bu kadim medeniyet yuvasına yönelmeleri, araştırmacılar için çok zengin ve engin bir saha oluşturmaktadır.

Tolunoğulları'ndan (868–905) başlayarak 1952'ye kadar olan sürede —Fatımiler dönemi hariç— Mısır idaresinin başında daima ya Türk asıllı veya Türk devlet kültürü içinde yetişmiş olan insanlar bulunmuştur. Bu tabiatıyla bugünkü millî devlet anlayışı içerisinde rahatlıkla kabullenilecek bir durum olarak görülmeyebilir. Ancak İslâm tarihinin seyri içerisinde bunun yadırganacak bir durum olduğunu söylemek veya başka bir örneğinin bulunmadığını iddia etmek de mümkün değildir. Bu eser, bu konuda yukarıdaki değer hükümlerinden birisinin tercihine dayalı değildir, fakat tarih boyunca Türk ve Arap milletlerinin ve bu araştırmamızın odağını oluşturan Türk–Mısır özel ilişkisinin tarihî gerçeklere dayalı olarak ortaya konulmasını hedef edinmiştir. Kıymet hükümleri de bu hedef üzerine kurulacaktır.

Biz daha önceki başka bir çalışmamızda Türk – Mısır buluşmasının başlangıçtan on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan kısmını ayrıntılarıyla incelemeye ve iki millet arasındaki karşılıklı tesirlerin altını çizmeye çalışmıştık.[1] Bu çalışmanın hemen ardından Osmanlı döneminde Kahire'de inşa

1 Bu kitapta, Tolunoğulları'ndan Fransız işgaline kadar olan dönemde Mısır'daki Türkler ve Mısırlılar arasında dil, edebiyat, sanat, düşünce, âdetler, gelenekler ve diğer alanlardaki karşılıklı kültürel etkileşim ele alınmıştır. Eserin son kısmında Mısır Arapçası'na Türkçe'den

edilen mimari eserlerin mufassal bir envanterini neşretmeyi gerçekleştirdik.[2] Bu eserimiz ile de bu tarihî ilişkinin on dokuzuncu yüzyılın başlarından günümüze kadar devam eden son sayfasını gün yüzüne çıkartmaya çalışacağız.

Osmanlı dünyasının, Avrupa'nın modernleşmesiyle güç dengesinin kendisinin aleyhine döndüğünü farkına vardığı ve aradaki açığı kapatmak için öncelikle askerî sahada modernleşmeyi hedef edindiği dönemde, Osmanlı–Mısır bağlamında çok ilgi çekici bir gelişme olduğu görülür. Bu gelişme, Osmanlı ordusunda görevli bir subay (serçeşme) olan Mehmed Ali'nin 1805'te Mısır valiliğine yükselmesi ve kendi sülalesinin Mısır'ın mukadderatına 1952'ye kadar hâkim olmasıdır. Yüz elli yıllık bu tarihî sürecin şimdiye kadar ele alınmayan yönlerinden biri ve belki en önemlisi, bu sülâlenin Mısır gibi Arap kültürünün geleneklerinin kök saldığı bir toplumda, Türk kültürünün değişik tesirlerinin nüfuz etmesinde ve modern Mısır kültürünün oluşmasındaki temel unsurlardan birisi haline gelmesidir. Merkezî bürokrasi ve ordunun kurulmasıyla genişleyen bu tesir klasik dönem Osmanlı tesirinin ulaşamadığı noktalara nüfuz etmiştir.

Bu eserimizde on dokuzuncu yüzyıl başından itibaren Mısır'ın idarî ve toplum hayatının bazı yönlerinde tespit edebildiğimiz Türk tesirlerini açıklamaya çalışacağız. Ayrıca Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren Mısır'da basılan Türkçe kitap, süreli yayın ve Türkçe'den Arapça'ya çevrilerek basılan eserlerin birer listesini sunmaya çalışacağız. Ancak bu çalışmanın ana zeminini oluşturan Mehmed Ali Paşa dönemi ve onun şahsiyeti üzerinde daha detaylı şekilde durulması da eşyanın tabiatındandır.

Mehmed Ali'nin şahsiyetini, yaptığı veya yapmak istediği birçok yeniliği daha iyi anlamak için meseleye daha geniş bir perspektiften yani Osmanlı çerçevesinden bakmak gerekir. Bunu yaparken de üç yüz yıllık Osmanlı idaresinin, Mısır'ın hukukî, kültürel ve ekonomik düzenine önemli etkisinin bulunduğunu kabul etmek gereklidir. Bu klasik düzenden hareketle İstanbul'da yürütülen Osmanlı modernleşmesini örnek alarak işe başlayan Mehmed Ali, pragmatik üslubu ile Mısır'da kendi modernleşme tar-

giren kelimelerin yer aldığı geniş bir lügatçe yer almaktadır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Salih Sadawi, *el-Sakafe el-Türkiyye fi Mısr:Cevânib min tafaul el-hadari beyn el-Mısriyyîn ve'l-Etrâk = Mısır'da Türk kültürü izleri*, İstanbul: IRCICA, 2003

2 Kitabın basılmış olan ilk cildinde 1517'den 1805 yılına kadarki Osmanlı döneminde Kahire'de inşa edilen cami, medrese ve tekkeler incelenmektedir. Kahire'de bulunan 141 adet mimari yapının plan, resim ve haritalarının da yer aldığı kitabın ikinci cildinde ise Kahire'de bulunan diğer eserler ele alınacaktır. Birinci cilt için bkz. Muhammed Ebu el-Amayim, *Âsâr el-Kahire el-İslâmiyye fi'l-asr el-Osmânî*, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 2003.

zını yaratmıştır. Bu tarz esas itibarı ile "Osmanlı" olmakla beraber, orduda olduğu gibi birçok hususta —farklı nispetlerde de olsa— "Fransız" unsurlar ile melezlenmiş ve ihtiyaç ölçüsünde değişik unsurlar ile desteklenerek şekillenmiştir. Bu şekillenme süreci, önceden belirlenmiş bir öngörü içinde olmadan, ihtiyaç hasıl oldukça gerçekleştirilmiştir. Temelde Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da yürütülen modernleşme hamlelerinden ilham almakla beraber, bu yenilik trendi sonunda kendine has bir çeşnisi olan bu terkibi yaratmıştır. Bu yeni sentez, kültür sahasında da "Osmanlı – Türk" versiyonu yanında "Osmanlı – Mısır" versiyonunu ortaya çıkarmıştır.

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı çok yönlü modernleşme hareketinin temelinde Osmanlı örneği bulunmaktadır. Bu ilham kaynağının izlerini ve etkilerini birçok alanda görmek mümkündür. Bu alanların başında, diğer sahalardaki modernleşmenin itici gücü olan ordu ve eğitim kurumlarının oluşturulması ve bunlar için gerekli kitapları temin etmek için matbaanın kurulması bulunmaktadır. Mısır'da bu sahalarda yapılan yeniliklerde daha önce İstanbul'da yapılanlar örnek olarak alındı ise de ordu ve matbaa konularında olduğu gibi bazı hallerde, İstanbul'u kısa bir süre sonra geride bırakıp bu sahalarda daha parlak gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle işaret ettiğimiz bu iki konuda Mehmed Ali'nin sağladığı başarı, İstanbul'da olduğu gibi bütün dünyada bazen büyük takdir, bazen de kıskançlıkla karşılanmıştır.

Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da Osmanlı–Türk tesiri, önceki üç yüz yıllık Osmanlı dönemine (1517–1804) nazaran daha yoğun ve çok yönlü olmuştur. Sosyal hayat tarzı, giyim kuşam, yemek kültürü, müzik ve eğlence gibi değişik sahalarda vuku bulan bu tesirler, Mehmed Ali Paşa ve genişleyen ailesi etrafında halka halka oluşan sivil ve askerî bürokrasinin büyümesi ile birlikte yeni aristokrat ve burjuvazi sınıfları ile eski eşraf muhitlerini de etki alanına dahil etmiştir. Giyim tarzlarından, yemek çeşitlerine ve musiki icrasına kadar uzanan geniş bir alana nüfuz eden bu kültürel etkileşimin temelinde, İstanbul merkezli Osmanlı kültürünün örnek alınmasıyla oluşan ve "İstanbolî" denilen üst referans bulunmaktadır. Mısır toplumunun özellikle büyük şehirlerde yaşayan kesiminde bu etkinin bariz tezahürleri İkinci Dünya Savaşı'na kadar açık şekilde görülmekteydi. Ancak yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarında bulunduğumuz bugün, bu kitapta ortaya konmaya çalışılan çeşitliliği —bu etkileşimlerin temelde kalan birtakım unsurlarının ötesinde— her alanda aynı ölçüde görmek mümkün olmayabilir. Bu eserimizde işaret ettiğimiz ve bugün görülmeyen tesirlerin tezahürlerini ancak 1950'lerden önce yazılan ve Mı-

sır toplumunu ve büyükşehir hayatını tasvir eden edebî eserler ve sinema filmlerinde yakalamak mümkün olabilir. Bu çalışmamızla, Mehmed Ali ve sülalesinin döneminde Osmanlı–Türk kültürel arka planının Mısır'da öncesine nazaran daha bâriz bir hal aldığı, klasik Osmanlı döneminde sınırlı olan kültürel etki alanının bu dönemde genişleyerek merkezi bürokrasi, kurulan büyük modern ordu ve oluşturulan toprak sahibi aristokrasi ile daha geniş bir tabana yayıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu kitap, yukarıda belirttiğimiz kanaatlerin detaylı bilgi ve delillerini sunmakla beraber, Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da Osmanlı–Türk kültürünün geliştirilerek daha önceki sınırlı temel üzerine nasıl oturtulduğunu ve Mehmed Ali'nin büyük ilgisi ve yenilik politikaları neticesinde daha önceki döneme nazaran bu kültürün nasıl yoğunluk ve yaygınlık kazandığını göstermeye çalışmakta; ayrıca başlangıçta İstanbul'u örnek alan bu kültürel gelişimin neticesinde Osmanlı – Mısır versiyonunun nasıl oluştuğunu belirtmeyi hedeflemektedir. Osmanlı Türk kültürü, kurulan yeni okullar ve matbaanın ürettiği çok sayıda Türkçe kitap sayesinde Mısır dışından gelen Türkçe konuşanların yanında Arapça konuşan yerli halk tarafından da benimsenmiş, daha önce işaret ettiğimiz gibi Mısır'da "Osmanlı–Türk" kültür versiyonunun yanında "Osmanlı–Mısır" versiyonunun doğmasına yol açmıştır.

Bu araştırmamızda, Türk kültürünün Mehmed Ali Paşa dönemi ve sonrasında Mısır'da Türkçe konuşanlar arasındaki gelişimini ve Arapça konuşanlar üzerindeki tesirlerini incelerken göz önünde bulundurulması gereken hususlardan birincisi, on dokuzuncu asrın sonuna doğru önemli bir ideolojik ve siyasî akım haline gelen milliyetçilik anlayışının, bu asrın başında Osmanlı dünyasının üç kıtaya yayılan topraklarında yaşayan Müslüman toplum ve cemaatlerde mevcut olmadığıdır. Yani on dokuzuncu yüzyıl başlarında İslam kavimleri arasında, bir milletin diğer milletlere mutlak mânâda üstün olduğu, 'ilâhî' veya 'tarihî' misyon sahibi olarak başkalarına hükmetmek gibi bir görevinin olduğu iddiaları bulunmamaktadır. Bu çalışmamız bağlamında daha çok üzerinde durduğumuz grup olan Türk ve Arap aydınlarının zihinlerinde de bu tür düşünceler yer edinmemiştir. On dokuzuncu yüzyılda Avrupalı, özellikle Fransız ve İngiliz aydınlarının ve idarecilerinin kafalarında temellenen bu düşünceler, Asya ve Afrika milletlerini kendilerinden 'geri kalmış' gördüklerinden onlara 'medeniyet' götürmek misyonu ile özdeşleşmiştir. Mısır'da ise Türk–Arap ilişkisini bu bağlamın dışında incelemek gerekir. Çünkü iki taraf için de bu tür bir anlayış bahis konusu değildir.

Çalışmamızda görüleceği gibi, asırlar boyu devam eden Osmanlı klasik (tradisyonel) idare tarzının sınırlarının ötesine gitmek isteyen Mehmed Ali, kurmaya çalıştığı modern merkezî idareyi oluşturabilmek için birtakım pragmatik tedbirler alırken Türk–Arap unsurlar arasında da bu pragmatik yaklaşımından doğan tercihler yapmıştır. Bu tercihlerin altında, o dönem için bahis konusu olan 'milliyetçilik' veya çağdaş Avrupalı yazarların ima ettikleri gibi 'etnik üstünlük' düşüncesinin bulunduğu iddiaları, bu çalışmamızın birçok yerinde görüleceği gibi, mesnetsizdir. Çünkü Mehmed Ali'nin istihdam politikasını belirleyen en önemli faktör, hedeflerini bir an evvel ve en başarılı şekilde gerçekleştirmek; bunun için de tecrübe sahibi olanlardan —etnik menşei ve dini ne olursa olsun— bir an evvel yararlanmaktır.

Dolayısı ile Mehmed Ali, Türkleri (İstanbullu, Anadolulu, Rumelili), Türkçe konuşan (Kürt, Arnavut ve Boşnaklar) Osmanlı veya Osmanlı dışı kalan Balkan veya değişik Kafkas kavimlerinden (Çerkez, Abaza, Gürcü v.s.) olan Müslümanları veya Osmanlı Hristiyanları olan Arap, Rum ve Ermeniler'i veya Yahudiler'i istihdam ederken, bunların meslekî tecrübelerine dayalı olarak tercihlerde bulunmuştur. Mesela, Fransızca–Arapça arasında tercüme yapılması hususunda Suriyeli Araplar'ı (Müslüman ve Hristiyan), Türkçe–Fransızca tercümelerde Türk ve Ermeniler'i tercih etmiş, aynı şekilde Mısırlı Koptlar'ı, asırlar boyu maharet kazandıkları maliye ve muhasebe işlerinde istihdam etmeye devam etmiştir. Bu arada kendisinin de mensup olduğu Türkler'i idare ve askerlik işlerinde tercih etmiş olmasının eşyanın tabiatına uygun olarak gerçekleştiğini de görmek gerekir.

Mehmed Ali Paşa döneminde ve sonrasında Türk–Mısır ilişkilerinin en hassas konusu, yöneten ile yönetilenler arasında dil farkından doğan hassasiyetler ve problemlerdir. İdareci zümre ister Türk asıllı olsun, ister Türkçe konuşan değişik Müslüman gayrı Arap kavimlerden olsun, veyahut Türkçe konuşan gayrimüslimlerden olsun yabancı gözlemciler tarafından hep 'Türk' sayılmışlardır. Yabancı gözlemcilerin —özellikle Mısır'da Osmanlı etkisini azaltıp kendi ülkelerinin kolonyal emellerine hizmet eden yazar ve gezginlerin— hatırat ve raporlarında bazen gerçeklere aykırı olarak anlatılan ve birçok halde mübalağa edilen suçlamalar, gerçekten nasibi olsun veya olmasın kimliği açık şekilde belirlenmeyen 'Türkler'e izafe edilmiştir.

Bunun ötesinde Türk imajının Mısır'da menfi bir hüviyete bürünmesinin kanaatimizce önemli sebeplerinden birisi, Mehmed Ali Paşa'nın radikal icraatının sertliğidir. Modern bir idarenin alt yapısını kurma hususunda engel tanımayan valinin, kanal kazma, baraj inşa etme gibi büyük alt yapı

projelerinde angarya sistemine başvurarak binlerce insanı bir arada çalıştırması veya orduya bir an evvel asker toplayabilmek için başvurduğu, ancak sosyal alışkanlıklara ters düşen ve bazı hallerde insan hayatına kıymet vermeyen zorlayıcı üslubu, kitleler üzerinde önemli menfî tesirler yaratmış, hatta maşerî vicdanda bırakmış olduğu izler nesilden nesile intikal etmiştir. Tabii ki bu ağır insanî bedellerin karşılığında Mısır'ın modernleşmesi ve güçlenmesi gibi tarihî bir gelişme sağlamıştır. Görüleceği gibi bütün bu menfiliklerin sorumluluğunun 'Türkler' adına çıkarılması veya nasyonalizm kavramının itici siyasî güç olarak var olmadığı bir dönemde bunun herhangi bir millete fatura edilmesi anakronik bir değerlendirme olacaktır. Bu sert uygulamaların benzerlerinin Osmanlı idaresi altında bulunan diğer Türk, Arap veya Balkan vilayetlerinde görülmemesi, bu tasarrufların Mehmed Ali'nin şahsi tercihi olarak değerlendirilmesini gerektirir. Hıdiv İsmail döneminde Süveyş Kanalı'nın kazılmasında da bu kabil tedbirler uygulanmıştır. Avrupalı güçlerin iktisadî ve siyasî emellerine birinci derecede hizmet eden bu büyük projenin gerçekleşmesi için yerli halkın istihdamında baş vurulan bu tür sert muamelelerin 'Türkler'e mâl edilmesi de yine aynı tutarsız yorumları çağrıştırmaktadır.

Bu kabil konular şüphesiz ki ayrı ayrı inceleme problemleri teşkil etmektedir. Biz bu çalışmamızda Mısır'da Osmanlı çerçevesi içinde "Türk" ve "Arap" kültürleri arasında belirli tesirleri incelerken şüphesiz bu hassasiyetleri göz ardı etme imkânına sahip değiliz. Ancak bu konular henüz ciddi ve ilk el kaynaklara dayalı olarak objektif açıdan ele alınmış olmadığından bizim bu hususstaki tespit ve yorumlarımız, incelediğimiz sosyo-kültürel konularla sınırlı olacaktır.

Bazı Avrupalı yazarların siyasî nüfuz mücadelesi içinde Türkler'i hedef alarak anakronik şekilde izafe ve isnat ettikleri milliyetçilik iddialarının temelsiz olduğunu gösteren delillerin başında, Mehmed Ali'nin modern eğitim kurumlarında uyguladığı politika gelmektedir. İhtiyaçlarını karşılama hususunda birçok pragmatik tedbire başvuran Vali, eğitimdeki temel hedefini açıklarken, eğitim konusunda Mısır'da yaşayan insanlar arasında herhangi etnik bir mülahazayı göz önünde bulundurmadığını belirtmiştir. Nitekim 1834'ten günümüze ulaşan bir belgede yeni mektepleri kurmaktaki maksadının 'halk' ('ibad) çocukları arasında eğitim ve kültürü yaymak olduğunu açık olarak vurgulamaktadır.[3] Mehmed Ali'nin eğitimin yanı sıra

3 Bu konudaki 19 Zilkade 1249 [30 Mart 1834] tarihli belge için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-tâ'lim fî asrı Muhammed Ali*, Kahire: Matbaat el-Nahda, 1938, s. 35.

sivil ve askerî istihdam politikalarına bakıldığında, bu sahalarda da pragmatik tercihleri olduğu açıkça görülmektedir. Yönetimde, bu konuda tecrübesi olan Türkler (yani Türkçe konuşanlar); meslekî eğitimde ise (tıp, mühendislik, ziraat v.s.) Mısırlılar ağırlık noktalarını teşkil etmektedir. Burada Mehmed Ali'nin uyguladığı iki kritere özellikle dikkat etmek gerekir. Bunlardan birincisi; iki gruptan modern eğitim imkânı sağladığı gençlere (o günün belgelerinde 'evlâd el-Arab' ve 'evlâd el-Türk') eşit fırsat vermiş olduğudur. İkincisi ise; kendi yetiştirdiği gençlerden (Mısırlı veya Türk) liyakat sahiplerinin, valinin hizmetinde bulunan yabancıların (Avrupalılar) yerlerine tayin edildiği ve bunlar yapılırken ülkenin (bilâd) yabancılara bağımlılığını azaltmak ve "*hükümetin mal varlığını korumak ve bunu yapmakla iftihar etmek*" şeklinde bir politikayı izlemiş olduğudur.[4] Sivil idarede olduğu gibi orduda da aynı politikayı takip eden Vali, halktan yetişen genç subayların temayüz etmesini ve askerlik konusunda kaydettikleri gelişmeyi gördükçe memnun olmuş ve bunların terfilerini sağlamıştır.[5]

Mehmed Ali'nin 'Arap çocukları' ile 'Türk çocukları'nın eğitimi açısından takip ettiği pragmatik tercih politikasının bazı hallerde idareciler tarafından yanlış yorumlandığı da görülmektedir. Taşrada (ekalim) kurulan ibtidaî mekteplerin müdürlerinin okullara öğrenci alınırken bunun sırf yerli halk çocukları için olduğunu ileri sürerek buraya Türk çocuklarının alınmayacaklarını zannetmesi üzerine gönderilen emirde, bütün okulların herkese açık olduğu ve maksadın bütün çocukların eğitim ve kültürlerinin sağlanması olduğu belirtilmekte ve "*Türk çocukları bu okullara katılmayı arzu ettikleri takdirde ve sağlık şartları elverişli ise Arap çocukları —yani Mısırlılar— gibi kabul edilirler*" denilmektedir.[6]

Görülüyor ki Mehmed Ali, günün gerçekleri ile yerleşmiş gelenekler muvacehesinde —birisi büyük bir çoğunluğa sahip, diğeri küçük bir azınlık durumundaki— iki dilli bir toplumu modernleştirmeye çalışırken, etnik veya millî üstünlük iddiaları içinde olmayıp tamamen pragmatik tercihlerle politikalarını oluşturmakta ve tedbirlerini icra etmektedir. Burada gözden hiçbir zaman ırak tutulmaması gereken husus, O'nun bu politika ve icraatlarında —ki bunlardan bazıları günümüz ölçüleri açısından çok zalim ve insan haklarına aykırı olarak kabul edilebilir— kendisinin mensup olduğu etnisite (Türk veya Arnavut) şuurunu halk üzerine zorlamak gibi bir hede-

4 5 Muharrem 1249 [25 Mayıs 1833] tarihli belge için bkz. *aynı eser*, s. 33.
5 20 Cemaziyelahir 1249 [4 Kasım 1833] tarihli belge için bkz. *aynı eser*, 33.
6 Bu hususta 19 Zilkade 1249 [30 Mart 1834] tarihli belge için bkz. *aynı eser*, s. 88.

finin veya bazı Avrupalı yazarların benzettiği müstemleke valilerine benzer bir motivasyonunun bulunmadığıdır. Çünkü Mısır'ın, Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olduğu günden Mehmed Ali Paşa dönemine kadar devam eden idaresinde, Avrupa devletlerinin sahip olduğu kolonyal görüşlere uyan bir anlayış, hukukî esas veya idare tarzı bulunmamaktaydı.

Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da modern idare tarzının kurulması ve çok yönlü kalkınma projelerinin başarılması açısından önemli ilerlemelerin kaydedildiği şüphesizdir. Ancak bunlar yapılırken yukarıda kısaca işaret ettiğimiz üzere Mehmed Ali'nin insan unsuruna günümüz anlayışına uygun düşecek itinayı göstermediği, toplu kalkınma ve ilerlemeyi sağlamak için aldığı idarî tedbirleri ve ekonomik hamleleri yürütürken bazı insanî değerleri çiğnediği anlaşılmaktadır. Burada bazı örnekleri vererek ne demek istediğimizi açıklamaya çalışalım. İskenderiye Limanı ile Nil arasında taşımacılığı kolaylaştırmak ve ekonomik hayatı canlandırmak için 1816–1819 yılları arasında açılan Mahmudiye Kanalı'nın kazılıp çalışır hale getirilmesinde 300 bin işçi çalıştırılmıştır. Basit aletler ile kazılarak açılan 56 kilometrelik kanal projesinde tamamlanıncaya kadar binlerce insanın helâk olması bu tavrın en bâriz örneklerindendir.

Modern eğitim kurumları açıldığında okullara kaydedilecek çocukların, bazen ailelerin rızaları olmadan bu okullara kaydettiklerini gösteren bazı bilgi ve belgeler günümüze ulaşmıştır. Vali tarafından eğitimleri boyunca iaşesi, ibatesi, giyim ve kuşamı karşılanan öğrencilerin meslek edinmeleri ve mezuniyet sonrasında gösterilen yerlerde çalışmaları mecburi tutulmuştur. Bu davranışlar —her ne kadar tahsil görecek fertler ve kalkınması arzu edilen toplum için iyileştirme ve ilerleme yolunda çok önemli hamleler olsa da— günümüzün hürriyetçi ve insan hakları anlayışlarına aykırı olduğu gibi o günün toplum anlayış ve alışkanlıklarına da ters düştüğünden halk kesimleri arasında mukavemetle karşılanmıştır. Bu eğitim sürecinden yetişen Mısırlı gençlerin ülkelerinde modern idare kurmak, toplumu geliştirmek ve her şeyden önce kendi ülkelerinde söz sahibi olmak yolunda katettikleri önemli mesafeler her zaman göz önünde bulundurulup —başta kendi hatıralarında— övülürken bu zecri tedbirlerin doğurduğu menfî tepkiler değişik arşiv malzemelerinde korunarak günümüze ulaşmıştır. Eğitim dışında ahalinin çocuklarının rızalarına aykırı şekilde alınmalarının en sert şekilde cereyan ettiği süreç ise askere almada olmuştur. Mısır halkının, asırlar boyu bilmediği ve hayat anlayışlarına ters düşen bu uygulamada kullanılan zecri tedbirlere karşı gösterdikleri mukavemet, idare edenler ile idare edilenler arasında çatışmaya yol açan en önemli mesele olmuştur.

Bazı örneklerini yukarıda kısaca işaret ettiğimiz idareci ile halk arasındaki çatışmaların ve karşı koymaların idarî, ekonomik ve bayındırlık işlerinde çalışan birçok Avrupalı tarafından —kendilerini sorumluluktan kurtarmak için— hep 'Türkler'in 'Mısırlılar'a karşı 'millî', 'ırkî' veya 'etnik' farktan dolayı ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. O dönemden günümüze ulaşan bu suçlamalar, Mehmed Ali Paşa ailesinin hakimiyetinin 1952'de sona ermesinin ardından, günün siyasî ve millî heyecanının da neticesinde, o dönemi tenkit eden birçok tarihçi ve yazar için temel gerçekler şeklinde ele alınmaya başlanmış ve bunların neticesinde İslâm tarihinin hiçbir döneminde, hiçbir devlet tarafından uygulanmamış olan, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa milliyetçiliği yapıldığı tarzındaki suçlamalar ile renklendirilen tarih yazıları günümüze kadar gelmiştir.

O döneme ait hatıratlarda ve konsolos raporlarında subjektif ve millî açıdan kaleme alınmış suçlamalar ve yanlış değerlendirmeler bugün birçok Batılı tarihçi tarafından sorgulanırken, bu tür iddiaların Orta Doğulu tarihçiler tarafından tartışılmadan aynen kabul edilmeleri ise düşündürücüdür.

Mehmed Ali Paşa devrine ait özel rapor ve hatıraların ne kadar subjektif olduğunu ve bunların ancak büyük dikkat ve titizlikle ele alınabileceğini gösteren örneklerden biri, valinin hizmetinde bulunmuş olan Hakkâkyan'ın evrakıdır. Aynı konuda birbirine tamamen zıt görüş ve kanaatleri ihtiva eden bu evrakın sahibi hakkında Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot "Kindar ve şüpheciydi. Valinin hizmetindeki diğer Ermeni akrabaları gibi nüfuz sahibi olmadığı için vali konusunda kızgınlığı bulunuyordu. Kendisini İngiliz addediyor ve Mısır'a bir yabancı gözü ile bakıyordu" şeklinde haklı bir tespit yapmaktadır. Ancak akabinde, Hakkâkyan'ın Mehmed Ali'nin Mısırlılar'ı hor gördüğü konusundaki sözlerini herhangi bir sorgulamaya tabi tutmadan kabullenmekte ve bu çok subjektif ve ağır itham üzerine bir şahsiyet ve zihniyet tahlili kurmaktadır.[7]

Bizim bu çalışmamızda esas hedefimiz bu kabil meseleleri ele alıp bunları inceleyerek red veya ispat etmek olmadığı halde, kullandığımız ikinci el referanslarda bunlarla karşılaştığımız için bazı hallerde değinmek mecburiyetinde kaldık. Ancak bu hükümlerin büyük ölçüde siyasî rekabet ve nüfûz çatışması ortamı içinde Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bağlarının koparılması ve rekabet eden Avrupalı güçlerden birisinin müstemlekesi haline gelmesi için ortaya atılmış olduğunu gördük.

7 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s. 96-97.

Bu çalışmamızın başladığı 1960'lı yıllarda Mısır toplumunda bizzat gördüğümüz Türk kültürüne ait birçok izi burada kaydederken, mümkün olduğu ölçüde bunların tarihî temellerini ve delillerini tespit etmeye gayret ettik. 1962–1966 yılları arasında Kahire Milli Kütüphanesi'nde basma ve yazma Türkçe kitapların kataloglarının hazırlanmasında kazandığımız tecrübe ve aile muhitinde tanıdığımız Türkiyeli Türkler ile Mısırlı Türkler'den elde ettiğimiz intiba ve müşahedeleri bu eserimizde kaydetmeyi tarihe karşı bir görev saydık. Onun için çalışmamız bu yönleri ile başka kaynaklarda olmayan bazı bilgi ve müşahedeleri de kapsamaktadır.

Bu çalışmamız —başlangıç noktası bakımından 1960'lı yıllara gitmesine rağmen— son yıllarda Mehmed Ali ve dönemi ile ilgili tarih yazıcılığı bakımından yapılan yeni değerlendirmelere paralel neticeler sunmaktadır. E. Toledano (1990) ile Khaled Fahmy'nin (1997), Mehmed Ali'nin şahsiyetini, modernleşme gayretlerini ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mısır tarihini yeni bakış açıları ile ele alan çalışmalarında belirttikleri gibi, Mehmed Ali'yi, siyasî ve askerî kariyerini en iyi ve objektif şekilde —milliyetçi ve hissi yorumlardan uzak olarak —anlayabilmek için onu geniş Osmanlı çerçevesi içinde ele almak gerekir. Ayrıca Mısır toplumunun bu dönemdeki gelişmesini de bu geniş perspektif açısından ele almak daha isabetli bir teşhis olacaktır.

İşte bu hareket noktalarından başlayan bir buçuk asırlık kültürel bir değişimi, siyasî tarihin ana gelişmeleri ışığında ortaya koymaya çalıştığımız bu eserimizin daha ileri çalışmalara vesile olmasını dileriz.

KİTAPTA KULLANILAN KISALTMALAR

BİBLİYOGRAFYA ve REFERANS KISALTMALARI *

Abdülkerim	Abdülkerim, Ahmed İzzet, *Tarih el–tâlim fî ...*
Albayrak	Albayrak, Sadık, *Son devir Osmanlı ulemasının ...*
Alex	*Fahâris el–Mektebet el–Beledîyye*
Alpan	Alpan, P. Necib, *Tarihin ışığında Arnavutluk.*
Aşık Çelebi	Aşık Çelebi, *Meşa'irü'ş–şu'ara.*
Atâî	Nev´izâde Atâî, *Hadâik el–hakâik fî tekmilet el– Şakâik*
Atalay	Atalay, Besim, *Bektaşilik ve edebiyatı.*
Aynur	Aynur, Hatice, "Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe divanlar"...
Babinger	Babinger, Franz Carl Heinrich, *Osmanlı Tarih Yazarları ...*
Banarlı	Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk edebiyatı ...*
BBT	*Bibliography of books translated into Arabic in Egypt 1822–1995..*
Beysanoğlu	Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakırlı fikir ve ...*
Bianchi	Bianchi, T.X., "Catalogue general des livres arabes, persans et turcs, imprimés Boulac en Egypte depuis l'introduction de l'imprimerie dans ce pays"
BKK	*İstanbul Belediye Kütüphanesi alfabetik kataloğu.*
BM CAB	Ellis, A.G., *Catalogue of Arabic books in the British Museum*
BOA.YPKT GZT	Başbakanlık Osmanlı Arşivi –Yıldız Perakende Evrakı / Gazeteler Kısmı

* Kısaltmaları verilen eserlerin tam künyeleri için "Bibliyografya" kısmına bakınız.

el–Bosnavî	el–Bosnavî el–Hancı, Muhammed b. Muhammed, *el–Cevher ...*
Boustany	Boustany, Salaheddine, *The Press during ...*
Bulak I	*İşbu fihris mahrûsa–ı Mısır'da mahkeme civarında ...*
Bulak II	*Mahrûsada kâin Kitabhane–i Âmire'de mevcud ...*
Bulak III	*Mahrûsa–i Mısır'da kâin Kitabhâne–i Âmire'de ...*
Cemaleddin	Cemaleddin, *Ayine–i zurefa: Osmanlı tarih ...*
CIMM	*Catalogue of Islamic medical manuscripts ...*
Dağıstanî	Ali Hilmi Dağıstani, *Fihrist el–kütüb el–Türkiyye el–mevcude ...*
Danişmend	Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı ...*
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
Dorn	Dorn, M., "Catalogues des ouvrages...
EHTSYK	*Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu ...*
Eİ²	*The Encyclopedia of Islam ...*
Erdeha	Erdeha, Kâmil, *Millî mücadelede vilayetler ...*
Ergin	Ergin, Osman Nuri, *Türkiye maarif tarihi.*
Fatin	Davut Fatin, *Tezkire–i hatimetü'l–eş'ar.*
Fezleke	Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Fezleke–i Kâtib Çelebi.*
Flügel	*Die arabischen, persischen, turkischen ...*
GAL	Brockelmann, Carl, *Geschichte der ...*
Gibb	Gibb, E.J.W., *History of Ottoman poetry.*
Gövsa	Gövsa, İbrahim Alaettin, *Türk meşhurları ...*
Hammer GOR	Hammer, Josep von Purgstall, *Geschichte des ...*
Hamza	Hamza, Abdüllatif, *el–Sahafat el–Arabiyye ...*
Hanioğlu	Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihad ve ...*
Hanioğlu Doktor	Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ...*
Hediyyet	Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyyet el–arifin ...*
Heyworth–Dunne	Heyworth–Dunne, J., *An introduction to history ...*
Hill	Hill, Richard, *A biographical dictionary ...*
HSU	Hsu, Cheng–Hsiang, *The first thirty years ...*
İA	*İslam ansiklopedisi...*
İbnülemin SA	İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır Türk ...*
İbnülemin SH	İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son hattatlar...*

İbnülemin SS	İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son sadrazamlar...*
İH	*Fihris mektebet sahib el-sümuv el-magfur lah el-Amir İbrahim Hilmi.*
İhsanoğlu İshak	İhsanoğlu, E, *Başhoca İshak ...*
İhsanoğlu Kimya	İhsanoğlu, E, *Açıklamalı Türk kimya ...*
İS	*İlmiyye salnamesi...*
JTG	Akünal, Dündar,"Jön Türk Gazeteleri" ...
Kahhala Alem	Kahhala, Ömer Rıza, *A'lâm el-nisa: fi âlemi ...*
Kahhala Mu'cem	Kahhala, Ömer Rıza, *Mu'cem el-müellifin...*
Kamus	*Şemseddin Sami, Kamus el-âlâm ...*
Karatay Topkapı	*Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar ...*
Karatay Üniversite	*İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe ...*
Keşf el-zünun	Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşf el-zünun ...*
King	King, Joan Wucher, *Historical dictionary ...*
Koçu	Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul ansiklopedisi...*
Konya	*Konya il yıllığı 1973...*
Konyalı	Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve kitabeleriyle Üsküdar tarihi ...*
Köprülü	*Köprülü Kütüphanesi yazmalar kataloğu ...*
KTT	Galanti, Avram, *Küçük Türk tetebbular...*
Kuran	Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda*
Levend	Levend, Agah Sırrı, *Türk edebiyatı tarihi, giriş...*
ME	*Le Mondain Egyptien...*
MK-EHT	*Milli Kütüphane'de mevcud Arap harfli ...*
MKSYK	*Milli Kütüphane eski harfli Türkçe süreli ...*
Müstakimzâde	Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i hattatîn ...*
Niğdeli	Niğdeli, Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye.*
OA	*Osmanlılar ansiklopedisi ...*
OALT	*Osmanlı astronomi literatürü tarihi ...*
OASLT	*Osmanlı askerlik literatürü tarihi ...*
OCLT	*Osmanlı coğrafya literatürü tarihi ...*
OM	Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri ...*
OMLT	*Osmanlı matematik literatürü tarihi ...*
Özege E	*Seyfettin Özege bağış kitapları kataloğu ...*
Özege Ek	*Seyfettin Özege bağış kitapları ek kataloğu ...*

Özege K	Özege, M. Seyfettin, *Eski harflerle basılmış ...*
Pakalın	Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye teşkilatı ...*
PTF	*Philogiae Turcica fundamenta ...*
Reinaud NO	Reinaud, J.T., "Notice des ouvrages arabes ...
Rıdvan TMB	Rıdvan, Ebü'l–Futuh, *Tarih–i matbaat–i Bulak ve ...*
Rıza	Rıza, Seyyid, *Tezkire–i Rıza ...*
Rieu	Rieu, Charles, *Catalogue of the Turkish manuscripts in the ...*
Sabat	Halil Sabat, *Tarih el–Tıbba fi el–Şark el–Arabî ...*
Salim	Mirzazâde Mehmed Emin Salim, *Tezkire–i Salim ...*
Serkis MMA	Serkis, Yusuf İlyas, *Mucem el–matbu'at ...*
SO	Mehmed Süreyya, *Sicill–i Osmânî ...*
Strauss	Strauss, Johann, *The Egyptian connection in nineteenth century...*
Strauss 2002	Strauss, Johann, "Turkish translations from Mehmed Ali's Egypt..."
SYK	Duman, Hasan, *İstanbul kütüphaneleri Arap harfli süreli ...*
ŞA	*Şuyûh el–Ezher...*
Şeyyal TTH	Şeyyal, Cemaleddin, *Tarih el–tercümet ve ...*
Şorbacı KMA	Şorbacı, Muhammed Cemaleddin, *Kaima bi evail...*
Tajir	Tajir, Jack, *Hareket el–tercüme..*
TCTA	*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi.*
TCYK	*İstanbul kütüphaneleri tarih–coğrafya yazmaları...*
TDEA	*Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi*
TDÜA	*Türk ve dünya ünlüleri ansiklopedisi*
TH III	*Türkische handschriften: und einige in den ...*
Tırazî FMT	Tırazî, Nasrullah Mübeşşir, *Fihris el–matbuat el–Türkiyye el–Osmaniyye ...*
TUBA	*Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi ...*
Tugay	Tugay, Emine Fuat, *Three centuries: family ...*
TÜBATOK	*Türkiye basmaları toplu kataloğu: Arap harfli Türkçe eserler.*
Uşşakizâde	Uşşakizâde Abdullah Efendi, *Zeyl–i Şakaik...*
Ülken	Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de çağdaş düşünce ...*
VD	*Vakıflar Dergisi.*
Zenker BO	Zenker, J. Th., *Bibliotheco manuel de bibliographie ...*
Zeyl Keşf	Bağdadî, İsmail Paşa, *İzah el–meknûn...*
Zirikli	Zirikli, Hayrüddün, *el–A'lam: Kâmus–ı terâcim...*

KÜTÜPHANE ve KOLEKSİYON KISALTMALARI

AEK	Atıf Efendi Kütüphanesi, İstanbul
A. Akçin Kol.	Abdülkadir Akçin Koleksiyonu, Gebze
A. İ. Yurt Kol.	Ali İhsan Yurt Özel Koleksiyonu, İstanbul
A. Ötüken Kol	Milli Kütüphane Adnan Ötüken Koleksiyonu, Ankara
AÜK	Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfeddin Özege Bağış Kitapları Koleksiyonu, Erzurum
BDK	Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul
BK	Atatürk Kitaplığı [eski Belediye Kütüphanesi], İstanbul
BL	British Library, Londra
DKK/D–TT	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye – Devriyat–Türkî Tal'at, Kahire
DKK/D–T	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye – Devriyat–Türkî, Kahire
DKK/CT	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye – Ceraid Teymur, Kahire
DKK/S	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye [س rumuzlu kitaplar], Kahire
DKK/T–T	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye – Tarih–Türkî, Kahire
DKK/Z–T	Dar el–Kütüb el–Kavmiyye – el–Zekiyye–Türkî, Kahire
E. İhsanoğlu Kol.	Ekmeleddin İhsanoğlu Özel Koleksiyonu, İstanbul
FMK	Fatih Millet Kütüphanesi, İstanbul
Gn.K.H.T. Bşk.K.	Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Kütüphanesi, Ankara
HTU	Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İstanbul
INALCO	Bibliotheque Interuniversitaire des Langues Orientales, Paris
IRCICA	İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Kütüphanesi, İstanbul
İSAM	TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, İstanbul
İbrahim Hakkı Konyalı	İbrahim Hakkı Konyalı Vakfı Kütüphanesi, İstanbul
İÜK	İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul
İÜEK	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, İstanbul
KK	Köprülü Kütüphanesi, İstanbul
MK	Milli Kütüphane, Ankara
Nihal Kitabevi	Nihal Kitabevi – Sahaflar Çarşısı, İstanbul

Sermet Çifter	Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi, İstanbul
SK	Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul
SOAS. Sc	School of Oriental and African Studies Library, Londra
Ş. Rado Kol.	Şevket Rado Özel Koleksiyonu, İstanbul
T. Kut Kol.	Turgut Kut Özel Koleksiyonu, İstanbul
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, Ankara
TITEK	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul
TTK	Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara

GENEL KISALTMALAR

*	nüsha görülmüştür
+	kütüphanede birden fazla nüshası vardır
bkz.	bakınız
bs.	baskı
c.	cilt
M.	matbaa
[m. y.]	matbaa adı yok
R	referanslar
s.	sayfa
[t.y.]	tarih yok
[y.y.]	yayınlayan yok
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
ksm.	kısım
ve öte.	ve ötekiler
T	Türkçe
A	Arapça
F	Farsça
B	şimdilik nüshası bulunamadığından dolayı hangi dilde olduğu bilinmeyen kitaplar

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA TÜRKLER VE KÜLTÜRLERİ

I.
MISIR'DA TÜRK NÜFUSU VE STATÜSÜ

Mısır'daki Türk varlığı uzun bir tarihe sahip olmasına rağmen bunun birçok yönü ciddi şekilde araştırılmamıştır. Araştırılması ihmal edilen konuların başında ise Mısır'ın demografik yapısı içinde askerî efrat dışında kalan Türk nüfusun yeri ve sayısı gelmektedir.

Mısır'da 'Türk' ile 'Osmanlı' kelimeleri çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu şekilde bir kullanıma Mehmed Ali Paşa döneminde daha sık rastlanmaktadır. Mısır'ın Sultan Selim tarafından fethinden önce, henüz Memlûklar idaresinde iken, Osmanlılar daha çok 'Rum' ve Osmanlı padişahı da 'Sultan el–Rûm' diye bilinmiş, Mısır Memlûkları ise daha çok 'Türk' sıfatı ile anılmıştır. Mehmed Ali döneminde bu kullanım şeklinin neredeyse tamamen değiştiği görülmektedir. Bu dönemden itibaren ve hattâ günümüze kadar, 'Türk' sıfatı etnik muhtevalı olarak değil, daha çok kültürel veya dil ile ilgili bir sıfatlandırma olarak kullanılmıştır. Bu kavram içinde; Anadolu ve Rumeli'den gelen Türkler bulunduğu gibi Anadolu, Kafkaslar ve Rumeli'den gelen, ana dilleri farklı olmasına rağmen üst kültür bakımından "Osmanlı–Türk" kültürüne mensup olanlar ve değişik etnik menşelerden gelip Türkçe'yi az çok konuşabilenler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Kürtler, Arnavutlar, Boşnaklar, Çerkezler ve Gürcüler sayılabilir. Bütün bu değişik etnik menşelerden gelenler ve çoğu Osmanlı Devleti'nin resmî dili ve hakim zümrenin konuştuğu dil olan Türkçe'yi öğrenip konuşanlar, Mısırlıların gözünde Türk sayılmış ve Mısır hakkında yazı yazan birçok Avrupalı da eserlerinde onları bu şekilde ifade etmiştir. Böylece Mısır'da 'Türk' kavramı etnik bir mânâ ifade etmeyip, daha çok kültürel ve genel bir tarif olarak kullanılmıştır. Bu tarifi, Osmanlı Devleti'nin Arap vilâyetleri dışında kalan Müslüman Anadolu ve Rumeli tebaa-

larını ve Osmanlı toprakları dışında kalan Kafkasya'yı da içine alan geniş coğrafyadan gelen insanları kapsayan bir ifade olarak görmek lâzım gelir. Günümüzde bu tarifin Mısır'da hâlâ geçerliliğini koruduğu görülür. Dolayısı ile milliyetçilik anlayışı içinde değerlendirmeler yapılırken çok dikkatli olmak gereklidir.

Mısır'a yönelik tarihî Türk göçleri olmamakla birlikte zaman zaman gelip Mısır'ı kendilerine vatan edinen birçok Türk olmuştur. Mısır'a değişik vesilelerle gelip yerleşmiş olan Türkler bulunduğu gibi, geçici şekilde yerleşenler de olmuştur. Bunların arasında bizim incelediğimiz dönemde – bu kitabın değişik yerlerinde belirtildiği gibi – görev gereği, servet yahut daha iyi hayat şartları için gelenlerin yanı sıra özellikle Ezher'de tahsil görmek için gelenler de bulunmaktadır. Bu ilgi bugün azalmış olmakla birlikte halen sürmektedir. Mısır'a bu değişik sebeplerden dolayı gelenler arasında siyasî muhalifleri de saymak gerekir. Osmanlı döneminde Jön Türk olarak bilinen, Sultan Abdülhamid II'ye muhalif olan kişilerin buraya gelmeleriyle başlayan bu gelişler, 1909'da İttihad ve Terakki'nin iktidara gelmesinin ardından bu partiye muhalif olanların Mısır'a gelmesiyle devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilânıyla da (1923) bir grup muhalifin Mısır'a geldiği görülmektedir. Siyasî sebeplerle Mısır'a gelenlerin sayısı çok az olmuş, ikamet süreleri de genellikle uzun sürmemiştir.

Mısır'daki Türk nüfusunun sayısı konusunda şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmış olmamasına rağmen, Mehmed Ali Paşa dönemini konu alan bazı çağdaş Avrupalı müelliflerin Mısır'ın nüfusu konusunda verdikleri rakamlar içinde Türk nüfusa dair de bazı tespitler bulunmaktadır. Ancak bu rakamların ihtiyatla ele alınması gerekmektedir. Bu sebeple aşağıda vereceğimiz sayılar tahminî olup dikkatli tespit veya istatistiklere dayalı olmadığından ve doğrulukları kaynaklarının doğruluğu ile orantılı olduğundan ihtiyatla değerlendirilmelidir. John Bowring tarafından İngiliz Hükûmeti adına hazırlanan bir raporda, Osmanlı fethi ile Mısır'a yerleşen Türklerin sayısının 9.000 olduğu (tahminî olarak), aileleri ile birlikte 35.000 civarında bir rakama ulaştığı ve bu sayının on dokuzuncu yüzyılda 20.000'e düştüğü ifade edilmektedir.[1]

1833–1835 yılları arasında Mısır'da yaşayan İngiliz Oryantalist Edward William Lane, Mısır ve Mısırlılar'ın durumu hakkında yazmış olduğu ve günümüze kadar kaynak eser olma vasfını kaybetmeyen önemli ese-

1 John Bowring, *Report on Egypt 1828–1839: Under the reign of Mohamed Ali*, London: Triade, 1998.

rinde, o döneme ait nüfus sayılarının tespit veya tahmin edilmesindeki zorluğa işaret etmektedir. Lane, yapılan tahminlere göre Mısır'ın toplam nüfusunun 2 milyonun altında olduğunu kaydetmekte ve bu toplamın ayrıntılarını şu şekilde vermektedir:

Müslüman Mısırlılar (köylüler [fellahlar] ve şehir nüfusu)	*1.750.000*
Hristiyan Mısırlılar (Kıptîler)	*150.000*
Osmanlılar veya Türkler	*10.000*
Suriyeliler	*5.000*
Yunanlılar	*5.000*
Yahudiler	*5.000*
Ermeniler	*2.000*

Bunların dışında kalanların sayısı ise (Araplar, Nubîler, zenci köleler, ak köleler [Memlûklar], beyaz cariyeler ve Frenkler) yetmiş bin civarında tahmin edilmektedir.[2]

Mehmed Ali Paşa döneminin ilk yıllarına ait başka bir nüfus tahminine göre, Mısır'ın toplam nüfusu 2.893.500 olup bunların 2.6 milyonunu Müslüman Mısırlılar, 150 binini Hristiyan Mısırlılar (Kıptîler), 12 binini ise Osmanlı Türkleri oluşturmaktadır ve bunların da beş bini beyaz köleler ve Memlûklar'dır.[3]

1833'teki nüfus yapısını ele alan başka bir çalışmaya göre ise Mısır'daki nüfus dağılımı şöyledir:[4]

Müslüman Mısırlılar	*2.500.000*
Mısırlı Hristiyanlar (Kıptîler)	*160.000*
Türkler	*20.000–30.000*
Memlûkler	*4.000–5.000*
Göçebe Arap / Bedevî kabileleri	*206.000*
Nubîler ve Berberîler	*30.000*
Zenciler	*20.000*
Rumlar	*10.000*
Ermeniler	*20.000*
Yahudiler	*4.000*
Yaklaşık toplam	*3.000.000*

2 Edward William Lane, *An account of the manners and customs of the modern Egyptians: written in Egypt during the years 1833–1835*, London: Darf Publishers Ltd., 1986, s. 41.

3 Ryme Armédée et P. et H Marcel J. J., *Histoire et description des peuples, moeurs, coutumes,... de l'Egypte depuis la conquête des arabes jusqu'à l'Egypte moderne*, Paris 1848, s. 103.

4 George Douin (ed.), *La mission du Baron Boislecomte, L'Egypte et la Syrie en 1833*, Kahire 1927, s. 110.

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz değişik tahminî nüfus tespitlerine göre, Mısır'ın toplam nüfusu yaklaşık olarak iki ile üç milyon, bu nüfus içerisinde Türkler'in sayısı ise on ile otuz bin arasında gösterilmektedir. Mısır'da bulunan Türk nüfusunun önemli bir kısmı Kahire'de[5] ikinci büyük kısmı da İskenderiye'de yaşamıştır. Bunun dışında yine Bowring şehirlerde on iki ile yirmi, köylerde ise iki–üç Türk yaşadığını kaydetmektedir.

Mısır'ın toplam nüfusu içinde az bir nispet teşkil eden Türkler, askerî ve sivil bürokraside yüksek mevki ve kilit görevleri işgal ettikleri gibi Mehmed Ali'nin ilk döneminde vilayet idaresinin hemen hemen orta seviyedeki kadrolarına kadar bütün idarî görevleri de üstlenmişlerdir. Bunun yanı sıra Türklerin, özellikle büyük şehirlerde yaşayan aktif sosyal zümrelerin önde gelen üyeleri arasında yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu modern sivil ve askerî idarenin ilk yöneticileri; kendi ailesinin mensupları, Kavalalı hemşehrileri ve Türkçe konuşan yakın çevresi ile ihtiyaç hasıl oldukça Mısır'a davet ettiği veya daha iyi iş ve hayat imkânları için buraya gelen, Osmanlı tebaasından yetişmiş insanlardan oluşmaktadır. Kendi çocuklarından İbrahim (1789–1848) ve torunlarından Abbas Hilmi (1813–1854), kız kardeşinin İbrahim ve Ahmed adındaki oğulları —ki bunlar daha sonra 'Yeken' (Yeğen) ailesinin kurucuları olacaktır—, başka bir yeğeni olan Mehmed Şerif bu yakın akrabalar arasında sayılabilir. Ayrıca Mehmed Ali ile birlikte Kavala'dan gelen Muharrem Bey gibi yakınları, vaktiyle İstanbul'da görevlendirilip daha sonra sadakatle yeni valinin hizmetine bağlanan Defterdar Mehmed Bey ve ailesine sıhriyet bağları ile intisap eden Yusuf Kâmil Paşa (Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ile evlenmiştir) da bu kişilere örnek gösterilebilir.

Akraba ve yakın çevresinin yanında Mehmed Ali ayrıca çoğunluğu aslen Mora Yarımadası'ndan veya Kafkaslar'dan gelen çok sayıda köle de istihdam etmiştir. Bunların hepsi Türk örf ve adetleri içinde yetiştirildikleri, Türk kıyafetleri giydikleri ve ayrıca değişik lehçe ve derecelerde Türkçe konuşabildikleri için veya daha sonra buradaki Türkler ile akrabalık kurdukları için, hep Türk sayılmışlardır. Bazı tahminlere göre sayıları beş yüze yakın olan bu memlûklar arasından sivil ve askerî görevlere getirilenler olduğu gibi Mehmed Ali ailesinin çocuklarına lalalık ve hocalık yapanlar da olmuştur.

5 Fransız işgali döneminde Kahire'nin nüfusu yaklaşık olarak 263.700 tahmin edilmiştir. E.W. Lane'e göre ise bu sayı 240.000 civarındadır.

Yerli halktan olup yeni kurulan eğitim kurumlarından yetişenlerin sayısı çoğaldıkça Mısır ordusunda ve bürokrasisinde istihdam edilen Mısırlılar'ın sayısında da artma olmuştur. Türkçe'nin yanında Avrupa dillerini bilen Ermeniler'in de belirli ölçüde istihdam edilmesi, Mısır'daki idareye kozmopolit bir hüviyet vermiştir, ancak Mehmed Ali döneminde, yüksek seviyeli yöneticiler hep Türkler'den olmuştur. Bu Türkler'in bir kısmının vali veya yakın çevresinin aileleri ile sıhriyet bağları bulunduğundan bu kişilere hassas iç ve dış görevlerin rahatlıkla tevdî edilmesi ve onlara olan güvenin daha büyük olması tabiidir.

Osmanlı ordu geleneği içinden gelerek Mısır'da valilik görevine başlayan Mehmed Ali'nin, başlangıçta yüksek görevlerde Türkler'i istihdam etmesi, kendisinin de dahil olduğu bu geleneğin bir devamı olarak görülmelidir. Mehmed Ali, gerek kendi çevresindekileri, gerekse Osmanlı topraklarından gelenleri istihdam ederken, bu kişilerin özellikle kendisine sadakat ile bağlı olma ve modernleşme hareketlerini yürütecek bilgi ve tecrübeye sahip olma vasıfları üzerinde durmuştur. Bu istihdam politikasının en belirgin hedefi ise, daha önce Mısır'ın idaresini ellerinde bulunduran Memlûkları (Türk ve Kafkas asıllılar) dışarıda bırakan bir yönetici sınıfını hızlı şekilde oluşturma arzusu olmuştur.

Mısır'ın toplum yapısına bakıldığında, bu yapının Mehmed Ali Paşa döneminde tamamen değiştiği görülmektedir. Mısır'ı yüzyıllar boyunca hâkimiyeti altında tutan Memlûk döneminin mahallî diktatörleri, ellerindeki gücü temelli olarak kaybetmişler, onların yerini Mehmed Ali ailesinin fertleri ve çok sayıda hizmetli almıştır. Paşa'nın sivil ve askerî bürokrasisinde hizmet etmek üzere aileleriyle birlikte Mısır'a akın eden, sayıları yüzlerle, bazen binlerle ifade edilen Türkçe konuşan memurlar Mısır toplumuna dahil olmuşlar ve bu toplumun yeni bir unsurunu oluşturmuşlardır. Bu kesime mensup olanlar, 1830 yılının ortalarında kendilerine toprak verildikten sonra Mısır'da daimî olarak ikamet etmeye ve Arapça'yı öğrenip günlük dil olarak kullanmaya başlamışlar, Mısırlılar'la evlenmişler, İstanbul ve İzmir yerine Kahire ve İskenderiye'de saraylar yaptırmışlardır. Mısır'ın yeni toprak sahibi aristokrasisini oluşturan bu grup, gelecek dönemde önemi giderek artan bir rol oynamaya başlayacaktır.[6]

6 Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848", *The Cambridge history of Egypt*, II: *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, M. W. Daly (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 178–179.

Bu arada yeni kurulan mekteplerde eğitim gören ve Avrupa'ya tahsile gönderilen öğrencilerden yetişen yeni nesil Mısırlı teknisyen ve bürokratların, zaman içinde tecrübelerinin artması ve rütbelerinin yükselmesine paralel olarak idaredeki yerlerinin de arttığı ve bunun neticesinde birçok 'Türk'ün görevini üstlendikleri görülür.

Kolonyal güçlere mensup yazarların ileri sürdüğü 'Türk–Mısırlı' ve 'Türk–Fellah' çekişmesi, bir tarafın diğerine tepeden bakması ve nefret duyması gözden geçirilmesi gereken bir husustur. Ayrıca etnik Türkler ile kültürel mânâda Türk olanların tavırları daha dikkatli şekilde ele alındığında Türkler'e izafe edilen bazı suçlamaların mesnetsizliği ortaya çıkacaktır.

Mehmed Ali döneminin tarihini yazan çağdaş Fransız ve İngiliz yazarlar, Mısır'da Türkler'i rakip olarak görmüş ve Avrupa devletlerinin Mısır'daki nüfuzlarının artmasına Türkleri engel olarak telakkî etmiş olduklarından, onlar hakkındaki kanaatleri ve tarihe mal ettikleri değerlendirmelerinin çoğu lehte olmayan ifadeler ile doludur. Bu menfî ve Türkler'i kötüleyen yazılar, İngilizler'in Mısır'ı işgalinden sonra daha da artmış ve adeta Mısır'daki Türkler halk düşmanı, despot ve zalim yabancı bir zümre olarak gösterilmiştir. Dönemin ilk bilgi kaynaklarını oluşturan bu eserlerin önemli bir kısmı hatırat veya Avrupa devletlerinin kolonyal politikalarına mesnet teşkil edecek raporlar şeklindedir. Daha sonra yapılan araştırmalarda, bu önyargılı hükümler ve temelsiz iddialar tarihî gerçekler olarak gösterilmiştir. Birinci el kaynakları yanlış yorumlamak gibi ilmî kusurlar ile rakip güçlerin menfî propagandası birleşince 'Türk'lerin imajı da gerçekler ile hiçbir ilgisi olmayan bir duruma ulaşmıştır. Bunlardan F. Robert Hunter'ın Mehmed Ali'den İsmail'e kadar uzanan dönemde Mısır'da modern bürokrasinin ortaya çıkışını inceleyen etüdündeki şu cümleler dikkat çekmektedir:[7]

> *"Doğuştan idareci bir ruha sahip olduklarına inanan Türkler'in yönetim konusundaki kabiliyetleri de buna bağlı olarak gelişmişti. Mısır'ı yüzyıllar boyunca Türkler idare etmemiş miydi? Mısır'ı hâlihazırda yöneten aile de Türk değil miydi? Onlar Mısır'ın hak sahibi olan asıl idarecileriydi. 'Köpekler' ve 'öküzler' nitelendirmeleriyle küçümsenen ve sadece saban sürmeye lâyık görülen yerli halkın kaderi, devletteki yegâne 'saf unsurun' menfaati için çalışmaktı. "*

7 F. Robert Hunter, *Egypt under the Khedives, 1805–1879: from Household Government to modern bureaucracy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1984, s. 84.

Hunter, Türkler adına Mısırlılar'a yönelttiği bu ağır hakaretlere mesnet olarak gösterdiği 'saf unsur' (pure element) tabiri için Mısırlı Emin Sami Paşa'nın eserini kaynak göstermektedir. Bu ifadeden açık olarak anlaşılan mânâ, Türkler'in kendilerini Mısırlılar'dan üstün tuttuğudur. Çünkü onlar 'saf unsur'dur, diğerleri ise değildir. Hunter'ın bu iddialarına mesnet olarak Emin Sami Paşa'dan aktardığı vesika ise bu iddialara mesnet teşkil edecek herhangi bir söz ihtiva etmediği gibi, vesikada Mısırlı–Türk mukayesesine ne sarih bir işaret, ne de zımnen bir telmih bulunmamakta ve herhangi bir hakaret de yer almamaktadır. Emin Sami Paşa'nın Türkçe aslından yapılan Arapça tercümesini yayınladığı bu vesika, Abbas I'in 26 Cemaziyelâhir 1266 [9 Mayıs 1850] tarihli bir iradesidir. Bu irade, İskenderiye'de sahipsiz olan Türk çocuklarının serserilikten (teşerrüd) kurtarılıp Kahire'ye getirilmeleri ve eğitilmek üzere Abbas'ın oğlu İlhami Paşa'nın okuluna alınmalarına dair bir emirdir. Yedi ile on yedi yaş arasında olan bu çocukların toplatılmasını emreden Abbas Paşa, bundaki maksadın; bu çocukların kendilerine ve ailelerine faydalı olmaları ve böylece vatana da salih bir unsur (unsur–ı salih) olmalarını sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Görülüyor ki bu sözlerde herhangi bir mukayese olmadığı gibi Hunter'in 'Türk'lere mâl etmek istediği hakaretlerden hiçbirisi de bulunmamaktadır. Ayrıca eğitilerek 'yararlı unsur' olması istenen sokak çocukları için kullanılan 'unsur–ı salih' ifadesi birdenbire ırkçı bir mânâya gelen 'saf unsur' halini almıştır. Hunter, 'saf unsur' saptırması için bazı referanslar vermiş ve şu şekilde bir tespit yapmıştır: *"Saf unsur ifadesi Abbas tarafından kullanılmıştır."* [8] Böylece Hunter, yukarıda ileri sürülen ağır suçlamaların Vali Abbas Paşa'nın ağzından çıktığı ve Emin Sami Paşa tarafından nakledildiği zehabını uyandırmaktadır. Halbuki esas vesikada bu tür edep dışı suçlamalar olmadığı gibi, Sami Paşa'nın aktardığı 'salih unsur' tabiri ve bulunduğu bağlam Hunter'ın ileri sürdüğü saf unsurdan çok farklı bir mânâ taşımaktadır. [9]

8 F. Robert Hunter, *a.g.e.*, s.84, dn. 10'da bu ifade için şu referansları vermektedir: Emin Sami Paşa, *Takvim el–Nil*, 1. cild, 3. cüz, Kahire: M. Dâr el–Kütüb el–Mısrıyye, 1936 / 1355, s. 30. Ayrıca bkz. Lady Duff Gordon, *Letters from Egypt (1862–1869)*, ed. Gordon Waterfield, London: Routledge & Kegan Paul, 1969, s. 182, 226, 301.

9 Robert Hunter aynı dipnotun devamında Mısırlılar ile Türkler'in arasına nefret sokan şu ifadelere yer vermektedir: "Gordon'un 1867'de yazdığına göre Mısır'da mevcut olan ayrım, Arap–Türk şeklindeki ayrımdı. Zevat aristokrasisine mensup bir kimse için en aşağılayıcı cezalardan birisi, bir *fellah* gibi giydirilerek yerli halk arasına gönderilmekti. Bu, genel valilerin kendi adamlarını disiplin altında tutmak için baş vurdukları tehditlerden biriydi. (Senior, *Conversations*, cilt II, s. 85.)"

Yukarıda ileri sürdüğümüz görüşleri destekleyen örneklerden ancak bir tanesini burada kaydederken bu ve benzeri çok sayıda örneğin bulunduğuna da işaret etmek gerekir. Urâbî Paşa hadisesinde ileri sürülen 'Türk düşmanlığı' da bu saptırmaları açıklayan başka bir örnek ve delil olarak gösterilebilir.[10]

Çoğu tarihî gerçeklere dayanmayan bu önyargıların bir kısmı 'Türk' sayılan, değişik menşeli kişilerin şahsî tasarruflarına tepki olarak ileri sürülmüş, bir kısmı da Mehmed Ali'nin kurduğu sıkı disiplinli idare tarzı ve uyguladığı zecri tedbirlerden dolayı olmuştur. Bu literatürde ileri sürülen kanaat ve temelsiz suçlamaların, Mısır halkı içinden yetişen Ali Mübarek, Abdullah Fikri ve Ahmed Şefik gibi çağdaş Mısırlı aydınların objektif ve müspet ruh hâlî içinde yazdıkları ile karşılaştırılmasının Mısır'da Türkler'in gerçek statüsü ve imajının anlaşılması bakımından dikkate değer ilmî bir katkı teşkil edeceği şüphesizdir.

İngilizler'in, Mısır'ı işgallerinden sonra yerli Türk etkisini ve Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu ortadan kaldırmak hususunda yürüttükleri çok yönlü politika ve aldıkları çeşitli tedbirlerin neticesinde ortaya çıkan despot, zalim ve insafsız 'Türk' imajı, maarif bakanlığının İngiliz müsteşarının idaresinde olduğu dönemde eğitim yolu ile bazı aydın zümrelerin de temel kavramları arasına girmiştir. Her şeye rağmen, geniş halk kitlelerine mâl

10 1881–82'de vuku bulan Ahmed Urâbî Paşa hadisesi, genel kanaate göre Mısırlı subayların yüksek rütbelere yükselmesini istemeyen 'Türk' kumandanlara karşı yapılan, Mısır/Arap milliyetçiliğinin Türk milliyetçiliğine karşı bir reaksiyonudur. Halbuki bu hadisenin baş müsebbiplerinden olan Cihadiye Nâzırı (Harbiye) Osman Rıfkı Paşa, Çerkezler'dendir. Aslında 'Çerkezler'in komplosu' (muameret el-Çerakise) adı ile bilinen bu hadise, yüksek seviyeli Çerkez subayların küçük rütbeli taraftarlarını Mısırlı yüksek rütbeli amirlerine itaatsizliğe teşvik etmeleri ile ortaya çıkmıştır. 150 kişilik bu harekete 'Türk' asıllı subayların katılmaması, ayrıca Şahin Paşa, Dramalı Ahmed Paşa ve Maraşlı Paşa gibi birçok yüksek rütbeli komutanın Urabi Paşa ve hareketini desteklemesi de bu iddiaların ne kadar temelsiz olduğunu göstermektedir. Bkz. Ahmed Muhammed Mahmud Behiri, *el-Etrâk fi Mısr (1882–1914)*, (Kahire: Ain Shams Üniversitesi doktora tezi, 1997), s. 24–41. Aynı zamanda Urabi Paşa, Hıdiv'e ve ordudaki yüksek rütbeli komutanlara karşı olan hareketinde, kendisinin Osmanlı Devleti'ne ve Padişaha olan samimi sadakatini hep ifade etmiştir. (Muhammed Muhammed Hüseyin, *el-İttiçahât el-vataniyye fi el-edeb el-muasır*, c. I, Kahire: Mektebet el-Adab, t.y., s. 1). Dikkate değer ve temelsiz iddialara dayalı olarak kurulan değerlendirmelerin sathiliğini gösteren olaylardan birisi, Mısırlı âyandan Muhammed Sultan Paşa gibi yerli bazı ileri gelenlerin Urabî aleyhinde tavır almasıdır. (Robert Hunter, *a.g.e.*, s. 118) Yukarıda işaret ettiğimiz saptırmalara bir diğer örnek Wilfrid Blunt'un Mısır tarihi ile ilgili kitabında Urabi Paşa hadisesinin kötü kahramanı Osman Rıfkı Paşa'dan bahsederken onun 'Türk' olduğunu ve fellahlardan nefret ettiğini [Osman Pasha Rifki, a Turk of the old school, who hated the fellahin] söylemesidir. (Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, *Secret history of the English occupation of Egypt: being a personal narrative of events*, London: T. Fisher Unwin, 1907, s. 484) Bir taşla iki kuş vuran bu kabil yargılar günümüze hâlâ tarihî realiteler olarak gelmektedir.

olmayan bu menfî imaj çok etkili olmamış, aksine yerli halk ile bütünleşen 'Mısırlı Türkler' sıhriyet ile birleştikleri aileler için günümüze kadar devam eden bir övünme vesilesi olmuşlardır.

Bunun yanı sıra yeni yetişen Mısırlı zengin ve aydınlar da Türk asıllı Mısırlılar gibi yaz tatillerini İstanbul'da geçirmeye başlamışlardır. Mısırlı aydınların en önde gelenlerinden ve 'Mısır Mısırlılarındır' sloganının taraftarlarından biri olan Ahmed Lütfi el-Seyyid 1895 yazını İstanbul'da geçirirken[11] 1910 yılında Kahire'den İstanbul'a gelen ziyaretçilerin sayısı da beş bin kişiye ulaşmıştır.[12] Mısır'da bulunan Türkler, Anadolu veya Rumeli'den gelmiş olsalar da zaman içinde yerli halk ile birleşerek erimişlerdir. Türklerle Mısırlılar arasında evlilik yolu ile gerçekleşen sıhriyet münasebetleri, Mısır'da kendi içinde tecrit edilmiş bir Türk azınlığının oluşmasına da engel olmuştur. Bu arada bu birleşmenin en önemli âmili, din farklılığının olmaması ve dolayısıyla iki tarafın birbirine yabancı gözü ile bakmamasıdır.

İngilizler'in Mısır'daki Türk varlığını kendilerine rakip görerek yok etmeye yönelmelerinin ortaya koyduğu önemli gelişmelerden birisi, Mısırlı Türkler'in yerli halk ile bütünleşmesi ve yabancı tehdidine beraberce karşı koymalarıdır. İngilizler'e karşı ortaya çıkan siyasî muhalefet ve millî direnişin içerisinde Türk olarak bilinen çok sayıda şahsiyetin bulunduğu ve bunlar arasında, Müslümanlar'ın halifesi olması hasebiyle, Osmanlı padişahına olan bağlılığın arttığı görülür.

Sosyal bütünlüğün yanında hukuki açıdan da bakıldığında Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti durumunda olan Mısır'da, devletin tebaası olan herkes aynı hukukî statüde olduğundan kanunlar karşısında da eşit durumdadırlar. İngiliz işgalinden sonra Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden koparma teşebbüslerinin bir parçası olarak yapılan hukukî düzenlemelerle Mısır vatandaşlığı kavramı ortaya çıkıp bu husus kanun ile düzenlendiğinde de vatandaşlık temelinde Türkler ile Mısırlılar arasında büyük farklılıklar gözetilmiştir.

Mısır'daki Türkler ile Mısırlılar'ın aynı 'vatandaş'lık bağı ile birleşmelerini sağlayan hukukî düzenlemelerin en önemlileri 1899'da çıkarılan ve 1900'de tadil edilen Mısır'ın ilk vatandaşlık kanunu olmuştur. Bu kanunun ilk maddesine göre; 1 Ocak 1848'den önce Mısır'a yerleşenler ve sürekli olarak burada ikamet edenler; Mısır'da ikamet eden Osmanlı tebaasına mensup

11 Afaf Lutfi el-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer : a study in Anglo-Egyptian relations*, London: John Murray Publishers, 1968, s. 158.

12 Behiri, *a.g.t.*, s. 119-120.

ebeveynden doğan çocuklar; Mısır'da doğan ve burada ikamet edip askerlik kurasına girmeyi kabul eden Osmanlı Devleti tebaaları ile, ikinci maddesine göre; burada on beş yıldan fazla süre ikamet eden Osmanlı tebaaları Mısır vatandaşı olma hakkına sahiptirler.[13] Esas itibariyle 1899 ve 1900 kanunlarından daha önce, 1882'de çıkarılan seçim kanunu, Mısır'da doğmuş veya burada 10 yıl ikamet etmiş olan herkese seçim hakkını tanımıştır. Bu hak daha sonra Nâzırlar Meclisi'nin 1900'de aldığı karar ile Mısır'da doğan her Osmanlı'ya da tanınmıştır. Böylece ilk vatandaşlık kanununun çıkarılmasından önce bunun alt yapısının hazırlandığı görülmektedir.

İngilizler'in 1914'te Hıdiv Abbas Hilmi'yi azledip yerine 'Sultan' sıfatı ile Hüseyin Kâmil Paşa'yı, onun ölümü ile de Kral Fuad'ı önce sultan daha sonra kral unvanı ile Mısır Krallığı'nın başına getirmelerinden sonra çıkarılan değişik vatandaşlık kanunları ile yukarıdaki hükümler korunmuş, 1926'da çıkarılan kanun ile de 5 Kasım 1914'te Mısır'da ikamet eden Osmanlı tebaalarına Mısır vatandaşı olma hakkı tanınmıştır. Böylece Mısır'ın Osmanlı vilayeti olduğu günden itibaren burada yaşayan Türkler'e tanınan vatandaşlık hakkı Osmanlı Devleti'nin sona erip tarihe kavuşmasından sonra da devam etmiştir.

Türkler Mısır'da hiçbir zaman azınlık statüsünde olmadıkları için kendilerini toplumdan ayrı tutmamışlar ve hiçbir zaman diğer Avrupalı veya doğulu gayrimüslim azınlıkların durumunda olmamışlardır. Yani İngiliz, Fransız, İtalyan, Rum, Ermeni veya Yahudi azınlıkları gibi kendi aralarında dinî, sosyal ve kültürel iç dayanışma içine girip 'dışa karşı' olmamışlardır. Zira burada iç ve dış kavramları olmadığı gibi Türkler'i, yaşamakta oldukları topluma karşı tanzim eden veya teşkilatlandıran bir merci de bulunmamaktadır. Gayrimüslim azınlıkların ayrı yaşama mekânları, dinî, sosyal, kültürel ve eğitim kurumları olduğu halde Türkler'in kendilerine has hastahaneleri, yetimhaneleri, yaşlılar yurdu ve mezarlıkları olmamıştır.

Türkler'in Mısır toplumuna entegrasyonuna bakıldığında bunun iki farklı şekilde gerçekleştiği görülür. İlk grupta yer alanlar, toplumun fakir ve orta halli kesimlerinde yaşayanlardır. Bunlar toplumun içinde erimişlerdir. İdarî elite mensup olup geniş toprak sahiplerinden olmayanları da bu birinci grubun içinde mütalaa etmek mümkündür. İkinci grup ise geniş toprak sahibi olup büyük siyasi nüfuzu olanlardan oluşmaktadır. Her iki gruba mensup olanların Mısır toplumu içinde edindikleri yerlerin nasıl oluştuğuna ayrı ayrı bakıp incelemek gerekir.

13 Behiri, *a.g.t.*, s. 126–127.

Birinci grubun en önde gelen örneklerinden birisi, Arap dünyasının yirminci yüzyıldaki en ünlü şairi, *emîr el-şu'arâ* Ahmed Şevki Bey'dir (1868–1932).

Kendisi Mısır Türkleri'nden olan bir aileye mensuptur. Adını taşıdığı dedesi Ahmed Şevki, Mehmed Ali Paşa döneminde Osmanlı Devleti'nin Kahire'deki yüksek seviyeli memurlarından biri olarak görev yapmıştır. Babasının adı Ali olan Ahmed Şevki, Kahire'de doğmuş, üç yaşında iken İbrahim Paşa'nın azatlı cariyelerinden olan anneannesi tarafından Hıdiv İsmail Paşa'nın sarayına götürülmüş ve Paşa onu kendi himayesine almıştır. *"Ben İsmail'in kapısında doğdum"* diyen Ahmed Şevki, bu sözüyle kendisinin ve ailesinin Hıdiv'in sarayına mensup olduğunu ifade etmek isterdi.

Ahmed Şevki, ilk ve orta tahsilini tamamladıktan sonra Kahire'de yeni açılan Hukuk Fakültesi'ne girmiş, fakat mektebi umduğu gibi bulmayınca aynı fakültenin Tercüme Bölümü'ne devam ederek 1887'de buradan mezun olmuştur.

Bu esnada şiir yazma yeteneği ortaya çıkmaya başlamış, Hıdiv Tevfik Paşa'yı metheden ilk kasidesi yayınlandıktan sonra Saray'da görevlendirilmiştir. Kısa bir süre sonra Hıdiv Tevfik tarafından yarım bıraktığı hukuk eğitimini tamamlamak için Fransa'ya gönderilmiş, orada Batı edebiyatını da yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Hukuk ve edebiyat tahsilini tamamlayıp Mısır'a döndükten sonra Hıdiv Abbas Hilmi'nin dîvânında Frenk Kalemi müdürlüğüne tayin edilmiştir.

Ahmed Şevki, şiir yazma konusunda o kadar büyük bir üstünlük gösterip Arap şairleri geride bırakmıştır ki, hak ettiği *emîr el-şu'arâ* unvanına hâiz olmuştur. İngiliz sömürgeciliğine karşı çıkan milliyetçileri desteklediği için Ahmed Şevki de 1915'te İngilizler tarafından İspanya'ya sürülmüştür.[14]

Ahmed Şevki, millî hislerle yazdığı şiirlerinde dinî, siyasî, ve tarihî konuları, çok sevdiği 'vatanı Mısır'ın günlük hayatına dair meseleleri ele almış, ancak Hilâfet'in ve İslâm dünyasının liderliğinin ise Osmanlı Devleti'nin elinde kalması gerektiği konusundaki düşünceleri sonuna kadar devam etmiştir. Şiirleri vatanı olan Mısır'a, devleti olan Osmanlı Devleti'ne ve başındaki Halife ve Padişah Abdülhamid'e sadakat ve bağlılığın en güzel örnekleri ile doludur.

Birinci gruba mensup bâriz örneklerden bir diğeri büyük romancı ve entelektüel Yahya Hakkı'dır (1905–1992). Dedesi Mora Yarımadası'ndan on dokuzuncu yüzyılın başlarında üç oğluyla birlikte Mısır'a göç etmiştir. Kahire'de doğan Yahya Hakkı'nın annesi de Mısır'da doğmuş bir Türk'tür

14 Ramazan Şeşen, "Ahmed Şevki", *DİA*, c. II, s. 136–138.

(Babası Türk, annesi Arnavut). Yahya Hakkı ailesinden bahsederken "... *biz Türk memurlarına mensup olup fazla toprağı olmayan bir âile idik*"-der.[15]

Mısır edebiyatında Kahire'nin eski ve fakir semtlerinde yaşayan halkın hissiyatını ve Mısır'ın durumunu olduğu gibi ve çok başarılı bir şekilde tasvir eden Yahya Hakkı, romancılıktaki hedeflerini ise şu şekilde özetlemektedir: "... *bizim özelliklerimizden doğan ve bizi anlatan, eti ile kemiği ile Mısır romanlarımız olmalıdır ...*"

Mısır Türkleri'nin üçüncü nesline mensup olan Yahya Hakkı, çocukluğunda Türkçe olarak sadece anne ve babasının kızgınlık anlarında söyledikleri azar ve birkaç küfürü öğrenmiştir. Kendisi ile 1965–1970 yılları arasında, Kahire'de, başında bulunduğu yüksek seviyeli edebiyat ve sanat dergisi *el-Mecelle*'de Türk edebiyatına ait bazı inceleme ve tercümeler yayınladığı dönemde görüştüğümde, benimle mükemmel ve nefis bir Türkçe ile konuşur, konuştukça duyduğu memnuniyetten dolayı yüzü gülerdi. Küçük yaşta öğrenmediği Türkçe'yi genç bir Mısırlı diplomat olarak İstanbul'da görev yaptığında öğrenmişti. Yahya Hakkı Türkçe'yi öğrenmesi ile ilgili olarak, kısa biyografisinde şu kaydı düşmektedir. *"Türkiye'ye gitmekle, dedemin göç ettiği toprağa döndüm ve orada akrabalarımızı buldum. Onların yanında kaldım ve ileri yaşta Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrendim."*[16]

Yahya Hakkı'nın bıraktığı 'Mısır edebiyatı'na ait seçkin eserlere bakıldığında, bu edebî metinlerin taşıdıkları yüksek sanat değerleri yanında, Mısır halkının özünü yansıtması bakımından üstün bir başarı sağladıkları dikkat çeker. Bu konuda kendisi şunları söylemektedir: *"Kendi hayatımı ve eserlerimi düşündüğümde anlamakta zorluk çektiğim şu olmuştu: Yakın Türk aslından olmama rağmen kendimi yoğun olarak Mısır toprağı ve halkı ile iç içe hissetmekteyim. Bu da beni derinden etkilemektedir. Halkın konuştuğu dili ve kullandıkları deyimleri iyi bilmem ve sevmem, yazılarımda bu deyim ve kelimeleri kullanmamı sağlamıştır..."*[17]

Yukarıda kısaca ele aldığımız, birbirini takip eden iki nesilden yetişen ve Mısır Türkleri'ne mensup bu iki mümtaz simanın hayat hikayeleri ve eserleri, yukarıda bahsettiğimiz Mısır toplumu ile bütünleşmiş olan Türklerin tipik örneklerini oluşturmaktadır.

---

15 Yahya Hakkı, *el-Sîre el-zâtiyye: Kandil ümm Hâşim*, Kahire: el-Meclis el-âlâ li'l-sakafe, 2005, s. 15.

16 *aynı eser*, s. 5.

17 *aynı eser*, s.40–41.

İkinci gruba mensup olan geniş toprak ve büyük siyasî nüfuz sahipleri konusu ise sosyo-kültürel açıdan lâyığı ile araştırılmadığı için burada da bu konu üzerinde fazla durulmayacaktır. Ancak bir kısmı "Mısır Türkü" bir kısmı ise Mısır'ın yerli halkından olup da bu sınıfa mensup olanların Mısır toplumuna entegrasyonları, birinci gruba nazaran çok farklı bir güzergâhta gerçekleşmiştir. Bu gruba mensup olanların bazılarında görülen üstün sınıf şuurunun ise Osmanlı-Türk aristokrasi kültürü ile ilişkisinin olmadığı açıktır. Çünkü orijinal Osmanlı aristokrasi kültüründe sosyal farklılıklara dayalı ve sosyal hareketliliği (dikey ve yatay) onaylayan bir anlayış bulunmamaktaydı. Osmanlı aristokrasisinde ilerleme ancak devlete hizmetteki sadakat ve başarıdaki üstünlük ile mümkündü. Devlet ve toplum hiyerarşisinde ilerleyenlerin padişahın damatlığına ve sadrazamlığa kadar yükseldikleri bilinmektedir.[18]

Mısır aristokrasisinin hızlı şekilde servet sahibi olması ve Avrupa aristokrasisinin âdetlerini benimsemeleri, onları zamanla Osmanlı aristokrasi mensuplarından ayırmaya başlamıştır. Aşırı zenginlikleri ve İstanbul Boğazı'nda yalılarda sürdükleri hayat tarzı Osmanlı akranları arasında kıskançlık bazen de davranış bozukluklarına yol açmıştır. 1860 ile 1870'li yıllarda İstanbul'da sıkça görülen bu hal, devrin literatüründe de yer almıştır.

Kanaatimce burada ve bu eserin başka yerlerinde, Mısır Türkleri konusunda ele aldığımız örnekler ve kaydettiğimiz mülahazalar ışığında Mısır'da 'Türk'ün yerleşmiş, basmakalıp imajını yeniden ele almak gerekmektedir. Bunu, bugün geçerliliğini yitiren siyasî ve ideolojik mülahazalardan uzak durarak yapmak gerekir.

Mısır'da Türk öğrenciler, sayıları çok fazla olmamakla beraber asırlar boyu devam eden geleneğe göre her zaman varlığı ile dikkati çeken bir zümre olmuştur. Üzerinde durulması ve araştırılması gereken bu tarihi gelenek Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ile birlikte başlamıştır. Selçuklular, Beylikler ve daha sonra da Osmanlılar devrinde süregelen bu geleneğin odak noktasında, İslâm dünyasının İslâmî ilimler tahsilinde on asırlık tarihi ile en önemli yüksek eğitim kurumu olan 'Ezher' bulunmaktadır.[19] Anadolu'dan Mısır'a gelip ilim hayatında verdikleri eserleri ve yetiştirdikleri öğrencileri ile İslam dünyası çapında şöhret sahibi olanlar arasında Bayburtlu

18 Kabiliyete göre mevki verme esasına dayanan bu sisteme '*meritokrasi*' adı verilmektedir. Mehmed Ali Paşa'nın döneminde üst seviyelere getirilenlerin çoğu bu anlayış içinde ilerlemişlerdir. Bunlardan büyük toprak sahibi olanların sonraki durumları konusu incelenmeye değer.

19 E. İhsanoğlu, Salih Sadawi, *el-Sakafe el-Türkiyye fî Mısr:Cevânib min tafaul el-hadari beyn el-Mısriyyîn ve'l-Etrâk= Mısır'da Türk kültürü izleri*, İstanbul: IRCICA, 2003, s. 156-162.

Ekmeleddin[20] (ö. 786/1384) ve Sivaslı İbn el-Hümâm[21] (öl. 861/1457) önde gelen isimler arasındadır.

Osmanlı döneminde de devam eden bu gelenek, günümüze kadar gelişen değişik şartlara rağmen sürmektedir. Yirminci yüzyılda, Anadolu ve İstanbul'da tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gelerek Ezher'de ilim hayatında yükselen ve eski Anadolu âlimlerinin yanında ilmi ve şahsiyeti ile mümtaz bir mevki sahibi olan Yozgatlı Müderris Mehmed İhsan Efendi (1902–1961) olmuştur.[22] Mısır'a tahsil için gelen Türk talebelerin yerleştiği üç önemli yer Türk Revağı,[23] Sultan Mahmud Medresesi[24] ve Ebû el-Zeheb Medresesi olmuştur. Türkiye–Mısır arasında kültürel hareketlilik oluşturan bu öğrenci zümreleri üzerinde günümüze kadar herhangi bir çalışma yapılmış değildir.

Mısır'da yaşayan Türkler ile hemfikir oldukları Mısırlılar arasındaki kaynaşmanın kurulan kurumlar çerçevesinde de gerçekleştiği ve birlikte birtakım hayır ve dayanışma cemiyetleri kurdukları görülür. Özellikle Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilânlarından sonra ise Türkler kendi cemiyetlerini kurmaya başlamışlardır.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Mısır'da değişik hayır işlerine yönelik cemiyetler kurulmaya başlayınca, Mısır'da yaşamakta olan Türk ve Türkçe konuşan şahsiyetler Mısırlılar ile birlikte bu sahada çok aktif rol

---

20 Ekmeleddin Bâbertî ve Anadolu'dan gelerek ondan ders alan öğrencileri (Molla Fenârî, Hacı Paşa ve diğerleri) için bkz. E. İhsanoğlu, Salih Sadawi, *a.g.e*, s.163–170.

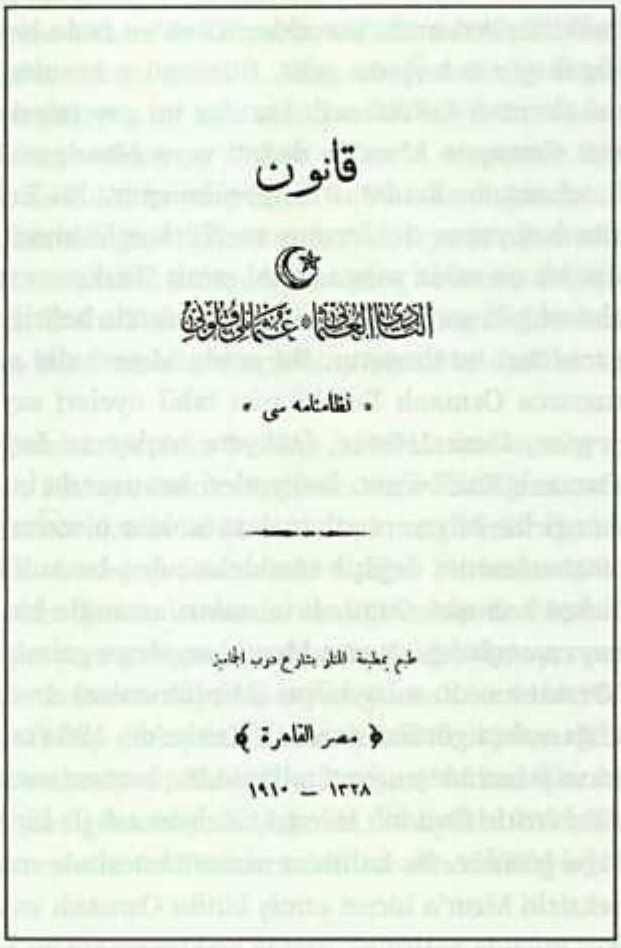
21 İbn el-Hümâm için bkz. Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c.XXI, s.87–90; E. İhsanoğlu, Salih Sadawi, *a.g.e*, s. 160–161.

22 Hakkında bilgi ve biyografisi için bkz. *Dirâsât fi el-edeb ve el-târih el-Türkî el-Mısrî / Mısır – Türk tarihi ile edebiyatı üzerine inceleme ve araştırmalar semineri (Prof. Mehmed İhsan'ın Hatırasına)*, Ed. Ahmed Fuad Mütevellî, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabî, 1989 ve "Mehmed İhsan Efendi", *DİA*, c. XXVIII, s. 490–491.

23 Değişik ülkelerden Ezher'e tahsile gelen öğrencilere burs vermek ve onların eğitim hayatını düzenlemek üzere geldikleri bölgelere veya milletlere göre 'Revaklar' kurulmuş ve bunlara asırlar boyu vakıflar tahsis edilmiştir. Bunlar arasında zengin vakıfları ile ünlenen 'Türk Revağı'nın ayrı bir yeri bulunmakta ve Türk Revağı içerisinde çok zengin ve nadide yazma eserlerin bulunduğu bir de kütüphane yer almaktaydı. Bir zamanlar 'Revak el-Ervâm' adı ile bilinen bu revak günümüzde ancak sembolik şekilde 'Revak el-Etrâk' adı ile varlığını sürdürmektedir. Revâk el-Etrâk hakkında bilgi için bkz. Abdülaziz el-Şinnâvî, *el-Ezher câmi'en ve câmi'aten*, c.I, Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, 1983, s. 209–263, Muhammed Tevfik el-Cundî, "Revâk el-Etrâk bi'l-Câmi' el-Ezher bi'l-Kahire ve alâkat el-memâlîk el-Cerâkise bi'l-Osmâniyyîn – Safhatun muşrikatun fi târih Mısr", *Mecellet Külliyet el-Lugat el-Arabiyye bi'l-Kahire*, sayı 8 (1410 H. / 1990 M.) s. 491–534.

24 Sultan Mahmud Medresesi için bkz. Ahmet Ali Bayhan, "Osmanlı eğitim müesseselerine Kahire'den iki örnek: Süleyman Paşa ve Sultan I. Mahmud Medreseleri", *Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi: Tebliğler (12–15 Nisan 1999: İstanbul)*, İstanbul: IRCICA, 2001, s. 45–56 ve Muhammed Ebu el-Amayim, *Âsâr el-Kahire el-İslâmiyye fi'l-asr el-Osmânî*, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 2003, s. 385–394.

oynamışlardır. İlk olarak 1890'da Kahire'de kurulan *el-Cemiyet el-Hayriyye el-İslâmbuliyye* ile başlayan bu cemiyetçilik hareketinin birçok örneğine rastlanmaktadır. Çocuk esirgeme, fakirlere yardım, içki ve fuhuş ile mücadele, yaşlı ve kimsesiz kişilere yardım gibi hedefleri olan ve kurucuları arasında birçok Türk'ün bulunduğu bu tür cemiyetlerin çoğu, 1890–1911 yılları arasında Kahire'de kurulmuştur. *Osmanlı Yükselme ve Kardeşlik Cemiyeti* (Cemiyet el-Te'âlî ve el-İhsan el-Osmâniye) ise 1908'de İskenderiye'de kurulmuştur.[25]

قانون

النادي العثماني

نظامنامه سی

طبع بمطبعة النيل بشارع درب الجاميز

مصر القاهرة

١٣٢٨ — ١٩١٠

Osmanlı Kulübü nizamnâmesi / Kânun el-Nâdî el-Osmânî, 1328/1910

25 Bu konuda toplu bilgi için bkz. Behiri, *a.g.t.*, s. 142–155.

Mısır'da yaşayan 'Türk' aristokrasisi de kendi kulüplerini kurmayı ihmal etmemişlerdir. Bu kulüplerin ilki 1888'de Hıdiv Tevfik Paşa'nın başkanlığında kurulan ve Mehmed Ali Paşa'nın ailesinin mensuplarının toplandığı *el-Nâdi el-Hıdivî* olarak bilinen kulüptür. Bunun yanında Mısır hanedanına mensup olmayıp Mısır'da yaşayan ve üyelerinin çoğunluğunu Türkçe konuşan aristokratların oluşturduğu *Nâdi el-Ayan* ise 1894'te kurulmuştur.[26]

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Kahire'de bulunan Türkler arasında bir araya gelme ve dernek kurma gayretleri olduğu görülür. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde bazı örneklerine rastladığımız bu dernekleri daha çok 'hemfikirler' arasında gerçekleştirilen ve fazla başarılı olmayan teşebbüsler olarak görmek lâzım gelir. Günümüze kuruluş nizamnâmesi ulaşan *Ertuğrul Osmanlı Kulübü* adlı kuruluş bu gayretlerin en erken tarihlisi olmuştur. Cemiyete Mısır'da doğan veya Mısır'a sonradan gelmiş olan Osmanlı tebaasının katılması öngörülmüştür. Bu kulübün kurucu üyelerinin yirmi beş yaşını doldurmuş ve 'Türkçe lisanına aşina' olması, ortak üyelerinin ise on sekiz yaşını ikmal etmiş 'Türkçe veya Arapça okuyup yazma' bilmesi gibi şartlar istenmesinin yanında belirli miktarda para ödemeleri de mecburi tutulmuştur. Bu arada Mısır hıdiv ailesinin 'erkân ve azası' istisnasızca Osmanlı Kulübü'nün tabii üyeleri sayılmaktadırlar. Nizamnâmeye göre, Ocak 1904'te, faaliyete başlaması öngörülen Ertuğrul adındaki Osmanlı Kulübü'nün faaliyetleri konusunda bu araştırmamız sırasında herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır. Ancak on altı sayfalık nizamnâmenin değişik maddelerinden bu kulübün Kahire'de yaşayan ve Türkçe konuşan Osmanlı tebaaları arasında bir nevî dayanışma bağı kurmayı amaçladığı, ayrıca Mısır'a seyahate gelmiş olan Osmanlı Türklerini ve Osmanlı ordu subaylarını (Müslümanlar) da içine alacak şekilde tasarlandığı açıkça görülmektedir.[27] Kahire'de, 1904'teki bu ilk kulüp teşebbüsünden ve İkinci Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra (27 Teşrin-i sâni 1908'de) Kahire'de *Osmanlı Hürriyet Kulübü* adı ile bir başka cemiyet kurulmuş olduğu görülür. Bu kulübün nizamnâmesinde maksadı 'cins ve din tefrik etmeksizin Mısır'a hicret etmiş bütün Osmanlı vatandaşları arasında bir merkez vücuda getirmek' olarak açıklanmakta ve 'Osmanlı İmparatorluğu'nun şekl-i meşrutiyeti altında teessüs eden bu Osmanlı Hürriyet

26 Bu konuda bilgi için bkz. *aynı tez*, s. 168–169.

27 Bu konuda elimizdeki tek belge kulübün Kahire'de basılan nizamnâmesidir. Bkz. *Ertuğrul nâm Osmanlı kulübü nizâmât-ı esâsiyesi*, Kahire: M. Tevfik, [1322/1904].

Kulübü Kânûn–ı Esâsi–i Osmânî'ye sadık ve muhlis kalacak ve hakimiyet–i millet hissiyle gittikçe hür bir esas üzerine temin–i maksad–ı esbabını taharrî edecek' denilmektedir. Kulübün üyelerinde ise 'bilâ–fark ve istisnâ Osmanlı milletinden olmak, yirmi yaşını ikmal etmiş olmak ve en az üç aydan beri Mısır'da mukim bulunmak' şartları aranmaktadır. Diğerlerinden faklı olarak kulübün kültür ve sanat konularında da faaliyette bulunması ve kulübe gelir sağlamak amacıyla üyelerin çıkarılacak sehmleri —yani hisseleri— alması öngörülmektedir.[28] Üslubundan ve kullandığı terimlerden bu nizamnâmeyi yazanların uzun süre Mısır'da bulunmuş Türkler'den oldukları anlaşılmaktadır.[29]

1910'da yine Kahire'de *Osmanlı Kulübü* adı ile bir kulüp kurma teşebbüsünün daha olduğu görülür. Adının başına Ertuğrul gibi Osmanlı'nın Türk sıfatını vurgulayan bir isim almayan bu kulübün nizamnâmesi diğerleri gibi sırf Türkçe olmayıp, Türkçe yanında Arapça ve Ermenice olarak basılmıştır. Bu da kulübün Meşrutiyet'in ilânı ile doğan yeni siyasî iklimin ifadesi olarak kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca nizamnâmenin değişik hükümlerinden saraheten anlaşıldığına göre bu kulüp değişik Osmanlı unsurları arasında 'ittihad' (birlik) ve 'uhuvvet' (kardeşlik) hedeflemekte ve 'namuskâr olan her Osmanlıya' açık olup 'siyasî ve dinî' bir sıfatı bulunmamaktadır.[30]

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kurulmasından sonra, iki ayrı devlet haline gelen Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır Krallığı arasında diplomatik münasebetlerin kurulması ile Mısır'da bulunan Türkler'in bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı sıfatı alırken diğer bir kısmı 1926'da çıkarılan, yukarıda işaret ettiğimiz, kanunun verdiği imkân ile Mısır vatandaşlığına geçmişlerdir. Bu yeni gelişmeler ışığında Kahire'de, ayrı resmî statülerde bulunan Türkler arasında dayanışmayı sağlamak üzere biri Türk Elçiliği'nin diğeri Türk vatandaşı olmayanların inisiyatifi ile iki dernek kurulmuştur.

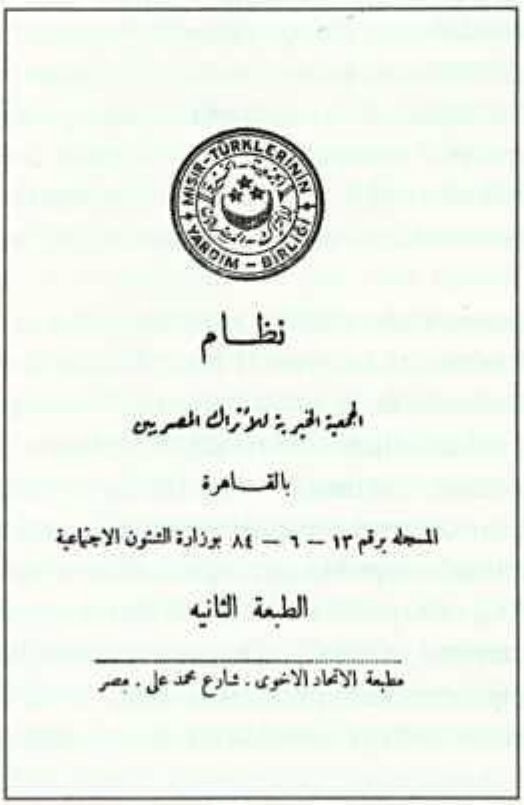
Türkiye Cumhuriyeti, Kahire'de yaşayan 'vatandaşları' ile resmî temsilciler vasıtasıyla ilgilenmeye başlayınca, 22 Eylül 1926 tarihinde T.C. Kahire Elçiliği'nin tensibi ile Türk cemaati tarafından *Kahire Türk Cemiyet–i*

28 Kulübün nizamnâmesi için bkz. *Osmanlı Hürriyet Kulübü*, [Kahire: m.y., 1908].

29 Çünkü nizamnâme metinde kullandıkları bazı kelimeler Osmanlıca'daki kullanımlarından farklı olarak Mısır Arapçası'nda yerleşen kelimelerdir. Sergi anlamında kullanılan 'ma'raz', proje anlamında kullanılan 'meşrû' ve namzet kelimesine karşılık kullanılan 'muraşşah' bunlara örnek verilebilir.

30 Bu cemiyetin nizamnâmesi için bkz. *Osmanlı kulübü nizamnâmesi = Kânun el–nâdî el–Osmânî*, Kahire: M. el–Menâr, 1328/1910.

Hayriyesi adı ile bir cemiyet kurulup nizamnâmesi Mısır makamları tarafından tasdik edilmiştir. Bu cemiyetin esas hedefi Mısır'daki 'T.C. vatandaşı' olan Türkler'e yardımcı olmaktır. 'Kahire Elçiliği' ve daha sonra Büyükelçiliği ile 'Türk kolonisinin yüksek himaye ve kontrolü' altında kurulan bu cemiyetin hizmet gayeleri arasında 'Mısır'da mektep, hastahane, darülaceze, imdathane gibi millî fakat sırf hayrî ve insanî müesseseler kurmak' olduğu halde bunların hiçbiri gerçekleşmemiş ve elçilik Mısır'da yaşayan 'vatandaş'lar ile resmî konsolosluk muamelesi içinde bulunmuş, onlar arasında bir dayanışma ve bağlılık yaratma gayreti gütmemiş, daha çok yeni devletin ideolojisinin burada bulunan 'vatandaş'lar arasında kabul görmesi konusunda azamî hassasiyet göstermekle yetinmiştir.[31]

MISIR-TÜRKLERİNİN YARDIM-BİRLİĞİ

نظـام

الجمعية الخيرية لمواطني الأتراك المصريين

بالقـاهرة

المسجلة برقم ١٣ — ٦ — ٨٤ بوزارة الشئون الاجتماعية

الطبعة الثانيه

مطبعة الاتحاد الاخوى . شارع محمد على . مصر

Nizâm el-Cemiyyet el-Hayriyye li'l-Etrâk el-Mısrıyyîn

31 Nizamnâmenin 30 maddelik ilk metni (16 s.) tarih ve yer kaydı olmadan basılmıştır. Daha sonra basılan ve "Kahire Türk Hayır Kurumu Tüzüğü" adı ile bilinen ikinci metin ise 25 maddeden oluşmaktadır. (Her iki metin için bkz. E. İhsanoğlu Kol.– 367.96216/ER)

Devletin inisiyatifi ile sırf 'vatandaş' olan Türkler'in üyeliğine açık olan bu cemiyetin dışında 1934'te *Mısır Türkleri'nin Yardım Birliği* adı ile ikinci bir cemiyetin daha kurulduğu görülür.[32] Bu cemiyetin hedefi ise Mısır'da yaşayan ve Mısır hükûmetine bağlı olan Türkler'e yardım etmektir. Fakir ve muhtaç Türkler'e yardım etmek, hastalara tıbbî yardımda bulunmak ve ölülerini gömmek gibi mütevazı hedefleri olan bu cemiyetin önemli bir hedefi ise 'yaşayan dilleri öğretmek' gibi genel bir ifade ile altında Türkçe'yi genç nesillere öğretmektir. 1960'lı yılların sonuna kadar faaliyetlerini azalan bir tempo ile sürdürebilen bu derneğin, günümüzde halen var olup olmadığı konusunda bilgimiz bulunmamaktadır.

Türkler'in Mısır'da ayrı bir hukukî kimliğe sahip olmaması, bunu bir veya en çok iki nesil sonraya sürdürme şartlarının bulunmaması ve bunu sağlayacak kurumların geliştirilememesi neticesinde, yukarıda bahsettiğimiz iki hayır cemiyetinin muhtaç birkaç kişi ve aileye yardımcı olmanın dışında fazla bir dayanışma faaliyeti olmamıştır. Mısır'da vefat eden Türkler'in bir arada defnedildiği birkaç aile mezarı dışında, 'Türk mezarlığı' denilebilecek iki mezarlıktan biri Kahire'de, diğeri İskenderiye'de Birinci Dünya Savaşı'nda şehit düşen Osmanlı askerlerinin ebedî istirahatgâhı olarak yapılmıştır ve ortak tarihî acı ve hatıraların izlerini günümüze taşımaktadır.

32 *Mısır-Türkleri'nin Yardım Birliği* adlı bu cemiyet 21 Mart 1934'te kurulmuştur. Elimizde cemiyetin 1944 tarihli Arapça tüzüğü bulunmaktadır. Bu kitapçığın sonunda ilk baskının Nisan 1934'te yapıldığı kayıtlıdır. (*Nizâm el-Cemiyyet el-Hayriyye li'l-Etrâk el-Mısrıyyîn* isimli bu kitapçık için bkz. E.İhsanoğlu Kol. – 361.7632/Nİ)

II.
MISIR SARAYI VE ARİSTOKRASİ ÇEVRELERİNDE TÜRKÇE VE OSMANLI KÜLTÜRÜ

Türkçe dışında dil bilmeyen Mehmed Ali Paşa ve ailesinin ilk nesli, Kavala'da orta halli Osmanlı–Türk kültürü içinde yetişmiş ve bu kültür ile Mısır'a gelerek yerleşmişlerdir.[1] Ancak Mehmed Ali Paşa, Mısır'da kurduğu güçlü iktidar ve yarattığı muhteşem zenginlik içindeki bu mahdut kültürün sınırları ile yetinmeyerek öncelikle kendisini kültürel bakımdan geliştirmiş, aynı zamanda da ailesinin genç fertlerinin Osmanlı üst kültürü ile yetişmelerini sağlamıştır. Bunun yanında, bu kültürün Mısır'da yaşatılmasına ve yerli halktan yetiştirdiği yeni idareci zümre ve modernleşme hamlelerinin neticesinde oluşan yeni aristokrasiye aktarılmasına vesile olmuş ve bu çabasında da büyük ölçüde başarı sağlamıştır. Böylece, Mehmed Ali ve sülâlesi döneminde Mısır'da Osmanlı–Türk kültürü 1517'den bu yana görülmeyen bir yoğunlukta yayılma ve önceki döneme nazaran daha geniş bir kitleye ulaşma imkânı bulmuştur.

Bu araştırmamız bağlamında görüldüğü üzere, Türkler'in (Türkçe konuşan etnik Türkler ile Anadolu, Kafkaslar ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar) ve yerli Mısırlılar'ın mensup olduğu müş-

1 Mehmed Ali Paşa'nın menşei ve ailesi hakkında en sağlıklı bilgi kaynağı, Kavala doğumlu olan ve onunla sıhriyet bağı ile akrabalığı bulunan Mehmed Ârif Paşa'nın *İber el-beşer fi'l karn el-sâlis aşer* adlı kitabıdır. Eser basılmış olduğu halde Mehmed Ali Paşa konusunda yazı yazanların yararlanamamalarının başlıca sebebi bu kitabın kütüphanelerde fazla nüshasının bulunmamasıdır. Emine Fuat Tugay, aşağıda zikrettiğimiz eserinde bu kitaptan yararlandığını, kendisinin rahmetli Profesör Cavit Baysun'un nüshasını kullandığını, ancak bu nüshanın tam olmadığını (208 no'lu sayfaya kadar olduğunu) kaydetmektedir. Bizim ulaşabildiğimiz nüsha ise 161 no'lu sayfaya kadardır. Mısır'da birçok önemli görevlerde bulunan Mehmed Ârif Paşa, daha sonra İstanbul'a yerleşmiş ve Anadolu vilayetlerinde valilik yapmıştır. Arap dili ve edebiyatı konusunda büyük vukufa sahip olan Paşa'nın Mısır'da bulunduğu dönemde önemli kültürel faaliyetleri olmuştur.

terek Osmanlı–Mısır kültürel geçmişi başlıca dört unsurdan oluşmaktadır. Bunların ilki, yeni idareci sınıf arasında müşterek bir Osmanlı kültürünün oluşmasını sağlayan Türk dilinin öğretilmesi ve kurulan yeni mekteplerde Türkçe ders kitaplarının okutulması; ikincisi Osmanlı üst kültürünün klasik edebiyat dili olan Farsça'nın öğrenilmesi; üçüncüsü öğrencilerin erken yaşta hüsn–i hat derslerini öğrenmesi; dördüncüsü ise Türk musikisine duyulan ilginin sarayda ve ondan etkilenen sosyal çevrelerde yaygınlaşmasının sağlanmasıdır. Bunların yanı sıra mutfak kültürü, giyim kuşam ve yüksek zümrenin adabımuaşeret usulleri bakımından klasik mânâda alaturka hayat tarzının örnek alındığı da göz önünde tutulmalıdır. Mısır'da bu kültür anlayışının en yoğun olarak yaşandığı ve saf hali ile canlandığı muhit, Mehmed Ali Paşa ailesi etrafında oluşan, burada kısaca 'Mısır Sarayı' diyerek işaret edeceğimiz vali, ailesi ve onun maiyetidir. Mısır Sarayı ve örnek aldığı İstanbul Sarayı[2] etrafında oluşan 'aristokrat' aileler arasında bazı sıhriyetlerin kurulmasının da katkısıyla Kahire ile İstanbul arasındaki yoğun kültürel temaslar, Bâb–ı Âli ve vali arasında yaşanan siyasî dalgalanmalara rağmen her zaman çok canlı olmuş ve Mısır Sarayı'nın hayat tarzı ve protokol merasimi hep İstanbul'u üst referans olarak almıştır.

Mehmed Ali'nin siyasî rekabetine, Osmanlı Devleti'ne karşı isyanına, kendisinin ve sülâlesinin bazı fertlerinin —özellikle torunu Hıdiv İsmail Paşa'nın— bağımsızlık teşebbüslerine rağmen, Osmanlı Devleti ve Mısır arasındaki sosyal ve kültürel münasebetler her zaman güçlü bir şekilde devam etmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın ailesi Osmanlı hanedanı ve devletin ileri gelenleri ile kız alıp vererek sıhriyet bağlarını kurmaya ve geliştirmeye dikkat etmişlerdir. Bu konuda ilk dönemden başlayarak yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam eden birçok örnek bulunmaktadır. İlk örnekler arasında Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'ın (1826–1886) sadrazam Yusuf Kâmil Paşa (1808–1876) ile; torunu (Vali Abbas Paşa'nın oğlu) İbrahim İlhami Paşa'nın 1858 yılında Abdülmecid'in kızı Münire Sultan (1844–1862) ile; Hıdiv Abbas Hilmi'nin kızı Prenses Atiyyetullah'ın (1896–1971) Avlonyalı Ferid Paşa'nın oğlu Celâleddin Bey ile 1912 yılında evlenmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânından sonra da Osmanlı hanedanından Mısır'a yerleşen Halife Abdülmecid Efendi'nin (1868–1944) oğlu şehzade Ömer Faruk Efendi'nin (1898–1969) üç kızı,

2 Hıdiv İsmail döneminde, Mısır Sarayı'nda Osmanlı Sarayı'nın teşrifat usul ve erkânının uygulanması, yemek ve sofra düzeni, ihtifaller ve bayram şenlikleri için bkz. Ahmed Şefik Paşa, *Müzekkirâtı fi nısfı karn*, c.I, Kahire: Hey'e el-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, 1999, s. 58–63, 81–86.

Neslişah (doğ.1921), Hanzade (1923–1998) ve Necla (doğ. 1926) sultanların Mısırlı prenslerden, Prens Muhammed Abdülmunim (1899–1980), Prens Muhammed Ali İbrahim (1900–1977) ve Prens Amr İbrahim (1903–1977) ile evlenmeleri eski bir geleneğin devamı olarak gösterilebilir.[3] Aileler arasında kız alıp verme neticesinde oluşan bu sosyal ve kültürel tesir, Mısır Sarayı'nı ve Türkçe konuşan aristokrasi çevrelerini aşıp büyük şehirlerde yaşayan orta sınıfa kadar ulaşmıştır.

Mehmed Ali Paşa ve sülâlesinin döneminde Türk kültürü, dil, musiki, giyim kuşam, mutfak kültürü ve hayat tarzı açısından Mısır'da, özellikle büyük şehirlerde ve değişik halk zümreleri arasında derece derece yayılmıştır. Mehmed Ali Paşa öncesi Osmanlı döneminde, Anadolu ve Rumeli'de Türkçe konuşulan yerlerden değişik sebepler ile Mısır'a hicret eden Türkler'in burada Mısırlılar ile evlenmeleri neticesinde, Türk kültürünün izleri asırlardan beri Mısır'ın sosyal hayatında kendini göstermiştir. Bunun yanında, Mısır Sarayı'nın temsil ettiği üst Türk kültürünün derin tesir ve izlerini, gücünü aldığı Mehmed Ali sülâlesinin hakimiyetinin ve en önemli kurumu olan 'saray teşkilâtı'nın 1952 askerî ihtilâli ile tamamen ortadan kalkmasının üzerinden yarım asırdan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, bugün bile Mısır'da görmek mümkündür.

Osmanlı hayat tarzına ve kültürüne ait değişik unsurların Mısır'da gelişen yeni yerli üst sınıf arasında yayılmasında Mısır Sarayı'nın ve Mehmed Ali ailesinin esas fertlerinin dışında, özellikle Kafkaslar'dan satın alınan cariyelerin önemli, fakat şimdiye kadar üzerinde durulmayan bir rolü olmuştur. Kahire saraylarında klasik Osmanlı–Türk terbiyesi ile eğitilip yetiştirilen, genellikle Çerkez ve Gürcü asıllı bu güzel cariyeler, belirli bir yaşa geldikten sonra sahiplerinin saraylarından çırak edilip, Mısır'ın yerli halkından olup askerî veya sivil mekteplerden yetişen devlet ricali ve toplumun ileri gelenleri ile evlendirilmekteydi. Türk usulüne göre yetiştirilen bu cariyeler, oluşturdukları yeni ailelere başta Türk dilini, giyim ve kuşamını, mutfak ve müzik kültürünü aşılamış, böylece yeni Mısır aristokrasisinin 'Türk' unsurunun günümüze ulaşan bazı çizgilerinin temellerini oluşturmuşlar ve bu kültürün tesirlerinin derece derece genişlemesine katkı sağlamışlardır.

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken hususlardan birisi, Mısır bağlamında 'Türklük' kavramının daha çok kültürel bir niteliğe sahip ol-

3 Bu konudaki birçok örnek için bkz. Çağatay Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara: TTK, 1980 ve Osman Selaheddin Osmanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılında Osmanlı hanedanı*, İstanbul: İSAR Vakfı, 1999.

duğudur. On dokuzuncu asrın ilk yarısında Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu merkezî bürokrasi ve toplum düzeni içinde oluşan Osmanlı–Mısır elit sınıfının en göze çarpan özelliği, hem günlük hayatta, hem de hükûmette Osmanlı Türkçesi'ni kullanmalarıdır. Burada bu elitin Türkçe konuşmasının onların mutlaka Türk oldukları mânâsına gelmediğini belirtmek gerekir. Etnik olmayan bu sınıf kavramı içinde Osmanlı kültürünü benimseyen ve Osmanlıca konuşan birtakım gruplar oluşmuştur.[4]

Mehmed Ali Paşa'nın Saray'da kendi çocukları dışında yeğenlerinin ve yakın adamlarının çocuklarının eğitimi ile de yakından ilgilendiği bilinmektedir. Valiliğinin ilk döneminde saraydaki eğitim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü konusunda fazla bilgimiz olmamakla beraber çocukların küçük yaşta Türkçe, Farsça ve bazı Avrupa dillerini öğrenmeleri için özel hoca ve mürebbiyelerin bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bu öğretim faaliyetlerinin yanında erkek ve kız çocuklar için farklı eğitim programları uygulandığı da muhakkaktır.

Saray'da yürütülen eğitim faaliyetleri için öğrencilerin kitap ihtiyacı üç türlü kaynaktan temin edilmektedir. Erken dönemde Türkçe ve onun yardımcısı Farsça kitaplar İstanbul'dan, Avrupa dillerine ait kitaplar ise değişik Avrupa başkentlerinden getirilmektedir. Sonraları, özellikle Bulak Matbaası'nın kurulmasının ardından ise Mehmed Ali'nin bu ihtiyacı karşılamak için çocuklarının okumalarını istediği Türkçe kitapları özel olarak hazırlatıp burada bastırdığı eldeki arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu kitapların çeşitli konularda olduğu görülmektedir. Valinin kendisi ve oğulları için, özellikle büyük oğlu İbrahim Paşa için, siyasî tarih ve büyük devlet adamlarının biyografilerinin Türkçe'ye tercüme edilmesi ve basılması sağlanmıştır. Bunların yanında dinî kültür ve edebiyat konusunda Osmanlı kültürünün en seçkin eserleri seçilip basılmıştır. Ailenin genç mensupları için de uygun eserler seçilip tercüme ettirilmiş ve yine Bulak Matbaası'nda bastırılmıştır.

Bulak'ta 1822'de basılan ilk kitap, Mehmed Ali'nin yukarıda belirttiğimiz ilgisinin en güzel ifadesidir. Prusya Kralı Büyük Frederik'in generallerine hitaben yazmış olduğu tavsiyeleri ihtiva eden bu kitap, Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin (ö.1242/1826), kitabın Fransızca nüshasından *Vesâyânâme–i seferiyye* adı ile yaptığı tercümedir. Bu kitap, Mehmed Ali'nin siyasî ve askerî konularda batı kültürünü aktarma hususundaki ar-

4 Ehud R. Toledano, *State and society in mid–nineteenth century Egypt*, Cambridge : Cambridge University Press, 1990, s. 157–158.

zusunun ilk tezahürü olduğu gibi Bulak Matbaası'nın da günümüze ulaşan ilk mahsulüdür.[5]

Mehmed Ali'nin siyasî kültüre sahip olma arzusunun ikinci örneği, Fransız tarihçisi Joan Henry Castèra'nın Rus Çariçesi II. Katerina ile ilgili kitabının Yakovaki Efendi (1774–1850) tarafından yapılan Türkçe tercümesidir (Kitabın ilk baskısı 1829, ikinci baskısı 1830'da yapılmıştır). Rusya tarihi ile ilgili bu kitabın Rusya'nın 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesinden hemen sonra basılması da zamanlama açısından dikkat çekicidir. Siyasî ilginin eseri olan bu kitaba Napolyon ile ilgili *Afrika Cezâirinden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olup ol tarafda cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeşti...* (1247/1831), *Târih-i Napolyon Bonaparta* (1249/1833) ve *Kitâb-ı Târih-i Bonaparta* (1260/1844) adlı eserler ile *Târih-i İtalya* (1249/1833) ve Büyük İskender hakkındaki *Târih-i İskender bin Filibos* (1254/1838) adlı kitapları da ilâve etmek mümkündür.

Mehmed Ali'nin sırf kendisi okumak için tercüme ettirdiği, ancak bastırmadığı eserler de vardır. Bunlar arasında Machiavelli'nin *Prens* adlı meşhur eseri de bulunmaktadır. Batı dünyasının siyasî kültürünün en önemli eserlerinden biri olan bu kitap konusunda, ziyaretine gelen Avrupalılar ile Mehmed Ali Paşa arasında ilgi çekici bir tartışma geçmiştir. Bu tartışmalardan, onun idare anlayışında temel itibariyle Şark kültürüne bağlı olduğu ve Machiavelli'nin fikirlerinden fazla etkilenmediği ve tarih anlayışı bakımından temel olarak İbn Haldûn'un *Mukaddime*[6]'sinde geçen fikirlerin üstünlüğüne inandığı anlaşılmaktadır.[7] Bu arada Mehmed Ali, idaresi altında bulunan hemen hemen her birimin ve maiyetinde çalışan herkesin çalışmaları hakkında bilgi sahibi olma hususundaki arzusunun yanında, yetiştirdiği adamların entelektüel bakımdan gelişmelerini takip etmek için Türkçe raporların düzenlenmesini temin etmiştir. Bu meyanda kendisinin 1826 tari-

5 Bu konudaki tartışma için bkz. Bulak Matbaası'nda Basılan İlk Kitap: *Vesâyânâme-i seferiye* kısmı.

6 Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu olan ve Mısır'da birçok idarî görevde bulunan Abdüllatif Subhi Paşa (1818–1886), Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle İbn Haldûn'un *Kitâb el-İber* adlı kitabını tercüme etmeye başlamış, Mehmed Ali Paşa'nın ölümü üzerine Mısır'da basılamayan kitap ancak 1859 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu arada Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin yaptığı *Mukaddime tercümesi* Mısır'da 1858 ve 1859 yıllarında iki kere basılmıştır.

7 Mehmed Ali ile görüşenlerden biri Avusturya'nın Kahire konsolosu Giuseppe Acerbi (1773–1845)'dir (Cemaleddin el-Şeyyal, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabi, 1951, s. 80). Mehmed Ali Paşa ile İngiltere'nin eski Kahire Konsolosu Salt arasında Machiavelli ve görüşleri hakkında geçen ilgi çekici tartışma için bkz. İngiliz Seyyah Saint John'un kitabından naklen Cemaleddin el-Şeyyal, *aynı eser*, s. 80–81.

hinde Paris'e gönderdiği öğrenci grubunun imamı olan ünlü mütercim ve Mısırlı aydın Rifâ'a el-Tahtavî'nin[8] Paris'teki müşahedelerini ve hatıralarını anlattığı Arapça eseri Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1839'da basılmıştır.[9]

Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilerek basılan eserler Mehmed Ali ve çevresinin dinî kültür konusundaki ilgisini de göstermektedir. Peygamberin sireti (*Tercüme-i Siyer el-Halebî*–1248 [1833]) ve İskenderiye'de medfun Mısırlı ünlü şair Busîrî'nin *Bürde kasidesi* (*Şerh-i Kasîdet el-bürde*–1256 [1840]) gibi eserler bu ilginin iki önemli örneğidir.

Mehmed Ali Paşa'nın ailesindeki genç kızlar için de değişik dillerden bazı kitapların seçilerek tercüme edildiği ve Bulak Matbaası'nda basıldığı konusunda güvenilir tarihî rivayetler bulunmaktadır. Valinin sarayında bulunan İngiliz mürebbiye Miss Halliday'in Dîvân el-Medâris müdürü Hakkâkyan Bey'e yaptığı müracaat üzerine kendisine gönderilen 22 Mart 1838 tarihli, cevabî resmî yazıda şöyle denilmektedir:

> *"Sizin Türkçe'ye ve Arapça'ya tercüme edilmesini arzuladığınız kitaplar hızlı bir şekilde, halen Dîvân el-Medâris nâzırının idaresi altında bulunan Bulak Matbaası'nda tercüme edilip basılabilir."*[10]

Mehmed Ali Paşa'nın valiliğinin ilk yıllarında, aile fertleri ve maiyetinin çocukları için yürütülen eğitim hakkında elimizde fazla bilgi bulunmasa da Mehmed Ali Paşa'nın 1836'da kendi çocukları, yakın maiyetinin çocukları ile himayesine aldığı fakir ve yetim çocukların eğitimi için 'Mekteb-i Âlî' veya Fransızca 'Ecole des Princes' adı ile bilinen bir okul kurduğu bilinmektedir. Mekteb-i Âlî, valilik dîvânına bağlı olan, eğitim programı bakımından ise Dîvân el-Medâris'in denetimi altında yer alan bir mekteptir. Mübtediyan, techiziye ve hususi olmak üzere kısımlara ayrılan bu mektepte, prensler ve maiyet öğrencilerine, diğer okullarda halk çocuklarına uygulanan müfredat programlarının yanında bazı özel derslerin de okutulduğu görülmektedir. Bu okulda talebeler, mübtediyan kısmında okuma-yazma, Kur'ân-ı Kerim ve hüsn-i hat (rik'a ve sülüs) derslerini gör-

8 Rifâ'a Râfi el-Tahtavî, 1801 yılında Yukarı Mısır'da Tahta kasabasında doğmuştur. Ezher'de okuduktan sonra, Mehmed Ali Paşa'nın emri ile Paris'e gitmiş ve orada kaldığı sürede Fransızca öğrenmiştir. Mısır'a döndükten sonra değişik görevlerde bulunmuş, 1873 yılında Kahire'de ölmüştür. Mısır'daki diller mektebinin müdürlüğünü de yapan Rifâ'a Râfi el-Tahtavî'nin riyasetinde 600'den fazla eser Fransızca ve diğer dillerden Arapça'ya tercüme edilmiştir. (Bkz. *OMLT*, no. 135, s. 218–221)

9 Kitap önce 1250 [1834]'de *Tahlis el-ibrîz fi telhîs Bâris* adıyla Arapça olarak basılmıştır.

10 Ebu'l-fütuh Rıdvan, *Tarih matbaat Bulak*, c.I, Kahire: el-Matba'a el-Emiriyye, 1953, s. 64, d.n. 2.

dükten sonra techiziye kısmında Arapça, sarf ve nahiv derslerini Türkçe kitaplardan; Farsça'yı *Mefâtih el-dürriye* ve *Pend-i Attâr*'dan; hesap, cebir ve geometri derslerini ise yine Türkçe eserlerden (Legendre'den tercüme edilen *Kitâb-ı usûl el-hendese* ve *Makâlât el-hendese*) okuyorlardı. Bunların yanında Türkçe *Vâsıf târihi* de talebelerin okudukları ders kitapları arasında yer alıyordu. Böylece talebelerin Türkçe bilgileri ve konuşma kabiliyetleri geliştiriliyordu. Bu okulun öğrencilerine diğer okulların benzeri bir ders programı uygulanmakla birlikte spor [binicilik, eskrim ve bilardo] ve Fransızca okutuluyordu ve talebeler daha müreffeh şartlarda eğitim görme imkânına sahip idiler.[11]

Osmanlı kültürü ile yetiştirilmenin önemli unsurlarından birisi de Türkçe ve Arapça yanında Farsça eğitiminin de alınmasıdır. Osmanlı geleneğinde 'elsine-i selâse' (Arapça, Türkçe ve Farsça) denilen üç dilden Farsça'yı özellikle elit zümre mensuplarının öğrenmesi gerekmiştir. Mekteb-i Âlî'ye öğrenci olarak kaydedilen ve bu okulun ilk mezunlarından olan Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Prens Abdülhalim Bey (1831–1894) için Fransa'ya gönderilmesinden önce hazırlanan özel eğitim programının bir unsurunun da Farsça öğrenmek olduğu görülmektedir.[12] Ayrıca, Mehmed Ali'nin büyük oğlu İbrahim Paşa'nın (1789–1848) farklı Çerkez eşlerinden dünyaya gelmiş olan Ahmed Rıfat (1825–1858), İsmail (Hıdiv olacak) ve Mustafa Fâzıl (Paşa, 1830–1875) adındaki üç oğluna Türkçe, Arapça ve Farsça öğretecek öğretmenler tayin ettiği, aynı zamanda Fransızca öğrenmelerini sağladığı da bilinmektedir.[13]

Mehmed Ali Paşa'dan sonra da devam eden bu özel okul, Hıdiv İsmail Paşa döneminde (1864) yeniden düzenlenmiş, hıdivin çocukları ve Mehmed Ali Paşa'nın torunları ile Kahire Sarayı etrafında oluşan ve halk arasında *evlâd el-zevat* denilen aristokratların çocuklarına uzun zaman eğitim vermiştir. Burada matematik, tarih, coğrafya ve elsine-i selâse ile Fransızca'nın yanı sıra ata binme ve yüzme dersleri de verilmiştir. Bu okulda Türkçe eğitimine özel bir önem verildiği görülmektedir. Türkçe ve Farsça öğretmenliğine seçilen Mehmed Fâzıl Efendi'nin dışında maiyyet-i seniyye (hıdivlik) makamında Türk kalemi nâzırı olan Mısır asıllı Abdullah Fikri

11 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-tâ'lim fî asrı Muhammed Ali*, Kahire: Matbaat el-İtimad, 1938, s. 241–248; J. Heyworth-Dunne, *Introduction to the history of education in modern Egypt*, London: Luzac and co., [t.y.], s. 139, 206, 268.

12 Ahmed İzzet Abdülkerim, *a.g.e.*, s. 444.

13 Emine Foat Tugay, *Three centuries: family chronicles of Turkey and Egypt*, London: Oxford University Press, 1963, s.93. Yazarın erken dönem bilgileri için Mehmed Ârif Paşa'nın eserinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Bey (sonra paşa, ö. 1890) de prenslerin Türkçe ve Arapça öğrenmeleriyle yakından ilgilenmekle görevlendirilmiştir. Kaligrafiye büyük önem verilen bu eğitim anlayışı içinde prensler ve aristokrasinin çocukları özel bir mazhariyete nâil olmuşlardır. Çünkü onların hat hocalığıyla meşhur Osmanlı hattatı Abdullah Zühdi Efendi (ö. 1879) görevlendirilmiştir.

Bu eğitim sisteminin içinde yetişen Hıdiv İsmail'in büyük oğlu ve kendisinden sonra Mısır hıdivi olan Tevfik Paşa'nın, aynı anda, üç sekretere Türkçe, Arapça ve Fransızca üç ayrı mektup dikte ettirebilecek seviyede bu üç dile hâkim olduğu belirtilmektedir.[14] Hıdiv İsmail, çocuklarından Prens Hasan ile Prens Hüseyin'i 1868'de Paris'e tahsile gönderirken yanlarına biri Arapça, diğeri Türkçe öğretmeni olmak üzere iki de öğretmen vermiştir. İngiltere'ye gönderilen Prens Mahmud Hamdi Bey'le beraber de aynı şekilde iki öğretmen gönderilmiştir. Hıdiv İsmail'in en küçük oğlu Ahmed Fuad Bey (Kral Fuad) ise okuma yazmayı 1873'te İstanbul'da bulunduğu sırada yeni telif edilen elifba kitabından öğrenmeye başlamıştır.[15]

Mısır Sarayı'nda erkek çocuklar kadar kızların da Osmanlı kültürü ile yetişmelerine önem verilmiştir. Anne tarafından Hıdiv İsmail Paşa'nın torunu olan Emine Tugay'ın (1897–1975) günümüze aktardığı önemli bilgi ve anekdotlardan burada iki temsil edici örnek üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki, Hıdiv İsmail'in kızları arasında şahsiyetiyle en fazla dikkate değer olan Prenses Tevhide[16] ile ilgilidir. Prenses Tevhide, henüz on altı yaşındayken babasının görevi sırasında gösterdiği incelik ve diplomasi ile tanınmıştır. Genç kızlığında, Mehmed Ali Paşa'nın kız kardeşlerinden birinin neslinden gelen Yeğen ailesine mensup ve uzaktan kuzeni olan bir hanımla yakın arkadaşlık kurmuştu. Şiire hayranlık duyan bu iki genç kız, karşılıklı olarak klasik Türk musikisi bestelerini okur ve kendileri de bazı büyük şairlerin üslubunda şiirler yazarlardı. Gençliğin ilhamıyla ortaya konan bu eserler, Prenses Tevhide'nin arkadaşının ağabeyi olan Mansur Yeğen Paşa'ya tenkit maksadıyla sunulur, o da şiirleri kusursuz bir nesir şeklinde yazdığı notlarıyla birlikte geri gönderirdi.[17]

14 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 133.

15 Ahmed İzzet Abdülkerim, *a.g.e.*, s. 177–184.

16 Mehmed Ali'nin kızlarından birinin de adı olan Tevhide isminin Mısır hanedanında çok kullanıldığı ve bunun tesiriyle Mısır 'aristokrasisinde' ve halk arasında revaç bulduğu anlaşılmaktadır. Ancak işin tuhaf tarafı Arapça olan bu isim Türkçe telaffuzunun Arapçalaştırılması neticesinde farklı bir şekil alarak 'Tefide' olmuş ve bu hali ile günümüze kadar 'Türk adı' olarak bilinе gelmiştir.

17 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 166. Prenses Tevhide daha sonra Mansur Yeğen Paşa ile evlenmiştir.

Hıdiv İsmail'in kızı Prenses Tevhide (1873)

Yine Emine Tugay'ın anlattıklarına göre, Hıdiv İsmail'in kızlarının beşincisi olan Prenses Cemile (1869–1896) bağımsız yetişmişti ve şiire karşı istidat sahibesi olarak bilinmekteydi. Kafiyeli yazmada büyük ölçüde hünerli olup Türkçe, Farsça veya Arapça bütün mektuplarını manzum olarak yazabiliyordu. Son derece dindar olmasına rağmen bu konuda katı olmayıp

mistisizm onun kuvvetli bir hayal gücüne sahip mizacına çok uygun düşmekteydi. Ortaçağ döneminde yaşamış olan ve Kahire'de İmam Şafii Mezarlığı'nın arkasındaki tepede küçük kubbeli bir camii bulunan bir sûfînin öğretisi onun büyük ilgisini çekiyordu. Bu şahsın hayatını ve öğretisini Farsça yazdığı uzun bir gazelde övgüyle dile getiren Prenses Cemile, onun kabri yanına defnedilmek istemiş ve henüz genç bir kızken buraya kendisi için bir türbe yaptırmıştı. Prenses Cemile'nin kısa ve fırtınalı bir hayatı olmuştur. Kuzeni Prens Ahmed Paşa ile evlenen Prenses'in, üç sene sonra eşinden ayrılıp Şahin Paşa ile yaptığı ikinci evlilik ise daha kısa sürmüştür. İstanbul'da Yakub Paşa ile yaptığı evliliği ise Prenses'in vefatı üzerine sona ermiştir.[18]

Hıdiv Tevfik'in eşi ve Hıdiv Abbas'ın annesi olan Hıdiva Emine Necibe Hanım

18 Babasından ve ailesinden ayrı yaşayan Prenses muhtemelen, İstanbul'da bulunduğu sırada oturduğu Boğaz'ın Anadolu yakası tepelerindeki şehrin çok sayıdaki kabristanından birine defnedilmiştir. Kahire yakınlarındaki küçük camide kendisi için hazırlanan türbe ise boş durmaktadır. (Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, *s.* 168.)

Hıdiv ailesi içinde yapılan Türkçe yazışmalardan günümüze az da olsa örnekler ulaşmıştır. Bunlardan Hıdiv Tevfik'in eşi Prenses Emine Necibe Hanım'ın (ö. 1931)[19] oğlu Abbas'a (sonra Abbas Hilmi II) göndermiş olduğu mektuplar bu bakımdan oldukça ilgi çekicidir. 'Valide Paşa' veya 'Umm el-Muhsinîn' (ihsan edenlerin anası) diye de şöhret bulan Prenses Emine Necibe'nin, Sultan Abdülhamid II tarafından kendisine hediye edilen, bugün Mısır Başkonsolosluğu olarak kullanılan ve Bebek Sarayı veya Sahilhânesi diye bilinen Saray'da ikamet ettiği dönemlerde, oğlu Abbas'a yazdığı mektuplardan bazı örnekleri burada vermekte yarar bulunmaktadır.[20] Bu mektuplardan ilki Emine Hanım'ın oğluna eğitim için İsviçre'de bulunduğu sırada yazdığı bir mektuptur:

Benim aziz Abbascığım,

İnşallah iyisin yavrum ve cümlemiz iyiyiz. İşittim ki mektebinize gelmişsiniz. Haylice sıcaklardan sonra bu kış da güzel güzel okumanıza cehd edersiniz evladım ve bâ-husus yazınıza evladım. Zira yazınızı biraz gerilemiş görüyorum. İlerleyeceğinize bedel bu sene kendine mahsus hoca ve bir oda tayin etmişler. İnşallah güle güle otursun evladım. Beni de ve babanı da memnun edecek bir şey varsa hocanın itaatinde bulunmanızdır. Eğer odanızda kış münasebeti üzere hocanızın rızasınlan bir şey isterseniz gönderirim. Kendi resimlerimi göndereceğim. Birkaç da Mısır parçalarından yaptığım resimlerden gönderirim. Odanı nizamlarsın. Benden mektup çok almazsan, aldığınız vakit de temelli nasihat aldığından canın sıkılmasın. Bu da kendinizi iyi olduğunuzu istediğimdendir. Siz de bilirsiniz. Allah yüzünüzü ak eylesin. Benden dua sizden çalışmak. Baki dua evladım.

Fî 18 Safer sene 1308 [3 Ekim 1890]
Emine

İkinci mektup, Hıdiv olmasından sonra Avrupa'da bulunan oğluna, süratle cevabını beklediğini belirterek, Sultan Abdülhamid II'nin davetini bildirmek üzere yazdığı mektuptur:

19 Emine Necibe Hanım, Abbas Hilmi I'in oğlu Prens İlhami Paşa'nın (ö. 1860) kızıdır. Yaz mevsimini İstanbul'daki yalısında geçiren Emine Necibe Hanım'ın Sultan Abdülhamid'le de arasının oldukça iyi olduğu bilinmektedir.

20 Mektuplar, *Müzekkirât li-hazreti sâhib el-sümuvv el-Melikî el-emîr Muhammed Ali*, [Mısır]: Matbaat el-İnânî, 1366 / 1947 adlı kitaptan alınmıştır.

(Bu mektubumun cevabını süratle irsâl buyurmanızı rica ederim evladım)

Nûr-ı ayn-ı iftiharım, ruhum evladım!

Mevlid-i şerifin tebriki zımnında dünkü gün saray-ı hümayuna gitmiştim. Cenâb-ı hak ömr-i şâhânelerini müzdâd buyursun. Şevket-meâb efendimiz hâk-i pây-i şâhânelerine yüz sürmekliğime müsaade buyurub hakkımda büyük büyük iltifatlar ettikten sonra sizi sordular. 'Avdetinde İstanbul'a gelecekler mi?' dediler. Ben de 'Bu babda hiç malumatım yoksa da gelmeleri için geçen hafta bir mektup yazmıştım. Henüz cevabını almadığımdan bilmiyorum' dedim. Tekrar cevabında 'Bu hafta da benden yazınız. Gelirlerse pek memnun olurum' diye ferman buyurdular. Ben de size aynen ve harfiyen yazıyorum. Eğer kabul edib gelecek olursanız ben de memnun olurum. Çünkü böyle isterken gelmek başkadır. Sonra bir icabında kendiniz müracaat edib ruhsat taleb edeceğinize, hazır aman gelsin derlerken gelmek elbette daha hayırlı ve daha evlâdır. İşte sana validelik hasebiyle borçlu olduğum ihtarı ediyorum. Ümid ederim ki sen de kabul edersin. Çünkü validenizim; bu mucible ihtaratım tamamen sizin nef'iniz içindir. Gelmekte ise asla müşkülat yok. Avrupa treniyle iki günde Dersaadet'e muvaselet edersin. Hanımefendi ile çocuklar da deniz tarikiyle gelirler. Burada bir hafta kalsanız kifayet eder. Maksad arzu-yı şâhâneyi infaz etmektir. Bâki kemâl-i tahassürle iki gözlerinizi öperek da'vât-ı hayriyenizi tekrar ve sizi hazret-i hüdâya emanet ederim. Ben de afiyetteyim. Ruhum, iki gözüm evladım.

Fî 13 Rebiyülevvel sene [1]316 *Valideniz Emine Necibe*

[1 Ağustos 1898]

Mısır saray çevresi ve aristokrat aile muhitlerinde üst Osmanlı kültürüne olan ilginin yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere amatörlük ölçüsünde kalmadığı görülür. Zira burada amatörlük sınırlarını aşan ve Türk edebiyatının dikkate değer örnekleri arasında sayılacak eserler veren ve özellikle Türkçe kadın edebiyatını zenginleştiren şair ve yazarlar bulmak mümkündür. Bunlar arasında, varlığını tespit ettiğimiz Hıdiv İsmail'in eşlerinden Çeşm-i Âfet Hanım (ö. 1907), ünlü Teymur ailesine mensup Ayşe Hanım (1840–1902), Sultan Hüseyin Kâmil'in kızı Prenses Kadriye Hüseyin (1888–1955) ve sarayda yetiştirilen cariyelerden olduğunu tahmin ettiğimiz Gülperi isimli bir hanımın şiir ve değişik konulardaki basılı Türkçe eserleri bu hususta ileri sürdüğümüz tezi destekleyen en önemli örneklerdir. Bu şair ve yazar hanımların eserleri Türk edebiyatının şimdiye kadar üzerinde fazla durulmamış önemli örnekleridir.

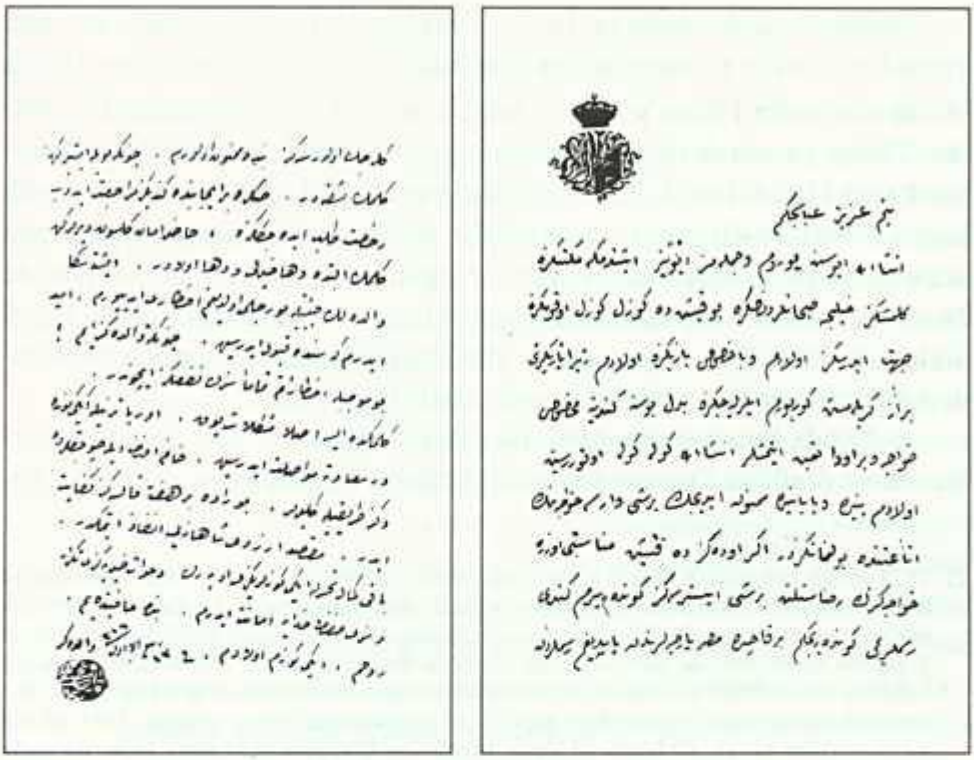
Mehmed Ali ailesinin ve Türkçe konuşan çevresinin kendi aralarında yaptıkları Türkçe yazışmalarının ötesinde yeni yetişen üst seviye Mısırlı bürokratların da Türkçe'yi çok iyi şekilde öğrendikleri bilinmektedir. Bunlara Türkçe'ye merak sarıp ona çok iyi derecede vâkıf olanlardan Ali Mübarek Paşa[21] (1823–1893), Abdullah Fikri Paşa (1830–1890) ve Ahmed Şefik Paşa[22] (1860–1940) örnek gösterilebilir. Ahmed Şefik Paşa'nın hatıratında anlattığına göre, babasının dostları arasında bulunan bazı üst seviyedeki Mısırlı yöneticiler, üst makamlara yazdıkları resmî yazıların dışında kendi aralarında bile Türkçe yazışmalar yürütmektedirler. Bu konuda babasından aktardığı anekdot hoş bir örnek teşkil etmektedir.[23]

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz üzere Türk kültürünün değişik unsurlarının ve özellikle Türkçe'nin —resmî eğitim kurumlarının dışında— Mı-

21 1823 yılında doğan Ali Mübarek küçük yaşta okuma yazma öğrendi. Ebu Za'bel Medresesi'ni bitirdikten sonra, 1840'ta Mühendishâne'ye girdi. 1844 yılında tahsil için Paris'e gönderilen talebeler arasında yer aldı. İki sene Paris'te kaldıktan sonra Metz'deki Askerî Mühendislik ve Topçuluk Akademisi'nde görevlendirildi. 1849'da Mısır'a dönen Ali Mübarek, Hıdiv Abbas Paşa'nın teveccühünü kazanarak çeşitli vazifelere tayin edildi. Önce Mısır Topografya Dairesi'nde, sonra askerî okulda görev yaptı. Mühendishâne'nin başına getirildi. 1854 yılında Kırım Harbi'ne katıldı. İki buçuk yıl Kırım, İstanbul ve Gümüşhane'de görev yaptı. Bu arada Türkçe'yi daha iyi şekilde öğrendi. Said Paşa döneminde gözden düşen Ali Mübarek, Hıdiv İsmail zamanında yeniden yüksek idarî görevlere getirildi. Umum el-Medaris müdürü oldu; çalışma ve evkaf nazırlığı yaptı. Kısa süre sonra demiryollarının idaresi görevi de kendisine verildi. Mısır maarifinin uzun süre uygulanan ana esaslarını tespit etti. Mısır'da değişik okullar açan ve Hıdiviyye Kütüphanesi'ni (daha sonra Millî Kütüphane) kuran (1870) Ali Mübarek, 1888–1891 yılları arasında Maarif nazırlığı yaptı ve 14 Kasım 1893'te Kahire'de vefat etti. Ali Mübarek Paşa'nın matematik, tarih, coğrafya, tıp ve din ilimleri konularında 13 eseri vardır. En meşhur eseri Makrizi'nin *el-Hitât* adlı eserine tekmile olarak yazdığı *Hitât el-Tevfikiyye el-cedide* adlı kitabıdır. Bkz. Kâzım Yaşar Kopraman, "Ali Paşa Mübarek", *DİA*, c.II, s.433–434; Yusuf İlyas Serkis, *Mu'cem el-matbu'ât el-'Arabiyye ve'l-mu'arraba min yevm zuhur el-tıba'a ilâ nihaye 1919*, c. I, Kahire: Mektebet Serkis, 1928, s. 1327–1329; *OMLT*, no: 306, s. 381–382; *OCLT*, no 210, s. 310–311.

22 Ahmed Şefik Paşa, Mehmed Ali Paşa ve sülâlesi idaresi altında on dokuzuncu asırda Mısır'da yetişen 'Osmanlı-Mısırlı' aydın tipini çok belirgin şekilde temsil eden, mümtaz bir şahsiyettir. Babası Hasan Musa (ö. 1883), Said, İsmail ve Tevfik paşaların dönemlerinde değişik memuriyetlerde bulunmuştur. Hasan Musa, el-Seyyid Ali el-Bekrî'nin azadettiği Çerkez bir cariye ile evlenmiş ve oğlu Ahmed Şefik dünyaya gelmiştir. Annesinin ilgisi ile mahalle mektebine (Türk Ali Efendi'nin mektebi) daha sonra başında Türk bir müdürün (Sabit Efendi) bulunduğu Mustafa Fâzıl Paşa Mektebi'ne gönderilmiş, küçük yaşta Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. Mübtediyan Okulu'nda tahsilini sürdüren Ahmed Şefik, Techiziye Okulu'ndan mezun olunca değişik bürokratik görevlerde bulunmuştur. Hıdiv Tevfik'in hizmetine girdikten sonra 1885'te Paris'e gönderilip siyasî ilimler ve hukuk tahsilini bitirdikten sonra 1889'da tekrar Kahire'ye dönmüş ve yeniden Hıdiv Abbas Hilmi'nin hizmetinde bulunmuştur. İngilizler'in Osmanlı taraftarı olduğu için Abbas Hilmi'yi azletmeleriyle Avrupa'ya sürgüne gitmiş ve bir süre sonra ülkesine dönmüştür. Değişik konularda eserler veren Ahmed Şefik Paşa'nın basılı dört ciltlik hatıraları (1873–1929) ve on ciltlik Mısır Siyasî Tarihi'ni kaydettiği bir eseri bulunmaktadır.

23 Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 47.

Hıdiva Emine Necibe Hanım'ın oğlu Abbas'a yazdığı
Türkçe mektuplardan örnekler

sır Sarayı'nın etrafında yayılmasının en önemli âmillerinden birisi, küçük yaşta esir olarak satın alınan Kafkasyalı cariyelerin Saray'da eğitilip yetişkin hale geldikten sonra yerli halktan yetişen yeni idareci ve elit zümreye mensup erkeklerle evlendirilmesi ve yeni kurulan ailelerin bu üst kültürü benimsemeleridir. Esir ticaretinin uluslararası anlaşmalarla yasaklanmasına kadar Mısır'da erkek ve kadın esir ticareti, esircilerin[24] yönetimindeki özel evlerde yürütülmekteydi. Cariye veya köle (beyaz veya siyah) satın almak isteyenler bu evlere gidip seçimlerini yapar ve kendi evlerinde hizmet etmek üzere satın alırlardı. Ahmed Şefik Paşa'nın hatıratında naklettiğine göre satın alınacak esirler (erkek veya kadın) çıplak muayene edilir, cariyelerin muayene esnasında bazen su ile doldurulmuş leğenlerin içine girip çıkmaları istenir, suyun azalması esirin sağlıklı olduğuna işaret olarak

24 Mısır halk dilinde esirciye 'yesirci' denilmektedir. Bu kelimenin çoğulu 'yesirciyye'dir.

kabul edilirdi! Esirler genellikle tek tek satılmakta ise de bazen bir ailenin tamamının tek alıcıya satıldığı olurdu.[25]

Genellikle Kafkasya'dan İstanbul'a, İstanbul üzerinden de Mısır'a getirilen küçük yaştaki Çerkez ve Gürcü cariyeler başta Mısır Sarayı'na ve onun çevresindeki aristokrat tabakaya mensup kişilerin evlerine satılır ve orada eğitilirdi.[26] Mehmed Ali Paşa'nın ailesine mensup prensesler, cariye seçiminde uzmanlaşmış kalfalarını esirci evlerine gönderip en güzel ve kabiliyetli olanlarını seçerlerdi. Saray içinde erkek ve kadın hocalardan değişik konularda eğitim görerek yetiştirilen bu cariyeler, belirli bir süre sonra Türk kültürü ve hayat tarzını en ince teferruatına kadar öğrenir, bu arada Türkçe'yi mükemmel şekilde konuşur hale gelirlerdi. Ahmed Şefik Paşa'nın anlattığına göre bir sarayda bulunan cariyelerin sayısı, o sarayın ihtişam ve üstünlüğüne delâlet eder ve bu hususta Hıdiv İsmail'in kendisi de Çerkez olan annesi Hoşyar Hanım'ın (ö. 1886) Nil kıyısında bulunan sarayı, beyaz ve siyah bin cariye ile en önde gelen saray sayılırdı.[27]

Dokuz yıllık kölelik sürelerinin bitiminde veya daha önce azat edilen cariyeler, yerli halkın ileri gelenlerinin genç ve parlak erkekleri ile evlendirilirken edindikleri Türk–Osmanlı kültürünü evlatlarına aktararak bu kültürün Mısır'da yayılıp yerleşmesine yol açmışlardır. Bu kültür, Türkçe konuşan birinci nesilden sonra, annelerin ve anneannelerin etkisinde kalan üçüncü nesle mensup –genellikle kız– torunlara intikal etmiştir. Yirminci yüzyılın ortalarında son bulan bu örneklerden bazılarını, bu kitabın yazarı da çocukluk yıllarında müşahede etmiştir.

Mısır Sarayı'nda Osmanlı–Türk kültürünün en bâriz tezahürlerinden birisi de Türk musikisi ve dansları olmuştur. Mehmed Ali döneminden itibaren Türk musikisine önceki dönemlere nazaran daha yoğun bir ilgi olduğu görülür. Bu dönemde ordu için Avrupa tarzı askerî mızıka ve bando okulları kurulmuş, bunun yanında Türk musikisinin icra edilmesi ve geliştirilmesi için birtakım adımlar atılmıştır. İstanbul'daki temsilcisine gönderdiği bir emirde, Paşa'nın bu hususta pragmatik düşünce tarzı açıkça görülmektedir. Paşa, 1253/1837 tarihinde gönderilen bu emirde, on beş yaş veya üstünde, müziğe kabiliyeti olan dört kölenin satın alınmasını istemektedir. Emirde, bu dört gencin eğitilmek için, 'İsmail Efendi Arnavutoğlu' adındaki

25 Ahmed Şefik Paşa babasının, ebeveyn ve biri erkek, ikisi kız olan üç çocuktan müteşekkil Çerkez asıllı bir aileyi satın aldığını kaydeder (Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.* s. 50).

26 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, ek I, s. 303–312.

27 Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 81–86.

dervişe teslim edilmeleri; istidatlarına göre İsmail Efendi'nin kendisinin bunlardan birine şarkı söylemeyi ve def çalmayı öğretmesi; diğer üç gençten birincisine keman, ikincisine tambur ve kemençe, üçüncüsüne ise ney çalmayı öğretecek hocaların temin edilmesi istenmiştir.[28]

Bu dönemde Türk sahne sanatlarının da 'Mısır Sarayı'nda revaç ve himaye bulduğu görülmektedir. Vali Abbas I döneminde orduda Türk tarzı temsiller yapıldığı bilinmektedir. Valinin, 9 Şevval 1266 [18 Ağustos 1850] tarihli bir emriyle askerî müfrezelerde Türk tarzı 'dârüttemsil'lerin kurulması istenmiştir.[29] Birliklerde bulunan askerlerden, piyeslerin temsil edilmesi ve bu temsillerin içinde bulunan şiirleri bestelemeleri istenirken bunların hangi dilde olduğuna dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu, Mısırlı askerlerin eğitimi ve kültür seviyelerinin yükseltilmesi maksadı ile yapıldığına göre bu temsillerin dilinin Arapça olduğu, model olarak ise Türk tarzının uygulanmasının istenildiği açıktır. Abbas Paşa, bu Türk tarzı dârüttemsillerin başına bir Fransız müdür tayin ederken, dedesi döneminde başlatılan, Mısır'ın kendine has Osmanlı modernleşmesinin yeni bir örneğini oluşturmuştur.

Türk musikisi, Mehmed Ali'nin çocukları ve torunlarının da büyük ilgi ve himayesine mazhar olarak saray hayatının bir parçası haline gelmiş ve orada icra edilmiştir. Musikiye kabiliyetli ve sesi güzel olan genç kızlara, Doğu ve Batı musikisi dersleri vermek üzere Saray'a hocalar gelirdi. Saray'daki cariyeler, bir orkestrada bulunan çeşitli enstrümanları çalmayı öğrenirler ve her gün saatlerce çalışırlardı. Dansçıların, şarkıcıların ve müzisyenlerin, elleri, sesleri veya vücutlarının herhangi bir yerinin zarar görmemesi için hizmet işleri yapmalarına izin verilmezdi.[30] Mısır Sarayı'nda resmî mızıka dışında sarayın harem kısmında kurulan musiki orkestralarından bildiklerimiz Vali İbrahim Paşa'nın eşi ve Hıdiv İsmail Paşa'nın annesi Hoşyar Hanım'ın sarayına aittir. Önceleri Zafaran Sarayı'nda, daha sonra Nil kıyısında halen Garden City adı ile bilinen yerde kurulan geniş sarayında kalabalık maiyeti ile yaşayan Hoşyar Hanım'ın, biri bando diğeri saz heyeti olmak üzere kadınlardan oluşan iki musiki heyeti bulunmaktaydı.[31]

28 8 Şaban 1253 [7 Kasım 1837] tarihli belge için bkz. Abdülgaffar Mahmud Seyyid, *Devr el-anâsır el-Türkiyye el-siyâsî ve el-ictimâ'î fî Mısr hilâl el-karn el-tâsi' 'aşer* (Kahire: Ain Shams Üniversitesi doktora tezi , 1990), s. 337–338.

29 Validen, Dîvân el-Medâris Müdürü'ne gönderilen bu belge için bkz. *aynı tez*, s. 338.

30 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 308.

31 Mehmed Ali hanedanının sarayları için bkz. Abdülmunsif Sâlim Necm, *Kusûr el-umerâ ve bâşavât fî medinet el-Kahire fî el-karn el-tâsi' 'aşer*, c.I–II, Kahire: Zehra el-Şark, 2002.

Ahmed Şefik Paşa'nın, Hıdiv İsmail Paşa'nın sarayında yetişmiş, sarayın önde gelen kalfalarından ve onun azatlı cariyelerinden olan kayınvalidesi ve onun kız kardeşinden aktardıklarına göre, Hıdiv İsmail'in annesinin Nil kıyısındaki sarayında kırk kadın müzisyenden oluşan bir musiki bandosu mevcuttu. Bunların başında miralay rütbesinde, göğsünde iki 'madalya'sı (*nişan*) olan bir 'müdire' bulunuyordu. *Takım* adı verilen bu bandonun üyeleri, üstü sırmalarla işlenmiş kırmızı kadifeden üniformalar giyer ve başlarına fes takarlardı. Bayram günleri, değişik ihtifal ve düğünlerde sarayın haremlik kısmına bitişik ahşaptan yapılan bir çardakta (*köşk*) Türk musikisinin yanı sıra Arap ve Batı müziğinden parçalar çalınır, misafirler saraya girdiklerinde kadınlar bandosu, gümüş bageti ile onları idare eden fesli miralay 'müdire'nin işareti ile gelenleri selamlardı. Askerî bandolara benzeyen ve sarayın avlusunda çalan bu kırk kişilik '*takım*'dan ayrı olarak sarayın iç salonlarında yine cariyelerden oluşan bir incesaz heyeti ve aralarında Türkçe ve Arapça şarkı söyleyen şarkıcılar bulunmaktaydı. Sırmalı şalvarlar giyen ince saz heyetinden başka, çok güzel kızlardan seçilmiş bir dans grubu ve erkek gibi giyinerek orta oyunu temsili yapanlar da bulunmaktaydı.

En güzel ve en zarif kızlar arasından seçilen dansçılara (çengi) eski halk dansları ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ise baleye benzeyen daha sade bir dans öğretilirdi. Saraya uygun görülmediğinden bu kızlara göbek dansı öğretilmezdi. Her dansın kendine has kıyafeti ve özel takıları vardı, ancak dansçının kıyafetinin boynundan ayak parmağına kadar bütün vücudunu örtmesi gerekliydi. [32]

Hıdiv İsmail'in eşleri ile yaşadığı Abidin Sarayı'nda ise, üçüncü eşi Çeşm-i Âfet Hanımefendi'nin bir ince saz heyeti bulunmaktaydı.[33] Hıdiv İsmail'in en küçük kızı ve Emine Tugay'ın annesi olan Prenses Nimetullah'ın (1875–1945) sarayında da biri alaturka, diğ eri alafranga müzik icra eden iki saz heyeti olduğu bilinmektedir. Bu gelenek Hıdiv Abbas Hilmi Paşa döneminde de devam etmiştir. Emine Tugay, 1912'de Hıdivin kızı Prenses Atiyye'nin düğününde alaturka ve alafranga saz heyetlerinin varlığını anlatırken sarayda Arap müziği çalan üçüncü bir saz heyetinin de bulunduğunu kaydetmektedir.[34]

32 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 308.
33 Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 81.
34 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 297–298.

أيدة

(اسميله مسمى اوبرانك ترجمه سيدر)

بو اوبرا تياترز التعابشدن برفصل اولوب بر وقعهٔ شهيرهٔ تاريخيه نك
تقليديدر ومناظر بجيبه ومراقص غريبه يي شامل اولديغي حالده
أثناى اجيباندهاراقي ارالق الحان مطربه والغام موسقيه اجرا
قلنه جقدر ومذكور اوبرا

(درت فصل اوزره)

يدى منظر اوزره مرتبدركه محروسهٔ مصرك اوبراتياترو سنده
اوينانلق اوزره

باارادهٔ حضرت خديو اسمى

غزلنسونى طرفندن انشاوتنظيم اوردى

نام موسيقى شناس معرفتيله موزيقه نوطه سنه وضع وتوزيع اولنه رق

اشبو تياترو موسيقارنده مصر تياترونامه سنده بالفعل
اوينادلشدر

اشبو اوبرا براده وقايعدن راسخ وچلبى افندبلر معرفتيله تركجه يه
ترجمه وتحويل اولنشدر

Aida Operası'nın librettosunun 1872'de Mısır'da basılan Türkçe metninin iç kapağı

Türk musikisinin Mısır'da en etkili olduğu ve Mısır'da musiki zevkini şekillendirdiği dönem, Hıdiv İsmail Paşa'nın dönemi olmuştur.[35] Güzel sanatlara karşı ilgisi ve özellikle musikiye yakınlığı olan İsmail Paşa, Batı müziğinin Mısır'a girişinin en önemli adımı olan operayı kurmuştur. Hıdiv İsmail'in Kahire'yi Avrupa şehirleri gibi modern bir şehir yapma gayretleri içinde Süveyş Kanalı'nın 1869'daki muhteşem açılış merasimlerine yetiştirilen Opera Binası'nın açılışı da vardır. Hıdiv bu açılış için eski Mısır tarihine ait özel bir eserin temsil edilmesini arzu etmiş, bunun için de İtalyan

35 Hıdiv İsmail döneminde musikiye verilen önem çok yönlü olmuştur. Kahire Kalesi'nde, askerî mızıkaya müzisyen yetiştirmek için bir okul kurulmuş ve okula çoğunluğu Türk, Ermeni ve Rum olan öğrenciler alınmıştır. Anlaşıldığına göre, daha önceleri Sudanlılar'dan oluşan ancak sonra dağıtılan bandonun yerine bu okulda yetiştirilen gençlerden yeni bir bando kurulmuştur. Dağıtılan bandonun üyelerinden bir 'halk mızıkası' oluşmuş, bunun dışında Türk Abdullah Efendi'nin başkanlığındaki saz ve oyun heyeti de şöhret bulmuştur. Ahmed Şefik Paşa'nın anlattıklarından anlaşıldığına göre düzenli olarak konserler veren bu heyet, eğlenceli temsiller de sunmuştur. (Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 58)

bestekâr Giuseppe Verdi'nin (1813–1901) bir opera bestelemesini istemiştir. Bunun üzerine A. Ghislanzoni, Fransız Egyptolog ve 'Antikhâne' adı ile bilinen eski Mısır'a ait eserlerin teşhir edildiği müzenin müdürü Mariette Paşa tarafından verilen konuya dayanarak *Aida* adlı operayı yazmıştır.[36] Ancak bu tarihî hikâye üzerine ünlü İtalyan bestekâr Verdi'nin hazırladığı *Aida Operası*'nın ilk sahnelenişi, opera binasının açılışına yetiştirilememiş ve açılışta bu eser yerine aynı bestecinin *Rigoletto Operası* sahnelenmiştir.[37] 24 Aralık 1871 tarihinde ilk defa temsil edilen *Aida Operası*'nın librettosu ise, Mısır aristokrasisinin operayı rahatça takip edip anlayabilmesi için Türkçe'ye de tercüme edilmiş ve *'Ayda ismiyle müsemmâ operanın tercümesidir'* başlığı altında 1872'de basılmıştır. *Vâdî el-Nîl* gazetesi muharriri Ebussuud Efendi tarafından yapılan Arapça libretto ise aynı zamanda yayınlanmıştır.

Hıdiv İsmail Paşa döneminde Türk askerî musikisine olan ilgi de artmış ve İstanbul'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile sona eren mehter müziğine bir yönelme olmuştur. Hıdiv, Cihâdiye (ordu) Nâzırı İsmail Paşa'ya 1279/1863'te gönderdiği emirde Mısır'ın değişik bölgelerinden dokuz ile on altı yaşları arasında 315 genç seçmesini ve bunlara nefesli ve vurgulu sazlar ile icra edilen 'mehteran' müziği öğretilmesini emretmiştir.[38]

Bunlarla yetinmeyen Hıdiv İsmail, Türk musikisini maiyeti ve saray etrafında halka halka oluşan yeni aristokrasinin dikkatine sunmuş, İstanbul'daki köklü musiki çevresi ile Mısır'da oluşan saray ve şehir —yani orta sınıf— musikisinin mensupları arasında ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. Emirgân Sahil Sarayı ile Kahire Abidin Sarayı arasında kurulan sanat köprüsü bu etkileşimde önemli rol oynamıştır. Hıdiv İsmail Paşa, Boğaziçi'nde Emirgân'da Hüsrev Paşa'nın ünlü tarihî yalısını satın almış, eski yapıyı yıktırıp yerine kocaman ahşap bir saray inşa ettirmiş ve İstanbul'a geldiğinde maiyeti ile birlikte burada yaşamıştır.[39] Abdülhak Şinasi Hisar'ın çizdiği

36 Hiyerogliflerde anlatılan, binlerce yıl öncesine ait bir aşk hikâyesinden derlenen operanın konusu, Firavunun kızı Amneris ile Habeşistan kralı Amonasro'nun kızı olan tutsak Habeş prensesi Aida arasındaki rekabete dayanır. İki genç kadın da Amonasro'yu yenen Radames'i sevmektedir. Eserin sonunda Aida uğruna vatanına ihanet eden Radames, sevgilisiyle birlikte diri diri gömülür.

37 Opera 1 Kasım 1869'da sahneye konmuştur. Mısır Resmî Gazetesi, 10 Kasım 1969 tarihli sayıdan naklen bkz. Kostandi Rızk, *el-Musika el-Şarkiyye*, 1936, s. 19.

38 4 Zilkade 1279 [22 Nisan 1863] tarihli bu belge için bkz. Abdülgaffar Mahmud Seyyid, *a.g.t.*, s. 340.

39 Bu yalı ve arkasındaki Emirgân Korusu'nda, bugün Beyaz, Sarı ve Pembe Köşk adı ile bilinen binalar hakkında bilgi ve resimler için bkz. Çelik Gülersoy, *Hidiv'ler ve Çubuklu Kasrı*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1985.

Boğaziçi manzaraları, İsmail Paşa'nın sahip olduğu zevk ve sefayı ve Türk musikisine verdiği önemi göstermektedir. Buna göre İsmail Paşa'nın bu sahil sarayında oturduğu aylarda düzenlediği deniz eğlencelerinde, saz âlemleri de meşhur olmaya başlamıştır. Yüzlerce kayık, akşam üstleri büyük yalının önünde toplanıyor, büyük mavnalara her türlü yiyecekler, çeşit çeşit buzlu içecekler yükleniyor, kayıkların birkaçına binmiş hanendelerin ve sazendelerin bülbül sesleri, su üzerinde kocaman çiçekler gibi bir açılıp bir kapanan yüzlerce kayıktaki mehtap sevdalılarını coşturup kendinden geçirirken, yalının balkonunda yer almış hanımlar saz ve söz heyetinin nâğmeleri de bu âleme iştirak ediyordu.[40]

Mısır'dan kabiliyetli, genç ses ve saz sanatkârlarını da maiyetinde yazları İstanbul'a getiren İsmail Paşa, onların İstanbul'da bazı üstadlar ile temaslarına imkân vermiş, sanat bilgisi ve icra tecrübeleri bakımından da gelişmelerini sağlamıştır. Kendisi ile birlikte İstanbul'a gelen genç sanatkâr Abdu el-Hamûlî bunlardan birisidir. Nihâvent, hicazkâr ve Acem makamları gibi Mısır'da fazla bilinmeyen makamları Mısır'a getiren Hamûlî'nin günümüze kadar gelen eserlerinde Türk musikisinin tesirleri en bâriz şekilde görülmektedir. Arap musiki konservatuvarlarının ve koroların repertuvarlarından eksik olmayan bu eserler günümüzde Arap klasik musikisinin elitist dinleyicileri tarafından hâlâ zevkle dinlenmektedir.

Hamûlî, Türk musikisinden birçok melodi ve makamı Mısır'a taşımıştır. Beğendiği Türkçe şarkıların güftelerini Arapça'ya çevirerek bunların nazım haline dönüştürülmesi için şairlerin yardımına müracaat etmiş ve böylece Mısır musikisine yenilikler getirmiştir. Kendisi Türkçe'yi öğrenmiş ve Mısır Türklerinden Gülnar adında bir hanım ile evlenmiştir. Hıdiv İsmail'in vefatından sonra İstanbul'a gelen Hamûlî, Sultan Abdülhamid tarafından 'Huzûr-ı Şahane'ye kabul edilmiş ve devrin Arap kaynaklarında ifade edildiği üzere 'emîr el-müminîn'in iltifat ve takdirine mazhar olmuştur.[41]

Böylece Türk musikisinin Kahire sarayında ve Türk asıllı aristokratların evlerinde çalınması, Mısırlılar'ın musiki zevkinin oluşmasına etki etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarında (1930'lara kadar) yetişen Mısırlı bestekâr ve saz sanatçılarının da bunda önemli etkisi olmuştur. Bunun yanında Mısırlı müzisyenlerin İstanbul'a yaptıkları ziyaretler de onlar için büyük şan ve şöhret vesilesi olmuştur.

40 Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi mehtapları*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1955, s. 75 vd.

41 1896 yılında vuku bulan bu kabul için bkz. Kostandi Rızk, *el-Musika el-Şarkiyye*, 1936, s. 108.

Mısır Sarayı'nda hanımlar saz heyeti

Abdu el-Hamûlî, Selame Hicazî, Muhammed Osman, Münire el-Mehdiye ve ilk yıllarında Muhammed Abdülvahhâb ve Ümmügülsüm gibi bestekâr ve ses sanatçılarının beste ve icralarında bu tesir büyük ölçüde görülmektedir. Kahire'de 1930'lu yıllarda kurulan Şark Musiki Enstitüsü'nün kurucularından biri ve enstitünün ilk müdürü olan Safer Ali Bey, Mısır'da yaşayan Türk asıllı musikişinaslardandır. Kraliyet'in sona ermesinden önce (1952), Münir Nureddin Selçuk da Kahire'ye gelerek konser vermiş ve büyük ilgi görmüştür. 1960'lı yılların sonunda Klasik Türk Musikisi'ne gösterilen ilgi yeniden artmıştır. Zira o yıllarda Türkiye'nin Kahire büyükelçiliği görevinde bulunan Semih Günver'in büyük üstad Ruşen Kam'ın başkanlığındaki Ankara Radyosu Klasik Türk Mûsikîsi Heyetini Mısır'a (Ocak 1968) davet etmesi ve onun yüksek seviyeli icrası ile verdiği konserler de Türk musikisine duyulan ilgiyi canlandırmıştır.[42]

Türkçe'de 'oyun havaları' olarak bilinen, davul ve zurna dışında kalan ve 'ince saz' denilen enstrümanlarla çalınan dans müziğine Mısır'da

42 Rahmetli üstad Ruşen Kam'ı Kahire'de tanıdığımda genç bir üniversite asistanı ve Türk Büyükelçiliği'nin fahrî kültür danışmanı olarak görev yapmaktaydım. Kendisine hizmet etmekle şeref duyduğum bu büyük insanın biyografisi ve Türk musikisini Mısır'da yeniden tanıtmak için yaptığı değerli hizmetler için bkz. M. Nazmi Özalp, *Ruşen Ferit Kam*, İstanbul: M.E.B., 1995.

'raks el-hevânım' adı verilirdi. Bu ifade 1950'li, hattâ 1960'lı yıllara kadar Mısır'da kullanılmaya devam edilmiştir.

Mısır sarayında Türk kültürünün en dikkate değer tesirlerinden birisi de yemek konusunda olmuştur. Bu tesir sarayın içinden başlayarak halka halka büyük şehirlere ve toplumun her kesimine nüfuz etmiştir. Mısır'da Türk aşçıları Osmanlı sarayını örnek alarak hazırladıkları yemekleri Türkçe isimleri ile Mısır sarayına takdim etmiş, bunun neticesinde bu yemekler Mısır toplumunun günlük yemekleri arasına girmiştir. Günümüzde hâlen kebap, köfte, şiş köfte, şiş tavuk, börek, poğaça, baklava, dolma, yahni, türlü ve turşu gibi kelimeler Türkler için ne ifade ediyorsa Mısırlılar için de aynı mânâyı ve benzer lezzetleri ifade etmektedir.

Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilen kitaplar bahsinde ifade ettiğimiz gibi, Türk yemeklerine olan ilginin geniş bir kitle tarafından benimsenmesinin en bâriz örneği, Türk mutfak zevkini yansıtan *Melce' el-tabbâhîn* adlı kitabın Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da birkaç kez yayınlanmasıdır (Kahire – 1887, 1899, 1915).

Türk mutfağının veya daha doğru bir ifade ile Osmanlı mutfağının Mısır'da önem kazanarak, uygulanması ve benimsenmesi ötesinde Avrupa'ya da tanıtılması yoluna gidilmiştir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi, Hıdiv İsmail Paşa'nın yakın adamlarından olan Türâbî Efendi'nin *Mecmûa-i et'ime-i Osmaniye* adlı Türkçe–İngilizce bir eser yazmasıdır. Bu eser ilk defa Vali Mehmed Said Paşa'nın (ö. 1863) Londra'yı ziyareti esnasında, 16 Temmuz 1862 tarihinde verdiği ziyafet esnasında İngiliz misafirlere takdim edilmiştir. 1862'de Londra'da yapılan bu ilk baskısından sonra 1884'te ikinci defa basılan bu eser, esas itibarı ile bu konuda yazılmış olan eserlerden derlenmiştir.[43]

Yirminci yüzyılda Türk kültürünün etkisi her şeye rağmen kendini başka bir konuda göstermeye devam etmiştir. Yaşanan siyasî uzaklaşmaya rağmen, hat sanatında görülen yakınlık dikkate değer konulardan birini teşkil eder. Mehmed Ali Paşa ile başlayan dönemde, önceki tarihlere nazaran daha yaygın şekilde etkisini gösteren Osmanlı kültürünün en dikkate değer yönlerinden birisi, hat sanatında Osmanlı ekolünün bâriz üstünlüğünün görülmesi ve Türk hat zevkinin yaygınlaşmasıdır. Önceki dönemde kalburüstü birçok Türk hattatı Kahire'ye gidip yerleşmiş olmasına rağmen[44]

43 Eser ve müellifi hakkında bilgi için bkz. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen v.d., *Osmanlı Tabii Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 2006, no: 182, s. 181–182.

44 Mısır'a gidip yerleşen ve orada talebe yetiştiren pek çok Osmanlı hattatı bulunmaktadır. Bunlar arasında Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede (1493–1538), Şeyh Hamdullah'ın talebe-

Osmanlı hat ekolünün etkisi Mehmed Ali sülâlesi döneminde, özellikle modern eğitim sisteminin müfredat programına hat derslerinin konulması ile daha yaygın ve etkin bir hâle gelmiştir. Kitabımızın eğitim kurumları bahsinde açıklandığı üzere, kurulan yeni okullarda rık'a ve sülüs hatlarının eğitiminin mecburi kılınması ve derslerin çoğunun Türk hocalar tarafından yürütmesinden dolayı bu okullardan yetişen nesiller arasında Türk hat zevkinin yerleşmiş olduğu görülmektedir.

Burada üzerinde duracağımız esas husus, Kahire Sarayı'nın bu sanat geleneğinin Mısır'da yerleşmesi konusundaki öncü rolüdür. On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'dan Kahire'ye giden ve orada eser veren ilk önemli Türk hattatı Mustafa İzzet Efendi (1801–1876) olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın Kahire Kalesi'nde Osmanlı tarzında yaptırmış olduğu muhteşem camiin içindeki türbesinin yazılarını yazan Mustafa İzzet Efendi'den sonra onun talebesi Abdullah Zühdi burada yerleşmiş ve kendisine Mehmed Ali'nin torunu Hıdiv İsmail Paşa tarafından 'Hattât–ı Mısır' unvanı verilmiştir. Sultan Abdülmecid'in emriyle Medine–i Münevvere'de Mescid–i Nebevî'nin kubbe ve duvarlarına celî sülüs hattı ile âyet, hadis ve Hz. Peygamber ile ilgili kasideler yazan Abdullah Zühdi, Hıdiv'in teşvik ve teveccühünü kazanarak Kahire'ye yerleşmiş ve sanatını burada icra etmiştir. Değişik resmî dairelere yazılar yazmış ve banknotların klişelerini hazırlamış, birçok abidenin kitabelerini yazmış ve prenslerin mektebinde hat hocalığı yaparak hayatının sonuna kadar Kahire'de yaşamış olan Abdullah Zühdi, 1879'da orada vefat etmiştir.[45]

Osmanlı hat ekolünün Mısır'da kök salmasının en önemli safhası ise Hıdiv İsmail'in en küçük oğlu Kral Fuad döneminde gerçekleşmiştir. Kral Fuad, İngilizler'in güvenine mazhar olarak Mısır tahtına getirilmiş, önceleri sultan sonra kral unvanı almıştır. Siyasî bakımdan Osmanlı Devleti ve Türkiye'den uzak olarak İngiliz siyasî nüfuzuna sadık kalmayı tercih etmiş olmasına rağmen kültürel bakımdan Osmanlı–Türk kültürünün üstünlüğüne inanmış ve bu inancını özellikle hat ve musiki sanatlarında göstermiştir.

1920 yılında kendi adına bir Kur'ân–ı Kerîm yazdırmak isteyen Kral

si Salih b. Celal (1485–1565), Kahire Mevlevî Tekkesi Şeyhi Abdullah Enis Dede (ö. 1746), Hafız Osman'ın talebesi Süleyman Efendi (ö. 1727) ve Mısır'da birçok talebe yetiştirmiş olan Refia Mustafa Efendi (ö. 1731) sayılabilir.

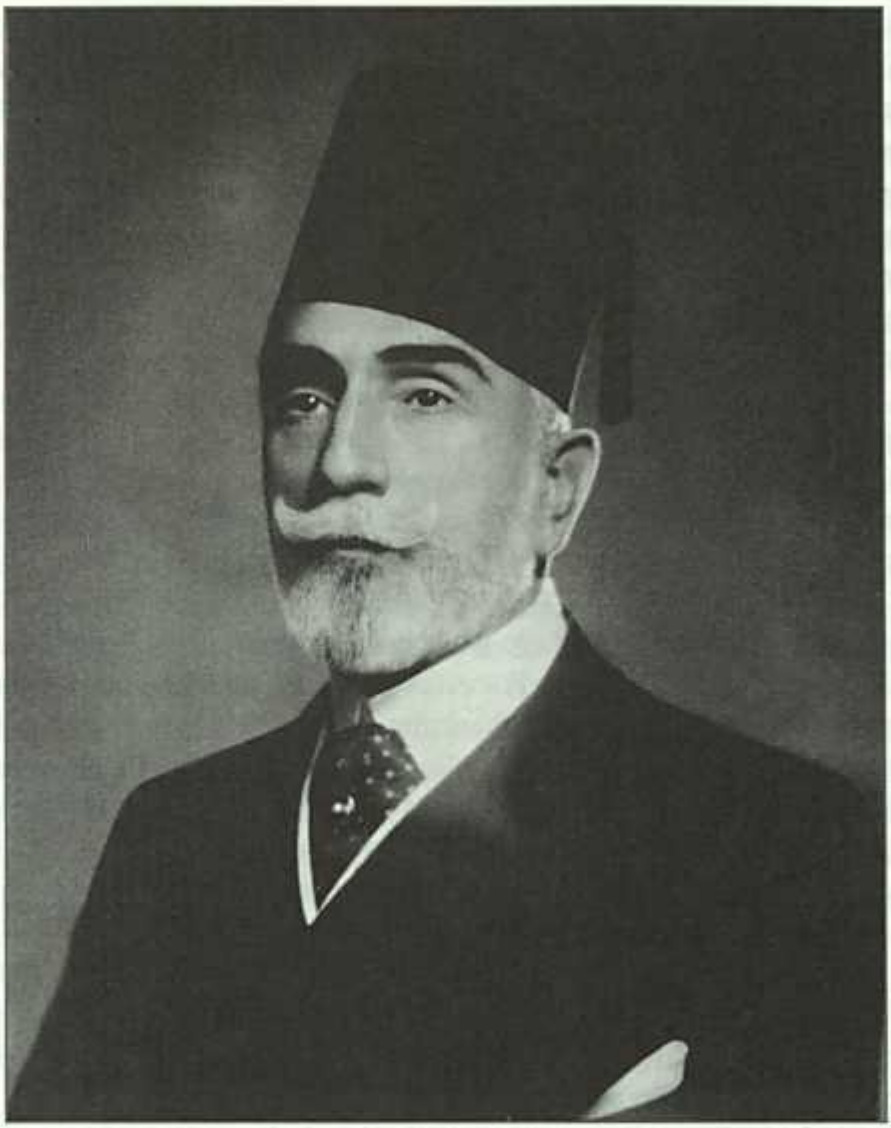
45 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 15–19 ve M. Uğur Derman, *İslam kültür mirasında hat sanatı*, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1992, s. 211–212.

Fuad, bu konuda ehil bir hattat seçmesi için Mısır Nakibüleşrafı Muhammed Ali Biblâvî'yi İstanbul'a göndermiş, o da tavsiye üzerine o sırada Bâb-ı Meşîhat'te görevli olan Aziz Efendi'yi (1872–1934) bulmuştur. 1922'de Mısır Hükûmeti'nin resmî daveti ile Mısır'a giden Aziz Efendi, 'Melik Fuad Nüshası' olarak bilinen mushaf-ı şerifi Ezher ulemâsının da kontrolüyle altı ayda yazmış, kendisinden bu mushafın tezhiblenmesi de istenince beş ay daha Mısır'da kalmak üzere izni uzatılmıştır. Bu sırada Aziz Efendi'nin bu konudaki kudretini gören Kral Fuad, ülkesinde yok olmaya yüz tutmuş hat sanatını canlandırmak için ondan Kahire'de bir hat mektebi açmasını isteyince, 1922 yılı sonlarında Kahire'de Medresetü Tahsîn el-Hutût el-Melikiyye adıyla bir mektep kurularak Halilağa Mektebi'ne bağlanmıştır. Bu mektebin gördüğü büyük ilgi üzerine Kral ikinci bir hat mektebi açılmasını emredince Aziz Efendi, 1923 yılı başlarında yeni bir hat mektebi kurmuş (Şeyh Salih Mektebi'ne bağlı) ve her iki mektebin de hem müdürlüğünü hem de hat hocalığını yapmıştır. Aziz el-Rifâî, Kahire'de bulunduğu on iki yıllık zaman içerisinde 115 talebeye icazet vermiştir. Aziz Efendi'nin Mısır'da pek çok yazısı ve meşk mecmuası basılmıştır.[46] Önce Fuad I'in hususi evkaf dîvânına, sonra da Eğitim Bakanlığı'na bağlanan bu hat mekteplerinin kurulması Mısır kültür ve sanatı bakımından oldukça önemlidir. Bu mektepler ve Aziz Efendi'nin yetiştirdiği talebeler, Türk hat üslubunun Mısır'dan başlayarak Arap dünyasında yayılmasında ve tanıtılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Türk hat sanatının Mısır'da en güzel örneklerini vermesine ve Mısır hanedanının bu sanatı himayesine gösterilecek en ileri seviyedeki isimlerin sonuncusu, son Osmanlı 'reis el-hattâtîn'i olan Kâmil Akdik'tir (1861–1941). İstanbul'da doğan ve yetişen Kâmil Akdik, çeşitli kalemlerdeki görevlerinin yanı sıra İstanbul'da 1914'te kurulan Medreset el-Hattâtîn'de hocalık yapmış; Güzel Sanatlar Akademisi'nde de hüsn-i hat dersleri vermiştir. Kâmil Akdik, veliaht olan Prens Mehmed Ali Paşa[47] tarafından 1935 ve 1940

46 Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1988.

47 Yirminci yüzyılda, Mehmed Ali Paşa hanedanında Türk kültürünün en ince ve üst seviyedeki temsilcilerinden birisi Hıdiv Tevfik'in en küçük erkek çocuğu olan Prens Mehmed Ali Paşa (1875 – 1955) olmuştur. Prens Mehmed Ali, iki defa veliaht (heir presumptive) olmuştur. Birincisi kardeşi Abbas Hilmi'nin tahta çıkışından oğlu Prens Muhammed Abdülmunim'in doğumuna kadar (1899), ikincisi ise Kral Fuad'ın oğlu Kral Faruk'un erkek çocuğunun doğumuna kadardır. Büyük bir gezgin olan Prens Mehmed Ali, her kıt'adan nadir bitkiler ve ağaçlar getirterek bunları Nil Nehri üzerindeki Maniel Rhoda Adası'nda bulunan ve dünyadaki en güzel bahçeler arasında sayılabilecek bahçesinde yetiştirmiştir. Annesinin Boğaz sahilinde, Bebek'te bulunan muhteşem yalısına yaptığı ziyaretler sayesinde Türk sanatının eski ve ender eserlerine sahip olma imkânını bulmuştur. Prens Mehmed Ali'nin Türk sanatı-

Prens Mehmed Ali Tevfik

nın zenginliğini ve çeşitliliğini bütün cepheleriyle aksettiren sarayında pek çok nefis eserden oluşan koleksiyonları vardı. Bu eserler arasında, özel bir koleksiyondaki en büyük ve eksiksiz bir halı koleksiyonu, tezhipli yazma eserler, nakışlı kumaşlar, seramik eşya ve mücevherler bulunuyordu. 1953 senesinde Mehmed Ali ailesinin bütün servetinin müsadere edilmesinden sonra sarayın bu kısmı müze haline getirilmiştir. Mehmed Ali, sarayın içinde yaptırdığı mescidi İstanbul'dan çağırdığı son Osmanlı Reisülhattâtîni olan Kâmil Akdik'in hat şaheserleri ile süsletmiştir. İskenderiye'deki ikâmetgâhı, eski Türk saraylarından birinin birebir örneği şeklinde inşa edilmiş olup binanın her detayı etüt edilmiş ve yüzyıllar öncesine dayanan motifler kullanılmıştır. (Emine Foat Tugay, *a.g.e.*,s. 170)

yıllarında iki kere Mısır'a davet edilmiştir. Bu davetlerin birincisi Prens Mehmed Ali'nin İslâm sanatının nadir örneklerinin yer aldığı Menyel'deki sarayının içinde yer alan mescidin yazılarının yazılması içindir. 1940'ta ikinci defa gidişinde ise aynı sarayda kurulacak olan müzeye konulacak eserleri seçmek için davet edilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemâl ile birlikte yaptıkları bu ziyaret kırk gün sürmüştür. Halen müze olarak kullanılmakta olan bu sarayda Kâmil Akdik'in pek çok hattı bulunmaktadır.[48] Bunların yanı sıra Prensin İstanbul'dan satın aldığı çok sayıda kıymetli hat levhası ve murakkaa da buradadır.

1882 yılında Mısır'ı işgal eden İngilizler'in, 18 Aralık 1914'te Mısır'ı resmen himayeleri altına alıp, ertesi gün Osmanlı taraftarı olan Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'yı (1892–1914) azlederek onun yerine amcası Hüseyin Kâmil Paşa'yı (1914–1917) Sultan unvanı ile başa geçirmeleriyle, Mısır'ın Osmanlı Devleti ile son resmî bağı da koparılmıştır. Buna rağmen Hüseyin Kâmil ve Kral Fuad (1917–1936) dönemlerinde Mısır Sarayı'nda Türk kültürünün tesiri eskiden olduğu gibi devam etmiş, Sarayda hanedan arasında konuşulan dil Türkçe ve Fransızca olmuştur. Bir süre önce başlayan *'alaturka'*dan *'alafranga'*ya olan dönüşüm, zaman içerisinde köklü şekilde ikincisinin lehine tamamlanmıştır. Mısır'ın Osmanlı Devleti ile olan resmî bağının sona erdirilmesi ve İngiliz siyasî ve askerî nüfuzunun artması neticesinde Türkiye'ye karşı başlayan kültürel kopukluğun tesiri ise bir nesil sonra kendini göstermiştir. Babası Fuad'ın vefatından sonra Mısır tahtının sahibi olan Kral Faruk'un Türkçe bilgisi neredeyse yoktur.

Kral Fuad'ın vefatı ile yerine geçen oğlu Kral Faruk'un dönemi (1936–1952) Mısır Sarayı'nın etrafında oluşan Türk kültür çevresinin son dönemini teşkil eder. Kral Faruk çocukluk ve gençlik yıllarında İngilizce, Fransızca ve İtalyanca öğrendiği halde Türkçe'yi öğrenmemiştir. İngilizce ve Fransızca'yı İngiliz ve Fransız öğretmenlerden, İtalyanca'yı ise hizmetinde bulunan İtalyanlar'la konuşarak öğrenmiştir. Yabancı dile karşı olan bu istidadına rağmen Türkçe'yi öğrenmemiş olması dikkate şayan bir durumdur. Türkçe'ye karşı bu ilgisizliğinin kendisinden mi yoksa babası Kral Fuad'dan mı kaynaklandığı konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Anne tarafından Hıdiv İsmail'in torunu, böylece Kral Faruk'un uzaktan da olsa akrabası ve Kahire'deki kraliyet rejiminin son yıllarındaki Türk büyükelçisi Hulusi Fuad Tugay'ın eşi olan Emine Fuad Tugay'ın anlattıklarına göre Kral Fuad,

48 Kâmil Akdik'in biyografisi ve eserlerinden numuneler için bkz. Melek Celâl, *Reisülhattatin Kâmil Akdik*, [İstanbul 1938]; Uğur Derman, *a.g.e.*, s. 222–226.

kök ve geleneklerine bağlı olduğu ve sarayda ailesi ile Türkçe dışında bir lisan kullanmamaya itina ettiği halde, çocukları Türkçe öğrenmeyi reddetmişlerdir.[49] Ancak Kral Faruk'un basın müşavirliğini ve bir süre enformasyon bakanlığını yapan Lübnan asıllı gazeteci Kerim Sabit Paşa hatıratında, bu konu ile ilgili farklı bir rivayeti aktarmaktadır. Ona göre Kral Fuad, oğlunun eğitim programını ağırlaştırmamak için onun Türkçe öğrenmesini istememiştir. Buna rağmen Kerim Sabit, Faruk'un Türkçe bazı meşhur kelime ve küfürleri bildiğini kaydetmektedir. Faruk'un Türkçe öğrenmemesinin sebebi ister babasının kararı, ister kendisinin ilgisizliğinin eseri olsun, Mısır hükümdarı için ülkesinin Türkiye ile olan bağlarının kopmasından sonra Türkçe öğrenmenin bir gereği kalmamıştır. Onun döneminde Mısır hanedanının birçok mensubu Türkçe bildikleri halde onun huzurunda iken tenkitlerinden kaçınmak için Türkçe konuşmamışlardır. Yine Kerim Sabit hatıratında sarayda çalışan Türk asılı memur ve kalfaların Türkçe konuşmalarının onun zamanında yasaklandığını kaydetmektedir.[50] Böylece Mehmed Ali Paşa sülâlesinin Türkçe bilmeyen ilk hükümdarı sülâlenin de son temsilcisi olmuştur.

1952 askerî ihtilâli ile ortadan kalkan kraliyet rejimi ve sona eren saray hayatı ile birlikte sarayda çalışan Türk asıllı personelin de işine son verilmiştir. Mısır Sarayı'nın sona ermesiyle Osmanlı kültürünün Mısır versiyonu yok olduğu gibi onun taşıyıcısı olan Türkçe de aristokrasi dili olmaktan çıkmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısır'da yaşayan Türk kültürü, hayatta kalan 'son Osmanlılar'ın son nefesleri ile sona ermiştir.

SARAY VE ÇEVRESİNDE YETİŞEN KADIN ŞAİR VE YAZARLAR

Mısır aristokrasisinin Osmanlı kültürü ve Türk edebiyatı konusundaki büyük ilgisinin amatörlük sınırlarını geçmiş olduğu görülmektedir. Burada ikisi Mehmed Ali hanedanına mensup, ikisi ise o hanedanın etrafında oluşan Osmanlı–Türk kültür muhitinde yetişen ve Türk şiir ve kültür hayatına dikkate değer katkılar sağlayan dört hanım şair ve yazar örnek verilerek bu husus açıklanmaya çalışılacaktır. Bu simâlar maalesef hâlâ Türk edebi-

49 Emine Foat Tugay, *a.g.e.*, s. 162.

50 Kerim Sabit, *Müzekkirât Kerim Sabit: Faruk kema araftuhu*, c.I, Kahire: Dâr el-Şuruk, 2000, s. 171–173.

yat tarihçileri tarafından gereken ilgiye mazhar olmamışlardır. Bunlardan ilki, birçok devlet ve kültür adamı yetiştiren ünlü Teymur ailesine mensup olan Ayşe Teymur (1840–1902) Hanım'dır. Ayşe Hanım'ın mensup olduğu Teymur ailesinin ortaya çıkışı, Mısır'da aristokrat 'Türk' elitinin nasıl oluştuğunu çok iyi şekilde açıklayan bir örnek teşkil etmektedir. Kürd, Türk ve Çerkez karışımı olan bu aile, Mehmed Ali Paşa'nın iki adamı arasında sıhriyet bağının kurulması ile başlayıp günümüze kadar yetiştirdiği birçok ünlü bilim ve devlet adamı ile tanınmaktadır. Mehmed Bey Teymur Kâşif bin İsmail Kürd bin Ali Kürd[51], Abdurrahman el-İstanbulî'nin[52] kızı Ayşe Hatun ile evlenmiş ve bu evlilikten şair Ayşe Hanım'ın babası İsmail Bey doğmuştur. Türkçe'nin yanında Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen İsmail Teymur, genç yaşta Mehmed Ali Paşa'nın hizmetine girmiş ve son olarak Hıdiv İsmail Paşa'nın döneminde Hıdiv Dîvânı'nda dış münasebetleri yürüten 'Efrenci Kalemi'nin başkanlığına getirilmiştir.[53] Çerkez bir cariye ile evlenen İsmail Teymur Paşa'nın bu izdivacından Ayşe Teymuriye adı ile bilinen Ayşe İsmet Hanım doğmuştur.

Yedi ile on üç yaşları arasında iken evde özel hocalardan Türkçe, Farsça, Arapça ve fıkıh eğitimi gören, Ayşe İsmet Hanım, bu yaşta babasının yardımı ile Fars edebiyatının şaheserlerinden Firdevsî'nin *Şehnâme*'sini ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'sini de okumuştur. Babasının teşviki ile her üç dildeki vukufunu ilerleten Ayşe Hanım, Türkçe dîvânına yazdığı girişte babasının şu sözlerini nakletmektedir: *"Tesci' (seci yapmak) üç lügatten olmaz ise halâvet bulamaz."*[54]

Üç dilde yazmış olduğu ilk şiirlerini babasına gösteren ve onun engin dil ve edebiyat tecrübesinden istifade eden Ayşe İsmet Hanım, Türkçe, Farsça ve Arapça şiir yazmasını ve babasının bu hususdaki teşvik ve yönlendirmelerini, Türkçe ve Farsça şiirlerini ihtiva eden ve daha çok *Şükûfe*[55] adı ile ün kazanan dîvânının başında çok ağdalı ve musanna bir Türk-

51 Mehmed Ali'nin, Memlûklar'ı Kahire Kalesi'nde sıkıştırıp yok etmesinde yakın desteği olan Mehmed Bey birçok askerî görevlerde bulunmuş ve 1262 (1845–46) senesinde ölmüştür.

52 Sultan Selim III döneminde Dîvân-ı Hümayûn Reisülküttabı olup Mısır'a yerleştikten sonra Mehmed Ali'nin hizmetine girmiştir.

53 Okumayı çok seven ve büyük bir kütüphaneye sahip olan İsmail Paşa'nın, mütalâalarının hülasasını ihtiva eden ve Ragıp Paşa'nın *Sefine-i Ragıp* adlı eserine nazire olarak hazırladığı bir eseri ile Türkçe kaleme aldığı bir aile tarihi vardır. (Ânise Mey Ziyade, *Şâiret el-Tâlia Aişe Teymur*, Kahire 1956, s. 57–58)

54 Ayşe İsmet [binti] İsmâil [Teymur], *Dîvân-ı Ayşe*, [Kahire] Mahrûsa M., 1315 [1898], s. 7.

55 Ayşe Teymur Hanım'ın Türkçe dîvânı 1315 [1898]'te Mısır'da basılmıştır. Torunu Ahmed Kemalzâde'ye göre bu dîvân Mısır'dan başka, İstanbul ve İran'da da basılmıştır. Ayşe İsmet [binti] İsmâil [Teymur], *a.g.e.*, s. 16.

Ayşe Teymûriye

çe ile ifade etmektedir. Arapça şiirleri ise *Hilyet el-Tiraz* adı ile (Kahire 1303/1885–1886) basılan Ayşe İsmet Hanım, Arapça şiirlerinde 'Ayşe', Türkçe şiirlerinde ise 'İsmet' mahlasını kullanmıştır. Mısırlı şairin bu iki dîvânı dışında sosyal konulara ait eserleri de vardır. Ayşe Teymur Hanım, Türkçe dîvânının baş kısmında ağır ve ağdalı bir üslûpla hayatını anlatmaktadır. Bu önsözde şiire başlamasını da şu anekdotu aktararak anlatır:

> *"Günlerden bir gün lalam akşamüstü bana bir deste gül getirdi. Ol desteyi sürahiye koyup ol gece leyletü'l-bedr olmağın sürahiyi mehtaba karşı koydum, oturup geh cilâ-yı devr-i mâh-ı enver ve geh reng ü bûy-ı şükûfe-i dilâvere kasr-ı enzar-ı terfîh ve hasr-ı efkâr-ı tesbîh eylemekde iken mâderim çağırdı deste-i mahûdeyi mâha emanet eyleyip gitdim ve verdiği emr-i vacibü'l-icrayı tiz ifa edip geldim...gördüm ki güldestem efkâr-ı*

ERCICA LIBRARY

Ayşe İsmet Hanım'ın Fârisî ve Türkî Dîvânı'nın iç kapağı

firkat–i düçar gibi perakende ve perişan olmuş…bu keyfiyyetin sadme–i endûh–ı hayret–şükûhuyla engüşt–hây–ı esef ve galebe–i leşker–i şebhûn–ı harakat–nümûnuyla nâsiye–ber–kef olup durur iken…andelîb–i dil–i şefkat–eyvân o an tayerâna meydan bulup tûtî–i Hindustan–zeban ile mâha hitaben bu [Farsça] şiirle gûyân oldum:

ایا مهتاب تابنده شکوفم شد پراکنده
ترا بخشم خفارتها کدامك کرد پژمرده

Ayşe Teymur Hanım'ın Türkçe dîvânının muhtevası şu şekildedir: Kaside der-münacaat, nazire der-tasavvuf, Sultan Abdülhamid II'nin cülûsu münasebetiyle yazdığı bir kaside, Gazi Ahmed Muhtar Paşa için yazılmış bir kaside, münacaat, kaside-i fahriyye, kaside-i hayaliyye, kaside der-tazmîn-i vaka-i hâl, kaside der-şükr-i şifâ-yâften ez-derd-i çeşm, kaside-i hikmet-âmiz, kaside, mülemma bir kaside, kaside-i hamriyye, gazeliyyât (53 gazeli ihtiva eder), manzum bir ariza, tarihler, iki terkib-bend, iki terkib-bend tarzında şarkı, bir müseddes, bir müseddes tarzında şarkı, on bir muhammes şarkı, iki murabba şarkı, Farsça, Türkçe ve Arapça söylenmiş bir gazel, bir aba etrafına nakş olunmak üzere söylenmiş bir kıta, dokuz kıta ve iki müfred. Dîvânın sonunda İran'ın Kahire Konsolosu Doktor Mirzâ Muhammed Mehdi Bey tarafından yazılmış Türkçe bir takriz vardır.

Ayşe İsmet Hanım, şairlik tab'ını övdüğü *Kaside-i Fahriyye* başlığını taşıyan şiirinde şöyle demektedir:

Ben ol İsmet güzin-zâtım simâtım dürr ü mercândır
Tırâz-ı hâme-i nazmım hünermendâna nev-cândır

Ziyâ-yı pertev-i efkârımın yâkut-ı şeffâfı
Verâ-yı iffet-ârâ perdeden mişkât-ı tâbândır
...
Akîd-i zübde-i nutkum rahîk-i kudsiyân olsa
Sezâdır tâs-ı gerdûna musaffa hamr-ı rıdvândır

Aynı şiirinde meşhur hanım şairlerden olan Leylâ ve Fitnat hanımlardan, diğer bir beyitte ise Arap ve Türk söz erbabından bahseder:

Berâat merkezinde alsa fermân Fitnat u Leylâ
Midâd-ı hüsn-i takrizim hitâm-ı tarsa ünvândır
...
Bu eslâf-ı sühandânın gerek A'râb u Etrâki
Mücerred bir lügatden bahsle münşî-i divândır

Sultan Hamid'in cülûsu münasebetiyle yazdığı kasidenin bir beyti ise şöyledir:

Kevkeb-i rûz-ı cülûsa secde-pîrâdır felek
Bezm-i gîtî evcine verdikçe fer şems ü kamer

Aynı kasidenin tarih beyti şöyledir:

Cebhe ber-itâb edip İsmet dedi rakam-ı güher
Şâme-i i'lâm-ı şevket çekdi tâk-ı ufka ser

'Gazeliyyât' kısmından bir başka beyit:

Yandı nâr-ı firkat ile sînede yüz bin çerâğ
Ey nişîn-i bâğ-ı izzet ol bu külhandan ırâğ

Dîvânının hakimâne beyitlerinden birisi olan aşağıdaki örnek ise Ziya Paşa'nın üslûbunu hatırlatmaktadır:

Lûtf u nezâket zevkini nâdân ne bilsin ey zarif
Mümkün müdür reng-i güli a'mâya tefhîm eylemek

Gençliğinde Mısırlı Ömer Rıza adı ile bilinen Ömer Rıza Doğrul'un naklettiği şu satırlar, Ayşe İsmet Hanım'ın şairlik yönünün haricinde bir ideolog ve 'İslâm milliyeti' şuuruna sahip bir kişi olduğunu ve bu yönde fikir beyan ettiğini de ortaya koymaktadır: [56]

"Azamet-i ilahiyenin meczubu olmayan, o nurdan mahrum olan imanı vatan ve milliyet kudsiyeti nurlandıramaz. Allah'ın aşkı ile suzan ve âbâdân olmayan bir yürek hiçbir vakit kudretullahın âsâr-ı rahmetini göremez, hissedemez. Öyle bir yürek sahibi canavar insandır; hain-i din, hain-i millet, hain-i vatandır. Evet milliyet din ile tev'emdir. Daha doğrusu milliyet dindir, ve milliyetimiz din olmalıdır. Çünkü bizi behimiyetten insaniyete, zulmetten nura, teferrüd ve temerrüdden cemiyet ve ünsiyete, vahşetten medeniyete yükselten dinimizdir..."

Kahire Sarayı çevresinden ele alacağımız ikinci sima, Hıdiv İsmail Paşa'nın 'Çeşm-i Âfet' (ö. 1907) adı ile bilinen üçüncü eşidir. Menşei hakkında fazla bilgi edinemediğimiz Çeşm-i Âfet'in şiirlerinden, saray içinde yetişmiş cariyelerden olduğu ve eşinin teşviki ile kültürünü geliştirerek Türkçe şiir yazacak seviyeye geldiği anlaşılmaktadır. Ahmed Şefik Paşa'nın rivayetine göre Çeşm-i Âfet Hanım, eşi nezdinde büyük bir itibara sahip ol-

56 Mısırlı Ömer Rıza [Doğrul], "Te'ârüf-i İslâm: Mısır'ın Büyük Şairi Aişe," *Sebilü'r-reşâd*, XIII / 325 (1333/1330), s. 101.

Çeşm-i Âfet Hanım

duğu halde hiç çocuğu olmadığı için Faika adında bir kız evlat edinmiştir. Hakkındaki az sayıda bilgiden onun sanat, edebiyat ve kültüre çok önem verdiği açık olarak anlaşılmaktadır. Sarayda kendi 'bölüğünde' kadınlardan oluşan bir saz ve söz heyeti kurmuş, bunun yanı sıra, kitabımızın eğitim kurumları bölümünde belirttiğimiz üzere, Mısır'daki ilk kız mektebinin açılmasını sağlamıştır.

Levha-i dil adı ile 1315 [1897-98] 'te Mısır'da basılan Türkçe şiir kitabının baş kısmındaki giriş mahiyetindeki mensur yazıdan ve bu yazıda iktibas ettiği Arapça ve Farsça beyitlerden onun elsine-i selâse geleneği içinde yetiştiği anlaşılmaktadır. Eşi Hıdiv İsmail'in kendisini kültürel bakımdan yetişmesi ve edebiyatla meşgul olması için teşvik ettiğini dîvânının girişinde şu sözlerle ifade eder:

> *"...zîr-i cenâb-ı müstelzimü'l-felâhında nisâb-ı ulûm ve fünûna mâlike ve tarîk-i ni'me'r-refik, edebiyata sâlika olmuş idim. "*

Bu giriş yazısı ve yazdığı şiirlerden geniş bir din, tarih ve edebiyat kültürüne sahip olduğu rahatlıkla anlaşılan Çeşm-i Âfet Hanım, eşinin önce azledilmesi ve daha sonra vefat etmesinin ardından genç yaşta iken dul kalması üzerine onun hatırasını yaşatmak için bu dîvânı yazdığını ise şu sözler ile ifade etmektedir:

> *"...kudemâ âsârına takliden ve müşârünileyh sâye-i devletinde müstazil olduğuma teşekküren ve tahmîden velini'met ve sebeb-i devletimin ibkâ-yı nam-ı kiramîleri için şikeste beste bazı eşâr terkib ve şu mecmuayı tertib ile rûzgâra yadigâr ve gâh Levha-i Dil ve gâh Nevha-i Dil-i Çeşm-i Âfet unvanıyla ebnâ-i dehre bergüzâr eyledim. "*

Tamamı 233 sayfadan oluşan bu şiir kitabının içindekiler şu şekilde sıralanabilir: İftitâh-ı Kelâm... (Eşinden bahseden, şairliğe başlayışını anlatan ve eşinin vefatını da konu edinen bir manzume), Tahmis-i Târih-i Vefat-ı İsmail Paşa, Rüyâ-yı Sadıkâne (Mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Rüyada eşini görmesini ve şair olmasının eşi tarafından rüyada kendisine salık verilmesini nakleder), Bir Hayal-i Şairâne (Mesnevi tarzında), iki müseddes, Vedâ-nâme-i Fâni, Bir Neşîde-i Hazan-resîde, Bir Neş'e-i Şairâne, Kıta birimiyle yazılmış bir manzume, iki seyahat-nâme, Muhammes, Gazeliyyât (120 civarında gazel ve 1 müfredden müteşekkildir), Tamamî-i Levha-i Dil ve Encâm-ı Nevha-i Dil, Hâtime.

Çeşm-i Âfet'in şiirinde hikmetli söyleyişler ağırlıklı olmakla beraber, eşi Hıdiv İsmail Paşa ile ilgili yazdığı aşk, metih veya mersiye türündeki şiirlerinde lirizmin öne geçtiği görülür. Aşağıdaki beyitler dîvândaki hikmetâmiz beyitlerin en güzel örneklerindendir:

Kadim olsa eger bu köhne âlem maddeten her bâr
Onu tahrîbe bir âh-ı dil-i bîzâr olur bâis

Gâh olur ki kasr-ı Belkıs u Süleyman kâhını
Nemle-i bî-tâb u mûr-ı nâ-tüvân eyler harâb

Şair, yukarıda iktibas edilen ifadesinde belirttiği gibi, dîvânını iki koldan geliştirmiştir; bunlardan biri *Nevha-i dil* adını taşımaktadır. Eşinin vefatından duyduğu acıyı dile getiren ve matem havası taşıyan şiirlerini bu şekilde isimlendirmiştir. Diğeri ise *Levha-i dil* adını taşır ve eserin sonundaki takriz kısmında belirtildiği gibi şairin gönül süsleyen lirik şiirleri bu şekilde adlandırılmıştır. Aşağıya alınan beyitler *Nevha* başlığını taşıyan bir gazeldendir:

Ey dirîgâ olmuşum nâzik efendimden cüdâ
Dilrübâ vü dilsitan u dil-pesendimden cüdâ
...
Ben ne gûnâ eyleyem zabt-ı ukûl-ı âşire
Çünki düşdüm bir vücud-ı bî-menendimden cüdâ
....
Çeşm-i Âfet çeşm-i zahm-ı rûzgâra uğradım
Çünki oldum vehleten dûd-ı sipendimden cüdâ

Öte yandan aşağıdaki beyitler ise *Levha* başlığını taşıyan bir gazeldendir:

Benim can u dilim meftun-ı İsmail'dir gûyâ
Bakın Leylâ'ya ki Mecnun-ı İsmail'dir gûyâ
...
Zebîhin iftirâkıyla gözümden dökdüğüm yaşa
Güzel bak Çeşm-i Âfet hûn-ı İsmail'dir gûyâ

Çeşm-i Âfet'in *Levha-i dil* adı ile yazmış olduğu gazellerden biri, on altıncı yüzyıl dîvân şairlerinden Fuzûlî'nin 'Su Kasidesi' adıyla şöhret bulan Na't'ına nazire olarak, aynı vezin ve kafiyede yazılmıştır. Edebiyatçılarımızın istifadesi için bu gazelin tamamını burada sunmaktayız:

Verme ey göz eşk ile her dem gül-i ruhsâra su
Bî-vakit eyler hasâret safha-i gülzâra su

Bir seher gülzâra girmişdim ki gördüm her taraf
Çağlayor çağlar gözüm yaşı gibi hemvâre su

Bir su verir tâ ki yürekde âteş-i hicran söne
Oldu çünki intifâ-bahşâ şerâr-ı nâra su

Gözlerim bir çağlayan-ı âb-ı âteş-nâkdir
Göze göze verdi her bir ahker-i neyyâra su

Saha-i gülzâra ümmîdim yine bakdı hazan
Zann edersin katre katre oldu âteş-pâre su

Zinhârâ avdet-i cananı ümmîd eyleme
İntizâren inse de çeşm-i cihana kara su

Bağbân el'ân kanun-ı tabîat aksine
Gül dururken teşne-leb dökmekde pây-ı hâra su

Dökme ey göz eşki bu sine-i mecruhuma
Bu kadîmî bir meseldir istemez her yara su

Nerde var ise sürahi vü sebu olmuş şikest
Su gibi ur başı taşdan taşa canım ara su

Her iki dîdem benim mecrâ-yı hûn-ı dil olup
Öyle verdim öyle ben o teşne-i dîdâra su

Çeşm-i Âfet eşk-i çeşmimden elimle verdim âh
Zât-ı İsmail-veş nez'a gelen bîmâra su

Saray muhitinde yaşayan Çeşm-i Âfet Hanım'ın şiirdeki iddiası da dikkat çekicidir. Bir beytinde kendisini Fuzûlî ile bir tutar:

Nisâdan bir Fuzulî'yi yine devrân yetişdirdi
Nasıl devrân yetişdirsin onu canân yetişdirdi

Bir müfredinde ise şöyle der :

Fuzulî verdi Bağdad'da letâfet
Şeker-veş Mısr'a bahş etdim halâvet

Başka bir beytinde ise kendisini meşhur Osmanlı kadın şairleri Leylâ ve Fitnat hanımlardan üstün sayar:

Benzemez sözüm asla Leylâ vü Fitnat şi'rine
Bir olur mu şîve-i Kur'ân aceb İncîl ile

Kitabın nihayetinde, bir başkası tarafından kaleme alındığı anlaşılan takriz ve sonsöz mahiyetindeki yazının son satırlarında geçen, *Çeşm-i Âfet'in kaleminin gözyaşları* manasına gelen 'eşk-i kalem-i Çeşm-i Âfet' ibâresi, eserin tamamlanma tarihi olan 1315'i göstermektedir. Bunun altında 20 Zilhicce günü kaydedilmiştir ki bu da Miladî 11 Mayıs 1898 tarihine tekabül etmektedir.

Mısır hanedanından yetişen diğer önemli kadın yazar ise Sultan Hüseyin Kâmil (1914–1917)'in kızı Prenses Kadriye Hüseyin'dir (1888–1955). Kadriye Hüseyin, Hıdiv İsmail'in oğlu Prens Hüseyin Kâmil Paşa'nın daha çok 'Sultana Melek' adı ile bilinen ikinci eşinden, Kahire'de dünyaya gelmiştir. 1919'da Mehmed Cemâleddin Sırrı Bey'le kısa süren bir evlilik yapmış, daha sonra 1921'de Mahmud Hayri Paşa (ö. Kahire–1957) ile İstanbul–Emirgân'da evlenmiştir. Bu evliliğinden Mahmud Hüseyin Hayri ve Samire adında iki çocuğu olmuştur. Eğitim hayatı konusunda fazla bilgiye sahip olmadığımız Kadriye Hüseyin'in eserlerinden Türkçe, Arapça ve Fransızca'yı iyi şekilde öğrendiği ve güçlü bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışma esnasında Prenses Kadriye Hüseyin'in Kahire'de 1909–1915 yılları arasında basılan beş Türkçe kitabı tespit edilmiştir. Edebî bir nesir ile yazılmış olan bu kitaplar *Mehasin-i hayat, Temevvücât-ı efkâr, Nelerim, Mühim bir gece* ve *Muhadderât-ı İslâm* adlarını taşımakta ve Prenses'in, düşünce ve his dünyasının inceliklerini, dinî ve millî konulardaki hassasiyetlerini çok süslü ve selis bir Türkçe ile ifade etmektedir. İslâm tarihinin dört önemli kadını (Hazret-i Hatice, Hazret-i Aişe, Abbasi halifesi Mehdî'nin kızı Abbase ve Mısır Kraliçesi Şeceret el-Dürr) hakkında yazdığı, 1913 tarihinde basılan *Muhadderât-ı İslâm* adlı eserinin 'Hasbıhal' başlığını taşıyan giriş kısmındaki sözleri, Prenses'in düşünce istikametini belirtmekte ve görüşlerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır:

> *"İslâm sakin olan yerler dinî vatanımızdır. Ay yıldızlı al bayrak millî sancağımızdır. On dört asırlık bir mazi sahibiyiz. Mühim vakalar ile dolu bir tarihimiz var. Roma medeniyeti derecesinde medeniyet gördük. Zaman zaman servet ve rahat bulduk. Maarif güneşi şarkımızdan doğuyordu. Nûr-ı ilimle münevver bulunarak etrafımızı görüyorduk. Her hal ve şanımızı biliyorduk. Gıbtalar!*
>
> *Zaman fırsatını ganimet bilmedik. Ne atf-ı nazarda sebat ettik, ne ihata-i ilimde daim olduk. Hayıflar!*
>
> *Maarif güneşinin garbdan doğması başımıza kıyametleri kopardı.*

Karanlıkta kaldık. Mazimizi göremez olduk. Ahval-i tarihiyyemizi unutacak hale geldik. Teessüfler! "[57]

Düşünen ve araştıran bir dimağ sahibi olarak İslâm dünyasının ve özellikle kadınların o günkü durumunu irdeleyen Kadriye Hüseyin'in üslûbu daha çok ince bir ruh ve hassas bir mizacın ifadesi olarak tezahür etmektedir.

Prenses Kadriye Hüseyin

Batı edebiyatını yakından takip ettiğini gördüğümüz Prenses, aynı zamanda bu edebiyattan bazı tercümeler de yapmıştır. 1909'da Kahire'de neşrettiği Rus yazar Leopold Kampof'un *Mühim bir gece* adlı piyesine yazdığı kısa girişte şu cümlelere yer vermektedir:

"...mütalâasıyla imrâr-ı evkat eylediğim a'sâr-ı edebiyye-i garbiye arasında Rus erbâb-ı kaleminden Leopold Kampof'un 'Mühim bir gece' adlı üç perdelik tiyatrosunda vatanperverlik, hürriyet ve saadet-i milliyeyi gayet

57 Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslâm*, c. I, Mısır: Maarif M., 1331 [1913], s. 6-7.

hassasâne tasvir etmiş olduğunu gördüm. Şu sırada uyanmış olan millî hislerimizi daha ziyade uyarmaya yardımı olur fikriyle bunu Fransızca'dan lisanımıza nakleyledim. Emelim kavmime kalemimle bir hizmettir. Hizmet ne kadar nâçiz olursa olsun yine hizmettir, değil mi? "[58]

Görüldüğü gibi Kadriye Hüseyin, İkinci Meşrutiyet'in uyandırmış olduğu millî hislerin tesiri ile meşbu olarak seçtiği bu Rus piyesini *"lisanımıza naklettim"* diyerek uyanan millî heyecana katılmaktadır.

Millî mücadele sırasında Türkiye'ye gelip Mustafa Kemâl Paşa ile görüşen (12 Mayıs 1921) Kadriye Hüseyin, Nisan–Haziran 1921'deki seyahatinde edindiği intibaları, Mustafa Kemâl Paşa'nın kahramanlığını ve Türk milletinin mukaddes savaşını anlatan Fransızca kaleme aldığı eserini aynı yıl Roma'da kitap halinde yayınlamıştır. Bu kitap daha sonra *Mukaddes Ankara'dan mektuplar* adı ile Türkçe'ye de tercüme edilerek basılmıştır. [59]

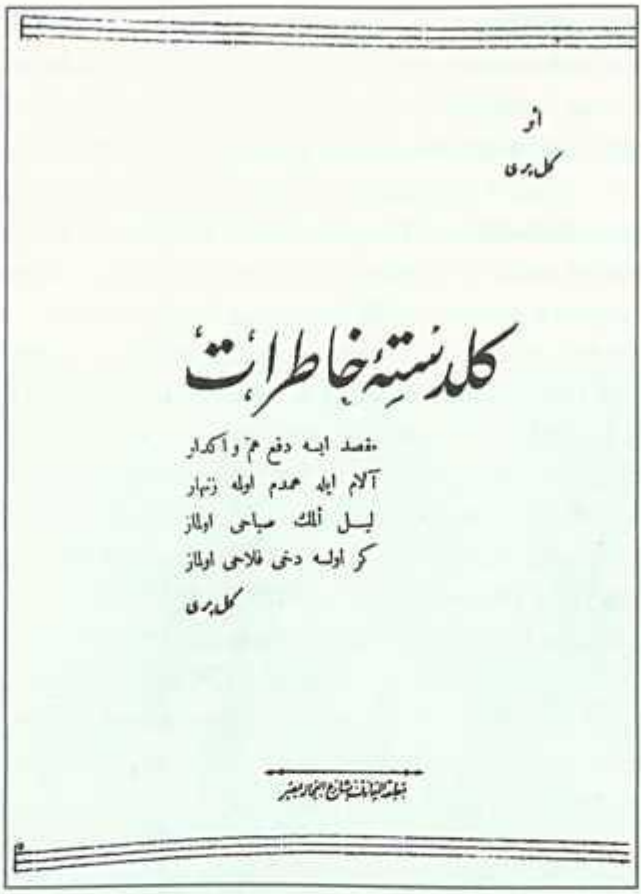
Mısır Sarayı'nda Osmanlı–Türk kültürünün kök salmasının en dikkat çeken örneklerinden birisi bu sarayda bulunan cariyeler arasından Türkçe şiir yazabilecek bir şair hanımın yetişmesidir. Gülperi adındaki bu şair hanımın biyografisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmamakla beraber aşağıda ele alacağımız şiir kitabından bazı bilgiler edinmek mümkün olmuştur. Buna göre Gülperi isimli bu hanımın Vali İbrahim Paşa'nın eşi Hoşyar Hanım'ın sarayında yetişen ve daha sonra oğlu Hıdiv İsmail Paşa'nın sarayına intikal eden Çerkez asıllı cariyelerden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gülperi'nin şiirleri *Güldeste–i hâtırât* adı ile Kahire'de basılmıştır. Dîvân edebiyatı ve halk şiiri konusunda bilgili olduğu anlaşılan Gülperi'nin baskı tarihi belirtilmeyen, 99 sayfadan meydana gelen kitabının, Hıdiv İsmail Paşa'nın ölümünden (1895) sonra, eşi Çeşm–i Âfet Hanım'ın vefatından (1907) ise önce basılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Güldeste–i hâtırât adıyla vücuda getirilen eser *'hezec'* bahrinin *mef û lü me fâ i lün fe û lün* kalıbıyla yazılmıştır. Eser, mesnevi tarzında yazılmış olmakla birlikte aynı vezinde söylenmiş gazelleri de ihtiva etmektedir. Muhtevasından ve tek vezin kullanılmış olmasından eserin sonradan tertip edilmediği, bilakis bir kitap meydana getirecek şekilde nazmedildiği anlaşılmaktadır.

---

58 Leopold Kampof, *Mühim bir gece*, mütercim: Kadriye Hüseyin, Mısır: Osmanlı Matbaası, 1909, s. 3.

59 Kadriye Hüseyin'in kitabının Fransızcası *Lettres d'Angora la Sainte*, Roma: Imprimerie Editrice Italia, 1921. Kitabın Türkçe tercümesi için ise bkz. Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara'dan mektuplar*, çeviren: Cemile Necmeddin Sahir Sılan, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987.

اثر
گل‌بری

گلدستهٔ خاطرات

مقصد ایسه دفع هم و اکدار
آلام ایله هدم اولمه زنهار
لیل أنك صباحی اولماز
کر اولسه دخی فلاحی اولماز
گل‌بری

Gülperi Hanım'ın şiirlerinin yer aldığı *Güldeste-i hâtırat*

Eserde, çoğunlukla dîvân edebiyatının beslendiği kültür zemininden yararlanılmakla birlikte daha çok halk edebiyatına yakın söyleyişler göze çarpmaktadır. Hattâ şairin şiirlerine avâm tarzı söyleyişleri dahil etmekte bir beis görmediği dahi söylenebilir.[60] Bu meyanda, bir halk edebiyatı türü olan ninninin kitapta *Şairâne Ninni* isimli şiirde görüldüğü gibi gazel nazım şekliyle yazılmış olması dikkate şayandır. Şairin, ayetlerden iktibas yapabilecek kadar Kur'an-ı Kerim bilgisine ve eserlerinde telmihte bulunabilecek kadar siyere ve peygamberler tarihine vâkıf olduğunu da belirtmek gerekir.

60 Bu hususa kitapta yer alan şu beyit ve mısra örnek verilebilir:
Açıldı dile ikinci yara
Yoksa işin ona çare ara (s. 6)
....
Gör onda neler neler neler var (s. 52)

Gülperi şiirlerinde söz sanatlarına başvurmuş, eserde atasözleri ve deyimlere de yer vermiştir. Bazı Arapça kelimelerin karşılıkları ise dipnotta verilmiştir. Muhteva itibariyle 'Dîvân Edebiyatı' numuneleri arasında sayamayacağımız eser, şeklen bu edebiyatın geleneği içerisinde mütalâa edilebilir.

Eserinin başında hayatına dair bazı bilgiler veren Gülperi'nin esir pazarından Hoşyar Hanım tarafından satın alındığını gösteren şu mısraları oldukça mübalağalıdır:

Altın ile vezn olundu cismim
Her çend değildi Yusuf ismim

Aldı beni çünki Valide Paşa
Gülzârımı eyledi temâşâ

Devletlü Cenâb-ı Hoşyâr'ım
Gûş-ı dü cihana gûşvârım

Başka bir şiirinde yine Hoşyar Hanım'a olan bağlılığını ve ona karşı duyduğu vefayı şu beyitleriyle dile getirir:

Hoşyâr demekde emr-i câiz
Her mertebe-i kemâli hâiz

Nisvânda vezir-i berter oldu
Menşuru da zîb-efser oldu
...
Yok idi nazîr ü misli hâşâ
Gözler onu kılmamış temâşâ

Tarih-i selefde yok bu ünvân
Hatuna ola vezâret erzân

Şiirin takip eden beyitlerinde, Hoşyar'ın İbrahim Paşa'nın hanımı ve İsmail Paşa'nın annesi olduğundan bahsetmekte ve her iki paşanın da vezaret makamına eriştiklerini beyan etmektedir ki buradan eserin İsmail Paşa'nın hıdiv olmasından sonra yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Eserden, şaire 'Gülperi' adının Hoşyar Hanım tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Gülperi, himaye altına alındıktan sonra diğer cariyelerin aksine saz ü söze kapılmayarak ilim tahsiline gayret sarf ettiğini, kemâl

ehline hizmet ettiğini, hocalardan ders aldığını beyan etmekte, 'kitabet ilmi'nde ilerlediğini, Arapça ve Türkçe'ye vukufiyet kesbettiğini söylemektedir. Ayrıca eserinde, aynı vezin ile Farsça mısralar söylemiş olması, şairin Fars lisanını da bildiğini göstermektedir. Bu durumda Gülperi'nin elsine-i selâse geleneği içinde yetişmiş olduğunu söylemek hata olmayacaktır.

Gülperi, eserinde Hoşyar Hanım'ın hastalığını ve 1303 tarihinin Ramazan ayının son on günlük diliminde (Miladî 23 Haziran – 2 Temmuz 1886) terk-i hayat ettiğini bildirmekte, akabinde ise Hıdiv İsmail Paşa'nın vefatı keyfiyetini nakletmektedir. Takip eden sayfada Hıdiv için *Sıfat-ı Hazan* isimli bir mersiye kaleme almış ve Hıdiv'in vefat tarihini 5 Ramazan 1312 [2 Mart 1895] olarak düşmüştür. Bu mersiyede Gülperi, hazan mevsimini tasvir ettikten sonra, İsmail Paşa'ya olan hüsn-i niyetini şu şekilde ifade eder:

...
Hakk'a erişip Hidîv-i âlî
Hurşid'in erişdi san zevâli

Allah'a seza vücud idi o
Zira ki vücûd-ı cûd idi o

Gülperi, peş peşe iki hâmisini kaybettikten sonra, Çeşm-i Âfet Hanım'ın himayesine girmiş ve onun nedimeliğini yapmıştır. Şiirlerinde Çeşm-i Âfet Hanım'ın kendisini gözetip kolladığını söylemekte, çeşitli yönleriyle onu övmekte ve edip şahsiyetine vurgu yapmaktadır:

Kıldı beni öyle bir himâyet
Her hakkıma eyledi riâyet

Bu mertebe bir edîbe hatta
Dünyaya gelenler içre yekta
....
Ya Rab onu sakla çeşm-i bedden
Bu şi'ri de dîde-i hasedden

Gülperi, eserinde Batı dillerindeki fabrika, elektrik, vapur gibi kelimeleri kullanmış ayrıca eğlence kültüründen kıyafete kadar çeşitli sosyal tasvirler yapmış, mahallî unsurlardan bahsetmiş ve Arap milletini ismen sıkça zikretmiştir. Eserinin büyük bir kısmını Mısır içinde yapmış oldukları seyahate ayırmış, bu seyahat esnasında gördüklerine dair ayrıntılı tasvirler yapmıştır. Çeşm-i Âfet Hanım'ın da bulunduğu bir kafile halinde yaptıkları

seyahatlerinde şahit oldukları olayları nakletmiştir. Seyahat esnasında bir mevkide bineklere binmek zorunda kaldıklarını ve kendilerini görenlerin:

"Sizler gibi hiç görmedik biz
İngiltere'den mi geldiniz siz"

şeklinde sorular sorduklarını söylemekte ve akabinde:

"Kullandı lisan-ı İngilizî
Medh eyledi şan-ı İngilizî
Bu söz bize karşı pek girândır
Lâkin nedelim yapan zamandır" demektedir.

Bu mısralarda şairin İslâm milliyeti şuuruna sahip olduğu ve o dönemde Mısır'ı işgal eden İngilizlere karşı beslediği hisleri açıkça görülmektedir. Yine eserinden anlaşıldığına göre Gülperi, hanımefendisi ile birlikte Avrupa'ya da gitmiştir. İstanbul'da gördüğü yerlerle Mısır'ı mukayese etmekte, Nil'deki Şellâl'i tasvir ederken oranın İstanbul'daki Kâğıthane ve Göksu Deresi kadar güzel olamayacağını belirtmektedir.

Eserini bir özür manzumesiyle bitiren Gülperi, tevazu göstermekte ve bir hanım olarak bu keyfiyette şiir söyleyebilmiş olmasının kâfi geleceğini ifade etmektedir:

Tahsine sezâ değilse şâyed
از خامهء زن چنین بر آید

Merdâne sühanla eyle tashih
Ta'riz değil meramı tasrîh

Nisvana yeter bu rütbe güftâr
Takdire değilse de sezâvâr

Hoşyar Hanım gibi Çerkez asıllı olduğunu tahmin ettiğimiz Gülperi'nin bu eseri her ne kadar birinci sınıf bir edebiyat eseri sayılmasa da Mısır Sarayı'nda öğrendiği Türkçe'yi ve Osmanlı kültürünü özümseyerek bu çapta bir eser verebilmesi, Osmanlı–Türk kültürünün Kahire Sarayı'nda büyük ölçüde kök saldığını göstermesi bakımından müstesna bir yere sahiptir.

III.
İDAREDE TÜRKLER VE İDARE DİLİ OLARAK TÜRKÇE

Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu ve bizzat kendisinin yönettiği merkezî bürokrasinin dilinin kendisinin bildiği tek dil olan Türkçe'den başkası olması düşünülemezdi. 1805'te resmen valilik makamını elde ettiği günden itibaren siyasî hedeflerini gerçekleştirmek için kurmaya çalıştığı düzenli ordu ve güçlü merkezî idareyi doğrudan sadık adamları vasıtasıyla yönetirken, bu yönetim anlayışı ve ölçüleri de kendisinin ve adamlarının yetiştiği Osmanlı geleneğine uygun olmalı idi. Ancak bu idarî yapılanma, klasik Osmanlı idâre tarzından farklı olarak, daha çok Tanzimat sonrası Osmanlı idaresine benzer bir şekilde gelişmiştir. Bunun için de askerî eğitim konusunda olduğu gibi, tarım, bayındırlık ve sanayi sahalarında da yürütülen köklü modernleşme projelerinin gereği olarak yerli halk ile yoğun temaslar kurulması ve bu projeleri yönetecek üst sınıf idarecilerin altında piramidal şekilde genişleyen yerli bir bürokrasinin oluşması gerekmekteydi.

Başlangıçta Mehmed Ali Paşa'nın kendi etrafında oluşturduğu güçlü idarî mekanizmanın hemen hemen tamamı Türkçe konuşanlardan oluşmaktaydı. Ancak zaman içinde ordu ve bürokrasinin genişlemesi gerekiyordu ve bu da Arapça konuşan halktan tahsil görenlerin katılmaları ile mümkündü. Bu sebeple de idarî bakımdan bürokrasinin iki dilli olması mecburiyeti hasıl oluyordu. Karar mekanizması devamlı olarak Türk dili ile oluşuyor; yürütmede ise tepede talimatlar Türkçe ile hazırlanıyor, kararlar ise sonunda geniş halk zümrelerine Arapça olarak iletiliyor ve uygulanıyordu.

Kurulan bürokratik yapıdaki bu ikilik 'Türk kalemi' ve 'Arap kalemi' (el-Kalem el-Türkî ve el-Kalem el-Arabî) adları ile biliniyordu. Türk ve Arap kalemlerinden oluşan idarî mekanizma içinde Türk kaleminin önemi

daha fazla idi, çünkü otorite kaynağı olan Mehmed Ali Paşa'dan hiyerarşinin basamaklarını inerek ilgililere ulaştırılan emir ve talimatlar Türkçe olarak yazılıyor ve bu zincirin belirli halkalarında Arapça'ya tercüme ediliyordu. Bu işlemin tersi olarak da bürokrasinin değişik kademelerinde oluşan resmî evrak ve raporlar en sonunda Vâli'nin bilgisine Türkçe olarak sunuluyordu. Bunun ötesinde, Kahire Vali Sarayı ile başlayan bu zincirin küçük halkaları değişik köy ve kasabalarına kadar inerken, üst büyük halkaları İstanbul'da Bâb-ı Âli'ye kadar ulaşıyordu. Görüldüğü gibi Mehmed Ali, emirlerinin hem Türkçe konuşanlara (evlâd el-Türk), hem de Arapça konuşanlara (evlâd el-Arap) aynı zamanda ve bildikleri dilde ulaşmasını sağlamak hususunda çok titiz davranmakta ve bunu kurduğu bürokratik düzen içinde başarıyla gerçekleştirmekteydi. Mehmed Ali'nin, Boğoz Bey'e gönderdiği 1833 tarihli Türkçe talimat, bu hususta gösterdiği hassasiyetin iyi bir örneğini teşkil etmektedir.[1]

Mehmed Ali Paşa, Arapça bilmediği için emir ve talimatlarını Türkçe verip onun iki dilde yazılmasını temin ediyordu. Arapça ve Türkçe'nin ayrı ayrı konuşulduğu ortamlarda önce Türkçe yazılan emir, talimat, layiha, nizamnâme ve tertibnâme adı ile bilinen bürokratik belge ve kanunî düzenlemeler, Arapça'ya tercüme ediliyordu.

Bu döneme ait belgelerin bir kısmında, her iki dilin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Mesela Türkçe yazılan bir emirde yapılan işlemlerin neticesi bazen Arapça derkenar olarak kaydedilmiştir.[2] Bu iki dilin aynı anda kullanımının en bâriz örneklerinden birisi ise *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinde görülmektedir. Birinci derecede valinin ve merkezî idarenin karar ve haberlerini yayınlayan gazetenin yürüttüğü dil politikası Türkçe ve Arapça'nın beraberliğine dayalı olarak başlamış, fakat zaman içinde ikisi arasındaki denge Arapça'nın lehine değişmiştir.[3]

Türkçe bu dönemde idare dili olarak yüksek idârî zümre ile onun altındaki geniş tabanlı merkezî idare mekanizması tarafından kullanıldığı gibi İstanbul ile yapılan ve çeşitlenerek artan yazışmalar için de gereklidir.

---

1 Paşa'nın çok güvendiği adamlarından olan Boğoz Bey'e (ö. 1844) 22 Rebiülevvel 1249'da [9 Ağustos 1833], Dr. Clot Bey'in başkanlığında tahsil için Paris'e giden öğrencilere gönderilmesini istediği "Modern tıp ile ilgili okuduklarını, öğrendiklerini anbean kaydetsinler ve bunu tercüme etsinler" şeklindeki talimatının 'evlâd el-Arab'a ve 'evlâd el-Türk'e kendi dillerinde ayrı ayrı bildirilmesini açıklayan arşiv belgesi için bkz. Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nîl*, 2. cüz, Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısrıyye, 1928 / 1346, s. 414.

2 Abidin Sarayı Arşivi'nden örnekler için bkz. Abdüssemi' Sâlim Harravî, *Lugat el-idâre el-amme fî Mısr fî el-karn el-tâsi' aşar*, Kahire 1962, s. 149–150.

3 *Vekâyi-i Mısriyye* hakkında geniş bilgi için bkz. 'Türkçe Süreli Yayınlar' kısmı.

Bunun yanında Arapça, merkezî yönetimin altında bulunan mahallî idarelerin dili olarak ikinci resmî dil durumundadır. Bu iki dilli idare sisteminde üstünlük uzun dönem fiilî dil olan Türkçe'nin olmuştur. Bunun yanında ileride izah edeceğimiz gibi geniş kitlelerin kullandığı Arapça da yazışma dili Türkçe'nin etkisi altına girmiştir.

Türkçe'nin ve Arapça'nın aynı anda resmî dil olarak kullanılması, zaman içinde iki dil arasında çok sayıda kelime, tabir ve ıstılah alışverişine, karşılıklı tesirlere ve mânâ kaymalarına yol açmıştır. Böylece kendine has mânâları ifade eden kelime ve tabirler mensup oldukları dilin sözlüğünde olmayan yeni nüanslar kazanmıştır. Dilcilerin üzerinde dikkatle durması gereken ve mukayeseli çalışma sahası teşkil eden bu mühim konu bu bölümün sonunda tekrar ele alınacaktır.

İki dilli bürokraside istihdam edilecek kişileri yetiştirmek kolay bir iş olmadığından Arapça konuşanlara Türkçe, Türkçe konuşanlara da Arapça öğretilmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek için, yüksek seviyeli yöneticilerin (bunların mühim bir kısmı Osmanlı geleneği içinde yetiştikleri için klasik Arapça bilgileri zaten olmalıydı) halk dilini anlayacak pratik Arapça öğrenmeleri, bunun yanında değişik 'dîvân'larda çalışan Mısırlı kâtiplerin *(ketebe)* de Türkçe öğrenmeleri lâzım gelmektedir. Mehmed Ali Paşa'nın, 1829'da oğlu İbrahim Paşa başkanlığında kurduğu ve aşağıda tekrar değineceğimiz Meşveret Meclisi'nin, idare, eğitim, yargı ve bayındırlık işleri ile ilgili olarak aldığı çeşitli kararların başında, bu vasıftaki küçük bürokratların yetiştirilmesi gelmektedir. Meşveret Meclisi'nin yaptığı toplantıların kararlarını yayımlayan *Vekâyi–i Mısriyye* gazetesinden öğrenildiğine göre bu meclisin toplantısında alınan kararların başında, dîvân kâtiplerine iki dilin öğretilmesi gelmektedir.[4] Ancak, merkezî idarenin, ülkenin yönetimi ve modernleşme projelerinin yürütülmesi için Türkçe ve Arapça bilen ve tabiatı ile çoğunluğu ülkenin halkından olan insan gücü yetiştirilmesi konusundaki bu kararının nasıl yürütüldüğüne dair fazla bilgimiz bulunmamaktadır.

Mısır bürokrasisinin tarihini değişik yönleri ile inceleyen kapsamlı araştırmalar mevcut olmadığından, Osmanlı–Mısır siyasî gelişmeleri ışığında ve 1822–1885 tarihleri arasında konu ile ilgili basıldığını tespit ettiğimiz otuz beş civarında metnin sağladığı bilgi ve ipuçlarını yorumlayarak, Türkçe'nin Mısır'da bürokrasi dili olarak yaşadığı gelişme çizgisini belirlemeye çalışacağız.

4 Meşveret Meclisi ve aldığı kararlar için bkz. Abdurrahman el-Râfii, *Asr Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Maarif, 1982, s. 516–522.

Mehmed Ali Paşa'nın, kurduğu modern ordunun etrafında gerçekleştirdiği idaredeki yenilik hareketi içinde, danışma kurulları kurulmasını öngördüğü anlaşılmaktadır. Bu hususdaki ilk teşebbüs olarak, Vali Sarayı'nda, maiyetinde çalışan bürokratlardan (âkil ve reşîd bendelerden) seçilenlerle *'Meclis-i Müzâkere'*, *'Meclis-i Dâniş'*, *'Meclis-i Meşveret'* veya *'Meclis-i Şûrâ'* denilen bir kurul oluşturmuş ve bunun belirli vakitlerde toplanabilmesi için Kale'deki vilayet sarayında bir yer tahsis etmiştir.[5]

Bu danışma kurulunun bir nevi yönetmeliği olan 'Meclis-i Şûrâ-yı dâverînin şerâit-i mu'teberesi lâyihasıdır' başlıklı lâyiha, meclisin 1825–26 yıllarına ait ilk zabıtları ile birlikte 1828'de basılmıştır.[6] Bu da meclisin 1825 yılında kurulmuş olduğunu göstermektedir.

Layihaya göre meclisin toplantılarında görüşülecek olan konuların üç kaynağı vardır. Bunlardan ilki valinin emirleri; ikincisi kethüdanın, nâzırların ve diğer memurların talepleri; üçüncüsü ise erbâb-ı mesâlihin işleridir. Bu kurulun işleyiş usulü ise şu şekilde olacaktır: Arapça veya Türkçe olarak yazılan takrir ve arzuhaller meclis kâtibine (meclis-nüvis) teslim edilir. Kurul üyeleri belirlenen günde, sabahleyin meclis odasında toplanarak konuların önemine göre —en mühim meseleden başlayarak— müzakereye başlarlar. Okunan takrirle ilgili tartışmada, o konuda vukuf sahibi olan kişiden başlanılarak görüşler alınır. Tatmin edici deliller ve rasyonel ölçüler (berâhin-i akliyye) ışığında alınan kararlar ilân edilmeden önce meclis kâtibi tarafından bir rapor halinde düzenlenerek valiye sunulur. Onun onayından sonra da uygulamaya geçilir. Bu görüşmelerde bir gün görüşülen konu ertesi güne sarkıtılmaz. Eğer sabahtan başlayan toplantı, öğleye kadar tamamlanamazsa verilen bir saatlik yemek arasından sonra toplantı görüşmeler bitene —hattâ gerekirse geceye— kadar devam eder.

Meclisin kurulduğu ilk yıla (1240–41/1825–26) ait oldukları anlaşılan bu zabıtlardan sonra elimize ulaşmış olan ikinci meclis zabıtları 1243 /1828 senesine aittir.[7] Aynı sene içerisinde basılmış olan bu zabıtlara bakıldığında, bu tarihte meclisin Ahmed Paşa başkanlığında toplandığı ve her seferinde bu toplantılara gerek merkezden, gerekse taşradan değişik bürokratların katıldığı görülmektedir.

5 Zikredilen bu değişik adlarla bilinen meclisten burada 'Danışma Kurulu' olarak bahsedilecektir.

6 1240–1241 yıllarında Meclis-i Meşveret'te alınan kararların yer aldığı metin, *Zübde-i müzâkere-i erbâb-ı dâniş-i hazret-i dâver-i Mısr* adıyla 1 Cemaziyelevvel 1244 [9 Kasım 1828] tarihinde, Bulak'ta basılmıştır. 1240–41/1825–26 yılına ait metinlerin niçin gecikmeli olarak 1244/1828'de basılmış olduğu açıklanmaya muhtaçtır.

7 Bu iki tarih arasındaki 1242 yılına ait zabıtlar mevcut değildir.

Meclis–i Meşveret'in 1240–41 [1825–26] senesine ait Türkçe zabıtlarının ilk ve son sayfaları

Abdurrahman el–Râfii'nin *Asr Muhammed Ali* adlı kitabında, 1829 yılında kurulduğunu belirttiği ve Mısır parlamentosunun prototipi olarak gördüğü 'Meşveret Meclisi'nin, yukarıda ele aldığımız danışma kurullarından farklı bir kuruluş olduğu anlaşılmaktadır. Râfii'nin *Vekâyi–i Mısriyye*'ye dayalı olarak ilk toplantısının 2 Rebiyülevvel 1245 (1 Eylül 1829) 'te, İbrahim Paşa Sarayı'nda ve onun başkanlığında yapıldığını söylediği bu dîvân da Mehmed Ali Paşa tarafından kurulmuştur. Hıdiv İsmail döneminde kurulan Meclis–i Şûrâ'nın nüvesi olan dîvân, hükûmet memurları, âlimler ve vilayet ileri gelenlerinden oluşmaktadır. Senede bir defa toplanan ve bir toplantısı birkaç celseden oluşabilen meclis, 156 üyeden oluşmakta[8] ve

8 Meclisi oluşturan 156 üyeden, 33'ü üst düzey memur ve âlim, 24'ü vilayet memuru ve 99'u Mısır ileri gelenidir.

idare, eğitim ve bayındırlık konularında meclise sunulan şikayetlere bakmaktadır. Râfii bu meclisin uzun ömürlü olmadığını ve bu sebeple de Mehmed Ali döneminde önemli bir etki yaratmadığını söylemektedir.[9]

Râfii'nin ifadelerinden yola çıkılarak bu meclisin Mısır ahalisinin değişik kesimlerinden üyelerin yer aldığı bir nevi temsilî meclis olduğunu söylemek mümkündür. Bizim tespitlerimize göre, yukarıda ele aldığımız 1240 [1825]'ta kurulan meclis-i meşveret ise, yüksek bürokrat ve uzmanlardan oluşmakta ve merkezî idarenin danışma kurulu olarak görev yapmaktadır.

Mısır'da tarımla ilgili düzenlemelere ve tarım politikasına dair ilk Türkçe metin 1245 [1830] yılında basılmış olan *Lâyiha-i siyâset el-filâha* adlı metindir.[10] Hangi mahsullerin ekilebileceğinden (buğday, şalgam, şeker kamışı, tütün, haşhaş ve özellikle pamuk gibi) şeker kamışından nasıl şeker üretileceğine kadar birçok konunun yer aldığı metinde, tarım işlerinin ve vilayet ile çiftçiler arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi konusu da ele alınmaktadır. Bu metinde dikkate değer bir husus, çiftçilerin konulan nizamlara uymamaları halinde zecrî tedbirler alınacağının ve hattâ bazı cezaların uygulanacağının belirtilmesidir. Ziraat konusundaki ikinci Türkçe metin ise 1254 [1838–39]'da basılan *Kânun el-zirâat el-Mısriyye* olmuştur.

1828–1835 yılları arasında çıkarılan diğer idarî ve hukukî mevzuata ait beş metin tek dilli olarak, Türkçe basılmıştır. Mısır'da tarım politikasına ait *Lâyiha-i siyâset el-filâha* dışında bu şekilde —yani yalnız Türkçe— basılan diğer kitaplar; hastahaneler (ospitalyalar) kanunnâmesi (1832–33) ve sağlık mevzuatını düzenleyen *Kavânîn el-sıhha* adlı eser (1835) ile baytarlık konusundaki *Baytara hidemâtına dâir tertîbât* adlı bir düzenleme (1835) olmuştur. Bu sayılanlar varlığından emin olduğumuz ve günümüze nüshası ulaşan metinlerdir. Ancak Ebu'l-futuh Rıdvan ve ona dayalı olarak Hsu, tarafından 1249 tarihinde Bulak'ta basıldığı ileri sürülen *Kanun has bi tertibat Meclis-i Ahkâm-ı Mülkiye* adlı esere bütün araştırmalarımıza rağmen ulaşmak mümkün olmamıştır.

1835 tarihinden itibaren benzer metinlerin iki dilli olarak basıldıkları görülmektedir. Aynı metnin Türkçe'si ile Arapça'sı genellikle bir arada basıldığı gibi bazı hallerde ayrı olarak da basılmışlardır. Arapça tercümeleri olmayan metinler ise —aşağıda açıklanacağı üzere— Hıdiv İsmail devrinde tercüme edilerek bastırılmıştır.

9 Abdurrahman el-Râfii, *a.g.e*, s. 53.

10 Bu layihanın Arapça'sı 1245 [1830] ve 1258 [1842–43] yıllarında basılmıştır.

1837'de Mısır'daki idarî yapı yedi dîvândan (Hıdivî Dîvânı, İrâdât Dîvânı, Cihâdiye Dîvânı, Bahriye Dîvânı, Medâris Dîvânı, Umûr-ı Efrenciye ve Ticaret-i Mısriyye Dîvânı ile Fabrikalar Dîvânı) oluşuyordu ve bu dîvânlardan her birinin başkanı, Vali Paşa'ya her hafta dîvânın çalışmaları ile ilgili Türkçe rapor sunmakla yükümlü idi. Burada çalışanların, yani küçük ve büyük bendegân denilen memurların, sorumluluklarını ve idarî işleri düzenleyen ve 'siyâsetnâme' adı ile bilinen kanunlar ise "Memleketin kalkınması, halkın refahı ve hükûmetin işlerin düzenlenmesi ancak üç şeye bağlıdır: Bunlar insaf ve adalet, sıdk ve istikamet, ictihad ve gayrettir" düsturuna uygun şekilde hazırlanıyordu. *Siyâsetnâme* adıyla yapılan bu düzenlemelerin yer aldığını tespit ettiğimiz ilk kitap 1253 [1837] tarihinde basılmıştır. 21 bentten meydana gelen bu yönetmelik 10 sayfası Türkçe, 8 sayfası Arapça olarak, iki dilli basılmıştır. Aynı yılda Bulak Matbaası'nda bürokraside çalışan yüksek ve küçük dereceli memurların (büyük ve küçük bendegan) çalışma esaslarını ve sorumluluklarını düzenleyen layiha da iki dilli olarak yayınlanmıştır.

'Mısır Valiliği imtiyaz fermanı'[11] adı ile Mısır'ın Osmanlı Devleti içindeki durumunu çerçeveleyen, Mehmed Ali Paşa'ya ve hanedanına Mısır valilik imtiyazını sağlayan ve kısaca '1841 Fermanı' diye bilinen temel belgeye göre, Mısır ahalisi de padişahın tebaası sayıldığı için, Osmanlı Devleti'nde kabul edilecek nizam ve kanunların Mısır için de muteber sayılacağının hükme bağlanmasından sonra, Mısır'da Osmanlı mevzuatına ait bazı eserlerin de basılmaya başlandığı görülmektedir.

Amcası İbrahim Paşa'nın kısa süren valiliğinden sonra vefatı ile, '1841 Fermanı'na göre onun yerine Mehmed Ali Paşa hanedanın en büyük (ekber) evlâdı olarak Abbas Hilmi Paşa (1848–1854) vali olunca, bürokraside dil ikiliği bakımından fazla bir değişikliğin olmadığı söylenebilir. Çünkü Abbas Hilmi'nin Avrupa ülkelerinin nüfuzuna karşı durması ve Osmanlı Devleti'ne sadık bir politika takip etmesi böyle bir değişikliğe mahal vermemiştir. Ancak Said Paşa döneminde (1854–1863) —kendisinin Fransız kültürüne olan hayranlığı ve Fransa'nın genişleyen çok yönlü nüfuzu neticesinde— Fransızlar'ın Mısır'da ağırlığı artmış, dil alanında Fransızca eskisine nazaran daha büyük ilgi ve itibar kazanmaya başlamıştır. Bunun yanında Osmanlı hukuk sisteminin dışında Fransız hukukunun da bazı yönlerinin geçerlilik kazanmaya başlamasıyla, Fransızca bu dönemde üçüncü

11 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 4. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 201–202.

resmî dil olmuştur.[12] Said Paşa döneminde Türkçe artık resmî dil olarak eskiden olduğu gibi en önde değildir.

Mahkemelerin daha düzenli işleyebilmesi ve ahalinin çoğunluğunun Arapça konuşması sebebiyle iki dilli idarenin ve Türkçe ile Arapça kalemlerinin bir arada kullanılması, hukukî bazı karışıklıklara da yol açmıştır. Bazı açıkgözler bu durumdan yararlanmak maksadı ile iki dilden birinde elde ettikleri mahkeme kararlarını değiştirmek için diğer dili kullanan mahkemeye başvurarak hükümleri yeniden düzenletme yoluna gitmişlerdir. Bunun üzerine başvurulan bu tür hukukî hileleri önleyebilmek için mahkemelerde, sadece yerli dil olan Arapça'nın kullanılması kararlaştırılmıştır. Said Paşa, 4 Zilkade 1274 [16 Haziran 1858] tarihli Meclis el-Ahkâm'a gönderilen emrinde, bundan sonra Mısır mahkemelerinde Arapça'nın tek yargı dili olarak kullanılmasını ve bürokraside —muhasebe ve idare konularında— Kahire'den taşraya gönderilen ve bunun karşılığı olan yazışmaların genel olarak Arapça yapılmasını hükme bağlamıştır.[13] Bununla beraber lüzumu halinde Türkçe yazışmanın yapılabilmesi de imkân dahilinde tutulduğundan, Mısır bürokrasisinde Türkçe bilen memurlar ve bağlı oldukları 'kalem'ler eski ölçüde olmasa da işlemeye devam etmiştir. Said Paşa'nın bu emrine göre önceden Türkçe kâtiplerin bulunduğu kalemlerde, muhakkak Türkçe bilen bir kâtibin bulundurulmaya devam edilmesi gerekmektedir. Yargı ve bürokrasinin dilinin Arapçalaştırılması hamlesinin yargıdaki etkisi çok kısa zamanda görülmeye başlarken, bürokraside ise Türkçe varlığını sürdürmeye devam etmiş ve *"Türkçe verilen emirlere Türkçe cevap"* şeklinde özetlenecek bir duruma gelinmiştir.

Yaptığımız tarama ve tespitlerle oluşturulan ekli listeye göre, Bulak Matbaası'nda ilk idarî ve hukukî metnin basıldığı 1828'den 1848 yılına kadarki sürede on dokuz eser basılmıştır. Abbas ve Said paşaların 1848'den 1863'e kadar devam eden valilikleri döneminde ise bu türden toplam on iki eser basılmıştır. Bu metinler arasında *Maaş tertibnâmesi* gibi yerli idare tasarrufuna ait düzenlemeler olduğu gibi, *Kanunnâme-i hümayûn* (1854), *Kanunnâme-i arâzî* (1859) ve *Devlet-i Âliyye-i Osmanîye'de a'şar ve rusumat nizamnâmesi* (1862–63) gibi Osmanlı hukuk mevzuatının temel metinleri de bulunmaktadır. İki valinin toplam on beş yıllık dönemlerinde basılan

12 Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 365–367.

13 Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 371–377; Jack Tajir, *Hareket el-tercüme bi-Mısr hilâl el-karn el-tâsi' aşer*, Kahire: Dâr el-Maarif, [t.y.], s. 77.

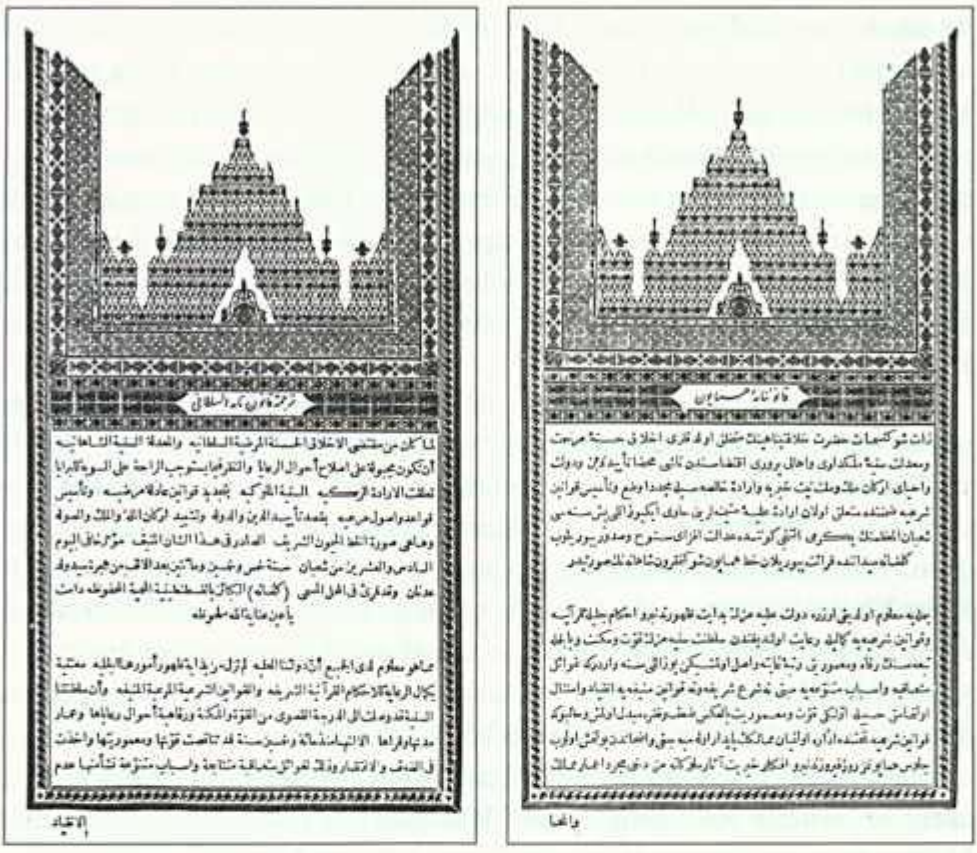
ve bizim ulaşabildiğimiz bu hukukî ve idarî metinler, Kahire ile İstanbul arasındaki münasebetin niteliğini de ortaya çıkarmaktadır. Daha sonraki gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, bu dönemde Türkçe'nin idarede olduğu gibi —yukarıda işaret ettiğimiz gelişmelere rağmen—yargıda da önemini koruduğu ve '1841 Fermanı'nın hükümlerine uygun olarak Osmanlı kanunlarının Mısır'da basılıp yürürlüğe girdiği de aşikârdır. Said Paşa, yine '1841 Fermanı'na uygun olarak çıkarılan '*Kanunnâme-i Sultani*' adlı Mısır'a ait Osmanlı kanunu ile 'mecâlis-i mahalliye' adı verilen birtakım yeni mahkemeler kurmuştur.

Said Paşa'nın ölümü ile Ocak 1863'te Mehmed Ali hanedanının en büyük erkek evladı olduğundan Mısır valisi olan İsmail Paşa (1863–1879), valiliğinin dördüncü yılında (12 Muharrem 1283/27 Mayıs 1866) elde etmeyi başardığı fermanla Mısır valiliğini dedesi Mehmed Ali'nin neslinden gelen en büyük erkek çocuk yerine kendi neslinden olanlara çevirmiş ve 5 Safer 1284 / 8 Haziran 1867'de elde ettiği ikinci bir fermanla da kendisini diğer Osmanlı vali ve vezirlerinden ayırarak ayrı bir statü veren 'hıdiv' unvanını almaya muvaffak olmuştur. Böylece Mısır vilayeti 'hıdivlik' şeklini almış, kendisi de 'hıdiv' olarak daha büyük salahiyetler ile donanmıştır.

İsmail Paşa, başlattığı yenilik hareketleri için Fransa'yı örnek olarak almış ve Fransız kültürünün Mısır'daki etkisi büyük olmuştur. Bununla birlikte Fransızca yaygınlaşmış olmasına rağmen Mısır'ın 'zevat' denilen elit zümresi kendi aralarında Türkçe konuşmaya ve özel yazışmalarını bu dille yapmaya devam etmişlerdir.[14] Elit zümrenin kullandığı Türkçe bu bakımdan imtiyazlı bir durumda olmasına rağmen, Hıdiv İsmail döneminde bürokrasi dili olarak önemini kaybetmeye ve kullanım alanı belirli ölçüde küçülmeye başlamıştır. Said Paşa'nın daha önce pratik sebeplerden dolayı başlattığı 'idare dilini Arapçalaştırma' süreci daha da ileri bir noktaya gelmiştir. Fransızca'nın Said Paşa döneminde başlayan nüfuzu İsmail Paşa zamanında iyice artmış ve bu dilin resmî diller arasına girmesine yol açmıştır. Hıdiv'in Mısır'da Osmanlı siyasî nüfuzunu azaltmak, İstanbul'dan elde ettiği yarı bağımsızlığı pekiştirmek için, bürokraside çalışan Türk unsurunu ortadan kaldırıp onun yerine kendine daha sadık olacak yerli unsuru ikame etmek gibi aldığı bir seri tedbir arasında idare dilinin Türkçe'den Arapça'ya kaydırılması da yer almıştır.[15]

14 Ahmed Şefik Paşa, *Müzekkirâtı fî nısfı karn* I, Kahire: Hey'e el-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, 1999, s. 47; Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 384.

15 Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 391 v.d.

1271 [1854]' te basılan *Kânunnâme-i hümâyûn* ile *Tercümet kânunnâme el-sultânî* adlı idarî metnin Türkçe ve Arapça kısımlarının ilk sayfaları

İsmail Paşa döneminde idarî ve hukukî konular ile ilgili olarak basıldığını tespit ettiğimiz Türkçe metinlerin mahiyeti, sayısı ve sırası onun Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı siyasetin özelliklerini ortaya koymaktadır. 1284/1867 tarihinden —yani hıdivlik unvanını almasından— önce ve sonra basılan eserlerin hem sayı, hem de mahiyetleri arasındaki farklılıklar onun önceleri devlete sadık ve kanunlarına bağlı olarak görünmeye çalıştığını, istediği imtiyazları elde ettikten sonra Türkçe sadece bir idarî ve hukukî metinin basılmış olması ise onun gerçek niyetinin ne olduğunu göstermektedir. 1282 [1866] tarihinde Bulak Matbaası'nda basılan *Düstur* adlı eser, sekiz başlık altında birçok Osmanlı kanunnâme ve nizamnâmesini ihtiva eden bir nevi 'hukukî mevzuat külliyatı' mahiyetindedir. Osmanlı Devleti'nin çok yönlü bu hukukî mevzuat külliyatının basıldığı tarihten bir yıl sonra basılan ikinci metin ise, 1283 [1866] tarihinde çıkan

emr-i âli mucibince kurulan Meclis-i Şûrâ-yı Nüvvab'ın nizamnâmesidir. İsmail Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'den imtiyazlı *Hıdiv* unvanını almasından (1867) sonra İsmail Paşa döneminin sonuna kadar (1879), Mısır'da basılan tek idarî ve hukukî Türkçe metin *Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akid olan mu'âhedât-ı atîka ve cedîdeden me'mûrîn-i saltanat-ı seniyyeye mürâcaatı lâzım gelen fıkarât-ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir* adlı metnin ikinci baskısı olmuştur (Bulak, 1286 [1869]).

Bu dönüm noktasından önce idare ve hukuk dilinin Arapçalaştırılması konusunda bazı hazırlıkların yapıldığı da görülmektedir. Mesela İsmail Paşa, Dahiliye Dîvânı'na gönderdiği 27 Rebiyülahir 1283 [1 Ağustos 1866] tarihli bir emirde, dedesi Mehmed Ali Paşa döneminden başlayarak 1282 yılına kadarki emir ve layiha gibi halen yürürlükte olan bütün idarî ve hukukî düzenlemelerin Bulak Matbaası'nda 500 nüsha olarak yeniden basılmasını; bunlardan sırf Türkçe olanların Arapça tercümeleri ile bir arada ve hepsinin bir kitap halinde basılmasını emretmiştir.[16]

İsmail Paşa, yarı bağımsızlığını pekiştirmede ikinci adım olarak bürokrasi dilinin önemli ölçüde Arapçalaştırılması'na yönelmiştir. 6 Şevval 1286 [8 Ocak 1870] tarihinde çıkarılan emirde; Hükûmet içi, değişik dîvânlar arası, merkezden taşraya giden ve bunun karşılığı olan yazışmaların hepsinin Arapça olacağı; ancak lüzumu halinde hariciyeden, hıdivlik makamına, dahiliye, cihâdiye ve maliyeye yazılan yazıların Fransızca ve Türkçe olabileceği; yine hariciyeden değişik vilayet ve idarelere yazılacak olan yazıların ise Fransızca ve Arapça olabileceği belirtilmektedir. Maliyede ise Fransızca bilen memurların bulunmaması halinde bunların tayin edilmesi istenmektedir.[17] Çıkarılan bu emir Hıdiv'in dil konusunda takip ettiği politikalarını açık olarak göstermektedir. Türkçe, Mısır sarayının dili olarak korunup kullanılmaya devam edilirken, bürokrasideki yeri yok edilmeye ve Fransızca onun yerine ikame edilmeye çalışılmıştır. Bürokrasinin birçok kesiminde Arapça'nın tabii gelişmesi hızlı bir şekilde sürmüştür. Ancak Cihâdiye (Harbiye) Nezareti'nde Türkçe konuşan Türk ve Çerkez asıllı askerî bürokrasisinin hakimiyeti neticesinde Hıdiv İsmail, ilk çıkardığı emirden yirmi iki gün sonra (28 Şevval 1286) yeni bir emirle bu nezarete mahsus yazışmaların eskiden olduğu gibi Türkçe yapılabileceğini bildiren ikinci

16 *aynı eser*, s. 391–392. Bütün aramalarımıza rağmen böyle bir kitaba ulaşılamamıştır.

17 Abidin Sarayı Arşivi, 1930 no'lu Arapça Maiyet Defteri, no. 55, s. 46–47; Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 392. Ayrıca bkz. Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, cilt 2, cüz 3, Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısriyye, 1355/1936, s. 847.

bir emir yayınlamıştır.[18] Böylece Türkçe, Arapça'nın yanında tâli duruma gelmekle beraber, Cihâdiye Nezareti'nde resmî dil olarak üstünlüğünü, dahiliye ve maliye nezaretleri ile dış temaslardaki yerini, sarayda ise eski resmî ve fiilî mevcudiyetini korumuştur. Türkçe ayrıca Kahire ile Bâb-ı Âli arasındaki yazışmaların yegâne resmî dili olma durumunu da muhafaza etmiştir. Türkçe, her şeye rağmen İsmail Paşa döneminde de belirli ölçüde bürokrasi dili olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

1875'te Avrupalı devletlerin Mısır'ın iç işlerine müdahaleleri çok ileri bir safhaya ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren İsmail Paşa hükûmeti borçlarını ödeme konusunda zorluklar ile karşılaşınca borç veren Avrupa devletleri üç yıl içinde Mısır'ın malî kaynaklarına el koymuş ve 1878 sonbaharında siyasî gücünü de kontrol altına almaya başlayınca Ermeni Nubar Paşa'nın başkanlığında bir hükûmet kurulmuştur.[19] Bu dönemden itibaren idarede Türkler'in sayısı azaltılmaya başlamış ve birçok önemli idarî göreve Ermeniler, Avrupalılar ve yerli gayrimüslimler getirilmeye başlanmıştır.[20] İsmail Paşa'nın son döneminde görevde kalan Türkler'in maaşları yarıya indirilirken, Avrupalı görevliler maaşlarını eksiksiz almaya devam etmişlerdir.[21] Bu kadro değişimi sürekli şekilde hızlanarak devam etmiş ve özellikle İngilizler'in Mısır'ı işgal etmelerinden sonra (1882) bürokraside hakimiyetleri artmıştır. Çıkarılan Türkler'in yerine ise Avrupalı yüksek memurlar, birçok görev için de Hristiyan Mısırlılar ve Suriyeliler istihdam edilmeye başlanmıştır.

İngilizler'in Mısır'ı işgalinden itibaren, bürokrasinin üst kademelerine İngiliz yöneticilerin tayin edilmesi ve uzun süren İngiliz işgali süresince İngilizce'nin vurgulanması, bürokrasi, eğitim ve kamu hayatının birçok yönünde Türkçe ve Fransızca'nın yerini almasına yol açmıştır. Siyasî bakımdan Mısır'ın Osmanlı Devleti ile olan bağının zayıflaması ve bazı yönleri ile şekilden ibaret kalması gibi değişmelerin yaşanması neticesinde eğitim sahasında olduğu gibi bürokraside de Türkçe'nin yeri çok azalmıştır.

Babasının yerine geçen Hıdiv Tevfik (1879–1892) döneminde her şeye rağmen yüksek rütbeli devlet ricali arasında Türkler'in varlığı devam etmiş ve Türkçe resmî yazışma ve konuşma dili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Mehmed Ali Paşa döneminde tamamına yakını kendi çevresindeki

18 Abidin Sarayı Arşivi, Türkçe Maiyet Defteri, no: 583, s. 24, no. 9; Abdüssemi' Sâlim Harravî, *a.g.e.*, s. 393.

19 F. Robert Hunter, *Egypt under the Khedives, 1805–1879: from Household Government to modern bureaucracy*, London: Feffer and Simons Inc., 1984, s. 179.

20 *aynı eser*, s. 208.

21 *aynı eser*, s. 209.

Türkçe konuşanlardan oluşan üst yönetimin, zaman içinde Mısırlılaşmasının tabii süreci içinde Türkler'in sayısında önemli bir azalma olur. Buna 1882'de kurulan otuz kişilik 'Meclis-i Şûrâ el-Kavânin' üyelerinin yarıya yakınının, hıdivin Türkçe konuşan yakın çevresinden seçilmesi örnek gösterilebilir. Nitekim 1881 yılında bir okulun açılış merasiminde Hıdiv'in huzurunda nutuk irâd eden başnâzır Riyad Paşa bu konuşmasını Türkçe olarak yapmıştır.[22] Hıdiv Tevfik devrinde Türkçe olarak basıldığını tespit ettiğimiz 1298 [1880–81] ve 1302 [1885] tarihli iki metin listemizdeki bu konudaki son örneklerdir. Birinci metin İngiliz işgalinden önce 'el-Kütüphane el-Umumiye' adı ile kurulan Mısır'ın Millî Kütüphane'sinin temelini oluşturan kütüphanenin kuruluş kanunudur ve Arapça'sıyla birlikte basılmıştır. İkinci metin ise rastladığımız son maaş tertibnâmesi olup İngiliz işgalinden kısa bir süre sonra basılmıştır.

İngilizler'in, Türkçe'nin yerine İngilizce'yi ikame etme gayretlerine rağmen bunun birdenbire gerçekleşmesi mümkün olmadığından Türkçe, bürokraside ve özellikle üst karar alma mercilerindeki durumunu bir süre daha belirli ölçüde korumuştur. Hıdiv Abbas Hilmi II (1892–1914) döneminde hükûmet içi bazı yazışmaların ve hükûmet tarafından alınan bazı kararların yazıldığı dil hâlâ Türkçe'dir. 24 Ekim 1910'da Hıdiv'in başkanlığında toplanan Meclis-i Nuzzâr'ın (Nâzırlar Meclisi) aldığı kararın sureti ve ekleri bu konuda önemli ipuçları sunmaktadır. Nâzırlar Meclisi'nin ikinci kâtibi Ahmed Zeki Bey'in teklifi üzerine Maarif Nâzırı Ahmed Haşmet Paşa'nın kaleme aldığı müzekkirede, Hıdivî Kütüphanesi'nde bulunan veya Dersaadet'ten ve Avrupa kütüphanelerinden fotoğrafik suretleri getirilen önemli Arapça yazmaların basılması ile ilgili olarak alınan kararın sureti günümüze ulaşmıştır. Arap literatürünün en önemli kaynaklarından olan el-Nuveyrî'nin *Nihayet el-Arab fî fünûn el-edeb* ile İbn Fadlullah el-Umerî'nin *Mesâlik el-ebsar fî memâlik al-emsâr* adlı kitaplarının hemen baskıya hazırlanması; Mısır'da Arapça edebî ve ilmî kaynakların yayınlanması ve klasik Arap literatürün canlandırılması (İhyâ-i ulûm ve âdâb-ı Arabiyye) planının adımlarının açıklandığı bir raporun ve kararın Türkçe yazılması dikkate değer bir husustur. Millî Kütüphane'ye dönüşen Hıdivîlik Kütüphanesi[23] etrafında oluşan bu ilmî faaliyeti başlatan rapor,

22 Ahmed Şefik Paşa, *a.g.e.*, s. 101.

23 Kütüphane Receb 1287 / Eylül 1870'te, Hıdiv İsmail'in kardeşi olan Mustafa Fâzıl Paşa'nın sarayında açılmıştır. Mustafa Fâzıl Paşa, İstanbul'da vefat edince Hıdiv onun kütüphanesini satın alarak buraya dahil etmiştir. Kütüphanede 3458 cilt kitap bulunmaktadır. Bu kitaplardan 2473 tanesi Arapça, 650 tanesi Türkçe ve 335 tanesi Farsça'dır. Kütüphane hakkında

'İhyâ-i ulûm ve âdâb-ı Arabiyye' adlı metnin ilk sayfası

Nâzırlar Meclisi Başkanı (Başbakan) Mehmed Said ve Maarif Nâzırı Ahmed Haşmet Paşa'nın imzalarını taşımaktadır.[24]

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından sonra İngilizler'in Mısır'ın Osmanlı Devleti'yle olan resmî bağlarını koparmaları ve İngiliz müstemlekesi haline getirmeleri ile Türkçe'nin Mısır'daki resmî durumu tamamen sona ermiştir. Bu tarihte Mısır Hıdivliği'nin ortadan kalkması ile

geniş bilgi için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Dâr el-Kütüb el-Mısriyye: târihuhâ ve tatavvuruhâ*, Kahire : Darü'l-Arabiyye Li'l-Kitab, 1996.

24 Konu ile ilgili haber için bkz. *el-Ahram* gazetesi, 9 Aralık 1910. Raporun sureti için ise bkz. Ahmed Zeki Bey (Paşa) Koleksiyonu: "Meclis-i Nüzzâr, 21 Şevval sene 1328 (h.) ve 24 October 1910 (m.) tarihine müsadif pazartesi günü..." diye başlayan raporun aslı için bkz. Kahire Millî Kütüphanesi: Zekiye Mahtutat Türkiye ve Farisiye, no: 97.

sarayda resmî dil olarak Türkçe'nin kullanımı da sona ermiş, bürokrasideki Türkçe bilen veya Türk asıllı olan memurlar dağılmış; bunlardan bazıları ise 'Defterhane' adı ile bilinen eski arşivde görevlendirilmişlerdir.[25] Ancak Kral Fuad (1917–1936) döneminde Abidin Sarayı'nda bulunan Türkçe arşivin ilmî şekilde düzenlenmesi için burada Türkçe bilen Türk asıllı uzmanlar istihdam edilmeye başlanmış, 1952'de kraliyet rejimine son veren askerî ihtilal ile de burada görevli Türk asıllı uzmanların görevlerine son verilmiş ve bu uzmanlar başka görevlere nakledilmiştir.

Mısır bürokrasisinde kullanılan Türkçe, İstanbul bürokrasisinde kullanılan dil ile temelde bir olmakla beraber zaman içinde yerli bir karakter kazanmıştır. Mısır'da, Osmanlı Türkçesi'nde sıkça kullanılan Arapça asıllı kelimelerin aynen kullanıldığı görüldüğü gibi, bu kelimelerin bazılarının Mısır'a has kullanışlar kazandığı birçok örneğe de rastlanmaktadır. Bunun yanında Mısır'ın Arapça idare diline Türkçe'de farklı mânâlarda kullanılan Arapça asıllı kelimeler de Osmanlı Türkçesi'ndeki mânâları ile (yani Arap sözlüğünde ve günlük kullanımda olmayan mânâları ile) girmiştir. Bir diğer etkileşme unsuru olarak ise Osmanlı Türkçesi'nde bulunan resmî rütbe, lakap, hitap ve ifade şekillerinin aynen kullanıldığı görülmektedir. Mısır Türkçesi'nde İstanbul Türkçesi'nden farklı olarak kullanılan kelimelere; Türkçe'de başvurmak yerine kullanılan *müracaat* kelimesinin "kontrol, teftiş veya gözden geçirme" anlamında, tutuklama ve durdurma yerine kullanılan *tevkif* kelimesinin ise bir memurun görevini "askıya alma" anlamında kullanılması örnek verilebilir. Mısır'daki idarî Türkçe'de "işi çabuklaştırmak, hızlandırmak" mânâsında kullanılan *teşhil*[26] kelimesi ise İstanbul Türkçesi'nde bulunmamaktadır.

İstanbul ile Kahire arasındaki bu farklı kullanımlara bâriz bir diğer örnek *müsaade* kelimesidir. Üst düzey bir Osmanlı yetkilisinin Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'dan bir konuda Mısır idaresinin yardımını talep etmesi üzerine Hıdiv'in ona cevaben *"Peki müsaade ederiz"* şeklinde konuşması Padişah'ın temsilcisi tarafından büyük bir gaf olarak karşılanmış, ancak Mısır'da müsaade kelimesinin İstanbul Türkçesi'nde olduğu gibi 'izin vermek' mânâsına gelmediği, esas Arapça lügatteki mânâsı ile kullanıldığı, yani yardım etmeyi ifade ettiği açıklanınca bu anlaşmazlık giderilmiştir.

25 Jean Deny, *Sommaire des archives Turques du Caire*, Caire: Institut Français D'Archeologie Orientale Du Caire, 1930, s. 158.

26 Deny'nin tahminine göre bu kelime *teshil* (kolaylaştırmak) ve *teşğil* (çalıştırmak) fiil hallerinin birleşik bir halidir. Jean Deny, *a.g.e.*, s. 159–160.

Diğer taraftan Türkçe kullanımlarında farklı mânâlara sahip olan birkaç Arapça kelime, klasik Arap lügatlerinde veya halk kullanımında olmayan İstanbul Türkçesi'ndeki mânâları ile Mısır'ın idarî diline geçtiği gibi halk diline de intikal etmiştir. Mesela, belediye, müdüriye, imza, teşrif, ifade ... v.s. Bu kelimeler bugün dahi iki seviyede, yani resmî dilde ve halk dilinde, Mısır'la birlikte birçok Arap ülkesinde de Türkçe'de iktisap ettikleri mânâlar ile kullanılmaktadır.

Bu tür Arapça asıllı kelimelerin yanında İstanbul Türkçesi'nden de Mısır Arapçası'na (resmî ve halk) birçok Türkçe kelime geçmiştir. Bunlar ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan burada bunlar üzerinde durulmayacaktır.[27] Resmî dile Türkçe'den geçen bu kelimelerden bazıları mânâlarını korumuş ancak Arapça fiil kalıplarına girmiştir (bozmak fiilinden *tabvîz* gibi). Bazı kelimelerin ise mânâları da değişmiştir. Mesela Farsça'dan Osmanlıca yazışma diline giren ve gitme, gidiş veya hareket mânâsına gelen *reft* kelimesi, Mısır'da bir memurun işine son vermek mânâsını almış ve ondan Arapça fiil *(yerfid:* işine son vermek) ve isim *(merfud:* işine son verilen) türetilmiştir.

Mısır'da Mehmed Ali Paşa döneminde bürokrasinin birinci dili olan Türkçe, İbrahim, Abbas ve Said Paşaların valilikleri zamanında önemini korumuş, geniş halk kitlelerinin dili olan Arapça ise bürokraside ikinci mertebede kaldığı gibi, yoğun olarak Türkçe'nin tesiri altına girmiştir. İdareci zümrenin emir ve talimatının hiyerarşi içinde halka intikalini ve yapılan yeni idarî ve hukukî düzenlemelerin anlaşılır şekilde uygulanabilmesini sağlamak için bunların Arapça'ya tercüme edilmesi ve buna bağlı olarak birçok resmî ve gayrı resmî idarî yazının Arapça yazılması gerektiğinden Arapça'ya birçok Türkçe kelime girmiş; Osmanlı Türkçesi'ne mahsus olarak türetilmiş Arapça asıllı yeni kelimeler ile Arapça aslından farklı mânâlarda kullanılan kelimeler o farklı hali ile Arapça'ya geçmiş, böylece Arapça idare dili Mehmed Ali öncesi Arapçası'ndan farklı bir hal almıştır.

Türkçe'deki mânâ ve kullanımları ile Arapça yazışmalarda kullanılan çok sayıda kelime de vardır: Kalem (büro), muharrerât (yazışmalar), şukka, sergi, maaş, inha, iltimas, istirham, yekun, el-yekûn el-umumî, örnek, buyruldu, nizamnâme, mazbata, imza, teşrif, redif, nefer, resmî, hususî, arzuhal, mukavele, hey'e (heyet), rûz, mâh, mâhiye, serbuş (serpuş), ruh-

27 Mısır Arapçası'na Türkçe'den giren kelimelerin yer aldığı lügatçe için bkz. E. İhsanoğlu, Salih Sadawi, *el-Sakafe el-Türkiyye fî Mısr: Cevânib min tafaul el-hadari beyn el-Mısriyyîn ve'l-Etrâk = Mısır'da Türk kültürü izleri*, İstanbul: IRCICA, 2003.

satnâme, mîrî, mezkûr, mumaileyh, müşarunileyh gibi. Bunun yanında görev unvanları: nâzır, müdür, memur, başkâtip, baş mühendis, yaver, hükümdar (kumandan) vs. Onbaşı ile başlayan, ferik ve müşire kadar yükselen rütbeler Mısır'da da aynı şekil ve mânâları ile kullanılmıştır. Devletin yüksek kademeli ricaline Arapça yazılan metinlerde hitap şekilleri Türkçe cümlelerle aynen kalmış, devletlu hazretleri, saadetlu hazretleri, izzetlu hazretleri gibi Türkçe hitap ve ta'zim ifadeleri Mısır'ın Osmanlı Devleti ile resmî bağının koparılmasına kadar kullanılmaya devam etmiştir.[28] Bu hitap şekilleri Arapça sentaksa uygun olarak 'hadrat sâhib el-devle', 'hadrat sâhib el-saade', 'hadrat sâhib el-izze' şeklinde kullanılmaya ise ancak Kral Fuad döneminde dönüştürülmüştür. Bunların dışında efendi, bey ve paşa rütbeleri de mülkî ve askerî erkân için aynen kullanılmıştır.

Osmanlı menşe'li sivil rütbeler 1952'de kaldırılmış, 1958'de çıkarılan 54 no'lu kanun ile Türkçe askerî rütbeler (onbaşi; şaviş / çavuş, başşaviş/ başçavuş, sol, yuzbaşi / yüzbaşı; sağ; bekbaşı / binbaşı, miralay) yerine Arapçaları ihdas edilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı rütbeleri arasındaki mülâzım, livâ, ferik ve müşir gibi Osmanlılar tarafından Arapça kelime köklerinden türetilen rütbeler ise değiştirilmeden kullanılmıştır. Ancak bey ve paşa gibi sivil rütbelere resmen son verilmesine rağmen bu kelimeler halk dilinde saygı ve taltif ifadeleri olarak günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

28 5 Safer 1284 [8 Haziran 1867] tarihli fermana göre Mısır'da kullanılacak askerî ve mülkî rütbe ve nişanların Osmanlı Devleti'nde kullanılanlarla aynı olması gerekmekteydi.

IV.
ORDUDA TÜRKLER VE TÜRKÇE

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarını güçlendirme gayretleri içinde yer alan modern ordunun kurulması, onun 1820'den sonraki yenilik hamlelerinin itici gücünü teşkil etmiştir. Bu modern ordu, gençleri askere alma (conscription) esasına dayalı olarak kurulmuştur. Bunu sağlayan mekanizma ise Mehmed Ali'nin o zamana kadar süren on beş yıllık valiliği döneminde kurduğu güçlü merkezî bürokrasidir. Osmanlı ordusunda serçeşme olan Mehmed Ali, Mısır'a geldiğinde kendisinin de mensup olduğu Yeniçeri ordusunun zaaflarını ve buna karşılık Fransız ordusunun gücünü fark etmiştir. Kendisiyle beraber Mısır'a gelen Arnavut askerlerinin düzensiz ve isyankâr hali, padişah adına çıktığı Vahhâbî savaşlarında (1811–1819) büyük kayıplara uğramasına yol açmış, bu savaşlarda yeniliklere karşı olan birçok başıbozuk askerden kurtulmuş ve bunun sağladığı nisbî rahatlık, modern ordu kurma hususundaki azmini pekiştirmiştir. 1815'te mevcut askerlerden Osmanlı 'Nizâm-ı Cedid' örneğine uygun düzenli, yeni bir ordu kurmaya girişen Mehmed Ali'nin, disiplinsiz Arnavut askerlerin yerine Türkiye'den asker celp etme veya memlûk satın alma gayretleri, Osmanlı Devleti'nin koyduğu ambargodan dolayı başarısız olunca Mehmed Ali'nin önünde tamamıyla yeni bir ordu kurmak dışında bir çare kalmamış, o da Sudanlı kölelerden oluşan bir ordu kurmaya yönelmiştir.[1]

Mehmed Ali'nin, Napolyon'un ordusu konusunda bilgi sahibi olduğu ve kendi modern ordusunu kurmaya koyulduğunda onun tesiri altında kaldığı açıktır. Ancak bu tesirin ölçüsü, şimdiye kadar yayınlanan çalışmalar-

1 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s.126–127.

da çok mübalağalı şekilde sunulmuştur. Son dönemde Khaled Fahmy tarafından yapılan çalışmada da gösterildiği gibi, bu tesirin ölçüsü zannedildiği kadar büyük değildir, çünkü Mehmed Ali yeni ordusunu kurarken Sultan Selim III'ün 'Nizâm-ı Cedid'i, onun için temel örnek olmuştur. Bundan önce Hüsrev Paşa'nın Mısır'da (1802) Mısırlı memlûk ve Sudanlı kölelerden, Avrupa üniformalarına benzer üniformalar giydirerek ve yeni usuller ile talim yaptırarak kurmaya çalıştığı modern askerî gücün adı da 'Nizâm-ı Cedid' olmuştur.[2] Mehmed Ali, 1822'de yeni ordusunun kuruluş planının hazırlanması için Süleyman Ağa (daha sonra Süleyman Paşa) Müslüman adı ile bilinen mühtedi Fransız subayı Colonel Sèves (1788–1860), Osman Nureddin Efendi ve Mühendis Ahmed Efendi'yi görevlendirmiştir. Ancak onların hazırladıkları plan daha çok Napolyon'un ordusunun düzenine benzer bir ordu düzeni ortaya çıkarınca Mehmed Ali bunu reddedip kendilerinden Sultan'ın ordusuna benzer bir düzen hazırlamalarını istemiştir. Görülmektedir ki Mehmed Ali Paşa, modern ordu kurmada İstanbul'daki Nizâm-ı Cedid örneğini göz önünde bulundurmuş ve kendi ordusunu buna göre teşkilâtlandırmaya çalışmıştır. Tabii Mehmed Ali Paşa'nın "askere alma usulü"nü (conscription recruitment) İstanbul'dan önce ele alıp uygulaması, onun başarılı olmasındaki başlıca sebeplerden biri olmuştur.[3]

Mehmed Ali Paşa, 1820 yılında Mısır'ın güneyinde, Kahire'deki menfî tesirlerin çok uzağında bulunan Aswan şehrinde, yeni ordusunun ilk subaylarını yetiştirmek için bir askerî okul kurmuş ve kendi memlûklarından beş yüz kişi ile çevresinden de beş yüz kişi toplayarak yaklaşık bin kişilik bir kadro oluşturup bunları kuracağı ordunun komutanları olarak yetişmek için üç yıl eğitime tâbi tutmuştur. Bu üç yıl içinde, yetiştirilecek subay kadrolarının eğitimi için basılı kitaplara ihtiyaç duyulmuştur. Bulak Matbaası'nın kuruluşunun ana sebeplerinden birisi de bu subaylar ve onların kumandası altında kurulacak ordunun eğitimi için gereken kitapları basıp, gerektiği sayıda temin etmektir. Bulak Matbaası'nın tarihi ile ilgili kısımda detaylı şekilde açıklamaya çalıştığımız üzere Şânizâde'nin Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettiği *Vesâyânâme-i seferiyye* adlı eser tam da bu amaç için, yani subayların komuta kabiliyetlerini geliştirmek ve onlara Avrupa ordularından mühim bir tecrübe sunmak için, Bulak'ta ilk eser olarak (Aralık 1822'de) basılmıştır.

2 Abdurrahman el-Ceberti, *Acâib el-âsâr fi't-terâcim el-ahbar*, c.II, Beyrut: Dâr el-Ceyl, 1978, s. 529 (Muharrem 1217 havadisi).

3 Khaled Fahmy, *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University, 1997, s. 81–82.

Bu ilk komutan kadrosunun sorumluluğu, Mehmed Ali'nin yardımcısı ve sadık dostu Lazoğlu Mehmed'e emanet edilmiştir. O dönemde eğitim büyük ölçüde Türk komutanlar ile Süleyman Ağa adı ile bilinen Colonel Sèves tarafından yürütülmüştür.

Askere alma usulü ile toplanacak binlerce insandan oluşan bu ordunun gövdesi Sudanlı ve Mısırlı gençlerden, komuta heyeti ise Türkler'den veya Türkçe konuşan komutanlardan oluşmuştur. 1820 yılında Sudan'a iki sefer düzenlenmiş, oradan yeni ordu için köleler toplanmış ve bu köleler eğitim için Mısır'a gönderilmişlerdir. Bunlar ile birlikte yerli halktan, yani fellahlardan (fellah Arapça'da toprağı süren çiftçi demektir) oluşan çok sayıda insan orduya alınmış ve yukarıda belirtildiği gibi Aswan'daki komutan mektebinde yetiştirilen subayların emrine verilmişlerdir. Ancak Sudan'dan toplanan bu gençlerin Mısır'ın iklimine dayanmakta zorlanmaları ve hastalıklardan dolayı çok sayıda askerin kırılması neticesinde yeni kurulacak ordunun Mısırlı gençlerden oluşmasına karar verilmiştir.

Mehmed Ali'nin modern bir ordu kurmak için güney Mısır'dan askere aldığı 4000 Mısırlı askerin eğitimi Türk veya Türkçe konuşan subaylar tarafından verilmiştir. Zaman içinde sayısı 130.000 kişiye kadar yükselen bu ordunun çoğunluğu yukarıda belirtildiği üzere Mısırlı köylülerin çocuklarından toplanmıştır.[4] Ordunun büyümesi ile Türkçe konuşan komutanlara da daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için de Mısır'ın içinden temin edilemeyen subaylar Osmanlı topraklarından getirtilmiştir. İşte bu iki dilli askerî eğitim faaliyeti için, önceleri paşanın ve komutanların anlayacağı dildeki askerî kitapların Türkçe'ye tercüme edilmesi ve basılması gerekmektedir. Bunun için de Mehmed Ali özellikle Fransızca'dan çok sayıda eserin Türkçe'ye tercüme edilmesini istemiştir.

Ocak 1823'te yeni nizâmî ordunun ilk altı ortası oluşturulmuş ve bunların eğitimi 1824 yılının Haziran ayı ortasına kadar sürmüştür. Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe askerlik kitaplarına bakıldığında 1823 yılında basılan *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* adlı eserin tam da bu dönemde, piyade askerlerinin eğitimi için Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilerek basıldığı görülmektedir.

4 Nizami ordunun sayısı Mehmed Ali döneminde çok hızlı şekilde artış göstermiştir. 1823'te 30.000 olan ordu, 1824'te 60.000, 1826'da 90.000, 1835'te 100.000, 1837'de 123.000 olmuş, en yüksek sayı olan 130.000'e ise 1839 yılında ulaşmıştır. Bkz. Abdurrahman Zeki, *El-Tarih el-harbî li asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Maarif, 1950, s. 551; Abdurrahman el-Râfii, *Tarih el-hareket el-kavmiyye ve tatavvur nizâm el-hükm fî Mısr*, Kahire: Dâr el-Maarif, 1981, s. 349.

Kurulan modern ordunun Türkçe konuşan kumandan ve subaylarının yanında, Türkçe bilmeyen binlerce askerine de komutları bu dilde vermek gerekmekteydi. Bu komutlar arasında: hazır ol, hazır dur, selam dur, sağa bak, sola bak gibi terimler bulunmaktaydı. Yirminci yüzyılın ortalarına kadar bir kısmı kullanılmaya devam eden bu askerî terimlerin az bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Askerî hayatta üst rütbelilere yapılan her hitabın vazgeçilmez deyimi olan 'efendim' tabiri ise, askerî ve sivil hayatın vazgeçilmez kelimelerinden olup Mehmed Ali döneminden günümüze kadar canlı olarak taşınan, ölmez bir deyimdir.

Türkçe'nin askerî hayatta kullanılması her şeyden önce temel bir ihtiyaçtan doğmuştur. Askerî hayatın değişik safha ve yönlerini ifâde etmek, hazar (barış) ve sefer (savaş) hallerinde gerekli komutları vermek için, mevcut ve kullanılabilir durumda olan Türkçe'nin yerine konulacak başka bir dil yoktur. Her hareketi ve davranışı bir komuta irca edilen askerlik için Türkçe, asırlar boyunca edindiği bir tecrübeye ve terminolojiye sahip bulunmaktadır. Ayrıca Nizâm-ı Cedid tecrübesiyle yeni terim ve komutlar ile belirli ölçüde Avrupalılaştırılan Türkçe, askerî dil olarak Mehmed Ali'nin istediğini yapmaya yetecek zenginliktedir.

TÜRKÇE ASKERLİK LİTERATÜRÜ

Yeni kurulan Mısır ordusunun komuta heyetinin talimlerde kullanacağı ders kitaplarının ve kendilerinin harp sanatının değişik yönlerini daha iyi şekilde öğrenebileceği kaynak eserlerin Türkçe ve basılı olması gerekirdi. Bu temel maksat ile kurulan Bulak Matbaası'nda basılacak bu eserlerin iki kaynağı vardı. Birçok yenilik hareketinde görüldüğü gibi ilk kaynak İstanbul idi. İkincisi ise yerli olarak Avrupa dillerinden Türkçe'ye çevrilip basılacak olan kitaplardı. Birinci grup içerisinde Şânizâde'nin eseri dışında Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin, İshak Efendi'nin ve Truguet'in kitaplarını saymak mümkündür. [5]

5 Bununla birlikte, Mehmed Ali Paşa dönemi basılan askerlikle ilgili kitaplara bakıldığında bunların sayı bakımından İstanbul'dan önde olduğu görülür. 1800–1860 yılları arasında İstanbul ve Mısır'da basılan kanunnâme ve tâlimnâme türündeki askerî kitaplar arasında bir mukayese yapıldığında, bunların Mısır'da İstanbul'dan daha önce basılmaya başlandığı ve sayı olarak İstanbul'un önünde bulunduğu görülmektedir. Meselâ Mısır'da ilk piyade talimnâmesinin baskı tarihi 1238/1823'tür. İstanbul'da ise ilk piyade talimnâmesi 1245/1829'da basılmıştır. Bu konunun mukayesesi için bkz. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen v.d., *Osmanlı askerlik literatürü tarihi (OASLT)*, 2 cilt, İstanbul: IRCICA, 2004.

Türkçe askerlik literatürünü oluşturan kitapların çok büyük kısmı ise Batı dillerinden —özellikle Fransızca'dan— seçilerek tercüme edilmişlerdir. Fransızca kitapların seçiminde, Türk ve Fransız askerî uzmanların teknik seviyedeki rolünün yanında Vali Mehmed Ali Paşa ile Serasker olan oğlu İbrahim Paşa'nın yönlendirici ve teşvik edici temel rollerinin olduğu aşikârdır. İbrahim Paşa, Suriye cephesinde iken babasıyla yaptığı yazışmalarda, bir taraftan askerlerin talimlerinin sürdürülmesi için Kahire'de basılmış olan kitaplardan (piyade, eğitim v.s.) gönderilmesini isterken, diğer taraftan da bazı yeni kitapların tercüme edilmesini teklif eder.[6]

Devrin belgelerinden, Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'dan (özellikle Fransa, İtalya ve İngiltere) ve Türkiye'den (İstanbul ve İzmir) başta askerlik olmak üzere değişik konularda çok sayıda kitap satın aldığı öğrenilmektedir. Avrupa'ya tahsile ilk gönderilenlerden Osman Nureddin'in dönüşünden önce başlayan bu kitap satın alma değişik yollar ile hep devam etmiştir. Elimizde bazen külliyetli siparişlerin verildiğine, bazen de tek bir eserin istendiğine dair bilgiler bulunmaktadır.[7]

Mısır'da Batı dillerinden Türkçe'ye çevrilen eserlerin tercüme edilip basılmasında ve uzun süre Mısır'da ordu başta olmak üzere birçok sahada yeniliklerin başlatılmasında öncülük yapan isim Sakazâde Osman Nureddin (ö. 1834) olmuştur. Onun öncülüğünde başlatılan tercüme hareketinin zaman içinde ihtiyaca binaen hızlandığı görülmektedir. Tercüme yapanların çoğu, Osman Nureddin gibi valinin hizmetinde bulunan, Türk asıllı olan veya Türkçe bilen görevlilerdir. Osman Nureddin dışında bu sahada hizmet yapan önemli isimlerin başında, Mehmed Kâni Bey gelmektedir. Eğitim faaliyetinin düzenlenmesi ile ilgili birçok komisyonda ve üst seviye görevde bulunan Mehmed Kâni Bey, Mehmed Ali döneminde Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilen birçok kitabı ya tercüme etmiş ya da editörlüğünü yap-

6 Bazen de daha önce tercüme edilip basılan bir kitabın yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Mesela İbrahim Paşa babasına gönderdiği 21 Ramazan 1248 tarihli yazısında Büyük Frederik'in komutanlarına yazmış olduğu tavsiyeleri ihtiva eden kitabın Paris'te bulunan Muhtar el-Dividâr Efendi tarafından tercüme edildiğini bildirerek bunun basılmasını teklif eder. Mehmed Ali Paşa da 8 Şevval'de oğluna yazdığı cevabında, bu kitabın daha önce tercüme edilip basıldığını bildirir. (Bu kitap Şânizâde'nin tercüme ettiği *Vesâyânâme-i seferiyye*'dir.) Her iki belge ile ilgili olarak bkz. Cemaleddin Şeyyal, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabi, 1951, s. 161–162.

7 Bunlardan biri, Mehmed Ali'nin 1244/1829'da oğlu İbrahim Paşa'dan daha önce "İstanbul'dan gelmiş olan, ekinde yirmi dört şekilli bir atlasın bulunduğu ağır istihkamlar hakkındaki eserin kendisine gönderilmesini" istemesidir. Bkz. Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, 2. cüz, Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısrıyye, 1928 / 1346, s. 347 ve Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 47.

mıştır.[8] Kâni Bey, 1833'te Osman Nureddin'in Mısır'dan ayrılıp İstanbul'a gitmesiyle, onun eğitim ve tercüme konusunda üstlendiği önemli hizmetleri valinin emriyle yürütmeye başlamıştır. Ancak Mehmed Kâni Bey'in hangi eserlerin mütercimi veya editörü olduğunu basılan eserlerin hepsinde bu kabil bilgilerin açık olarak kaydedilmemesinden dolayı tespit etmek mümkün değildir. *Mızraklı piyade ve süvarî* adlı eseri 1248/1832'de basılmıştır.[9] Kâni Bey'in Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettiğini bildiğimiz diğer eserleri ise şunlardır: *Kitâb-ı tuhfe-i zâbitân* / 1251 [1835]; *Kânun-ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir* / 1251 [1835–36]. Edhem Bey tarafından Mehmed Ali Paşa'ya gönderilen 29 Receb 1251 tarihli bir şukkadan öğrendiğimize göre Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmesi teklif edilen topçuluğa ait üç eserin tercümesinin de Kâni Bey tarafından yapılması uygun görülmüştür.[10]

Kâni Bey, geçici tayinler ile başka görevlere getirildiğinde Ermeni asıllı yardımcısı İstefan / Stefan Efendi onun yarım kalan tercümelerini tamamlamakla görevlendirilmiştir. Kâni Bey, 1832'de Cihâdiye Meclisi tarafından Şam'da bulunan Serasker İbrahim Paşa'nın maiyetinde görevlendirilince Fransızca'dan Türkçe'ye çevirmeye başladığı *Süvari talimatnâmesi* adlı eser yardımcısı İstefan Efendi tarafından tamamlanmıştır. İstefan Efendi, *Süvari kumandanlığı* veya *Cedîd süvâri tâlimnâmesinin nidâlarını hâvî risâledir* (1250/[1834]) adlı kitabı Fransızca'dan Türkçe'ye çevirmiştir. Ayrıca İstefan Efendi'nin Arapça'dan Fransızca'ya bazı tercümeler yaptığı da bilinmektedir.[11]

---

8 Tatar asıllı olan Mehmed Kâni Bey (ö.1885) 1836'da Medâris Şurası, 1837'de Medâris Dîvânı'nın kurulması ile görevlendirilen komisyonlarda aktif görevler almış ve modern eğitim sisteminin geliştirilmesi ve yerine oturtulmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Medreset el-Elsün (kuruluşu 1835)'e bağlı olarak kurulan Tercüme Kalemi (kuruluşu 1841)'nin İbrahim Paşa'nın kısa süren valiliği döneminde (1847 Eylül) yeniden düzenlenmesi sırasında Türkçe kaleminin başına getirilmiştir. Bu kalemin kuruluş gayesi, tarih konusunda ve değişik bilim dallarında hazırlanmış eserleri Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme etmektir. Kâni Bey için bkz. Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 44, 160–161, 164, Şemseddin Sami, *Kamusu'l-âlâm*, c. V, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306, s. 3819; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye teşkilatı tarihi [1442–1930]*, c. III, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1978, s. 253–280.

9 Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e*, s.160–161. Bu kitap üzerinde Kâni Bey'in ismi görünmemektedir.

10 *aynı eser*, s. 161.

11 1826'da Paris'e tahsile gönderilenler arasında yer alan İstefan Resmî Efendi, 1838 senesinde Valinin kuracağı modern bürokrasi için yeni tür bürokrat yetiştirmek üzere 1834'te tesis edilen 'el-İdare el-Mülkiye Okulu'na hoca tayin edilmiştir. Medâris Şûrâsı'nda azalık ve başkan vekilliği yapmış; 1844'te Paris'e gönderilen ve aralarında Mehmed Ali'nin oğul ve torunlarının (prensler) da bulunduğu 70 kişilik öğrenci heyetinin sorumlusu olarak tayin edilmiştir. (Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 166; Ebu'l-fütuh Rıdvan, *Tarih matbaat Bulak*, c. I, Kahire: el-Matba'a el-Emiriyye, 1953, s.117, 135.)

Askerî kitapların Fransızca'dan Türkçe'ye tercümesinde katkısı olanlardan birisi de büyük ihtimalle Türk asıllı olan Ahmed Halil Efendi adlı zâttır. Medreset el-Cihâdiyye nâzırlığı ve Mısır Mühendishânesi'nin başhocalığını da yapmış olan Ahmed Halil'in[12] basılmış olan eserleri şunlardır: *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* / 1238 [1823] ve 1245 [1830]; *Tâlimnâme-i piyâdegân* (Osman Nureddin ile birlikte) / 1239 [1824] ve 1245 [1830] ; *Kânunnâme-i bahriyye-i cihâdiyye* / 1242 [1827] ve *Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i bahriyye* / 1242 [1827].[13]

Ayrıca bu konuda belirli ölçüde katkısı olan diğer kişiler şunlardır: Mısır'da *Usûl-ı harekât el-sefâin* (1252 [1836]) adlı bir kitabı basılan Çerkez Mahmud Kaptan [Mahmud Nâmi Paşa][14]; *Mebâdi-i hendese* (1259 [1843] ; 1270 [1854]) adlı bir kitap tercüme eden ve aslen Diyarbakırlı olan Mehmed İsmet Efendi ve 1827 tarihli Fransa bahriye kanununu tercüme eden Mehmed Şenen Kaptan.[15]

Bu çalışmamız sırasında Mehmed Ali Paşa döneminde (1822–1848) Mısır'da, büyük çoğunluğu Fransızca'dan tercüme edilen toplam yetmiş üç Türkçe askerlik kitabı basıldığını tespit etmiş bulunmaktayız.[16] Bunlardan yirmi üçü piyade, on biri süvari, dokuzu bahriye, onu ordunun sevk

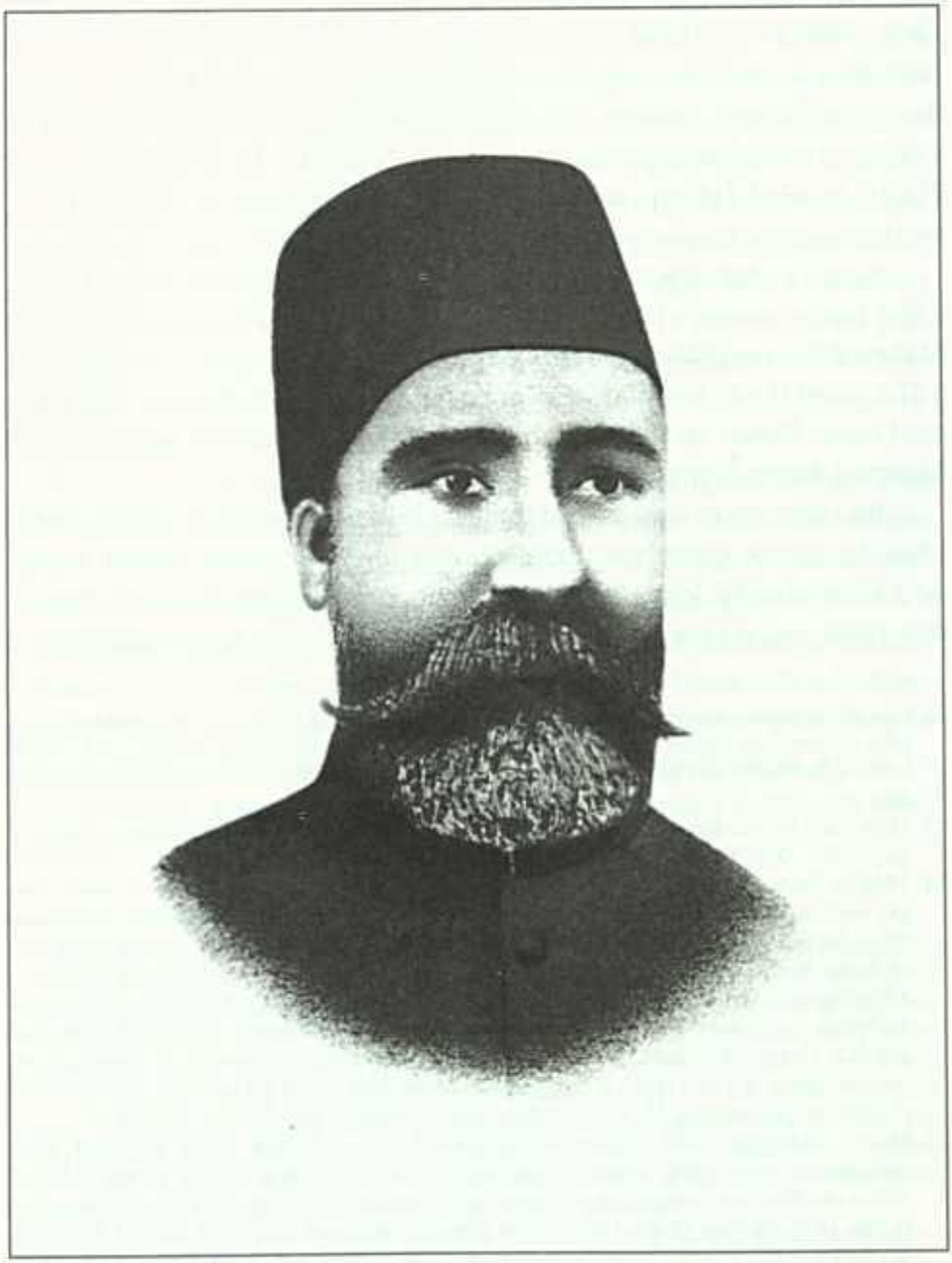
12 bkz. *Kânunnâme-i bahriyye-i cihâdiyye*, Bulak Matbaası, 1242 [1827], s. 142. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Ahmed Halil Efendi'nin, Osman Nureddin ile birlikte tercüme ettiği *Tâlimnâme-i piyâdegân* adlı kitabın 1830 baskısından bu tarihte hayatta olmadığı anlaşılmaktadır.

13 Müller adlı bir müelliften tercüme ettiği *Tercümetu tertib-i fenn-i ordu* adlı kitap ise basılmamıştır. Bkz. *OASLT*, c.I, s. 64.

14 1826'da Fransa'ya denizcilik tahsili için gönderilen gençlerden olan Mahmud Nami, Çerkez asıllıdır. Mehmed Ali döneminde, Suriye ile savaşlar başlayınca 1833–1840 yılları arasında Beyrut valisi olmuş, Mehmed Ali'nin vefatı üzerine sivil idareye geçerek 1859 yılına kadar Maliye Nazırı olarak görev yapmış ve paşalık rütbesine terfi edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın eşi ve Osmanlı Devleti'nin sona ermesinden sonra Suriye devletinin cumhurbaşkanı olan Damat Ahmed Nâmi Bey'in dedesidir. (Mahmud Nâmi Paşa için bkz. Heyworth-Dunne, J. *An introduction to the history of education in modern Egypt*, London: Luzac and Co., [t.y.], s. s. 139, 160; Cemaleddin Şeyyal *a.g.e.*, s.165; Abdurrahman el-Râfii, *Asr Muhammed Ali*, 4. Bs., Kahire: Dâr el-Maarif, 1982/1402, s. 480–481.)

15 1826'da Fransa'ya tahsile gönderilen öğrencilerdendir. Denizcilik tahsili yapmıştır. Mısır donanmasına tayin edilip 'kumandan vekilliği'ne kadar yükselmiştir. 1836 yılında Mehmed Ali'nin çocuklarını ve yakınlarını yetiştirmek için kurulan 'el-Mekteb el-Âlî'ye nazır olmuştur (Şubat 1840–Haziran 1848). 1855'te vefat etmiştir. (Mehmed Şenen Bey için bkz. Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 165; Ömer Tosun Paşa, *el-Ba'sât el-ilmiyye fi ahd Muhammed Ali summe fi ahdey Abbas el-evvel ve Said*, İskenderiye 1353 (1934), s.38–39; Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-tâ'lim fi asrı Muhammed Ali*, Cairo: Matbaat el-İtimad, 1938, s. 247; Abdurrahman el-Râfii, *a.g.e.*, s.480.)

16 Mehmed Ali Paşa döneminde basılan askerlik kitaplarından altmış dört tanesi tercümedir. Bunlardan *Vesâyânâme-i seferiyye* Almanca'dan Fransızca'ya yapılan tercümesinden Türkçe'ye aktarılmıştır. *Tophâne ve cebehâneye dâir* (1251/1835) adlı kitap ise İtalyanca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Usûl-ı harekât el-sefâin (1252 [1836]) adlı kitabı hazırlayan Mahmud Nâmi Paşa

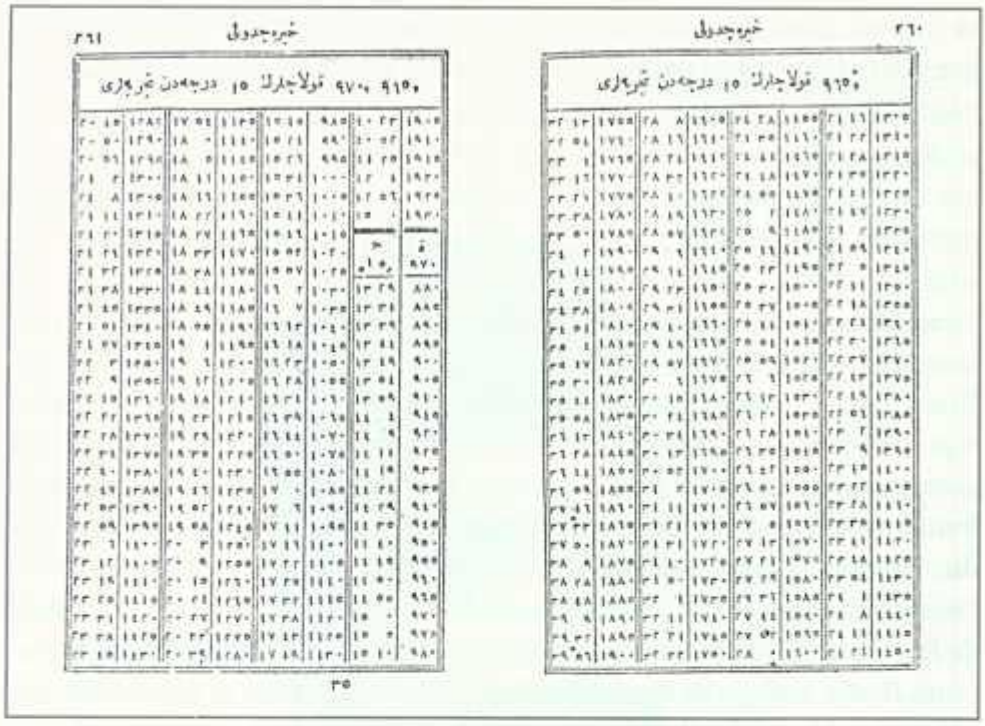
ve idaresi, altısı topçuluk, altısı askerî mühendislik ve sekizi askerî eğitim konularındadır. Mısır'da basılan ilk askerlik kitabı olan ve Prusya Kralı II. Frederik'in komutanlarına tavsiyelerinin yer aldığı *Vesâyânâme-i seferiyye*'den sonra basılan ikinci askerlik kitabı Ahmed Halil Efendi'nin tercüme ettiği *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* (1823) adlı kitap olmuştur. Bundan sonra da 'asâkir-i piyâdegân' hakkında birçok eser basılmıştır.[17] Süvari hakkındaki ilk kitabın baskısı ise 1830'da yapılmıştır. Bu kitap Mehmed Ali'nin yakın adamlarından olan Osman Nureddin'in Fransızca'dan tercüme ettiği *Kânunnâme-i asâkir-i süvâriyân-ı cihâdiyye*'dir. Ertesi sene süvarilerin eğitimi ile ilgili beş kanun, *Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müyesser-i süvâriyân-ı cihâdiyye* adı ile basılmışlardır.[18] Denizcilik konusunda 1826–1838 yılları arasında basılan dokuz kitaba bakıldığında bunların üç tanesinin 'Truguet'ten yapılan tercümeler olduğu görülmektedir. Nitekim, Çerkez Mahmud adıyla bilinen Mahmud Nâmi Paşa, *Usûl-ı harekât el-sefâin* (1836) adlı kitabının baş kısmında "*... bin iki yüz tarihinde Fransa devleti donanmasının korvet süvarisi Truge [Truguet] nam komutanın Devlet-i Aliyye'de tercümegerdesi bulunan filo kitabı ol zamandan usul tutulmuş olduğundan bu zamana gelince onun mealiyle amel ve iktifa ...*" diyerek bu hususa değinmekte ve kendisinin bu konuda bir kitap "*tertib ve telif*" ettiğini belirtmektedir.[19] 1838'de basılan *Mecmûa-i fenn el-bahriyye* adlı tercüme kitaptan sonra 1864 yılına kadar Mısır'da bahriye konusunda hiç bir kitabın basıldığı görülmezken bu tarihte iki kitap birden basılmıştır. Son denizcilik kitabı olan *Rehber-i bahriyyûn*'un baskı tarihi ise 1868'dir. Topçuluk konusundaki kitapların sayısının ise diğerlerine oranla daha az olduğu görülmektedir. Bu konuda basılan sekiz kitaptan altısı Mehmed Ali Paşa döneminde basılmıştır ve bu dönemde ilk kitabın baskı tarihi 1831'dir. *Tâlimnâme-i batarya* adını taşıyan son kitabın basılma tarihi 1855'tir.

Askerî mühendislik konusunda basılan ilk kitap, Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin daha önce İstanbul'da basılmış olan *Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî*

17 Mehmed Ali Paşa döneminden sonra da bu konuda kitaplar basılmaya devam edilmiştir. Bu çalışmada Mısır'da, piyade konusunda toplam otuz kitabın basıldığı tespit edilmiştir. Bu kitapların ikisi üzerinde baskı tarihi bulunmamaktadır. En son piyade kitabı 1275/1858–59'da basılan *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* olmuştur.

18 Fransızca'dan tercüme edilen bu kanunlar daha sonra üç ayrı kitap olarak basılmıştır.

19 Metinde Osmanlı imlâsı ile Troke şeklinde yazılan Truguet'in Mısır'da basılan kitaplarından ilki *Risâlet fî kavânîn el-milâha* olmuştur. Bu kitap Mısır'da 1242 [1826], 1248 [1832] ve 1281 [1864] yıllarında üç kere basılmıştır. Diğer kitabı ise *Usûl el-maârif fî vechi tasfîf-i sefâyin-i donanma ve fenn-i tedbîr-i harekâtiha* adını taşımaktadır. Kitap İstanbul'da 1788 yılında basılmıştır. Mısır'da basılma tarihi ise 1242 [1826]'dir.

1239 [1823–24] Bulak baskılı *Humbara cedvelinin tarîk–i hesâbı beyânındadır* adlı kitaptan bir örnek

el–eskal fî fenn–i lağım (İstanbul 1801; Mısır 1824) adlı eseri ile *Humbara cedvelinin tarîk–i hesâbı beyânındadır* (Mısır 1823–24) adlı kitaplar olmuştur. Bu konudaki bir diğer mühim eser ise 1835'te basılan *Pyrotechnie militaire, yani harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır* adlı kitaptır. Mehmed Ali Paşa'nın emriyle, çağdaş Avrupa, özellikle Fransız kaynaklarından Türkçe'ye tercüme edilen bu eser, kimya dili ve terminolojisi bakımından da çok önemli bir mukayese imkânı sağlamaktadır.[20]

1831–1841 yılları arasında süren Suriye savaşları esnasında basılan Türkçe askerlik kitaplarının sayısında başka dönemde görülmeyen bir artış olmuş ve bu on yıllık dönemde toplam otuz altı kitap basılmıştır. '1841 Fermanı'yla Mısır ordusunun sayısı 18.000 ile sınırlandırılınca askerî eğitim maksadı ile basılan kitapların sayısında da bâriz bir düşüş olduğu görülmektedir.[21]

20 E. İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk kimya eserleri bibliografyası*, İstanbul : IRCICA, 1985, s.54.
21 1841 ile 1849 arasında toplam 11 Türkçe askerlik kitabı basılmıştır.

Açılan askerî okullarda Mısırlı subayların da yetişmesi, değişik savaşlarda tecrübe kazanmaları ve bu Mısırlı subayların Mehmed Ali Paşa döneminde düşük seviyede kalan rütbelerinin daha da ileriye alınması, orduda Türkçe yerine Arapça'nın daha geçerli bir hâle gelmesine yol açmıştır.[22]

1858–1860 yıllarına kadar piyâde ve silah atışı ile ilgili Türkçe eserlerin Mısır'da basılmaya devam edildiği görülür. Ancak bu eserler, konularındaki son örneklerdir. 1860'tan sonra askerî konulardaki kitaplardan sadece bahriyeye ait eserlerin basıldığı görülmektedir. Mısır donanmasında bulunan Türkler sadece yüksek rütbelerde ve komuta heyetinde değil, daha düşük rütbelerde de görev aldıklarından askerî denizciliğe ait Türkçe eserlerin basımı bir süre daha devam etmiş ve 1864–1868 yılları arasında bu konuda beş eser daha basılmıştır. Bu tarihten sonra askerliğe ait Türkçe herhangi bir kitabın basıldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Anlaşıldığına göre birçok yönü ile Arapça'nın sivil bürokraside olduğu gibi orduda da ileriye geçtiği bu dönemde Türkçe askerî eğitim kitaplarının basılmasına ihtiyaç kalmamıştır. Çünkü Mehmed Ali döneminden beri basılan Türkçe kitapların bir kısmı Arapça'ya da tercüme edilerek basılmıştır.

Genellikle Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilen askerlik literatürünün bir kısmı Arapça'ya Türkçe üzerinden aktarılmıştır. Türkçe'den Arapça'ya tercüme yapabilecek mütercimler esas itibari ile kalemden yetişmiş olanlardır. Bunların yanında Elsün Mektebi'nin mezunları arasında bunu yapabilenler de bulunmaktadır. Bizim tespitlerimize göre, bu şekilde Türkçe'den Arapça'ya tercümeler daha çok ordunun temel varlığını oluşturan ve nefer denilen yerli askerler ile küçük seviyedeki komutanlar için yapılmaktaydı. Bunlar arasında; piyade askerleri için (*Kavânîn el-dâhiliyye el-müte'allika bi muşati asâkir el-cihâdiyye* /1835); nefer ve bölük eğitimi için (*Ta'lim el-nefer ve el-bölük* /1249 [1833]) ve orta eğitimi için (*Tâ'lim el-orta* / 1255 [1839–40]) Arapça'ya çevrilen eserleri saymak mümkündür.

Bunun yanı sıra kullanılan Arapça askerî literatürün terminolojisinin çoğunluğu Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Askerî rütbeler, nidâ ve komutlar, kıyafetlerin isimleri, silah aksamı ve askerî hayatın birçok yönünü tarif ve tavsif eden kelime ve terimlerin çoğu Türkçe'den ödünç alınmıştır. Orta seviyedeki komuta heyetinin Mısırlılaşması orduda Türkçe'nin yaygınlığını azalttığı halde yüksek komuta heyetinde Türkçe bir süre daha üstünlüğünü

22 Hsu'ya göre 1824 ile 1842 arasında Mısır'da sadece on üç Arapça askerlik kitabı basılmıştır. Bu kitaplardan ikisi düşük rütbeli askerler için basılmış olan *Hidmet el-çavuş* (1244/1828–29) ve *Hidmet el-onbaşiyâ (beyân hidemât el-onbaşiyâ)* (1246/1830–31) adlı kitaplardır. Bu dönemden sonra ise Mısır'da basılan Arapça kitapların sayısında artma olmuştur.

korumaya devam etmiştir. Orduda Osmanlı rütbeleri olan nefer, onbaşı, çavuş, başçavuş, sol, mülâzım-ı evvel, mülâzım-ı sâni, yüzbaşı, sağ, binbaşı, miralay, mirimiran, ferik, müşir terimleri 1958 yılına kadar kullanılmıştır.

Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren oluşturulan zengin Türkçe askerî literatür ve ona paralel olarak Arapça literatürün çoğalması ile Arapça, modern askerlik konularını ifade edecek seviyeye ulaşmıştır. Çok sayıda Türkçe nida, emir, teknik terim ve deyimin Arapça'ya intikal etmesi Fransızca'dan bu dile doğrudan tercüme yapma imkânını doğurmuştur. Nitekim Hıdiv İsmail Paşa döneminde Fransa'dan getirilen askerliğe ait eserler dolaylı yoldan —yani Türkçe üzerinden— Arapça'ya çevrilmeyip, Mısırlı subaylar tarafından doğrudan Arapça'ya aktarılmıştır.[23]

Mehmed Ali Paşa'nın modern ordusunun iki dilli yapısı, yani asker alma yolu ile silah altına alınan, askerlik konusunda herhangi bir tecrübe ve bilgileri bulunmayan binlerce Mısırlı çiftçi çocuğu ile değişik etnik menşelerden gelen ve Türkçe konuşan subay ve komuta heyeti arasında müşterek bir anlaşma dilinin olmayışından dolayı bir dizi disiplin problemlerinin ortaya çıkması ve yeni kurulan ordunun tabiatında bir anlaşma problemi-nin bulunması olağan karşılanabilecekken, o devrin Avrupalı yazarları bunu Türk–Arap düşmanlığı şeklinde —nasyonalist veya etnik gözlükle mütalaa etmiş ve birbirine düşman iki taraf olarak— yorumlamışlardır. Avrupalılar'ın Mısır'da Osmanlı nüfuzunu sona erdirip kendi nüfuzlarını kurmak arzusu ve istirkap hisleri içinde o tarihte —on dokuzuncu yüzyılın birinci yarısı— yazılan bu ifadeleri doğuran siyasî saikları ortadan kalkmış olmasına rağmen bugünkü tarih araştırmalarında da bunun tekrarlanması, anlaşılması zor *anakronik* örnekleridir.

Mehmed Ali ve oğlu İbrahim'in, Osmanlı Nizâm-ı Cedid ordusunu örnek alarak kurdukları modern Mısır ordusunun gövdesini Mısırlıların oluşturmasını ve komuta heyetini, kendilerinin de içinde yetiştikleri Osmanlı–Türk geleneğine uygun şekilde, askerlik ve savaş tecrübeleri olan subayların kumandası altında bulundurmak hususundaki kararlılıklarını anlamak lâzım gelir. Yerli halktan, çiftçilerden yetişen subayların kısa sürede duruma intibak etmelerinin kolay olmadığı ve gereken tecrübeyi kazanmalarının zorluğu muvacehesinde —yani pragmatik sebeplerden dolayı— Mehmed Ali'nin tecrübeli olan ve Türkçe konuşan subayları komuta heyetinde tercih etmesinin *milliyetçilik* veya etnik *üstünlük* mülahazaları

23 19 Cemaziyelevvel 1282/10 Ekim 1865 tarihli emrin detayları için bkz. Jak Tajir, *Hareket el-tercüme bi-Mısr hilâl el-karn el-tâsi' aşer*, Kahire: Dâr el-Maarif, [t.y.], s. 86–87.

ile yorumlanması ve ordunun Hindistan veya diğer müstemlekelerdeki ordulara benzetilmesi hep o dönemin Avrupalı yazarlarının görüşleri olarak günümüze ulaşmıştır.

1823 tarihini taşıyan bir belgede Mehmed Ali bu konudaki düşüncesini oğlu İbrahim'e şöyle açıklamaktadır:

> *"Mısır halkı, Avrupa halkı gibi askerlik yapmaya alışık değildir. Bizim hükûmetimiz de onların hükûmetleri gibi güçlü değildir. Hal böyle olunca ihtiyaçlarımızı imkânlarımıza göre ayarlamalı ve adım adım ilerleyerek işleri yoluna koymalıyız. Aynı zamanda gerçekçi olmalı ve kusurlarımızı zamanla telafi etmeye çalışmalıyız."*[24]

Bu da kitabın başından beri vurguladığımız Mehmed Ali'nin pragmatik politikasının en belirgin özelliklerinden birini daha ortaya koymaktadır.

Mehmed Ali döneminde Mısır ordusunun tarihi ile ilgili incelemelerde genellikle, Mısırlılar'ın, o günün sık kullanılan tabiri ile *evlâd el-Arab*'ın, usul bakımından yüzbaşı (captain) rütbesinin üstüne terfi edemedikleri ve bu rütbeye yükseltilenlerin de sayısının çok az olduğu hep tekrarlana gelen bir kanaattir. Khaled Fahmy'nin bu konuda verdiği örneklere ve kullandığı kaynaklara bakıldığında Arap çocukları ile Türk çocukları arasında ayrım yapılması konusundaki değerlendirmelerde daha dikkatli olunması gerektiği anlaşılmaktadır. Khaled Fahmy'nin Mısırlı subayların terfii veya terfi edememesi hususunda kullandığı az sayıdaki arşiv belgesinde, terfilerin bir tavanından bahsedilmemektedir. Böyle bir tavanın bulunduğuna dair bütün yazılanlar döneme ait resmî belgelere değil, Baron de Boislecomte'ın 1833 yılında Mısır ve Suriye ile ilgili yazmış olduğu ve Georges Douin'ın 1927'de yayınladığı rapora[25] ve bir ölçüde de Sir John Bowring'in 1830'lu yıllarda İngiliz Hükûmeti'nin emri ile yazdığı rapora dayanmaktadır.

Mora ve Suriye cephelerinde, Mehmed Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği terfilerde Türk subaylarının tercih edilmesi ile ilgili örneklere bakıldığında; bunun savaş şartlarında gelişen acil ihtiyaçlardan ve komuta heyetinin tek dil kullanmasının gerekliliğinden dolayı olduğu; aksi takdirde ciddî

24 Khaled Fahmy, *a.g.e.*, s. 93.

25 Georges Douin (ed.), *La Mission du Baron de Boislecomte. L'Égypte et la Syrie en 1833*, Cairo: Royal Egyptian Geographical Society, 1927, s. 110–111'den naklen Khaled Fahmy, *a.g.e.*, s. 246–247. Aynı kanaati tekrarlayan ve Douin'in kitabını kaynak gösteren başka bir örnek için bkz. Hilmi Mahrus İsmail, *el-Hayat el-ictimâiyye fî el-nısf el-evvel min el-karn el-tâsi' aşer* (Kahire Üniversitesi doktora tezi, 1977).

problemlerin doğabileceği ve herhangi bir tereddüt ve sıkıntıya mahal vermemek mülahazası ile bu şekilde davranıldığı şeklinde görmek daha doğru bir yorum olsa gerektir.[26]

Douin ve Cattaui gibi Mehmed Ali döneminde yaşamış Avrupalı yazarların ileri sürdüğü ve Hunter ve Fahmy gibi araştırmacıların tekrarladığı ana iddia şudur: *"Paşa, 'Arapların' orduda veya sivil idarede liderlik mevkilerini deruhte etmelerine izin verildiği takdirde, kendisinin çok çalışarak kurduğu ve tam da iktidarının temelini oluşturan Türk–Memlûk koalisyonuna karşı geleceklerini çok iyi bilmekteydi."*[27] Ancak bu iddialar tarihî gerçeklere ters düşmekte ve sivil ve askerî idarede birçok Mısırlının ileri mevkilere gelmiş olmasını görmemezlikten gelmektedir. Bunların yanı sıra John Bowring ise 1830 senesinin ortalarında Mısır'ı ziyaret ettiği dönemde, Mısırlılarla Türkçe konuşan yöneticiler arasında bazı geçimsizlikler olduğunu ileri sürerken terfi konusunda sınırlamalar olduğunu yalanlayan gözlemlerini kaydetmekte ve Mısırlılar'ın tedrici şekilde Türkler'in yerini almaya başladıklarını açıkça belirtmektedir.[28]

Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim arasında, ordudaki 'Türk' ve 'Mısırlı' unsurlar arasında millî bakış açılarından doğan bazı tercih farklılıklarının bulunduğunu iddia etmenin de devrin geçerli değerler sistemine ters düştüğünü görmek lâzımdır. Tamamıyla pragmatik bir politika takip eden Mehmed Ali, menfaatlerinin gerektirdiği anda Türk veya Osmanlı askerlerini ordusundan kovma hususunda herhangi bir tereddüt göstermemiştir. Nitekim belirli dönemlerde donanmadan 700–800 arasında Osmanlı deniz subayını, topçu birliklerinden de 2000 kadar subayı hizmet dışı bırakmıştır.[29] İbrahim Paşa'nın Mısırlı askerleri Türkler'e tercih etmesinin ise realitede iki sebebinin olduğu görülür. Bunlardan birincisi, cephelerde bilfiil komutanlık yapması neticesinde onları yakından tanıması ve savaş şartla-

26 Türkler konusunda, diğer Avrupalı yazarlardan farklı bir tavır içinde bulunmayan Mehmed Ali döneminin meşhur Fransız tabibi Clot Bey de Mısır ile ilgili kitabında, Arapça konuşanlar ile Türkçe konuşanlar arasında olduğu ileri sürülen "geçimsizlik" ile ilgili benzer yargılar ileri sürerken, yeni yetişen genç Mısırlı subayların tecrübesizliği konusundaki müşahedelerini kaydetmekte ve Mehmed Ali Paşa'nın bazı Mısırlı subayları deneyip tecrübesizliklerinden dolayı tekrar denemediğini belirtmektedir. Clot Bey'in görüşleri ve modern Mısır tarih yazıcılığı açısından tartışması için bkz. Abdurrahman el-Rafii, *a.g.e.*, s. 347–348.

27 Georges Douin, *a.g.e.*, s. 104; René Cattaui (ed.), *Le Règne de Mohamed Aly d'après les archives russes en Égypte*, II, Pt. 2, Cairo: Société Royale de Géographie d'Égypte, 1931, s. 352; Robert Hunter, *Egypt under the Khedives, 1805–1879: from Household Government to modern bureaucracy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1984, s. 22–23.

28 John Bowring, "Report on Egypt and Candia", *Parliamentary papers, reports from commissioners* 21 (1840), s. 8–9'dan naklen bkz. Khaled Fahmy, *a.g.e.*, s. 266–267.

29 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *a.g.e.*, s. 221.

rında kader birliği yapması, ikincisi ise babasına nazaran daha iyi Arapça bilgisi olduğundan onlarla anlaşabilme imkânına sahip olması dolayısıyla doğan yakınlığıdır.

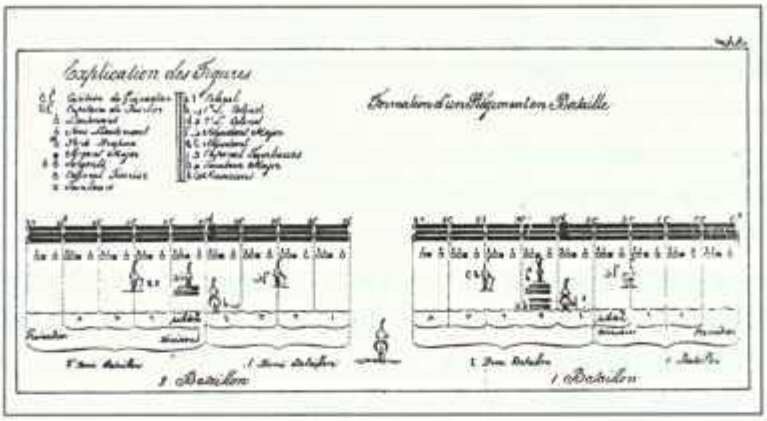
Kitabımızın başka bölümlerinde de görüleceği gibi Mehmed Ali döneminde Türk–Arap düşmanlığı olduğuna dair görüşlerin pek çoğunun, çağdaşı Avrupalı yazarlardan günümüze intikal eden değer yargıları olarak ele alınması gerekir. Mesela bu önyargılardan birisi Mehmed Ali'yi ziyaret eden üst seviyeli bir Fransız ziyaretçinin aşağıya iktibas ettiğimiz sözleridir. Bu sözler her ne kadar kendi içinde tutarsız bir imaj sergiliyor olsa da bizim bu konuda belirtmek istediğimiz görüşü desteklemektedir: [30]

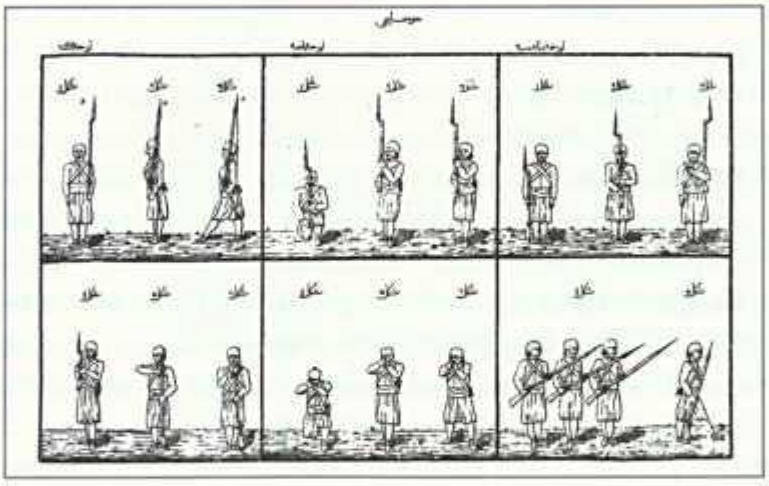
> *[Paşa] bir zamanlar seçkin bir Fransız ziyaretçiye şunları söylemiştir: 'Ben Mısır'da sadece İngilizlerin Hindistan'da yapmakta olduklarını uyguladım. Onların Hindistanlılardan oluşan ve İngiliz subaylar tarafından yönetilen bir orduları bulunmaktadır. Benim ordum ise Türk subaylar tarafından yönetilen Araplardan meydana gelmiştir... Türkler daha iyi askerdir, çünkü yönetme yetkisine sahip olduklarının farkındadırlar. Araplar ise bu konuda Türklerin kendilerinden daha iyi olduklarını hissederler.' Ancak, Türkçe konuşan bu göçmenlerin Mısır'da 'kanunen toprak sahibi olmalarını' ve 'mal mülk edinip halk üzerinde üstünlük kurmalarını' yasaklama konusundaki kararlılığını da ilâve etmiştir.*

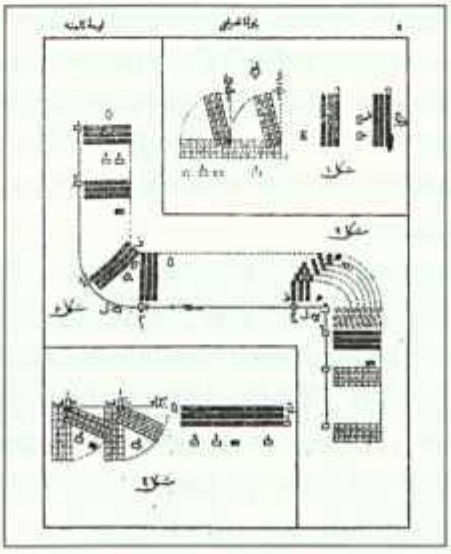
Başka bir kaynaktan desteklenmeyen bu ifadedeki Hindistan–Mısır mukayesesi temelden asılsızdır. Çünkü dış bir devletten gelip üst güce sahip olan bir ordunun başka bir ülkeyi işgal ederek zaptetmesi bahis konusu değildir. Burada bahis konusu olan ve gerçeği yansıtan ifade, aynı devlete mensup insanların değişik tecrübe ve birikimlerinden dolayı bir süre için farklı mevkilerde olmalarıdır.

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu ordu, bu iki dilli ve birçok probleme sahip olan yapısından tedrici olarak tek dilli bir yapıya dönmüştür. Yukarıda, Mısır'da basılan askerî literatürden bahsedilen kısımda bu süreci görmek mümkündür. Burada özetle şu neticeyi kaydedebiliriz: Osmanlı–Türk örneğinde oluşturulan Mısır ordusu birkaç nesil sonra tabii mecrasına kavuşmuş ve sırf nefer ve küçük rütbeli subayları ile değil, bütün kademeleri ile Mısırlılaşmıştır. Ancak orduda da —giriş kısmında belirttiğimiz üzere— Mısır–Osmanlı versiyonu doğmuştur.

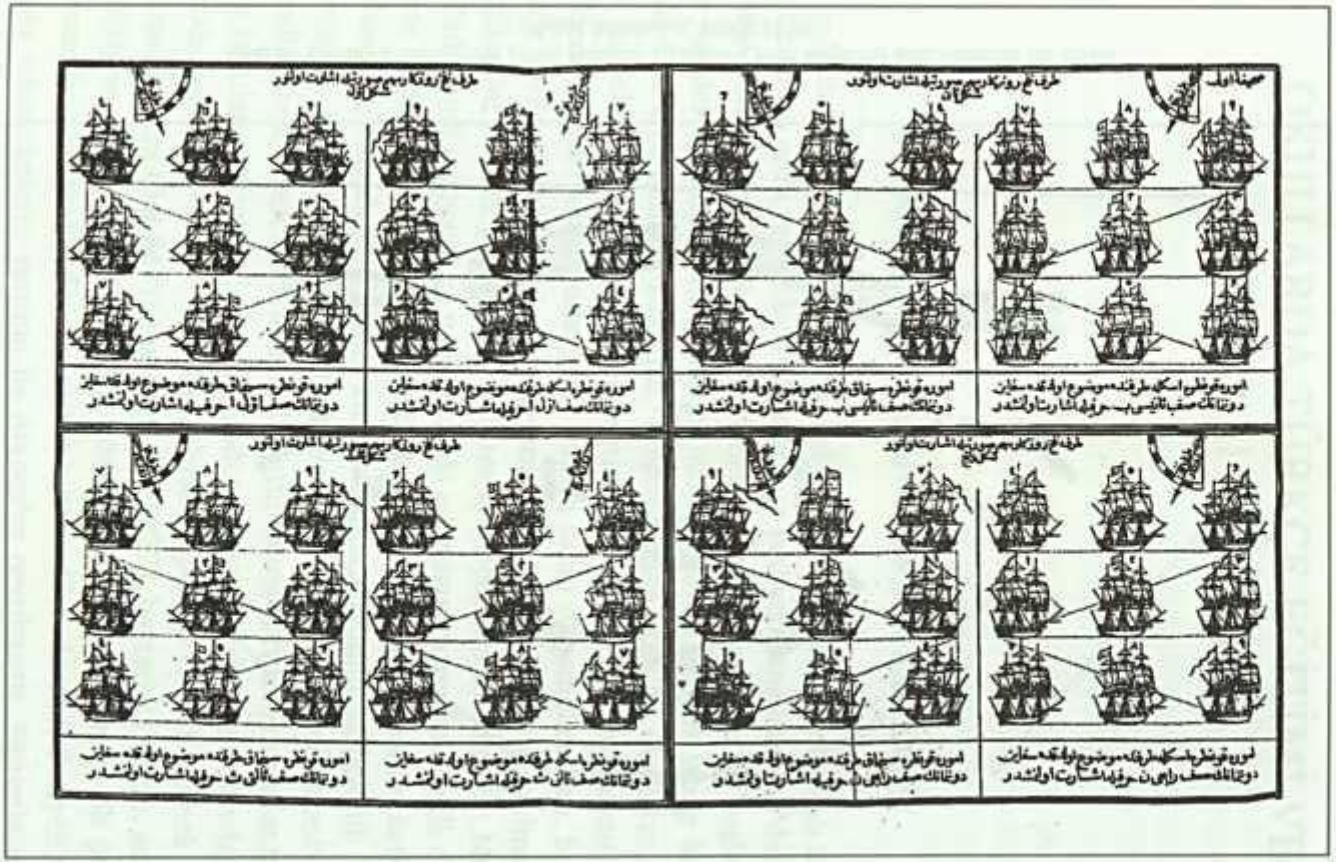
30 Khaled Fahmy, *a.g.e.*, s. 246.

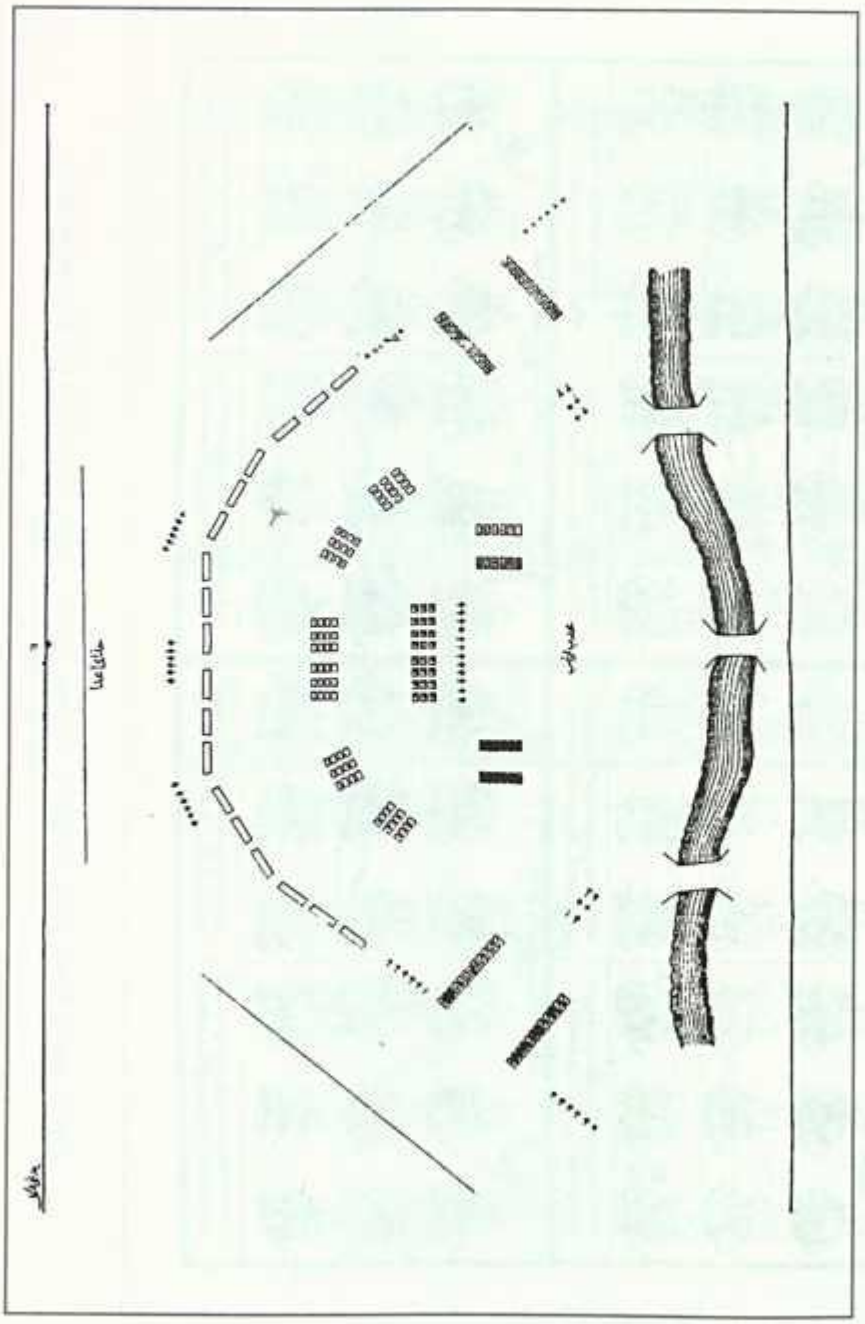

1245[1830] Bulak baskılı *Tâlimnâme-i piyadegân* adlı kitaptan süngü ve bölük tâlimlerini gösteren levhalar

Usûl el-maârif fî vechi tasfîf-i sefâyin-i donanma ve fenn-i tedbîr-i harekâtiha adlı kitaptan bir levha
(Bulak Matbaası, 1242[1826])

Usûl ve kavâid-i harbiyyeyi şâmil kitabdır (Kânun-ı fenn el-harb) adlı kitaptan bir levha
(Bulak Matbaası, 1251[1836])

V.
OKULLARDA TÜRKÇE EĞİTİMİ VE OSMANLI KÜLTÜRÜ

1. TÜRKÇE EĞİTİM FAALİYETLERİNİN BAŞLAMASI

Mehmed Ali Paşa, Mısır'daki valiliğini güçlendirmek maksadı ile girişti̇ği modern ordu ve merkezî idare kurma faaliyetlerine İstanbul'daki yenileşme hamlelerini örnek alarak, deneme–yanılma metodu ile başlamıştır. Bu hamlelerin önemli bir yönünü, ihtiyaca cevap vermek üzere kurduğu askerî ve sivil okullar oluşturur. Tespitlerimize göre bu okulların çoğunda (tıp okulu hariç) ilk önceleri eğitim Türkçe ağırlıklı yapılmıştır. Erken dönem okulları konusunda geniş bilgiye sahip olmadığımızdan, bu okullarda verilen eğitim hakkında ayrıntılı bilgi verme imkânımız olmamakla birlikte bu konuda genel olarak şu tespiti yapmak mümkündür: Mehmed Ali'nin kendi inisiyatifi ve maiyetindeki adamlarının yardımı ile ilk dönemlerde başlatılan eğitim faaliyetlerinde ve bu arada İtalyanlar'ın katkılarda bulunduğu bazı değişik eğitim kurumlarında, eğitimin başlıca dili Türkçe olmuştur. Bu mekteplerin en önemlisi Mühendishâne olup İstanbul Mühendishânesi örnek alınarak kurulmuştur. Buna karşılık Fransızlar tarafından kurulan mekteplerde ise ilk günden itibaren Türkçe'ye müfredat programda herhangi bir yer verilmiş değildir. Buna da en bâriz örnek olarak Fransız hekimi Clot Bey'in kurduğu tıp (1827), baytarlık (1827), eczacılık (1830) ve ebelik (1832) okulları gösterilebilir. Bu okullarda ilk önceleri Fransız hocalar tarafından Fransızca takrir edilen dersler, Suriyeli ve Tunuslu mütercimlerin yardımı ile Arapça'ya çevrilmiştir. Eğitimin uzunca bir süre bu şekilde sürdürüldüğü okullarda, daha sonra Fransız hocaların yerini Paris'te tahsil gören Mısırlı hekimlerin almaları ile tıp eğitimi İngiliz işgaline kadar hep Arapça olarak yapılmıştır.

Tıp ve sağlıkla ilgili eğitim kurumlarının Clot Bey tarafından kurulduğu bu dönemde, Mehmed Ali Paşa modern tarım eğitimini sağlamak için de bir mektebin faaliyete başlamasını sağlamıştır. Paşa, 1830'da Osmanlı geleneğine uygun olarak üç dili de iyi bilen Edirneli Mehmed Efendi adında bir kişiye Mülkî Dershâne (el-Dershâne el-Mülkiye) adını taşıyan bir mektep kurdurmuştur. Tıp mekteplerinin aksine bu mektepte ziraatla ilgili derslerin yanında, Arapça, Türkçe ve Fransızca da öğretilmiştir.

1815'te Nizâm-ı Cedid adıyla yeni askerî birlikler kurma teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından yenilik hareketinin ancak yeni usuller ile yetişmiş, farklı kadroların eğitilmesi ile başlayabileceğini fark eden Mehmed Ali Paşa, 1816'da Kale'de kurduğu ilk mühendishânede seksen kadar Mısırlı ve Türk öğrenciyle başlattığı mühendislik eğitiminin yerli imkânlar ile yürütülmesinin zorluğu karşısında önceleri, büyük ihtimalle İstanbul'da yetişmiş olan Hasan Efendi el-Musılî'yi getirmiş, daha sonra da İstanbul'dan Ruheddin Efendi'yi çağırtıp Türkçe matematik eğitimini başlatmıştır.[1] Bu dönemde okullar için gerekli kitaplar ise İstanbul'dan tedarik edilmiştir. Bu arada değişik sivil ve askerî okullara öğrenci yetiştirmek için 1825'te Kasr el-Aynî'de faaliyetine başlayan askerî hazırlık okulu 'el-Techiziye el-Harbiye'ye Türkler ve Türkçe konuşan Arnavut, Çerkez, Kürd, Ermeni ve Rumlar arasından, ortalama yaşları 12-16 arasında 500-600 kadar öğrenci alınmıştır. Burada okutulan dersler arasında aritmetik, geometri ve cebir dersleri bulunmaktadır. Tamamına yakını Türkçe konuşan bu ilk öğrenciler, Mısır'da oluşturulan ordunun ilk subayları ve idarenin ilk yöneticileri olmuşlardır.[2] Arapça konuşan Mısırlılar'ın bu ilk grupta yer almaması dikkate değer bir husustur. Bu erken dönemde eğitim için gereken ders kitaplarının ise İstanbul'dan getirilmiş olması muhtemeldir.

İstanbul'dan getirilen ilk hocaların veya Mısır'da Mehmed Ali'nin maiyetindeki Türkçe konuşanlardan seçilen hoca ve öğrenci kadrolarının oluşturduğu askerî okullarda okutulacak temel derslerin başında matematiğin değişik dalları gelmektedir. 1824 yılından itibaren bu konuda basılmış olan kitaplara bakıldığında, Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin (ö. 1232 / 1817) ilk baskıları İstanbul'da yapılan eserlerinin yirmi yıl gibi bir süre sonra Mısır'da da basıldığı görülür.[3] İstanbul Mühendishânesi'nin başhocası olan

1 J. Heyworth-Dunne,-*Introduction to the history of education in modern Egypt*, London: Luzac and co., [t.y.], s. 106-107; Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-tâ'lim fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Matbaa-i İtimad, 1938, s. 359-360.

2 J. Heyworth-Dunne, *a.g.e.*, s. 117-121.

3 İlk baskısı 1801'de İstanbul'da yapılan *Telhîs el-eşkâl*, 1824'te; ilk baskısı yine İstanbul'da

Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin eserlerinin bazılarının on sene içinde Kahire'de iki baskı yapmış olması ise, bunların kurulan modern okullarda ders kitabı olarak okutulduğunu göstermektedir. Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin kitapları gibi, İstanbul Mühendishânesi'nin ünlü başhocası İshak Efendi'nin (ö. 1836), 1257–61 [1841–45] yılları arasında Bulak'ta basılan geniş kapsamlı 4 ciltlik *Mecmûa–i ulûm–ı riyâziye* adlı eseri de İstanbul mahsulü bir matematik kitabıdır.[4]

İstanbul mahsulü olan bu eserlerin yanı sıra Mısır'da Vali Mehmed Ali Paşa'nın hizmetine girmiş iki Türk mütercimin adı da Mısır'daki kitap basımı faaliyetlerinde öne çıkmıştır. Mehmed Ali'nin birçok modernleşme projesine katkısı olan Osman Nureddin (ö. 1834) ve İbrahim Edhem (1785–1865)'in Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettikleri eserler 1824'ten itibaren Mısır'da basılmaya başlamıştır. Mısır Mühendishânesi, 1836'da çıkarılan bir layiha ile kara, deniz ve topçu subayı yetiştirmek, bayındırlık, madencilik sahaları ile askerî fabrikalarda çalışmak ve matematik ve fizik hocaları yetiştirmek üzere, Paris mühendislik okulu örneğine uygun olarak yeniden düzenlenmiştir.[5] Mühendishâne'de bu yeni düzenlemelerin yapıldığı sene, İbrahim Edhem'in Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ettiği iki matematik kitabının Mısır'da basıldığı görülür. Bunlardan ilki Legendre (1752–1833)'ın *Eléments de géométrie* adlı Fransızca kitabının tercümesi olan *Kitâb–ı usûl el–hendese*'dir. İkinci kitap ise *Kitâb–ı usûl el–hendese* 'nin ilk kısımlarını ihtiva eden *Makâlât el–hendese*'dir.[6] Okulun üç yıllık tahsil süresi içinde teknik derslerin yanında Türkçe ve Farsça dersleri de müfredat programlarında yer almıştır. Mühendishâne'nin müdürlüğüne getirilen Charles Lambért'in Mehmed Ali Paşa'nın ölümüne kadar süren müdürlüğünde ders programında yapılan değişikliklerle Türkçe ve onun mütemmim cüzü olan Farsça'nın eğitimi kaldırılmış ve yerine Fransızca eğitime ağırlık verilmiştir. 1854'te kapanan Mühendishâne'de, eğitimin Türkçe'den Arapça'ya kayması ile Türkçe matematik kitaplarının basımı da durmuştur. Nitekim Mısır'da basılan son Türkçe matematik kitabı 1271 [1854–55]

(1802) yapılan *Mecmûât el–mühendisîn* ise 1825 ve 1831 tarihlerinde iki kere Mısır'da basılmışlardır. Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin Mısır'da bu iki telif eseri dışında ilk baskısı 1797 yılında İstanbul'da yapılan bir de tercüme eseri basılmıştır. John Bonnycastle'nin kitabının tercümesi olan *Kitâb–ı usûl–i hendese*'nin Mısır'da basılma tarihi 1830–31 'dir.

4 İshak Efendi ve eserleri hakkında bilgi için bkz. E. İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de modern bilimin öncüsü= Chief instructor Ishak Efendi: pioneer of modern science in Turkey*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1989.

5 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 362–375.

6 Bulak Matbaası'nın 1844 tarihli kataloğunda bu kitabın Techiziye talebelerinin kullanması için basıldığı belirtilmektedir.

yılında Mühendishâne el-Mısriyye el-Hıdiviyye Matbaası'nda basılan *İlm el-hisâb* adlı kitap olmuştur.

Önceki bahiste kısaca belirtildiği gibi Mehmed Ali Paşa'nın Nizâm-ı Cedid tarzı ordu kurma teşebbüsü Arnavut asıllı askerlerin isyanı neticesinde başarısız olunca, o da düzenli bir orduya sahip olabilmek için öncelikle askerî eğitim kurumları kurmaya başlamıştır. Değişik safhalardan geçen kuruluş döneminden sonra askerî okullar, 1836'da çıkarılan layiha ile düzenlenerek belirgin temeller üzerine oturtulmuştur. Başlangıçtan beri, Türkçe'nin askerî eğitimde ve tatbikattaki yeri yanında bu tarihten itibaren değişik askerî okullarda da Osmanlı kültürü ve Türkçesi'nin eğitimine önem verildiği görülmektedir. Mesela Dimyat'ta kurulan piyade okulunun üç yıllık eğitimi içinde Türkçe'nin yanında Farsça da yer almıştır. Aynı şekilde Kahire'nin güneyinde olan Cize'de kurulan süvari okulunda ve Turâ'da kurulan topçu okulunda da benzer eğitim programları uygulanmıştır. İskenderiye'de kurulan Bahriye okulunda ise Türkçe eğitimine daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu okullarda 1836'dan sonra askerî talimler yanında Türkçe eğitim yapılan derslerde şu kitapların kullanıldığı görülmektedir: *İzhar*[7], *Binâ*[8], *Tuhfe*[9], *Dürr-i yektâ*[10], *Birgivî-i şerîf*[11].

Yine 1836 eğitim layihasına göre askerî okullarda hüsn-i hat dersleri verilmekte ve subay adaylarının rık'a ve sülüs hat türlerini öğrenmeleri sağlanmaktadır.[12]

TÜRKÇE EĞİTİMİN KURUMLAŞMASI

Askerî ve sivil okulların çoğalması ve çeşitlenmesi üzerine bu okulları belirli bir sistem içinde düzenleme zarureti hasıl olmuştur. Böylece 1836'da

7 Birgivî'nin Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Arap nahvine dair kitabıdır. Bu kitabın Mısır'da birçok baskısı yapılmıştır.

8 Sarf cümlesi içinde yer alan Arapça'daki fiil kalıplarına ait bir eserdir. 1240 [1824–25] – 1299 [1881–82] yılları arasında Mısır'da 16 kere basılmıştır.

9 Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça-Türkçe sözlüğüdür. Bu kitap Mısır'da 1245 [1830]–1282 [1865–66] yılları arasında 9 kere basılmıştır.

10 İmamzâde Esad Efendi'nin Hanefî fıkhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme aldığı ilm-i hâl kitabıdır. *Dürr-i yektâ*, 1245 (1830), 1253 (1837), 1255 (1839) ve 1264 (1847–48) yıllarında 4 kere Bulak'ta basılmıştır.

11 Birgivî'nin *Risâle-i Birgivî* diye bilinen *Vasiyyetnâme*'sinin şerhidir. Türkçe bir ilm-i hâl kitabı olan eser, 1240 (1825), 1251 (1835), 1256 (1840–41), 1261 (1845) ve 1263 (1847) yıllarında Mısır'da basılmıştır.

12 Askerî okullar ve eğitim programları için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 386–421. Ayrıca piyade okulunun 1836 Layihası'nın Arapça tercümesi için bkz. *a.g.e.* s. 708–714.

'okullar şûrâsı' (Şûrâ el-Medâris) kurulmuş ve o zamana kadar Cihâdiye Dîvânı'na bağlı olan okulların, şuranın tavsiyesi üzerine 1837'de kurulan Medâris Dîvânı'na (Dîvân el-Medâris) bağlanması kararlaştırılmıştır. İhtiyaçların ortaya çıkışına göre gelişen askerî ve sivil eğitim faaliyetlerinin, idarî bir yapı ve hiyerarşiye göre yeniden şekillenmesini sağlayan bu düzenlemenin içinde Türkçe'nin yeri dikkat çekecek ölçüdedir. Zira oluşturulan dîvânın üç kaleminden birisi 'Türkçe kalemi' olup diğer ikisi 'Arapça' ve 'Hendese' (teknik) kalemleridir. Türkçe kaleminin nâzırı olan Ulvi Efendi'den başka Arapça kaleminin nâzırlığına getirilen Refet Efendi'nin de 'çok iyi Türkçe bildiği' ve 'kitabeti'nin güçlü olduğu ifade edilmektedir.[13] 1841'de yapılan ikinci düzenlemede de aynı 'kalem'ler devam etmiştir.[14]

Yapılan düzenlemelere göre Mısır'da eğitim üç seviyede mütalaa edilmiştir:

1) İbtidai okullar kurulması (Ahali arasında bilgiyi yaymak amacıyla toplam 550 öğrenci kapasiteli 50 okulun kurulması öngörülmüştür)

2) Biri Kahire'de (1500 öğrencili), diğeri İskenderiye'de (500 öğrencili) olmak üzere iki Techiziye okulu kurulması (Bunlar öğrencileri ihtisas okullarına hazırlayacak ve toplam 2000 öğrenci kapasiteli olacaktır)

3) İhtisas okulları kurulması (Bu okullar: teknik subay ve bürokrasi için mühendis yetiştirmek amacıyla kurulacak olan topçu, süvari ve piyade okulları ile mühendishâne; Arapça, Türkçe ve Fransızca bilen mütercimler yetiştirmek için kurulacak olan dil okulu yani 'Medreset el-Elsün' ile Tıp ve baytar mektepleridir).[15]

Bu düzenlemelerle Türkçe'nin ve Osmanlı kültürü ile ilgili tamamlayıcı derslerin eğitimi resmî bir karara bağlanmış ve değişik okulların (tıp ve baytar mektepleri hariç) müfredat programlarındaki yerini almıştır.

'Mübtediyan' denilen üç yıllık ilkokullarda Arapça okuma-yazma, gramer, aritmetik ve dinî bilgiler okutulmuştur. Bu okullarda ancak Türk öğrencilere Türk dili okutulmuştur. Mısırlı öğrenciler, yani o günün resmî tabiri ile *'evlâd el-Arab'* ise bu erken yaşlarında herhangi bir yabancı dil öğrenmekle mükellef tutulmamıştır.[16] Dört yıllık Techiziye'nin eğitim prog-

13 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 109–110.

14 *aynı eser*, , s. 123–133.

15 *aynı eser*, s. 93–96.

16 1836–1841 arası mübtediyan mektepleri için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 167–191; Mübtediyan mektepleri ile ilgili nizamnâmenin Arapça metni için bkz. *aynı eser*, s. 681–685. Türkçe metni için ise bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye-Fünûn muhtelife Türkî, no: 134.

ramlarında matematik, tarih, coğrafya, Arapça ve resim derslerinin yanı sıra Türkçe ve Farsça'nın da mecburî dersler arasında yer alması kararlaştırılmıştır.

Yapılan düzenlemeye uygun olarak Kahire ve İskenderiye'de iki okul kurulmuştur. Bu okullardaki Türk ve Arap bütün öğrenciler Türk dili (gramer, metinler, imlâ, kompozisyon / inşâ) ve Osmanlı Devleti tarihi olan *Vâsıf târihi*[17]'ni okumakla mükellef kılınmışlardır. Farsça derslerinde ise *Tuhfe-i Vehbî* adlı sözlüğü, Farsça gramer kitabı olan *Mefâtih el-dürriye*'yi[18], Fars edebiyatının şaheserlerinden birisi olan *Pend-i Attâr*[19] ile Sa'dî-i Şirâzî'nin *Gülistan*[20] kitabını okumak ve Türk usulü kaligrafi ile resmî yazışma usullerini öğrenmek mecburiyetinde tutulmuşlardır.[21]

Techiziye okulunda verilen eğitimde dikkati çeken hususlardan biri de, bu okulda Arapça gramerinin eğitiminin Türk hocalar tarafından, 'Türk Usulü'ne uygun olarak yapılması[22]; ancak bunun ana dili Arapça olan ve Türkçe'yi henüz öğrenemeyen Mısırlı öğrencilere zor gelmesi sebebiyle onlara Mısırlı öğretmenler tarafından, Ezher'de okutulan metinler ile, 'Arap usulü' okutulmasının kararlaştırılmasıdır.[23]

İskenderiye'de kurulan ilk ve orta seviyeli altı yıllık okulda[24] Türkçe eğitimi ilkokulun ikinci sınıfından itibaren başlatılmaktadır. Böylece denizcilik okuluna öğrenci yetiştiren İskenderiye hazırlık okulunda Türkçe eğitime öğrencilerin erken yaşta başlamaları sağlanmıştır. Bütün bu okullarda dinî kültür için okutulan kitaplar arasında Türkçe *Nasayih-i Birgivi* ve *Dürr-i yektâ* yer almaktadır[25].

Ayrıca bu dönemde Bulak Matbaası, eğitim programlarına uygun olarak baskı faaliyetlerini yürütmüş ve gerekli olan Türkçe ders kitaplarını basmıştır. Mesela ders kitabı olarak okutulması kararlaştırılan kitaplardan birisi olan Türkçe fıkıh kitabı *Dürr-i yektâ*, Bulak'ta 1245 [1830]'ten 1264

17 Vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin 1752–1774 yılları arasındaki olayları anlattığı Osmanlı Devleti tarihidir. Kitap Mısır'da 1827 ve 1830 yıllarında iki kere basılmıştır

18 Kitap, Darendevî Hayret Efendi'nin *Tuhfe-i cevher ayâr-ı üç zebân* adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum lügati ile birlikte basılmıştır (1826 ve 1839).

19 Mısır'da 1243 (1827–28) – 1294 (1877–78) arasında dokuz kere basılmıştır.

20 Mısır'da 1243 (1827–28) – 1289 (1872–73) yılları arasında sekiz kere basılmıştır.

21 Okutulan dersler için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 228–230.

22 İstanbul'da Arapça öğretimi için kullanılan *Sarf cümlesi* ve *Nahiv cümlesi* kitaplarının okutulması buna örnek gösterilebilir.

23 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 230–231.

24 İbtidaiye ve techiziyeden meydana gelen bu okulda, Kahire'dekinden farklı olarak techiziye kısmı dört değil, üç senedir.

25 *aynı eser*, s. 238–239.

[1847–48]'e kadar dört defa basılmıştır. Mısır'da İstanbul usulü ile Arapça öğretiminde kullanılan *Emsile kitabı* da 1240 [1825]–1282 [1866] yılları arasında dört kere aynı şekilde *Sarf cümlesi* adlı Arapça gramer kitabı ile birlikte Mısır'da basılmıştır.

2. ABBAS I VE SAİD PAŞALAR DÖNEMİ

Mehmed Ali Paşa'nın hastalığı üzerine valiliği üstlenen oğlu İbrahim Paşa, babasının eğitimdeki politikalarını kısa süren valiliği döneminde devam ettirmiştir. İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine yerine geçen yeğeni Abbas Paşa'nın, Kasım 1848'de başlayan ve altı yıl devam eden valiliği döneminde ise eğitim faaliyetleri gerilemiş ve birçok okul kapatılmıştır. Ancak onun döneminde de Türkçe'nin mevcut eğitimdeki önemi devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'ne bağlılık hususunda amcası İbrahim ve dedesi Mehmed Ali'den daha sadık olan Abbas, valilik memurlarının fes ve kıyafetlerinden[26] sakallarının tıraşına[27] kadar 'Dersaadet memurları' gibi olmalarını arzulamış ve bunun için bir de talimat çıkarmıştır.

Abbas Paşa, Haziran 1849'da eğitimde yaptığı yeni düzenleme ile askerî okulları birleştirerek Cihâdiye Dîvânı'na, diğer okulları da Medâris Dîvânı'na bağlar. İdarî personeli yetiştiren idarî ve askerî okullara ise daha çok Türk çocuklarının kaydedilmesini ister. 18 Mayıs 1849 (25 Cemaziyelâhir 1265) tarihli bir talimatında *"Bu okullarda okuyacak olanlardan bazıları subay, bazıları mühendis olarak çıkacaklarından ve kariyerleri itibarı ile halkın ilgi odağı durumunda olacaklarından, bu okullara ancak vücutça sağlam, güzel, güçlü ve sağlıklı öğrencilerin alınmasını"* emreder. 30 Eylül 1849 (12 Zilkâde 1265) tarihli ikinci emrinde ise bu öğrenci adaylarının tercihen 'memlûk ve Türk çocuklarından' olmasını ister.[28]

Abbas Paşa, dedesi Mehmed Ali'nin döneminde kurulan birçok okulu 1850 yılında ilga etmiştir. Kapatılan bu okullar arasında Mübtediyan, Techiziye ve Diller okulları da bulunmaktadır. Ancak Mühendishâne bu okulların aksine özel bir ilgiye mazhar olmuş, Mübtediyan ve Techiziye okulları buraya bağlanmıştır. Ali Mübarek Paşa'nın nâzırlığında eğitim faaliyetle-

26 Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, 1. cilt, 3. cüz, Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısriyye, 1936 / 1355, s. 24.

27 Emin Sami Paşa, *a.g.e.*, 1. cilt, 3. cüz, s. 21.

28 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.1 (Abbas I ve Said devirleri), Kahire: Matbaat el-Mısr, 1945, s. 70–71.

rini sürdüren Mühendishâne'de Türkçe derslerini Osman Nuri, Hamdi ve Abdülgafur efendiler vermişlerdir.[29]

Said Paşa'nın Haziran 1854'te başlayan valilik döneminde de eğitimde yeni hamleler yapılmakla beraber Türkçe eğitimi mevcut okullardaki yerini korumuş, askerî okullarda Abbas I döneminde olduğu gibi Türk ve Türkçe konuşan öğrenciler tercih edilmiştir. Kahire Harbiye Okulu'nda Türkçe ve Farsça eğitim yapılmıştır.[30] İskenderiye Harbiye Okulu'nda da memlûk, Türk ve Türkçe konuşanlar tercih edilmiş ve burada da Türkçe ve Farsça eğitimi yapılmıştır. Bu dönemde, bu derslerde kullanılan kitaplar arasında yine *İlm-i hâl*, *Tuhfe-i Vehbî* ve *Pend-i Attâr* yer almış, talebelere nesih, sülüs ve rık'a öğretilmiştir.

İbrahim Paşa döneminde İstanbul örneği[31] göz önünde bulundurularak kurulması düşünülen 'Millet Mektepleri', Said Paşa döneminde 'Ahali Mektepleri' (el-Mekâtib el-Ehliye) adı ile yeniden ele alınmıştır. Şubat 1855 tarihinde hazırlanan tertibnâmeyle Kahire'nin oluştuğu 8 kısım (sumn) ile Bulak ve Mısır el-Kadime adlı banliyölerde toplam 10 ahali (halk) okulu kurulması ve buralara herhangi bir sınırlama olmadan (resmî okullarda aranan şartlar göz önünde bulundurulmadan) halk çocuklarının alınması kararlaştırılır. Dört yıllık bu okullara tahsil için alınacak Türk ve Arap çocuklarında aranan iki şart; temizlik ve herhangi bir hastalıklarının olmamasıdır. Ders programına göre bu okullarda eğitim Türkçe ağırlıklı olup, Türkçe öğretmeni mektebin nâzırı ve 'hocaların reisi' olacak ve aynı zamanda Farsça da öğretecektir. Halk arasında eğitimi yaymak ve kültür seviyelerini yükseltmek, onları bir sanat sahibi veya ticâret erbabı olma yolunda hazırlamak maksadı ile tasarlanan bu okulların ders programına göre üçüncü sınıfta Türkçe eğitimi, dördüncü sınıfta ise Türkçe'nin yanı sıra Farsça eğitimi öngörülmüştür.

Okullarda Türkçe ders kitabı olarak: *İlm-i hâl*, *Dürr-i yektâ*, *Birgîvî*, *İnşâ;* Farsça olarak ise *Tuhfe-i Vehbî* ve *Pend-i Attâr* okutulması, ayrıca öğrencilere Mısır ve Osmanlı tarih ve coğrafyası için giriş mahiyetinde bilgiler sunulması istenmiştir.[32]

29 *aynı eser*, s. 106–107.

30 *aynı eser*,, s. 195–197.

31 İbrahim Paşa'nın, gâye-i Receb 1263 (Temmuz 1847) tarihinde Kethüda'ya yazmış olduğu emirden, İstanbul'da çıkan *Ceride-i Vekâyi (Takvim-i Vekâyi)* gazetesinden İstanbul'da çocuklar için umumî mekteplerin tanzim edilmeye başlandığını öğrendiği anlaşılmaktadır. (Ahmed İzzet Abdülkerim, *Asr Muhammed Ali*, s. 209)

32 Kurulması tasarlanan Mekâtib-i Ehliye'nin Tertibnâmesi'nin Arapça tercümesi için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.III (Vesikalar), s. 4–13.

Said Paşa'nın başta Süveyş Kanalı projesi olmak üzere ordu ve başka işler ile meşguliyetinden dolayı aksayan ahali mektepleri projesi ancak halefi İsmail Paşa'nın döneminde gerçekleşmiştir.

3. HIDİV İSMAİL PAŞA DÖNEMİ

İsmail Paşa'nın 1863'te başlayan ve 1867'de hıdivlik fermanını almasıyla güçlenen on altı yıllık idaresi döneminde, Mısır'ın modernleşmesi ve Batı dünyası ile bağlarının güçlenmesi yanında eğitimde de köklü reformlar yapılmıştır. Bu dönemde yürütülen reform çalışmaları ile eğitim konusunda bir nevi 'millî' sistemin kurulması ve yeni okulların Mısır'ın iki büyük şehri olan Kahire ve İskenderiye dışında da, aşağı ve yukarı Mısır'ın birçok şehir ve kasabasında yayılması hedeflenmiştir. Bu genişleme ve geliştirme hamleleri içinde Türk dili ve kültürünün de payı bulunmaktadır. Böylece Türk dili eğitimi, Mısır'da hiçbir dönemde görülmediği şekilde yaygın hale gelmiş, hattâ Mısır'ın idaresinde bulunan Sudan'a dahi intikal etmiştir.

Receb 1284 (Ekim–Kasım 1867) layihası diye bilinen düzenleme ile kurulmaya çalışılan yeni eğitim sistemine göre, Mehmed Ali Paşa dönemindeki bütün eğitim kurumlarına verilen askerî karakter sırf askerî okullara münhasır kalmış ve bu okullar Cihâdiye Dîvânı'na bağlanmıştır. Diğer okullar ise yeniden düzenlenmiş ve askerî olmayan bütün okullar bu dönemde biri Türkçe diğeri Arapça olmak üzere iki 'kalem'den oluşan Medâris Dîvânı'na bağlanmıştır.

İsmail Paşa'nın eğitim hamleleri, Kahire ve İskenderiye'de bulunan mübtediyan (ibtidai) ve Techiziye okullarının 1863'te yeniden kurulması ile başlamıştır. Yeniden faaliyete geçen Kahire Mübtediyan Okulu'nda 1864–1880 yılları arasında Türkçe eğitim yapılmaya devam edilmiş ve okulda sayıları 2 ile 4 arasında değişen Türkçe öğretmeni görev almıştır. Bu devrede Türkçe hocalığı yapanlar, İbrahim Mümtaz, Tâlib, Halil Kemâl, Ahmed İzzet, Mehmed Halim, Mustafa el-Murabit, Mehmed Vasfî, Mehmed Şakir, Mahmud Hamdi, İbrahim Refet ve Mehmed Fâzıl efendilerdir.[33] İskenderiye Okulu'nun ibtidaiye kısmında da Türkçe eğitimi yapılmıştır. Burada 1863'ten 1882 yılına kadar Türkçe öğretmeni olarak görev yapan hocalar ise: Ömer, Mustafa Hâfız, Hâfız Ali Turabî, Hasan Kânî, Hasan Şükrü ve Abdullah Saadeddin efendilerdir.[34]

33 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II *(İsmail ve Tevfik devirleri)*, s. 192–194.
34 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II, s. 196–205.

Bu düzenlemelerin ardından yeni dönemde kullanılmak üzere bazı Türkçe kitaplar da hazırlanmıştır. Umum Medâris Müdürü olan ve bu arada Türkçe'yi de öğrenmiş olan Ali Mübarek Paşa (1823–1893) mekteplerde eski usul ile öğretilen Türkçe'nin, yeni usulde öğretilmesi için yeni gramer kitapları hazırlanmasını istemiştir. Bunun üzerine bu mekteplerde Türkçe hocalığı yapan İbrahim Mümtaz ve Mehmed Tâlib efendiler tarafından *İrşâd-ı mübtediyân der lugat-ı Osmâniyân* adıyla bir kitap hazırlanarak 1869'da basılmıştır.[35]

Bu tarihten sonra Mısır'ın birçok yerleşim merkezinde ibtidaiye okulları kurulmuştur. Ancak 1874 öncesinin müfredat programları konusunda ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız için, buralarda Türkçe'nin okutulup okutulmadığının belirtilmesi imkân dışıdır. Bununla birlikte Said Paşa döneminde hazırlanan ve yukarıda işaret ettiğimiz Şubat 1855 tarihli tertibnâmeye göre Türkçe eğitimi yapılmış olsa gerektir. Bu dönemde yetişmiş olan ve Mısır'ın ilk eğitim tarihini yazan Emin Sami Paşa'nın verdiği bilgiye göre 1863–1874 yılları arasında bu okulların son iki sınıfında beşer saatlik Türkçe eğitimi yapılmaktadır.[36]

1874'te düzenlenen yeni eğitim programına göre (1888'e kadar yürürlükte kalmıştır) Mısır'ın büyük şehir ve kasabalarında, dört yıllık merkez ibtidaiyeleri adı ile kurulan okulların son iki senesinde (üçüncü sene 6, dördüncü sene 3 saat olmak üzere) Türkçe okutulması müfredatta yer almaktadır.[37] Ancak Batı dillerine ayrılan ders saatleri Türkçe'ye ayrılanın en azından iki katı seviyesindedir. Bu yeni programa göre, Kahire ve İskenderiye dışında, yukarı ve aşağı Mısır'da da dörder okul kurulmuştur. Bunlar Tanta, Mansûre, Cize, Reşid, el-Feşn, Asyut, Beni Suveyif, el-Minya merkez ibtidaiyeleridir. Elimizdeki bilgilere göre Asyut'taki Türkçe öğretmenleri: Mehmed Fâzıl, İbrahim Refet, Ahmed Sıdkı[38]; el-Minya'daki Türkçe öğretmenleri: Hâfız Mehmed Ali, Hüseyin Nâmık, Hüseyin Yahyâ, Murad Muhtar (okulun aynı zamanda nâzırıdır)[39]; Reşid'de ise Ahmed Sıdkı'dır.[40]Hıdiv

35 Sivil mekteplerde Türkçe hocası olan Ömer Fâik Efendi'nin hazırladığı *Teshîl el-tahsîl fi lügat el-Türkiyye* isimli, Türkçe – Arapça bir başka kitap ise 1868'de basılmıştır.

36 Emin Sami Paşa, *el-Ta'lim fi Mısr fi senetey 1914 – 1915*, Kahire: Matbaat el-Maarif, 1917, ekler 3. kısım, s. 2–4; Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-Ta'lim fi Mısr*, c.II, s. 211–217.

37 Bu okulların müfredat programı için bkz.; *Ecoles Civiles du Gouvernement Egyptien, Reglement Pour L'Ecole des Filles*, Le Caire, 1874. (Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II, s. 221).

38 *aynı eser*, c.II, s. 244.

39 *aynı eser*, c.II, s. 249.

40 *aynı eser*, c.II, s. 250–251.

İsmail'in kurulmasını arzu ettiği, ancak azlinden sonra oğlu Tevfik Paşa'nın döneminde (1881'de) kurulabilen Mansûre şehrindeki ibtidaiye okulunda ise ilk yıllarda Türkçe öğretmenliğini Mehmed Şakir yapmıştır.[41]

Bütün bu okullarda Türkçe ve Farsça eğitiminde okutulan kitaplar, *İlm-i hâl* ve *Nuhbe* gibi Mehmed Ali Paşa döneminden beri kullanılması gelenek haline gelen kitaplardır.[42]

KIZ OKULLARI

Hıdiv İsmail Paşa döneminde gerçekleşen eğitim hamleleri içindeki önemli yeniliklerden birisi de kız okullarının açılmasıdır. Beş yıllık eğitim verecek ilk kız okulu hıdivin üçüncü eşi Çeşm-i Âfet Hanımefendi tarafından 1873'te açılmıştır. Kahire'nin kalabalık semtlerinden olan Suyûfiye semtinin adı ile veya daha çok 'Seniye Medresesi' adı ile şöhret bulan bu okul için beş yıllık bir eğitim programı hazırlanmıştır.[43]

1874 tarihli eğitim düzenlemesine göre buradan mezun olacak kızlar ebe okuluna imtihansız girme hakkını kazanacaklardır. Eğitim programına göre bu beş yıl içinde okulda Arapça ve Türkçe dil derslerinin yanında, din, tarih, hesap ve coğrafya dersleri okutulmakta, ayrıca ev idaresi, dikiş ve nakış işlerinin eğitimi verilmektedir. Dikkat çekici hususlardan birisi de nakış işlerinde uygulanan eğitimin 'Frenk' ve 'Türk' usulü olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Bu okulda Türkçe dersleri erkek okullarından farklı olarak modern tarzda hazırlanan *el-Nuhbet el-zekiyye* kitabına göre yapılmaktadır. Bu kitap, Kahire Hıdiviye Kütüphanesi Müdürü olan Murad Muhtar Moralı tarafından Mısır okullarında okutulmak için özel olarak hazırlanmış ve ilk baskısı 1873'te yapıldıktan sonra, 1877, 1882–83 ve 1891–92 yıllarında tekrar basılmıştır. Bu okulda 1876'dan itibaren arzu eden kız öğrencilere piyano dersi de verilmeye başlanmıştır. 1875 yılında okulda Mehmed Fâzıl, Mustafa ve Yahya efendiler Türkçe öğretmenliği yapmışlardır. Bu ilk kız okulunun ardından Hıdiv'in 'Ortanca Hanımefendi' adı ile bilinen ikinci eşinin inisiyatifi ile el-Kurabiyye okulu (Medreset el-Kurabiyye) kurulmuştur.[44]

41 *aynı eser*, c.II, s. 205–208.

42 *aynı eser*, c.II, s. 224.

43 Bu okulun layihasının Fransızca metni için bkz. *Ecoles Civiles du Gouvernement Egyptien, Reglement Pour L'Ecole des Filles*, Le Caire, 1874. Metnin Arapça tercümesi için ise bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.III, s. 106–125.

44 Kız okulları için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II s. 356–379.

4. SUDAN'DA TÜRKÇE EĞİTİMİ

Mehmed Ali Paşa'nın genişleme politikaları neticesinde, Mısır idaresi altına giren Sudan, Osmanlı Devleti'nin de bir parçası haline gelmiştir. Sudan'da ilk modern okul kurma teşebbüsleri Vali Abbas Paşa döneminde başlatılmıştır. Sudan'a bir nevi sürgüne gönderilen Rifâ'a el-Tahtavî'nin bu okulu kurma hususunda istekli olmaması, bu teşebbüsün de fazla başarılı olmamasına yol açmıştır. Esas hedef, Mısır'da kurulan mübtediyan ve techiziye mektepleri ayarında okullar kurulması ve bu okullarda Hartum, Dunkula ve Sennâr'dan Sudanlı ileri gelenler ile ahalinin çocuklarının ve askerî ve mülkî erkânın çocuklarının (evlâd el-Türk/Türk çocukları) bir arada okutulmasıdır. Şevval 1269 ile Şaban 1270 (Temmuz 1853–Nisan 1854) tarihleri arasında, dokuz ay gibi kısa bir süre ömür sürebilen bu okulun öğrencilerine gramer, aritmetik, geometri ve hüsn-i hat dersleri verilmiştir. Devrin arşiv belgelerinden bu okulda Türkçe'nin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak okul Abbas Paşa'nın ölümü üzerine daha ikinci ders yılı başlamadan kapanmak zorunda kalmıştır.[45] Yerli halkla idareci sınıfın çocukları arasında herhangi bir ayrım gözetmeyen bu okul, Sudan'da modern eğitimin temelini oluşturmuştur.

Hıdiv İsmail Paşa döneminde modern eğitim faaliyetlerinin başlatılmasıyla, tarihinde ilk defa Sudan'da da Türk dili eğitimi düzenli şekilde başlamış ve yerli halk Türkçe öğrenme imkânına kavuşmuştur. Sudan Valisi *Hükümdar* Musa Hamdi Paşa'nın, kurulan idarî mekanizmalarda çalıştırılacak olan yerli personelin bürokrasi içi eğitimleri ile ilgili olarak yaptığı teklif üzerine Hıdiv İsmail Paşa bir emir göndermiştir. Bu emirde, Sudan ahalisinin sırf bu maksatla eğitilmesinin yeterli olmadığı, buralarda medeniyet ve refahın yaygınlaştırılması ve ahalinin vatan sevgisi ve ilerleme aşkına sahip olmalarının sağlanması için Hartum'da bir veya iki okulun (ibtidâî) da kurulmasının gerektiği belirtilmektedir. Buraya 500 kadar öğrencinin kabul edilmesini ve yerli halkın çocukları ile birlikte Sudan'da ikâmet eden Türk çocuklarının da (evlâd et-Türk) bu okullarda eğitilmelerini isteyen İsmail Paşa, gönderdiği emirnâmede, Kahire'den Arapça ve Türkçe eğitimi için gerekli öğretmenlerin de gönderilebileceğini belirtmiştir.[46]

45 Abbas Paşa döneminde Sudan'da eğitim faaliyetleri ve ilgili arşiv belgelerinin detayları için bkz. Abdülaziz Emin Abdülmecid, *el-Terbiye fi el-Sudan*, c.I, Kahire 1949, s. 22–37.

46 Hıdiv İsmail Paşa'nın 6 Şaban 1279/27 Ocak 1863 tarihli emri için bkz. Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, cilt 2, cüz 3, Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısriyye, 1355/1936, s. 452–453.

Musa Hamdi Paşa, Hartum'da bir veya iki okulun kurulması yerine 100 öğrencilik bir kapasiteye sahip olan beş okulun Sudan'ın Hartum, Berba, Dunkula, Kurdufan ve el-Tâke adlı yerleşim merkezlerinde kurulmasını teklif etmiştir.

Modern eğitimin yaygınlaşmasını arzulayan Hıdiv'in talimatı üzerine 1863'te kurulan bu okullar ile modern eğitim ilk defa Sudan'da gündeme gelmiş ve müfredat programları içinde Türkçe eğitimi ve *Vâsıf târihi*'nin okutulması da yer almıştır. Bu beş okula tayin edilecek hocaların Türkçe ile sülüs ve rıka hatlarını bilmeleri de şart koşulmuştur. Bu okullara ilk gönderilen hocalar arasında Asitaneli Mehmed Şakir (Hartum'a), Harputlu Hâfız Mehmed (Dunkula'ya), Budalı Mehmed (Berba'ya), İskilipli Hâfız Halil (el-Tâke'ye) ve Harputlu Yusuf (Kurdufan'a) gibi isimlerinden Türk asıllı oldukları anlaşılan hocalar bulunmaktadır.[47] 1871'de Sevâkin ve Musavvâ'da iki yeni okulun daha kurulmasıyla sayıları yediye çıkan bu okullar hakkındaki bilgilerimiz, rahmetli Profesör Ahmed İzzet Abdülkerim'in Mısır eğitim tarihi ile ilgili temel çalışmasını yaparken Abidin Sarayı arşivlerinde elde ettiği bilgilerle sınırlıdır.

İngiliz Gordon Paşa'nın, 1877'de Sudan'a vali olmasıyla bu okullar kapatılmış, böylece Sudan'da Türkçe eğitimi kısa bir süre içinde akamete uğramıştır.[48]

5. OKULLARDA TÜRKÇE EĞİTİMİNİN AZALTILMASI VE SONA ERDİRİLMESİ

İsmail Paşa'nın hıdivlikten düşürülüp yerine oğlu Tevfik Paşa'nın getirilmesiyle (26 Haziran 1879) başlayan yeni dönemde, Avrupalı güçlerin Mısır'ın iç işlerine müdahalesi artmış ve bu güçler arasındaki dengelere göre yeni politikaların oluşmasına ve icraatın ona göre yürütülmesine başlanmıştır. Aradan fazla zaman geçmeden İngilizler'in Mısır'ı işgali (Eylül 1882) ile bütün dengeler onların lehine dönmüştür. İşgalden sonra İngilizler'in Mısır'ın yönetimini fiilen ele geçirmeleri neticesinde Mısır'da Osmanlı nüfuzu azalmaya başlamış, bu da Türkçe'nin idarede olduğu gibi eğitimdeki yerinin de daraltılmasına yol açmıştır.

47 Abdülaziz Emin Abdülmecid, *a.g.e.*, s. 75–76.

48 Sudan'daki eğitim konusunda genel bilgi için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II s. 380–393 ve Abdülaziz Emin Abdülmecid, *a.g.e.*, s. 46–88.

Tevfik Paşa'nın hıdivliğinin ilk yılında, maarif nâzırı olan Ali İbrahim Paşa'nın başkanlığında toplanan eğitim reformu komisyonunun hazırladığı plan (kabul tarihi 27 Mayıs 1880) Türkçe'nin eğitimdeki yerini azaltmış, Osmanlı kültürüne ait tedrisatın ise müfredat programındaki yerini yok etmiştir. Yedi kişilik komisyon üyelerinin üçü Mısırlı (başkan dışında iki üyesi Abdullah Fikri Paşa ve Sâlim Paşa); dördü Avrupalı (Larmée Paşa, Dor Bey, Rogers Bey ve Vidal Bey)'dır. Komisyonun raporunda Mısır'ın değişik şehir ve kasabalarındaki çok sayıda okulda Türkçe'nin okutulmasının gereksiz olduğu belirtilerek, Türkçe'nin ancak Türkçe konuşan ailelere mensup çocuklara seçmeli ders olarak okutulması öngörülmüştür. Böylece Mehmed Ali Paşa döneminden beri eğitim faaliyetlerinde temel bir yere sahip olan ve kurulan millî eğitim sistemi ile değişik vilayet okullarında ve hattâ Sudan'ın birkaç okulunda okutulan Türkçe'nin ders programlarındaki yeri yeniden düzenlenmiştir. Bu yeni düzenlemeyle eğitimi sürdürülmekte olan Fransızca, İngilizce ve Almanca ile ilgili bölümler yeniden ele alınmıştır. Buna göre yabancı dillerden, İngilizce ve Fransızca'nın eğitimine önem verilip Almanca'nın okutulmamasına; yerli dillerden Arapça'ya önem verilmesine; Türkçe'nin ise seçmeli ders haline getirilmesine karar verilmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın döneminde ve daha sonraki dönemlerde diller okulunda dikkate değer yer işgal eden Türkçe'nin eğitimi için ancak bir tek öğretmenin görevli bulunması öngörülmüş ve tâli duruma düşürülmesi kararlaştırılmıştır.

Aynı raporda, 1867'de kurulan hukuk okulunda da 'Türkçe'nin yargı dili olmaması' sebebiyle eğitiminin kaldırılması tavsiye edilmektedir. Mısır Hıdivliği'nin Osmanlı Devleti ile olan hukûkî münasebetlerinin zayıflatılması ve sonunda kopartılmasına yönelik adımlardan birisi olarak, bu okuldan yetişecek hukukçuların Osmanlı hukuk mevzuatı ile ilişkilerini temelden kesmek için yapılacak şeylerden birincisi onların bu mevzuatın tedvîn edildiği Osmanlı Devleti'nin resmî dilini öğrenmelerini önlemek olmalıdır.

Komisyonun raporunda genel olarak Mısır okullarında Türkçe eğitiminin azaltılması teklifi, Türkçe'nin azınlık tarafından konuşulan bir dil olduğu, halk çocuklarının bu lisanı bilmeden öğrendikleri için zorlandıkları ve öğrendikten sonra kullanmadıkları gerekçesine dayandırılmaktadır. Ancak diğer diller için de geçerli olan bu gerekçenin doğruluğu tartışma konusudur. Raporda bu kanaatler özet olarak aşağıdaki ifadeler ile belirtilmektedir.

> *"Türk dili çok sayıda okulda okutulmaktadır. Bu dilden ancak aileleri bu dili konuşanlar ve her gün kullananlar yararlanmaktadır. Halbuki taşra-*

da değişik şehir ve kasabalarda yaşayan ahalinin büyük bölümü [Arapça konuşan Mısırlılar] bu lisanı bilmedikleri için çocukları da bu lisanı bilmedikleri halde okulda Türkçe öğrenmekte, ancak okul bitince hemen unutmaktadırlar. Ayrıca bu öğrencilerin bu lisanı öğrenmede çektikleri zorluk hocalarını üzmekte ve lisan öğrenme hususunda daha müstaid olanları da geri kalmaya zorlamaktadır. "[49]

Mısır'da İngiliz nüfuzunun artması ve Osmanlı nüfuzunun azalması neticesinde Maarif Nezareti 1888'de, yani İngiliz işgalinin altıncı yılında, Türkçe eğitiminin okulların müfredat programından çıkartılmasını, ancak velilerin arzusu halinde seçmeli olarak ve teneffüs zamanlarında yapılmasını kararlaştırmıştır.[50]

Türkçe eğitimin önceleri Fransızca daha sonra İngilizce eğitimi karşısındaki gerilemesinin en canlı şahitlerinden birisi Ahmed Emin Bey'dir (1886–1954). Kahire Üniversitesi'nin ilk profesörlerinden olan Ahmed Emin Bey hatıratında bu konudan da bahsetmektedir. Mahalle mektebinde ilk tahsilini bitirdikten sonra Vali Abbas Paşa'nın annesi Penbekadın adına kurulan ibtidaiye mektebine giren Ahmed Emin, bu okulda okuduğu sırada önceleri herkesin Kur'ân–ı Kerîm, aritmetik ve Arapça'nın yanında Türkçe öğrendiğini, daha sonra ise bu programın ancak *huffâz* (hâfızlar) sınıfı denilen tek sınıfa hasredildiğini, diğer sınıfların programının değiştirilerek Türkçe'nin yerine Fransızca eğitimi yapıldığını, daha sonradan Fransızca'nın da yerini İngilizce'ye bıraktığını anlatmaktadır.[51]

Mısırlı halk çocuklarının Türkçe öğrenme imkânı böylece yok edilirken, Tevfik Paşa kendi çocukları ve Türkçe konuşan maiyetinin çocukları için Abidin Sarayı'na bağlı 100 öğrenci kapasiteli bir okul kurmuş ve onlara Türkçe öğrenme imkânı sağlamıştır.[52] Hıdiv Abbas Hilmi döneminde (1904'te) 'el–Medrese el–Osmâniye' adlı okulda, isteyenlere, herhangi bir şart olmadan ve ücret alınmadan Türkçe sınıfı açılmıştır.[53] Mısır'da bulunan Türkler'in ileri gelenleri tarafından kurulan ve ilk müdürlüğüne Mehmed Efendi el–Kürdî adında bir müdürün tayin edildiğini bildiğimiz bu okulda,

49 Raporun Arapça metni için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.III, s. 183–293.

50 Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi Mısr*, c.II, s. 229; Emin Sami Paşa, *el-Ta'lim fi Mısr*, ekler 3. kısım, s. 3.

51 Ahmed Emin, *Hayatî*, 2. bs., Beyrut 1971, s. 44–45.

52 Ahmed Muhammed Mahmud Behiri, *el-Etrâk fi Mısr (1882–1914)*, (Kahire: Ain Shams Üniversitesi doktora tezi, 1997), s. 183.

53 *aynı tez*, s. 183, 197.

Türkçe eğitiminin nasıl yürütüldüğü ve ne kadar sürdüğü konusunda elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Türkçe eğitiminin Mısır'da zorlaşması karşısında, bu dili çocuklarına öğretmek isteyenler ise yaz tatillerinde İstanbul'a sık seyahatler yapmaya başlamışlardır. Ayrıca Vatan Partisi (el-Hizb el-Vatanî) lideri ve Osmanlı taraftarı olan Mehmed Ferid Bey, İstanbul'a giderek Türkçe öğrenmek isteyen Mısırlılar'ın Türk mekteplerine şartsız olarak kabul edilmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Kahire'de Hüseyin Teymur başkanlığında İstanbul'a gidecek öğrencilerin masraflarını karşılamak için 'burs heyeti' adı ile bir de komisyon oluşturulmuştur.[54]

Böylece Mehmed Ali Paşa'nın valiliğinden itibaren artan bir hızla ve farklı yoğunluklarda Mısır'ın değişik okullarında okutulan Türkçe ve Osmanlı kültürüne ait dersler İngiliz işgali ile birlikte tamamen kaldırılmıştır. Bu derslerden sadece hüsn-i hat dersleri devam etmiş ve bu derslerin hocaları genellikle Türk asıllı olmuştur. Yine Ahmed Emin Bey'in çocukluk hatıralarından bahsederken çizdiği Türk asıllı hat hocasının portresi dikkat çekicidir:

> *"Hat dersi hocası güzel yüzlü, mütebessim görünüşlü, beyaz sakallı bir Türk'tü. Onun bakışından vakar ve heybeti fark edilirdi. Eski tarz Türk kıyafeti giyinirdi. Arapça'yı Türk aksanıyla konuşurdu. Sakin tabiatlı, yavaş hareketli, sesinin tonu alçak, dövmeyen, eziyet etmeyen, sövmeyen bir kişiydi. Bununla beraber muhteremdi, derslerinde ses çıkmazdı."*[55]

Mısır'da Türklerin hat hocalığı, genel eğitim sistemine bağlı okullar içinde kalmayıp, ilgili bölümde ayrıntılı şekilde belirtildiği gibi, Kral Fuad devrinde ihtisas okulu olarak kurulan Hattatlar Okulu'nun açılışı ile daha ileri ve etkileyici seviyeye ulaşmıştır.

İngiliz işgali döneminde, varlığını sürdürerek güçlenen yabancı ve yerli azınlık (İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Rum, Ermeni ve Yahudi) okulları yanında hiç bir zaman Türk mektepleri kurulması teşebbüsü olmamış hattâ fikri dahi oluşmamıştır. Osmanlı idaresi altında bulunan müslüman vilayetlerin hiç birisinde de benzer bir teşebbüs olmamıştır. Zira Türkler arasında 'azınlık' yani kendi kültürel kimliklerini koruyabilme hissi ancak Hristiyan topluklarının hakim olduğu Rumeli'de görülmüştür. Burada da

54 *aynı tez*, s. 197.
55 Ahmed Emin, *a.g.e.*, s. 47.

Batı Trakya, Bulgaristan ve Kosova gibi Türklerle meskun olan yerlerde Türkçe eğitimi 'dinî' eğitim ile beraber yürütülmüştür. Diğer vilayetlerde ise Osmanlı nüfuzunun ve idaresinin yok olması ile Türkçe'nin varlığı da zaman içinde azalmıştır. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden kaybolması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin onun yerini alması ile yeni Türkiye sınırları dışındaki topraklarda yaşayan Türkler ile aktif ilişki kurulmaması neticesinde buralardaki Türkler bulundukları toplumlarda zaman içinde eriyerek dillerini koruma ve yaşatma imkânını kaybetmişlerdir. Mısır'da da bu süreç aynen yaşanmıştır.

Mısır'da Türkçe eğitimi resmî olarak ancak akademik seviyede, üniversitelerde yeniden başlatılabilmiştir. İstiklâl Marşı şairi Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936) Mısır'da bulunduğu sırada Kahire Üniversitesi'nde Türkçe dersleri vermiştir. Kısa süren bu eğitim faaliyetinin en meşhur anekdotlarından birisi Akif ile öğrencilerin birbirlerini anlama hususunda çektikleri sıkıntılara aittir. Günlük dili fazla beceremeyen ve edebî Arapça konuşmaya çalışan Akif'in öğrencilerinin de kısa zamanda Türkçe konuşma imkânları olmadığından Akif onlara *"Ne ben sizin Türkçe'nizin ne de siz benim Arapça'mın kusuruna bakmayınız"* demiştir. Kahire'nin ikinci modern üniversitesi olan Ain Shams Üniversitesi'nin 1951'de kurulmasıyla Mısır'da Türkçe eğitimi yeni bir boyut kazanmıştır. Şark Dilleri ve Edebiyatları Bölümü içinde Türk dili ve edebiyatı kürsüsünün kurulması ile ilk defa Mısır'da ve Arap dünyasında Türk dili, edebiyatı ve tarihi dersleri geniş çapta okutulmaya başlanmıştır. Burada eğitim programı büyük ölçüde, Kahire'de yaşayan Yozgatlı müderris Mehmed İhsan'ın inisiyatifi ve katkıları ile 1961'deki vefatına kadar yürütülmüştür.

1960'lı yıllarda Kahire Üniversitesi'nde Mısırlı ilk Türkolog Dr. Ahmed el-Said Süleyman, İskenderiye Üniversitesi'nde ise son şeyhülislâmlardan Tokatlı Mustafa Sabri Efendi'nin (1869–1954) oğlu, şair İbrahim Sabri'nin öncülüğünde Türk dili ve edebiyatı dersleri okutulmuştur. Ancak bu iki üniversitede Türkçe ve Türk kültürü eğitimi Ain Shams Üniversitesi'nin aksine daha dar bir çerçevede başlatılmıştır.

Bugün Mısır'da ve bütün Arap dünyasında Türkçe'nin akademik olarak en geniş şekilde öğretildiği kurum hâlâ Ain Shams Üniversitesi olup 1951'den beri yürütülen programa göre eğitim, doktoralarını Türkiye'de tamamlayan Mısırlı Türkologlar tarafından yürütülmektedir.

Mısır'da yaşayan Türk asıllı insanların kurmuş oldukları Türk Hayır Cemiyeti'nin kısa süreli Türkçe kursları ise fazla süreklilik ve başarı kazanma imkânına sahip olmamıştır. Ancak 1995–1998 yılları arasında Türkiye

Cumhuriyeti'nin Kahire Büyükelçisi olan Yaşar Yakış'ın, Türk sefaretinin bahçesinde kurduğu binada başlayan dil eğitimi faaliyetleri hâlâ başarılı bir şekilde yürütülmektedir.[56]

6. MISIR OKULLARINDA OKUTULAN DERS KİTAPLARI

Mısır'da Bulak Matbaası'nın ve daha sonraki tarihlerde kurulan matbaaların bastıkları Türkçe kitapların içinde çok sayıda 'ders kitabı' bulunmaktadır. Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren Mısır'da kurulan okullarda, Türkçe'nin ağırlıklı olarak ders programlarında yer alması sebebiyle özellikle din, matematik ve dil eğitimi konularında kullanılacak olan Türkçe kitapların basılması gerekmiştir. Birçoğu İstanbul mahsulü olan bu kitaplar, ders kitabı olarak okutulduklarından, çoğunun birden fazla baskısı yapılmıştır.

Aşağıda ele alacağımız kitaplara topluca bakıldığında, Osmanlı kültür hayatında yaşanmakta olan gelişmenin izleri görülür. Bir taraftan din ve dil eğitimi için klasik dönemin eserleri basılıp öğrencilerin istifadesine sunulurken, diğer taraftan matematik derslerinde okutulacak eserlerin Avrupa dillerinden çevrilen veya adaptasyon yolu ile hazırlanan eserlerden seçildiği görülür. Yani bir taraftan Osmanlı medrese muhitinde okutulan eserler ile klasik gelenek, Mısır coğrafyasında daha önce sahip olmadığı ufka ulaşırken aynı zamanda İstanbul Mühendishânesi'nin modern bilim konusunda oluşturduğu Türkçe literatürün ilk mahsullerinin Mısır mekteplerinde okutulmaya başladığı görülür. Klasik ile modernin bu şekilde bir arada bulunması, Osmanlı kültürünün modernleşme süreci ve bunun Mısır'daki uygulamaları bakımından dikkat çekicidir. Kitabımızın değişik bölümlerinde belirtildiği üzere Mısır'da Osmanlı nüfuzunun zayıflaması ve tedrici olarak Türkçe'nin resmî ve eğitim hayatındaki yerinin azalmasıyla okullardaki önemi de azalmıştır. Buna bağlı olarak burada okutulan Türkçe ders kitaplarının tür ve sayısında da azalma olmuştur. Mehmed Ali Paşa döneminden sonra basılan Türkçe ders kitapları genellikle dil eğitiminde kullanılan eserlerdir. Bu eserlere toplu şekilde bakıldığında ise klasik anlayıştan modern anlayışa geçişin izlerini çok açık şekilde görmek mümkündür.

56 Bu sahadaki çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme için bkz. *Dirâsât fi el-edeb ve el-târih el-Türkî el-Mısrî / Mısır – Türk tarihi ile edebiyatı üzerine inceleme ve araştırmalar semineri (Prof. Mehmed İhsan'ın Hatırasına)*, Ed. Ahmed Fuad Mütevelli, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabî, 1989.

A. DİN KİTAPLARI

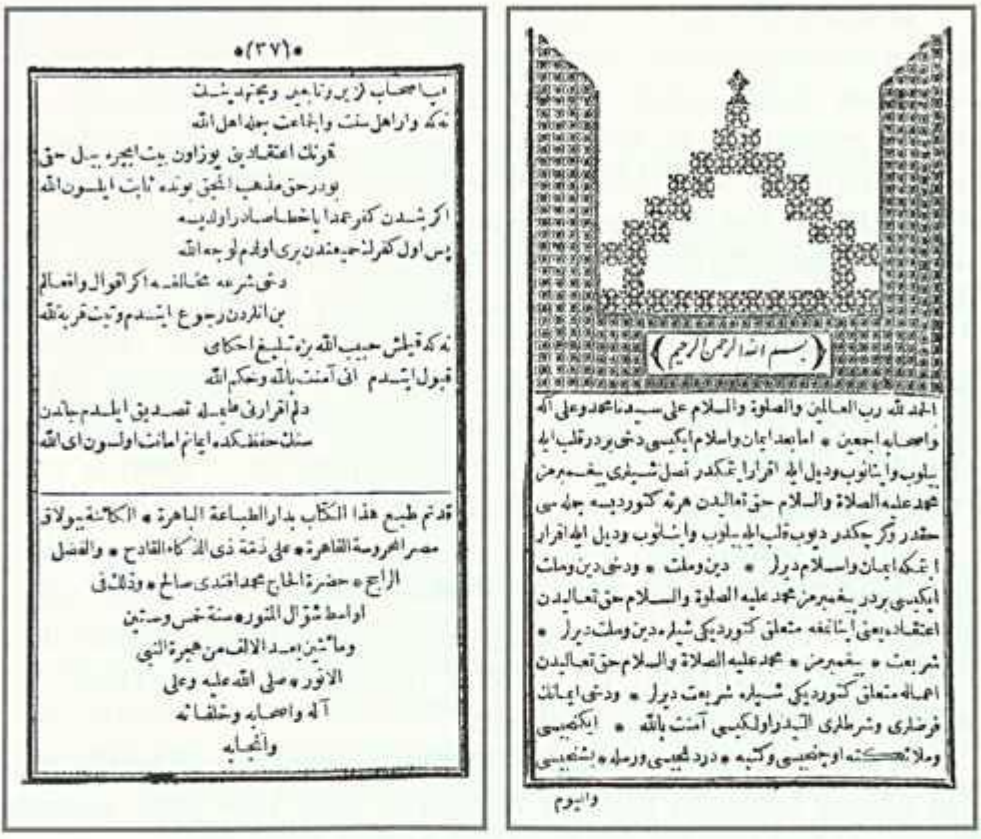
Mehmed Ali Paşa döneminde ve daha sonraki dönemlerde Türk dili eğitimi yanında, özellikle Osmanlı müelliflerinin, birçok kitabı da basılarak ders kitabı olarak okutulmuştur. Türkçe okutulan derslerin başında din dersleri gelmektedir. Bu konuda temel üç kitap okutulmuştur. Bunlardan ilki Birgivî'nin (ö. 981/1573) Bulak'ta ilk defa 1240 [1825]'ta basılan ve *Risâle-i Birgivî* diye de bilinen *Vasiyyetnâme*'sinin şerhi yani *Şerh el-vasiyyet el-Muhammediyye*'dir. Türkçe bir ilmihal kitabı olan bu eser Kadızâde İslâmbolî Ahmed b. Mehmed Emin tarafından şerh edilmiştir. Kitap, 1240 [1825], 1251 [1835], 1256 [1840–41], 1261 [1845], ve 1263 [1847] yıllarında —toplam beş kere— Mısır'da basılmıştır. Ayrıca yine bu kitaba Ali Sadri Konevî (ö. 1114/1702'den sonra) tarafından yapılan ve şerhin şerhi olan *Şerh-i Niyâzî alâ şerh el-Birgivî li el-Konevî* de 1261 [1845] ve 1269 [1852] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır.

Mısır'da basılan ikinci ilmihal kitabı, Osmanlı âlimi ve kazasker İmamzâde Esad Efendi'nin (ö.1267/1851) Hanefî fıkhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme aldığı *Dürr-i yektâ*'dır. Birçok baskısı olan *Dürr-i yektâ,* 1245 [1830], 1253 [1837], 1255 [1839] ve 1264 [1847–48] yıllarında dört kere Bulak'ta basılmıştır.

Temel dinî bilgilerin yer aldığı diğer kitap ise matbaanın kurulmasından itibaren basılmaya başlanan ve Mısır'da 1824–1864 yılları arasında toplam altı kere basılmış olan *İlm-i hâl* kitabıdır. Kitabın bazı baskılarının sonunda Erzurumî İbrahim Hakkı'nın *Hudâ rabbim* adlı eseri bulunmaktadır. Ayrıca *İlm-i hâl* Mısır'da, Bulak Matbaası'nın kurulmasından sonra basılan ilk Türkçe din kitabıdır (1239 [1824]).

Bunların dışında Kınalızâde'nin (1510–1572) Türkçe ahlâk kitabı *Ahlâk-ı alâ'î* de bu konuda basılan kitaplar arasında yer almaktadır. Daha sonra yazılan ahlâk kitaplarının hemen hemen hepsine kaynak olan bu kitap, son zamanlara kadar Osmanlı mektep ve medreselerinde okutulan meşhur ve yaygın bir ahlâk kitabıdır. Kitabın Mısır'daki baskı tarihi 1248 [1833]'dir.

Yukarıda ele aldığımız eserlerin baskı tarihlerine bakıldığında, Mısır'da Türkçe din eğitimine ait kitapların 1848'den itibaren azaldığı ve bu tarihin de İbrahim Paşa'nın ölümü ve Abbas Paşa'nın vali oluşuna rastladığı görülmektedir.

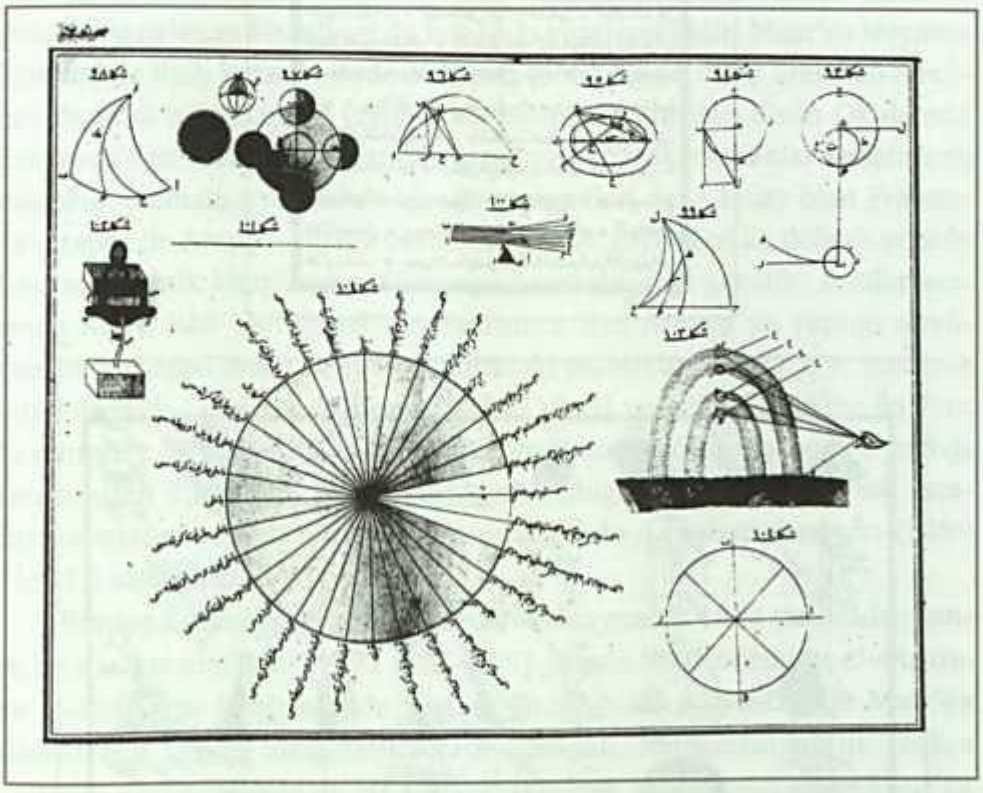
1265 [1849] Bulak baskısı *İlm-i hâl*'in ilk ve son sayfaları
(Bulak M., 1251[1836])

B. MATEMATİK KİTAPLARI

Mehmed Ali Paşa'nın modernleşme hareketinin temel kurumlarından birisi olan Mühendishâne kurulurken İstanbul Mühendishânesi örnek alınmış ve bu okulun bazı mensupları Kahire'ye çağırılmıştır. Bu okulda okutulan birçok matematik kitabı Mühendishâne'nin de bulunduğu Bulak semtindeki Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Yaptığımız tespitlere göre, Mısır'da 1240 [1825]–1271 [1854–55] yılları arasındaki otuz yıllık dönemde on üç Türkçe matematik kitabı basılmıştır. Matbaanın kurulmasından sonraki ilk on yıl içerisinde İstanbul Mühendishânesi'nin başhocası Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin (ö.1232/1817) *Mecmûât el-mühendisîn* [İstanbul 1802; Kahire

1825 ve 1831] ve *Kitâb-ı usûl-i hendese* adlı eserlerinin İstanbul'dan sonra Mısır'da da basıldığı görülmektedir [İstanbul 1797–98; Kahire 1830–31].[57]

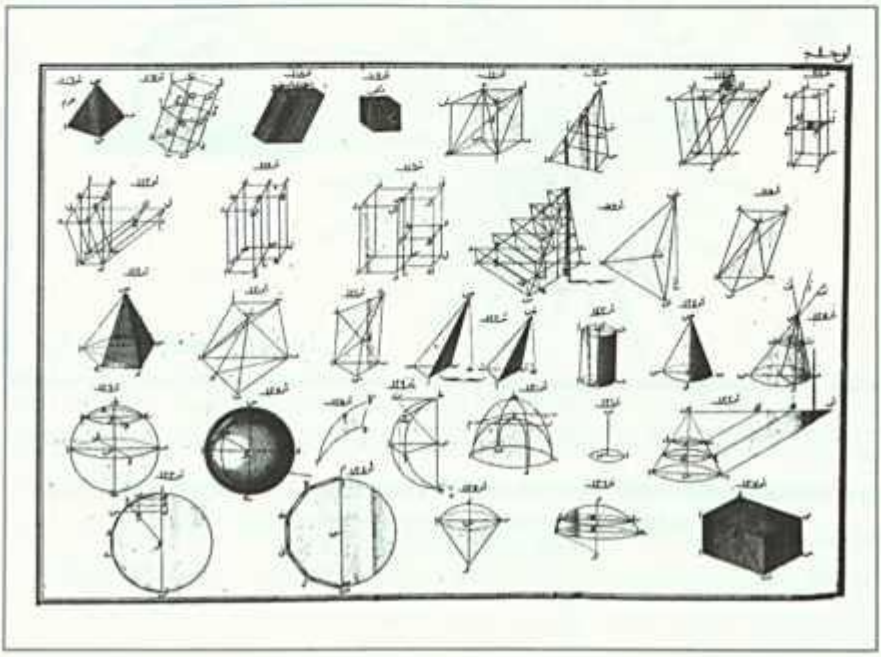
Tamânî'nin eserlerinden sonra, Mehmed Ali Paşa devrinin birçok modernleşme projesinde ve bu arada tercüme hareketinde önemli katkıları olan İbrahim Edhem Bey, Fransız matematikçi Legendre (1752–1833)'ın geometriye ait iki eserini Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bunlardan ilki *Eléments de géométrie* adlı Fransızca kitabın Türkçe'ye tercümesi olan *Kitâb-ı usûl el-hendese*'dir. Kitap 1252 [1836]'de basılmış, ayrıca Arapça'ya da tercüme edilmiştir. İkinci kitap ise, geometri tahsiline yeni başlayanlara

Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye'nin ısı, elektrik, küresel trigonometri, astronomi ve fizik konularına mahsus dördüncü cildinden bir levha
(Bulak Matbaası, 1261 [1845])

57 Bu kitap, İngiliz matematikçi John Bonnycastle 'in 1789 yılında yayınladığı *Euclid's Elements* adlı kitabının tercümesidir. Ayrıca Hüseyin Rıfkı Tamânî ve eserleri hakkında bilgi için bkz. *OMLT*, no. 180, s. 266–272.

1270 /1854 baskısı *Mebâdi-i hendese*'nin ilk sayfası ve kitapta yer alan şekillerden bir sayfa

yardımcı olabilmek maksadıyla hazırlanan ve ilk kitabın bazı bölümlerinin yer aldığı *Makâlât el-hendese*'dir. Nüshası görülememiş olmakla beraber Bulak Matbaası kataloglarında işaret edilen bu kitabın baskı tarihi yine 1252 [1836–37] olarak verilmektedir.

Bu tarihlerde (1841–45) İstanbul Mühendishânesi'nin ünlü başhocası ve Medine-i Münevvere'de bulunan bazı mukaddes binaların tamiri görevini ifa ettikten sonra, İstanbul'a dönmek üzere Mısır'dan geçerken 1836'da Süveyş'te vefat eden İshak Efendi'nin dört ciltlik ünlü *Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye* adlı kitabının ikinci baskısı da Mısır'da yapılmıştır.[58]

Tamânî, İshak Efendi ve İbrahim Edhem Bey'in İngilizce ve Fransızca'dan aktararak veya doğrudan doğruya telif ederek hazırladıkları Türkçe matematik kitaplarının yanında, 1840 tarihinden sonra vasıtalı tercüme yolu ile hazırlanan kitapların da basıldığı görülmektedir. Mısır'da tercüme hareketi ile ilgili kısımda ifade ettiğimiz gibi, değişik diller arasında tercüme yapacak mütercimler yetiştirmek hedefi ile kurulan Elsün Okulu'nda Fransızca'dan Türkçe'ye doğrudan tercüme yapacak elemanlar yetiştirmek mümkün olamamıştır. Bunun için de yetişmeleri daha kolay olan Fransızca–Arapça ile Arapça–Türkçe mütercimlerinin gayretleri ile dolaylı şekilde bazı matematik kitaplarının Türkçe'ye kazandırıldığı görülür. Bunlar arasında Rifâ'a Râfi el-Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümeden Mehmed İsmet (ö. 1857) adındaki mütercimin Türkçe'ye tercüme ettiği *Mebâdi-i hendese* adlı eser (1259 [1843] ve 1270 [1854]'te iki kere basılmıştır) ile yine Rifâ'a el-Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümeden Türkçe'ye, isminden Mısırlı olduğu anlaşılan Ali Cizeli tarafından tercüme edilen *Tercümet ifâzat el-ezhân fî riyâzet el-sıbyân* (1259 [1843]) sayılabilir.

Basılan Türkçe matematik kitaplarının sayısında 1843 tarihinden sonra bir azalma olmuştur. 1271 [1854–55] yılında Mühendishâne el-Mısriyye el-Hıdiviyye Matbaası'nda basılan *İlm el-hisâb* adlı kitap ise Mısır'da basılan son Türkçe matematik kitabı olmuştur. Mühendishâne'de Türkçe eğitimin sona erdiğinin de bir göstergesi olarak bu kitaptan sonra Mısır'da herhangi bir Türkçe matematik ders kitabının basıldığı görülmez.

58 Başhoca İshak Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de modern bilimin öncüsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989 ve aynı yazar "Başhoca İshak Efendi Pioneer of Modern Science in Turkey", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah, Kirksville: The Thomas Jefferson University Press, 1993, s. 157–168.

C. DİL EĞİTİMİ KONUSUNDA KULLANILAN KİTAPLAR

Formal herhangi bir eğitime sahip olmadığı gibi, okumayı da kırk yaşında iken öğrendiği iddia edilen Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu yeni eğitim sisteminde, yukarıda işaret ettiğimiz üzere klasik Osmanlı eğitim geleneklerinin hüküm sürmesi dikkate değer bir görüntü vermektedir. Bu eğitimin en dikkat çeken özelliklerinden birisi ana dili Arapça olan ezici çoğunluğun çocukları ile yerli Türkler'in ve Anadolu ve Rumeli'de Türkçe konuşan değişik etnik menşe'lerden gelenlerin çocuklarının aynı eğitim programına tâbi olmaları ve bu programın da dil eğitimi bakımından 'elsine-i selâse' yani Arapça, Türkçe ve Farsça dil üçlüsünden oluşmasıdır.

Mısır'da Arapça eğitimi için kullanılan eserler daha çok İstanbul'da kullanılan kitaplar olmuştur. İslâm dünyasında dinî ilimler ile Arap dili ve edebiyatının en köklü şekilde okutulduğu, yüzyıllardan beri akademik gelenekleriyle süregelen el-Ezher'in yanı başında ancak bu geleneklerin dışında kurulan yeni okullarda Arapça eğitimi için, el-Ezher'de okutulan metinlerin yerine İstanbul'da klasikleşmiş *Sarf cümlesi* ve *Nahiv cümlesi* kitapları kullanılmıştır. Bu da hep işaret ettiğimiz, Mısır'da Osmanlı-Türk kültür geleneğinin etkisini göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir. Osmanlı medreselerinde Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eser olan *Emsile kitabı*'ndan sonra sırasıyla müellifi belli olmayan *Binâ (el-ef'âl)* ile *el-Maksud,* İzzeddin el-Zencânî'nin *el-Tasrif el-Izzî* ve Ahmed b. Ali b. Mesud'un *Merâh (el-ervâh)* adlı kitapları gelir ve bu eserler *Sarf cümlesi* diye bilinirler. Bu kitaplardan ilki olan *Emsile kitabı,* 1240 [1825], 1261 [1845], 1268 [1852] ve 1282 [1866] yıllarında dört kere Mısır'da *Sarf cümlesi* ile birlikte basılmıştır. Mısır'da basılan kitaplar içinde çok sayıda sarf kitabının yanında nahiv kitabı da yer almaktadır. Birgivî'nin *el-Avâmil*'i ve bu kitabın genişletilmiş şekli mahiyetindeki *İzhâr el-esrâr* adlı kitabı ile İbn el-Hacib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserleri de *Nahiv cümlesi* adıyla yazma ve basma olarak yüzyıllar boyunca Osmanlı medreselerinde okutulmuşlardır. Bu kitaplar özellikle 1239-1240 [1824-25] yılından itibaren Mısır'da basılmaya başlamışlar ve 1300 [1882-83] yılında basımları sona ermiştir.[59] Mısır'da bu konuda basılan Türkçe son kitap 1300 [1882-83] yılında basılan *İlm-i sarfdan binâ ve maksûd şerhleri* adlı kitap olmuştur.

59 Mısır'da basılmış olan sarf ve nahiv kitapları için bkz. Cheng-Hsiang Hsu, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851); A Bibliographical Study With a Check List by Title of Arabic Printed Works" (Basılmamış Doktora Tezi, The University of Edinburgh 1985), s. 142-144 ve 626-627.

Osmanlı elsine-i selâse geleneğinin Mısır'ın yeni eğitim kurumlarındaki tezahürlerinden biri, İstanbul mahsulü olan ve aynı geleneğin devamı olma niteliğini taşıyan manzum sözlüklerin basılması ve okutulmasıdır. Sünbülzâde Vehbî'nin (ö.1809) 1799'da kaleme aldığı manzum lügati *Nuhbe-i Vehbî*, Mısır'da basılan ilk Arapça–Türkçe lügat olmuştur. İstanbul'da 1220 [1805] yılında basılan sözlük, Bulak'ta 1246 [1830] ve 1254 [1838–39] yıllarında iki kere basılmıştır. Mütercim Âsım'ın (ö. 1819) Sünbülzâde'nin *Tuhfe*'sine özenerek manzum kaleme aldığı *Tuhfe-i Âsım* adlı kitabı da Arapça öğretimi için yazılmış ve 1798'de Selim III'e takdim edilmiştir. 1251 beyitten ibaret olan kitabın Mısır'da baskı tarihi 1254 [1838]'tür. Bu iki lügat dışında Mısır'da basılan bir başka Türkçe–Arapça manzum lügat, evâhir-i Rebiyülevvel 1249 [Ağustos 1833]'da basılan *Sübha-i sıbyân* adlı eserdir. Bulak'ta basılan bu lügatin ilk sayfaları hariç tamamen birbirine eşit olan iki ayrı nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birisinde hem kitap adı, hem de besmele varken, diğerinde besmele yoktur ve sadece kitabın ismi bulunmaktadır. Diğer özellikleri bakımından birbirinin aynı olan bu iki basılı nüshanın varlığı, açıklanması gereken bir husustur. Bu, besmeleli olan baskının, kitabın besmelesiz olarak basıldığı farkına varılarak, bunun düzeltilmesi için yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Tercümân-ı Türkî ve Arabî, Arapça bilenlere Türk dilini sistematik şekilde öğreten bir kitaptır. İlk defa 1253 [1837] tarihinde basılmış olan kitabın 1283 [1867] yılına kadar toplam beş baskısı yapılmıştır.

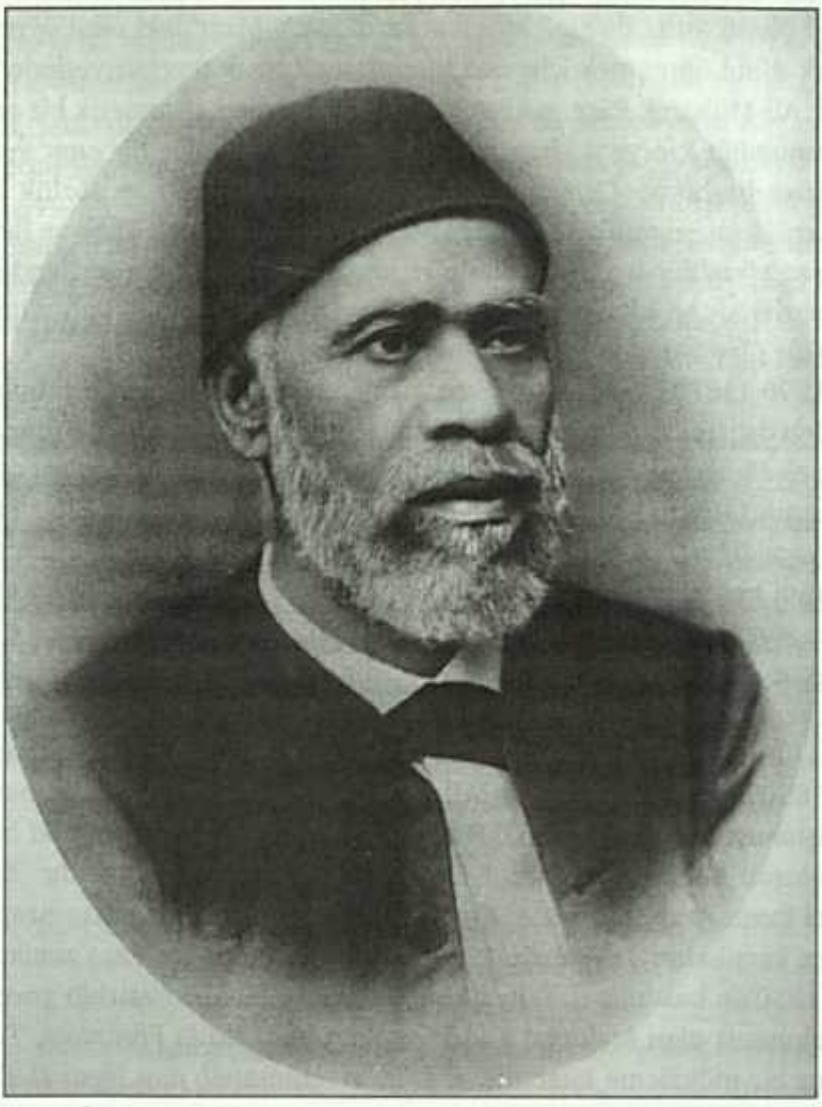
Mehmed Ali Paşa'nın yeni eğitim kurumlarında Türkçe ile birlikte Farsça'nın eğitimine de yer verilmiştir. Mısır'da Farsça eğitiminde kullanılan kitaplar arasında Darendevî Hayret Efendi'nin, *Tuhfe-i cevher – ayâr-ı üç zebân* adlı Türkçe–Arapça–Farsça manzum lügati ile birlikte basılmış olan *Mefâtih el-dürriye risâlesi* adlı gramer kitabı ilk sırada yer almaktadır (1826 ve 1839). Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça'dan Türkçe'ye manzum sözlüğü *Tuhfe-i Vehbî* de bu grupta yer alan kitaplar arasında sayılabilir. Lügat 1245–1282 [1830–1866] yılları arasında Mısır'da toplam dokuz kere basılmıştır. Seyyid Ahmed Hayâti'nin 1254 [1838–39] ve 1271 [1855] yıllarında iki kere Mısır'da basılmış olan *Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye* adlı kitabı ise Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî* adlı kitabının şerhidir.

Dil eğitiminin ilk safhası için gerekli olan manzum sözlükler ve gramer kitapları dışında dil eğitimi konusunda kullanılan temel iki lügatin de Mısır'da basıldığı görülür. Dil eğitimi konusunda büyük öneme sahip olan bu iki sözlük, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) Arapça sözlüğü *Kâmus el-muhît*'in

Türkçe tercümesi olan *el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît* ve Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin (ö. 1692) yazdığı Farsça sözlüğün Türkçe tercümesi olan *Burhân-ı kâtı tercümesi*'dir. Her iki lügatin da mütercimi, bu lakapla meşhur olan Ahmed Âsım'dır (ö. 1819). Mütercim Âsım, *Burhân-ı kâtı tercümesi*'ni altı yılda tamamlamıştır. Lügat 1251 [1835] ve 1268 [1852] yıllarında, iki kere Bulak'ta basılmıştır. *Kâmus tercümesi* olarak bilinen *el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît*'in tercümesi ise beş yılda tamamlanmış, ilk baskısı yine İstanbul'da (1230–33 [1815–17]) yapılmış ve kitap Mahmud II'nin emriyle İstanbul'daki bütün kütüphanelere gönderilmiştir. Kitap 1250 [1834] yılında üç cilt halinde Bulak'ta basılmıştır. Bulak Matbaası'nın 1262 yılı kataloğuna göre bu sözlük toplam 2442 adet basılmıştır. Yine aynı kataloglara göre, 1250 yılında basılan lügatin 1260 yılındaki mevcudu 706 iken iki yıl sonra mevcudu 607'ye inmiştir.

Dil eğitiminde yeni usullerin kullanılmaya başlanması, gelenekten gelen metinlerin terk edilmesine yol açmış ve bu metinlerin yerine yeni usule göre telif edilen kitaplar ortaya çıkmıştır. Bu konuda İstanbul'da yürütülen yenilik hareketine paralel bir dönüşümün tezahürü on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Mısır'da da görülmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneği *Kavâid-i Osmâniyye* adlı gramer kitabıdır. Bu kitap, Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895) ve Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815–1869) tarafından, 1851 yılında açılan Encümen-i Dâniş'in faaliyetleri arasında ilk kitap olarak hazırlanmış ve Encümen'in açılışı sırasında Sultan Abdülaziz'e sunulmuştur. *Kavâid-i Osmâniyye*, Tanzimat'tan sonra yazılmış ilk Türkçe gramer kitabı olması bakımından da önem taşır. İlk baskısı 1864'te İstanbul'da yapılan kitap, 1291–92 [1874–75] yılında Mısır'da basılmıştır.

Bu yeni dönemde, Türkçe–Arapça birçok ders kitabı basılmıştır. 1850'li yıllardan sonra basılmaya başlanan bu kitaplardan ilki *Kitâb-ı tercümân-ı nâfi li-tâlim el-lugat el-Türkiyye bi 'l-lugat el-Arabiyye* olmuştur. 1270 [1854] yılında Bulak Matbaası'nda basılan, Arapça konuşanlara modern usul ile Türkçe öğreten bu kitaptan sonra 1274 [1858] yılında *Kitâb-ı tercümân fî el-lugat el-Fârisiyye ve el-Türkiyye ve el-Arabiyye* adlı bir başka sözlük basılmıştır. Bu sözlük Farsça, Türkçe ve Arapça'nın bir arada yer aldığı son eğitim kitabı olmuştur. Bunu mübtediyan mektebi hocalarından Mustafa Safvet Efendi'nin hazırladığı *Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân* adlı kitap takip etmiştir. İlk defa 1275 [1859]'te basılan kitabın 1290 [1873] senesinde iki ayrı baskısı daha yapılmıştır. 1285 [1868] tarihinde Mısır Hıdivliği sivil mekteplerde Türkçe hocası olan Ömer Fâik Efendi'nin hazırladığı *Teshîl el-tahsîl fî lügat el-Türkiyye* isimli

Maarif Nâzırlığı da yapmış olan Ali Mübarek Paşa *(1823–1893)*

Türkçe – Arapça bir başka kitap basılmıştır. Aynı yıl *İrşâd–ı mübtediyân der lugat–ı Osmâniyân* adlı Türkçe bir ders kitabı daha hazırlanmış ve basılmıştır. Hıdiv İsmail döneminde, eğitimden sorumlu olan (umum medâris müdürü) Mehmed Ali döneminin yerli mahsullerinden Ali Mübarek Bey (sonra paşa), okullarda yeni metot ile Türkçe eğitiminin gerçekleştirilmesi için kaleme alınan *İrşâd–ı mübtediyân der lugat–ı Osmâniyân* (1285/1869) adlı bu eserin önsözünde izah edildiği üzere, 'yeni ve cedid tercüman kita-

bı telif olunmasına dair ...' bir emir vermiştir.[60] Mısır'daki okul öğrencileri Türk dilini öğrenmek için eski metinleri okumak mecburiyetindedirler. Ancak Ali Mübarek Paşa, o kitaplarda Türk grameri sistematik bir şekilde açıklanmadığı için yeni kitap hazırlanmasına dair böyle bir emir verince, Techiziye başhocası Osman Nuri Efendi kitabın gramer ve sözlük kısmının hazırlanması, mülki mektepler hocalarından Mehmed Tâlib ve İbrahim Mümtaz efendiler ise edebi metinler kısmının seçimi ile görevlendirilmiş ve hazırlanan bu kitap 'zebân-ı şirîn-beyân-ı Osmânî'nin' öğrenilmesine heveskâr olan vatan evlatlarına sunulmuştur.

1290 [1873] senesinde, Mısır'a yerleşmiş ve Hıdiviyye Kütüphanesi nâzırlığı da yapmış olan Murad Muhtar Moralı'nın[61] hazırladığı Türkçe ders kitabı *el-Nuhbet el-zekiyye fî el-lugat el-Türkiyye* basılmıştır. Mısır'da dört baskısının (1290 [1873], 1294 [1877], 1300 [1882-83] ve 1309 [1891-92]) yapıldığını tespit ettiğimiz bu kitabın ardından yine bir Türkçe ders kitabının basılmasıyla Mısır'daki Türkçe dili ve gramerine dair kitapların basımı sona ermiştir. Bu kitap Mehmed Tâlib Efendi'nin hazırladığı *Kitâb-ı nuhbet el-encâb fî el-lugat el-Türkiyye*'dir. İlk baskısının 1300 [1882] yılında yapıldığı belirtilen kitabın bu ilk baskısının nüshası görülememiş olmakla birlikte 1304 [1887] yılında ikinci kere basıldığı tespit edilmiştir.

1850'li yıllardan itibaren Mısır'da Fransızca dil kitapları da basılmaya başlamıştır. Bunlardan ilki, Halife b. Mahmud el-Mısrî'nin[62] iki bölümden oluşan *Kalâid el-cümân fî fevâid el-tercümân* adlı kitabıdır. Kitabın birinci kısmı Arapça, Türkçe, Fransızca sözlük; ikinci kısmı ise Arapça ve Türkçe karşılıklarıyla Fransızca grameridir. Kitap, Abbas Paşa zamanında, yani 1850'de basılmıştır. İkinci kitap, Mısır'da Maarif nazırlığı görevinde de bulunmuş olan Mehmed Kadri Paşa'nın hazırladığı Fransızca, Türkçe, Arapça bir mükâleme kitabıdır. *el-Dürr el-müntahâb min lugat el-Fransis*

60 Kitabın girişinde bu husus şu şekilde izah edilmektedir: "*... umum medâris müdürü Ali Mübarek beyefendi hazretleri.... telâmiz-i medârisin her bir hüner ve marifette ileri gelmeleri aksâ-yı maksudu olmuş ve telâmiz-i medâris berây-ı tahsil-i lisân-ı Türkî eski tercüman kitaplarından tilavet etmekte iseler de kavâid-i Türkiyeyi mezkûr kitaplar lâyıkıyla şâmil olmadıklarından elzem olan kavâid-i Türkiyye tevzîh ve beyân olunarak yeni ve cedîd bir tercüman kitabı telif olunmasına dâir müdür-i mûmâ-ileyh hazretleri tarafından emr ü tenbih buyurulmuş...*"

61 Bağdadî İsmail Paşa, *Hediyyet el-ârifîn, esmâ el-müellifîn ve âsâr el-musannifîn*, c. 2, İstanbul: Maarif Vekaleti, s.424.

62 Rifaa Bey'in Medreset el-Elsün'den öğrencisidir. Mısır okullarında muallimlik yapmış ve Prens Mustafa Bey'in de hocalığında bulunmuştur. İstanbul'da bulunduğu süre içinde Maarif meclisi azası olarak görev yapmıştır. (Yusuf İlyas Serkis, *Mu'cem el-matbu'ât el-'Arabiyye ve'l-mu'arraba min yevme zuhur el-tıba'a ilâ nihaye 1919*, Kahire: Mektebet Serkis, 1928, s.834)

ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab isimli bu kitabın baskı tarihi 1875'tir. Bu türün son örneği ise Mehmed Mihrî Efendi'nin[63] (ö. 1925) *Kitâb-ı tuhfet el-Abbasiyye li el-medreset el-aliyyet el-Tevfikîyye* (1301/1884) adlı eseridir. Mihrî Efendi, Mısır'da büyük ilgi görmüş ve bu eserini Mısır Prensi Abbas Bey'e ithaf etmiştir. Kitap, Fransızca, Arapça, Farsça, Türkçe bir sözlüktür.

1849–1850 yıllarında basılan *Tâlim el-Fârisî* ve *Fârisî tekellüm risâlesi* adlı kitaplar Mısır'daki eğitimde Farsça'nın da artık yeni usuller ile öğretildiğinin göstergesidir. Osmanlı Devleti'nin maarif nâzırlarından Kemâl Efendi (Paşa)'nin yazdığı *Tâlim el-Fârisî* adlı risalesi, 1864–65 tarihinde ikinci defa Mısır'da basılmıştır. *Fârisî kavâidi* adını taşıyan kitap ise bu türün son örneği olarak 1883 yılında basılmıştır.

Mısır'da 1312 [1894] yılında dil eğitimi konusunda Türkçe basılan *Tâlim-i Arabî* adlı kitap, dil eğitimine yönelik basılan son Türkçe eser olarak görülebilir. Bu kitap klasik Osmanlı medreselerinde Arapça eğitimi konusunda kullanılan ve yukarıda işaret ettiğimiz ders kitaplarından farklı şekilde, Türkçe konuşan ancak Arapça öğrenmek isteyen ve modern mekteplerden yetişenlere bu dili öğretebilmek amacıyla yazılmış ve Mısır Fevkalâde Komiserliği yaveri İsmail Yusuf tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[64]

63 Kerkük'te (1849) doğan Mehmed Mihrî Efendi, özel eğitim gördükten sonra İstanbul'a gitti (1864). İstanbul'da Mısırlı Prens Mustafa Fâzıl Paşa'ya intisab ederek Paşanın çocuklarının hocalığını yaptı. Babıali Tercüme Odası'nda dokuz yıl çalıştıktan sonra İran'ın Hoy şehrine şehbender tayin edildi. İstanbul'a döndükten sonra Mustafa Fâzıl Paşa'nın öldüğünü öğrendi ve bu yüzden Mısır'a gitti ve orada ilgi gördü. *Tehniyetnâme-i Hıdiviyye* adlı eseri Hıdiv Mehmed Tevfik Paşa'nın tahta geçmesi dolayısıyla yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce de bilen Mehmed Mihrî'nin birçok eseri bulunmaktadır. Bunların içinde en önemlilerinden biri Hıdiv sülalesinden Prens Yusuf Kemâl ve İzzet Paşa'nın oğlu Kâzım Bey'le Mısır'dan Sudan'a yaptığı seyahatini anlattığı *Seyahatnâme-i Sûdan* (İstanbul–1910) adlı eseridir. Kendisinin Arapça'ya tercüme ettiği bu eseri 1914'te Mısır'da basılmıştır. (Richard Hill, *A biographical dictionary of the Anglo-Egyptian Sudan*, Oxford: At the Clarendon Press, 1951, s. 266)

64 Osman Nuri Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, c.I–II, s.111.

(سبحة صبيان)

نام خدا ذکر ایده لم ابتدا | منزل مقصوده اوور رهنما
نام خدا اولسه اساس کلام | آکه بنا آنوله اولسه تمام
نام خدا جان ودلی شاد ایلید | جمله لغات اهلی آنی یاد ایدر
حمد وثنا سنت وشکر وسپاس | لایق آن خالق جن وانس
اولکه بنی آدمه ویردی لسان | تا ایده لر شکر بنی ورد زبان
علم حکمت ویروب ایتدی کرم | علم مالم یعلم بالقلم
نعمتنک سفره سی بر تبسط | حکمتنک قطره سی بحر محیط
قولله نه رحمتی جق پادشاه | جنه کوستر مکله یکون شاهراه
عالمه کوندردی رسول امین | هم آکا ایندردی کتاب مبین
خلقی ری قیلمدی ضلالتدن اول | حقی عیان ایلدی کوستردی یول

راه

(سبحة صبيان)

بسم الله الرحمن الرحيم

نام خدا ذکر ایده لم ابتدا | منزل مقصوده اوور رهنما
نام خدا اولسه اساس کلام | آکه بنا آنوله اولسه تمام
نام خدا جان ودلی شاد ایلید | جمله لغات اهلی آنی یاد ایدر
حمد وثنا سنت وشکر وسپاس | لایق آن خالق جن وانس
اولکه بنی آدمه ویردی لسان | تا ایده لر شکر بنی ورد زبان
علم حکمت ویروب ایتدی کرم | علم مالم یعلم بالقلم
نعمتنک سفره سی بر تبسط | حکمتنک قطره سی بحر محیط
قولله نه رحمتی جق پادشاه | جنه کوستر مکله یکون شاهراه
عالمه کوندردی رسول امین | هم آکا ایندردی کتاب مبین
خلقی ری قیلمدی ضلالتدن اول | حقی عیان ایلدی کوستردی یول

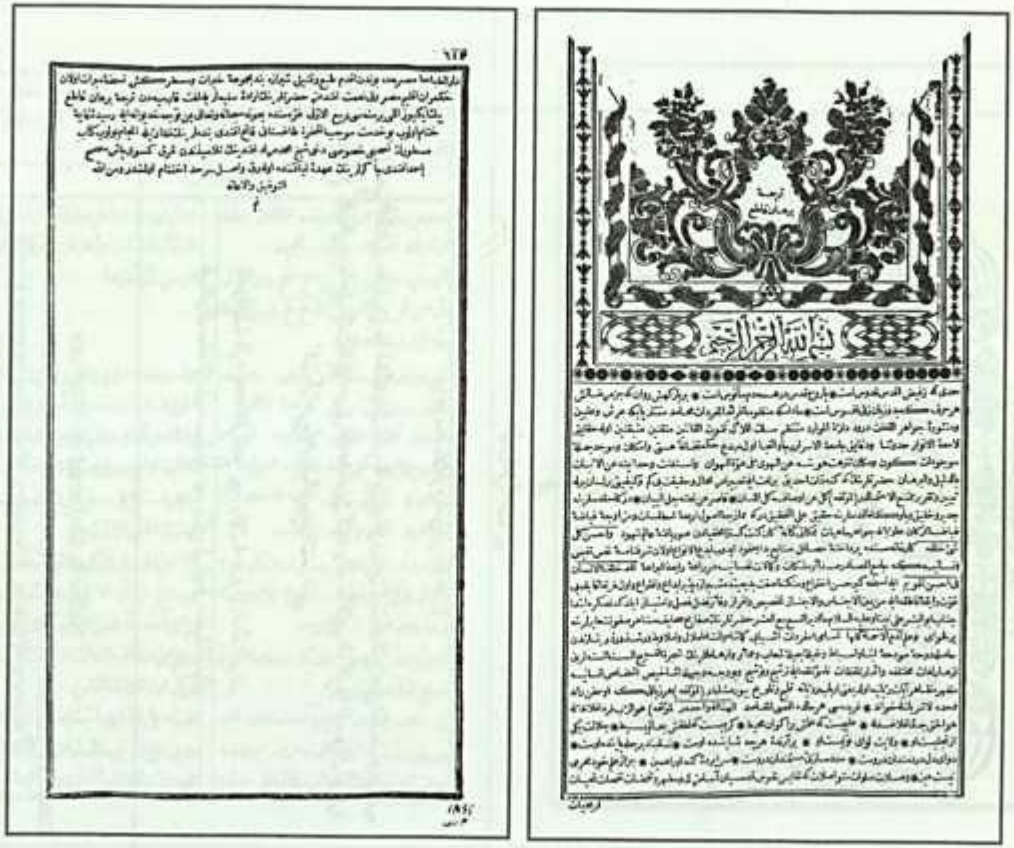
راه

(٥٢)

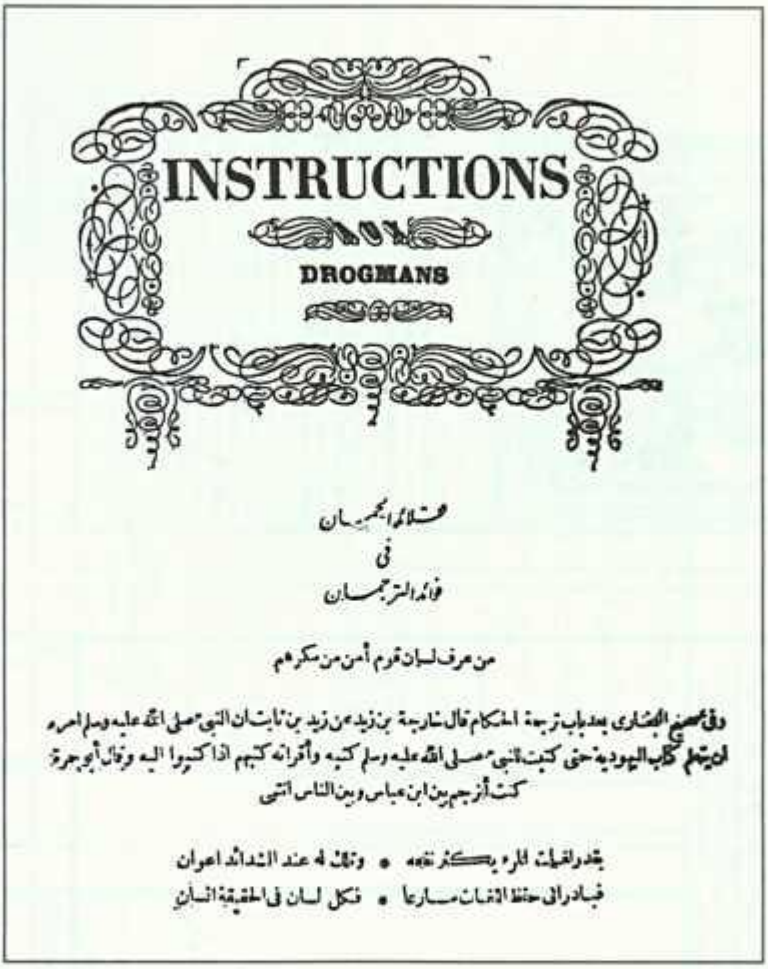
ودر آخر یوکه هم کناه وهم سلاح | یا رب وبیجا حرب جنکه کار در
بهب فخوف ودعوتی شیت قوقدم | کنه وقصوی خاتمه پایان کار
بر اثر قونا که قاله یاد کار | برعمل قبیل ساکه لوله یار غار

تم طبع هذه المنظومة الموسومة بسبحة الصبيان وكان طبعها
بالمطبعة العامرة بولاق مصر القاهرة بتصحيح
احمد افندي بن مصطفى قرق كسوي
وبنظارة ناظرها كيلاني ابو الناسم شاهد
في اواخر شهر ربيع الاول سنة تسع
واربعين ومائتين بعد الالف
من هجرة من له
العز والشرف

Aynı tarihte ilk sayfaları farklı basılmış iki ayrı *Sübha–i sıbyân* –her iki nüshanın kolofonunda da aynı tarih yer almaktadır–
(Bulak – Evâhir–i Rebi'ül–evvel 1249 [8 Ağustos – 17 Ağustos 1833])

Muhammed Hüseyin b. Halef–i Tebrîzî'nin Farsça sözlüğünün Türkçe tercümesi olan
Burhân–ı Kâtı' tercümesi'nin ilk ve son sayfaları
(Bulak Matbaası – 1251 [1835])

INSTRUCTIONS

DROGMANS

قلائد الجمان

في

فوائد الترجمان

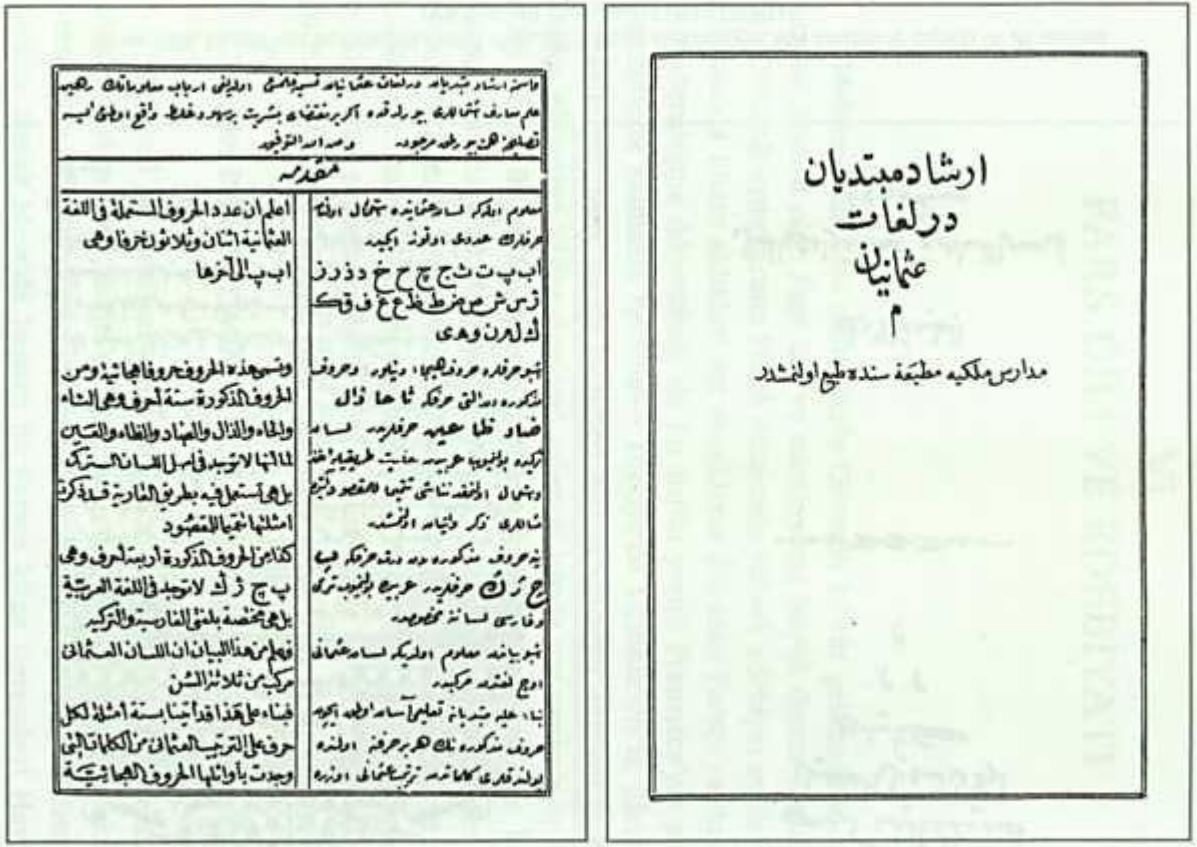
من عرف لسان قوم أمن من مكرهم

وفي صحيح البخاري بعد باب ترجمة الحكام قال خارجة بن زيد بن ثابت أن النبي صلى الله عليه وسلم أمره أن يتعلم كتاب اليهودية حتى كتبت للنبي صلى الله عليه وسلم كتبه وأقرأته كتبهم اذا كتبوا اليه وقال أبو جمرة كنت أترجم بين ابن عباس وبين الناس انتهى

يقدر العيب المرء بكثرة نتفه • وتلك له عند الندائد اعوان

فبادر الى حفظ اللسان مسارعا • فكل لسان في الحقيقة انسان

Halife b. Mahmud el-Mısrî'nin
Kalâid el-cümân fi fevâid el-tercüman = Instructions aux drogmans adlı
Arapça, Türkçe, Fransızca sözlük ve gramer kitabı
(Bulak Matbaası, 1266[1850])

ارشاد مبتديان
در لغات
عثمانيان
م

مدارس ملكيه مطبعه سنده طبع اولنمشدر

Ali Mübarek Paşa'nın isteği üzerine Mehmed Talib ve İbrahim Mümtaz tarafından hazırlanmış olan *İrşâd-ı mübtediyân der lugat-ı Osmâniyan* (Kahire-Medâris-i Mülkiyye Matbaası, 1285 [1869]) adlı eser

طريق جديده اوزره عمر فائق
افندينك تأليف كرده سى
اولان تسهيل التحصيل
كتابيدور

م م
م

الطبعة الاولى

فى مصر القاهرة بمطبعة وادى النيل
سنة ١٢٨٥

تسهيل التحصيل
فى اللغة التركية

(بسم الله الرحمن الرحيم)

دور ودوحد وسياس اول موجد موجودات عالم فى قياس حضرتلرينك
دركاه اولوهيتنه سزاوشايان دركه شوكار خانهٔ كائناتى برطرز غريب
وهيئت عجيب اوزرينه ترتيب وتنظيم بيورروب ابناء بشرى عقل وفراست
فهم وكياست وساطتيله جميع مخلوقاتدن سرفراز قيلديغ صلوة وسلام اول
سلطان رسالتپناه ومنبع فيوضات اله اولان رسول كبريا اعنى محمد المصطفى
حضرتلرينك اوزرينه اولسونكه اشبو امت مرحومه نك تحصيل معارف
فصاحت وتكسيب مكارم بلاغت اوزره اولمغين هزاران خطبه رفيع
الرتبه لريله بيان بيوردقلرآل واصحابنه سزاوشايان دركه هر برولرى شو باغ
جهان عالمى انواع معارف ايله تزيين وبرزيور قيلديغ بعده بيساندن
مستغنى اولديغى اوزره ابناى ادمك امتياز حقيقيسى عقل ونطق اولوب
عقلك تصورات فائقانه سيله جمع ايلديكى معانى لؤلؤ مجوهراتى نطق
ايصال

Ömer Fâik Efendi'nin hazırladığı *Teshîl el-tahsîl fî lügat el-Türkiyye* adlı kitabın iç kapağı ve ilk sayfası
(Vâdi el-Nil Matbaası, 1285 [1868])

VI.
FARS DİLİ VE EDEBİYATI

Mehmed Ali Paşa döneminde Osmanlı kültür geleneğinin tamamlayıcı bir unsuru olan Fars dili ve edebiyatına büyük önem verildiği görülür. Osmanlı aydınlarının klasik dönemde yüksek edebiyat ve özellikle şiir konusunda ilham aldıkları üst örneklerin dili olan Farsça'ya duyulan ilgi —modernleşme döneminde de bu üstün yerini Fransızca'yla paylaşmak durumunda kalmakla beraber— Türkiye'de Cumhuriyet'in ilânına kadar süregelmiştir. Mısır'da da Mehmed Ali'nin kurduğu modern mekteplerde Farsça eğitimine 'elsine-i selâse' geleneği içinde yer verilmiş ve buna paralel olarak Bulak Matbaası'nda Osmanlı eğitim geleneğinde kullanılan Farsça eğitimine ait bazı kitapların yanı sıra Farsça birkaç eser ve daha önceki tarihlerde Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiş olan eserler ve sözlükler basılmıştır. Bu eserlerin bazılarının Mısır'da yapılan ilk baskılarının İstanbul'dan önce olduğu ve hattâ kısa zaman içinde birden fazla baskı yaptığı görülür. Mısır'da Fars dili ile ilgili basılan eserler üç grupta ele alınabilir:

1. FARS DİLİ EĞİTİMİNDE KULLANILAN KİTAP VE SÖZLÜKLER

Mehmed Ali Paşa'nın yeni eğitim kurumlarında Osmanlı kültürünün 'elsine-i selâse' terkibinin mütemmim cüzü olan Farsça'nın okutulması, İstanbul'da kullanılan eserler ile yapılmıştır. Bu geleneğin Mısır'daki bir devamı olarak Mısır'da basılan ilk Farsça kitap Darendevî Hayret Efendi'nin[1] *Mefâtih el-dürriye risâlesi* adlı gramer kitabı olmuştur. İlk olarak

1 Hayret Efendi, Darende'de doğmuştur. Dîvân-ı Hümâyun kaleminde yetiştikten sonra bir süre dîvân kâtipliği yapmıştır. 1818–19 tarihinde Mısır'a giden Hayret Efendi, beş altı sene kadar Mehmed Ali Paşa'nın dîvân kâtipliğini yapmış, 1826 tarihinde vefat etmiştir. Bulak

1242/1826 yılında basılan bu kitap, yine Darendevî Hayret Efendi'nin *Tuhfe-i cevher – ayâr-ı üç zebân* adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum lügati ile birlikte basılmıştır. Bu kitapların ikinci baskısı ise 1255/1839 yılında yapılmıştır. Sünbülzâde Vehbî'nin elli sekiz kıtadan meydana gelen Farsça'dan Türkçe'ye manzum sözlüğü *Tuhfe-i Vehbî* bu gruba giren önemli lügatlerden birisidir. 1782'de yazılan eserin ellinin üzerinde baskısı yapılmıştır. Lügat Mısır'da ise 1245 [1830]-1282 [1865-66] yılları arasında toplam dokuz kere basılmıştır. Osmanlı âlimi Ahmed Hayâtî Efendi'nin[2] (ö. 1229/1814) Sünbülzâde hayatta iken tamamlayıp (1205/1791) dönemin sadrazamı Koca Yusuf Paşa'ya ithaf ettiği *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî* olarak bilinen *Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye* isimli kitabı da 1254 [1838-39] ve 1271 [1855] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır. Bu kitap 1215[1800]-1266 [1856] yılları arasında İstanbul'da da sekiz kere basılmıştır.

Bu kitapların dışında Mısır'da basılan sözlükler arasında en önemlisi, Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin (ö. 1692) yazdığı Farsça sözlüğün Türkçe tercümesi olan *Burhân-ı kâtı tercümesi*'dir. Bu lügatin mütercimi olan Ahmed Âsım[3] İstanbul'a geldikten iki yıl sonra başladığı *Burhân-ı kâtı tercümesi*'ni altı yıllık bir çalışma neticesinde tamamlamış ve Sultan Selim III'e takdim etmiştir (1797). Kitabın ilk baskısı Padişahın emriyle 1214 [1799]'te İstanbul'da yapılmış, 1251 [1835] ve 1268 [1852] yıllarında ise Bulak'ta basılmıştır.

Bu tarihten sonra Mısır'da Farsça eğitim kitaplarının basımına bir süre ara verilmiştir. 1266 [1849-50] yılında basılan *Tâlim el-Fârisî* ve *Fârisî tekellüm risâlesi* adlı kitaplar ise Mısır'daki eğitimde görülen değişimin bir parçası olarak Farsça'nın da artık yeni usuller ile öğretildiğinin göstergesidir. Osmanlı Devleti'nde rüşdiye mekteplerini açan Maarif Nâzırı Kemâl Efendi (Paşa)'nin Farsça'yı kolayca öğretmek için yazdığı *Tâlim el-Fârisî*

Matbaası'nın kurulmasından dört yıl sonra bu matbaada basılan ilk sözlük Hayret Efendi'ye aittir. Mısır'da sözlüğü dışında bir de inşa kitabı basılmıştır. (Hayret Efendi hakkında bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* c. II, 144; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* c. II, 263; Davut Fatin, *Tezkire-i hâtimetü'l-eş'âr*, [İstanbul], 1271, s. 79 ve *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* c. IV, s.180)

2 Ahmed Hayatî Efendi, *Nuhbe*'yi de şerh etmeye başlamış ancak buna ömrü vefa etmediğinden oğlu tamamlamıştır. (*Osmanlı müellifleri*, c.I, s. 284)

3 Aslen Ayntablı (Antep) olan Ahmed Asım, daha çok tercüme ettiği sözlükler ile meşhurdur. Onun kitapları İstanbul geleneğinin bir devamı olarak Mısır'da basılmıştır. Mütercim Âsım'ın Mısır'da toplam beş eseri basılmıştır. Bunların dördü ilk önce İstanbul'da basılmış, ardından Mısır baskıları gerçekleşmiştir. *Tercüme-i Siyer el Halebî* adlı kitabı ise sadece Mısır'da basılmıştır (1248 [1833 ve 1251 [1835-36]).

adlı risalesi, 1281 [1864–65] tarihinde ikinci defa Mısır–Medâris Matbaası'nda basılmıştır. Her iki kitabın da ilk baskıları İstanbul'da yapılmıştır. *Fârisî kavâidi* adını taşıyan kitap ise bu türün son örneği olarak Hıdiv Mehmed Tevfik Paşa zamanında basılmıştır (1300 [1883]). Bundan sonra Farsça gramerine ait Türkçe bir kitabın basıldığı görülmemektedir.

Mısır'da 1274 [1858] yılında basılan *Kitâb–ı tercümân fî el–lugat el-Fârisiyye ve el–Türkiyye ve el–Arabiyye* isimli sözlük ise Farsça, Türkçe ve Arapça'nın bir arada yer aldığı son eğitim kitabı olmuştur.

2. FARSÇA'DAN TÜRKÇE'YE TERCÜME EDİLEN ESERLER

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi Osmanlı klasik kültürünün üç dil geleneğinin tezahürü olarak klasik Osmanlı döneminde Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilen eserlerin de basıldığı görülür. Bu kitapların da yine bir kısmının ilk baskıları İstanbul'dan önce Mısır'da yapılmıştır. Şeyh Ziyâeddin Nahşabî (ö.751/1350)'nin *Tûtinâme* adlı hikayelerinin Sarı Abdullah Efendi tarafından yapılan tercümesi 1253 [1837] – 1267 [1850–51] yılları arasında toplam dört kere Bulak'ta basılmıştır. Bu kitabın İstanbul'da ilk baskısı 1256 [1840] yılında yapılmıştır. *Kelîle ve Dimne*'nin, Hüseyin Vâiz–i Kâşifî (ö. 910/1505) tarafından *Envâr–ı Süheylî* adıyla Farsça'ya çevrilmiş şeklinin Türkçe tercümesi olan *Kitâb–ı Hümâyûnnâme* de Bulak'ta basılmış olan kitaplardandır (1251 [1835] ve 1254 [1838]). Bir Osmanlı aydınının okuması gereken bu tür eserlerin Mısır'da basımı Mehmed Ali ve oğlu İbrahim'in ölümleriyle beraber sona ermiştir.

Bunun yanında Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin Mehmed Süleyman Nahîfî (ö. 1151/1738) tarafından yapılan *Mesnevî–i ma'nevî li–Mevlânâ Celâleddin Rûmî* isimli tercümesinin büyük önemi bulunmaktadır. Bu tercüme, Mısır'da 1852 yılında Farsça metniyle birlikte yedi cilt olarak basılmıştır *Mesnevî*'nin Şeyh İsmail Ankaravî (ö. 1631) tarafından hazırlanan şerhi ise altı cilt olarak 1835'te Mısır'da basılmıştır.

Fars edebiyatının bu mühim eserlerinin dışında İran'ın en büyük şairlerinden Hâfız–ı Şirazî Farsça dîvânına Bosnalı Sûdî Efendi[4] tarafından yazılan Türkçe şerh 1834 yılında; Mehmed Vehbî Efendi'nin yazdığı iki ciltlik

4 Balkanlar'daki Türk kültürünün en açık temsilcilerinden olan Sûdî Bosnavî, Türkçe konuşulmayan bir köyde doğmuştur. Aldığı klasik Osmanlı eğitimiyle Türkçe, Arapça ve Farsça'yı iyi şekilde öğrenmiş ve Hâfız–ı Şirâzî'nin dîvânının Türkçe bir şerhini yazmıştır. Arapça'da ise İbn el–Hacib'in *el–Kâfiye*'sine güzel bir şerh yazmıştır.

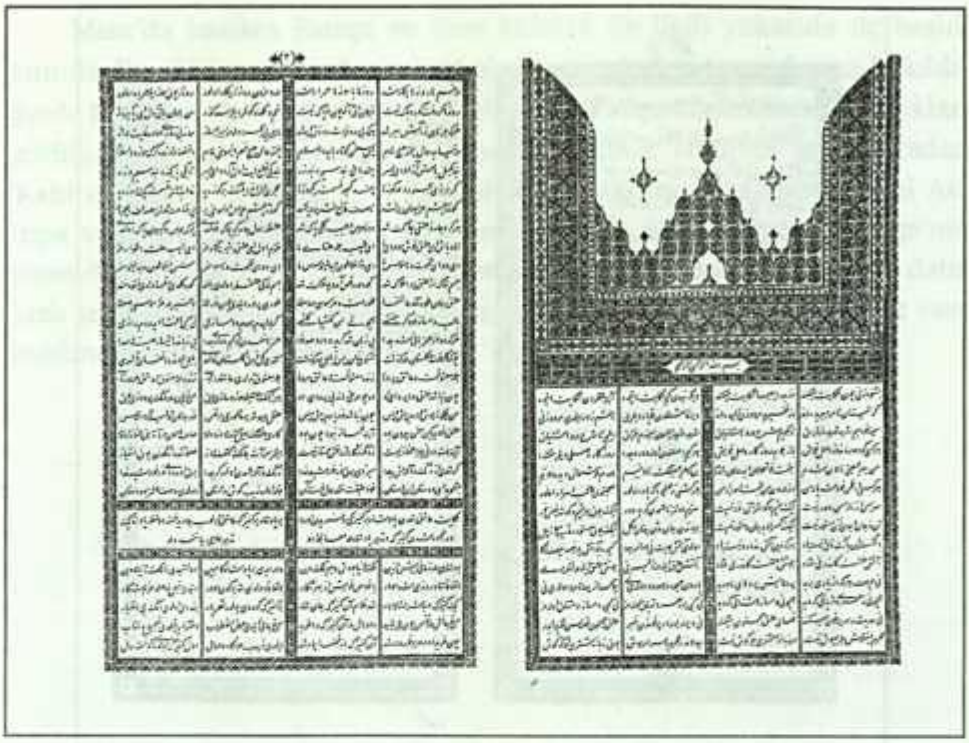
şerhi ise 1857 yılında Bulak'ta basılmışlardır. Bulak'ta basılan bir diğer eser ise Abdurrahman Câmî'nin *Risâle-i arûz*'unun Ahmed Sâfî tarafından yapılan şerhidir. Bu kitap Mısır'da 1851'de basılmıştır.

Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilip Mısır'da basılan eserler arasında, Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî (ö. 910/1504-5)'nin tasavvufa ait eserinin Mehmed Şerif el-Abbasî (ö. 1002/1593-94) tarafından yapılan *Reşahât-ı ayn el-hayât* tercümesi (1256 [1840] ve 1269 [1852-53]) ve *Tefsîr-i Celâleyn*'in Şah Veliyyullah bin Şah Abdurrahim el-Hindî el-Dihlevî tarafından Farsça'ya çevrilen ve *Feth el-Rahmân* adı ile de bilinen tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiş olan *Kitâb el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî* adlı dört ciltlik tefsirinin de büyük önemleri bulunmaktadır (1294 [1877]). Bunların dışında Mısır'da basılmış olan bir diğer kitap, Molla Miskin'in peygamberler tarihi ve Hz. Muhammed'in hayatı hakkında yazdığı *Meâric el-Nübuvve fî medâric el-fütüvve* adlı Farsça eserinin tercümesi olan *Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî*'dir. Bu kitap 1271 [1855]'de Bulak'ta basılmıştır.

Aynı yıllarda, İslâm dünyasının büyük âlimlerinden ve tarihçilerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî'nin *Târih-i Taberî* diye meşhur olan *Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi* de Mısır'da basılan kitaplar arasında yer almıştır. Farsça tercümesinden Türkçe'ye çevrilen bu kitap bir nevi dünya tarihidir. Ancak kitabın asıl kısmını İslâm tarihi teşkil etmektedir. Kitap birçok dile tercüme edilmiş, Türkçe'ye ise Farsça tercümesinden çevrilmiştir. İstanbul'da ilk defa 1844 yılında basılan kitap Mısır'da ise 1858-59 yılında 5 cüz halinde basılmıştır. Kitabın 1301 [1884]'de Dîvân-ı Umûm el-Medâris Matbaası'nda yapılan baskısı ise Türkçe öğrenen talebeler için çevrilmiştir.

Mısır'da 1261/1845 yılında basılmış olan *Tercüme-i kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir* adlı kitabın, Mısır'da Farsça'dan Türkçe'ye yapılan tercümeler arasında yerli mahsul oluşu bakımından diğerlerinden ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu kitap, Horasanlı bir hattat olan Mirzâ Senglâh'ın (ö. 1294/1877) İzmir hakkında yazdığı Farsça kasidesinin tercümesidir.[5]

5 Horasanlı olan Mirzâ Senglâh, İran'ın meşhur hattatlarındandır. Asıl adı Muhammed Ali Becenverdî'dir. Mehmed Ali Paşa, özellikle ta'lik hattında meşhur olan Horasanî'nin şöhretini duymuş, onu ve diğer bazı hattatları, yeni yaptırdığı binaları değişik hatlarla süsletmek için Mısır'a çağırtmıştır. 1821'de Mısır'a gelen Horasanî'den Bulak Matbaası'nın harflerini hazırlamasını istemiştir (1822). 1270/1853-54 yılına kadar Mısır'da yaşamış olan Senglâh, 17 Safer 1294/3 Mart 1877'de Tebriz'de vefat etmiştir. Hattat, şair ve yazar olan Mirzâ Horasânî'nin en mühim eseri, *Tezkiret el-hattâtîn el-müsemma bi-imtihan el-fudala* (Tebriz 1291/1875 ve 2. bs. 1295/1878)'dır. Mısır'da bulunduğu sırada Münif Paşa'ya da Farsça

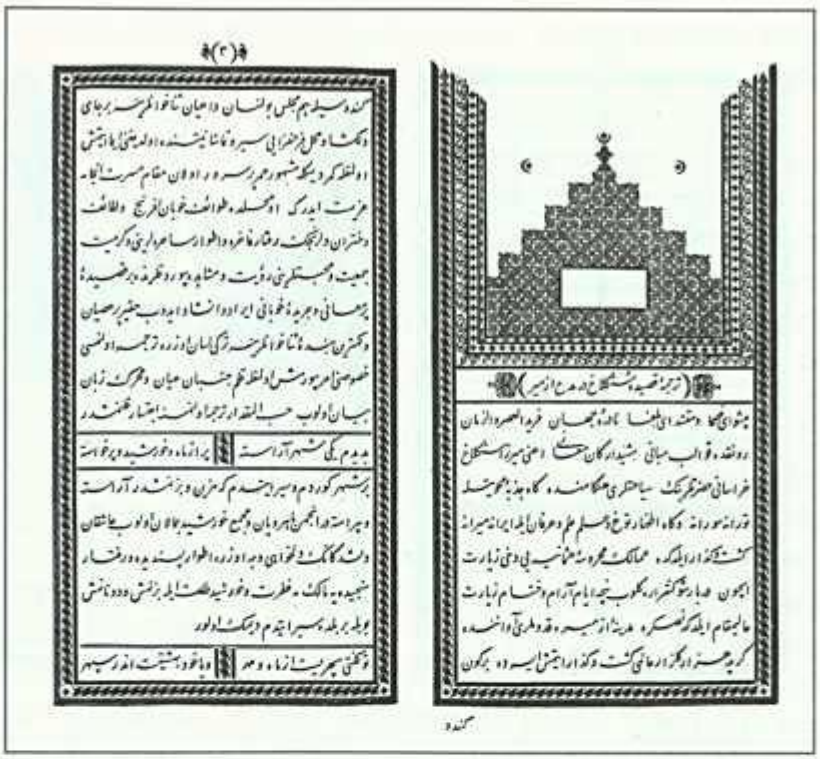
Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî* adlı ünlü eserinin Mehmed Süleyman Nahîfî tarafından yapılan *Mesnevî-i ma'nevî li-Mevlânâ Celâleddin Rûmî* isimli tercümesi (Bulak Matbaası, 1268 [1852])

Farsça'dan tercüme edilerek Mısır'da basılmış olan son Türkçe kitap ise Ebû el-Hayr İsmâil'in yazdığı ve Dâmâdzâde Ebû el-Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa Râsih Efendi (ö. 1741)'nin tercüme ettiği *Çay risâlesi*' dir. Bu kitap 1300 [1883]'de *Havâss-ı biberiyye* ve *Şifâ el-fûâd* adlı eserler ile birlikte basılmıştır.

3. MISIR'DA BASILMIŞ OLAN FARSÇA ESERLER

Bu kitaplardan başka Mısır'da yine 'elsine-i selâse' geleneğinin bir yansıması olarak basılan Farsça kitapları da özellikle zikretmek gerekir.

öğretmiştir. Mirza Horasâni hakkında bilgi için bkz. Ali Ekber Dihhuda, *Lugatnâme*, Tahran 1969, c. 19, s. 682; Halid Azab – Ahmed Mansur, *Matbaatu Bulak*, (ed. İsmail Siraceddin), İskenderiye: İskenderiye Kütüphanesi Yay, 2005, s. 178, d.n. 54; Ali Budak, *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını: Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi, 2004, s.15.

Tercüme-i Kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir adlı kitabın ilk iki sayfası
(Bulak Matbaası, 1261 [1845])

Bu kitaplara bakıldığında, bunların Fars edebiyatının en seçkin eserlerinden olduğu görülür. Meselâ Sa'dî-i Şirâzî'nin ünlü eseri *Gülistan*, 1828 ile 1872–73 yılları arasında sekiz defa; Hâfız-ı Şirâzî'nin ünlü dîvânı ise 1834 ile 1864–65 yılları arasında dört defa Mısır'da basılmıştır. İlm-i mevâiz konusundaki *Nasâyih el-Fârisiyye* 1266 [1849–50] ve 1286 [1869–70] yıllarında iki kere, *Pendnâme* isimli ünlü nasihatnâme ise 1828 ile 1877–78 arasında dokuz kere Mısır'da basılmış olan Farsça eserlerdir.

Bu kitaplardan ayrı olarak, Mısır'da yerli mahsul olarak değerlendirdiğimiz iki Farsça eser daha basılmıştır. Bu eserlerden biri Mehmed Mihrî Efendi'nin Hıdiv Mehmed Tevfik Paşa'nın tahta geçmesi münasebetiyle yazdığı Türkçe – Farsça şiir kitabı *Tehniyetnâme-i Hıdiviyye* (1879); diğeri ise Ayşe Teymur Hanım'ın dîvânıdır (1898). Her iki kitapta da müelliflerin Türkçe'nin yanı sıra bazı Farsça şiirleri de yer almaktadır. Bunların yanı sıra tercümeler bahsinde de açıklandığı gibi Sa'dî-i Şirâzî'nin *Gülistan* adlı ünlü eseri de Arapça'ya çevrilerek 1263 [1846–47]'te Bulak'ta basılmıştır.

Mısır'da basılan Farsça ve Fars kültürü ile ilgili yukarıda üç başlık altında ele aldığımız eserlerin kronolojik olarak baskı tarihlerine bakıldığında bunların yine yoğun olarak Mehmed Ali Paşa döneminde basıldıkları görülür. Osmanlı kültürünün Mısır versiyonunun 'İstanbul' geleneğinden 'Kahire' tarzına dönüşmesi ve ilk yıllardaki etkisinin azalması, yerini Avrupa ve özellikle Fransız kültürünün almasıyla önemi azalan Türkçe'nin yanında üç dil geleneğinin unsurlarından biri olan Farsça'nın önemi daha hızlı şekilde azalmış ve 1898 yılından sonra bu konuda herhangi bir eser basılmamıştır.[6]

6 1921'de Farsça'dan Türkçe'ye çevrilen *Hazret-i Abdülbehâ'nın Lahey Sulh-ı Umûmî Cemiyetine gönderdikleri cevâb* adlı eser, yukarıda ifade ettiğimiz geleneğin dışında kalmaktadır.

VII.
MISIR'DA TERCÜME HAREKETİ VE TÜRKÇE'NİN YERİ

Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da dikkate değer, çok yönlü ve yoğun bir tercüme hareketi olduğu görülür. Osmanlı kültür dilleri olan elsine-i selâse, yani Türkçe, Arapça ve Farsça arasında yerleşik geleneğe uygun olarak yapılan tercümeler yanında Avrupa dillerinden yapılan tercümelerin de bulunması bu hareketin göze çarpan en önemli yönlerinden birisini teşkil eder. Batı dillerinden yapılan tercümelerin, daha önce İstanbul'da yapılan tercümelerden farklı konuları ele aldığı varsayılarak bu durum farklı bir özelliğinin bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır. İstanbul'da modern ordu kurma ihtiyacına bağlı olarak tercüme edilmeye başlanan askerî ve teknik konulardaki kitapları çevirme geleneğinin devamı sayılabilecek yeni eserlerin Türkçe'ye çevrilmesinin yanı sıra, Mısır'da Avrupa dillerinden tercüme edilerek basılan değişik konulardaki eserlerin Osmanlı literatüründe önemli bir yer teşkil ettiği şüphesizdir.

Bu dönemde Mısır'da tercüme edilen eserlere toplu şekilde bakıldığında, tarihteki benzer tercüme hareketleri ile birtakım müşterek yönlerinin bulunduğu görülür. Mısır'daki bu tercüme hareketinin de tarihteki tercüme hareketlerinin çok karmaşık sebeplerine paralel sebepleri ve gelişme seyri bakımından benzer bazı yönleri vardır. Esas itibarıyla baştaki hükümdarın yönetim ihtiyacını karşılayacak bilgi kaynağı eserlerin çevrilmesi, bunun yanı sıra ailesi, maiyeti ve sarayı etrafında oluşan, saray merkezli bir kültür çevresine hitap eden yeni kitapların yazılması veya tercüme edilmesi ve bunların basılı kitap haline getirilmesi bu hareketin önde gelen vasıflarıdır.

Mısır'da gerçekleştirilen bu tercüme hareketinin, bir asır önce İstanbul'da, Damad İbrahim Paşa tarafından başlatılan çok yönlü tercüme hareketinden tamamen bağımsız olduğunu düşünmemek lâzım gelir. Çün-

kü Mısır'daki tercüme hareketine, sürekliliği olan bir anlayışın ve oluşmuş bir geleneğin devamı olarak bakıldığında bu hareketin özellikleri ve değeri daha iyi anlaşılacaktır. Ahmed III döneminde cereyan eden bu önemli tercüme hareketini Osmanlı tarihinde eşi görülmeyen sistemli bir tercüme hareketi olarak görmek gerekir. Klasik İslâm kültürünü ve temel olarak tarih kaynaklarını Türkçe'ye kazandırmaya yönelik bu hareketin içinde, dünya tarihine ait eserlerin yanında Osmanlı Devleti'nin komşuları hakkında ve bu dönemde komşuları ile olan siyasî münasebetlerinin gerektirdiği hassasiyetlere hitap edecek kitaplar da bulunmaktadır. İran, Afgan ve Çin gibi bazı Asya ülkelerinin tarihi ile ilgili eserleri çevirten İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin Batı'daki en önemli rakibi olan Avusturya hakkında da *Nemçe tarihi* adlı bir eseri de tercüme ettirmiştir.[1]

Bu tercüme hareketinin dolaylı şekilde de olsa Mısır ile de ilgisi bulunduğunu burada kaydetmek gerekir. Mısır Valisi Abdurrahman Paşa, 1716'da, Mısırlı büyük âlim Suyûtî'nin Mısır tarihi ile ilgili *Hüsn el-muhadara fî ahbar Mısr ve el-Kahire* adlı ünlü eserini Ahmed b. Süleyman adında birine tercüme ettirmiştir. Valinin aynı kitabı Mahmud b. Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî adında başka bir mütercime de tercüme ettirmiş olması, bu kitaba ve Mısır tarihine verilen önemin göstergesidir.[2] Bu kitabın bir Osmanlı paşası tarafından Türkçe'ye tercüme ettirilmiş olması, Damad İbrahim Paşa dışında da dönemin devlet ricalinin tarih konusunda bazı eserleri Türkçe'ye tercüme ettirdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Ahmed b. Süleyman tarafından yapılan tercümenin İbrahim Paşa'nın kitap koleksiyonuna girmiş olması da dikkat çekicidir. Bu kitabın Paşa'nın koleksiyonunda bulunması, onun bu tercümeden haberdar olduğunu ve belki de bu sebeple yürüttüğü tercüme hareketinde Asya ve Avrupa devletlerine ait birçok kitabı tercüme ettirirken, Mısır ve Afrika devletlerine dair bir tercüme yaptırmamış olmasının açıklanmasında yardımcı olabilir.

1 Salim Aydüz tarafından yapılan çalışmalar, bu konudaki görüşümüzü destekleyen en önemli araştırmadır. Bkz. Salim Aydüz, "Lâle devrinde yapılan ilmî faaliyetler", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (1997/1), s. 143–170 ve aynı yazar, "The role of translations in the eighteenth century in transferring modern European science and technology to the Ottoman State", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (2000 /4–5), s. 499–511.

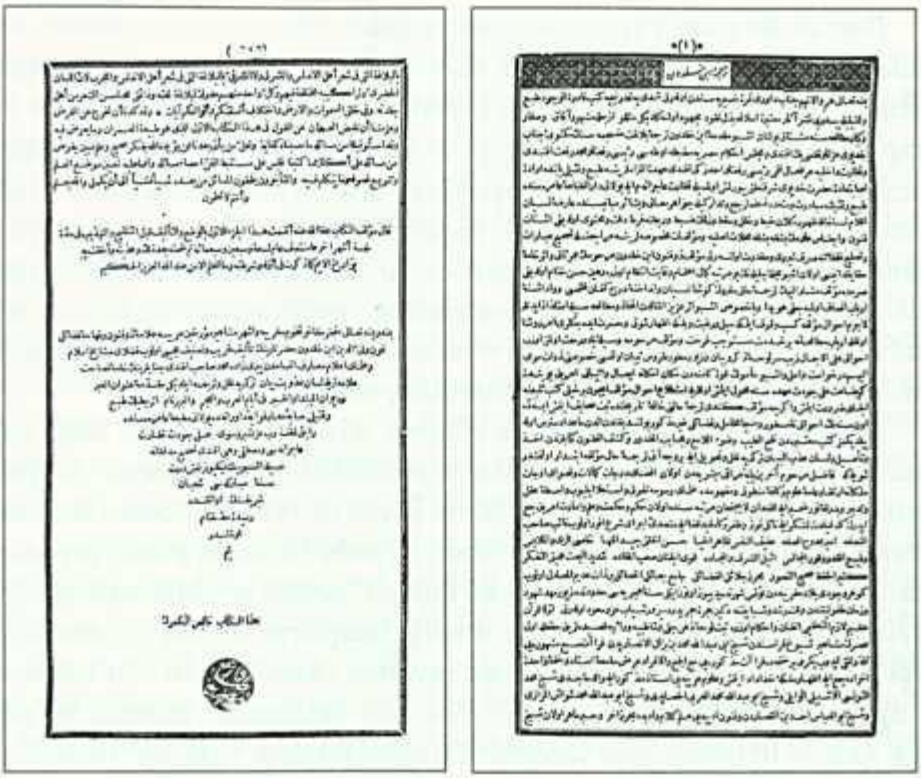
2 Mahmud b. Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî tarafından yapılan tercümenin nüshası Süleymaniye Kütüphanesi – Esad Efendi, nr. 2215; Ahmed b. Süleyman tarafından yapılan tercümenin nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi – Damad İbrahim Paşa, nr. 910'da bulunmaktadır. Bu kitabın her iki tercümesinin Mısır Millî Kütüphanesi'nde de yazma nüshaları bulunmaktadır. Ahmed b. Süleyman tarafından yapılan tercümesinin nüshası için bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye, ف Tarih Türkî– 128; Mahmud b. Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî tarafından yapılan tercüme için ise bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye, ف Tarih Türkî– 215.

Damad İbrahim Paşa döneminde yapılan çok yönlü ve sistemli tercüme hareketi, matbaanın kuruluş dönemine rastlamış olmasına rağmen, tercüme edilen eserlerin bir tanesi dışında —aşağıda ele alınacak olan bu kitap Müteferrika'nın bizzat çevirdiği bir eserdir— hiç birisi basılmamıştır. Damad İbrahim Paşa'nın yaptırmış olduğu çok sayıdaki tercümenin basılmamış, bunun aksine Mehmed Ali Paşa döneminde yapılan tercümelerin çoğunun basılmış olması, kanaatimizce bir asırlık fasılanın kitap basma geleneğinin yerleşmesi lehine ortaya koyduğu gelişme bakımından çok anlamlıdır. Bu tercümelerin basılmış olması Mehmed Ali döneminde yapılan tercüme hareketinin de öne çıkan özelliklerindendir.

Mehmed Ali Paşa döneminde görülen tercüme faaliyetleri daha çok onun ve oğlu İbrahim Paşa'nın şahsî teşebbüsleri ile başlamıştır. Aşağıda görüleceği gibi farklı sebep ve tercihlere dayalı olarak gerçekleşen tercüme hareketinin itici gücü, modern bir idare ve ordu kurmaya matuf gayretler olmuştur. Bu tercüme hareketinin en önemli özelliği ise, Mehmed Ali'nin, etrafında bulunanların okumasını istediği kitapların hemen tercüme edilerek uygun bulunanların genişleyen çevrenin okuyabilmesi için basılması, uygun bulmadıklarının ise yazma halinde kalmasıdır. Bundan bir asır önce Ahmed III döneminde Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın İstanbul'da başlattığı tercüme hareketinin bu tür bir ilgiye mazhar olamaması, yani tercüme edilen eserlerin ancak çok uzun fasılalardan sonra basılmış olması, aradaki gelişme farkını ve matbaanın kültür hayatındaki rolünün artık keşfedilip basma kitap okuma alışkanlıklarının yerleşmiş olduğunu göstermektedir.

Mehmed Ali'nin kendisini ve çevresini eğitmek için tercümeler yapılmasına önem verdiği ve birçok eserin doğu veya batı dillerinden bu sâik ile tercüme edildiği açıkça görülmektedir. Avusturya'nın Kahire'deki konsolosu Giuseppe Acerbi'nin (1773–1845) Paşa ile 1824 ve 1828 yıllarında yaptığı konuşmalarından anlaşıldığına göre Mehmed Ali, bazı Avrupalı ziyaretçilerin tavsiyesi üzerine Machiavelli'nin *Prens* adlı eserini Türkçe'ye tercüme ettirip okuduktan sonra dikkate değer bulmadığını[3], onun yerine büyük hayranlık ve takdir ile İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini Türkçe'ye ter-

3 Cemaleddin Şeyyal, bu kitabın o tarihte Kahire'de yapılan Arapça tercümesinin günümüze ulaştığını kaydetmekle birlikte Türkçe tercümenin nüshası hakkında herhangi bir ipucunun bulunmadığını belirtmektedir. (Cemaleddin Şeyyal, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabi, 1951, s. 80–82). Bu kitabın Sultan Abdülmecid için İshak isimli bir mütercim tarafından yapılan tercümesinin yazma bir nüshası Mısır Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye – İctimâ' Türkî Talat– 1.

1858 yılında Bulak Matbaası'nda basılan *Tercüme-i Mukaddime-i İbn-i Haldûn* adlı kitabın ilk ve son sayfaları

cüme ettirip okuduğunu söylemiştir.[4] Avusturya konsolosu, Mehmed Ali'nin İbn Haldûn'un Machiavelli'den daha açık fikirli olduğunu ve kitabının onunkinden daha faydalı olduğuna inandığını söylediğini de kaydetmektedir. Mehmed Ali Paşa, Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu olan ve kendi dîvânında kâtiplik görevinde bulunmuş olan Abdüllatif Subhi'den İbn Haldûn'un ünlü tarih kitabı *Kitâb el-İber*'i Türkçe'ye tercüme etmesini istemiştir. Ancak bu tercüme Mehmed Ali Paşa'nın ve oğlu İbrahim'in ölümleri üzerine Mısır'da basılamamıştır.[5] Mehmed Ali'nin büyük ehemmiyet verdi-

4 İbn Haldûn, en çok Machiavelli ile mukayese edilmekte, *Mukaddime* ile *Prens* arasında da birtakım benzerlikler bulunduğu söylenmektedir. (Bu konuda bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I, hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1988, s.150–152.)

5 Abdüllatif Subhi Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle *el-İber*'in ikinci ve üçüncü kitabını Türkçe'ye çevirmeye başlamış ve İran'da Sâsâniler sülalesine kadar olan kısmı tamamlayıp *Miftâh el-İber* adıyla 1859'da İstanbul'da neşretmiştir. Daha sonra yazdığı zeyl ise *Tekmilet el-İber* adıyla yine İstanbul'da basılmıştır (1860). Abdüllatif Subhi, *Miftâh el-İber*'in baş kıs-

ği *Mukaddime*'nin[6] Türkçe tercümesi Mısır'da ancak onun ölümünden on yıl sonra basılabilmiştir. 1858 yılında ilk defa Bulak Matbaası'nda basılan *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* ise Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (ö.1749) yapmış olduğu tercümedir. Pîrîzâde tercümesini altıncı bölümün 'fıkıh' bahsine kadar getirebilmiştir. Bu tercüme 1858 ve 1859 yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır. İlk baskı Bulak'ta yapıldıktan sonra ikinci baskı ertesi yıl 'Topografya Destgâhı'nda gerçekleştirilmiştir. Her iki baskıda da Pîrîzâde'nin tercüme etmediği kısımlar Arapça olarak basılmıştır.[7]

Mehmed Ali'nin İbn Haldûn'un kitabı konusundaki bu yakın ilgisinin büyük oğlu İbrahim Paşa'ya da intikal ettiği görülmektedir. 1840 tarihinde verilen bir emirde Fas'ta bulunan İbn Haldûn'un tarih kitabının nüshalarından yeni bir nüshanın istinsah edilmesi ve bunun Türkçe'ye tercüme edilmesi istenmektedir. İbrahim Paşa bu konu ile ilgili emrinde, yapılan tercümelerin anbean kendisine gönderilmesini ve çocukların eğitiminde kullanılmasını istediğini de kaydetmektedir.[8]

1. TERCÜME NASIL YAPILIRDI?

Mehmed Ali Paşa'nın birçok konuda olduğu gibi kitap tercümesi konusunda da pragmatik şekilde davrandığı ve ihtiyaçlarını en hızlı şekilde karşılamak için farklı yollar izlediği görülür. Pratik zekası ile birçok problemi çözmeye alışan Vali, tercüme işlerinde de aynı üslubu takip etmiştir. Etrafında bulunanlar arasında dil bilenlerin bu işi yürütmelerini sağlamakla işe başlamış; bunun ardından daha önce İstanbul'da tercüme edilip basılan veya tercüme edildiği halde basılmamış olmalarına rağmen kendi hedeflerine uygun olan eserleri Mısır'a getirtip onları bastırtmıştır. Tercüme işlerini yürütmek için Mısır'da mevcut mütercimlere katılmak

mında (s.3) "... *esbak Mısır valisi merhûm ve mağfûr Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle tarih-i merkumun tercümesine ibtidar ettimse de merhum müşarunileyh ve halefi İbrahim Paşa çok geçmeden âzim-i dâr-ı bekâ olmalarıyla Mısır'dan rıhlet ..*" sözleriyle bu kitabın hem tercüme edilme, hem de Mısır'da basılamama sebebini açıklamaktadır.

6 *Mukaddime*'nin Arapça ilk baskısı Şeyh Nasr el-Hûrînî tarafından 1274 (1857) yılında Bulak'ta yapılmıştır.

7 Pîrîzâde'nin tercümesi Mısır'dan sonra 1275 (1859) yılında, iki cilt olarak İstanbul'da da basılmıştır. Ancak bu baskıda Pîrîzâde'nin altıncı bölümden yaptığı tercüme ile Mısır baskısının sonunda yer alan Arapça metin yer almaz. Daha sonra Ahmed Cevdet Paşa, mukaddimenin altıncı bölümünü tercüme etmiş ve bu kısım *Mukaddime-i İbn-i Haldûnun fasl-ı sadisinin tercümesidir* adı ile 1277 (1860) yılında İstanbul'da basılmıştır.

8 Abidin Sarayı, 7 Safer 1256 (mahfaza 209), Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, mülhak, s. 50.

üzere İstanbul'dan yeni mütercimlerin getirilmesini sağlamış ve en sonunda Mısır'da değişik diller arasında tercüme yapabilecek yerli mütercimler yetiştirecek bir okulun kurulmasına varan bir dizi tedbir almıştır. Mütercim meselesini değişik yollar ile çözen Vali'nin tercüme edilmesi gereken eserlerin tercümesi işini de bizzat, dikkatle takip ettiği görülür. Mesela bir Avrupa hükümdarı tarafından kendisine hediye edilen kitabın ne kadar zamanda çevrilebileceğini baş mütercime sormuş, bu sürenin üç ay olduğunu öğrenince kitabı üç kısma ayırtıp üç mütercime verilmesini ve işin bir ayda bitirilmesini istemiştir.[9]

Yukarıda belirtildiği üzere pragmatik üslubu ile tercüme işini yürüten Mehmed Ali'nin kitapların basımı konusunda da farklı yollar takip ettiği görülür. Tercüme işinde tecrübesine güvendiği mütercimlerin eserlerinin doğrudan doğruya basılmasını, yapılan tercümeyi kontrol etme ihtiyacı duyulduğunda ise bunların gözden geçirilip düzeltilmesini istemiştir. Elimizde Vali'nin bu işleri bizzat takip ettiğine dair birtakım bilgi ve belgeler bulunmaktadır. İtalya tarihi ile ilgili kitabın mütercimininin en yakın zamanda kitabın orijinali ile İskenderiye'ye gitmesi ve tercümeyi tashih etmekte olan Aziz Efendi ile görüşüp birtakım kontrollerin ve düzeltmelerin yapılması konusundaki 11 Cemaziyelâhir 1245 [8 Aralık 1829] tarihli emri ile Seryus Efendi'nin çevirdiği beş dildeki lügatin tashihlerini bizzat mütercimin kendisinin Bulak Matbaası'na giderek yapması ve yanında dil bilen bir uzmanın bulunması konusundaki talimatı bu yakın ve titiz ilgisini gösteren örneklerdir.[10]

Mehmed Ali Paşa'nın Türkçe ve Arapça'ya Fransızca'dan tercüme edilmesi gereken kitapların bir an evvel hazırlanması konusunda uyguladığı pragmatik usullerinden birisi de, Avrupa'ya tahsile gönderdiği öğrencileri meslekleri ile ilgili (bazen de meslekleri dışında) en azından bir eseri tercüme etmekle görevlendirmesidir. Paşa'nın 1826 yılında Avrupa'ya tahsile gönderdiği öğrenciler mezun olup Mısır'a döndüklerinde onları Kahire Kalesi'ndeki dîvânında kabul edip her birisine Avrupa'da tahsilini gördüğü konu ile ilgili Fransızca bir eser vererek onu Arapça'ya tercüme etmelerini

9 Comte d'Estormel, *Journal d'un Voyage au Levant*, Paris 1844'ten naklen bkz. Jack Tajir, *Hareket el-tercüme bi-Mısr hilâl el-karn el-tâsi' aşer*, Kahire: Dâr el-Maarif, [t.y.], s. 15–16.

10 Bu iki örnek için bkz. Jack Tajir, *a.g.e.*, s.37–38. Seryus Efendi, beş dilde hazırlanmış bu lügati Mehmed Ali'ye sunmuş, o da bu kitabın basılmasını istemiştir. *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinin 3 Ramazan 1247 tarihli 348. sayısındaki bu haber için bkz. Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, 2. cüz , Kahire: Matbaat Dâr el-Kütüb el-Mısrıyye, 1928 / 1346, s. 385; Jack Tajir, *a.g.e.*, s. 37 ve Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 190. Ancak çalışmamız sırasında bu kitabın basılı bir nüshasına rastlanmamıştır.

ve görevlerini bitirmeden Kale'nin dışına çıkmamalarını emretmesi, bu hususta ki ilgisinin ölçüsünü açık olarak göstermektedir.[11] Valinin bu hususta ki ilgisi sürekli bir şekilde devam etmiştir. Clot Bey'e 1833 tarihinde gönderdiği bir emirde, Avrupa'ya tıp tahsili için gönderilen öğrencilerin okudukları kitapları anbean tercüme etmelerinin gerekliliğinin hatırlatılmasını ve bununla ilgili emrin öğrencilere, 'Arap evlatlarına Arapça, Türk evlatlarına Türkçe' olarak kendi mührünün bulunduğu emirnâmeler ile gönderilmesini istemiştir.[12] Mehmed Ali'nin tercüme konusunda öğrencilerin dil bilgisinden yararlanma hususundaki bu aşırı taleplerinin en şaşırtıcı örneği, Avrupa'dan dönen talebelerin İskenderiye karantinasında bekledikleri sürelerde bile ellerine Fransızca eser verdirip çevirmelerini istemesidir.[13]

Fen, mühendislik ve askerlik konularına ait teknik seviyede yazılmış kitapların seçimini ilgili uzmanlara bırakan Mehmed Ali, hassas saydığı konular ile ilgili kitapların seçiminde ise bizzat kendisi karar vermekteydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Machiavelli'nin *Prens* adlı eserinin tercümesini okuduktan sonra bunun herkes tarafından okunmasını lüzumlu görmeyip onun yerine İbn Haldûn'un tarihini ve mukaddimesini üstün görmüş olan Paşa, Fransız âlimlerinin Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği dönemde yazmış oldukları *Discreption d'Egypt* adlı külliyattan Mısırlılar'ın ahlâkı konusuna ait eserin tercüme edilmesini emretmiş, ancak daha sonra bunu incelemiş ve basımının uygun olmadığı kanaatine vararak baskısına cevaz vermemiştir.[14]

Burada ihtiyaçlara cevap verecek sistematik —özellikle okulların ve ordunun ihtiyaçlarını karşılaması açısından— bir tercüme hareketinin varlığından bahsetmek gerekir. Bu konuda Tajir ve Şeyyal'in öncü çalışmaları dışında tercüme hareketinin değişik yönlerini irdeleyip aydınlatacak, gereği gibi detaylı çalışmalar yapılmamış olsa da eldeki bilgiler bunun boyutlarının büyük ölçülerde olduğunu ve sistematik şekilde yapıldığını göstermektedir. 1843 yılında Medâris Dîvânı'ndan diller okuluna (Medreset el-Elsün) gönderilen yazıda, Medâris Dîvânı'na bağlı tercüme kalemi ile diller okulunun mütercimlerinin bir yıl içinde değişik konulara müteallik altmış yedi kitabı Fransızca'dan Arapça ve Türkçe'ye tercüme ettikleri, verilen yüksek emre (Mehmed Ali'nin emri) uygun olarak Erkân-ı Harp

11 Abdurrahman el-Râfii, *Asr Muhammed Ali*, 4. bs., Kahire: Dâr el-Maarif, 1982/1402, s. 537.

12 Emin Sami Paşa, *a.g.e.*, 2. cüz, s. 414 ve Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 93-94.

13 Emin Sami Paşa, *a.g.e.*, 2. cüz, s. 434.

14 21 Zilkade 1252 / 27 Şubat 1837 tarihli bu yazışma için bkz. Abidin Sarayı Arşivi – Defter 79 – Maiyye Türkî no. 775. Türkçe belgenin özeti için bkz. Jack Tajir, *a.g.e.*, s. 17.

ACICA LIBRARY

Başkanı Süleyman Paşa (Fransız Sèves), Mahmud Bey (Türk), Kâni Bey (Türk), Hakkâkyan Bey (Ermeni) ve başka kişilerden oluşan bir heyetin bu kitapları dikkatle incelediği ve bunlardan ihtiyaca cevap veren on dört tanesinin basılmasının uygun bulunduğu belirtilmektedir. Bu yazıda ayrıca o andaki ihtiyaca cevap vermek üzere seçilen bu on dört tercüme kitabın basılmadan önce asılları ile titiz şekilde karşılaştırılması ve terminolojinin gözden geçirilmesi; eğer tercüme kaleminde değişik bilim dallarının terminolojisi konusunda bir boşluk var ise yeni terimlerin türetilmesi konusunda ciddi çalışmaların yapılması için Tercüme Kalemi Nâzırı'nın görevlendirilmesi istenmiştir.[15]

2. TÜRKÇE TERCÜMELERİ KİMLER YAPARDI?

Mısır'daki tercüme hareketini ciddi şekilde inceleyen Cemaleddin Şeyyal'in de haklı şekilde tespit ettiği gibi, tercümeleri yapanlar üç grup halinde ele alınabilir. Birinci grup Suriye asıllı olanlar ve daha çok tıbbî metinleri Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edenler; ikinci grup Avrupa'da tahsil gören veya diller okulu mezunu olan Mısırlı gençler —bunlar daha çok meslekleri ile ilgili metinleri Fransızca'dan Arapça'ya çevirmişlerdir–; üçüncü grup ise Türkçe'ye tercüme yapan mütercimlerdir. Şeyyal'e göre Türkçe'ye tercüme yapanların hepsi, vilayet veya ordu hizmetinde çalışan Türk asıllılar ile Türkçe konuşan memurlardan oluşmaktadır ve bunlar arasında diller okulu mezunları –Türkçe'yi iyi şekilde bilmemelerinden dolayı— bulunmamaktadır.[16] Ancak, Şeyyal'in bu konudaki kanaati tam olarak doğru değildir. Zira daha sonra bahsedeceğimiz gibi diller okulu talebeleri arasından Türkçe – Arapça arasında tercüme yapanlar da yetişmiştir.

İlk dönemlerdeki yenilik teşebbüslerinde hep İstanbul'a yönelen Mehmed Ali Paşa daha önce de anlattığımız üzere İstanbul'dan hazır tercüme edilmiş eserleri getirtip Mısır'da basılmasını sağlıyordu. Bunun yanında etrafında dil bilenlerin sayısının, artan değişik tercüme işlerini karşılayamaz olduğunu gördüğünden İstanbul'dan da Fransızca bilen mütercimlerin getirilmesini istemişti.

Mehmed Ali'nin Mısır'da başlattığı ilk tercümeler, onun birçok yenilik projesinde öncü rol oynayan Osman Nureddin'in bizzat kendisi tarafından

15 Türkçe belgenin Arapça tercümesi için bkz. Jack Tajir, *a.g.e.*, s. 38.
16 Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 159.

veya onun nezaretinde yapılmıştır. Aslen Midilli Türkleri'nden olan ve babasının sarayda saka olması hasebiyle 'Sakazâde Nureddin' diye bilinen Osman Nureddin, zekasıyla küçük yaşta Paşa'nın ilgisini çekmiş ve tahsil için Avrupa'ya ilk gönderilen gençler arasında yer almış, 1817'de Mısır'a dönüşünden sonra birçok yenilik projesi başlatmıştır. Bulak'ta İbrahim Paşa'nın sarayında ilk modern kütüphaneyi kurmuş ve 1820–1821 yılında maiyetine verilen bazı öğrencilere geometri, Arapça, Türkçe ve İtalyanca öğretmeye başlamıştır.

1820 yılında Vali, maiyetinde çalışanlar arasında Fransızca bilen ve bu dilden Türkçe'ye tercüme yapabilecek olan mütercimlerin sayısının, onun modernleşme hareketinin ihtiyaçlarını karşılamayacağını görünce, İstanbul'daki temsilcisi olan kapı kethüdasına 5 Rebiyülevvel 1236 [11 Aralık 1820] tarihinde bir talimat göndermiştir. Bu talimatta: Mısır'da Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme yapabilecek insanlara büyük ihtiyaç bulunduğu belirtilerek, bunun için bu iki dili iyi bilen, değişik bilim dallarını (Fünûn) bilen ve bunlara ait eserleri Türkçe'ye 'fasih' bir lisan ile aktarabilecek olan mütercimlerin tespit edilmesini ve bu iş için acele olarak iki kişinin gönderilmesi için gereken masrafların yapılmasını emreder.[17]

Bu arada Osman Nureddin maiyetinde olup, yukarıda işaret ettiğimiz okulda yetişmiş öğrencilere, onun nezaretinde çevrilmek üzere 'fennülharb'e ve 'sanayi'e ait kitaplar verilmeye başlanmıştır. Osman Nureddin, 1822'de modern Mısır ordusu kurulurken, Fransız Sèves ve Mühendis Ahmed Efendi ile beraber bu konuda programlar hazırlamış ve burada okutulacak kitapların tercümesi için hazırlıklar yapmıştır. 1823'te Mısır ordusunun seraskeri tayin edilen Osman Nureddin Bey'in nezareti altında İngiliz bahriyesinin kanun ve tüzükleri çevrilmiştir. Birçok sivil ve askerî okulun kurucusu olan Osman Nureddin, 1827'de Mısır donanmasının komutanı olmuş ve paşalık rütbesini almıştır. Birçok modernleşme projesinin başlatılması ve başarı kazanmasında önemli katkıları olan Osman Nureddin Paşa, 1833'te Girit Adası'nda çıkan hadiseler konusunda Vali Mehmed Ali Paşa'dan farklı şekilde düşündüğü ve onun politikalarını uygun görmediği için istifa edip padişahın hizmetine girmiştir.[18]

Osman Nureddin'in Avrupa dillerinden Türkçe'ye tercüme edilen, özellikle askerî kitaplar konusunda önemli katkıları olmuş, bunun yanı

17 Belgenin özeti için bkz. Jak Tajir, *a.g.e.*, s. 20–21.

18 Osman Nureddin Paşa için bkz. Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 36, 70–71, 95–101; Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Matbaa-i İtimad, 1938, s. 234–235, 434–436; Abdurrahman el-Râfii, *Asr Muhammed Ali*, s. 386–388.

sıra bizzat kendisinin de Türkçe'ye tercüme ettiği bazı kitapları basılmıştır.[19] Osman Nureddin'in tercüme ettiğini ve basıldığını tespit ettiğimiz kitapları şunlardır: *Tâlimnâme-i piyâdegân* (Ahmed Halil Efendi ile birlikte) / 1239 [1824], 1245 [1830]; *Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye* / 1242 [1827], 1282 [1865]; *Kavâid-i mu'tebere-i umûr-ı bahriyye* / 1243 [1828]; *Kânunnâme-i asâkir-i süvâriyân-ı cihâdiyye* / 1245 [1830].

Edhem Bey (Paşa)

19 Osman Nureddin'in, Mehmed Ali Paşa'nın miralay rütbesi verdiği Kibert isimli bir Batılının kitabından yaptığı *Menâfi' el-mücâhidîn* adlı bir de basılmamış tercümesi bulunmaktadır. Bkz. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen ve diğerleri, *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*, c. I, İstanbul: IRCICA, 2004, s.73.

Mısır'da, askerlik sahasında basılan tercüme kitapların dışında matematik ve tarih konularında da Batı dillerinden tercüme edilen eserlerin basıldığı görülür. Mehmed Ali döneminde askerî, idarî ve eğitimle ilgili değişik görevlerde bulunmuş, sarayın adamlarından olan İbrahim Edhem Bey'in (Paşa, 1785–1865)[20], Medreset el-Elsün'de Türkçe ve Arapça'ya tercüme edilecek olan kitapların seçiminde söz sahibi olduğu, tercüme edilen eserleri kontrol ederek doğruluğundan emin olmadıklarını geri çevirdiği ve yeniden yaptırdığı, yani ciddi mânâda editörlük yaptığı bilinmektedir. İbrahim Edhem'in bizzat kendisi, Adrien-Marie Legendre'ın (1752–1833) *Eléments de géométrie* adlı Fransızca matematik kitabını *Kitâb-ı usûl el-hendese* ismiyle Türkçe'ye tercüme etmiştir (Kahire, 1252 [1836]). İbrahim Edhem'in matematik sahasındaki bir diğer eseri ise *Kitâb-ı usûl el-hendese*'nin bazı kısımlarını ihtiva eden *Makâlât el-hendese* adlı kitaptır (Kahire, 1252 [1836–37]).

Mehmed Ali'nin emri ile tarih konusunda Batı dillerinden tercüme yapan isimlerden birisi, İbrahim Paşa'nın memlûklerinden olan ve hakkında fazla bilgi bulunmayan Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi, Carlo Botta'nın *Târih-i İtalya* ve Duc de Rovigo'nun *Târih-i Napolyon Bonaparta* isimli kitaplarını Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Batı dillerinden tercüme yapan bir diğer bir isim ise Ali Rıza Efendi'dir. Vali Said Paşa döneminde, William Robertson tarafından yazılan *History of America* adlı kitabı, İngilizce'den Türkçe'ye *Târih-i Amerika* adıyla tercüme eden Ali Rıza Efendi, Mısır ulemâsındandır. Bu kitabın baskı tarihi 1274 [1858]'tür.

3. TERCÜME İŞLERİNİN KURUMLAŞMASI

A. DİLLER OKULU (MEDRESET EL-ELSÜN)

Modern bir idarî yapı kurmak ve zengin bir ülke oluşturmak için gereken yeni bilgileri aktarma ihtiyacını karşılayabilmesi için değişik diller arasında tercüme yapabilecek iyi yetişmiş mütercimlere ihtiyacı olan Mehmed Ali Paşa, acil tercüme ihtiyacını karşılamak konusunda el altında bu-

20 İngiltere'de topçuluk tahsili aldıktan sonra sanayi kuruluşlarında eğitim görmüş olan İbrahim Edhem Bey, orada bulunduğu sırada İngilizce'ye hâkim olmuş, Fransızca'yı da kendi kendine, iyi derecede öğrenmiştir. Topçuluk ve matematik sahalarında ileri derecede bilgi ve ihtisas sahibi olan İbrahim Edhem Bey, Mısır'da topçuluğun kurucuları arasındadır. İbrahim Edhem için bkz. Ebu'l-fütuh Rıdvan, *Tarih Matbaat Bulak*, Kahire 1953, s. 9, 95, 145, 154, 457, 463; Ahmed İzzet Abdülkerim, *a.g.e.*, s. 114–115, 407, 423; Melek Dosay, "İbrahim Edhem Paşa", *OTAM*, sayı 7 (Ankara 1996), s. 113–117.

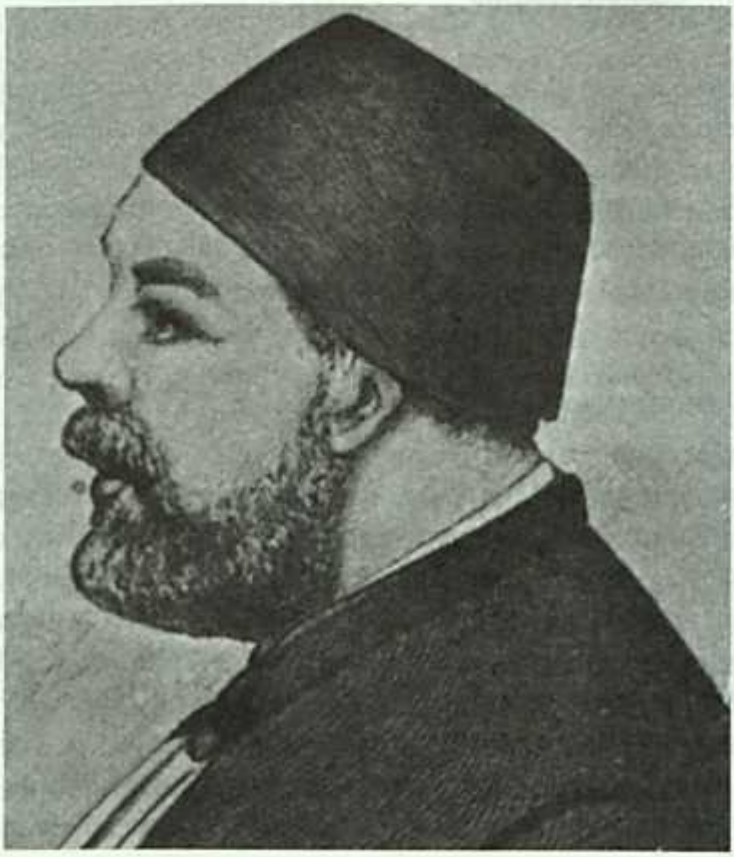
lunan mütercimlerin sayısı yeterli olmadığından 1835 (1251)'te 'Tercüme Okulu' (Medreset el-Terceme) veya 'Mütercimler Okulu' (Medreset el-Mütercimîn) adı ile bir okul kurmuştur. Daha sonra 'Diller Okulu' (Medreset el-Elsün veya Elsün Medresesi) adı ile şöhret bulacak bu okulun başına, Ezher menşeli ve Paris eğitimli olan dönemin meşhur bilim adamı Rifâ'a el-Tahtavî'yi (ö. 1873) getirir. Okulun beş yıllık eğitim süresinde Arapça, Türkçe ve Fransızca'nın yanında matematik, coğrafya ve tarih dersleri müfredat programının ana derslerini oluşturmuştur. Öğrencileri daha çok yerli Mısırlılar'dan oluştuğu için okulun Türkçe eğitimi konusunda büyük bir başarı sağladığı söylenemez. Müdür Rifa'a Bey'in Arapça'nın yanında sırf Fransızca bilmesinin de bunda etkisi olmuştur. Bununla birlikte Türkçe'nin burada beş yıl boyunca okutulmuş olması dolayısıyla Mısırlı gençler arasından Türkçe'yi öğrenip Türkçe-Arapça arasında tercüme yapabilecek bilgi ve tecrübeye sahip olanların yetiştiği muhakkaktır. Mehmed Ali Paşa'nın ölümüne kadar Mısır'daki eğitim ve kültür hayatına aktif şekilde katkısı olan diller okulunun mensupları arasında Türkçe-Arapça arasında tercüme yaptığını tespit ettiğimiz bazı isimleri şu şekilde sıralayabiliriz.[21]

- Halife b. Mahmud el-Mısrî: Okula 1836-37'de giren talebelerdendir. Mısır okullarında muallimlik yapmış ve Prens Mustafa'nın da hocalığında bulunmuştur. İstanbul'da bulunduğu süre içinde Maarif Meclisi azası olarak görev yapmıştır. Mısır'da birinci bölümü Arapça, Türkçe, Fransızca sözlük; ikinci bölümü Arapça ve Türkçe karşılıklarıyla Fransızca gramer olan *Kalâid el-cümân fî fevâid el-tercümân* (1266 [1850]) adlı bir kitabı basılmıştır.
- Murad Muhtar Moralı: Okula 1837 yılında giren talebelerdendir. Daha sonra Dâr el-Kütüb el-Hıdiviyye'de nâzırlık yapmıştır. Türkçe, Yunanca, Arapça ve Fransızca bilen Mehmed Murad Efendi'nin Mısır'da *el-Nuhbet el-zekiyye fî el-lugat el-Türkiyye* (1873; 1877; 1882-83; 1891-92) isimli bir kitabı ile *Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebî el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min*

21 Diller okulu konusundaki bilgilerimiz Ahmed İzzet Abdülkerim'in *Tarih el-tâ'lim fî asrı Muhammed Ali*, Jack Tajir'in *Hareket el-tercüme bi-Mısr hilâl el-karn el-tâsi' aşer*, Cemaleddin Şeyyal'in *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fî asrı Muhammed Ali* ve J. Heyworth-Dunne'un *Introduction to the history of education in modern Egypt* (London: Luzac and Co., t.y.) isimli kitaplarından derlenmiştir. Bu konuda bağımsız ve ayrıntılı bir çalışmaya rastlamadığımızdan yukarıdaki isimleri değişik taramalardan elde ettiğimiz bilgilere dayalı olarak tespit etmiş bulunmaktayız.

nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib (1880; 1888; 1895; 1896) adlı bir de Arapça tercümesi basılmıştır.

- Laz Mehmed Efendi: 1837'de okula girmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Arapça birçok tercümesinin yanında Maraşlı Mehmed Efendi'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümeden Türkçe'ye aktardığı *Irmaklar ile derelerin istikşâfına dâirdir* (1859–60) adlı bir kitabı vardır.
- Mustafa el-Girîdî: Okula 1837'de girmiştir. Türkçe, Yunanca, Arapça ve Fransızca bilmektedir.
- Mehmed Kadri (1821–1888): Rifa'a Bey'in müdürlüğü sırasında okula girenlerdendir. Babası Anadolulu, annesi ise Mısırlı'dır.

el-Dürr el-müntahâb min lugat el-Fransis ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab adlı lügatin sahibi olan Mehmed Kadri Bey (Paşa)

Zekâsı ve tercümedeki başarısı ile dikkat çekmiş, Hıdivin oğlu Prens Tevfik'in hocalığını yapmıştır. Mısır'da değişik idarî ve yargı görevlerinde bulunan Mehmed Kadri Paşa, Maarif ve Adalet nâzırlığı da yapmıştır. Özellikle hukuk konusunda telif ve tercüme birçok eseri bulunan Mehmed Kadri Paşa'nın *el-Dürr el-müntahâb min lugat el-Fransis ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab* (1875) adlı bir de lügati bulunmaktadır.[22]

- Ali Cizeli: İsminden Güney Mısır'daki Cize bölgesinden olduğu anlaşılan Ali Efendi hakkında Mısır mekteplerinde hocalık yaptığı dışında bilgi yoktur. Diller okulunda eğitim almış olması muhtemeldir. Rifâ'a Râfi Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya aktardığı matematik konusundaki bir kitabı, *Tercümet ifâzat el-ezhân fî riyâzet el-sıbyân* (1259 [1843]) adıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Yukarıda ele aldığımız altı kişiden yalnız sonuncusunun, yani Ali Cizeli'nin ana dili —veya temel kültür dili— Türkçe olmayıp, yerli Mısırlı olduğu anlaşılmaktadır. Ali Cizeli'nin Türkçe'yi okulda öğrendiği ve daha önce ifade ettiğimiz üzere Arapça–Türkçe arasında arasında tercüme yaptığı, diğerlerinden farklı olarak üçüncü bir Batı dilinden doğrudan Türkçe'ye tercüme yapma imkânına kavuşmadığı anlaşılmaktadır.

B. TERCÜME ODASI

Diller okulundan yetişen genç mütercimlerden Fransızca–Arapça arasında tercüme yapanların sayısında artış olunca, bunların yaptığı tercümelerin doğruluğunu kontrol edecek bir mekanizmaya ihtiyaç doğmuştur. Özellikle fen kitaplarının Fransızca'dan tercümesi sırf dil bilgisi ile yetinilerek yapılamayacağından, 1841 (1258)'de okulun içinde, yapılan tercümeleri kontrol etmekle görevli bir 'Tercüme Odası' kurulmuştur.[23] Her biri kalem adı ile bilinen dört bölümden oluşan tercüme odasının, birinci kalemi matematik bilimlerine, ikinci kalemi tıbbî ve tabiî bilimlere, üçüncü kalemi sosyal ve beşerî bilimlere ayrılırken, dördüncü kalemi Türkçe tercümeye hasredilmiştir. Bu düzenlemeden de anlaşıldığına göre, mütercim sayısının

22 Abdurrahman el-Râfiî, *Asr İsmail*, I, Kahire: Dâr el-Maarif, 1982/1402, s. 283–284.

23 Tercüme Kalemi hakkında bilgi için bkz. Ahmed İzzet Abdülkerim, *a.g.e.*, s.339–344; Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 42–44.

sınırlı olmasından dolayı Türkçe tercümede Arapça'da olduğu gibi bir ihtisaslaşma yapma imkânı bulunmamaktadır.

Her kalemin başına o sahada uzmanlığı olan birisi tayin edilirken emrine yardımcı ve belirli sayıda diller okulu öğrencisi tahsis edilmiştir. Türkçe kaleminin başına Dîvân el-Medâris mütercimi Minas Efendi getirilmiş, emrine de okulun dört öğrencisi ve dört mübeyyiz tahsis edilmiştir. Tercüme Odası İbrahim Paşa'nın kısa valiliği sırasında yeniden iki kalem halinde (Arapça ve Türkçe) düzenlenmiş ve Türkçe kalemin başı olan mirliva Kâni Bey aynı zamanda tercüme odasının da başı olmuş ve buraya vilayetin değişik dairelerinde çalışan muktedir mütercim ve yardımcıların istihdam edilmesini istemiştir.[24]

Bu iki kurumun tercüme hareketine sağladığı canlılık, Arapça ve Türkçe'ye çevrilen kitapların sayısında gözle görülür bir artışa sebep olmuştur. Tercüme Odası'nın kurulmasından iki yıl sonra yukarıda işaret ettiğimiz üzere Süleyman Paşa, Mahmud Bey, Kâni Bey ve Hakkâkyan beylerden oluşan heyet, Arapça ve Türkçe'ye tercümesi tamamlanan altmış yedi kitabı gözden geçirip bunlardan on dördünün basılmasını uygun bulmuştur.[25]

4. DOĞU DİLLERİNDEN YAPILAN TERCÜMELER

Mısır'daki çok yönlü tercüme hareketi içerisinde, eski Osmanlı edebî geleneği içinde üç dil, yani elsine-i selâse (Türkçe, Arapça, Farsça), arasında yapılan değişik tercümelerin bir kısmının daha önce İstanbul'da basılmış olduğu görülür. Bu üç dil arasında yapılan bazı tercümeler ilk defa olarak Mısır'da basılmıştır. Bir kısmı ise basılmamış, yazma halinde kalmıştır.

Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilen eserler arasında *Koçi Bey risâlesi* önemli yere sahiptir. Sultan IV. Murad için yazılan Osmanlı Devleti'nin gidişatı ile ilgili bu eseri, Mehmed Ali'nin Arapça'ya tercüme ettirmesi ise dikkate değer bir husustur. Risalenin tercümesi Abdullah Efendi Aziz bin Halil (Dîvân kâtibi) tarafından yapılmış ve 1825'te tamamlanmıştır.[26] Bu tercüme, Arapça bilmeyen Mehmed Ali'nin, maiyetindeki Arapça konuşan ricalin okumasını temin etmek için yapılmış olmalıdır. Tercümenin yazma halinde kalarak basılmamış olması, sadece Vali'nin etrafındaki Türkçe bilmeyen sınırlı çevrenin okunmasını temin etmek için olsa gerektir.

24 *Vekâyi-i Mısriyye*, 26 Zilkade 1264 [24 Ekim 1848], sayı 127.
25 Jack Tajir, *a.g.e.*, s. 38.
26 Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, mülhak no: 5.

Koçi Bey risâlesi, Mısır'da Arapça'ya tercüme edilip Arapça bilenlerin dikkatine sunulurken İstanbul'da buna paralel başka bir tercümenin yapıldığı görülmektedir. Bu da Mısırlı meşhur tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin (ö. 1825) Fransızlar'ın Mısır'ı işgallerini ve terk etmelerini konu alan *Muzhir el-takdis bi-hurûc tâifet el-Fransis* adlı tarih kitabıdır. el-Cebertî eserini 1216'da [1801–1802] tamamlayarak Osmanlı veziri Yusuf Paşa'ya ithaf etmiş, Paşa da eseri İstanbul'a dönünce Selim III'e sunmuştur. Kitap padişahın isteği üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kitabın daha sonra Mütercim Âsım (ö. 1819) tarafından yapılan tercümesi ise 1235 [1819]'te tamamlanmıştır.[27]

Yukarıda işaret ettiğimiz Arapça–Türkçe arasında yapılan karşılıklı tercümelerden yazma halinde kalanların dışında, geniş okuyucu kitlesine ulaştırılması istenildiğinden basılmış olanların başında İbrahim Halebî'nin eserinin Mütercim Âsım Efendi tarafından yapılan tercümesi gelir. *Tercüme-i Siyer el-Halebî* adlı bu sîret kitabı, 1248 [1833] ve 1251 [1835–36] tarihlerinde arka arkaya iki kere Mısır'da basılmıştır. Mütercim Âsım'ın Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği ve Mısır'da basılmış olan bir diğer kitabı ise *Kâmus tercümesi* olarak bilinen *el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît*'tir. Mütercim Âsım'ın beş yılda tamamladığı sözlüğün ilk baskısı İstanbul'da (1230–33 [1815–17]) yapılmış ve Padişahın emriyle İstanbul'daki bütün kütüphanelere gönderilmiştir. Kitap Mısır'da ise 1250 [1834] yılında üç cilt halinde basılmıştır.

Bu değerli sözlükten sonra basılan bir diğer mühim kitap Muhyiddin Ahmed b. İbrahim'in *Maşârî' el-eşvâk ilâ mesârî' el-uşşâk* adlı eserinin Türkçe tercümesi olmuştur. Müslümanlar'ı cihada teşvik etmek için yazılan bu eseri, meşhur Osmanlı şairi Bâki, Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle 975 (1567) yılında Türkçe'ye çevirmiştir. Yaptığımız taramalardan *Fezâil el-cihâd* isimli bu Türkçe tercümenin sadece Mısır'da basılmış olduğu anlaşılmaktadır (1251 [1835–36]).[28] Arapça'dan Türkçe'ye tercüme bir diğer kitap ise Ebû el-Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah'ın siyasî ahlâk ko-

27 Mustafa Behçet Efendi'nin yaptığı tercüme, 1807 yılında tamamlanmış ve *Târih-i Mısır* adıyla 1282 [1865]'de İstanbul'da basılmıştır. Mütercim Âsım'ın tercümesi ise basılmamıştır. Mütercim Âsım tarafından yapılan tercümenin Mısır Millî Kütüphanesi'nde iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar için bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye – Tarih Türkî-Halil Ağa – 33 ve ,, Tarih Türkî – 58.

28 Basılmış Türkçe bir nüshasına ne yazık ki ulaşamadığımız bu kitabın, mütercim hattı ile olan bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca Mısır Milli Kütüphanesi'nde de eserin yazma bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha için bkz. Dâr el-Kütüb el-Mısriyye– Fıkıh Hanefî Türkî Kavala – 56.

nusundaki eserinin Nahîfî tarafından yapılan tercümesidir. *Nehc el-sülûk fî siyâset el-mülûk* isimli bu kitap, 1257 [1841] ve 1272 [1856] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır.

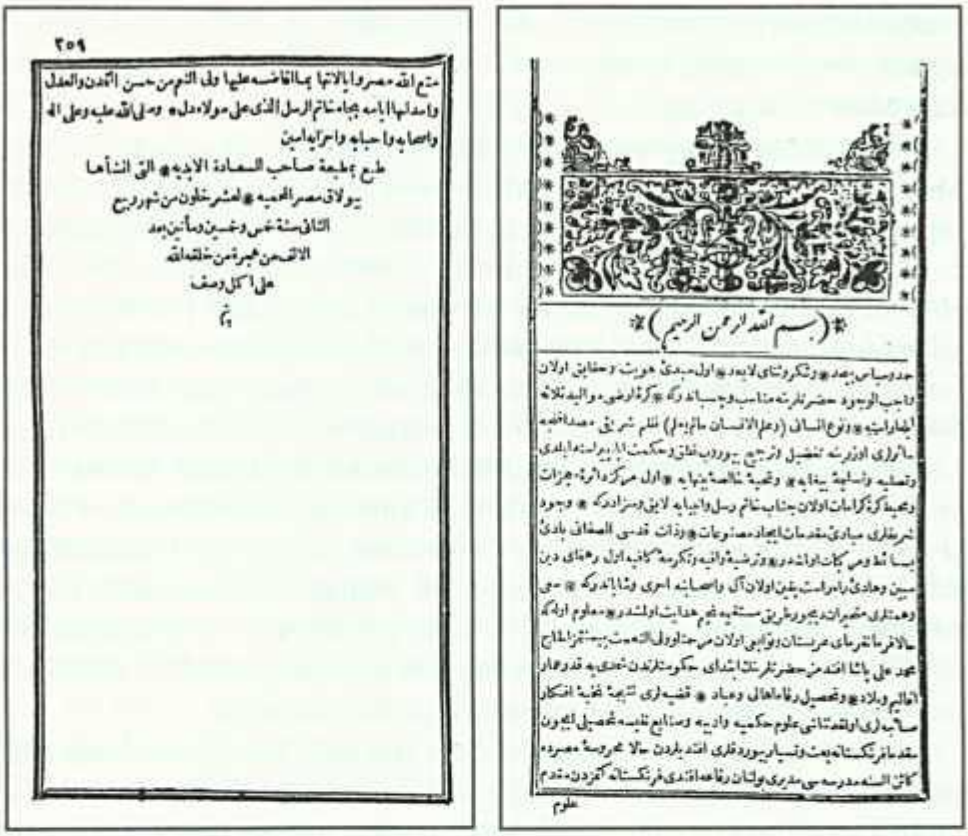
Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilen kitapların, yine yoğun olarak Mehmed Ali Paşa döneminde basıldıkları ve bunların çoğunlukla dinî kitaplar oldukları görülür. Bunların en mühimleri, Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî'nin (ö. 1699) tercümesi olan *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân*'dır. Bu tercüme, 1256 – 1279 [1840 – 1863] yılları arasında Mısır'da altı kere basılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyatı olan *Dürer ve gurer,* Mehmed III zamanında (1595–1603) Süleyman b. Veli Ankaravî tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek 1258 [1842] yılında iki cilt halinde Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Kitabın aynı yıl İstanbul'da da bir baskısı yapılmıştır. Yine aynı sene *Tercüme-i kitâb el-sevâd el-a'zam* adlı kitap Mısır'da basılmış, onu Hâlid-i Bağdâdî'nin *Risâlesi*'nin Şerîf Ahmed b. Ali tarafından yapılan tercümesi takip etmiştir (1262 [1846] ve 1265 [1849]). 1263 [1847]'te ise el-Şehristânî'nin *el-Milel ve el-nihal* adlı meşhur eserinin Nuh b. Mustafa (ö.1070/1659–60) tarafından hazırlanmış olan tercümesi Mısır'da basılmıştır.

Valinin, ailesinin fertlerinin okuması için tarih konusunda İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biri olan İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si ve tarihi yanında temel dinî bilgileri öğrenmeleri için de bazı eserleri özel olarak Türkçe'ye tercüme ettirdiği görülür. Mesela 1845'te Hanefî fıkhı konusundaki bazı risalelerin tercüme edildiği bilinmektedir.[29]

Yukarıda işaret ettiğimiz ve ekseriyeti Arapça'dan Türkçe'ye Vali'nin kendisi, oğlu ve torunları için çevrilip elimize ancak sınırlı sayıdaki yazma nüshaları ulaşmış olan kitapların yanında, Arapça'dan Türkçe'ye çevrildikten sonra basılan bazı eserler de bulunmaktadır. Bu tür eserlerin basılması ile Mısır'da Vali'nin etrafında oluşan Türkçe konuşan geniş çevresine hitap edilmek istenmiştir.

Bu kitaplardan birisi Paris'e gönderdiği öğrencilerin başına imam ve rehber olarak koyduğu, Ezher'den yetişen genç ulemâ nesline mensup Şeyh Rifâ'a el-Tahtavî'nin, Paris'teki günlerine ait müşahede ve görüşlerini anlattığı *Tahlis el-ibrîz fî telhîs Bâris* adlı Arapça eseridir. Arapça'sı 1834'te basılan bu eserin Türkçe çevirisi Mehmed Ali'nin arzuhalcisi Rüstem Besim tarafından yapılmış ve kitap 1839 yılında *Seyahatnâme-i Rifâ'a* adıyla Mısır'da basılmıştır.

29 Abidin Sarayı, 7 Safer 1256 (mahfaza 209), Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, mülhak, s. 50.

Rifâ'a el-Tahtavî'nin, *Tahlîs el-ibrîz fî telhis Bâris* adlı Arapça eserinin Rüstem Besim tarafından yapılan tercümesinin ilk ve son sayfaları
(Bulak Matbaası 1255 [1839])

Bunların dışında Arapça'dan Türkçe'ye çevrilen kitapların bir kısmı ise esasen Fransızca'dan Arapça'ya çevrilen, Arapça'dan da Türkçe'ye aktarılan metinlerdir. Kahire'de doğrudan Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme yapabilecek kâfi sayıda mütercimin bulunmamasına karşılık, bu dilden Arapça'ya tercüme yapabilecek çok sayıda mütercimin yetişmesi (Avrupa'ya gönderilenler ile Tercüme okulundan yetişenler) bu eserlerin Arapça'ya tercümesini kolaylaştırmıştır. Eserlerin Arapça bilen Türk mütercimler ve Türkçe öğrenen Mısırlı mütercimler tarafından Türkçe'ye tercümesi kolayca temin edildiğinden bu dolaylı yolun tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Mısır'da basılan kitaplar arasında Fransızca'dan Arapça'ya, Arapça'dan

da Türkçe'ye tercüme edilerek basıldıkları tespit edilen kitaplardan ikisi Fransız hekim Antoine Clot (Clot Bey)[30] tarafından Mehmed Ali Paşa'nın emri ile halka tıp ve sağlık konularında genel bilgiler sunmak ve onları belirli hastalıklar konusunda eğitmek maksadı ile özel olarak yazdırılmış, Arapça'ya ve Türkçe'ye tercüme edilerek bastırılmıştır. Bu kitapların ilki *Maladie des Enfants*'in tercümesi olan *Muâlece-i etfâl* adlı kitaptır. Çocuk hastalıkları hakkındaki bu kitap Arapça'sı ile aynı yılda, yani 1260 [1844] yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır. İkinci kitap ise *Tercümet kitâb-ı künûz el-sıhha* ismini taşımaktadır. Arapça'sı 1260 [1844–45] yılında basılan kitabın, Türkçesi'nin baskı tarihi 1261 [1845]'dir. Her iki kitap da Mustafa Resmî el-Çerkesî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmişlerdir.

Bu şekilde tercüme edilen kitapların iki tanesi ise matematik konusundadır. Bunların ilki Rifâ'a el-Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya tercüme ettiği, Ali Cizeli'nin de Türkçe'ye çevirdiği *Tercümet ifâzat el-ezhân fî riyâzet el-sıbyân* adlı kitaptır. Kitap, Arapça'sı ile aynı yılda (1259/1843) basılmıştır. Diğeri ise yine el-Tahtavî'nin Arapça tercümesinden Türkçe'ye tercüme edilmiş olan *Mebâdi-i hendese* adlı kitaptır. Bu kitabın da ilk baskısı 1259 [1843]'da yapılmış, 1270 [1854]'te tekrar basılmıştır. İkinci baskıda kitabın birinci baskısında görülen hatalar düzeltilmiş ve başına bir sözlük eklenmiştir. Kitabın Arapça'sının baskı tarihi ise 1258 [1842]'dir. Aynı şekilde tercüme edilmiş olan bir diğer kitap, baytarlık konusundaki *Kânunnâme-i baytârî* adlı kitaptır. Fransızca'dan Arapça'ya Yusuf Fir'avn tarafından tercüme edilen, Türkçe ve Arapça iki dilli olarak basılan kitabın baskı tarihi 1835'tir.[31] Bu şekilde tercüme edilmiş olduğunu tespit ettiğimiz son kitap ise Maraşlı Mehmed Efendi'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümenin Türkçe'ye tercümesi olan *Irmaklar ile derelerin istikşâfına dâirdir* adlı kitap olmuştur (1276 [1859–60]).

Arapça'dan Türkçe'ye yapılan tercümeler arasında 1266 [1849–50] tarihinde basılan resmî bir rapor da bulunmaktadır. Mehmed Ali Paşa döneminde Türkçe, idare dili olarak ön planda olduğundan idarî karar ve raporlar ilkönce Türkçe yazılıp daha sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir.

30 Clot Bey (1793–1868), Marsilya'da hekimlik yaptıktan sonra Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın hekimi oldu. Kahire yakınlarında kurulan tıp okulunun nazırlığına getirildi ve Mısır'daki değişik tıbbî eğitim kurumlarının kurulmasında önemli rol oynadı. Veba ve kolera salgınlarıyla yaptığı mücadeleler ile ün kazandı. Bu çalışmaları sebebiyle kendisine 'Bey' unvanı verildi. Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra Marsilya'ya döndü.

31 Şeyyal bu kitabın Türkçe'ye Yusuf Fir'avn tarafından tercüme edildiğini söylemektedir (Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 90). Ancak Yusuf Fir'avn'ın biyografisine dair eserlere bakıldığında onun Türkçe bilmediği ve bu eseri Fransızca'dan Arapça'ya tercüme ettiği anlaşılmaktadır.

Burada işaret ettiğimiz rapor ise bunun aksi olarak ilkönce Arapça yazılmış, daha sonra Türkçe'ye çevrilip basılmıştır. Bu da yukarıda anlattığımız üzere Fransızca'dan Türkçe'ye doğrudan tercüme yapabilecek çok sayıda mütercimin bulunmamasından doğan bir durumdur. Clot Bey'in başında bulunduğu sağlık hizmetleri ile ilgili olarak hazırlanan bu rapor ilkönce kolaylıkla Arapça'ya daha sonra Türkçe'ye tercüme edilmiş olmalıdır.

Mısır'da oluşan canlı kültürel muhit içerisinde doğu dilleri arasında gerçekleşen tercüme hareketinin, Osmanlı'nın üç dil (elsine-i selâse) geleneğinin etkisi altında bazı yeniliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu yeniliğin en bâriz örneği, Sa'dî-i Şirâzî'nin Farsça *Gülistan* adlı, ünlü edebiyat şaheserinin Arapça'ya tercüme edilerek basılmasıdır. Bu tercüme, Valinin İskenderiye'deki dîvânında çalışan Suriyeli Hristiyan kâtiplerinden Cibrail bin Yusuf el-Muhall tarafından yapılmıştır. Çalıştığı dîvânda Türkçe'nin yoğun şekilde konuşulup kullanıldığını gören ve görevi gereği Türkçe öğrenmeye yönelen Cibrail, Osmanlı kültürünün Fars edebiyatına verdiği önemi keşfedince bu lisanı da öğrenmeye başlamış ve bu sayede üç dilli Osmanlı kültürü ile ilişkisini sağlamlaştırmıştır. Serbest şekilde geliştirdiği bu kültürel eğitim programında Sa'dî'nin Farsça eserini okumaya başlayınca onun cazibesinden etkilenen ve Türkçe'den sonra Farsça'ya da kısa bir sürede vâkıf olan Cibrail, *Gülistan*'ın tercümesini kısa bir sürede (6 Ramazan – 16 Şevval 1258) tamamlar. Böylece Şirazlı Sa'dî'nin *Gülistan*'ının ilk Arapça baskısı 1263/1846–47'de Bulak'ta Osmanlı üç dil geleneğinin etkisi ile Suriyeli Hristiyan bir mütercim tarafından gerçekleşir.[32]

Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilerek Bulak'ta 1845'te basılan *Tercüme-i kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir* adlı kitap ise Osmanlı üç dil geleneğinin ilgi çekici bir örneğini sergilemektedir.

5. BATI DİLLERİNDEN YAPILAN TERCÜMELER

Mısır'da özellikle Mehmed Ali döneminde Batı dillerinden yapılan tercümeler konusunda büyük bir hareketlilik olduğu görülmektedir. Yapılan tercümelerin büyük kısmı, modern bir ordunun oluşturulmasına katkıda bulunacak, askerlik, teknik ve fen eğitimi için gereken eserlerdir. Bu dö-

32 *Gülistan*'ın Farsça'sı ise 1827–28 ile 1872–73 yılları arasında Bulak'ta sekiz kere basılmıştır. Bkz. Cheng-Hsiang Hsu, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238–1267 (1822–1851); A Bibliographical Study With a Check List by Title of Arabic Printed Works" (Basılmamış Doktora Tezi, The University of Edinburgh 1985), s. 268–270, no. 104.

nemde basılan teknik ve askerlik konusundaki gerek tercüme, gerekse telif eserlerin bir kısmının ilk baskıları İstanbul'da, ikinci baskıları Bulak'ta yapılmıştır. Bu da Mısır'daki modernleşme hareketinin bâriz bir özelliği olan, ilk safhada İstanbul'u ilham almasının bir göstergesidir. Bunlara Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin *Telhîs el-eşkâl* [İstanbul 1801; Kahire 1824] ve *Mecmûât el-mühendisîn* [İstanbul 1802; Kahire 1825]; Başhoca İshak Efendi'nin *Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye* [İstanbul 1831–34; Kahire 1841–45]; Truguet'nun *Usûl el-maârif* [İstanbul 1788; Kahire 1826] ve *Risâlet fî kavânîn el-milâha* [İstanbul 1787; Kahire 1826] gibi eserleri örnek gösterilebilir.

Daha önce İstanbul'da basılan ve yerli ihtiyaca cevap vermek için Bulak'ta yeniden basılan bu eserlerin yanında Şânizâde'nin İstanbul'da yazıldığı halde basılmayan iki eserinin de ilk defa olarak Bulak'ta basıldıkları görülür. Bu eserlerden birincisi Prusya Kralı Friedrich II'nin kumandanlarına olan tavsiyelerini kapsayan *Vesâyânâme-i seferiyye* adlı eseridir.[33] Bu kitabın Aralık 1822'de Bulak'ta basılıp elimize ulaşan ilk eser olması, Mehmed Ali Paşa'nın modernleşme projelerinin mahiyetini açıklaması bakımından da aydınlatıcı ipuçları vermektedir. Şânizâde'nin Bulak'ta basılan ikinci eseri ise tıp konusundaki *Hamse*'sinin dördüncü kitabı olan *Kânun el-cerrâhîn* (Bulak Matbaası, 1828) adlı kitabıdır.[34] İstanbul mahsulü olup Mısır'da ilk defa basılan eserlere diğer bir örnek ise Mehmed Nureddin tarafından Fransızca'dan tercüme edilen *Kitâb-ı cerr el-eskâl* adlı 'mekanik' kitabıdır.[35]

Tercüme edilip Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da basılan eserlerin önemli bir kısmı ordu için gerekli eğitim ve tâlim metinleridir. Yukarıda işaret ettiğimiz örnekler dışında askerî eğitim için gereken eserlerin çok büyük kısmı Mısır'da Fransızca'dan tercüme edilmiş ve İstanbul ile ilgili olmadan yerli ihtiyaca binaen hazırlanıp basılmıştır. Birçok örneği olan

33 Şânizâde'nin, Prusya Kralı Friedrich II (1712–1786)'nin eserinden yaptığı tercümenin İstanbul'da baskısı olmamıştır. Ancak eserin Ahmed Refik [Altınay] tarafından yapılan tercümesi, *Büyük Frederik'in generallerine tâlimât-ı askeriyesi* ismiyle 1316/1900'de İstanbul'da basılmıştır.

34 Mehmed Ali'nin pek çok konuda olduğu gibi İstanbul'dan işine yarayan eserleri tespit etme ve Kahire'ye getirtip Bulak'ta bastırma konusunda da gösterdiği ilgi dikkate şâyândır. Bu konuda, İstanbul'daki temsilcisi Sadık Efendi'ye gönderdiği 19 Eylül 1825 tarihli emir için bkz. Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 47.

35 Mehmed Nureddin (ö. 1865), Dîvân-ı Hümâyûn'un ilk Müslüman tercümanı Yahya Naci'nin (ö. 1824) oğlu olup İstanbul Mühendishânesi'nde kâtiplik görevinde bulunmuş ve Abbé Charles Bossut (1730–1814)'nin mekaniğe ait eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Bu kitap, 1834 yılında Bulak'ta basılmıştır.

bu eserlerin ilki 1823'te basılan *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* adlı kitaptır. Mehmed Ali Paşa'nın memurlarından olan Ahmed Halil'in bu tercümesinden sonra 1823 ile 1868 tarihleri arasında bu tür çok sayıda eserin basıldığı görülür.[36] Özellikle ilk yıllarda acil ihtiyaçlara cevap vermek için basılan, askerlik ve harp fennine ait bu eserler askerlik tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak, bu kitapların bazılarının maalesef elimize ulaşmamış oldukları anlaşılmaktadır.

Mısır'da askerî kitapların tercüme edilmesini sağlayan belli başlı isimler arasında Osman Nureddin Paşa, Ahmed Halil Efendi, İbrahim Edhem Bey, Kâni Paşa ve İstefan Resmî Efendi sayılabilir. Bu isimler daha çok 'Mısır mahsulü eserler' dediğimiz, Mehmed Ali Paşa veya oğlu İbrahim Paşa'nın inisiyatifleri ile yapılan ve Mısır ordusunun eğitimi için seçilen kitapların Avrupa dillerinden Türkçe'ye tercümesini sağlayan mütercim veya editörlerdir.

Askerî ve benzeri ihtiyaçlar için yapılan tercümelerin dışında Mısır'da özellikle tarih konusunda Avrupa dillerinden yapılan tercümelerin, yürütülen geniş çaplı tercüme hareketinin içinde çok yönlü ve dikkate değer bir yeri bulunmaktadır. Bu tercüme hareketine ilk kez dikkat çeken İsmail Habib Sevük, şu kanaatini ortaya koymaktadır: Riyâziye, tababet, tabiiyat gibi, daha Tanzimat'tan evvel on dokuzuncu asrın birinci yarısındaki ilmî tercümeler hariç olarak, tarih, felsefe, edebiyat sahalarındaki tercümelere baktığımız zaman ilk tercümeciliğin tarih sahasında tecelli ettiği görülüyor. Dikkate şayan nokta, bu tarih tercümeciliğinin de bizden evvel Mısır'da başlamasıdır. Mehmed Ali Paşa daha bizim Tanzimat'ın ilânından dokuz sene evvel, 1830'da 'Rusya tarihi'ni, 1833'te 'İtalya Tarihi'ni, yine aynı sene içinde 'Bonapart Tarihi'ni tercüme ettiriyor.[37]

İsmail Habib'in bu konudaki görüşlerinin üzerinde durulması gerekir. Zira Mehmed Ali Paşa döneminde —aşağıda detaylı şekilde ele alacağımız— Batı dillerinden yapılan tercümelerin, Batı tarihine ait kısımlarının Ahmed III döneminde Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın öncülüğünde yapılan sistematik tercüme hareketi ile benzer yönleri bulunmaktadır. Ancak Mısır'daki bu hareket bir yönü ile de yenilik göstermektedir.

36 Genellikle Fransızca'dan tercüme edilen bu kitaplar hakkında şimdiye kadar herhangi bir inceleme yapılmadığı gibi bizim bu kitapta sunduğumuz toplu listeleri dahi ilk defa derlenmiştir.

37 İsmail Habib Sevük, *Avrupa edebiyatı ve biz : Garpten tercümeler*, II, İstanbul : Remzi Kitabevi, 1941, s.599. Burada İbrahim Habib Sevük'ün bahsettiği 'Rusya târihi' *Katerina târîhi* olarak bilinen kitap olup Bulak'ta ilk baskısı 1829, ikinci baskısı ise 1830 yılında yapılmıştır.

Her ne kadar Nevşehirli İbrahim Paşa'nın tercüme hareketi içinde Batı dillerinden yapılan tercümelerin sayısı, bir asır sonra Mehmed Ali Paşa'nın öncülüğünde yapılanlardan daha az olsa da, onlar da siyasî sebeplerden dolayı yapılmışlardır. 1720'li yıllarda İstanbul'da Arapça ve Farsça'dan tercüme edilen önemli tarih eserlerinin yanında Batı dillerinden iki eserin Türkçe'ye çevrildiğini görürüz. Bu iki eser Osmanlı Devleti'nin iki komşusu ve rakibi olan Avusturya ve İran hakkında olup birincisi Almanca'dan, ikincisi ise Lâtince'den çevrilmişlerdir. *Nemçe tarihi* adlı ilk eser, 800–1662 yılları arası Avusturya tarihine ve Osmanlı–Avusturya münasebetlerine ait önemli bilgiler sunmaktadır. Tercümesi Nevşehirli İbrahim Paşa'nın emri ile Osman bin Ahmed tarafından yapılmış ve günümüze yazma halinde ulaşmıştır.[38]

Handmir'in İran tarihi ile ilgili *Habib el-siyer* adlı meşhur Farsça kitabının da tercümesini yaptırmış olan İbrahim Paşa, Judasz Tadeusz Krusinski tarafından Lâtince kaleme alınmış olan İran tarihi hakkındaki bir başka kitabın da Türkçe'ye tercümesini istemiştir. İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edilen eser, 1500–1720 yılları arasında İran'da vuku bulan gelişmeler hakkındadır. Müteferrika, *Târih-i seyyâh der beyân-ı zuhûr-ı Ağvâniyân ve sebeb-i inhidâm-ı binâ-i devlet-i şâhân-ı Safeviyân* ismiyle tercüme ettiği bu kitabı 1729 yılında kendi matbaasında basmıştır. Bu kitap hariç İbrahim Paşa döneminde Türkçe'ye çevrilen eserlerden hiç birisi basılmamıştır. Halbuki aşağıda görüleceği gibi, Mehmed Ali Paşa'nın benzer sâiklerle, ilgi odağındaki Avrupa ülkeleri ile ilgili Batı dillerinden Türkçe'ye tercüme ettirdiği kitapların hemen hemen hepsi basılmıştır. Bir asır önce İstanbul'da tercümeler yapılırken o tercümelerin —Müteferrika'nın kendi yaptığı tercüme hariç— basılmamış olması ve birden fazla nüshaya ihtiyaç duyulan hallerde bunların istinsah edilmesi birbiri ile bağlantılı iki noktaya dikkat çekmektedir. Birincisi yapılan tercümelerin geniş okuyucu kitlesine yönelik olmayıp padişah, sadrazam ve etrafındaki az sayıdaki 'karar mercii' veya 'konu ile ilgili olanlara' hitap etmesidir. İkinci husus ise, basma kitap üretme ve okuma alışkanlığı henüz oluşmamış olduğundan bu eserleri okumak isteyenlerin yürürlükteki geleneğe uygun olarak istinsah etmeleridir.[39]

38 Bu eserin bilinen tek yazması Köprülü Kütüphanesi'nde, Hacı Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 220'de kayıtlıdır.

39 *Selaniki tarihi*'ni okuyup beğenen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın önce Sultan Ahmed III için, daha da sonra kendisi ve yakınları için birçok nüsha istinsah ettirmiş olması bunun bâriz bir örneğini teşkil eder.

Özetleyecek olursak, Mehmed Ali Paşa'nın yürüttüğü tercüme hareketi, Doğu dilleri arasında olduğu gibi Batı dillerinden yapılanlarda da, önceki Osmanlı geleneklerine uygun olarak yürütülmüştür. Ancak burada göze çarpan en önemli fark, bu tercümelerin çoğunun yazma halinde bırakılmayıp basılması ve daha geniş okuyucu kitlesine sunulmuş olmasıdır. Bu gelişme bir taraftan idareci adına matbaanın bilgiyi yaymaktaki rolünün kavrandığını, diğer taraftan yazma halindeki kitapları okuma alışkanlığı yanında basma kitap okumaya alışan yeni okuyucu kitlesinin oluştuğunu gösterir.[40]

Mısır'da Türkçe'ye Batı dillerinden tercüme edilip basılan kitaplara yukarıda kısa şekilde özetlediğimiz gelişmeler ışığında bakıldığında konu daha büyük önem kazanacaktır. Aynı zamanda bu tercümelerin yapıldığı dönemin siyasî gelişmelerini de göz önünde bulundurmak, bu tercüme hareketinin sâiklerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. 1827'de Mısır donanmasının Navarin'de yok edilmesi ile başlayan bir dizi hadise, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, 1828–29 Osmanlı–Rus Savaşı ve bunun neticesinde Osmanlılar'ın ağır bir hezimete uğraması, Mehmed Ali'nin Padişah'a isyanı ve oğlu İbrahim Paşa'nın kumandasındaki ordusunun Kütahya'ya kadar ilerlemesiyle Sultan Mahmud II'nin Ruslar'ı yardıma çağırması gibi gelişmeler Rusya tarihinin bilinmesini gerektirmiştir. Bütün bu olayların neticesinde de Rusya tarihi konusundaki *Katerina târihi* adlı kitap Türkçe'ye tercüme edilerek 1829 ve 1830 tarihlerinde arka arkaya iki defa Mısır'da basılmıştır.

Dîvân-ı Hümâyûn'un baş tercümanı Yakovaki Efendi'nin (1776–1850) İstanbul'da yaptığı ve yazma halinde burada kalan tercümenin ilk önce Mısır'da basılması, burada bu tür kitapların daha geniş okuyucu kitlelerine sunulmak istendiğini göstermektedir. Ahmed III devrinde Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın başlattığı tercüme hareketinin devamı olarak ortaya konan bu tercümenin Mehmed Ali tarafından aşağıda ele alacağımız benzer eserlerle birlikte basılması, Mehmed Ali'nin çevresinde oluşturduğu idareci zümrenin Batı tarihi konusunda aydınlatılarak eğitilmesinin hedeflendiğini de göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin Rusya kar-

40 Basma kitap okuyan kitle —Mısır ölçeğinde ele alınacak olursa [ki bu İstanbul için de geçerlidir]— genellikle devlet hizmetinde bulunan değişik seviyedeki bürokratlar ile kurulan modern okulların hoca, öğrenci ve mezunlarıdır. Bu konuda bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, "Yazmadan basmaya geçiş: Osmanlı basma kitap geleneğinin doğuşu (1729–1848)", *Osmanlı Araştırmaları XXII: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan I* (2003), s. 219–255.

بسم الله الرحمن الرحيم

سپاس حمد وثنا بالعشی والاشراق ونثار برکه منعم علی الاطلاق

امابعد باعث انطباق ترجمان قلم قاصر اللسان وسبب اطلاق زبان خامهٔ رکیک البیان اولدرکه فن تاریخ اطلاع مزایای زوایای عالمه اقدم وسائل واسباب اولوب علی الخصوص ممالک محروسهٔ المسالک خاقانیه به مسامت ومصعوار ومؤید من عندالله اولان سلطنت سنیهٔ فلک دستگاه ایله کاه سلم وآشتی وگاه حرب ودوستی اوزره واقع اولان کثیر دول نصاراده فوق وعکس اندازه رات ظهور ونقش صحایف ایام ودهور اولان صور ونگارنك حادثاتی مشتمل بعض قواریخ واثارلك اعیان دولت وارکان سلطنت حقارنده تتبع واستقصا سی (بیت) عارفان باید نکه دارند شرط حزم راه بیشتر ازدد وستان داشتمال دشمنان ومنزاحمه اقصای مدارج وجوه ملتی وقصارای مقاصر لزومه مرتبی اولدیغی وارمنهٔ قدیمه دن اولمله بوندن اقدم اصحاب وقتدن برذات باهرالحیث معالی منقبت قواریخ افرنجیه دن روسیه دولتلك احوالنی متضمن برمجلهٔ مختصره نك لسان لسانفرسان ترکی به نقل وترجمه سی خصوصنی برمقتضای تقدیر ممتنع التغییر نهانخانه مطمورهٔ کتای وعزلتده زاویه گزین احتقار اولان بوعبد عاجز کبضاعه به سپارش وحواله بیورد قارنده بالوجوه عدم اقتدار ولیاقتی بیان ایله هرچند بسط مقدمات اعتذاره جسارت ایتمش ایسه مدنی (شعر) فاعمل باحسن ماقدرت تجده به من اهل احسان الوری تحسینا وخطایله درجهٔ وسع واقتدار عاجزانه مرتبه ده بذل سعی واهتمام اولنمق مطلوب ایدوکی علی وجه التاکید والتکرار افاده بیورلمغین بوندن اقدم اوتوز بش سنه مقداری قرارگیر صندلی حکومت اولان ابنهی وقرینه نام روسیه ایپراطوریچه سنك وقتی فرانسز عباره سنده ضبط وتحریر ایدن قسترنام کسنه نك

تالیفی

Katerina târihi'nin ilk sayfası
(Bulak Matbaası – 1244 [1829])

şısındaki hezimeti, daha sonra Mehmed Ali'nin devlete karşı mücadelesinde Bâb-ı Âli'nin Ruslar'dan medet umması gibi değişik siyasî sebeplerden dolayı bu kitabın Mısır'da revaç bulduğu anlaşılmaktadır.

Katerina târihi adlı bu tercüme, Avrupa'da o dönemde çok satan kitapların başında gelen ve İngilizce, Almanca, Felemenkçe ve Danimarka dillerine de tercüme edilen, Jean Henri Castéra'nın (1749–1838) *Histoire de Catherine II, Impéatrice de Russie* adlı Fransızca kitabına dayanmaktadır. Johann Strauss'un incelemesine göre Yakovaki Efendi'nin versiyonu sadece bir tercüme değildir. Mütercim eserin muhtevasını büyük ölçüde kısaltmış ve iki kısma ayırmıştır. Rusya İmparatorluğu'nu tasvir eden ikinci kısımda özellikle Osmanlı okuyucusunu ilgilendiren coğrafya, hükûmet, kurumlar, saltanatın el değiştirmesi gibi konulara dair bölümler yer almaktadır. Osmanlı ve Rus devletleri arasındaki bâriz farklılıkları iyi bilen mütercim, kitabın Osmanlı okuyucularına göre adaptasyonunu yapmak için şuurlu bir çaba sarf etmiştir. Okuyucunun bilmediği pek çok terimin açıklanması gerekmiş, mütercim bunu çok sayıda haşiye ve hattâ metne yaptığı ilâvelerle sağlamıştır. Oldukça modern bir uygulama benimsenerek kitabın basılmış olan versiyonunun başında bu terimlerin bir indeksine de yer verilmiştir.

Kitabın siyasî tarih kısmı, on sekizinci yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun yükselişini ve Çar I. Alexander'in tahta çıkışını da (1801) içine alan olayları ele almaktadır. Mütercim, tercüme sırasında diğer batılı kaynaklardan da *(kütüb-i efrenciyye)* faydalandığını belirtmektedir. Bu kitap Avrupa tarihi hakkında yazılmış kapsamlı bir eserin ilk tercümesi olduğu için hem dil hem de muhteva bakımından mütercimin çok büyük zorluklarla karşılaştığını tahmin etmek mümkündür. Ancak neticede okuyucuları etkileyen bir eser ortaya çıkmıştır. Johann Strauss'un ayrıntılı tespitine göre Yakovaki Efendi tercümesini hazırlarken, esas olarak siyasî tarihle ilgilenen Osmanlı okuyucusunu hedef almış, böylece Castéra'nın tarihinin birçok kısmını — mesela Katerina'nın gözdelerinin önem kazanması ve kıymetten düşmesi gibi konuları— eserden çıkarmış, İmparatoriçe'nin kültür alanında gerçekleştirdiği başarılara da tercümesinde yer vermemiştir. Diğer taraftan, orijinal metinde yanlış yazılan Türkçe, Farsça ve Tatarca isimleri düzelterek kesin olarak emin olduğu hataları belirtmiş, hattâ bazen tenkit mahiyetinde mülahazalara da yer vermiştir. Castéra, Osmanlılar'a karşı düşmanca bir anlatım sergilememekte, tabii olarak Osmanlılar'dan övgüyle bahsedilen pasajlara yer vermektedir. Mesela yazar tarafından onların anlaşmalara olan sadakat ve bağlılıklarına vurgu yapılmaktadır. Mütercimin süslü

üslubu, eserde yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu düzensizlik ve yetersizlikle ilgili pasajları ise oldukça tesirsiz hale getirmektedir. Yakovaki Efendi, Büyük Petro'nun reformlarıyla ilgili kısımlara dikkat çekmektedir. Zira Rus Çarlığı'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformcuların karşılaştıkları problemler arasında pek çok benzerlikler olduğu açıkça görülmektedir: bir taraftan asi *strelitizes* (tüfekçi ve nişancı) diğer taraftan yeniçeriler. Ordunun ve donanmanın modernizasyonu hem Büyük Petro'nun, hem de Selim III ve daha sonra Mahmud II'nin reformlarının başlıca hedefi olmuştur. Bu tercümenin yapılmasını isteyen Osmanlı ricâlinin sultanın emriyle hareket ettiği kesin olarak görülmektedir. Bu sebeple Yakovaki Efendi'nin *Tarihi* iki mânâda bir "*kitâb-ı 'ibretnüma*"dır: Bir taraftan Batı'nın 'bozulmuş kurumlarının ve kanunlarının' neler olduğunu beliğ bir üslupla tasvir etmekte, diğer taraftan anlatılanların birçoğunun Osmanlı Devleti için ibret teşkil edebileceğini zeki okuyucuların anlamasını sağlamaktadır.[41]

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz üzere İstanbul'da yapılan bu öncü tercüme, eski gelenek içinde yazma halinde kalmış, fakat dinamik Mısır Valisi'nin emriyle başta oğlu İbrahim Paşa olmak üzere, kendi ricalinin okuyabilmesi için Mısır'da basılmıştır. Bu kitap, büyük bir askerî güç olarak ortaya çıkan ve modernleşme hareketini başarıyla uygulayan Rusya'nın tarihinin birçok kişi tarafında okunarak öğrenilmesini sağlamak için bir yıl ara ile Mısır'da iki defa basılmıştır.

Mısır'da Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilen ve Avrupa tarihi ile ilgili olarak basılan ikinci eser, Napolyon'un sürgünde bulunduğu St. Helena Adası'nda bizzat yazıp Avrupa'da baskıya gönderdiği iddia edilen eserdir. Tercümesi Hasan Rızâ Efendi tarafından yapılan bu eser, 1831'de Bulak'ta basılmıştır.[42] J. Strauss'un tespitine göre, Napolyon'un St. Helena'da yazdığı kendi hayat hikâyesi olduğu söylenilerek okuyuculara sunulan bu eser sahtedir. Kitap İsviçreli bir agronomist olan Frédéric Lullin de Châteauvieux'nün (1772–1841) boş zamanında gelen bir ilham sonucunda başarıyla uydurduğu bir eserdir. Lullin de Châteauvieux kitabını 1817'de Londra'-

41 Johann Strauss, "The *Millets* and the Ottoman language: the contribution of Ottoman Greeks to Ottoman letters (19th – 20th centuries)", *Die Welt Des Islams* XXXV/2 (1995) , s. 201–202.

42 Bu kitabın ismi, *Afrika Cezâyir'inden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olup ol tarafta cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyûl-ibâre bir kıt'a risâlesinin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunup bu takrîble tevârûd etmiştir.* Bu eser, *Kitâb-ı Târih-i Bonaparta* adı ile 1844'te tekrar basılmıştır.

ya göndermek cesaretini göstermiş, 'St. Helena'dan bilinmeyen bir şekilde gönderilen bu eser' Londra'da derhal yayınlanmıştır. Sürgünde bulunduğu sırada eline bu eserin bir nüshası geçen Napolyon durumu protesto etmişse de bu gayreti boşa gitmiştir.[43] Bu kitabın ikinci Türkçe versiyonu 1844'te tekrar Bulak'ta basılmıştır.[44]

Avrupa tarihi ile ilgili Mısır'da basılan diğer bir Türkçe kitap ise, ilk baskısı 1824'te yayınlanan Carlo Botta'nın *Storia d'Italia del 1789 al 1814* adlı eserine dayalı olarak hazırlanan ve 1833'te İskenderiye'de basılan *Târih-i İtalya*'dır. Napolyon Bonapart'ın askerî dehasına büyük bir hayranlık duyan Mehmed Ali ve oğlu İbrahim, Bonapart'ın seferleri ve taktikleriyle ilgili tafsilatlı bilgilerin Mısır ordusunun subayları için son derece faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Botta'nın bu eserinin tercüme edilen kısmı da esas olarak Bonapart'ın seferleriyle ilgili olan bölümleri kapsamaktadır. Kitap, Hasan Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Botta'dan yapılan bu tercümenin basıldığı yıl (1833) Napolyon hakkında başka bir eserin daha tercüme edilerek basıldığı görülür. *Mémoires du Duc de Rovigo* (ilk baskısı 1823) adlı eserin tercümesindeki on bir bölüm tamamen Napolyon'un Mısır seferiyle ilgilidir. Yine Hasan Efendi tarafından tercüme edilen bu eser, *Târih-i Napolyon Bonaparta* ismi ile İskenderiye'de basılmıştır (1249 [1833]).

1838'de yayınlanan *Târih-i İskender bin Filibos* adlı kitap, yukarıda ele aldığımız eserlerden farklı olarak klasik bir müellifin —Nicomedia (Niğde)'lı Flavious Arrianus— eserinden tercüme edildiği için özel bir örnek teşkil etmektedir. Flavious Arrianus (M.S. 96–M.S. 180 civarı)'un yazdığı *Anabasis Alexandrou* (İskender'in Seferleri) adlı bu kitap bugün hâlâ Büyük İskender'e dair elimizde bulunan en önemli kaynak olarak mütalaa edilmektedir.[45] Diğer taraftan İslâm geleneğinde ve Ortaçağ Batı geleneğine ait birçok menkıbede İskender mitolojik bir varlık olarak görüldüğü için onun bu kaynaklardaki imajı çok açık değildir. Bu durum, tarihle ilgili eserlerde olduğu gibi, aynı dönemde (1836) Mısır'da basılan, Osmanlı şairi Veysî (1567–1628)'nin Sultan I. Ahmed ile Büyük İskender'i gördüğü rüyasını anlattığı meşhur *Hâbnâme* (rüya kitabı)'si gibi edebî eserler için de geçerlidir. Dolayısıyla daha güvenilir bir tarih anlatımına ihtiyaç duyulan

43 Johann Strauss, "Turkish translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results." *Translations (re)shaping of literature and culture*, ed. Saliha Paker, İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002 , s. 116.

44 İki tercümenin karşılaştırması için Johann Strauss, "Turkish translations...", s. 130–132.

45 Bkz. Michael Grant, *Greek and Latin authors*, New York. H.W. Wilson Co. 1980, s. 53 vd.

İskender hakkındaki bu tercümenin Mısır'da yayınlanması şüphesiz tesadüf değildi.

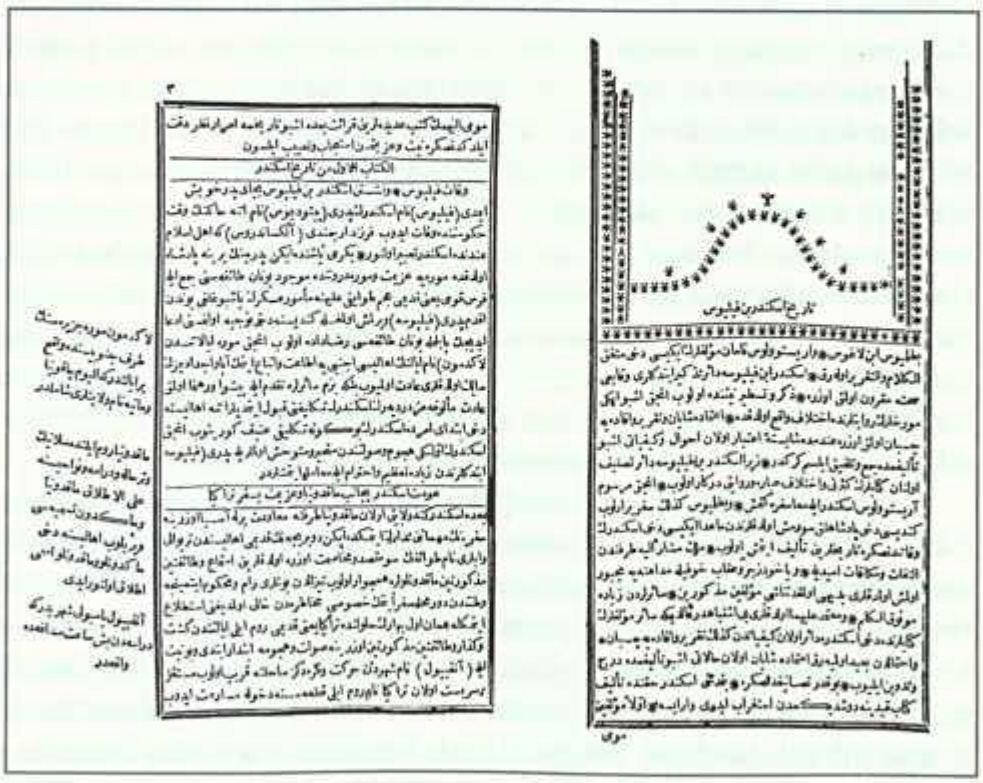
İskender'in seferleri', kendisinden önceki Müslüman hükümdarlar için olduğu kadar Mehmed Ali Paşa için de cazip bir eser olmuştur. Mesela Osmanlı sultanı Mehmed II (1432–1481)'nin de Büyük İskender'in kahramanlıkları ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Dönemin kaynaklarına göre sultan, bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *Anabasis Alexandrou* adlı eseri sık sık okumuştur. Mehmed Ali'nin de kendisi ile İskender arasında bir paralellik tasavvur ettiği görülmektedir. Mehmed Ali'ye hayran olan ve onu 'İkinci Makedonyalı' olarak adlandıran Rifâ'a el-Tahtavî'ye göre Mehmed Ali, İskender'in hayatını okumaktan zevk alırdı. Ayrıca, Arrian'ın rivayeti Büyük İskender'in seferlerinin askerî yönleri üzerinde durmakta ve askerî tecrübelerinin de yardımıyla olsa gerek, bu seferleri dakik bir şekilde tasvir etmektedir. Bunların yanı sıra kitapta Mısır'ın ve âşina olduğu diğer bölgelerin tasvirlerinin bulunması da Mısırlı idareciye cazip gelmiş olmalıdır.[46] Mütercim adı verilmemesine rağmen *Anabasis Alexandrou*'nun Türkçe versiyonunun o zamanlar meşhur olan (muhtemelen Yunanistan'ın batısındaki Yunan adalarından olan) George Rhasis adlı Yunan asıllı bir Osmanlı bilim adamına ait olduğu anlaşılmaktadır. Rhasis aynı zamanda 1828'de St. Petersburg'da iki dilde yayınlanan bir Fransızca–Osmanlıca sözlüğün ve 1838'de İstanbul'da Osmanlıca olarak yayınlanan Fransızca bir gramer kitabının da müellifidir.[47]

Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim'in (1848) ölümlerinden sonra birçok konuda olduğu gibi Batı dillerinden Türkçe'ye yapılan tercümelerde de yavaşlama olduğu görülmektedir. Ancak Türkçe'de yine ilkleri temsil eden ve biri 1858'de diğeri 1864'te yayınlanan *Amerika tarihi* ve Yunan medeniyeti konusundaki *Tercüme-i muhtasar târih-i kadîm* adlı iki eser üzerinde kısaca durmak gerekir. *Târih-i Amerika,* William Robertson'un *History of America* adlı kitabının Vali Said Paşa döneminde, Ali Rıza Efendi'nin İngilizce'den Türkçe'ye yaptığı tercümesidir. Diğer bir baskısı da 1880'de İstanbul'da yayınlanan bu eser, Türkçe konuşanlara bu konuda ilk bilgileri sunmaktadır. 1864'de basılan diğer eser ise Hıdiv İsmail döneminde Fransızca'dan, *Rûznâme-i Vekâyi-i Mısriyye* gazetesinde çalışan Ahmed Râsih Efendi tarafından tercüme edilen *Tercüme-i muhtasar târih-i kadîm* adlı eserdir. Hangi eserin tercümesi olduğu tespit edilemeyen bu eser değişik

46 Johann Strauss, "Turkish translations...", s. 117–118.
47 George Rhasis hakkında bkz. Johann Strauss, "The *Millets*...", s. 203–206.

mekteplerde bulunan ve Türkçe bilen öğrencilerin eski Yunan medeniyeti konusunda Avrupa'daki öğrenciler gibi bilgi sahibi olmaları yani; *"Avrupa'nın bazı mekteplerinde kıraat olunduğu misillü"* olmaları için tercüme edilmiş ve Bulak Matbaası'nda beş yüz nüsha olarak basılmıştır.

Mısır'da basılan tercümeler arasında, Fransızca'dan Türkçe'ye dolaylı şekilde tercüme edilen bazı eserlerin de bulunduğu görülmektedir. 'Doğu Dillerinden Yapılan Tercümeler' başlığının altında ele aldığımız bu eserler önce Fransızca'dan Arapça'ya, daha sonra Türkçe'ye çevrilip basılmışlardır.

1254 [1838]'te Bulak Matbaası'nda basılan *Târih-i İskender b. Filibos* adlı kitabın ilk sayfaları

Napolyon'un kendisi tarafından yazıldığı söylenilerek okuyuculara sunulan *Afrika Cezâyir'inden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olup ol tarafta cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyûl-ibâre bir kıt'a risâlesinin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunup bu takrîble tevârûd etmiştir* adlı kitap (Bulak Matbaası-1247/1831)

William Robertson'un *History of America* adlı kitabından Türkçe'ye tercüme edilen *Târih-i Amerika* adlı kitap (1274/1858)

VIII.
MISIR'DA BASILAN TÜRKÇE KİTAPLARA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME[1]

Mısır'da matbaacılığın tarihi ile ilgili bölümde ayrıntılı şekilde açıkladımız üzere, Mısır'da Türkçe harflerin kullanıldığı ilk metin, 1213/1798 yılında Napolyon'un kurduğu matbaada basılan *Alphabet arabe, turk et persan; a l'usage* olmuştur. Bu çalışma sırasında tespit edilen son Türkçe kitabın baskı tarihi ise 1997'dir. Çalışmamız esnasında 1798–1997 arasındaki iki asırlık dönemde Mısır'da toplam 671 Türkçe kitabın basıldığı tespit edilmiştir.[2] Bunlar arasında *Tuhfe-i Vehbî* gibi baskı sayısı dokuza kadar çıkan çok sayıda eser bulunmaktadır.

Mısır'da Türkçe kitap basımındaki yoğunluğu başlıca iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki Mehmed Ali Paşa dönemi (1805–1848), ikincisi ise Abdülhamid II dönemidir (1876–1909). Her iki devrede basılan kitaplara basılış amaçları açısından bakıldığında aralarında çok önemli farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Mehmed Ali Paşa devrinde basılan

---

1 Bazı kaynaklarda Mısır'da basıldıkları belirtildiği halde kaynaklardaki ifadelerin kesinlik arz etmemesinden dolayı basılıp basılmadığı tam olarak tespit edilemeyen yahut herhangi bir nüshasının görülememesi sebebiyle hangi dilde basıldığı anlaşılamayan 44 künye tespit edilmiş, ancak bunlar belirtilen sebeplerle Türkçe kitaplar listesine dahil edilmemiş, ek bir liste halinde sunulmuş ve değerlendirme dışı bırakılmıştır.

2 Mısır'da, Arap harfli Türkçe (Osmanlıca) neşriyat yanında Ermeni harfli Türkçe neşriyat da yapılmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında İlk örneklerini gördüğümüz bu neşriyat, halk hikâyeleri ve dinî metinler ağırlıklıdır. Bunların yanında bazı destanlar, nizamnâme ve tarih kitapları ile çeşitli sözlüklerin de yayınlandığı görülmektedir. Bu neşriyat içerisinde kanaatimizce en dikkat çekeni, 1902'de yayınlanan *Şark meselesi ve anın halli ile bütün âlem-i insaniyet için husûle gelecek semere* başlıklı 23 sayfalık risaledir. Mısır'da yayınlanan Ermeni harfli Türkçe yayınlar arasında kitapların yanı sıra bazı süreli yayınların da yer aldığı tespit edilmiştir. Bu yayınlar için bkz. Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni harfli Türkçe kitaplar bibliyografyası*, Erivan 1985 ve *Ermeni harfli Türkçe kitaplar ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727–1968)*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.

kitaplar, Mısır'ın o günkü düzenine ve yapısına hizmet eden, gerek girişilen reform hareketlerini, gerekse orada yaşayan Türkler'in kültürel ihtiyacını karşılayan ve Osmanlı Türkiyesi ve genel olarak Türkçe kitap pazarına yönelik olan eserlerdir. İkinci dönemde basılan eserler ise Abdülhamit II'ye muhalif olup, Mısır'a yerleşen Jön Türkler'in, özellikle o günkü siyasî durum hakkında ve Abdülhamid II aleyhine bastıkları eserlerdir.

Mısır'da basılan Türkçe kitapları on yıllık dönemlere ayırıp toplam içindeki yüzdelik oranlarına baktığımızda en fazla kitabın 1832–1841 yılları arasındaki dönemde basıldığı görülür. Bu sayı toplam kitaplar içinde yaklaşık %20'lik bir orana sahiptir.

1. BULAK MATBAASI VE MEHMED ALİ PAŞA[3]

Mısır'da Bulak Matbaası'nın kurulmasından önce Türkçe harf ve kelimelerin kullanıldığı sadece iki kitap basılmıştır. Fransızlar'ın Mısır'ı işgalleri sırasında getirdikleri matbaalarda basılan bu kitaplardan ilki —yukarıda belirtildiği üzere— matbaada kullanılan harflerin bir listesi mahiyetindedir.[4] Bu sebeple de 1800 yılında basılan *França sergerdelerinden Kleber ismiyle meşhûr sergerdenin kâtili olan Süleyman nâm Halebî hakkında vukû bulan fahs ve teftiş ve hükm–i şer'i hâvî evrâkın mecma'ıdır* adlı eseri Mısır'da basılan ilk Türkçe kitap olarak kabul etmek mümkündür.

Osmanlılar'da, kitap basma faaliyetleri İstanbul'daki Müteferrika Matbaası'nın kurulması (1729) ile başlamış ve Bulak Matbaası'nın, Kahire'nin yakınında kurulduğu tarih olan 1822'ye kadar Osmanlı payitahtında Arap harfli kitap basan üç matbaa faaliyet göstermiştir.[5] Ancak Mısır'da matbaanın kurulmasının ardından Mehmed Ali Paşa'nın, matbaacılığa destek vermesi ile basılan Türkçe kitapların sayısında büyük bir artış olmuştur. Kuruluşundan Mehmed Ali Paşa'nın ölümüne kadar (1822–1848) Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe kitap sayısı 253'tür. Bulak Matbaası'nda basılan ilk

3 Mısır'da Türkçe kitap basımı ve matbaacılık konusunda detaylı bilgi için bkz. İkinci Bölüm: Mısır'da Türkçe Kitap Basımı

4 *Alphabet Arabe, Turc et Persan a l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française.*– İskenderiye: Imprimerie Orientale et Française, 1798.

5 Bulak Matbaası'nın kuruluşuna kadar İstanbul matbaalarında basılan Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca toplam kitap sayısı 112'dir. Bu sayıya 1786–1787 yıllarında Fransız Elçiliği Matbaası'nda basılan 3 adet Türkçe kitap da eklendiğinde toplam 115 adet kitabın basıldığı görülür. Bu kitapların 24'ü Müteferrika Matbaası'nda, 16'sı Mühendishâne Matbaası'nda, 72'si ise Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır.

Türkçe kitap —ki aynı zamanda matbaanın bastığı ilk kitaptır— *Vesâyânâme-i seferiyye*'dir. Mısır'da Bulak Matbaası'nın bastığını tespit ettiğimiz en son Türkçe kitap ise Bandırmalızâde Mehmed Muhsin'in 1311 [1893]'te basılan *Hiyeroglif; hurûf-ı Berbâiyye tercümesi* isimli kitabı olmuştur.

هیروغلیف - حروف بربائیه

ترجمه سی

صاحب اثر

مصر فنون العلماء قومیسر لکی ایکنجی کاتبه مأمور

اولدی دیوان همایون خلقا سندن

(محسن)

﴿حرمتی محفوظ در﴾

قاهره ده بولاق مطبعه سنده طبع اولنشدر

سنه ۱۳۱۱

Bulak Matbaası'nda basılan son Türkçe kitap olarak tespit ettiğimiz *Hiyeroglif; hurûf-ı Berbâiyye tercümesi* (1311 [1893])

Türkçe kitap basılan matbaalar arasında Bulak Matbaası'nın hem sayı, hem de baskı özellikleri bakımından Mısır'da basılan Türkçe kitaplar arasında ayrı bir yeri olduğu muhakkaktır. Bu çalışmada, Bulak Matbaası'nda, kurulduğu 1238/1822 yılından son Türkçe kitabın baskı tarihi olan 1311/1893 yılına kadar toplam 371 Türkçe kitabın basıldığı tespit edilmiştir.[6] Matbaada Türkçe kitapların dışında çok sayıda Arapça ve az sayıda Farsça kitap basılmış, ancak bunlar çalışmamızın kapsamı dışında kaldı-

6 Bulak'ta basılan Türkçe kitaplardan 11 tanesinin üzerinde baskı tarihi bulunmamaktadır.

ğından ele alınmamıştır.[7] Hsu'nun "The first thirty years of Arabic printing in Egypt, 1238–1267 (1822–1851); a bibliographical study with a check list by title of Arabic printed works" adlı çalışması bize matbaanın kurulmasından sonraki ilk otuz yıl içerisinde (1822–1851 arası) basılan kitaplar hakkında toplu bilgi vermektedir. Bu çalışmaya göre Mısır'da otuz yıllık bu dönemde basılan toplam 570 kitabın 526'sı Bulak'ta basılmıştır. Yine aynı çalışmaya göre basılmış olan toplam 570 kitabın 259 tanesi Türkçe, 255 tanesi Arapça, 14 tanesi ise Farsça'dır. Dili tespit edilemeyen kitapların sayısı ise 42'dir. Bizim çalışmamızda ise Mısır'da Bulak Matbaası'nın kurulmasından sonraki ilk otuz yıllık dönemde 213 farklı künyede toplam 292 Türkçe kitabın basıldığı tespit edilmiştir.[8]

Mehmed Ali Paşa döneminde basılan Türkçe kitapların, matbaanın bastığı kitapların toplamı içerisinde tutmuş olduğu yer, bu dönemde matbaaya verilen önemin de bir göstergesi olmalıdır. Basılan bu kitaplar, Mısır'da kurulmaya çalışılan modern düzene hizmet eden, girişilen reform hareketlerini besleyen ve orada yaşayan Türkler'in yürüttükleri hizmetler için olduğu gibi kültürel ihtiyaçlarını da karşılayan eserlerdir. Bununla birlikte ileride açıklanacağı üzere Mısır'da basılan kitaplar genel olarak Türkçe kitap piyasasına İstanbul matbaaları dışında yeni bir üretim kaynağı olmuşlardır.

A. MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDE BULAK'TA BASILAN KİTAPLAR

Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak Matbaası'nda toplam 253 Türkçe kitap basılmıştır. Bu kitapların konularına göre sayıları şu şekildedir:

Askerlik	66
Edebiyat	57
İslâm	51
Dil	20
Tarih	11
Matematik	12
İdare	12
Tıp	5
Ansiklopedi	3
Eczacılık	3

7 Bu çalışmada Farsça kitaplara kısmen değinilmiştir. Bunlar hakkında bkz. Fars Dili ve Edebiyatı kısmı

8 Bu sayıya bu süre içerisinde Mısır'da basılan bütün Türkçe kitaplar dahildir.

Tarım	3
Astronomi	2
Biyografi	2
Coğrafya	2
Katalog	2
Siyasi Ahlâk	1
Veterinerlik	1
Toplam	253

Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak Matbaası'nın bastığı kitaplar, görüldüğü gibi konu çeşitliliği bakımından da ilgi çekicidir. Daha önce de belirtildiği gibi bu çeşitlilik Mehmed Ali Paşa'nın ve matbaayı yönetenlerin özel ilgilerinin bir neticesi olduğu gibi, ihtiyaç duyulan kitapların basılmasıyla da alâkalıdır.

Görüldüğü gibi askerlikle ilgili kitaplar, bu dönemde basılan Türkçe kitaplar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Basılan askerlik kitaplarının büyük çoğunluğu tercümedir. Özellikle Mehmed Ali Paşa döneminde çevrilen bu kitapların çok büyük bir kısmının Fransızca'dan tercüme edildikleri bilinmektedir.[9] Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi Mehmed Ali Paşa kitap tercümesine büyük önem vermiştir. Bu kitapların çoğunun üzerinde tercüme yapanların adı belirtilmediğinden eserleri kimlerin tercüme ettiğini tespit etmek her zaman mümkün olmamakla birlikte daha önceki bahiste açıklandığı üzere, Mehmed Ali Paşa'nın 1809'dan itibaren eğitim için Avrupa'ya gönderdiği ilk öğrenciler arasında yer alan Ahmed Halil, Osman Nureddin gibi isimlerin çok sayıda tercüme yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca tercüme edilen askerlikle ilgili bu kitapların sadece Mısır'da basıldıkları ve kitapların kısa zamanda baskılarının tekrar edildiği de tespit edilmiştir.

Yine Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak'ta basılan kitaplar içerisinde edebiyat kitapları sayı olarak büyük bir yekun tutmaktadırlar. İstanbul baskısı kitaplardan daha güzel bir şekilde basılmış olan elli yedi edebiyat kitabının yirmi sekiz tanesi Türkçe dîvândır. 1836 – 1846 yılları arasındaki on yıllık dönemde basıldıkları görülen bu Türkçe dîvânlar, yazma kitap zevk ve alışkanlığının basılı kitaba yansımasının en iyi örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Basılan diğer edebiyat kitapları arasında ise *Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ, Tûtinâme* ve *Kitâb-ı Hümâyûnnâme* isimli hikâye türü kitaplar yer almaktadırlar. Bu

9 Mehmed Ali Paşa döneminde basılan askerlik kitaplarının toplam 64 tanesi tercümedir. Bu kitapların 58 tanesi Bulak'ta basılmıştır.

kitaplardan *Tûtinâme* (1837, 1838 ve 1839–40) üç, *Kitâb-ı Hümâyûnnâme* ise (1835 ve 1838) iki kere Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

Mehmed Ali Paşa döneminde basılan dinî kitapların sayısı ise elli birdir. Bu kitapların büyük bir kısmı 'fıkıh' kitabıdır (20 kitap). Bunlar arasında mekteplerde de ders kitabı olarak okutulan *İlm-i hâl*, *Dürr-i yektâ* ve *Şerh el-vasiyyet el-Muhammediyye* gibi fıkıh kitaplarını saymak mümkündür. *Şerh el-vasiyyet el-Muhammediyye*, bu dönem içerisinde Bulak Matbaası'nda beş kere, *İlm-i hâl* ve *Dürr-i yektâ* ise dörder kere basılmışlardır. Fıkıh kitaplarını tasavvuf (9 kitap), ve siyer (6 kitap) kitapları takip etmektedir. Bunlar dışında aynı süre içerisinde tefsir, dua, vaaz, akaid ve ahlâk kitapları da basılmıştır.

Mısır'da Türkçe, Arapça ve Farsça eğitimi için basılan dil ve gramer kitapları da çok mühim yer tutmaktadır. Mehmed Ali Paşa döneminde basılan yirmi dil ve gramer kitabı bunun en açık göstergesidir. Bu kitaplar arasında Farsça eğitiminde kullanılan Türkçe–Farsça *Tuhfe-i Vehbî* adlı kitabın altı kere basılmış olması ise Mehmed Ali Paşa döneminde Farsça'nın mekteplerde mecburi ders olarak okutulmasından kaynaklanmaktadır (Bu kitap Mehmed Ali Paşa döneminden sonra da üç kere basılmıştır)

Mehmed Ali Paşa döneminde, Bulak Matbaası'nda en fazla Türkçe kitap, 1254 (1838–39) yılında basılmıştır. Bu yıl matbaa toplam yirmi Türkçe kitap basmıştır. Basılan bu kitaplardan 8'i edebiyat, 4'ü askerlik, 4'ü dil, 3'ü İslâm dini, 1 tanesi ise tarih konusundadır. Bu tarihten sonra en fazla kitabın basıldığı yıl 1252 (1836–37) olmuştur (on sekiz kitap). 1256 (1840–41)'da ise Bulak Matbaası on yedi Türkçe kitap basmıştır. Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak Matbaası'nda basılan kitapların yıllara göre dağılımı şu şekildedir:

1238 (1822–23)	2
1239 (1823–24)	4
1240 (1824–25)	6
1241 (1825–26)	3
1242 (1826–27)	9
1243 (1827–28)	3
1244 (1828–29)	3
*1245–1257 (1830–42) arası**	2
1245 (1830)	8
1246 (1830–31)	7
*1246'dan önce**	1
*1246–1258 (1830–42) arası**	1

1247 (1831)	4
1248 (1832–33)	13
1249 (1833–34)	4
1250 (1834–35)	6
1251 (1835–36)	12
1252–54 (1836–1838) arası	1
1252 (1836–37)	18
1253 (1837)	12
1254 (1838–39)	20
1255 (1839–40)	16
1256 (1840–41)	17
*1257 (1842)'den önce**	1
1257 (1841–42)	15
1258 (1842–43)	10
1259 (1843)	8
*1260'tan önce**	2
1260 (1844)	13
1261 (1845)	9
*1262'den önce**	2
1262 (1845–46)	7
1263 (1847)	2
1264 (1847–48)	11
1264 (1848) öncesi	1
Toplam	253

Mehmed Ali Paşa döneminde Türkçe kitap basılan diğer iki matbaa ise 'Saray el–İskenderiye' ve 'Dîvân el–Cihâdiyye' matbaaları olmuştur. Bunlardan İskenderiye'de dört (Bu kitaplardan *Şerh–i Dîvân–ı Hâfız li–Sûdî* (1250 [1834])'nin basımına İskenderiye Matbaası'nda başlanmış, ancak Bulak'ta tamamlanmıştır), Dîvân el–Cihâdiyye'de ise dokuz Türkçe kitap basılmıştır.

B. MEHMED ALİ PAŞA'DAN SONRA BULAK'TA TÜRKÇE KİTAP BASIMI

Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra Bulak Matbaası'nın bastığı kitap sayısında çok açık bir düşüş olduğu görülmektedir. Önemini kaybetmeye başlayan matbaada, eğitimde meydana gelen değişmeler neticesinde

* Bu kitaplar görülemediğinden veya üzerlerinde herhangi bir baskı kaydı bulunmadığından baskı tarihleri, Bulak Matbaası satış listeleri ile diğer kaynaklara dayanılarak takribi olarak verilmiştir.

Türkçe ders kitaplarının basımının azalmasının da etkisi olmuş ve çok daha az sayıda Türkçe kitap basılır olmuştur. Basılan kitap sayısının azalmasına yol açan diğer bir âmil ise 1859 yılından sonra özel matbaaların da sayısının artmaya başlamasıdır. Ancak matbaa sayısında her ne kadar bir artış görülse de bu matbaaların bastıkları Türkçe kitap sayısı hiçbir zaman Bulak Matbaası'nın Mehmed Ali Paşa döneminde bastığı sayıya ulaşamamıştır.

Mehmed Ali Paşa döneminden sonra Bulak Matbaası'nın bastığı Türkçe kitapların yıllara göre dağılımı şu şekildedir:

1265 (1849)	*13*
1266 (1849–50)	*8*
1266–1273 (1849–57) arası	*1*
1267 (1850–51)	*5*
1268 (1852)	*4*
1269 (1852–53)	*7*
1270 (1853–54)	*4*
1271 (1854–55)	*5*
1272 (1855–56)	*4*
1273 (1857)	*1*
1274 (1857–58)	*3*
1275 (1858–59)	*3*
1276 (1859–60)	*3*
1279 (1862–63)	*5*
1280 (1863–64)	*2*
1281 (1864–65)	*2*
1282 (1865–66)	*5*
1283 (1866–67)	*3*
1285 (1868)	*1*
1286 (1869)	*1*
1287 (1870)	*2*
1288 (1871)	*1*
1290 (1873)	*1*
1291 (1874)	*1*
1292 (1875)	*1*
1293 (1876)	*1*
1294 (1877)	*2*
1296 (1879)	*1*
1300 (1882–83)	*10*
1301 (1884)	*1*
1302 (1885)	*1*

1303 (1886)	*1*
1304 (1886–87)	*2*
1309 (1891–91)	*2*
1311 (1893)	*1*
Toplam	*108*

1880 yılında, Hıdiv Tevfik'in ilk döneminde Bulak Matbaası'na olan ilgi artmış ve matbaanın mülkiyeti babasının özel emlâkine (daire–i seniyye) verilmişken hükûmete iade edilmiştir. İşte bu tarihin hemen akabinde, yani 1300 (1882–83) yılında basılan kitapların sayısında bir canlanma olduğu görülmektedir. Bu sene içerisinde Bulak'ta toplam on Türkçe kitap basılmıştır. Ancak bu canlanma kandil yağının tükenmesine yakın son parlamasına benzer.

Bulak Matbaası, karşılaşılan ekonomik sıkıntılar sebebiyle 1862'de Abdurrahman Rüşdü Bey'e devredilmiştir. Abdurrahman Rüşdü Bey'in matbaayı elinde bulundurduğu kısa dönemde matbaa 'Matbaa–i Abdurrahman Rüşdü' adını almıştır. İki sene dört ay süren bu dönemde matbaada üç Türkçe kitap basıldığı tespit edilmiştir. Bu kitaplar şunlardır: *Şerh el–salavât el–Meşîşîye* (1279/1862–63), *İnşâ–i cedîd* (1280/1863) ve *Mârifetnâme* (1280 /1863).

Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra, Bulak Matbaası'nın bastığı kitapların sayısı azalırken kurulan farklı matbaalarda Türkçe kitap basımı da —az sayıda olmakla birlikte— devam etmiştir. Jön Türkler'in Mısır'da neşriyata başladıkları 1895 yılına kadar Mısır'da kurulan Vâdî el–Nil, Mühendishâne, Medâris el–Mülkiyye ve diğer matbaaların bastığı toplam Türkçe kitap sayısı ise elli yedi ile sınırlı kalmıştır.[10]

2. SULTAN ABDÜLHAMİD II DÖNEMİNDE MISIR'DA BASILAN KİTAPLAR

Abdülhamid II döneminde (1876–1909) Mısır'da basılan Türkçe kitapların sayısının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bunun başlıca sebebi, İstanbul'dan kaçan birçok muhalifin aleyhte yayın yapabilecekleri Mısır'a giderek faaliyetlerini burada sürdürmüş olmalarıdır. İngilizlerin iş-

10 Bu sayıya, bu dönemde basılan ancak matbaası belli olmayan kitaplar ile Bulak Matbaası'nın Abdurrahman Rüşdü Bey'de bulunduğu süre içerisinde basılan kitaplar da dahil edilmiştir.

gali altındaki Mısır'da yayın yapmak için uygun ortamın bulunması onların bu yayınlarının sayısının artmasında önemli rol oynamıştır. Kurdukları İctihâd ve Osmanlı gibi matbaalarda bastıkları bu kitapları İstanbul'a ve değişik Avrupa şehirlerine de gönderen Jön Türkler, 1895 yılından itibaren Mısır'da çok sayıda kitap ve gazete çıkarmışlardır. İçlerinde Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Ahmed Saib ve Prens Sabahaddin gibi önde gelen Jön Türkler'in eserlerinin de yer aldığı bu kitapların büyük kısmı Abdülhamid II aleyhine sert çıkışların yer aldığı polemik türünde eserler; bir kısmı ise Jön Türkler'in kendi aralarındaki çekişmeleri ortaya koyacak türde kitaplardır. Bu tür kitapların basımı Meşrutiyet'in ilânına (1908) kadar devam etmiş, bundan sonra ise İttihad ve Terakki'ye muhalif olanlar Mısır'da yayın yapmaya başlamışlardır.

Kitabımızın bundan sonraki kısmında Mısır'da basıldığını tespit ettiğimiz Türkçe kitaplar genel başlıklar altında toplanarak bu kitaplar hakkında kısa değerlendirmeler yapılacaktır.

3. DİNÎ ESERLER

Mısır'da basılan Türkçe kitaplar arasında dinî kitapların hem sayı hem de konu çeşitliliği bakımından önemli bir yeri vardır. 1824 yılında basılan ve ders kitapları arasında ele aldığımız *İlm–i hâl* kitabından sonra Mısır'da basılan ikinci Türkçe dinî kitap Birgivî'nin *Vasiyyetnâme*'sinin şerhi olan *Şerh el–vasiyyet el–Muhammediyye* olmuştur.

Bunlardan sonra Mısır'da basılmış olan diğer önemli bir fıkıh kitabı, İbrahim Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka el–ebhur*'unun şerhi olan *Şerh el–Mevkûfâtî*'dir. *Mülteka el–ebhur,* Osmanlı dünyasında asırlarca kadı ve müftülerin başvurdukları temel bir kaynak olduğu gibi medreselerde ders kitabı olarak da okutulmuş bir fıkıh kitabıdır. Mehmed Mevkûfâtî (ö. 1654–55)'nin bu kitaba yaptığı şerh Mısır'da üç kere basılmıştır (1254 [1838], 1256 [1841] ve bir de tarihsiz baskısı mevcuttur).

Asırlarca *Mülteka el–ebhur* ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyatı olan *Dürer ve gurer,* Mehmed III zamanında (1595–1603) Süleyman b. Veli Ankaravî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercüme 1258 [1842] yılında iki cilt halinde Bulak Matbaası'nda basılmış, aynı yıl İstanbul'da da bir baskısı yapılmıştır.

Mısır'da bunlar dışında da fıkıh kitaplarının basıldığı görülmektedir. Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) fetvalarını bir araya

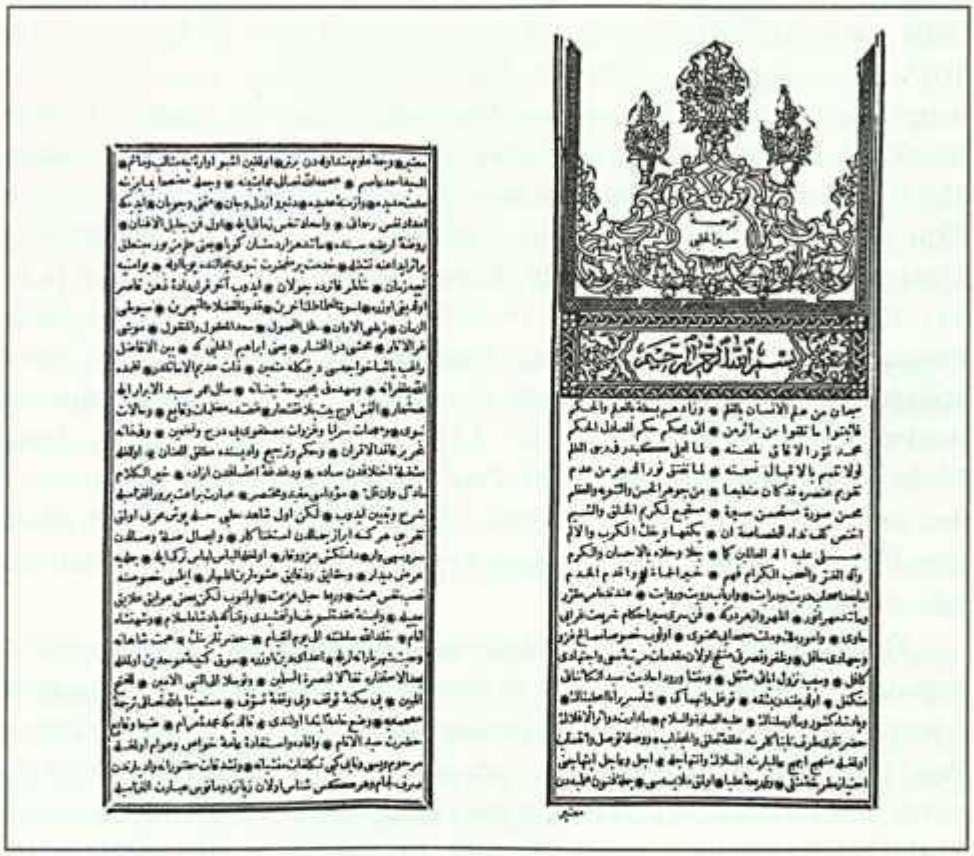
getiren *Fetevâ-yı Ali Efendi* adlı kitapta, Osmanlı Devleti'nde, günlük hayatta karşılaşılan veya tartışılan konularla ilgili 4412 fetva bulunmaktadır. 1245–1258 arasında İstanbul'da ondan fazla baskısı yapılmış olan *Fetevâ-yı Ali Efendi* 1257 [1841–42] yılında bir kere de Bulak'ta basılmıştır. Daha çok *el-Külliyât* adlı eseriyle tanınan Ebû el-Beka el-Kefevî'nin[11] (ö. 1095/1684) *Tuhfet el-şâhân* adlı Türkçe ilmihal kitabı da 1264 [1848] yılında Darendeli Hamza Efendi'nin *Muâmelât risâlesi* adlı kitabı ile birlikte Bulak'ta basılmıştır. 1265 [1248–49] yılında Bulak Matbaası'nda basılan *Miftâh el-cenne; kitâb-ı ilm-i hâl mızrâklı* isimli kitap da Mısır'da basılan fıkıh kitapları arasında sayılabilir. 114 sayfalık bu kitabın kenarında 3 Türkçe kitap daha yer almaktadır. Bunlar sırasıyla *Cevâhir el-İslâm* (s.1–25), *Risâle-i sûfiyye* (s. 26–29) ve *Ed'iyye-i Ebussuûd* (s. 30–61) isimli kitaplardır. 1921 yılında Mısır'daki Hindiyye Matbaası'nda basılan Yusuf el-Sıddık Bey el-Çerkesî'nin *Kitâb el-zekât* adlı eseri bu türün Mısır'da basılan son örneklerinden biridir. 1921 yılında basılan kitapta, Mısır Dîvân-ı Türkî reisi Mahmud Şükrü Paşa'nın, Mahkeme-i Şer'iyye meclis-i ilmî azası ve Câmi el-Ezher'de talebe-i Etrâk müderrisi Çerkez Şeyh Râşid Efendi'nin ve Maarif Meclisi azası Asitaneli Mehmed Zihni Efendi'nin takrizleri bulunmaktadır.

Dinî kitaplar arasında fıkıh kitaplarının yanı sıra Hazret-i Muhammed'in hayatını konu eden siyer kitapları da önemli yer tutmaktadır. Siyer kitapları içinde Mısır'da en erken tarihte basılanı Veysî'nin (ö. 1037/1628) *Siyer-i Veysî* diye meşhur olan eseridir. Tam adı *Dürret el-tâc fî sîreti sâhib el-mi'râc* olan bu kitap ilk Türkçe telif siyer kitabıdır. İki cilt halinde ilk olarak 1245 [1830]'te Bulak'ta basılan bu eser, İstanbul'da bundan yaklaşık kırk yıl sonra basılmıştır (1286 [1869]). Veysî'nin bu kitabından iki sene sonra (1248 [1832]) Nâbî'nin ona yazmış olduğu zeyl de (*Zeyl-i Nâbî*) Bulak'ta yayınlanmıştır.

Aynı yıl (1248) İbrahim Halebî'nin meşhur siyerinin Mütercim Âsım (ö. 1819) tarafından yapılan tercümesi *Tercüme-i Siyer el-Halebî* adı ile basılmış; kitap 1251 [1835–36] yılında ikinci kere Mısır'da yayınlanmıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra İmâm Tirmizî'nin *Şemâil el-Nebî* (*el-Nebeviyye*) adlı kitabının şerhi olan *Kitâb-ı Şerh-i Şemâil* de Mısır'da basılmıştır (1254 [1838–39]). 1257 [1841]'de bir başka önemli siyer kitabının basıldığı görülür. Bu kitap, Kadı Iyaz b. Musa el-Yahşûbî'nin (ö. 544/1149) *el-Şifâ fî tarif hukuk el-Mustafa* adlı kitabının tercüme ve şerhi olan *Şerh*

11 Hulusi Kılıç, "Ebu'l-Bekâ el-Kefevî", *DİA*, c.X, s. 298.

el-şifâ'dır. İbrahim Hanif Efendi'nin hazırladığı eser, *Hulâsat el-vefâ fî şerh el-şifâ* veya *Şifâ-i şerîf tercümesi* olarak da bilinir.

İbrahim Halebî'nin siyerinin Mütercim Asım tarafından yapılan tercümesi
Tercüme-i Siyer el-Halebî'nin Bulak 1248 [1833] baskılı nüshasının ilk sayfaları

Molla Miskin'in peygamberler tarihi ve Hz. Muhammed'in hayatı hakkında yazdığı *Meâric el-Nübuvve fî medâric el-fütüvve* adlı Farsça eserinin tercümesi olan *Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî* adlı kitap ise ilk olarak 1257 [1841]'de İstanbul'da yayınlanmış, daha sonra başka baskıları da yapılmıştır. Kitap Bulak'ta ise 1271 [1855]'de basılmıştır. *Rumûz el-tevhîd* (Bulak, 1287 [1870]) adlı kitabın da yazarı olan müderris Yusuf Şükrü b. Osman Harputî'nin (ö. 1292/1875) Hz. Muhammed'in nesebini anlatan *Silsile-i safâ li-Muhammed Mustafa* adlı kitabı da

Mısır'da basılan kitaplar arasında yer almaktadır. İlk önce İstanbul'da basılan bu kitap 1287 [1870]'de bir kere de Bulak'ta basılmıştır. Bu konuda Mısır'da basılan son kitap, Mehmed Şemseddin el-Mısrî'nin 1924'te[12] basılan *Mesâr-ı şems el-Mısrî fî el-mevlid el-Muhammedî* adlı kitabı olmuştur.

Tefsir konusunda ise Ayıntablı Debbağzâde'nin (ö. 1699) tercüme ettiği *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* adlı eser Mısır'da en fazla revaç bulan Türkçe tefsir olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk baskısı 1256 [1840]'da yapılan iki ciltlik bu eser, 1279 [1863] yılına kadar Bulak Matbaası'nda altı defa basmıştır. Bu tefsirin İstanbul'da ilk baskısı ise ancak 1866'da yapılmıştır.[13] Mısır'da basılan diğer tefsir kitabı ise, *Tefsîr-i Celâleyn*'in Şah Veliyyullah bin Şah Abdurrahim el-Hindî el-Dihlevî tarafından Farsça'ya çevrilen ve *Feth el-Rahmân* adı ile de bilinen tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiş olan *Kitâb el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî*'dir. Bu tefsir 1294 [1877] yılında dört cilt olarak Bulak Matbaası'nda basılmıştır.[14]

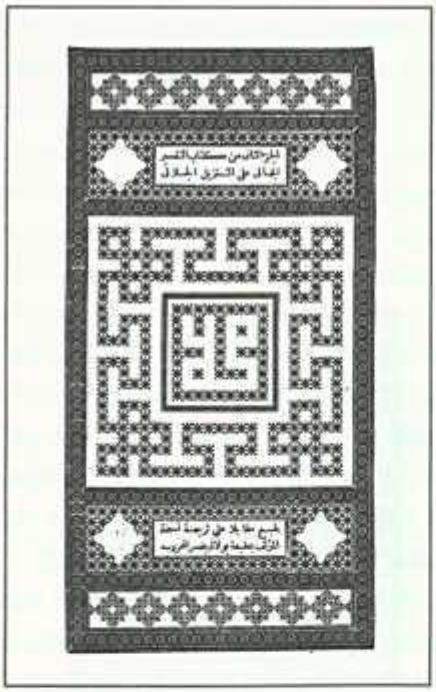
Tasavvuf konusunda da Mısır'da çok önemli Türkçe metinlerin basıldığı görülür. Bunların başında Muhyiddîn-i Arabî'nin tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından olan *Füsûs el-hikem*'inin şerhi gelir. Kitap Şeyh Abdullah Bosnavî (992-1054/1584-1644) tarafından şerh edilmiş ve 1252 [1837] yılında *Şerh-i Füsûs el-hikem* adıyla basılmıştır. Kitabın İstanbul baskısı ise 1290 [1873] yılında yapılmıştır.

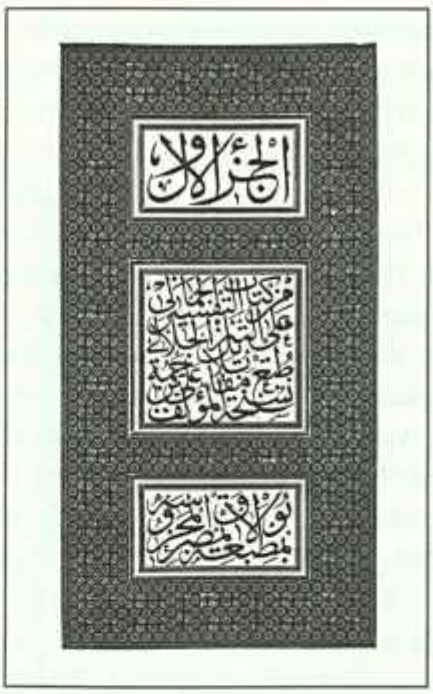
Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin ünlü tasavvuf eseri olan *Mesnevî*'nin, Şeyh İsmail Ankaravî (ö. 1631) tarafından hazırlanan şerhi altı cilt olarak 1251 [1835]'de; Mehmed Süleyman Nahîfî (ö. 1151/1738)'nin manzum tercümesi ise Farsça metni ile birlikte, yedi cilt halinde ve 1268 [1852] yılında Bulak'ta basılmıştır. Mesnevî şârihi olarak bilinen İsmail Ankaravî'nin *Mesnevî* dışında, tasavvufa ait başka kitapları da Mısır'da basılmıştır. Bunlardan birisi 1256 [1840] yılında *Risâle-i hüccet el-semâ* adlı kitabı ile birlikte Mısır'da basılan *Kitâb-ı minhâc el-fukarâ*'dır. Ebulfazl Yusuf b. Muhammed'in *el-Münferice* olarak bilinen kasidesinin tercüme ve şerhi olan ve tasavvufî manzumelerden meydana gelen *Şerh el-münferice* adlı eseri ise 1300 [1883] ve 1323 [1905] tarihlerinde Mısır'da basılmıştır. 1905 yılında yapılan baskının adı *el-Hikem el-münderice fî şerh*

12 Kitap üzerinde baskı tarihinin 1924 olduğu belirtilmekle birlikte, önsözün tarihi 1926'dır.

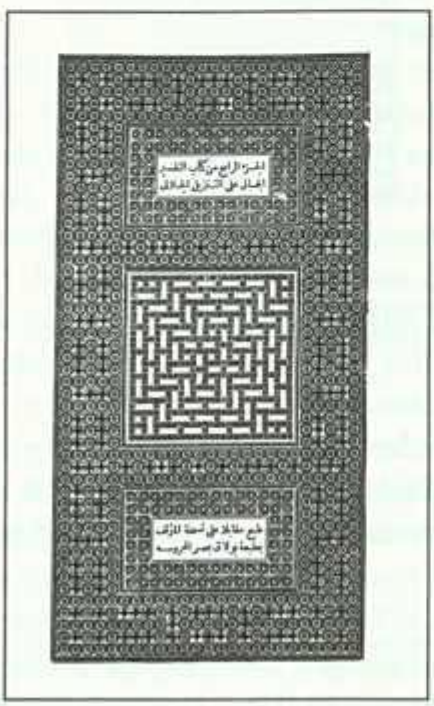
13 Tefsirin diğer baskıları için bkz. İsmet Binark ve Halit Eren, *World bibliography of translations of the meanings of the Holy Qur'an printed translations 1515-1980*, editör E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1986, s. 465 vd.

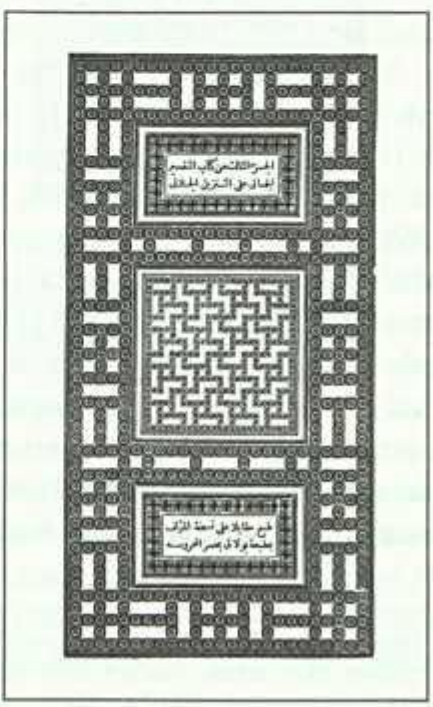
14 *el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî* için bkz. İsmet Binark ve Halit Eren, *a.g.e.*, s.464-465.

c. I–II

c. III–IV
Dört ciltlik *Kitâb el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî*'nin iç kapakları
(Bulak Matbaası – 1294 [1877])

el-münferice'dir. Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî (ö. 910/1504–5)'nin Mehmed Şerif el-Abbasî (ö. 1002/1593–94) tarafından yapılan *Reşahât-ı ayn el-hayât* tercümesi (1256 [1840] ve 1269 [1852–53]) de Mısır'da basılan bir diğer tasavvuf kitabıdır. Abdüsselâm b. Meşîş'in çeşitli müellifler tarafından şerh edilen *Salavât*'ının İsmail Hakkı Bursevî tarafından yapılan tercüme ve şerhi de İstanbul'dan (1256 [1840]) sonra, 1279 [1862–63]'da Mısır'da basılmıştır. Bu konuda Mısır'da basılmış olan bir diğer kitap ise Nesefî'nin eserinden Seyyid Hâfız Mehmed Efendi tarafından tercüme edilmiş olan ve 1291 [1874]'de basılan *Gâyet el-dekâik der tercüme-i zübdet el-hakâik* adlı kitaptır.

Mısır'da basılan Türkçe dinî kitaplar arasında özellikle Nakşibendî Tarikatı ile ilgili kitapların yer aldığı görülür. Nakşibendî Tarikatı'nın Hâlidiyye kolunun kurucusu Hâlid-i Bağdâdî (1779–1827)'nin *Risâlesi*'nin 1257'de [1841] Şerîf Ahmed b. Ali tarafından yapılan tercümesi 1262 [1846] ve 1265 [1849] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır. Eser İstanbul'da 1291 [1874] yılında basılmıştır. Yine Nakşibendî Tarikatı ile ilgili bir başka kitap olan *Miftâh-ı kenz el-esrâr fî el-tarîkat el-Nakşibendiyye*'nin baskı tarihi ise 1268 [1852]'dir. Aynı kitap 1288 [1871]'de ikinci defa basılmıştır. Kitabın Mısır dışında baskısı yapılmamıştır. Hâlidiyye seccade-nişînlerinden, mutasavvıf Şeyh Esad Sâhib Efendi'nin el-*Cevâhir el-meknûnât el-enîka fî âdâb el-zikr ve el-tarîka* adlı kitabı, yine bir başka tasavvuf kitabı olan *Ferâid el-fevâid* ile birlikte basılmıştır (1313 [1895]).

Mısır'da ilk yıllardan itibaren akaid konusunda da kitapların basıldığı görülür. Bunlardan ilki 1256 [1840–41]'da basılan *Tuhfe-i Selimiyye der akâid*, diğeri ise 1258 [1842]'de basılan *Tercüme-i kitâb el-sevâd el-a'zam*'dır. Bunlardan sonra 1262 [1846]'de Kadızâde Ahmed Şemseddin'in (ö. 988/1580) Türkçe akaid kitabı *Ferâid el-fevâid fî beyân el-akâid* de Bulak'ta basılmıştır. Yusuf Şükrü b. Osman Harputî (ö. 1292/1875)'nin *Rumûz el-tevhîd* adlı 'kelime-i tevhidin bazı esrar ve hakaikini keşf ve beyan eden' kitabının Mısır'daki baskı tarihi ise 1287 [1870]'dir. Saruhanî Timurcevî Kemâleddinzâde Mehmed Nûrullah Efendi'nin Arapça'dan tercüme ettiği *Kitâb el-inâyât el-rabbâniye fî tercüme kitâb el-husûn li-muhâfazât el-akâid el-İslâmiyye*'nin Mısır'daki baskı tarihi ise 1327 [1909]'dir.

Hadis kitaplarının basılması ise Mısır'da çok geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Basıldığını tespit edebildiğimiz ilk Türkçe hadis kitabı Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin Efendi'nin şerh ve tercüme ettiği *Buhâri-i şerîf tercümesi* olmuştur. 1314 [1896–97]'te basılan kitabın üzerinde şöyle bir not bulunmaktadır: *"Kur'an'dan sonra esahh kütüb olan fenn-i celîl-i hadis-*

ten lisan-ı Türkîye şimdiye kadar tercümesine himmet edilmeyen Buharî-i şerif'in Türkçe tercümesi ve mucmelen şerhidir." Bundan sonra yayınlanmış olan diğer bir hadis kitabı Mehmed Ârif Bey'in[15] (ö. 1897) *Binbir hadîs-i şerîf şerhi* adlı kitabı olmuştur. *Binbir hadîs-i şerîf şerhi*'nde yer alan hadis-i şerifler Mehmed Ârif tarafından Celâleddin el-Suyûtî'nin *el-Câmi el-sagîr* adlı hadis mecmuasından seçilmiştir. Eser, klasik anlamda bir hadis şerhi olmayıp, günün problemlerine çözümler arayan bir nitelik arz etmektedir.[16] Kitap müellifinin vefatından sonra Kahire'de iki kere basılmıştır. İlk baskının tarihi 1319 [1901], ikinci baskının tarihi ise 1325 [1907]'tir. Diyarbakırlı Mehmed Fâik Efendi'nin[17] (ö. 1930) *Şerh-i muhtasar, Buhârî tercümesinden birinci hadîs* isimli kitabı ise 1327 [1909]'de Mısır'da basılmıştır.

Bu çok çeşitli dinî kitaplar arasında dua kitaplarının da mevcut olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Mehmed Tevfik'in, *Daavât-ı hayriyye* adlı kitabıdır. Kitap 1848 ve 1863 yıllarında iki kere, Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî'nin *Dürret el-nâsihîn* adlı kitabı ile birlikte basılmıştır. Bundan sonra basılan bir diğer dua kitabı *Miftâh el-cenne* ile birlikte basılan *Ed'iyye-i Ebussuûd*'dur (1265 [1848-49]). Seyyid Mehmed Hakkı b. Ali b. İbrahim el-Nazillî'nin (ö. 1301/1884) *Hizb el-ebrâr hısn el-ahyâr* adlı kitabı 1293 [1876]'te basılmıştır. Mehmed Hakkı b. Ali b. İbrahim el-Nazillî'nin Mısır'da basılan diğer bir kitabı ise *Hizb el-ebrâr* ile aynı sene basılmış olan *Nusret el-cünûd uhdet el-şühûd* adlı eserdir. *Havâss-ı esmâullah el-husnâ* ise 1300 [1883]'de *Fezâil-i şühûr* ile birlikte basılmıştır.

Bu arada Mısır'da dinler tarihi konusundaki çok önemli bir eser de basılmıştır. Muhammed b. Abdülkerim el-Şehristânî'nin *el-Milel ve el-nihal* adlı bu meşhur eserinin Nuh b. Mustafa (ö. 1070/1659-60) tarafından hazırlanmış olan tercümesi 1263 [1847]'te basılmıştır. Selçuklu sultanı Sencer'in veziri Ebû el-Kasım Muhammed Muzaffer'e ithaf edilen eser, Ortaçağ'da İslâm dünyasında dinler tarihi konusunda yazılan müstakil

15 1845 yılında Erzurum'da doğan Mehmed Ârif Bey, eğitimini tamamladıktan sonra bazı memurluklarda görev almış, 1893 yılında Avrupa'ya seyahat ederek Batı toplumunu tanıma fırsatı bulmuştur. Son vazifesi Mısır Fevkalâde Komiserliği baş kâtipliğidir. Bu görevi esnasında rahatsızlanarak İstanbul'a döndükten sonra 1897 tarihinde vefat etmiştir. (Bkz. İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk meşhurları ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Matbaası, [1946], s.44)

16 Kitap hakkında bilgi için bkz. Mehmed Ârif Bey, *Hadisleri anlamada toplumsal boyut: Bin bir Hadis-i Şerîf Şerhi'nden seçme kırk hadis*, yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dârulhadis yay., 2000.

17 Daha çok dinî sahadaki eserleriyle ün kazanmış olan Mehmed Fâik Efendi, Diyarbakır'da doğmuş ve tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a giderek yerleşmiştir. Mısır Mahkeme-i Şer'iyyesi'nde bulunan Fâik Efendi, 1930 yılında orada vefat etmiştir. (Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı fikir ve sanat adamları*, c.II, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, 1959, s.327)

eserlerden biridir. Eser, muhtelif İslâm fırkaları ve muhtelif dinler hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eder. 1847'de Mısır'da basılan kitap 1862 ve 1887 yıllarında da İstanbul'da basılmıştır. Nuh b. Mustafa'nın bu kitaptan yaptığı serbest tercüme, Mehmed Ali Paşa'dan çok önce, Mısır ileri gelenlerinden Yusuf Efendi adlı birinin teşviki ile hazırlanmıştır. Kitap bir mukaddime, iki bab ve bir hatimeden meydana gelmektedir.

Bunlar dışında Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî'nin *Dürret el-nâsihîn*'i (1264 [1848], 1279 [1863]) gibi vaaz kitapları; Hızır Bey'in *Kasîde-i nûniyye*'sinin şerhi olan *Sünûhât-ı Vehbiyye ve esrâr-ı nûniyye* (1318 [1900]) gibi kelam kitapları; Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı alâ'î* (1248 [1833]) adlı kitabı; Hasan Ümmi Sinanzâde'nin *Fezâil-i şühûr* (1300 [1883]) adlı kitabı da Mısır'da basılan dinî kitaplar arasında sayılmalıdır. Mehmed Edib'in hacla ilgili *Nehcet el-menâzil* adlı kitabı ise Mısır'da üç kere, *Tertîb-i eczâ* adlı kitap ile birlikte basılmıştır (1250 [1834], 1252 [1836] ve 1256 [1840]).

Ayrıca halk arasında çok yaygın olarak okunan ve birçok yerde birçok baskısı yapılan Yazıcızâde'nin *Risâle-i Muhammediye* adlı eserinin İsmail Hakkı Bursevî tarafından yapılan şerhi, *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferah el-rûh* da 1252 [1836], 1255-56 [1839-40] ve 1258 [1842] yıllarında üç kere Mısır'da basılmıştır. Bunun dışında yine halk arasında çok yaygın olarak okunan *Envâr el-âşıkîn* adlı kitap da iki kere Mısır'da basılmıştır. Yazıcızâde Mehmed'in *Megârib el-zamân li gurûb el-eşyâ fi'l- ayn* adlı eserinin Ahmed Bîcan tarafından Türkçe'ye serbest tercümesi olan kitap bir mukaddime ve beş bölümden meydana gelmektedir. Kitabın görülebilen 1300 [1883] tarihli baskının son sayfasında *Envâr el-âşıkîn*'ın daha önce Bulak Matbaası'nda basılmış olduğu söylenmektedir. Buradan hareketle Mısır'da bir baskısının daha yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu nüshası görülememiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere Mısır'da Türkçe dinî literatürün basılıp yayınlanması çok ciddi bir seviyede yapıla gelmiştir. Ancak 1880'li yıllardan itibaren, yani Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinin ardından Osmanlı Devleti'nin merkezi ile olan bağların zayıflaması neticesinde, diğer sahalarda olduğu gibi Türkçe dinî kitap basımında da büyük ölçüde azalma olduğu gibi basılan eserlerin mahiyetinde de önemli değişimler olmuştur. 1896'dan itibaren Jön Türkler'in başlattığı İstanbul'a karşı olan muhalif yayınlar içinde dini siyasete âlet eden birçok eser basılmıştır. Bu eserlerin 1896 yılından itibaren basılmasındaki bir diğer âmil, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu yıl içinde ulemâ ile çok yakınlaşmasıdır. Bu tür eserlerden

امامت و خلافت رسالسی

علوم ظاهره وباطنه ده يد طولی صاحبی ، خرقه‌لهای انام ،
سرفراز اهل کلام برذات ستوده‌صفات طرفندن ترتيب و
« رسالهٔ خلافت وامامت‌ورهبرنجات امت » نام ابهاج اتسامیله
تسمیه‌اولنه‌رق « قانون اساسی » عزتله سیله نشر اولندقدن
صوکره رساله شکنده طبع اولنمشدر .

« مصر القاهره »

عثمانلی اتحاد وترق جمعیتی مطبعه سنده طبع اولنمشدر

سنه ١٣١٦

İmâmet ve hilâfet risâlesi
(Kânûn-ı Esâsî Matbaası)

ilki 'Fudelâ-yı müderrisînden bir zât' müstear adını kullanan bir kişi tarafından yazılan *Ulemâ-yı dîn-i İslâma dâvet-i şer'iyye* adlı kitap olmuştur.[18] Aynı yıl içinde (1896) İttihad ve Terakki Cemiyeti Mısır Şubesi tarafından iki defa basılan bu risaleden sonra, 1315 [1897]'te Jön Türkler'in çıkardığı *Kânûn-ı Esâsî* gazetesinde neşrolunan[19], hilâfet meselesinin tartışıldığı

18 Eser hakkında bilgi ve kitabın Lâtin harfleriyle Türkçe metni için bkz. İsmail Kara, "Ulema–Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak / Muhalefete katılmak", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (1998/1), s.1–25.

19 Gazetede neşrolunma tarihi; İkinci sene nr. 11–22 (6 Zilkade 1315/ 16 Mart 1314 – 27 Re-

İmâmet ve hilâfet risâlesi de Mısır'da basılmıştır. Mısır'da basılan kitaplar arasında hilâfet meselesi ile ilgili birkaç risale daha bulunmaktadır. Bunlardan biri Hoca Şakir Efendi'nin *Fetevâ-yı şerîfe* adlı kitabıdır (2.bs., Kahire 1325 [1907]) İlk baskısı 1314 / 1896'da Cenevre'de yapılan kitabın, 'İctihâd Matbaası Kataloğu'ndaki[20] tanıtım yazısı, Jön Türkler'in din ve siyaseti birbirine karıştırma konusundaki tavırlarının da açık bir göstergesidir: *"Emir el-mü'minîn makamında bulunanlar 'ibâda taaddi ettikleri takdirde haklarında müslimînin ne türlü hareket ve muamelede bulunmaları lâzım geldiğine dair şeriat-ı garrâ-yı Muhammedî'nin ahkâm-ı âliyesini mübeyyin ve ulemâ-yı İslâm enârallahu berâhinehum taraflarından verilmiş ..."* Klasik fetvâ usulüne uygun olarak düzenlenen fetvalar, Abdülhamid II'nin hilâfetinin meşru olmadığını savunan bir üslup taşımaktadır. Kitabın baş kısmında Abdullah Cevdet'in "Müslümanlara" başlıklı bir yazısı yer almaktadır.

Bu tür kitapların bir diğeri, Mehmed Kadri Nâsıh'ın *İstinsaf* adlı 132 sayfalık risalesi olmuştur (1. bs. Kahire 1315 [1897]). Bu şekilde ele alacağımız diğer kitap ise *Tezkire-i ulemâ; ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları ve Dâmâd Mahmud Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye mektûb* adlı risaledir. Mısır'da 1316 yılında basılmış olan kitap iki kısımdır. Birinci kısım *Ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları*, ikinci kısım ise *Dâmâd Mahmud Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye mektûb*'tur. Bütün bu risaleler, Abdülhamid II'nin hilâfetini tartışmakta ve meşru olmadığını savunmaktadırlar.[21]

Yukarıda topluca ele almaya çalıştığımız kitaplar dışında Mısır'da basıldığı tespit edilen başka Türkçe dinî kitaplar da bulunmaktadır. Tamamını değerlendirme imkânımız olmayan bu eserlerin dikkat çekenlerinden ikisi *İmdâd el-müslimîn fî beyân-ı akâid el-mü'minîn* ve *Gülzâr el-Medînet el-Münevvere* adlı kitaplardır. Hâfız Ali Rızâ Kaşıkçı (1883–1969)'nın Türkiye'de eski harflerle dinî kitap okuma alışkanlığına sahip bulunan ve kendisinin de yaşadığı Medine-i Münevvere'de yaşayan Türkler'in istifade edebilmeleri için basılmış olan kitaplarının üzerinde baskı tarihi ve kaydı bulunmamasına rağmen bu eserlerin Kahire'de basıldıkları tarafımızdan tespit edilmiştir.

---

biyülevvel 1316 / 2 Ağustos 1314)

20 *Matbaa-i İctihâdın fihrist-i neşriyâtı*, 3.bs.- Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

21 Bunlar ve Abdülhamid II devrine ait diğer hilâfet risaleleri ile ilgili olarak bkz. İsmail Kara, *Hilâfet risâleleri*, 1–2, İstanbul: Klasik, 2002.

4. DÎVÂNLAR VE EDEBÎ ESERLER

Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da basılan edebiyatla ilgili değişik türlerdeki eserlerin seviye ve sayılarına bakıldığında, bu çalışmamızın birçok yerinde işaret ettiğimiz üst Osmanlı kültürüne gösterilen ilginin boyutu kendiliğinden anlaşılacaktır. 1822–1848 yılları arasında Bulak'da basılan 253 kitabın 57'sinin, yani dörtte bire yakınının, Osmanlı edebiyatının en üst örneklerinden olması, Mısır'da Türkçe kitap üretiminin, münhasıran idarî ve askerî ihtiyaçlara cevap vermenin veya eğitim kurumlarının ihtiyacı olan ders kitaplarının sağlanmasının ötesinde, yüksek kültürlü elitin edebî zevklerini ve onların yüksek estetik taleplerini tatmin etmeye matuf ciddi bir hareket olduğunu da ortaya koymaktadır.

Mısır'da basılan bu edebî eserler arasında Fuzûlî, Nef'î, Nedim, Şeyh Gâlib gibi en önde gelen Osmanlı şairlerinin Türkçe dîvânların ilk sırayı aldığı görülmektedir. Mısır'da Mehmed Ali Paşa döneminde basılan elli yedi edebî eserin yirmi sekiz tanesi Türkçe dîvândır ve bu Türkçe dîvânlar özellikle 1252 [1836] – 1262 [1846] yılları arasında basılmışlardır.

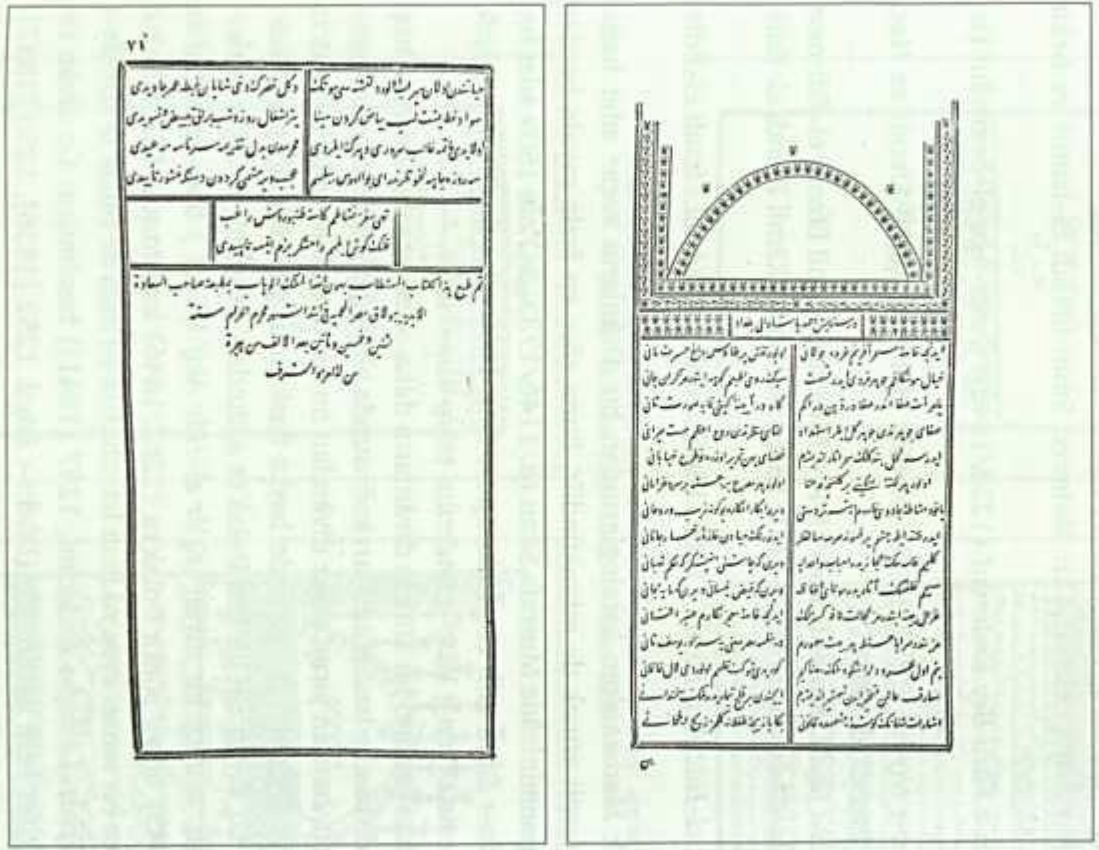
Bulak Matbaası'nda basılan ilk Türkçe dîvân değişik görevlerinin yanı sıra 1744–1748 yılları arasında Mısır valiliği de yapan Sadrazam Râgıb Mehmed Paşa'nın (1698–1763) dîvânı olmuştur. Basılan ikinci Türkçe dîvân ise Nef'î'nin dîvânıdır.[22] Râgıb Paşa'nın dîvânı 1253 [1837] yılında tekrar basılmıştır. Bulak Matbaası'nda basılan dîvânların bir kısmı mültezim zimmetine basılmışlardır. Bu dîvânlardan 1256 [1840] yılından itibaren basılan on iki tanesinin kolofonlarında mültezim isminin kaydedildiği görülmektedir. Bu tarihten önce basılan dîvânlarda ise böyle bir bilgi yer almamaktadır. (Mısır'da mültezim zimmetine basılan diğer kitaplar ve bu kitapları iltizam edenlerin listesi için bkz. EK. 3)

Kolofon kayıtlarına göre mültezimler ve zimmetlerine basılan dîvânlar şunlardır:

Dîvân-ı Sezâyî-i Gülşenî (1256/1840): Hacı Osman Nuri Efendi el-İslâmbulî

Dîvân-ı Fuzûlî (1256 [1840]): Usta Ali Yomralı

22 Her iki dîvân da aynı sene basılmış olmakla birlikte kolofon kayıtlarına göre Râgıb Paşa'nın *Dîvân-ı sultân el-şu'arâ ve şeyh el-vüzerâ merhum ve mağfûr Râgıb Mehmed Paşa Rahmetullah-ı aleyh* adlı eseri 1252 senesi Muharrem ayı ibtidasında [18 Nisan 1836], Nef'î'nin *Dîvân-ı Nef'î* adlı eseri ise 1252 senesi Receb ayının son günü [10 Kasım 1836] basılmıştır.

Mısır'da basılan ilk Türkçe divân olan *Dîvân-ı sultân el-şu'arâ ve şeyh el-vüzerâ merhum ve mağfûr Râgıb Mehmed Paşa* (ilk ve son sayfası) Bulak Matbaası – 1252 senesi Muharrem ayı ibtidası [18 Nisan 1836]

Dîvân-ı Gülşen-i efkâr (1257/1841): el-Hâc Mehmed Kâmil Efendi, el-Hâc Ömer Ağa el-İslâmbûlî, Hasan Efendi el-Kırımî ve el-Hac Osman Efendi el-İslâmbûlî

Dîvân-ı Nâbî (1257 / 1841): Maho Bey[23]

Dîvân-ı İsmâil Hakkı (1257/1841): Hüseyin Hâfız Efendi el-Trabzonî

Dîvân-ı Haşmet (1257 / 1841) : Şerif Mustafa Efendi

Dîvân-ı Ârif (1258/1842): Mehmed Emin Efendi el-İzmirî ve Bekir Efendi el-Moravî

Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî (1258/1842): Ömer Ağa el-Bezistânî [İslâmbulî]

Dîvân-ı Niyâzî (1259/1843): el-Hâc Mehmed Kâmil Efendi ve Hacı Mahmud Efendi el-Sahafî

Dîvân-ı Leylâ Hanım (1260/1844): Mehmed Kâmil Efendi el-Edirnevî

Müntahâbât-ı Mîr Nazîf (1261/1845): Mehmed Kâmil Efendi el-Edirnevî

Eş'âr el-Hâc Akif Efendi (1262/1846): Mehmed Kâmil Efendi el-Edirnevî

Bulak Matbaası'nın kataloglarından bu dîvânların kaçar adet basıldıklarını tespit etmek de mümkündür. Buna göre en fazla sayıda basılan dîvân, Arpaemînizâde Mustafa Sâmi (ö. 1146/1733-34)'nin 1509 adet basılan *Dîvân-ı Sâmi* adlı eseri olmuştur. Onu 1010 adet ile *Dîvân-ı Râgıb*, 1004 adet ile *Dîvân-ı Vâsıf-ı Enderûnî* takip etmektedir.

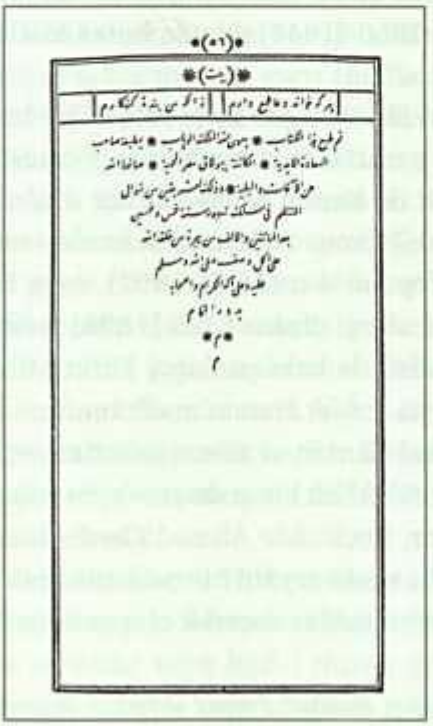
Bulak'ta basılan bu Türkçe dîvânların daha önce İstanbul'da veya başka bir yerde basılıp basılmadıkları konusunda bir değerlendirme yapıldığında, Bulak'ta basılan yirmi sekiz dîvândan on bir tanesinin sadece Bulak'ta basıldığı ve Osmanlı döneminde başka baskısının yapılmadığı görülmektedir. On iki dîvân ise ilk kez Bulak'ta ardından İstanbul ve diğer yerlerde basılmış, sadece bir dîvân (*Eş'âr el-Hâc Akif Efendi*) önce İstanbul'da (1259/1843) üç yıl sonra Bulak'ta (1262/1846) basılmıştır. Dîvânlardan yine sadece bir tanesi aynı yıl hem İstanbul'da ve hem de Bulak'ta (*Dîvân-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderûnî*, 1257 [1841]) basılmıştır. Üç dîvân ise Bulak'ta ikişer kere basılmıştır (*Dîvân-ı Râgıb* 1252 [1836], 1253 [1837]; *Dîvân-ı Fuzûlî* 1254 [1838], 1256 [1840]; *Dîvân-ı Niyâzî* 1254 [1838], 1259 [1843]). Aynı dönem içinde İstanbul'da basılan dîvân sayısı ise on dokuzdur. Ancak, çeşitli matbaalarda basılan bu dîvânlarda çoğunlukla

23 Mehmed Ali Paşa'nın güvendiği adamlarından olan Maho Bey'in asıl adı Mehmed'dir. Kürt asıllıdır. Bir süre Suriye'nin kuzeyinde bulunan aşiretler arasında görev yapmıştır.

Bulak'ta nesîh harfler ile basılan *Hamse-i Nergisî*'nin ilk ve son sayfası
(Bulak Matbaası, Safer 1255/25 Nisan 1839)

Bulak'ta ta'lîk harfler ile basılan *Hamse-i Nergisî*'nin ilk ve son sayfası
(Bulak Matbaası, Şevval 1255/27 Aralık 1839)

nesih hurufat (harfler) kullanılmış ve ilk sayfa ve bölüm başlıklarının süslemesi Bulak dîvânlarıyla karşılaştırıldığında çok sade kalmıştır. Bulak'ta basılan dîvânların ise (*Dîvân-ı Nefî* [1836] ve *Dîvân-ı Fitnat* [1836–37] dışında) hepsi ta'lik hurufat ile basılmıştır. Bulak Matbaası'nın 1260 / 1844 tarihli kataloğunun sonunda *"Cümle-i âsâr-ı bedî'a-i hazret-i hıdîvîden olarak bu def'a inşâ ve icad olunan ta'lîk hurûfundan Leylâ Hanım divançesi tab' olunmuş ve el-hâleti hâzihî derdest-i tab' olan Nazif Bey merhûm müntahabatının yakın vakitte biteceği tahakkuk etmiş olub..."* denilmekte ve zimmetine kitap basmak isteyenlerin isterlerse bu harfleri kullanabilecekleri ilân edilmektedir.

Mısır'da basılan Türkçe dîvânlar arasında iki Osmanlı hanım şairinin, Fitnat Hanım (ö. 1780) ile Leylâ Hanım'ın (ö. 1847) da dîvânlarının bulunduğu görülür. Bunlardan Fitnat Hanım'ın dîvânı üzerinde baskı ve matbaa kaydı bulunmamaktadır. Ancak kitap, Bulak Matbaası'nın kataloglarında geçmektedir. Bunun yanı sıra baskıda kullanılan teknik, kâğıt ve hurufat da kitabın Bulak Matbaası'nda basıldığını ortaya koymaktadır. Baskı tarihi ise Bianchi'ye dayanılarak 1245–1258 şeklinde aktarıla gelmiştir. Ancak kitabın baskı tarihi, Bulak baskılı kitaplarda belirli tarihler arasında kullanılan serlevha şeklinden yola çıkılarak 1252/1836–37 yılı olarak tespit edilmiştir.[24] Leylâ Hanım'ın dîvânı ise 1260 [1844] yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

Osmanlı şiirinin en güzel dîvânları Bulak'ta çok nefis bir şekilde basılmış ve bu baskılar bütün dünya kitap pazarlarında büyük ilgi görmüştür. Bu tarihten 53 yıl sonra Mısır'da yine iki hanım şairin Türkçe dîvânları basılmıştır. Bunlardan birincisi Ahmed Teymur Paşa'nın kız kardeşi olan, Mısırlı şair ve mütefekkir Ayşe İsmet Teymur'dur (1840–1902). Ayşe Teymur'un Türkçe ve Farsça şiirlerinin yer aldığı dîvânı 1315 [1898] tarihinde Mısır'da basılmıştır. Aynı tarihte Mısır'da basılan ikinci Türkçe dîvân ise Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın eşi Çeşm-i Âfet Hanım'ın dîvânıdır.[25]

Bu dîvânların dışında, muhtelif dîvânlardan ve mecmualardan seçilerek oluşturulan bir nevi antoloji niteliğindeki bir kitap da yine aynı yıllarda Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Bu eser, Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi (ö. 1247/1831–32)'nin yine aynı seçkin edebî zevkin bir mahsulü olan dîvân edebiyatının değişik şairlerinin beyitlerinden seçerek oluşturduğu *Ne-*

24 Hatice Aynur, "Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe divanlar", *Journal of Turkish Studies: Fahir İz armağanı*, c.14 (1990), s.60.

25 Ayşe Teymur ve Çeşm-i Âfet hanımlar ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Saray ve Çevresinde Yetişen Kadın Şair ve Yazarlar kısmı.

vâdir el-âsâr fî mütâla'ât el-eş'âr adlı kitabıdır. Ahmed Cevdet Efendi'nin vefatından sonra kardeşi Mustafa Sâmil Efendi tarafından neşredilen eser, 1256 [1840] tarihinde 179 sayfa ve nestalik harfler ile ve Mehmed Kâmil Efendi zimmetine basılmıştır.

Mirzâ Senglâh Horasânî'nin İzmir hakkında yazdığı Farsça kasidesinin tercümesi olan *Tercüme-i kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir* adlı kitap ise 1261 [1845] yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe dîvânların birçoğu müellifin diğer bir eseri ile birlikte basılmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Şeyh Gâlib (ö. 1213/1799)'in dîvânı, dîvân edebiyatının en ünlü mesnevisi olan *Hüsn ü Aşk* ile; Sünbülzâde Vehbî (ö.1809)'nin dîvânı, oğlu Lütfullah için hayatta nasıl bir yol tutması gerektiğini göstermek üzere 1791'de kaleme aldığı manzum nasihat kitabı *Lütfiye-i Vehbî* ile; şair Haşmet (ö. 1182/1768-69)'in dîvânı, Mustafa III tahta çıktığında gördüğü rüyayı anlattığı *İntisâb el-mülûk* adlı 20 sayfalık mensur eser ile; Fâzıl-ı Enderûnî'nin dîvânı, kendi aşk maceralarını anlattığı *Defter-i aşk* ile; İsmâil Hakkı Bursevî'nin dîvânı *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* ile ve Rıfat Efendi'nin dîvânı da *Münşeât-ı Rıf'at Efendi* ile birlikte basılmışlardır.

Bulak'ta dîvânlar dışında da Osmanlı edebiyatının pek çok seçkin örneği basılmıştır. Bunlardan Fuzûlî'nin (ö. 973/1556) Kerbela Vakası'nı işlediği Türkçe mensur eseri *Hadîkat el-süedâ* 1253 [1837], 1261 [1845] ve 1271 [1854-55] yıllarında üç kere Mısır'da basılmıştır. Kitabın ilk baskısı Mısır'da yapılmış İstanbul'da ise ilk baskısı 1273 [1856] da gerçekleştirilmiştir. Eski musanna' nesrin en kuvvetli üstatlarından olan Nergisî'nin *Hamse* adlı eseri zikredilmeye değer bir başka kitaptır. Beş eserden meydana gelen *Hamse*'nin, ilk sayfanın düzeni, yazı cinsi ve *Hamse*'yi oluşturan kitapların sırası bakımından farklılık gösteren iki ayrı baskısının aynı yılda Mısır'da yapılmış olması dikkat çekicidir. Bunlardan nesîh harfler ile basılmış olanının tarih kaydı *li-'aşr halevne min Safer el-hayr 1255* [25 Nisan 1839]; ta'lîk harfler ile basılanın tarih kaydı ise *li-'aşr bakayna min Şevval el-muntazım 1255* [27 Aralık 1839] tarihinde basıldıklarını göstermektedir.

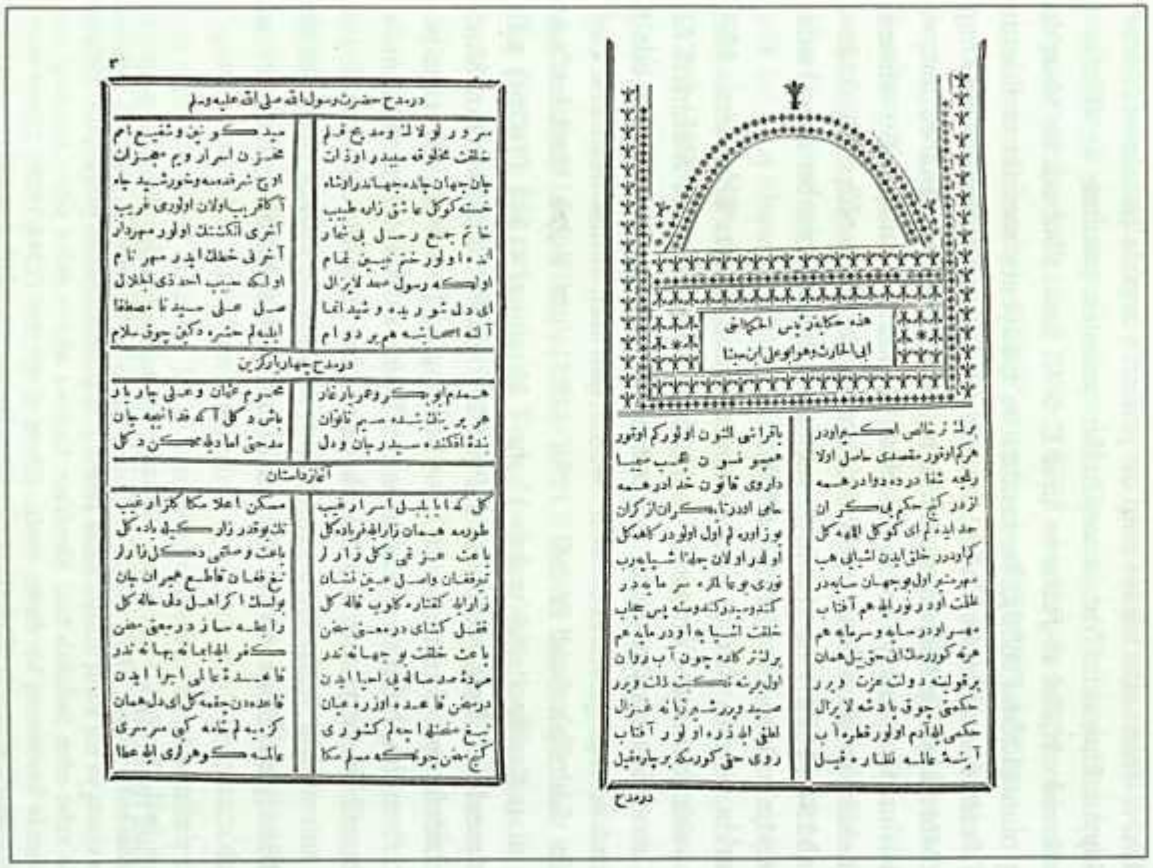
Bulak'ta birçok Türkçe münşeat kitabının da basıldığı görülmektedir. Bunların başında Dârendevî Hayret Efendi (ö. 1826)'nin *Riyâz el-kütebâ ve hiyâz el-üdebâ* veya *İnşâ-i Hayret Efendi* (1242 [1826]) adlarıyla bilinen kitabı gelir. Diğer inşâ kitapları arasında Rıfat Efendi (ö.1246/1830)'nin *Münşeât-ı Rıf'at Efendi* (1254 [1838]'te *Dîvân-ı Rıfat Efendi* ile birlikte ba-

sılmıştır) adlı eseri ile Bozoklu (Yozgatlı) Mehmed Akif Efendi'nin[26] *Münşeât-ı Akif* (1262 [1846]'de *Eş'âr el-Hâc Akif Efendi* ile birlikte basılmıştır)'i sayılabilir. Mehmed Ali Paşa döneminden sonra da Mısır'da resmî yazışmaların esaslarını açıklayan inşâ kitapları basılmaya devam edilmiştir. Müellifi belli olmayan *İnşâ-i cedîd*, Mısır'da 1270 [1853–54], 1275 [1859] ve 1280 [1863] yıllarında üç kere basılmıştır. Mütercim Âsım'ın *Numûne-i inşâ* adlı kitabı da İstanbul'da basılmasından on yıl kadar sonra, 1299 [1882]'de Mısır'da basılmış bir başka inşâ kitabıdır.

Bu eserlerin yanı sıra, Osmanlı kültüründe Türkçe'nin yanında 'elsine-i selâse' geleneğini oluşturan Farsça ve Arapça'dan da Türkçe'ye eserlerin tercüme edildiği ve basıldığı —bu eserlerden kitabımızın 'Mısır'da Tercüme Hareketi ve Türkçe'nin Yeri' kısmında ayrıntılı şekilde bahsedilmektedir— görülmektedir. Bunlardan ilki İranlı ünlü şair Hâfız-ı Şirâzî'nin dîvânının Sûdî-i Bosnavî tarafından yapılan Türkçe şerhidir. Hâfız'ın dîvânının Türkçe şerhlerinin en meşhuru olan *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Sûdî*, 1250 [1834] yılında üç cilt halinde Mısır'da yayınlanmıştır. Dîvânın basımı İskenderiye Matbaası'nda başlanmış ancak daha sonra Bulak'ta tamamlanmıştır. Bu tarihten bir süre sonra, 1273 [1857]'te, Mehmed Vehbi Efendi'nin, Hâfız'ın şiirlerini tasavvufî bir görüşle şerh ettiği *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Vehbi* adlı eseri de iki cilt halinde Bulak'ta basılmıştır. Bu eser İstanbul'da ise 1286 [1870] yılında basılmıştır. Bulak'ta basılan bir diğer eser Abdurrahman Câmî'nin *Risâle-i arûz*'unun Ahmed Sâfî tarafından yapılan şerhidir. Bu şerhin baskı tarihi ise 1267 [1851]'dir. Bunlar dışında Şeyh Ziyâeddin Nahşabî (ö. 751/1350)'nin *Tûtinâme* adlı hikâyelerinin Sarı Abdullah Efendi tarafından yapılan tercümesi 1253 [1837] – 1267 [1850–51] yılları arasında toplam dört kere Bulak'ta basılmıştır. *Kelîle ve Dimne*'nin, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî tarafından tekrar Farsça olarak kaleme alınmış şeklinin Türkçe tercümesi olan *Kitâb-ı Hümâyûnnâme* de 1251 [1835] ve 1254 [1838] tarihlerinde iki kere Bulak'ta basılmıştır.

Bulak'ta Farsça'nın yanı sıra Arapça'dan Türkçe'ye yapılan tercümeler de basılmıştır. Hazret-i Ali'nin *dîvânı*'nın Müstakîmzâde Saadeddin Süleymân (1718–1787) tarafından yapılan şerhi 1255 [1839] yılında; Mısırlı meşhur şair Busîrî'nin Hazret-i Peygamber için yazdığı ünlü *Kasîdet el-bürde*'sinin Ahmed b. Mustafa Lâlî (ö.971/1563) tarafından yapılan şerhi ise 1256 [1840] yılında basılmıştır.

26 Aslen Bozoklu (Yozgatlı) olan Mehmed Akif, 1261 [1845] tarihinde hacdan dönerken İskenderiye'de gemiye bineceği sırada hastalanarak vefat etmiş ve İskenderiye'de defnedilmiştir.

Ziyâeddin Seyyid Yahyâ'nın *Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebu el-Hâris ve huve Ebu Ali İbn-i Sînâ* adlı kitabının ilk sayfaları (Bulak Matbaası – 1254 [1839])

Bu arada Mısır'da Türk halk edebiyatının birkaç örneğinin de basıldığı görülür. Bunlardan birincisi Nasreddin Hoca hikâyeleridir. *Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi* adlı bu kitap 1254 [1838–39], 1256 [1840] ve 1257 [1841]'de Mısır'da üç kere basılmıştır. Diğeri ise, on altıncı yüzyılın sonunda Derviş Hasan Mehdî'nin, iki kardeşin hikâyesini konu alan *Kıssa-i Ebû Ali Sina ve Ebû el-Hâris* adlı hikâyesinin on yedinci yüzyılda *Gencine-i Hikmet* adıyla Seyyid Ziyâeddin Yahyâ tarafından yeniden yazılmış ve *Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ* adı ile Mısır'da yapılmış olan (1254 [1839]) baskısıdır. Bu hikâyenin sonraki tarihlerde İstanbul'da *Hikâye-i Ebû Ali Sînâ* adıyla pek çok baskısı yapılmıştır. Bu kitap Mısır'da Murad Muhtar Efendi tarafından Arapça'ya da tercüme edilmiş ve Türkçe baskısından kırk yıl sonra Mısır'da dört kere basılmıştır. Bu sahanın diğer örnekleri ise hayvan ve tuyûr (kuş) hikâyelerinden oluşan *Mecmûa-i hikâyât* (1291 [1874]) ile Harun Reşid döneminde geçen bir masal olan *Hikâye-i Şâpûr Çelebi*'dir (1293 [1876]).

Mısır'da basılan Türkçe edebî eserler arasında ayrı bir öneme hâiz olanlar, yukarıda işaret ettiğimiz eserlerin aksine, Mısır'da Mehmed Ali Paşa ve etrafında oluşan edebî çevreye ait olan, yani bizim 'yerli edebî mahsul' adını verdiğimiz eserlerdir. Bunlardan ilki, Bulak Matbaası başmusahhihi Sadullah Said Efendi (1759 –1831)'nin Bulak Matbaası'nda basılmış olan *Kasîde-i zibâ-yı feth-i şehr-i Misolongi* (1241 [1826]) adlı manzum eseridir.[27] Eser, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın, Mora isyanını bastırması esnasında (1826) Misolongi'yi fethetmesi üzerine yazılmıştır. Osmanlı, belki de genel anlamda İslâm tarihinde, bir hükümdarı methetmek üzere yazılıp basılan ilk kaside bu olmalıdır. Bu kasideden bir sene sonra *Mısır vâlîsi Mehmed Ali Paşa'ya sunulan Türkçe şiirler kitâbı* (1242 [1826]) basılmıştır. Yine Mısır mahsulü olan diğer bir eser ise münşî

27 Sadullah Said Efendi, 1759 tarihinde Diyarbakır'da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş, 1821 yılında ise Mısır'a gitmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın iltifatına mazhar olmuş ve bin kuruş maaşla Bulak Matbaası başmusahhihliğine getirilmiştir. 1831'de Mısır'da vefat eden Sadullah Said Efendi'nin *Kasîde-i zibâ-yı feth-i şehr-i Misolongi* adlı eseri dışında basılmamış bir dîvânı vardır. *Kânun el-cerrâhîn* (1244/1828); *Dürret el-tâc* (1245/1830); *Ahlâk-ı alâ'î* (1248/1833); *Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr* (1246/1830); *Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr* (1248/1832); *Süleymanname* (1248/1832); *Zeyl-i Nâbî* (1248/1832) eserlerinin de musahhihi Sadullah Said Efendi'dir. (Sadullah Said Efendi hakkında bkz. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı fikir ve sanat adamları*, I, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, 1957–59, s.316–318; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, III, İstanbul: Maarif Basımevi, 1930–40, s. 1602–1603; Johann Strauss, *The Egyptian connection in nineteenth century Ottoman literary and intellectual history*. Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen, 2000, s.12.

ve mütercim, aynı zamanda da Bulak Matbaası'nın musahhihi olan Aziz Efendi tarafından kaleme alınan *Fülk-i Aziz* isimli münşeat kitabıdır. *"Bazı telhîsât, marûzât, tahrîrât-ı âcizâne ve tesvîdâttan örnekleri hâvî"* olan bu kitap 1249 [1833] yılında İskenderiye'de basılmıştır.

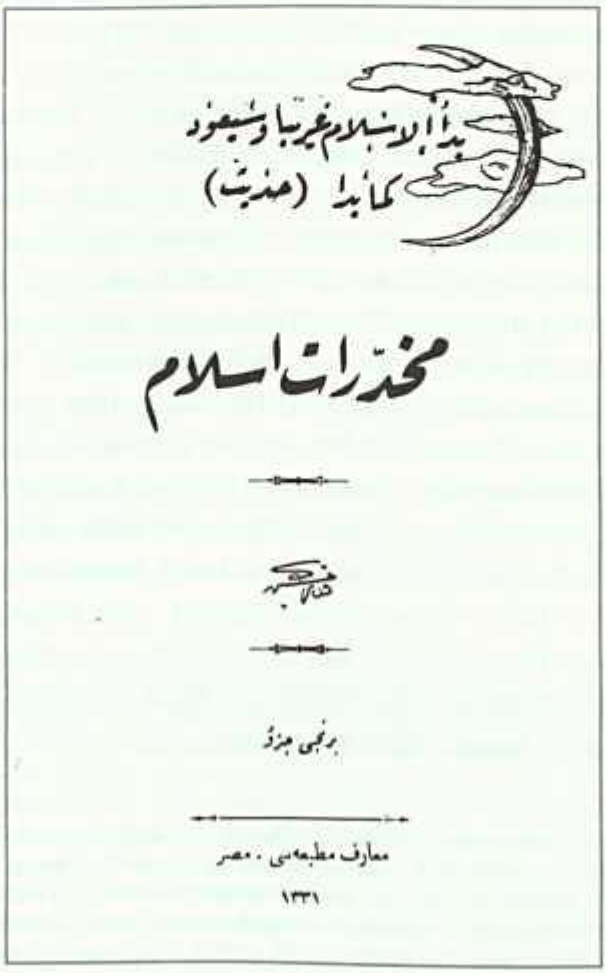
1870'li yıllardan itibaren Mısır'da klasik edebiyat kitapları dışında da kitaplar basılmaya başlamıştır. Bunların en ilginç olanlarından birisi 24 Aralık 1871 tarihinde ilk defa temsil edilen *Aida Operası*'nın librettosunun İtalyanca'dan yapılan tercümesidir. Eser 1288 [1872] yılında *Ayda ismiyle müsemmâ operanın tercümesidir* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve basılmıştır.

Mısır'da, basılan kitaplar arasında *Aida Operası*'nın metninin yanı sıra bazı tiyatro eserleri de basılmıştır. Bunların ilk örneği Bulak Matbaası'nda basılmış olan ancak üzerinde baskı kaydı bulunmayan *Hüsn ü cemâl ile meşhûr olan Eline tiyatrosunun faslı* isimli oyundur. Ancak Jön Türkler'in Mısır'a gelmelerinden sonra basılan tiyatro eserlerinin sayısında çok büyük bir artış olmuştur. Türk tiyatrosunun önde gelen numunelerinden biri, Nâmık Kemâl'in *Celâleddin Harzemşâh* adlı eseridir. İlk önce İstanbul'da (1292 [1875]) yayınlanan bu kitap 1315 [1897] tarihinde *Mukaddime-i Celâl* adlı 69 sayfalık şerhle birlikte Mısır'da basılmıştır. Nâmık Kemâl'in bu eseri dışında, Mısır'da yayınlanan telif ve tercüme tiyatro eserleri arasında Ömer Lütfi Fikripaşazâde'nin[28] 1905'te basılan *Şimdiki izdivâclar*'ı (üç perdelik bir oyundur ve Türk Matbaası'nda basılmıştır) ile 1907'de basılan *Erkekler arasında* isimli tek perdelik komedisi; Mustafa Hamdi Silistreli'nin *Af ile mahkûm yâhut şeref kurbanları* (beş perdelik bir oyundur); Zekeriya adlı bir müellifin *Bir çerkesin serencâmı* adlı eseri sayılabilir. Tercüme tiyatro eserleri arasında ise Prenses Kadriye Hüseyin'in Rus yazar Leopold Kampof'dan tercüme ettiği üç perdelik *Mühim bir gece* adlı oyununu saymak mümkündür. Mütercim kendi ifadesine göre bu oyunu *"uyanmakta olan kavmî hassasiyetleri artırmak için"* Fransızca'dan tercüme etmiştir. Eser Mısır'da 1909 senesinde basılmıştır. Abdullah Cevdet'in Shakespeare'den tercüme ettiği *Hamlet, Jül Sezar* ve *Macbeth* isimli tiyatro eserleri de Mısır'da basılan diğer tiyatrolardır.

---

28 Tanınmış fikir ve politika adamlarından olan Ömer Lütfi Fikripaşazâde, Paris'te hukuk tahsili görmüş ve İstanbul'a dönmüştür. Meşrutiyet için uğraşmasından dolayı bir süre mahkum edildikten sonra Burdur ve Konya'da memurluklarda bulunmuştur. Daha sonra Avrupa'ya kaçmış, oradan Mısır'a giderek avukatlıkla, meşgul olmuş ve 1908'den sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Bir süre mebusluk da yapmış, 1934 yılında vefat etmiştir. (Gövsa, *a.g.e.*, s. 230) Ömer Lütfi Fikripaşazâde'nin tiyatro eserleri dışında Mısır'da basılan diğer bir kitabı, Abdülhak Hâmid'in *Duhter-i Hindu* adlı eserine yazdığı tenkit olan *Tecrübe-i intikâd: Duhter-i Hindû* adlı 35 sayfalık eseridir. Kitap 1905 yılında Mısır'da Türk Matbaası'nda basılmıştır.

Tanzimat döneminin nesir türlerinden biri olan 'mizahî nesir'in örneklerinin de Mısır'da yayınlandığı görülür. Bu türün temsilcilerinden biri Âlî Bey'dir (1846–1899). Âlî Bey, hemen hemen tek başına çıkarttığı *Diyojen* isimli mizah gazetesiyle tanınır. Mısır'da ise iki kitabı basılmıştır. Bunlardan ilki *Seyyâreler* adlı fantastik masalıdır. Diğeri ise *Lehcet el-hakâyık* isimli mizahî lügattir. Âli Bey'in bu küçük kitabında 400'e yakın kelimeye mizahî mânâlar verilmiştir. Bunların bir kısmı doğrudan doğruya o devir ile alâkalıdır. Kelimelerin bir kısmı Rumî 1300 senesinde *Tarîk* gazetesinde derc olunmuştur. Her iki kitap da 1315 [1897]'te Mısır'da basılmıştır. Özellikle Jön Türkler döneminde Mısır'da yergi ile ilgili örneklerin sıkça basıldığı görülmektedir.

بدأ الإسلام غريبا وسيعود
كما بدأ (حديث)

مخدرات اسلام

برنجی جزء

معارف مطبعه‌سی . مصر

١٣٣١

Kadriye Hüseyin Hanım'ın *Muhadderât-ı İslâm* adlı kitabı (Maarif Matbaası 1331 [1913])

Daha önce 'Saray ve Çevresinde Yetişen Kadın Şair ve Yazarlar' kısmında değindiğimiz Prenses Kadriye Hüseyin'in de Mısır'da birçok edebi eseri basılmıştır. Bunlar, pek sanatlı bir tarzda kaleme aldığı *Nelerim* isimli risalesi (1329R [1913]); tarihî ve edebî on iki makaleden meydana gelen *Temevvücât-ı efkâr* (1330 [1912]) adlı eseri; ahlâkî ve içtimâi meseleleri ele aldığı *Mahâsin-i hayat* (1327 [1911]) adlı risalesi ve İslâm tarihinden dört hanımın biyografilerini yazdığı *Muhadderât-ı İslâm* (1331–1333 [1913–1915]) adlı 2 ciltlik kitaplarıdır.

5. TARİH, BİYOGRAFİ VE COĞRAFYA KİTAPLARI

Mısır'da basılan Türkçe tarih kitaplarına topluca bakıldığında, bunlar arasında Mehmed Ali Paşa döneminde Osmanlı tarihine ait kroniklerin yanı sıra Türkçe dünya tarihine ait eserlerin ve Avrupa tarihine ait Batı dillerinden yapılan ilk Türkçe tercümelerin yer aldığı görülür. Bu tür eserler Mehmed Ali Paşa'dan sonraki dönemde de —daha az sayıda olmakla birlikte— basılmaya devam etmiş ve bunların yanında yeni olarak İslâm tarihinin bazı temel eserleri de basılmaya başlanmıştır. 1895'ten itibaren, Jön Türkler'in ve diğer siyasî muhaliflerin Mısır'ı bir üs haline getirmelerinden sonra, çağdaş Osmanlı tarihi ile ilgili polemik mahiyetindeki tarihî eserler de basılmıştır. Bu eserler daha çok Jön Türkler'in ve siyasî muhaliflerin eserlerine ayırdığımız kısımda ele alınacaktır. Başka dillerden Türkçe'ye çevrilen tarih kitapları ise tercüme bahsinde daha ayrıntılı şekilde ele alındığından burada onlara kısaca temas edilecektir.

Mehmed Ali Paşa döneminde basılan Türkçe tarih kitaplarına analitik şekilde bakıldığında, bunların basılmasının arkasında birtakım siyasî âmiller olduğu gibi Avrupa tarihini öğrenme ve dünyaya açılma gibi çok yönlü sebeplerin de bulunduğu görülmektedir. Mehmed Ali Paşa, kendi şahsî tatmini bakımından örnek aldığı, 'hemşehrisi' sayılan Makedonyalı Büyük İskender veya siyasî ve askerî encamını öğrenmek istediği ve gençliğinde bir yeniçeri askeri iken ordusu ile karşı karşıya geldiği Napolyon Bonapart hakkındaki eserleri Batı dillerinden tercüme ettirerek bastırmıştır.

Mısır'da basıldığını tespit ettiğimiz ilk Türkçe tarih kitabı olan *Vâsıf târihi*'nin basıldığı 1827 yılı, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti ile Yunanlılar'ın isyanını bastırma hususunda kader birliği yaptığı bir döneme rastlamaktadır. Bu tarih, Mısır ordusunun Rum isyanını bastırması ve Atina'nın teslimini işaret eden bir tarihtir. Ünlü Osmanlı vakanüvisti Ahmed

Vâsıf Efendi'nin (1736–1806) daha çok *Vâsıf târihi* olarak bilinen *Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr* adlı kitabı, 17 Kasım 1752 ile 7 Eylül 1774 yılları arasındaki olaylardan bahseder. Kitabın ilk baskısı 1219 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Mısır'da ilk baskısı 1243 [1827], ikinci baskısı ise 1246 [1830] yılında yapılan kitap iki cilt halinde basılmıştır.

Siyasî gelişmelerin etkisiyle basılan eserlerin başında, Avrupa dillerinden yapılan tercümeleri anlatırken daha detaylı şekilde ele aldığımız *Katerina târihi* adlı eser gelmektedir. Bu eserin ilk baskısı, Nisan 1828'de başlayan ve 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması'yla sona eren Osmanlı–Rus savaşları esnasında (Mart–Nisan 1829), ikinci baskısı ise savaşların hemen akabinde, Ekim–Kasım 1830 tarihinde yapılmıştır.

Yine bu dönemde basılan, Osmanlı müelliflerine ait, dikkate değer kitapların başında Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi'nin (ö. 1068/1658) eserleri gelir. 1832'de İbrahim Paşa'nın kumandasında olan Mısır ordusunun Konya'da Osmanlı ordusunu yendiği yılda basılan bu kitapların basılma sebepleri üzerinde durmak gerekir. Osmanlı Devleti'nden bağımsız hale gelmek ve kendi idaresi altında bulunan toprakları genişletmek, valiliği kendi ailesi içinde sürdürmek gibi hedefleri olan Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'nin siyasî bakımdan gücünü kaybetmesini ve Osmanlı topraklarına ortak olmayı istemesine rağmen, kendisini ve ailesini hep Osmanlı kültürü ile özdeşleştirmiştir. Bunun da en güzel ifadesi Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi'nin *Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr* ve *Süleymannâme* adlı eserlerinin Mısır'da basılmasıdır. Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi tarafından yazılan bu tarih kitaplarının ikisi de aynı yıl Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Bunlardan birincisi; Hz. Adem'den 1058 (1648) yılına kadarki olayları içine alan umumi bir tarih kitabı olan *Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr*'dır. Abdülaziz Efendi'nin 1649 yılında tamamladığı ve Sultan IV. Mehmed'e takdim ettiği eseri evâhir-i Muharrem 1248 (Haziran 1832)'de Mısır'da basılmıştır. İkinci kitap ise Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından ölümüne kadar gerçekleşen fetihleri, olayları anlatan ve zamanında yetişen ulemâ ve vezirlerin biyografilerinin yer aldığı *Süleymannâme*'dir. Bu kitabın baskı tarihi ise gurre-i Cemâziyelevvel 1248 (Eylül 1832)'dir. Eski Yunan tarihinden İskender, çağdaş Avrupa tarihinden ise Napolyon ile ilgili eserlerin Türkçe'ye tercüme edilerek basılmasını sağlayan Mehmed Ali Paşa, anlaşılan kendisine Osmanlı tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ı örnek olarak seçmiştir. Karaçelebizâde'nin her iki eseri de sadece Mısır'da basılmışlardır.

Yine Mehmed Ali Paşa döneminde, bir başka Osmanlı tarihçisi ve

kadısı olan Nişancızâde Mehmed b. Ahmed'in (ö. 1621) sekiz bölümden oluşan Türkçe dünya tarihi, *Mir'ât el-kâinât*'ın Mısır'da basıldığı görülür. İki ciltten oluşan kitap dünyanın başlangıcından Kanunî devrinin sonuna kadar olan dünya tarihini anlatmaktadır. Birçok eski ve yeni tarihî eserden derlenmiş olan kitap, efsanevî hikâyelerle doludur. Kitap 1841 yılında Mısır Meselesi'nin halledilmesi ve Mısır valiliğinin Mehmed Ali Paşa sülalesine veraset ile verilmesinin arkasından, 1842'de basılmıştır. 1853 yılında Mısır'da bir kere daha basılan kitabın İstanbul'daki baskısı ise ancak 1873 yılında gerçekleşmiştir.

Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra uzun süre ciddi anlamda tarih kitaplarının basılmadığı görülmektedir. Ancak Mehmed Said Paşa zamanında İslâm dünyasının büyük âlimlerinden ve tarihçilerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî'nin *Târih-i Taberî* diye meşhur olan kitabının tercümesi Mısır'da basılır. 960 yılları civarında Vezir Belâmi tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş olan kitap, Osmanlılar devrinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Bir nevi dünya tarihi olan kitabın asıl kısmını İslâm tarihi teşkil etmektedir. Türk tarihinin de en büyük kaynaklarından olan kitap, birçok dile tercüme edilmiş, Türkçe'ye ise Farsça tercümesinden çevrilmiştir. İstanbul'da ilk defa 1844 yılında basılan kitap Mısır'da ise 1275 [1858] yılında 5 cüz halinde basılmıştır. Kitabın 1301 [1884]'de Dîvân-ı Umûm el-Medâris Matbaası'nda yapılan farklı bir baskısı daha bulunmaktadır. Bu baskı Hz. Peygamber'in doğumuyla başlamakta, Abbasi Halifesi Muktedir Billah ile sona ermektedir. Bu kitap, Türkçe öğrenen talebeler için tercüme edilmiş ve sadece birinci cildi basılmıştır. Her iki baskının da çevireni belli değildir.

Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden on yıl kadar sonra basılan çok önemli bir kitap, meşhur tarihçi ve tarih sosyologu İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* olarak bilinen meşhur eserinin tercümesidir. Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin tercüme ettiği *Mukaddime* 1274 [1858] ve 1275 [1859] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır.

1864 yılında, Avrupa'nın bazı mekteplerinde okutulduğu belirtilen, eski Yunan tarihine ait bir kitabın Fransızca'dan tercüme edilerek basıldığı görülür. Hıdiv İsmail Paşa'nın eğitim sahasındaki reformlarının bir parçası olarak görülebilecek olan bu kitap *Rûznâme-i Vekâyi-i Mısriyye* muharriri Ahmed Râsih Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş olan *Tercüme-i muhtasar târih-i kadîm* adlı kitaptır. Kitabın kolofonunda 'buraca dahi istifade olunmak ve mekâtib şakirdanına tevzi kılınmak üzere ondan 500 nüshanın mirî zimmetine tab ve temsili muktezâ-yı irade-i seniyyeden bulunmuştur' denilmektedir.

Ünlü Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatının sonuna doğru yazdığı *Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ* adlı 12 cüzlük eserinin 3. cüzünün de 1294 [1877]'te Mısır'da basıldığı belirtilmektedir.[29]

On dokuzuncu yüzyılın sonunda basılan *Muhtasar İngiltere târih-i inkılâbı* isimli kitap ise Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayınlarından biridir. Kitabın baskı tarihi 1316 [1898]'dır.

Yirminci yüzyılın hemen başında, Mısır'da Rusya Türkleri'nin ilk siyasî temsilcisi olan Abdürreşid İbrahim'in (1857–1944) hazırladığı bir kitap basılmıştır. Bu eser, daha önce *Çoban yıldızı* ismiyle İstanbul'da basılmış (İstanbul 1890; Petersburg 1907) eserin farklı bir baskısı olan *Rusya'da Müslümanlar yâhûd Tatar akvâmının târihçesi* adlı kitaptır. 1900 yılında Kahire'de basılan kitap, Salih Cemal tarafından baskıya hazırlanmıştır. Eserde Tatarlar hakkında çeşitli bilgilerin yanı sıra Ruslar'ın Müslümanlarla ilgili siyasetleri ve Orenburg Şer'î Mahkemesi'nin çalışmaları anlatılmaktadır.[30]

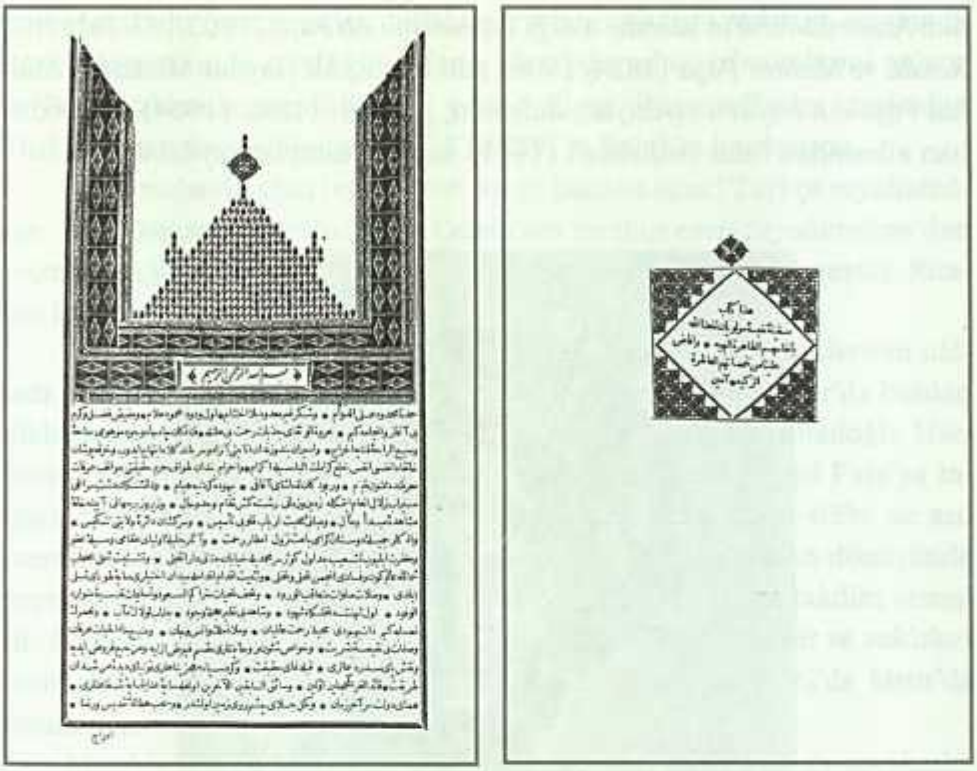
Türk tarihinin tanınmış simalarından olan Zeki Velidi Togan'ın (1890–1970) *Bugünkü Türkistân ve yakın mâzisi* adlı kitabı, iç kapağında belirtildiğine göre 1929–1939 yıllarında Mısır'da basılmıştır. Osmanlıca olarak basılmış olan kitabın arka tarafındaki Lâtin harfli önsözde müellif kitabının niçin Mısır'da basıldığını açıklamaktadır. Bu kitap, Türkiye'de harf inkılâbının yapıldığı sene, yani 1928'de, basılmak üzere hazırlanmış olduğundan ve bilhassa muhtelif Asya memleketlerinde yaşayan ve yeni Türk alfabesini öğrenmek imkânından mahrum kalan Türkistanlı muhacirlerin de kitabı okuyacakları düşünülerek eski harflerle basılması gerektiğinden 1929 yılında Mısır'da basılmıştır. Bu kitabın basımı 448'inci sayfadan sonra maddi imkânsızlıklar yüzünden durdurulmuş ve ancak başlandıktan on bir yıl sonra tamamlanabilmiştir.

Bu tarih kitapları dışında Mısır'da bazı Türkçe biyografik eserlerin de basıldığı görülür. Bunlardan birisi Kıbrıs Mollası adıyla da tanınan Abdurrahman Eşref Efendi'nin[31], 1252 [1836] yılında Mısır'da basılan eseri *Tezkiret el-hikem fî tabakât el-ümem* isimli ansiklopedik ve biyografik mahiyetteki kitabıdır. Abdurrahman Eşref 1728'de Türkçe olarak kaleme aldığı eserinde, çeşitli kavim ve milletlerden, ilk devir İslâm şairlerinden, Arapça'nın nükte ve meziyetlerinden, meşhur kıraat imamlarından ve kı-

29 Özege E-7499 ve Özege K-10724.

30 Bu kitabın sadeleştirilmiş metni için bkz. Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar kavimlerinin tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXV (1996), s.561–602.

31 Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Eşref", *DİA*, c.I, s.161.

Mevlevî şairlerinin biyografileri ve menkıbelerinin yer aldığı
Sefîne–i nefîse–i Mevleviyân adlı kitabın iç kapak ve ilk sayfası
(Kahire, Matbaa–i Vehbiyye, 1283 [1867])

raat–ı seb'adan, Arap lügatçileri ve eserlerinden, ünlü müfessir ve muhaddislerden, fukaha ve kelamcılardan bahseder. Bu kitap, Mısır'dan sonra 1291 yılında bir kere de Şemseddin Sivâsî'nin manzum *Menâkıb–ı İmâm–ı Azam* adlı eserinin kenarında, İstanbul'da basılmıştır. 1262 [1846]'de Bulak Matbaası'nda bir başka biyografi kitabı basılmıştır. Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdurrahman Ebû el–Hazm el–Hazracî el–Ansarî'nin, *Mürşid el–zuvvar ilâ kubûr el–ebrâr* adlı kitabının tercümesi olan *Menâkıb–ı evliyâ-i Mısr* adlı kitapta Mısır'da yaşamış olan evliyaların biyografileri yer almaktadır. Mevlevî şeyhi Mustafa Sakıb Dede'nin *Sefîne–i nefîse–i mevleviyân* adlı kitabı da Mısır'da basılmış olan bir diğer biyografi kitabıdır. Kitapta adından da anlaşılacağı gibi Mevlevî şairlerinin biyografileri ve menkıbeler bulunmaktadır. Müellifin çok ağır bir dil ile kaleme aldığı üç ciltlik bu kitap 1283 [1867] yılında basılmıştır.

Bu eserlerden sonra toplu biyografilerin yer aldığı kitapların değil de müstakil biyografik eserlerin basılmaya başlandığı görülmektedir. Bunlar-

dan Ahmed Müfid'in kaleme aldığı *Tepedelenli Ali Paşa* (1903), Ali Fahri'nin *Kandil ve Muhtar Paşa* (1324/1906) adlı kitabı, Ali Haydar Midhat'ın *Midhat Paşa'nın hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, şehâdeti* (1322 [1904]) ve Bedirhan ailesinden Emir Bedirhan'ı (1907) anlatan kitaplar sayılabilir.

Rifâ'a Râfi el-Tahtavî

Mısır'da basılan Türkçe eserler arasında seyahatnâmeler de yer almaktadır. Bunların en önemlilerinden biri şüphesiz ki Rifâ'a Râfi el-Tahtavî'nin (1801–1873) Mısır'dan Paris'e yaptığı seyahati anlattığı *Tahlis el-ibrîz fî telhîs Bâris* adlı kitabının tercümesi olan *Seyahatnâme-i Rifâ'a*'dır. El-Tahtavî, Mehmed Ali Paşa döneminin önemli simalarından ve modern eğiti-

min Mısır'daki öncülerinden birisidir. Paris seyahatini anlattığı kitabında Paris güzergâhında gördüğü yerlerle Mısır'ı kıyaslar; izlenimlerini anlatır ve Paris hakkında çeşitli bilgiler verir.[32] Kitap, Rüstem Besim tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1255 [1839]'te Bulak'ta basılmıştır.

Mısır mahsulü olan bu eserden sonra basılan ikinci Türkçe seyahatnâme, ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin meşhur eseri *Seyahatnâme*'den seçmelerin yer aldığı *Müntahâbât–ı Evliyâ Çelebi* adlı kitap olmuştur. Kitabın baskı tarihi 1264 [1848]'tür.

İsmâiloğlu Hacı Mustafa Mâhir Efendi'nin *Kafkasya kabilelerinin alâmât ve ümerâlarının ba'zı hikâyât ve vak'aları* adlı kitabı da Mısır'da basılan dikkate değer seyahat kitaplarındandır. Çerkez asıllı olan İsmâiloğlu Hacı Mustafa Mahir Efendi, 1847'de Kavalalı Büyük Mehmed Şerif Paşa'ya intisab etmiş ve onun yanında okuma yazma öğrenmiş, 1864–65'te de asıl memleketi olan Çerkez topraklarına ziyarete gitmiştir. Oradan dönüşünde seyahatnâme ismiyle kaleme aldığı eserini Ali Şerif Paşa'ya takdim etmiştir. *Kafkasya kabilelerinin alâmât ve ümerâlarının ba'zı hikâyât ve vak'aları* isimli bu kitap da o eser esas alınarak hazırlanmış ve 1892'de Mısır'da basılmıştır.

Mısır'da, Rifâ'a Bey'in kitabının dışında Avrupa'ya yaptığı seyahatleri anlatan bir diğer müellif Asmaî olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi hakkında fazla bilgiye ulaşamadığımız Yusuf Sâmih Asmaî'nin Avrupa seyahatini anlattığı *Seyâhat–i Asmaî* adlı kitabı 1308 [1891]'de, 1920 yılında Hüseyin Kamil'in kızı Kadriye Hüseyin Hanım'la birlikte çıktıkları seyahati anlattığı *Sıkıllıya–Sicilya hâtırası* adlı kitabı ise 1922'de Mısır'da basılmıştır.

1894 yılında Mısır'da önemli bir coğrafya kitabı basılmıştır. Bu kitap Bandırmalızâde Mehmed Muhsin'in[33] (ö. 1906) *Afrika delîli* adlı kitabıdır. Kitapta Osmanlılar'ın kendi dinlerinden pek çok insanın yaşadığı Afrika

32 "... esnâ–yı râhda ve Paris'te müddet–i ikametinde bi'l–muayene görüp teyakkun eylediği şeyleri ve kendisine müşahede ve muayenesi müyesser olmayan nesneleri dahi iyice bilenlerden ... güzelce tahkik etmiş ve iş bu tercemenin aslı olan kitabın telifi tarihine kadar Frengistan'a gidip gelen kimesneler sefaret yani elçilik veya diğer bir maslahat ile gidip gelmiş iseler de lisan bilmediklerinden kafeste mahbus bülbül gibi gidip gelip mütalaa ile Frengistan ahvaline vukûf peydâ edecek bir kitap ve bir risale cem ve tertip edemediklerini..."

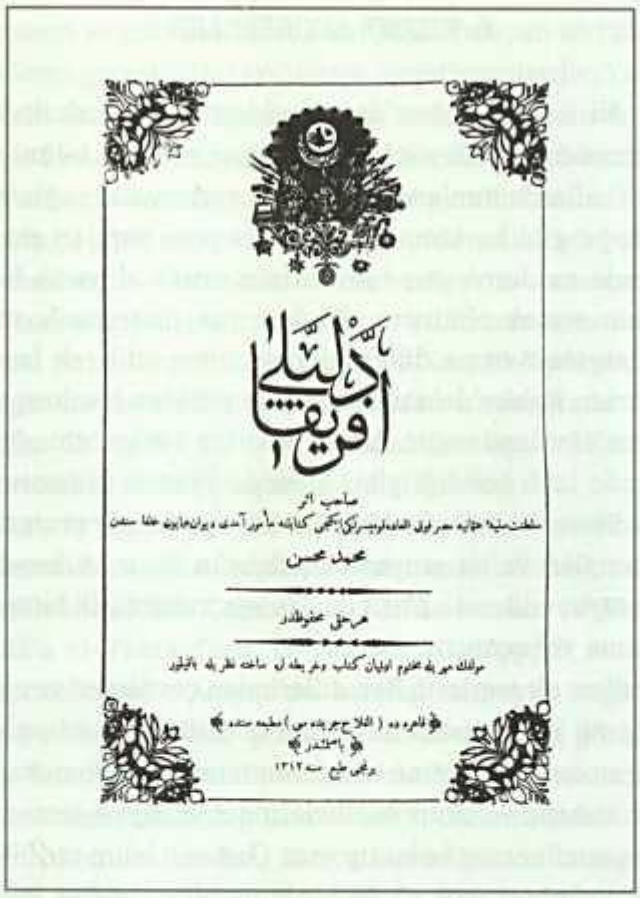
33 Tarih sever, edib bir zat olan Mehmed Muhsin Bey, tahsilini tamamladıktan sonra uzun bir müddet Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa maiyetinde birinci kâtiplik hizmetinde bulunmuştur. İstanbul'a döndükten sonra Tevkii Dîvânı'nda görev yapmış, Şûrâ–yı Devlet azalığında bulunmuştur. 1324 / 1906 yılında İstanbul'da vefat eden Mehmed Muhsin'in Mısır'da iki kitabı basılmıştır. Mehmed Muhsin'in Mısır'da basılan diğer kitabı *Hiyeroglif; hurûf–ı Berbâiyye tercümesi* (1311 [1893])'dir. (Kitap ve yazarı hakkında bilgi için bkz. *OCLT*, no: 216, s.321–322)

Sicilya seyahatinde bulundukları sırada Prenses Kadriye Hüseyin ve Asmaî (1921)

kıtası hakkında malumat yer almaktadır. Kitabın özellikle ikinci kısmında her yönüyle Mısır tanıtılmaktadır. Kitabın sadece birinci cildinin basıldığı tespit edilebilmiştir. Sonunda Ahmed Muhtar Paşa'nın yazdığı bir takriz yer almaktadır. Eser, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Afrika üzerine yazılmış olan kitapların en kapsamlılarındandır. Yazılış amacı ise Afrika'da ilerleyen Avrupa sömürgeciliği karşısında Osmanlı hükûmetini uyarmak ve aydınlatmaktır. Bu tür eserler, Osmanlı'nın Afrika'daki son çırpınışlarının da anlamlı bir göstergesi olsa gerektir.

Mehmed Suad'ın Jean Baptist Louis Jacques Rousseau'dan (ö. 1831) yaptığı tercüme olan *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan seyahati* adlı kitabın baskı tarihi ise 1321 [1903]'dir. Kitabın mütercimi hakkında bilgimiz yok-

Bandırmalızâde Mehmed Muhsin'in *Afrika delîli* adlı kitabı
(Felâh Cerîdesi Matbaası – 1312 [1894])

tur, ancak müellif uzun yıllar Fransa hizmetinde çalışmıştır. 1803'te Basra konsolosu, 1808–1814 tarihleri arasında Haleb konsolosu, 1824 yılında Trablusgarb maslahatgüzarı ve baş konsolosu ve Âsâr-ı Târihiye ve Edebiye Akademisi azası olan müellif, bu eserini de Bağdat ve Haleb'deki görevleri esnasındaki müşahedelerine dayanarak yazmıştır.

Mısır'da basılmış olan bir diğer seyahatnâme ise Doktor Şerafeddin Mağmûmî'nin üç ciltlik kitabıdır. *Seyâhat hâtıraları* adını taşıyan kitabın birinci cildi Anadolu ve Suriye; ikinci cildi Brüksel ve Londra; üçüncü cildi ise Fransa, İtalya ve İsviçre hakkındadır. Kitabın her bir cildi ayrı tarihlerde ve ayrı ayrı matbaalarda basılmıştır. Kitabın basımı 1908–1914 yılları arasında tamamlanmıştır.

6. BİLİME AİT ESERLER

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirmeyi hedeflediği modernleşme hareketinin en önemli yönlerinden birisi, modern bilimi aktarmak ve kurduğu yeni okullarda bunların eğitiminin verilmesini sağlamaktır. Diğer konularda olduğu gibi bu konuda da başlangıçta yapılan şey İstanbul'da başlayan bilimde modernleşme hareketinin örnek alınarak bunlardan istifade ve iktibas etmek olmuştur. Böylece tıp, matematik, mekanik gibi birçok bilim dalında Avrupa dillerinden tercüme edilerek İstanbul'da basılmış olan eserler, Kahire'deki matbaalarda yeniden basılmış ve okullarda ders kitabı olarak kullanılmıştır. Ancak Mısır'da Türkçe'nin eğitimdeki yeri ile ilgili bölümde izah edildiği gibi; Mısır'da Fransız nüfuzunun etkisinin artması, *Saint Simoniens*'cilerin Mısır'da Süveyş Kanalı projesinin peşinde koşmaya başlamaları ve bu gruptan Lambért'in Mısır Mühendishânesi'nin başına müdür tayin edilmesi, Mısır'da Türkçe matematik kitaplarının basımının azalmasına yol açmıştır.

Modern bilime ait eserlerin Batı dillerinden çevrilmesi ve eğitime sunulmasının en önemli yönlerinden birisi ilmî terminoloji konusudur. Tercüme hareketinin de en önemli yönünü oluşturan terminoloji konusuna, tercümeyi ele aldığımız bahiste —teknik özelliklerinden dolayı— temas etmeyip burada ele almayı tercih etmiş bulunuyoruz. Osmanlı bilim tarihinde, ilmî terminoloji konusu şüphesiz çok yönlü bir konu olup şimdiye kadar üzerinde ciddi ve etraflı bir şekilde hemen hemen hiç durulmamıştır. Osmanlı Devleti'nde bilimde modernleşme hareketinin en önemli yönlerinden birisi, İslâm bilim literatüründe her bilim dalı için asırlardan beri kullanılan çok sayıdaki terimin bir taraftan kullanılmaya devam edilmesi, diğer taraftan da modern bilimde yeni keşif ve kavramları ifade etmek için eski literatürde karşılığı olmayan yeni terimlerin türetilmesi meselesi ve türetmenin nasıl yapıldığı hususudur. Bu da şüphesiz ki dikkate değer bir araştırma konusudur. Bu konunun dikkate değer ikinci yönü ise İstanbul'da, Osmanlı–Türk bağlamında başlayan bilimde modernleşme hareketinin, Kahire'de 1820'li yıllardan sonra Osmanlı–Mısır/Arap ve 1850'lerden sonra Beyrut'ta Misyoner/Arap ortamlarda mukayeseli olarak nasıl başlayıp geliştiği hususlarıdır.

Bizim şimdiye kadar yaptığımız cüzi çalışmalardan görebildiğimiz kadarı ile İstanbul'da başlayan bilimde modernleşme hareketinde terminoloji konusu daha çok İslâm dünyası adına yürütülen bir gayretin mahsulü olmuştur. Osmanlı aydın ve bilim adamları, yeni terimler türetirken eski İslâm bilim literatürünün öneminin idraki içinde ve onun temeli üzerine yeni

bilimi inşa etmeyi ve eski literatürde karşılığı olmayan terimleri türetirken de eski terimlerin geçerliliğini korumayı hedeflemişlerdir. Yani bu konuda esas olarak eski literatürde karşılığı olan terimleri aynen kullanmaya devam etmeyi ve karşılığı olmayan terimleri ise türetmeyi benimsemişlerdir. Her bilim dalında bu konuların incelenmesi gerekirken bu hususta çok az çalışmanın olduğu görülmektedir. Bizim tespitlerimize göre yukarıda işaret ettiğimiz üç merkezde —İstanbul, Kahire ve Beyrut— matematik ve astronomide eski terimler kullanılmaya devam edilirken tıpta ihtiyaca binaen çok sayıda yeni terim türetilmiştir. İstanbul–Kasr el–Aynî paralelliği dikkate değer zengin mukayeseli araştırma imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda yeni yayınlanan *Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü*[34] üç yönlü mukayesede bir yönünün incelenmesini kolaylaştıracak mahiyettedir.

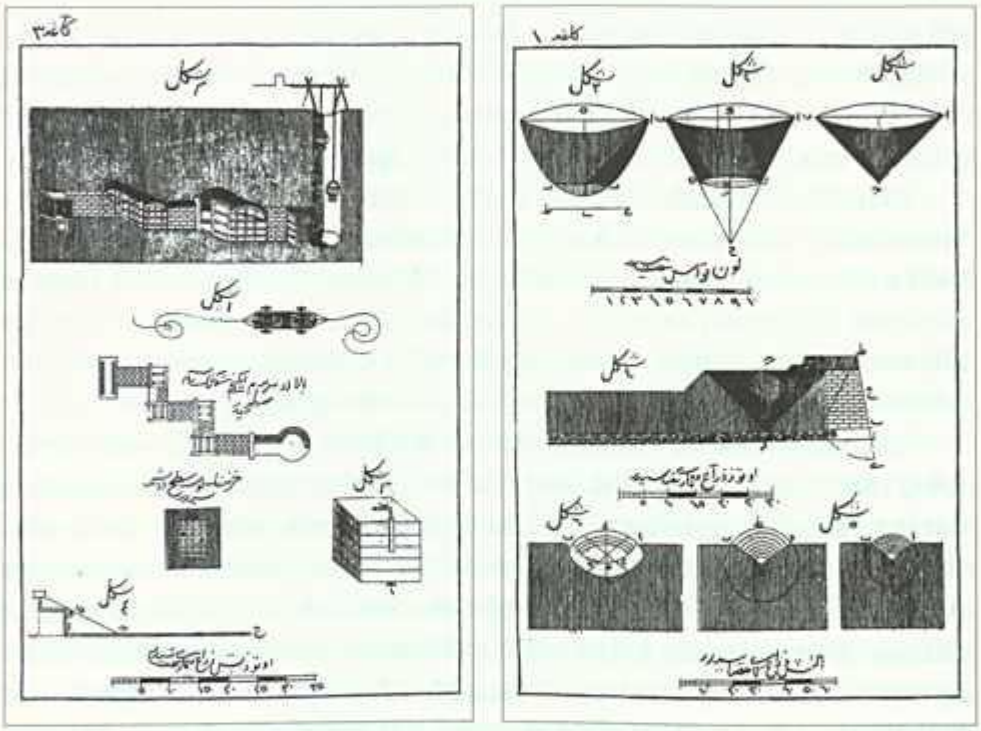
İslâm literatüründe olmayan birtakım özel isim ve terimlerin karşılıklarının bulunması konusuna karşılaştırmalı olarak bakıldığında, bir esinlenmeden söz edilebilir. Kâtib Çelebi'nin 1732'de basılan *Cihannümâ* kitabını inceleyen Rifâ'a el–Tahtavî'nin, *el–Ta'ribât el–şâfiyye li murid'il–coğrafiye* adlı eserinin önsözünde, Arapça'da karşılığı olmayan coğrafî isimlerden bahsederken bu konuda Kâtib Çelebi'nin izinden gittiği görülür.[35]

Osmanlı–İstanbul, Osmanlı–Kahire merkezleri arasında yeni terminoloji türetilmesinde farklılık gösteren bilim dallarından birisi de modern kimya terimleri konusudur. Eski kimya literatüründe olmayan elementlerin mukabilleri tespit edilirken İstanbul ile Kahire arasında bazı farklar olduğu görülür. Mesela 1774'te keşfedilen oksijen ve 1776'da keşfedilen hidrojen elementlerinin adları, dünya dillerinde mukabili olmayan adlardır. İstanbul'dan bu yeni bilgileri Osmanlı dünyasına aktaran bilginler, bu iki kelimeye Avrupa dillerindeki türetilişlerine benzer bir türetme ile Arapça köklerden sırasıyla *'müvellid el–humûza'* ve *'müvellid el–mâ'* demişlerdir. Ancak daha sonra Mehmed Ali Paşa devrinde Kahire'de Avrupa dillerinden tercüme yapanlar, bu iki yabancı kelimeyi Arapça dil fonetiğine uydurarak aynen kullanmışlardır. Bugün bütün Arap dünyasında Kahire'deki ekolün tesiriyle Avrupa menşeli bu iki kelime kullanılırken, İstanbul Darülfünunu'na bağlı olmasından dolayı Şam Tıbbiyesi'nin tesiri ile bir tek Suriye'de bu kelimelerin Osmanlıca karşılığı olan *'müvellid el–humûza'* ve *'müvellid el–mâ'* yakın zamana kadar kullanılmıştır.

34 Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

35 Bkz. *el–Ta'ribât el–şâfiyye li murid'l–coğrafiyye*, Bulak 1250 / 1834. Ayrıca bu konuda bkz. Cemaleddin Şeyyal, *a.g.e.*, s. 213.

Bu örneklerden ve burada bu bağlamda ele alınamayan çok sayıdaki örnekten anlaşılacağı üzere İstanbul'daki terminoloji çalışmaları doğrudan bir aktarma hareketi olmayıp, bunun ötesinde Osmanlı'nın temsil ettiği İslâm dünyası adına bir "mukabil" veya "muadil" ortaya koymayı hedefleyen bir gayretin eseri olmuştur.

Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin *Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım* adlı kitabından bazı örnek sayfalar

Başlangıç döneminde modern bilimlerin Kahire'ye aktarılması daha çok İstanbul örneği üzerine başlamıştır. Böylece İstanbul Mühendishânesi'nin baş hocaları olan Hüseyin Rıfkı Tamânî ve İshak Efendi'nin eserleri 1824, 1825, 1830, 1831 ve 1841–45 tarihlerinde Kahire'de yeniden basılmıştır. Bunların yanında Mısır'da Avrupa dillerinde yazılmış bazı eserlerin de Mısırlı Türkler tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek basıldığı görülmektedir.

Tıp sahasında ise durum başlangıçtan itibaren Türkçe'nin bilim dili olarak kullanılmasının aleyhine olmuştur.[36] Çünkü Fransızlar'ın etkisi ile Arapça olarak başlatılan tıp eğitiminde Türkçe'ye yer verilmemiştir. Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın emri ile 1828'de basılan ilk tıp kitabı *Kânun el-cerrâhîn* olmuştur. Şânizâde'nin *Hamse-i Şânizâde* adlı meşhur eserinin dördüncü kitabı olan *Kânun el-cerrâhîn*'den sonra Mısır'da bu mânâda ciddî Türkçe bir tıp kitabının basıldığı görülmez. Ancak Mehmed Ali, ailesinin fertleri ve Türkçe konuşan maiyeti için Fransız tabip Antoine Clot (Clot Bey)'in yazdığı ve Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edilen iki popüler tıp kitabını Türkçe'ye çevirtip bastırmıştır. Bu kitapların ilki *Maladie des Enfants*'in tercümesi olan *Muâlece-i etfâl* adlı kitaptır. Çocuk hastalıkları hakkındaki bu kitap 1260 [1844] yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır. İkinci kitap ise *Tercümet kitâb-ı künûz el-sıhha* isimli kitaptır ve bu kitabın baskı tarihi de 1261 [1845]'dir. Her iki kitap da Mustafa Resmî el-Çerkesî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmişlerdir.

Mısır'da Türkçe'nin tıp dili olarak sınırlı kullanımının yanında sağlık konusunda hazırlanan resmî mevzuatta Türkçe'ye yer verilmiştir. Bu çerçevede sağlık konusunda üç kanunnâmenin basıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki *Ospitalyalar kânunnâmesinden müstahrec* adıyla geçen ve 1248 [1832–33]'de basılan kanundur. İkinci kanun *Askerî bîmârhânelerin fermânı* veya *Kavânîn el-sıhha* adıyla geçen kanundur. Askerî sağlık hizmetleriyle ilgili olan bu kitap 1250 [1835]'de basılmıştır. Tıp konusundaki *Kûrentina ve nezâfete dâir kısâsnâmenin sûretidir* adlı son kanunnâmenin baskı tarihi ise 1260 [1844]'tır. Bu kanun Türkçe–Arapça basılmıştır. Bu kanunnâmelerden sonra 1266 [1849–50]'da *Meclis-i sıhhıyeden bir komisyon tertîbiyle Mısır'da ahvâl-i sıhhıye [ye dâir] takdîm etmiş oldukları report tercümesidir* adıyla bir eserin daha basıldığı görülmektedir.

Bu eserlerin dışında da bazı tıp kitaplarının Kahire'de basılmaya devam ettiği görülür. Mesela Mustafa Reşid Efendi'nin (ö. 1830) hazırladığı *Tertîb-i eczâ*, hacılar için hazırlanmış bir sağlık rehberidir. 1816 yılında hacca giden Mustafa Reşid Efendi, yolculuğu sırasında birçok insanın hastalandığını ve hayatını kaybettiğini görünce tecrübe ettiği ilaçları bu eserde toplamıştır. Eser, Selim III ve Mahmud II devrinin hekimbaşılarından Mustafa Behçet Efendi (ö. 1834) tarafından gözden geçirilerek bazı

36 Aslında Mısır'da çok sayıda tıp kitabı basılmıştır. Hsu, matbaanın ilk otuz yılında toplam 47 tıp kitabı bastığını kaydeder (bkz. Hsu, *a.g.t.*, s. 137–138). Ancak bunların çok büyük kısmı Arapça'dır.

ilâveler yapılmış ve Mehmed Edib'in (ö.1216/1801–02) hacla ilgili *Nehcet el–menâzil* adlı eseri ile birlikte basılmıştır. 1232 /1817 yılında İstanbul'da da basılan bu kitap, 1250 [1834], 1252 [1836] ve 1256 [1840] yıllarında Bulak'ta da basılmıştır.[37]

1300 /1883 senesinde tıpla ilgili üç kitabın daha bir arada Bulak Matbaası'nda basıldığı görülür. Bunlardan ilki Zeynelâbidin b. Halil'in (ö. 1056/1647) yazıp Sultan IV. Murad'a sunduğu *Şifâ el–fûâd*[38] adlı kitaptır. Kitapta halk sağlığı ile ilgili bilgiler yer alır. İkinci kitap, Zeki Ali Bey'in *Havâss–ı biberiyye* adlı kitabıdır. Önsözde Kastor adında Avrupalı bir hekimle çalışarak bu kitabı çevirdiğini belirten Zeki Ali Bey eserinde 'biberiye' adlı bitkiden ve faydalarından bahseder. Son kitap ise Ebû el–Hayr İsmâil'in yazıp ve Dâmâdzâde Ebû el–Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa Râsih Efendi (ö. 1154/1741)'nin tercüme ettiği *Çay risâlesi*'dir.

Mısır'da basılan Türkçe kitaplar arasında, veterinerlik konusunda iki Türkçe nizamnâmenin de yer aldığı görülmektedir. Bu kanunların her ikisi de 1250 [1834–35] yılında basılmışlardır. *Baytara hidemâtına dâir tertîbât* ve *Kânunnâme–i baytârî* adlarını taşıyan bu eserler dışında Mısır'da herhangi bir Türkçe veterinerlik kitabının basıldığı tespit edilmemiştir.

Bu arada Mısır'da mühendislikle ilgili üç eser basılmıştır. Bunlardan ilki, *Ekālim–i ma'mûre–i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyesine dâir tertib olunan kânunnâmenin beyânındadır* adını taşımaktadır. 1260 [1844] yılında basılan bu eser Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilmiş ve her iki dilde birlikte basılmıştır. Mühendislik konusundaki bir diğer eser Fransızca'dan Arapça'ya, Arapça'dan ise Türkçe'ye tercüme edilen ve 1276 [1860]'da basılan *Irmaklar ile derelerin istikşâfına dâirdir* adını taşıyan kitap olmuştur. Son kitap ise *Hıtta–i Mısriyye'nin ekālîm–i Sûdaniye'ye takrîb ve ittisâli için îmâli musammem olan demiryolu ile birinci şelâlenin üzerinden mürûr–ı sefâini teshîl için inşâsı lâzım gelen sath–ı mâil hakkında Mister Favler'in hulâsa–i takrîridir* adını taşımaktadır ve 1290 [1873] yılında basılmıştır.

Yirminci yüzyılda bilime ait Türkçe eserlerin basımı ise farklı bir bağlamda gerçekleşmeye başlar. Zira Türkçe artık eğitim dili olmaktan ve bilime ait eserlerin Türkçe olması bahis konusu olmaktan çıkmıştır. Bu yeni dönemde Türkiye'den Mısır'a gelen ve bilim ile iştigal edenlerin burada

37 Kitabın 1274 yılında İstanbul'da yapılan baskısı Murad Nakşibendî'nin *Nebzet el–menâzil* adlı eseriyle bir arada yapılmıştır.

38 Kitap hakkında bkz. Ayşe Özakbaş, "17. yüzyılda yazılan bir tıp kitabı: "Şifâ'ü'l–Fu'âd li–Hazreti Sultan Murâd" İstanbul kütüphanelerindeki nüshaları ve muhtevası", *Journal of Turkish Studies: Abdülbaki Gölpınarlı Hâtıra sayısı–II*, (1996), s.133–168.

ilgi sahalarına göre bazı eserler yayınladıkları görülür. Ancak bu eserlerin daha çok İstanbul piyasasına yönelik olduğu da aşikârdır.

Bunların başında Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın eserleri dikkat çekmektedir. İngiltere'nin 1882'de Mısır'a asker çıkarmasıyla başlayan Mısır Meselesi'ni çözmek ve Mısır'ın İngilizler tarafından boşaltılmasının şartlarını hazırlamak amacıyla Mısır Fevkalâde Komiserliği görevine tayin edilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın (1839–1918) Mısır'da astronomi konusunda önemli iki eseri basılmıştır. Devlet adamlığı ve askerliği yanında ilimle de meşgul olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, matematik ve astronomi üzerine yaptığı çalışmaların yanı sıra din, tarih ve coğrafya konularında da basılmış eserleri bulunmaktadır.[39]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mısır'da astronomi konusunda basılan eserlerinden ilki İstanbul'da iken yazıp Mısır'da görevli olduğu sırada Kahire'de basılan *Riyâz el-Muhtâr mirât el-mikât ve el-edvâr ma-mecmûat el-eşkâl* (1303 [1886]) adlı kitabıdır. Eserin şekiller kısmı ayrı bir cilt olarak basılmıştır. Bu eserde basîtaların şekillerinden, zevale ve guruba göre düzenlenen saatlerin mahiyetinden, usturlabdan ve diğer takvim konularından bahsedilmektedir. Muhtar Paşa'nın bu kitaba yazdığı zeyl de yine Mısır'da basılmıştır (1304 [1886]). Kitabın Yeğen Şefik Mansur Paşa tarafından Arapça'ya yapılan tercümesinin baskı yeri de yine Mısır'dır (1306 [1889]).

Yeğen Şefik Paşa tarafından yapılan Arapça tercümesi ile birlikte Mısır'da basılan *Islâh el-takvim* (1307 [1890]) adlı eserinde ise müellif, Doğu'da kullanılan takvimlerin en yaygınlarının başlangıçları, ihtilaf sebepleri ile şemsî takvim için sağlam bir esas seçimine dair incelemelere ve cetvellere yer vermiştir. Osmanlı malî takviminin yanlışlarını gösteren ve Hicrî–Şemsî sene esaslarına göre yeni ve kusursuz bir sistem teklif edilen

39 Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişen değerli devlet ve ilim adamlarından olan Ahmed Muhtar Paşa, 1839 yılında Bursa'da doğmuştur. 1860'ta Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirdikten sonra uzun yıllar muhtelif yerlerde hizmet vermiştir. Abdülaziz devrinde Yemen eyaletinin merkeze bağlanmasını temin eden hizmetlerinden dolayı müşirliğe çıkarılmış, 1875'te Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin kumandasında bulunan Hassa Ordusu kurmay başkanlığına getirilmiştir. Şumnu, Erzurum ve Bosna Hersek'te görev yapan Ahmed Muhtar, 1877–78 Osmanlı–Rus Harbi'nde Ruslar'a karşı elde ettiği başarı üzerine II. Abdülhamid tarafından 'Gazi' unvanı ve altın kılıç ile ödüllendirilmiştir. İngiltere'nin 1882'de Mısır'a asker çıkarmasıyla Mısır Fevkalâde Komiserliği görevine tayin edilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, uzun yıllar bu görevde kalmış İstanbul'a ancak 1908'de II. Meşrutiyet ilân edilince dönebilmiştir. Fransızca bilen Ahmed Muhtar Paşa'nın çok sayıda eseri bulunmaktadır. (Ahmed Muhtar Paşa'nın hayatı ve astronomi, matematik ve coğrafya konularındaki eserleri için bkz. *OALT*, nr. 543; *OMLT*, nr. 369; *OCLT*, nr. 360; Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, c.XIII, s.445–448.)

اصلاح التقويم

محتويات

تاريخ قمرى هجرى ايله براكده كشف اولنوب شرفاده برده تاريخ شمسى هجرى تأسيس وتحسيفلرى ومنه وجوبنده بريش ايضاحى لازم مكانلر خصوصاته الرمقدمه .

بعض تقويملر اوزرينه برينده معلومات تاريخيه .

دولت عليه عثمانيه ده كى تاريخ سابقك كيفيت تأسيسى ومبدئى .

عالم اسلاميته تأسيسه الينى اولان تاريخ شمسى .

كيفيه قاعده رياضيه نوع مختصه سى واكراولنان تاريخ شمسى ايجون اتخاذى توصيه اولنان كيفيه قاعده سى .

قديم اصول تقويم عربيه ايله اولان سنه قمريه نك هجريه نك وكونكى تقويم اوزره جريان ايتديكلرنك بيانى .

عالم اسلاميته هجرى قمرى تاريخ نك كيفيت تقرر وتأسيسى .

قمرى وشمسى هجرى سنه لرينه مالى وميلادى سنه لرندن برتاريخ مصادفى بكراولوجهنده هرقمرى برسنه تحويلى ايتمكه الزم اولان عمل .

ضبط منطق (بلوركلاين وشفق كلاين) تعريفلرينه (تنبيه السرمان) .

ابتداى هجرتدن ١٦٤٠ سنه سنه دكين قمرى وشمسى هجرى وميلادى سنه لرينك ايله كوتلرينك اعلريتى وبولندقلرى هرقمرى برسنه ايله بكر ايكى آخر خوجه دنه تاريخ طوغدقلرى مبين جدول .

١٢٨٦ دن ١٢٥٦ سنه سنه دكين مدخل آدينه مدى بيارى قمرى مدتليه سنجى ماليه مدخللرينه هرمدخلك سنجى قريه دنه تاريخ طوغدقلرى وهرسنه ماليه نك اول آيلرينك تاريخ ميلاديسيله سيوش سنه لرينى مبين جدول .

بدايتدن يعنى ١٢٥٦ دن ١٢٣٣ سنه سنه دكين تاريخ مالى مختلى سنه قمرى مدخللرينك اعلريتى وهرمدخلك تاريخ شمسى وقمرى هجرى يعنى وهرسنه ماليه نك اول آيلرينك تاريخ ميلاديسيله سيوش سنه ميلاديه تاريخ يعنى وشمسى وقمرى هجرى سنه لرى مدتليه نك تاريخ سابقى مبين جدول .

اكراولنان درت نوع تقويمه كوره ايام مهوردن هرقنى ريى منسوب اولديغى سنه نك قاچنجى كونى ايدوكى وسنه نك مدخل معلوم ايكن آنك مركب اولديغى آيلردن هرقنى بريننك مدخلى بولنمق ايجون جدول .

محل وجودى

مصرده موسكيه باده سنده امين هنديه كتبخانه سى

استانبولده { كمرى لشنده ولد حاجى دوتنك نمره ٥ اوماس افندينك كتبخانه خصوصيسى
بايزيدده مولوى خانه سى مولوى بواده اولوب خواجه زاده حضرتلرى شهير يكى كتابخانه سى

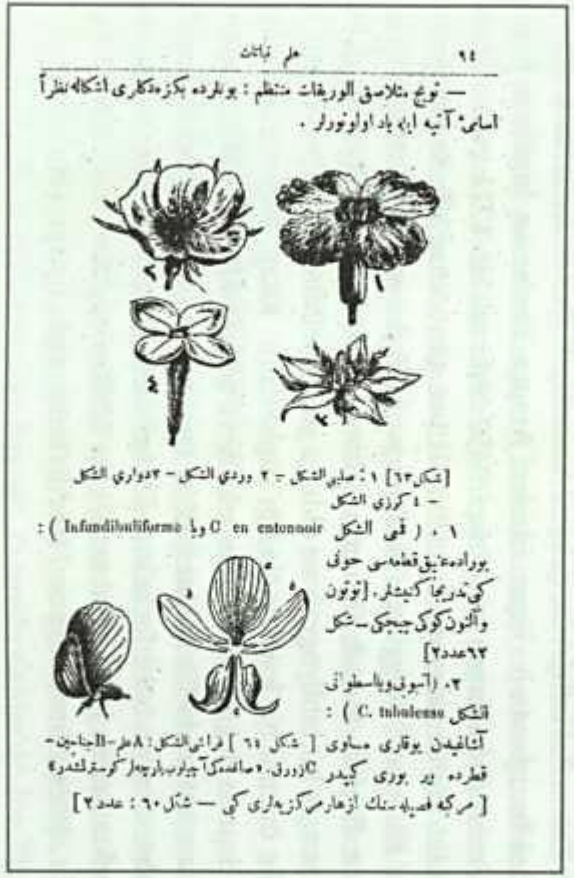
عدد الجدول ١

التقويم الشمسى الهجرى				التقويم القمرى الهجرى				التقويم الميلادى (ط - ع)			
عدد السنة الشمسية	مدخل السنة المذكورة من الاسبوع	تاريخ الهجرى لمدخل السنة المذكورة		عدد السنة القمرية	مدخل السنة المذكورة من الاسبوع	تاريخ الشمسى لمدخل السنة المذكورة		عدد السنة الميلادية	تاريخ الميلادى لمدخل السنة المذكورة		
		السنة	الشهر			السنة	الشهر		السنة	الشهر	اليوم
١	٣	١	ربيع الاول	١	٥	١	صفر اول	٦٢٢	٧٢١	سبتمبر	٢٠
٢	٤	٢	»	٢	٦	٢	»	٦٢٣	٧٢٢	»	١٩
٣	٥	٣	»	٣	٧	٣	ربيع الاول	٦٢٤	٧٢٣	»	١٩
٤	٦	٤	»	٤	١	٤	»	٦٢٥	٧٢٤	»	١٩
٥	٧	٥	»	٥	٢	٥	»	٦٢٦	٧٢٥	»	١٩
٦	١	٦	جمادى الاول	٦	٣	٦	جمادى الاول	٦٢٧	٧٢٦	»	١٩
٧	٢	٧	»	٧	٤	٧	»	٦٢٨	٧٢٧	»	١٩
٨	٣	٨	»	٨	٥	٨	جمادى الثانى	٦٢٩	٧٢٨	»	١٩
٩	٤	٩	»	٩	٦	٩	»	٦٣٠	٧٢٩	»	١٩
١٠	٥	١٠	»	١٠	٧	١٠	»	٦٣١	٧٣٠	»	١٩
١١	٦	١١	»	١١	١	١١	رجب	٦٣٢	٧٣١	»	١٩
١٢	٧	١٢	»	١٢	٢	١٢	»	٦٣٣	٧٣٢	»	١٩
١٣	١	١٣	رجب	١٣	٣	١٣	شعبان	٦٣٤	٧٣٣	»	١٩
١٤	٢	١٤	»	١٤	٤	١٤	»	٦٣٥	٧٣٤	»	١٩
١٥	٣	١٥	»	١٥	٥	١٥	»	٦٣٦	٧٣٥	»	١٩
١٦	٤	١٦	»	١٦	٦	١٦	رمضان	٦٣٧	٧٣٦	»	١٩
١٧	٥	١٧	»	١٧	٧	١٧	»	٦٣٨	٧٣٧	»	١٩
١٨	٦	١٨	»	١٨	١	١٨	»	٦٣٩	٧٣٨	»	١٩
١٩	٧	١٩	»	١٩	٢	١٩	»	٦٤٠	٧٣٩	»	١٩

التقويم القمرى الهجرى								التقويم الميلادى (ط - ع)							
عدد السنة القمرية	مدخل السنة المذكورة من الاسبوع	تاريخ الهجرى لمدخل السنة المذكورة			تاريخ الشمسى لمدخل السنة المذكورة			عدد السنة الميلادية	تاريخ الميلادى لمدخل السنة المذكورة						
		السنة	الشهر	اليوم	السنة	الشهر	اليوم		السنة	الشهر	اليوم				
١	٥	١	محرم	١	٦٢٢	يوليه	١٦	٧٢٢	١	شتاى اول	١٥				
٢	٦	٢	»	٢	٦٢٣	»	٥	٧٢٣	٢	»	١٥				
٣	٧	٣	»	٣	٦٢٤	»	٢٥	٧٢٤	٣	»	١٥				
٤	١	٤	»	٤	٦٢٥	»	١٤	٧٢٥	٤	»	١٥				
٥	٢	٥	»	٥	٦٢٦	»	٤	٧٢٦	٥	»	١٥				
٦	٣	٦	»	٦	٦٢٦	»	٢٤	٧٢٧	٦	»	١٥				
٧	٤	٧	»	٧	٦٢٧	»	١٣	٧٢٨	٧	»	١٥				
٨	٥	٨	»	٨	٦٢٨	»	٣	٧٢٩	٨	رمضان	١٥				
٩	٦	٩	»	٩	٦٢٨	»	٢٣	٧٣٠	٩	»	١٥				
١٠	٧	١٠	»	١٠	٦٢٩	»	١٢	٧٣١	١٠	»	١٥				
١١	١	١١	»	١١	٦٣٠	»	٢	٧٣٢	١١	»	١٥				
١٢	٢	١٢	»	١٢	٦٣٠	»	٢٢	٧٣٣	١٢	»	١٥				
١٣	٣	١٣	»	١٣	٦٣١	»	١١	٧٣٤	١٣	»	١٥				
١٤	٤	١٤	»	١٤	٦٣٢	»	١	٧٣٥	١٤	»	١٥				
١٥	٥	١٥	»	١٥	٦٣٢	»	٢١	٧٣٦	١٥	»	١٥				
١٦	٦	١٦	»	١٦	٦٣٣	»	١٠	٧٣٧	١٦	»	١٥				
١٧	٧	١٧	»	١٧	٦٣٤	»	٣٠	٧٣٨	١٧	»	١٥				
١٨	١	١٨	»	١٨	٦٣٤	»	٢٠	٧٣٩	١٨	»	١٥				
١٩	٢	١٩	»	١٩	٦٣٥	»	٩	٧٤٠	١٩	»	١٥				

التقويم الميلادى (ط - ع)							
عدد السنة الميلادية	تاريخ الميلادى لمدخل السنة المذكورة			تاريخ القمرى لمدخل السنة المذكورة			
	السنة	الشهر	اليوم	السنة	الشهر	اليوم	
١	١	جانون الثانى	٢٢	١	شعبان	٢٢	
٢	٢	»	٢١	١	»	٢١	
٣	٣	»	٢١	١	»	٢١	
٤	٤	»	٢١	١	»	٢١	
٥	٥	»	٢١	١	»	٢١	
٦	٦	»	٢١	١	»	٢١	
٧	٧	»	٢١	١	»	٢١	
٨	٨	»	٢١	١	رمضان	٢١	
٩	٩	»	٢١	١	»	٢١	
١٠	١٠	»	٢١	١	»	٢١	
١١	١١	»	٢١	١	»	٢١	
١٢	١٢	»	٢١	١	»	٢١	
١٣	١٣	»	٢١	١	»	٢١	
١٤	١٤	»	٢١	١	»	٢١	
١٥	١٥	»	٢١	١	»	٢١	
١٦	١٦	»	٢١	١	»	٢١	
١٧	١٧	»	٢١	١	»	٢١	
١٨	١٨	»	٢١	١	»	٢١	
١٩	١٩	»	٢١	١	»	٢١	

Islâh el-takvim (Kahire – Matbaa-i Muhammed Mustafa Efendi, 1307 [1890]) adlı kitabın muhteviyatını gösteren iç kapak sayfası ile takvimden bir örnek

٩٤ علم نباتات

— نوع متلاصق الورقات منتظم : يولرده بكزه‌دكارى اشكاله نظراً اساس آلنيه اياد اولونورلر .

[شكل ٦٢] ١ : صاريالشكل - ٢ وردى الشكل - ٣ دوارى الشكل - ٤ كرزى الشكل

١ . (قمى الشكل Infundibuliforme او C en entonnoir) : بورادهعتيق قطعه‌سى حوفى كى تدريجاً كنيشلر . [توتون وآلتون كوكى جيجكى - شكل ٦٢ عدد ٢]

٢ . (آنبوبى ويا اسطوانى الشكل C. tubuleuse) : آشاغيدن يوقارى مساوى [شكل ٦٤] قرائى الشكل : A طرف الجناحين - قطرده بر بورى كيبدر C زورق . « صاغه‌دكى آچيلوب بارچه‌لر كوستركلدى »

[مركبه فصيله‌سنك ازهار مركزيه‌لرى كى — شكل ٦٠ : عدد ٢]

Şerafeddin Mağmûmî'nin *İlm-i nebâtât* adlı eserinden bir sayfa
(Kahire – Matbaa-i Umûmiyye, 1326 /1909)

قاموس طبى

(باللغه عثمانيه وطبيه : يعنى [حكمت طبيه ، كيمياى عضوى ومعدنى ، نباتات ، حيوانات ، طبقات الارض ، مستحاثات ، معدنيات ، تشريح ، فيزيولوژى ، پسيفولوژى ، الساج عضويه ومرضيه ، امراض عموميه وخصوصيه داخليه وجراحيه ، حفظ الصحه ، مفردات طب ونظر اپيديمياى ، باكتريولوژى ، مبحث اثريم واجنين ، ولاده ، وتوابع ، وآخره ، معجنات نظريه وطب قانونى] حاوى كافه‌سنى وكافى جامع ومربى حكيم ، تعريفات وتفصيلات لازمه يى حاوى فرانسزجه دن توركيه ، آسيلغرهدى يومى محيط اطلاعلرى طرز (سومركك آكلايه بيلمكى ساده لكله بيلنش بر اثر عمومى در .)

محرری

— پیر نجمی جلد —

DICTIONNAIRE
ENCYCLOPÉDIQUE MÉDICAL
Français-Turc
PAR
Dr CHEREFEDDIN BEY MAGMOUMY
TOME I
Imprimerie ( ) Le Caire
1910

مصدره عثمانى مطبعه سنده طبع اولنمشدر

١٣٢٨

Şerafeddin Mağmûmî'nin *Kâmus-ı tıbbî* adlı kitabının iç kapağı
(Kahire – Osmanlı Matbaası 1328/1910)

kitapta, 2212 yılına kadar şemsî ve kamerî yılların başlangıcını gösteren ayrıntılı bir cetvel yer almaktadır.

Mısır'a iltica eden Jön Türkler'den olan Doktor Şerafeddin Mağmûmî'nin[40] de bazı eserlerinin burada basıldığı görülür. Bunlardan özellikle ikisi bilim sahasında olmaları bakımından önemlidir. Bu kitaplardan ilki, 1910–1911 yılında Mısır'da iki cilt olarak basılan *Kâmûs-ı tıbbî = Dictionnaire encyclopédique médical Français–Turc* adlı tıp sözlüğüdür. Ansiklopedik bir tıp kitabı olan bu eser, tıbbın yanı sıra, psikoloji, kimya, fizyoloji, eczacılık gibi birçok konudaki terimin Fransızca'dan Türkçe'ye tariflerini ve bilgiyi ihtiva etmektedir. Mağmûmî'nin bir diğer mühim kitabı ise daha önce İstanbul'da (2. bs. İstanbul – 1309 [1892]) basılan botanik konusundaki *İlm-i nebâtât*'tır. Kitap, *"mekâtib-i tıbbiye ve baytariye ve saydalaniye talebesiyle Darülfünûn müdavimlerine ve ziraat ve orman mektepleri öğrencilerine mahsustur."* Kitapta bahsedilen konular şunlardır: ilm-i nebatâtın tarifi, nebatât ile hayvanât arasındaki fark, taksim-i ilm-i nebatât, fizyoloji-i nebatât, usul-i tasnif-i nebatât ve tavsif-i nebatât. Bu eserin Mısır'da basılma tarihi 1326 /1909'dur.

Mısır'da Türkçe'nin bilim dili olarak kullanıldığı son örnek ise 1936'da basılan çok dilli bitkiler lügati olmuştur. Aslen Arapgirli Ermeni bir ailenin çocuğu olup Halep'te doğan, küçük yaşta ailesi ile birlikte Kahire'ye yerleşen ve 1910 yılında Kahire Ziraat Mektebi'nden mezun olan, daha sonra da Mısır Tarım Bakanlığı'nda çalışan Armenag K. Bedevian[41] (1884–1957) tarafından hazırlanan bu lügat, Lâtince, Arapça, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Türkçe 3657 bitki adı ile 1711 resim ihtiva etmektedir. Büyük bir emek mahsulü olan ve günümüzde de ilmî değerini koruyan *Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages* isimli bu lügatin zengin bir bibliyografyası olduğu gibi müellifinin şahsî tecrübesinin de kitaba önemli bir katkı sağladığı şüphesizdir. Kitap, 644 sayfalık esas lügatin dışında değişik dillerde indeksler ve açıklamalardan oluşmaktadır. Kitabın baş kısmında Türkçe bir 'İzahat' bulunmakta, eserin ikinci kısmında ise 'Alfabe sırasıyla nebatların isim fihristi' adını taşıyan Türkçe bir indeks yer almaktadır. Bu kısım kitabın 261 ile 306'ncı sayfaları arasında bulunmaktadır. 1994 yılında lügatin Mısır'da bir de tıpkı basımı yapılmıştır.

40 Şerafeddin Mağmumi için bkz. Nâzım H. Polat, "Şerafeddin Mağmûmî (1869–1927): Hayatı, eserleri, dil ve edebiyat görüşleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (İstanbul 1999), s. 62–160.

41 Armenag K. Bedevian hakkında kısa bilgi için bkz. Kevork Pamukciyan, "Botanist ve dilci Armenak Bedeviyan (1884–1957)", *Toplum ve Tarih*, III / 13 (Ocak 1985), s. 65.

7. JÖN TÜRKLER VE SİYASÎ MUHALİFLERİN YAYINLARI

İngilizler'in 1882'de Mısır'ı işgalinin, bu ülkedeki rejim muhaliflerinin güçlenmesine, Osmanlı hakimiyetinin daha da azalmasına sebep olduğu gibi Türk kültürünün de etkisinin önceye nazaran zayıflamasına yol açtığı —diğer başlıklar altında da anlatıldığı gibi— aşikârdır. Ancak bu dönemde Mısır'daki Türkçe kitap basımında bir artış olduğu görülür. Bu artışın ortaya çıkmasındaki en önemli âmil, İngilizler'in Osmanlı Devleti'ne karşı olan siyasî faaliyetleri desteklemesi, siyasî muhaliflerin burada rahat bir ortamda çalışmalarına imkân sağlaması ve İstanbul'a muhalif siyaset ve basın mensuplarına burada uzun zaman barınma imkânı vermesidir. Jön Türkler'in Mısır'a gelmeleri ile 1895'te başlayan bu yayın faaliyeti 1908'de Meşrutiyet'in ilânına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Mısır'da Jön Türkler tarafından irili ufaklı birçok Türkçe eser basılmış ve düzenli-düzensiz birçok gazete çıkarılmıştır (Jön Türkler'in çıkardığı gazeteler için 'Türkçe Süreli Yayınlar' kısmına bakınız). İstanbul'a karşı olan siyasî neşriyat Meşrutiyet'in ilânından kısa bir süre sonra sona ermiştir. Nitekim bu tarihten sonra Mısır'da basılan Türkçe kitaplar arasında siyasî muhtevalı kitaplara fazla rastlanmamaktadır.

'Jön Türkler'in Yayınları' adı altında aşağıda ana hatları ile tanıtmaya çalışacağımız bu eserlerin hepsinin aynı siyasî ve fikrî temele dayandığını söylemek mümkün değildir. Bu eserlerin siyasî ve fikrî bakımdan değerlendirilmesine ve yazarlarının hangi hizbe mensup veya hangi saikler ile yayın faaliyeti içinde olduklarına fazla girilmeden bu yayınların bütünü toplu bir bakış ile ele alınacaktır. Muhalif Jön Türk hiziplerinin Mısır'daki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi sahibi olabilmek için bu kısım ile Mısır'daki Türkçe basın kısmını bir arada mütalaa etmek daha uygun olacaktır.

A. JÖN TÜRKLER'İN YAYINLARI

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1895 yılından itibaren, Mısır ve Paris'te teşkilatlanmış ve Mısır şubesinin başına İsmail İbrahim getirilmişti. Aynı yıl Mizancı Murad Bey'in Mısır'a gelmesi ve *Mîzan* gazetesini burada çıkarmasının ardından Mısır, Jön Türkler için görüşlerini açıkça söyleyebilecekleri bir yer halini almaya başladı. O sırada Kahire'de Jön Türkler'den Doktor İsmail İbrahim, Hasan Ârif ve Ahmed Reşid Beyler bulunuyordu. Osmanlı Hükûmeti'nin Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yaveri Ahmed Saib Bey de Jön Türk hareketine yardımlarını esirge-

miyordu. Bu sebeplerle de Mısır Jön Türkler için kuvvetli merkezlerden biri olmuştu.

Osmanlı topraklarında kalmaları mümkün olmayan bazı Jön Türkler'in yaşamak ve faaliyetlerini sürdürmek için seçtikleri Mısır'ın bu durumu bir süre devam etmiş ve bunlar tarafından Mısır'da edebiyat ve din konuları da dahil olmak üzere birçok konuda kitap yayınlanmıştır. Ancak bu kitapların büyük kısmı, Padişah ve Osmanlı hükûmeti aleyhine kaleme alınmış yayınlardır. Jön Türkler'in yayınladıkları eserleri birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar: devlet ve toplumun gelişimine dair meseleleri inceleyen kitaplar; rejimi ve mensuplarını suçlayan küçük kitaplar; Osmanlıcılığı savunan broşürler ve Jön Türk hareketi içindeki ideolojik çatışmaları yansıtan eserler. Bu dönemde Cenevre, Paris ve özellikle Mısır'da çok sayıda kitap, gazete ve dergi yayınlanmıştır. Hattâ Kahire'yi 'yasal olmayan Türk edebiyatının başkenti' olarak tarif etmek bile mümkündür.[42]

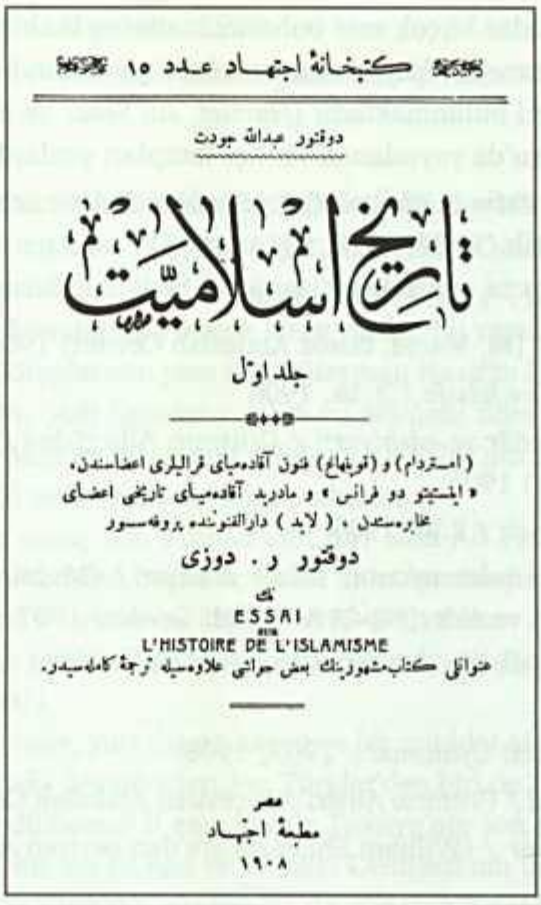
Mısır'da Jön Türkler'e ait basılan ilk kitap Mizancı Mehmed Murad'ın[43] (1854–1917) *Yıldız Saray-ı hümâyûnu ve Bâb-ı Âli yâhûd Şark'ın derd-i aslîsi* (1313 [1895]) isimli kitabıdır. Mizancı Murad'ın önce Paris'te Fransızca olarak basılan bu eseri, Osmanlıca'ya tercüme edilmiş ve Mısır'da yayınlanmıştır. Mehmed Murad'ın *Mîzan* gazetesi de bir süre Mısır'da neşredilmiştir. Murad Bey'in neşriyat için Mısır'ı seçmiş olmasının sebebi, Mısır'ın bir zamandan beri Jön Türkler'in Abdülhamid II'ye karşı mücadele merkezlerinden biri olmasıdır. Böyle hazır bir ortamda neşriyat muhakkak ki daha kolay ve tesirli olacaktır. Mısır'da Mizancı Murad Bey'den sonra da birçok Jön Türk'ün eserleri basılmıştır.

1314 (1896) senesinden itibaren Mısır'da basılan Jön Türk yayınlarının sayısı artmaya başlamıştır. 1896 yılında Mısır'da Abdullah Cevdet (1869–1932)'in *Giyom Tel* adlı tercümesi basılmıştır. Jön Türk hareketinin liderlerinden olan Abdullah Cevdet'in 1895'te Schiller'den Türkçe'ye tercüme ettiği *Giyom Tel*'e yazdığı önsöz Jön Türk çevrelerinde çok etkili olmuştur ve bu önsöz de daha sonra *İki emel* adıyla Mısır'da iki kere yayınlanmıştır (1316 [1898] – Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası ve [1324] 1906 Matbaa-i İctihâd).

1905 yılında Mısır'a geçen Abdullah Cevdet, Cenevre'de çıkardığı *İctihâd*'ı orada yayımlamaya başlamış ve Osmanlı hanedanı aleyhindeki

42 Yuri A. Petrosyan, "Jön Türklerin Yasa Dışı Yayınları", *Osmanlı: Düşünce*, c.VII, s. 428–435.

43 Mizancı Murad hakkında bilgi için bkz. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: hayatı ve eserleri*, İstanbul: İ.Ü.E.F., 1979.

كتبخانهٔ اجتهاد عدد ١٥

دوكتور عبدالله جودت

تاريخ اسلاميت

جلد اوّل

(امستردام) و (تورنهاغ) فنون آقادهمیای فرانسزی اعضاسندن،
« انستیتو دو فرانس » و مادرید آقادهمیای تاریخی اعضای
عضاسندن ، (لایدن) دارالفنوننده پروفهسور

دوكتور ر . دوزی

نك

ESSAI

sur l'

L'HISTOIRE DE L'ISLAMISME

عنوانلی کتابمشهورینك بعض حواشی علاوهسیله ترجمهٔ کاملهسیدر.

مصر

مطبعهٔ اجتهاد

١٩٠٨

Abdullah Cevdet'in tercüme edip basıldığında tartışmalara yol açan *Târih–i İslâmiyet* adlı kitabının iç kapağı (c. I, Mısır – Matbaa–i İctihâd, 1908)

yazılarıyla büyük tartışmalara yol açmıştır. Bu sırada Prens Sabahaddin grubuna yakınlık duymuş ve İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti liderleriyle olan anlaşmazlıkları yüzünden Mısır'da kalmayı tercih etmiştir. Bu dönemde, İslâm dinini ve Hz. Muhammed'i küçük düşürücü ifadeleri sebebiyle büyük tartışmalara yol açan R. Dozy'nin *Essai sur l'histoire de l'Islamisme* adlı kitabını *Târih–i İslâmiyet* ismiyle tercüme edip yayınlamıştır (Kahire, 1908). Çok sayıda telif ve tercüme kitap neşreden Abdullah Cevdet'in telif eserlerinin sayısı kırk altıyı, tercümelerinin sayısı ise otuzu bulmaktadır.[44] Bu kitaplar arasında tiyatro eserlerinden

44 Abdullah Cevdet hakkında bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981 ve aynı yazar, "Abdullah Cevdet", *DİA*, c. 1, s.90–93.

tıp kitaplarına kadar birçok eser bulunmaktadır ve bu kitapların bir kısmı Mısır'da yayınlanmıştır. Yayınlanan tercümeleri arasında Shakespeare'in de üç tiyatro eseri bulunmaktadır (*Hamlet, Jül Sezar* ve *Macbeth)*. Abdullah Cevdet'in Mısır'da yayınlanan Türkçe kitapları şunlardır:

- *Giyom Tel= Guillaume Tell* / (Freiderich Von Schiller'den çeviren Abdullah Cevdet) 2.bs. 1314 [1896]
- *İki emel* / 1316 [1898]; 1906
- *Firâk* / (M. Macid, önsöz Abdullah Cevdet) 1906
- *Fünûn ve felsefe* / 2. bs. 1906
- *Hükümdâr ve edebiyat*[45] / (Vittorio Alfieri'den çeviren Abdullah Cevdet) 1906
- *Kahriyyât* / 2.bs. 1906
- *Müslümânlar uyanın; îkâz-ı müslim* / (Muhammed Ghuri'den çeviren ve ekler yapan Abdullah Cevdet) 1907
- *Rûh el-akvâm* / (Gustave Le Bon'dan çeviren Abdullah Cevdet) 1907
- *Uyanınız! Uyanınız!* / 1907; 1908
- *İstibdâd* / (Vittorio Alfieri'den çeviren Abdullah Cevdet) 2.bs. 1908
- *Jül Sezar* / (William Shakespeare'den çeviren Abdullah Cevdet) 1908
- *Hamlet* / (William Shakespeare'den çeviren Abdullah Cevdet) 1908
- *Mahkeme-i kübrâ* / 1908 (aynı yıl yapılan iki ayrı baskı[46])
- *Mûsikî ile tedâvi* / (M. Daubresse'den çeviren Abdullah Cevdet) 1908
- *Târih-i İslâmiyet*/ (Reinhardt Dozy'den çeviren Abdullah Cevdet) 1908
- *Bir hutbe hemşehrilerime* / 1909
- *İngiliz kavmi*[47] / (Emile Boutmy'den çeviren Abdullah Cevdet) 1909

45 Kitabın iç kapağında Cenevre 1905, dış kapağında Mısır 1906 yazmaktadır. Kitabın iç kapağı Cenevre'de basılmış, baskısı Mısır'da tamamlanmıştır.

46 İki baskı arasında çok ufak bazı farklar bulunmaktadır. Seyfettin Özege ikinci baskının muhtemelen kaçak bir baskı olduğunu belirtmektedir. (bkz. Özege K– 11936)

47 Bu tercüme dört ciltten meydana gelmektedir. 1. cilt 1909'da Mısır'da İctihâd Matbaası'nda basılmıştır. 2 ve 3. cilt bir arada 1910–1911'de, 4. cilt ise 1912'de İstanbul'da basılmışlardır.

- *İstanbul'da köpekler* / 1909
- *Macbeth* / (William Shakespeare'den çeviren Abdullah Cevdet) 1909

Abdullah Cevdet'in Kahire'de kurduğu İctihâd Matbaası, Jön Türkler'in yayın tarihinde önemli bir rol oynamıştır. 1904–1909 yılları arasında toplam 34 kitabın basıldığı İctihâd Matbaası'nda basılan kitaplar arasında tarih, felsefe, bilim konularında birçok kitap vardır. Bu yayınlar arasında Abdullah Cevdet'in kitaplarının yanı sıra Süleyman Nazif'in kitapları (*Elcezîre mektubları* / 1906, *Gizli figanlar* / 1906 ve *Mâlûmu ilâm* / 1908), Nâmık Kemâl'in *Rüyâ ve Magosa mektubu* (1908) ve Ali Fahri'nin *Kandil ve Muhtar Paşa* (1324/1906) adlı kitabı da bulunmaktadır.

Mısır'a iltica etmiş Jön Türkler'den biri olan Ali Fahri'nin[48] Mısır'da *Kandil ve Muhtar Paşa*'dan başka üç kitabı daha basılmıştır. *Birinci arîzam; Sultan Abdülhamid hazretlerine* [1315/1897–98]; *Sultan Abdülhamid–i sâniye ikinci arîzam* (1315 [1897]) ve *Açık mektub; Ali Pinhan [Ali Kemâl] Bey'e* (1322 [1904]).

Yine bu dönemde, yurt dışına kaçan ve bir müddet Mısır'da bulunarak faaliyetlerine burada devam eden Jön Türkler'den biri de Tunalı Hilmi'dir[49] (1871–1928). Abdülhamid II zamanında Tıbbiye'nin son sınıfında iken İsviçre'ye gitmiş ve bir ara İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin umumi kâtipliğini yapmıştır. Bir süre *Osmanlı* gazetesini de yöneten Tunalı Hilmi, 1904'te Mısır'a geçmiş ve Kahire'de çıkan *Kânûn-ı Esâsî* ve *Hakk* gazetelerinde çalışmıştır. Birçok eseri basılmış olan Hilmi Bey'in Kahire'de basılan kitapları şunlardır:

- *Onuncu hutbe* / 1316 [1898]; 1327 [1909] (Kitap Arapça'ya tercüme edilerek 1317 [1899] ve 1326 [1908] yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır)
- *Makedonya mâzî, hâl, istikbâl* / 1316 [1898]; 1326 [1908].
- *Murâd* / 1317 [1899–1900].
- *Rezâlet; Portekiz'de* / 1318 / 1900.

48 Ali Fahri Bey (1864–1928) ve İsviçre'de çıkardığı *İntikam* ve *Tokmak* gazeteleri hakkında bkz. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk basını ve Türk siyasal hayatına etkileri: 1889–1902*, İstanbul: Kitabevi, 1995 ve Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda inkılâp hareketleri ve millî mücadele*, İstanbul: Baha Matbaası, 1956, s.301–302; Taha Toros, "Fahri Bey ve Ömer Lütfi Paşa", *Tarih ve Toplum*, XIV/82 (Ekim 1990), s. 9.

49 Tunalı Hilmi için bkz. "Tunalı Hilmi", *TDEA*, c.VIII, s.381.

- *Kongre cevâbları – cevâbımız* / 1319 [1901].
- *Kongre nedir, nasıl olmalıdır?* / 1319 [1901].
- *Osmanlı'da ahâli hâkimliği; intihâblar, bir şart, bir dilek* / 2.bs. 1324/1326H. [1908].
- *Mebûslar meclisi kapısında bir köylü* / 1326 [1908].
- *Oh! Gurbet yoldaşlarım Osmanlı kardeşlerime bir armağan* / 2. bs. 1327 [1911]

Midhat Paşa'nın oğlu olan ve genç yaşında yurt dışına firar ederek Jön Türkler'e katılan Ali Haydar Midhat[50] (1872–1950) da Mısır'da bulunmuştur. Jön Türkler'e katılması büyük yankı uyandıran ve bir müddet de Mısır'da yaşayan Ali Haydar Midhat, daha sonraki tarihlerde bir kenara çekilip babasına dair kitap ve gazetelere yazılar yazmaya başlamıştır. Mısır'da bulunduğu sırada *el-Mukattam* (1900) gazetesinde de yazıları çıkmıştır. Ali Haydar Midhat'ın Mısır'da basılan kitaplarından ilki *Lâyiha ve istitrâd* (1317 [1899]) adlı siyasî kitabıdır. İkinci kitabı ise babasına dair kaleme aldığı *Midhat Paşa'nın hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, şehâdeti* (1322 [1904]) adlı eseridir. Bunun dışında, babası Midhat Paşa (1822–1884)'nın Londra'da *Nineteenth Century*'de yayınlanan mektubunu *Memâlik-i Osmâniyye; mâzisi, istikbâli* adı ile 1317 [1899] yılında yayına hazırlamıştır.

Şair Eşref (1847–1912) de Abdülhamid II aleyhindeki yazılarından dolayı mahkum edilmiş ve hapisten çıktıktan sonra Mısır'a kaçmıştır (1903). Yazdığı hicivlerle meşhur olan Mehmed Eşref'in, Mısır'da Abdülhamid II aleyhinde *Deccal* (1. cilt 1904; 2. cilt 1907 – İkinci cildin başlığı *Deccal: Gönül eğlenceleri*'dir) ismiyle yayınladığı kitap sebebiyle memleketindeki mallarının haczedilmesine karar verilmiş, ancak Mehmed Eşref'in kitapları basılmaya devam edilmiştir. *İstimdâd* (1323 [1905]) isimli kitabı 23 bendden oluşan bir muhammestir. Şair kitapta Hz. Peygamber'e hitaben Sultan Abdülhamid'den şikayetlerini dile getirmektedir. 1906'da basılan *Şâh ve pâdişâh* adlı kaside tarzındaki eserinde İran hükümdarı Muzafferuddin Şah ile Sultan Abdülhamid'i kıyaslamaktadır. Mısır'da basılan son kitabı olan *Hasbıhâl* (1908) ise Nâmık Kemâl'in *Hürriyet Kasidesi*'ne latife tarzında yazılmış 'nazire' ile 'zeyl'i içine almaktadır.

Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yaveri olan Ahmed Saib (1859–1920) bu görevinden ayrılarak siyasî faaliyetlerde bu-

50 Ali Haydar Midhat hakkında bkz. Ali Birinci, "Ali Haydar Midhat", *OA.*, c.I, s. 212–214.

lunmaya başlamış ve bu maksatla birçok kitabın yanında gazete ve dergi neşretmiştir (*Sancak* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazeteleri). Ahmed Saib'in 1900–1911 yılları arasında Mısır'da çeşitli eserleri de basılmıştır. Ancak bu kitapların, ülkedeki politik rejime ve şahsî olarak Sultan Abdülhamid'e karşı nitelikte olduğundan —birçok diğer Jön Türk yayınının olduğu gibi— ülkeye sokulmaları yasaklanmıştır. Çoğu birden fazla basılan kitapların isimleri ve baskı tarihleri şöyledir:

- *Rehnümâ-yı inkılâb* / 1318 [1900]; 1327R [1911].
- *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* / 1320 [1902–03]; 1326 [1908]. (Bu kitap Arapça'ya da tercüme edilmiş ve Mısır'da basılmıştır 1319 [1901] ve 1321 [1903])
- *Târih-i Sultân Murâd-ı hâmis* /1322 [1904]; 1326 [1908].
- *Abdülhamid'in evâil-i saltanatı* / 1326R [1910] (1. bs. ve 2. bs. aynı yıl yapılmıştır)
- *Son Osmanlı Rus muhârebesi* / 1327R [1911].

Özellikle çıkardığı gazetelerle tanınan Tarsûsîzâde Münif (1873–1930) mülkiye mektebinde iken Avrupa'ya kaçmıştır. Önce Cenevre'de, sonra da Mısır'da Osmanlı Hükûmeti aleyhine yazılar yazmaya devam etmiş olan Tarsûsîzâde , Mısır'da bulunduğu sırada *Osmanlı* ve *Yıldız* isimlerinde iki gazete neşretmiştir.[51] Tarsûsîzâde'nin Mısır'da bir de *Savlât* (1318/1900) adlı Türkçe şiir kitabı yayımlanmıştır.

Bir süre için Jön Türk hareketini desteklemiş olmasına rağmen daha sonra aleyhine dönmüş olan Ali Kemâl (1867–1922) 1900'de Mısırlı bir prensin çiftliğini idare etmek üzere gittiği Mısır'da *Mecmûa-i Kemâl* (1901 yılında tek sayı basılmıştır) ile *Türk* adlı gazeteyi neşretmiştir. Mısır'da bulunduğu dönemde yazı hayatı ve gazetecilik yönünden rahat bir dönem geçiren Ali Kemâl, bu sırada basılan *Mesele-i Şarkiyye* (1900) adlı kitabında Şark meselesinin mahiyeti, ortaya çıkışı ve safhalarını anlatmıştır. Yusuf Akçura'nın *Türk* gazetesinde yayınlanan "Üç tarz-ı siyâset" adlı makalesini "Cevabımız" başlıklı bir başka makale ile tenkit etmiştir. Yusuf Akçura'nın Kazan'da bulunduğu sırada kaleme aldığı ve Mısır'da çıkarılan *Türk* gazetesine yayınlanmak üzere gönderdiği "Üç tarz-ı siyâset" adlı makalesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması karşısında üç hal tarzı düşünülebi-

51 Tarsusizâde ve çıkardığı gazeteler hakkında bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, *XIX. asırda Türkiye dışında Türk gazeteciliği ve Tarsûsîzâde Münif Bey hayatı ve neşrettiği gazeteler (1873–1930)*, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1962.

leceğine dair görüşleri yer almaktadır. Türkçü görüşleri ile bilinen Yusuf Akçura'nın bu makalesi daha sonra, Ali Kemâl'in ve Ahmed Ferid [Tek]'in cevapları ile birlikte Mısır'da İctihâd Matbaası tarafından bir kitap halinde basılmıştır (1907).

Mısır sadece buraya sığınan Jön Türkler'e ait eserlerin basıldığı bir yer olmayıp Avrupa'da değişik yerlerde yaşayan ve yayın faaliyetlerinde bulunanların kitaplarının basılıp İstanbul ve devletin idaresi altında bulunan diğer yerlere dağıtımının gizlice yapılmasında da tercih edilen bir yer olmuştur. Nâmık Kemâl'in 1897'de Kânûn-ı Esâsî Matbaası'nda basılan *Celâleddin Harzemşâh* adlı kitabı bunlardan biridir.[52]

Jön Türk hareketinin liderlerinden olan Ahmed Rıza (1859–1930) da Mısır'da çeşitli eserleri yayınlanmış olan kişilerden birisidir. Paris'te *Meşveret* gazetesini çıkaran Ahmed Rıza Bey'in, Mizancı Murad'ın İstanbul'dan Mısır'a geçerek *Mîzan*'ı orada çıkarmasından sonra, Mısır grubu ile arası bozulmuş, bununla birlikte *Vazife ve mesûliyet* adlı kitabının birinci ve ikinci cüzleri Mısır'da yayınlanmıştır. Bu kitabın 1320 (1902) senesinde basılan birinci cüzünde Padişah ve şehzadelerden bahsedilmekte, 1323 (1905) yılında basılan ikinci cüzünde 93 Harbi konu edilmektedir. Kitabın üçüncü cüzü ise Paris'te basılmıştır (1324).

Abdülhamid II muhaliflerinden biri ve Sultan Abdülmecid 'in kızlarından Seniha Sultan'la evlendiği için Abdülhamid'in enişteşi olan Damad Mahmud Celâleddin Paşa[53] (1853–1903) daha çok Jön Türk liderlerinden Prens Sabahaddin'in (1878–1948) babası olarak bilinir. Yönetimle aralarındaki ihtilaf sebebiyle oğulları Prens Sabahaddin ve Ahmed Lütfullah ile birlikte Avrupa'ya kaçmış olan Paşa'nın 'Âsaf' mahlası ile yazdığı şiirlerinin yer aldığı *Dâmâd Halilpaşazâde Dâmâd Mahmud Paşa'nın eş'ârı* 1316 [1898]'da Kahire'de basılmıştır. Aynı sene bir de *Tezkire-i ulemâ; ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları ve Dâmâd Mahmud Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye mektûb* adıyla 15 sayfalık bir risalesi basılmıştır.

Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın oğlu olan Prens Sabahaddin[54] ise aktif olarak Jön Türk hareketinin içinde yer almış, hattâ bir süre Ah-

52 Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılâp tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948, s.112.

53 Mahmud Celaleddin Paşa için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, I, s. 55–64, Gövsa, *a.g.e.*, s. 233.

54 Prens Sabahaddin'in hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin hayatı ve ilmî müdafaaları*, İstanbul: 1977 ve Abdullah Uçman, "Sabahaddin (Prens)", *Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.II, s. 473–475.

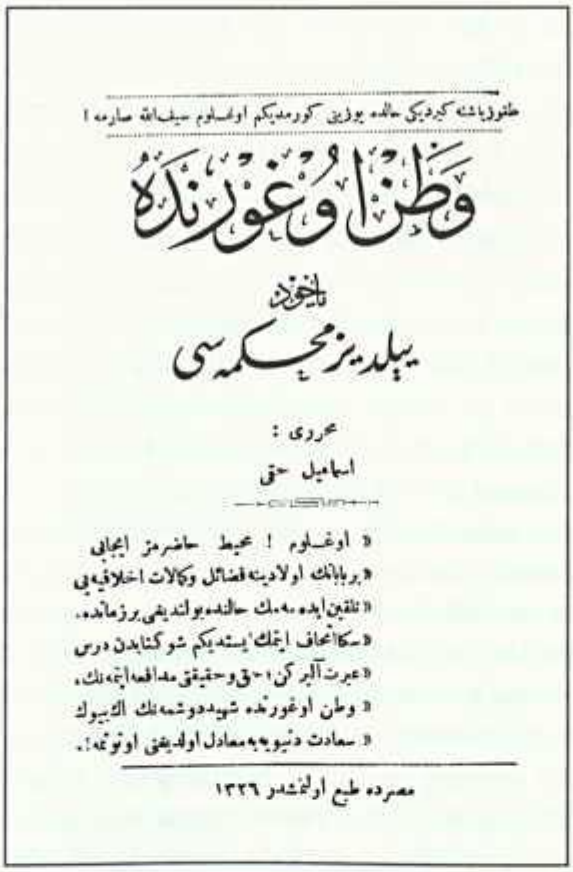
med Rıza ve Mizancı Murad gruplarının dışında üçüncü bir Jön Türk grubu oluşturmuştur. 1902 ve 1907 kongrelerinde aktif görev aldıktan sonra 'Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet' adlı yeni bir cemiyet kurmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle birlikte diğer muhalifler gibi yurda dönen Prens Sabahaddin'in Birinci Jön Türk Kongresi'nden önce kardeşi Ahmed Lütfullah ve babası ile beraber hazırladıkları *Umûm Osmanlı vatandaşlarımıza beyânnâme* adlı risale, 1901'de Mısır'da yayınlanmıştır.

İsmail Hakkı'nın 1908 yılında basılan *Cidâl yâhûd ma'kes-i hakîkat* ve *Vatan uğrunda yâhûd Yıldız mahkemesi* adlı iki kitabı da onun Yıldız hakkındaki görüşlerinin yer aldığı kitaplardır. *Cidâl yâhûd ma'kes-i hakîkat* isimli kitap, Sabahaddin Bey aleyhine yazılan bir yazı sebebiyle *Meşveret* gazetesi sahibi Ahmed Rıza Bey'e hitaben yazılmıştır. Oğluna ithaf ettiği ikinci kitabında ise başından geçen olayları anlatmaktadır.

İttihad ve Terakki'nin kurulmasında önemli rol oynamış olan Şerafeddin Mağmûmî de Abdülhamid II döneminde bir müddet doktorluk yaptıktan sonra arkadaşlarının yardımıyla ülkeden kaçmış ve Paris'e gitmiştir. Ancak sağlık durumu sebebiyle Mısır'a giden Mağmûmî, Kahire'ye yerleşmiştir (1901). Bundan sonra bir daha İstanbul'a dönmeyerek ömrünün sonuna kadar orada yaşamış ve Kahire'de ölmüştür.[55] Şerafeddin Mağmûmî bu sırada Mısır'da çeşitli kitaplar yayınlamıştır. *Seyâhat hâtıraları* (1908–1914) adını taşıyan üç ciltlik eseri vardır. Eserleri arasında en mühimlerinden biri şüphesiz asıl mesleği olan tıp sahasında hazırladığı *Kâmûs-ı tıbbî = Dictionnaire encyclopédique médical Français-Turc* (1328–29/1910–11) adını taşıyan iki ciltlik tıp sözlüğüdür. İlk baskısı hakkında bilgi bulunmayan, ikinci baskısı İstanbul'da (1309)'da yapılan botanik konusundaki eseri *İlm-i nebâtât*'ın üçüncü baskısı ise Kahire'de yapılmıştır (1326 /1909). Bunlar dışında Şerafeddin Mağmûmî, 1903–1906 yılları arasında Kahire'de çıkarılan *Türk* gazetesinde "Düşündüm ki" başlığı altında çıkan yazılarını yine bu başlıkta toplayıp 1331/1913 yılında basmıştır. Kitaptaki makaleler genellikle o günün siyasî hadiseleri ile alâkalıdır. Bunların dışında *Nasıl zengin olunuyor?* (1328/1910) ve *Paris'den yazdıklarım* (1329/1911) adlı kitapları da Mısır'da basılmıştır.

Ebuzziya Tevfik'in yardımıyla yazı hayatına atılan Halil Hâlid [Çerkeşşeyhizâde] (1869–1931) Abdülhamid II'ye karşı olan tavrından dolayı

55 Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı doktorunun anıları: yüzyıl önce Anadolu ve Suriye*, Çeviren Cahit Kayra, İstanbul: Büke Yayınları, 2001, s. 9–10. Mağmumi, hakkında geniş bilgi için bkz. Nâzım H. Polat, "Şerafeddin Mağmumi (1869–1927): Hayatı, eserleri, dil ve edebiyat görüşleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları* (İstanbul, Ağustos 1999) sayı 8, s.62–160.

طوغريباشه كيدرسك حالده يوزيق كورمديكم اوغلوم سيف الله صارمه !

وطن اوغورنده

يلديز محكمه سى

محرري :

اسماعيل حقى

« اوغلوم ! محيط حاضرمز ايجابى
« بربابك اولاديته فضائل وكمالات اخلاقيه يى
« تلقين ايده مه مك حالده بولنديغى برزمانده ،
« سكا اعجاف ايتك يستديكم شو كتابدن درس
« عبرت آلير كن ، حق وحقيقتى مدافعه ايتمك ،
« وطن اوغورنده شهيد دوشمك الك بيوك
« سعادت دنيويه معادل اولديغى اوتونه !

مصرده طبع اولنمشدر ١٣٢٦

İsmâil Hakkı'nın *Vatan uğrunda yâhûd Yıldız mahkemesi* adlı kitabı
(Mısır – 1326 / 1908)

takip altında olduğundan yurt dışına gitmek zorunda kalmış, 1904'te on üç ay kadar süren Mısır ve Sudan seyahatine çıkmıştır. Arapça, Farsça ve İngilizce'nin yanı sıra Almanca, Fransızca ve Urduca da bilen Halil Hâlid'in Mısır'da Türkçe ve Arapça eserleri basılmıştır. 1905'te Osmanlılar'ı temsilen Cezayir'deki XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılan Halil Hâlid, *Cezâyir hâtırâtından* (1906) adlı eserinde genel olarak Osmanlı Devleti'nin durumu, hilâfet meselesi ve Türk–Arap ilişkileri konusundaki görüşlerini ortaya koymuştur. Eser Kahire'de çıkan *Türk* gazetesinde yayınlandıktan sonra kitap haline getirilmiştir. Halil Hâlid'in Batı emperyalizmi konusundaki görüşlerini anlattığı *Hilâl ve salîb münâzaası* (1325 [1907]) adlı önemli kitabı ise önce İngilizce basılmıştır. Eser Remzi Efendi tarafından *el-Hilâl ve el-sâlib* (Kahire, 1328 [1910]) adıyla Arapça'ya da tercüme edilmiştir.

Halil Hâlid Bey'in Mısır'da yayınlanmış bir diğer eseri ise Türkçesi ve Arapçası birlikte yayınlanan *Türk ve Arab muhâdeneti = el-Arab ve el-Türk* [1912] adlı kitabıdır. Kitapta Halil Hâlid'in, yirminci yüzyılın başlarında Türk – Arap ilişkilerinde tartışılan Arapların Osmanlılar'dan ayrılması, hilâfet ve Arap dili ile ilgili değerlendirmeleri yer almaktadır.[56] Kitabı Arapça'ya Ömer Rıza Doğrul tercüme etmiştir.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, uzun yıllar Mısır Fevkalâde Komiserliği görevi ile Mısır'da bulunmuştur. Onun Mısır'da görevli olduğu yıllar tam da Jön Türkler'in aktif olarak çalıştıkları döneme rastlamaktadır. Ahmed Muhtar Paşa onları açıkça desteklememiş ancak Jön Türkler'e serbestçe hareket imkânı vermiştir. Nitekim yaverlerinden olan Ahmed Saib dışında, önce Fizan'a, sonra da Trablusgarb'a sürülen, Trabzon'a döndükten bir süre sonra Mısır'a kaçan ve Viyana'ya giderek hukuk ve iktisat tahsil eden Hasan Fehmi Zaimzâde de Mısır'a döndükten sonra Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetine girmiş ve Mısır Komiserliğinin Tahrirat-ı Ecnebiye kâtipliğine ve Komiserlik baş kitabetine tayin olunmuştur. Arapça, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve Rusça bilen Hasan Fehmi'nin Mısır'da üç ayrı lisandan tercüme ettiği üç eseri yayınlanmıştır:

- *Çar* / 1321 [1903] (İngilizce'den tercüme edilmiştir)
- *Devlet-i Aliyye'nin zaaf ve kuvveti* / 1324R [1908]. (Almanca'dan tercüme edilmiştir)
- *Dehâ nedir?* / 1328 [1910] (İtalyanca'dan tercüme edilmiştir)

Mısır'da Jön Türkler'in yayınlarının yanı sıra onlara muhalif olanların da eserleri basılmıştır. Bunlardan ilki, Hocazâde Mehmed Ubeydullah Efendi'nin[57] (1858–1937) Kahire'de bulunduğu sırada yayınladığı ve Jön Türkler'i eleştiren *Geçid; doğru yola, bomba meselesi = el-Ma'ber li-sebil el-reşad hâdiset el-kınbûle* (1323 [1905]) isimli bir eseridir. Türkçe ve Arapça olan bu eserin yayınlanmasından sonra Mısır Jön Türkleri, *Uçurum* adlı bir risale ile Ubeydullah Efendi'ye cevap vermişlerdir (1905). Ubeydullah Efendi'nin Azmzâde Refik Bey'den *Kıvâm-ı islâm* adıyla tercüme ettiği kitabı da 1324 [1906] yılında Mısır'da yayınlanmıştır.

56 Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *DİA*, c. XV, s.313–316.

57 İzmir'de doğan Mehmed Ubeydullah Efendi Paris'te bulunmuş, 1893'te Chicago Sergisi'ne katılmış ve daha sonra Taif'e sürülmüş olan bir Jön Türk'tür. Ancak cezası dolmadan Mısır'a kaçmış ve orada dostlarıyla buluştuktan sonra yazı yazmaya devam etmiştir. Mehmed Ubeydullah Efendi hakkında bkz. Ahmet Turan Alkan, *Ubeydullah Efendi'nin Amerika hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

B. İTTİHAD VE TERAKKİ İKTİDARI İLE CUMHURİYET'E MUHALİF YAYINLAR

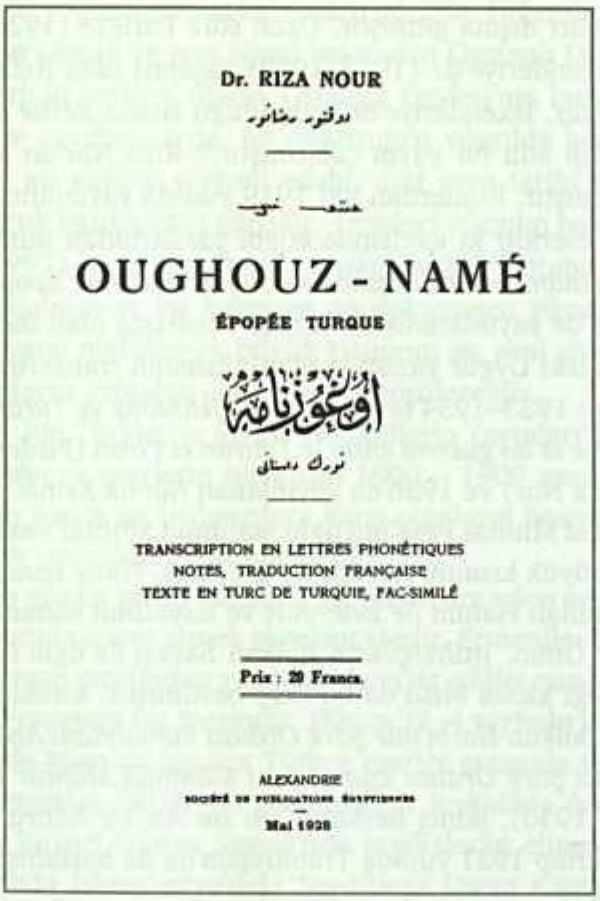
Mısır, İttihad ve Terakki'nin iktidara geldiği dönemde muhaliflerin eserlerini serbestçe yayınlayabildikleri bir yer olmaya devam etmiş, aynı zamanda İttihad ve Terakki aleyhinde yayınların da yapıldığı bir yer olmuştur. İttihad ve Terakki'nin en kararlı muhaliflerinden biri Mevlânzâde Rıfat (ö. 1930)'tır. İkinci Meşrutiyet devrinin dikkat çekici şahsiyetlerinden biri olan Mevlânzâde hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bulunduğu sürgünden İkinci Meşrutiyet'in ilânı üzerine döndüğü ve 1908'de yazı hayatına başlayarak bir daha hiç bırakmadığı bilinmektedir. 1 Aralık 1908'den itibaren çıkardığı *Serbestî* gazetesi ile Osmanlı Ahrar Fırkası'nı desteklemeye başlamış ve İttihad ve Terakki'nin muhalifleri arasında yer almıştır. Mevlânzâde, 31 Mart Vakası'nın ardından yeniden yurt dışına kaçmak zorunda kalmış, kısa bir süre Mısır'da kaldıktan sonra Paris'e geçmiştir. *Serbestî*'yi bir süre burada yayınladıktan sonra tekrar Mısır'a geçmiştir. Mevlânzâde, Mısır'da *Serbestî* gazetesini yedi sayı çıkarmış ve bunun için de hıdivin yardımını görmüştür.[58] Mevlânzâde'nin Mısır'da iken yazdığı *Yemen hakkında dahiliye nâzırı Talat Beyefendi'ye açık lâyiha* (1326 [1910]) adlı risalesi son sürgün yeri olan Yemen ve isyanları hakkındaki düşüncelerini ifade etmektedir. Mevlânzâde'nin kitaplarının en önemlisi 31 Mart Vakası hakkında yazdığı *İnkılâb-ı Osmânîden bir yaprak yâhûd 31 Mart 1325 kıyâmı* (1329 [1911]) adlı eseridir. Ancak bu kitabın İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalarının hiçbiri tam değildir.

Ahmed Hamdi adında bir yüzbaşının 1913'te Mısır'da basılan *Osmanlı ordusunun esbâb-ı mağlûbiyeti ve Arnavudlar* adlı kitabı da İttihatçıları ağır şekilde eleştiren bir kitaptır. Ahmed Hamdi'nin kitabı aynı sene Arapça'ya da tercüme edilmiş ve basılmıştır.

Mehmed Salahaddin Bey'in İttihad ve Terakki'nin şerrinden korktuğu için Mısır'da bastırdığını söylediği *Bildiklerim* adlı kitabı, 1918 yılında yayınlanmıştır. *İttihad ve Terakki'nin kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışı hakkında bildiklerim* adıyla da bilinen bu kitapta müellif, Jön Türkler ve İttihad ve Terakki Cemiyeti hakkında görüşlerini anlatmaktadır.

Askerî Tıbbiye öğrencisi iken İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş olan Rıza Nur (1878–1942) gidişatını beğenmediğinden partiden istifa

58 Ali Birinci, "Rıfat Bey (Mevlanzâde)„ *OA*, c.II, s.461. Mevlânzâde'nin bu gazetesi Mısır'da *Yeni Serbestî* adı ile çıkarılmıştır. Ancak Mısır'da çıkan gazetenin sadece ilk sayısı görülebilmiştir (bkz. Türkçe Süreli Yayınlar)

Dr. RIZA NOUR

OUGHOUZ - NAMÉ

ÉPOPÉE TURQUE

TRANSCRIPTION EN LETTRES PHONÉTIQUES
NOTES, TRADUCTION FRANÇAISE
TEXTE EN TURC DE TURQUIE, FAC-SIMILÉ

Prix : 20 Francs.

ALEXANDRIE

Mai 1928

Rıza Nur'un 1928'de İskenderiye'de basılan
Oğuznâme: Türk dâstânı adlı eseri

ederek Prens Sabahaddin'in fikirleri etrafında toplanan kişilerin kurduğu Ahrar Fırkası'na katılmış, daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması için çalışmış, 1912 seçimlerini takiben bundan da ayrılarak İttihad Terakki'ye karşı faaliyetlerde bulunmuştur. 1913'teki Bâb-ı Âli baskınından sonra tıp tahsili bahanesiyle yurt dışına gönderilmiş, bir süre Paris'te kaldıktan sonra Mısır'a gitmiştir. Mütarekeden sonra İstanbul'a dönen Rıza Nur, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanına Sinop mebusu olarak girmiştir. Bu meclis dağılınca Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmış ve değişik vekâletlerde görev yapmıştır. Lozan Konferansı'na da katılan Rıza Nur, 1923'te yapılan seçimlerde yine Sinop'tan milletvekili olmuştur. Rıza Nur, bu tarihten sonra kendini daha çok yazı hayatına ver-

miş, 1926'da yurt dışına gitmiştir. Uzun süre Paris'te (1926–1933), daha sonra Mısır/İskenderiye'de (1933–1938) yaşamış olan Rıza Nur, 1938'de yurda dönmüştür. İskenderiye'de bulunduğu sırada *Revue de Turcologie / Türkbilik Revüsü* adlı bir yayın çıkarmıştır.[59] Rıza Nur'un Mısır'da birçok eseri yayınlanmıştır. Bunlardan ilki 1919 yılında yayınlanmış olan *Gurbet dağarcığı* adlı eseridir ki içerisinde edebi yazılarından numuneler bulunmaktadır. *Oğuznâme: Türk dâstânı = Oughouz-nâme: Epopée Turque* adlı kitabı ise 1928'de yayınlanmıştır. Türkçe Fransızca olan metin, Paris Millî Kütüphanesi'ndeki Uygur yazısıyla olan nüshanın transkripsiyonudur. Diğer kitapları ise 1933–1934'te yayınlanan *Şehnâme ve Turan–İran cenkleri = Le châh-nâme et les guerres entre le Touran et l'Iran* (Firdevsî'den kısaltarak çeviren Rıza Nur) ve 1936'da yayınlanan *Nâmık Kemâl*'dir.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa (1867–1935) ise hayatının büyük kısmını Avrupa'da geçirmiş, Hıdiv İsmail Paşa'nın kızı Prenses Nimetullah Hanım ile evlenmiş ve hayatının sonuna kadar Mısır'da kalmıştır.[60] Onun, İttihatçıların Balkan Savaşı ile ilgili tutumları üzerine kaleme aldığı kitabı Mısır'da iki kere basılmıştır. Kitabın Mısır'daki ilk baskısının adı *Balkan Harbi'nde Şark Ordusu kumandanı Abdullah Paşa'nın hâtırâtına ikinci Şark Ordusu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın cevâbı* (1. bs. Kahire 1930), ikinci baskının adı ise *Acı bir hâtıra* (3. bs. Kahire 1932)'dır. Bu kitap 1931 yılında Trablusşam'da da basılmıştır.

8. YİRMİNCİ YÜZYILDA BASILAN TÜRKÇE KİTAPLARA TOPLU BİR BAKIŞ

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da modern eğitimin halk kitleleri arasında yaygınlaşması, büyüyen bürokrasi içinde Arapça konuşanların çoğalması ve Arap dili ve edebiyatı ile ilgili şuurlu hareketin genişlemesi sonucunda, üst kültür olarak Türkçe'nin Mısır'da on dokuzuncu yüzyılın başında, özellikle Mehmed Ali Paşa döneminde ve onu takip eden

59 Türkbilik Revüsü, 1931–1937 yılları arasında 8 cilt halinde neşredilmiştir. Rıza Nur için bkz. Ali Birinci, "Nur, Rıza", *OA*, c.II, s. 372–373 ve Rıza Nur, *Hayat ve hatıralarım*, yayına hazırlayan Abdurrahman Dilipak, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

60 Kızı Emine Fuad Tugay, *Threee centuries family chronicles of Turkey and Egypte* (London: Oxford University Press, 1963) adlı eserinde ailesi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca Mahmud Muhtar Paşa ve Katırcıoğlu ailesi hakkında kısa bilgi için bkz. N. Sakaoğlu, "Katırcıoğulları", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, c. IV, s. 489.

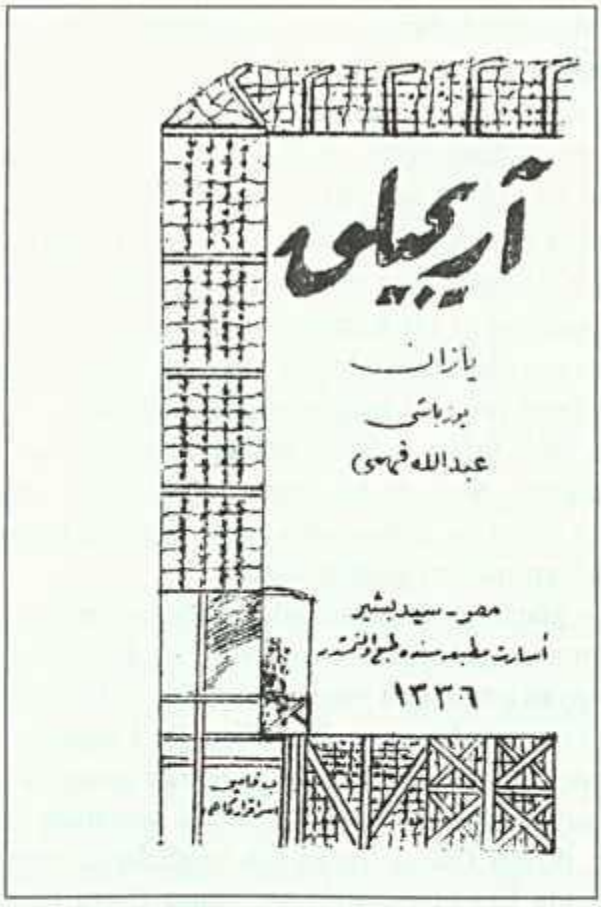
ilk onlu yıllardaki yoğunluğunun kalmadığı görülür. Diğer taraftan 1882'de İngilizler'in Mısır'ı işgali ve onu siyasî bakımdan Osmanlı Devleti'nden koparma gayretlerinin neticesi olarak Osmanlı Devleti'nin buradaki nüfuzunun kırılması ve zayıflamasıyla, on dokuzuncu yüzyılda basılan Osmanlı Türk kültürüne ait yüksek seviyeli edebî, dinî veya tarihî eserlerin veya benzerlerinin artık basılmadığı görülür. Yirminci yüzyılın başından sonuna kadar (1900–1997) basıldığını tespit ettiğimiz 207[61] kitaba toplu şekilde bakıldığında, bunların az bir kısmının on dokuzuncu yüzyılda yürütülen faaliyetlerin devamı olabileceği, büyük kısmının ise yeni siyasî ve kültürel şartların eseri olarak mütalaa edilebileceği görülecektir.

Daha önce 'Jön Türkler ve Siyasî Muhaliflerin Yayınları' başlığı altında topluca ele aldığımız eserlerin bir kısmı 1900 – 1909 arasında basılmışlardır. 1909'dan sonra ise İttihatçılara karşı olanların basım faaliyetlerini Kahire'de devam ettirdikleri görülmektedir.

Öncelikle o günün tarihi bakımından önem arz eden ve 1909'da basılan bir kitaba burada işaret etmek gerekmektedir. Ermeniler hakkındaki bu eser, Artin Aslanyan tarafından yazılan *Adana'da adâlet nasıl mahkûm oldu* adlı Türkçe ve Fransızca bir metindir. [Kitap 22, 4 sayfadır].

Bu dönemde Mısır'da basılan Türkçe eserler arasında tespit ettiğimiz on altı kitap, yayınlandıkları yer bakımından fevkalâde öneme sahiptirler. Bu eserler, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler'in eline esir düşen ve 1919–20 yıllarında İskenderiye'deki Seydibeşir Usera Kampı'nda tutulan Osmanlı Türk subayları tarafından telif veya tercüme edilen eserlerdir. Kampta genellikle 'şapirograf' adıyla bilinen teksir usulü ile basılan bu kitapların konularına ve kaleme alınış üsluplarına bakıldığında bunların, bir taraftan esir erlere okuma yazma eğitiminin verilmesini sağlamak, diğer taraftan bunlardan tahsil sahibi olanların ileride meslek edinmelerini kolaylaştırmak amacıyla hazırlandıkları açık olarak anlaşılmaktadır. Kitaplardan ilki *Turan târihinden birkaç satır* adlı tercüme bir eserdir ve üzerinde 'Türk Varlığı Matbaası' kaydı bulunmaktadır. İkinci kitap *Hatıra–i esâret* adlı albümdür. Albümün Süleyman Süheyl tarafından hazırlandığı belirtilmektedir. Görebildiğimiz diğer üç kitap ise Seydibeşir Esir Kampı'nda, 'Esâret Matbaası'nda ve 'Ziraat Serisi'nden basılmışlardır. Bu kitaplardan ilk ikisi sütçülüğe ait olup, Sabri adında biri tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. *Arıcılık* ismini taşıyan 88 sayfalık kitabın müellifi ise Yüzbaşı

61 Bu sayıya üzerlerinde baskı tarihi belirtilmediği halde yirminci yüzyılda basıldığı bilinen kitaplar dahildir.

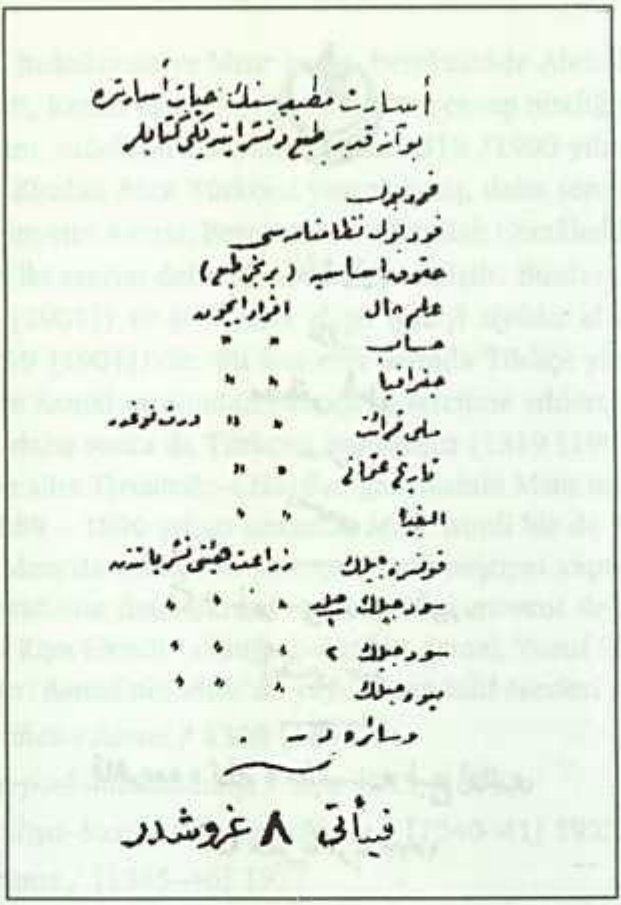

Seydibeşir Esir Kampı'nda basılan *Arıcılık* adlı kitabın dış kapağı (1336R [1920])

Abdullah Fehmi'dir. Bu kitabın arka kapağında 'Esâret Matbaası'nın hayât–ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' başlığı altında verilen listede de Seydibeşir Esir Kampı'nda basıldığı belirtilen birçok kitabın adı yer almaktadır.[62]

Bu kitaplar dışında Mısır'da bulunan esaret kamplarında birçok 'Esaret Gazetesi' yayınlanmıştır [Bu yayınlar için bkz. Türkçe Süreli Yayınlar kısmı]. Bütün bu yayınlar, Türk kültür tarihi açısından ve Mısır'da İngiliz esaret kamplarında bulunan Türk askerlerinin yürüttükleri kültürel faaliyetler ve bulundukları hayat şartlarını göstermesi bakımından müstesna bir yere sahiptirler.

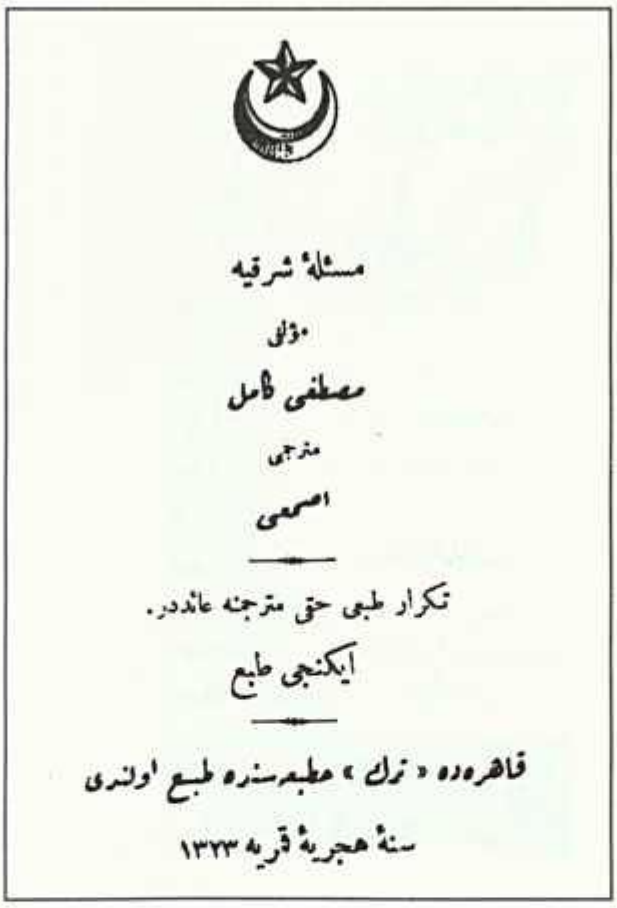
62 *Arıcılık* isimli kitabı temin eden Nedret İşli ve Hidayet Y. Nuhoğlu'na teşekkür ederim.

Arıcılık isimli kitabın arka kapağında Seydibeşir Esir Kampı'nda kurulan Esaret Matbaası'nda basılan kitapların bir listesi verilmektedir.

Yirminci yüzyılda Mısır'da basılan Türkçe eserler arasında Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilen eserler önemli bir yer tutmaktadır. Dinî ve siyasî konularda Arapça yazılan ve çoğu Mısır'ın kalbur üstü dinî, siyasî ve entelektüel şahsiyetlerine ait olan bu eserlerin Türkçe'ye kazandırılmasında en önde gelen isim Asmaî olmuştur. Bu eserlerin ilklerinden biri Mısır'ın ileri gelen dinî liderlerinden Şeyh Muhammed Tevfik el-Bekrî'nin *İslâmın istikbâli vardır* (1902) adlı kitabıdır. Asmaî'nin Arapça'dan tercüme ettiği siyasî eserler arasında Hıdiv Abbas Hilmi ile Osmanlı taraftarı olan Mısırlı lider Mustafa Kâmil Paşa'nın (1874–1908) 'Şark meselesi' ile ilgili eseri de bulunmaktadır.[63] Asmaî, Mustafa Kâmil Paşa'nın bu eserinin "el-Meselet

63 Sultan Abdülhamid II taraftarı olan Mustafa Kâmil Paşa'nın *Kitâb el-meselet el-Şarkiyye* isimli kitabının ilk baskısı 1898–99 yılında Mısır'da yapılmıştır.

مسئلهٔ شرقیه

مؤلفی

مصطفی کامل

مترجمی

اصمعی

تکرار طبعی حق مترجمه عائددر.

ایکنجی طبع

قاهره‌ده «ترك» مطبعه‌سنده طبع اولندی

سنهٔ هجریهٔ قمریه ۱۳۲۳

Mustafa Kâmil Paşa'nın Mısır'da iki kere basılmış olan *Mesele-i Şarkiyye* adlı kitabının 1323 [1905] baskısının iç kapağı

el-Şarkiyye" unvanlı mukaddimesini, kitabın bir hulasası mahiyetinde olduğu için Türkçe'ye tercüme etmiş ve kitap kısa zaman içerisinde Mısır'da iki kere [birinci baskı 1898–99; ikinci baskı 1905] basılmıştır.

Yerli mahsul eserler arasında, kadın hakları savunuculuğu ile tanınan ve Mısır İstinaf Mahkemesi müsteşarlığı yapan, Kasım Emin Bey (1863–1908)'in *Tahrîr el-mer'e yâhûd hürriyet-i nisvân* adlı eseri de sayılmalıdır (1908). İslâm dünyasında çok önemli tartışmalara sebep olan bu eserin yazarı, babası Türk olan bir Mısır aristokrasisi mensubudur.[64] Asmaî, son

64 Kasım Emin'in babası, Mısır'a gitmeden önce Kuzey Irak'ta Osmanlı valisi olarak görev yapmıştır. Bu sebeple bazı kaynaklarda Kasım Emin'in Kürt asıllı olduğu söylense de aslen Türk'tür. Annesi ise Güney Mısır'dan bir hanımdır. Bkz. Muhammed Imara, *el-A'mâl el-kâmile li-Kasım Emin*, c.I, Beyrut: el-Müessese el-Arabiyye li'l-Dıraset ve'l-Neşr, 1976.

devir Osmanlı hukukçusu ve Mısır kadısı Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi'nin[65], Kasım Emin Bey'in bu eserine cevap niteliğinde olan *İhticâb* adlı kitabını, müellifin vasiyeti üzerine 1318 /1900 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Kitabın önce Türkçesi yayınlanmış, daha sonra eser Arapça olarak da basılmıştır. Asmaî, Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi'nin bundan başka iki eserini daha Mısır'da neşretmiştir. Bunlar; *Âsâr-ı Cemâleddîn* (1319 [1901]) ve *el-Siyâset el-şer'iyye fî siyâdet el-râ'i ve saâdet el-râ'iyye* (1319 [1901])'dir. Bu son eser aslında Türkçe yazılmış olmakla birlikte önce Asmaî tarafından Arapça'ya tercüme edilerek yayınlanmış 1318 [1900], daha sonra da Türkçesi basılmıştır (1319 [1901]).

Asmaî, bir süre *Tercümân-ı Hakîkat* gazetesinin Mısır muhabiri olarak çalışmış ve 1889 – 1890 yılları arasında *Mısır* isimli bir de Türkçe gazete neşretmiştir. Mısır'da Türkçe ve Arapça birçok neşriyat yaptığı bilinen Asmaî'nin biyografisine dair elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Aslında Adanalı Yusuf Ziya Efendi[66] olduğu belirtilen Asmaî, Yusuf Sâmih imzasını da kullanmıştır. Asmaî'nin Mısır'da yayınlanan telif eserleri şunlardır:

- *Seyâhat-i Asmaî* / 1308 [1891].
- *Liverpool müslümânlığı* / 2.bs 1313 [1895].
- *Sıkıllıya-Sicilya hâtırası=Sicilia* / [1340–41] 1922.
- *Yazımız* / [1345–46] 1927.
- *Türk sözü; Anadolu ağzı* / [1349–50] 1931.

Yukarıda sayılmış olanlar hariç, Asmaî'nin yayınladığı diğer eserler ise şunlardır:

- *el-Fâsıl beyn el-hak ve el-bâtıl* / 1316 [1898]
- *Hulâsat el-kelâm fî tercîh-i din el-İslâm* / 1318 [1900].

Mısır'da yerli mahsul olarak basılan diğer iki önemli kitaptan birincisi günlük Arapça *el-Müeyyed* gazetesinin sahibi Ali Yusuf'un, Osmanlı Devleti ile ilgili tutum ifade eden fikirlerin yer aldığı *Müeyyed ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye = Beyân fî hıtat el-müeyyed tîcâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâ-*

65 'Bereketzâde damadı' olarak da bilinen Abdullah Cemâleddin Efendi, son devir Osmanlı hukukçusu ve Mısır kadısıdır. Değişik görevlerde bulunmuş, 1891 yılında Mısır kadılığına tayin edilerek yaklaşık on yıl bu görevde kalmıştır. Bu süre içinde Anadolu kazaskerliği payesi ve birinci rütbeden Mecidî nişanı alan Bereketzâde, 1901 yılında Kahire'de vefat etmiştir. (Saffet Köse, "Cemâleddin Abdullah Efendi", *DİA*, c.VII, s. 307–308)

66 Asmaî'nin iki dilde tespit ettiğimiz 15'in üzerinde eseri bulunmaktadır. Devrin Türkçe ve Arapça biyografi ve tarih kitaplarında hayatı hakkında bilgi bulamadığımız Yusuf Samih Bey'in asıl adı Adanalı Yusuf Ziya'dır. (Saffet Köse, *a.g.m.*, s. 308)

Osmâniyye = Beyân fî hıtat el-müeyyed tîcâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye adlı eseri (kitap, Arapça ve Türkçe bir arada 1909 yılında basılmıştır); ikincisi ise Ezher Şeyhi Selim el-Bişrî'nin (1832–1917) 1911'de yaptığı kısa bir konuşmasının Arapça orijinali ile Türkçe tercümesinin bir arada yer aldığı *Kelimet el-üstâz el-ekber şeyh el-Câmi el-Ezher* adlı metnidir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN SONRAKİ DÖNEM

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki siyasî gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve kültürel birleştiriciliğinin sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti ile İngilizler'in himayesi altında bulunan Mısır Krallığı arasında diplomatik münasebetlerin kurulması, Mısır'da Türk kültür hayatının aktif bir şekilde devam ettirecek şartları sağlayamamıştır. Bunun için de Mısır'da yaşayan Türkler kendilerini ana kaynaktan kesilmiş hissetmeye başlamışlar, sosyal hayatta —siyasî destek olmayınca— gerileyen Türk kültürünün tesirleri, kraliyet sarayı, Türkçe konuşan aristokrasi, küçük aile grupları ve dostlukları içinde bir nesil daha yaşamış ise de zaman içinde ağırlığını ve yoğunluğunu kaybetmiştir. Bu dönemde Mısır'da basılan Türkçe kitaplara bakıldığında, bunların sayısında büyük bir azalma olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet'in ilânından hemen önce, 1922'de, Kahire'de basılan *Anadolu* isimli kitabın T.C. İcra Vekilleri Heyeti'nin 22. 7. 1923 tarih ve 2619 sayılı kararnâmesi ile Türkiye'ye sokulması yasaklanmıştır.[67]

1923 yılında Cumhuriyet'in ilânı ile Ankara'ya muhalif olanların (150'likler) bir kısmı bir süre Mısır'da yaşamış olmalarına rağmen, bunlar arasında burada Türkçe eser yayınlayanlara rastlanmaz. Bu grubun mensuplarının, yayın anlamında, tespit ettiğimiz tek faaliyetleri süreli yayınlar ile ilgili kısımda bahsettiğimiz *Müsâvât* gazetesi olmuştur. 150'likler arasında yer alan Hâfız İsmail, daha önce İzmir'de çıkardığı *Müsâvât*'ı bir süre Mısır'da yayınlamış ve sert bir muhalefet yürütmüştür. Harf inkılâbına karşı Asmaî tarafından yazılan ve 1927'de basılan *Yazımız* adlı kitap ise dil ve kültür açısından, siyasî olmayan bir tenkit denemesidir.

Mısır'da, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı ve harf devriminin gerçekleşmesinden hemen sonra *İdâreli vâsıta-i nakliye şevrole (chevrolet) otomobillerinin çalışmalarında dikkat edilecek nukât hakkında malûmât* adlı bir kitap yayınlanmıştır. İskenderiye'de basılan bu kitap, Amerikan Chevrolet

67 Aydın Safa Akay, *Türkiye'de insan haklarının tarihi gelişimi 1919–1938*, Ankara : Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi 2004, s. 258.

(Şevrole) otomobilleri konusunda bilgilerin yer aldığı oldukça hacimli ve resimli bir kitaptır. Muhtemelen Amerikan General Motors Şirketi'nin, Türkiye'ye pazarlamaya hazırlandığı otomobiller hakkındaki bu kitabı, 1 Kasım 1928'de harf inkılâbı olunca mecburen İskenderiye'de basıp Türkiye'deki müşterilerine bu şekilde ulaştırmış oldukları düşünülebilir.[68] Aynı şekilde Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkistân ve yakın mâzisi* adlı kitabı da harf inkılâbından sonra Mısır'da basılmak durumunda kalmıştır.[69]

Türkiye'de Cumhuriyeti'nin ilânından sonra Osmanlı döneminden kalan bazı yazar ve mütercimin ilgisi ile Mısır'da birkaç Türkçe eser daha yayınlanmıştır. Bu arada Cumhuriyet döneminde Mısır'da hayatlarını idame ettirmeyi tercih edenler de eserlerini burada basmaya devam etmişlerdir. Bunlar arasında en önemli simâ, *İstiklâl Marşı* şairimiz Mehmed Akif Ersoy'dur. Mehmed Akif'in Mısır'da bulunduğu 1924 – 1936 yılları arasında, iki önemli çalışması ün kazanmıştır. Bunların birincisi Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercümesi, ikincisi ise *Safahat* adlı şiir külliyatının yedinci kitabı olan *Gölgeler*'in 1933'te Kahire'de basılmasıdır. Yirminci yüzyıl Türk şiirinin en güzel eserlerinden olan *Gölgeler*, Mehmed Akif'in Mısır'da yazdığı, çoğu hüzünlü gurbet günlerinin hissiyatını lirik bir tarzda ifade eden değişik şiirlerden oluşmaktadır. Mehmed Akif'in bu kitabı daha sonra Arapça'ya da tercüme edilerek basılmıştır [Mısır 1953].

Mısır'da yaşayan siyasî muhaliflerden Dr. Rıza Nur'un yaptığı neşriyat da Türk kültür tarihi bakımından dikkate değer eserlerdir. Farklı tarihlerde iki dönem Mısır'da bulunan Rıza Nur'un Mısır'da yayınlanan eserleri şunlardır:

- *Gurbet dağarcığı* / 1919
- *Oğuznâme: Türk dâstânı = Oughouz-nâme: Epopée Turque* / 1928.
- *Şehnâme ve Turan-İran cenkleri = Le châh-nâme et les guerres entre le Touran et l'Iran* / (Firdevsî'den kısaltarak çeviren Rızâ Nur) 1933–1934.
- *Nâmık Kemâl* / 1936.

68 Yaptığımız geniş taramalar esnasında, bu tür bir eserin neden İskenderiye'de basıldığını anlamaya çalışırken rahmetli üstad Ziyad Ebuzziya Beyefendi konuya bu şekilde bir açıklama getirmiştir.

69 Bkz Tarih, Biyografya ve Coğrafya kitapları bahsi.

Bu dönemde yayınlanan tâlî mertebedeki edebî eserler arasında, Nakibzâde Refik Tarsûsî'nin[70] *Ezhâr yâhud mecmûa-i eş'âr* (1327R [1911]) adlı şiir kitabı, Adanalı Subhi Emin'in 1929'da basılan *Güzel vatan* adlı şiir kitapçığı ile İhsan Adlî Serter'in 1950–1955 yılları arasında basılan ve üç cüzden oluşan *Şiirlerim* adlı eseri de bulunmaktadır. İhsan Adlî'nin Mısır'a 1917'de ilk geldiğinde yayınladığı *Bir sayha-i mâtem* adlı kitabı ise Sultan Hüseyin Kâmil'in vefatı nedeniyle kaleme alınmıştır.

Bu dönemde, Mısır'da diğer Türk illeri ile ilgili bazı çalışmalar ile Osmanlı Türkçesi'nin dışındaki lehçelerde de eserlerin basılmaya başlandığı görülür. Bunlardan ilk Ahmed Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkistân ve yakın mâzisi* (1929–39) adlı eseridir. Bu kitabı, 1939 basılan *Uygur sarfı*; Türkistan milli hareketinin önde gelen isimlerinden Münevver Karî'nin (1880–1933) 1953'te Özbek Türkçesi'yle Mehmed Mûsâ Türkistânî tarafından yayınlanan *Akaid* adlı kitabı ve 1960'da Mehmed Emin İslâmî Türkistânî'nin hazırladığı *Türkistân edebiyatından parçalar* gibi eserler takip etmiştir. Osmanlı Türkçesi dışındaki lehçeler ile basılan kitaplar arasında en dikkate değer olanlardan birisi ise British Foreign Society tarafından 1939'de yayınlanan *İncil-i mukaddes yani yengi ahdinin kitabı*'dır. Bu kitap Grekçe'den Çağatay Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Mehmed Râmih'in *Kalk borusu* adlı kitabı ise, geliri Filistin müslümanlarına bağışlanmak üzere 'Türkistan Cemiyet-i Hayriyesi' tarafından 1948'de basılmıştır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilân edilmesinden sonra Mısır'da Türkçe'yi öğrenme arzusunun tamamen ortadan kaybolduğunu söylemek tarihî realitelere uygun olmaz. Bunun en bâriz örneklerinden birisi Türkiye'deki değişikliği ifade eden ve 1924'te basılan *Arûs-ı Ankara* (Ankara gelini) isimli Arapça–Türkçe cep lügatidir. Diğeri ise harf inkılâbından sonra, 1930 yılında basılan ve Lâtin harfleri ile 'yeni Türkçe'yi öğretmek' için hazırlanmış olan *Risâlet fî tâlim el-lugat el-Türkiyye el-hadîse* adlı kitaptır.

Mısır'da üniversitelerde akademik seviyede Türkçe'nin eğitimi erken dönemde başlamış olduğu halde ilgili kitapların basılması çok daha sonraları gerçekleşmiştir. Müderris Mehmed İhsan Efendi'nin 1951'de az sayıda ve ileri seviyede Ain Shams Üniversitesi'nde başlattığı Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi'nden yetişmiş Safsafî Ahmed el-Mursî, Ahmed Fuad Mütevellî,

70 Tarsus Rüşdiyesi muallimi Nakibzâde Mehmed İshak Efendi'nin oğludur. 1880 yılında Tarsus'ta doğmuş ve rüşdî mektebini bitirdikten sonra medreseye devam etmiş olan Refik Efendi, Mısır'a gitmiş ve Cami-i Ezher'de tahsil görmüştür. 1907'de tekrar Tarsus'a dönmüş ve medresede ders vermiştir. Basılmamış manzumeleri de bulunmaktadır. (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son asır Türk şairleri*, II, s. 1415)

Fethi Abdülmuti el-Neklavî ve Muhammed Harb gibi Mısırlı Türkologlar eserler hazırlayıp bastırmışlardır. Ancak bu eserlerin bazıları matbaa, bazıları da teksir yoluyla çoğaltılmışlardır. Dr. Safsafî'nin kendi adını taşıyan Türkçe-Arapça sözlüğü 1979'da, Dr. Neklavî'nin *Alıştırmalar ve metinlerle Türk dil bilgisi* adlı eseri ise 1982'de yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra da Osmanlıca'nın öğrenilmesini kolaylaştıracak eserler Mısır'da yayınlanmaya devam etmiştir. Bunlar Dr. Seyyid Muhammed Seyyid'in hazırladığı *Kavâid el-lügat el-Türkiyye el-Osmâniyye ve nüsûs muhtârâ* (1991) ve Dr. Abdullah Atiyye Abdülhâfız'ın hazırladığı *el-Lugât el-Türkiyye el-Osmâniyye* (1997) adlı eserlerdir.

Mısır'da yirminci yüzyılın son çeyreğinde basılan ve dikkate şâyân son eser olarak üzerinde duracağımız kitap, Mısırlı Türkolog ve poliglot Dr. Hüseyin Mucîb el-Mısrî'nin *Solgun bir gül* adlı şiir kitabıdır.

1939'da Kahire Üniversitesi Şarkiyat bölümünden mezun olan ve Mısırlı ilk Türkologlardan olan Dr. Hüseyin Mucîb el-Mısrî, Arapça şiirlerini ve Türkçe karşılıklarını *Solgun bir gül* adlı kitapta toplayarak 1983'te Kahire'de yayınlamıştır. el-Mısrî, Türk ve Fars dil ve edebiyatları sahalarında eğitim görmüş, 1948'den itibaren bu iki edebiyattan örnekler tercüme etmiş ve 1951'de Türk edebiyatını tanıtan ilk Arapça eserini yayınlamıştır. Aristokrat bir aileye mensup olan Mucib el-Mısrî, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça gibi birçok Batı dilini de öğrenme imkânı bulmuş ve doktorası için gerekli çalışmaları yapmak için İstanbul'a gelmiştir. 1955 yılında Kahire Üniversitesi'nden Fuzûlî konusunda sunduğu doktora tezi ile Türkoloji sahasında bu akademik unvanı alan ilk Mısırlı bilim adamı olmuştur.[71] Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* adlı eserinin Arapça tercümesi dahil çok sayıda eser veren Hüseyin Mucîb el-Mısrî, eserlerinde genellikle serbest tercüme yolunu tercih etmiş, Şark edebiyatından yaptığı aktarma ve karşılaştırmalarla Arap okuyucularına bu edebiyatı sevdirmeye çalışmış ve eserlerini cazip bir üslûpta kaleme almıştır.[72]

71 14 Mayıs 1995'te T.C. Kahire Büyükelçisi Metin Mekik Beyefendi'ye gönderdiğimiz yazı ile, yarım yüzyıla yakın bir ömürde Türk kültürüne hizmet eden Dr. Hüseyin Mucîb el-Mısrî ile sanat tarihçisi Ahmed İsa (1915-1996) ve bibliyograf Nasrullah el-Tırazî (1922-2002) beylere fahrî doktora verilmesi teklif edilmiş, uzun diplomatik ve bürokratik prosedürlerden sonra Marmara Üniversitesi, bu üç ilim adamına fahri doktora vermiştir. 9 Kasım 1995 tarihinde Marmara Üniversitesi'nde yapılan merasime sağlık durumundan dolayı gelemeyen şaire bu unvan Kahire'ye yaptığımız ziyaretlerden birisinde, Büyükelçi Yaşar Yakış'ın T.C. Büyükelçiliği konutunda düzenlediği bir törende sunulmuştur (6 Aralık 1995)

72 Hüseyin Mucîb el-Mısrî, bu kitabın baskıya hazırlandığı günlerde (14 Aralık 2004) vefat ederek Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

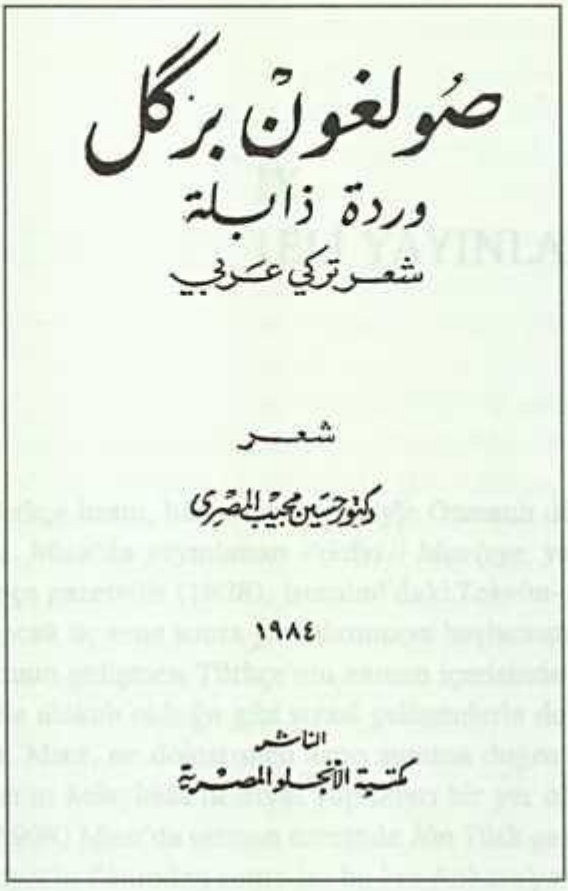
Solgun bir gül adlı kitabında topladığı ve Arapça mukabilleri ile birlikte yazdığı Türkçe şiirleri daha çok hece veznindedir. Kitabının girişinde, bu çalışmamızda sıkça bahsettiğimiz üç dil (Arapça, Türkçe ve Farsça) yani 'elsine-i selâse' geleneğine işaret etmekte ve gençliğinden beri bu üç dilin edebiyatları arasındaki kök birliğinin farkında olarak hayatını bu üç edebiyatın incelenmesi ve tanıtılmasına vakfettiğini ve uzun yıllar süren doktora konusu Fuzûlî'nin şiirlerinden büyük zevk duyduğunu, Türk ve Fars şairlerinin sembolizmlerinden (gül, bülbül, servi, şem' ve pervane) yararlandığını ve ilk defa bu metaforları Arap şiirinde kendisinin kullandığını ifade etmektedir. Bu şiirlerden ikisini Türk edebiyatı uzmanlarının dikkatine sunuyoruz:

İSTANBUL

İstanbul'a işte geldim
Ona ne hasret taşıdım
Yalnız vücudla ayrıldım
Cânımla ânda bulundum
Güzel rüyâ idi müdâm
Yüreğimde sabah akşam
Mısır'da Nil görür görmez
Dedim değil Nil, bu Boğaz
Burada öten bülbül
Orada var ona bir gül

İTHAF adlı şiirinden

Güzel şiir çıkar candan
Güzel koku gibi gülden
Arapça divanlar yazdım
Dahî Acemce nazm ettim
Var mı yok mu bir okuyan
Acaba var mı bir yazan?
Ne olacak ileride?
Yırtılacak mı bu perde?
Türkçe dîvânım elimde
Yosma nigârım kalbimde

صولغون برگل

وردة ذابلة

شعر تركي عربي

شعر

دكتور حسين مجيب المصري

١٩٨٤

الناشر

مكتبة الأنجلو المصرية

Mısır'da basılan son Türkçe kitap olarak tespit ettiğimiz Hüseyin Mucîb el-Mısrî'nin *Solgun bir gül* adlı şiir kitabının iç kapağı
(Kahire – Mektebet el-Anglo el-Mısriyye 1984)

Yazarın kendi ileri yaşından dolayı *Solgun bir gül* adını verdiği bu kitapla birlikte on dokuzuncu yüzyılın başından beri devam eden Mısır'da Türkçe kitap basma geleneği sona ermektedir. Ayrıca Osmanlı Türkleri'nin elsine-i selâse tradisyonunun son popüler mensubunun eseri de bu vadide yapılmış sembolik bir finali temsil ediyor olsa gerektir.

IX.
TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR

Mısır'da Türkçe basın, başlangıcı itibariyle Osmanlı dünyasında öncü bir role sahiptir. Mısır'da yayınlanan *Vekâyi–i Mısriyye*, yayınlanmış olan ilk Türkçe–Arapça gazetedir (1828). İstanbul'daki *Takvim–i Vekâyi* gazetesi ise bundan ancak üç sene sonra yayınlanmaya başlamıştır (1831).

Mısır basınının gelişmesi Türkçe'nin zaman içerisinde Mısır'daki öneminin artması ile alâkalı olduğu gibi siyasî gelişmelerle de doğrudan bağlantılı olmuştur. Mısır, on dokuzuncu asrın sonuna doğru İstanbul'a karşı olan Jön Türkler'in kolaylıkla neşriyat yaptıkları bir yer olmuştur. Bu dönemde (1895–1908) Mısır'da otuzun üzerinde Jön Türk gazetesi[1] yayınlanmıştır. Cumhuriyet'in ilânından sonra ise bu kez Ankara'ya muhalif olanlar Mısır'da gazete çıkarmak için uygun bir ortam bulmuşlardır (*Müsâvât*). Mısır'da yayınlanan son Türkçe süreli yayın ise İkinci Dünya Savaşı sırasında basılan *Cephe* adlı dergi olmuştur.

Çalışmamızda ilk gazete olan *Vekâyi–i Mısriyye*'nin çıkışı ile Türkçe son süreli yayın olarak tespit ettiğimiz *Cephe* dergisinin çıktığı 1828–1947 yılları arasında Mısır'da toplam 64 Türkçe gazete ve dergi basıldığı tespit edilmiştir.[2]

Mısır'da yayımlanan Türkçe gazete ve süreli yayınları, muhatapları açısından iki gruba, dönemleri bakımından ise beş safhaya ayırmak mümkündür. Yayınlanan süreli yayınlara muhatapları açısından bakıldığında

---

1 Jön Türkler tarafından çıkarılan süreli yayınlar için genellikle gazete tabiri kullanılmakla birlikte söz konusu neşriyatın büyük kısmı günümüzde dergi olarak yorumlanabilecek niteliktedir.

2 Çeşitli kaynaklarda Mısır'da basıldıkları belirtildiği halde burada basılmamış olduğu anlaşılan veya nüshası görülemediğinden baskı yeri tespit edilemeyen 11 adet süreli yayın bu sayıya ve değerlendirmelere dahil edilmemiştir.

IRCICA LIBRARY

ilk grupta Mısır'da Türkçe bilenlere yönelik olarak çıkarılanlar bulunmaktadır. Bunların başında 'resmî gazete' olan *Vekâyi-i Mısriyye* gelir. Mısır'da çıkan ilk Türkçe özel süreli yayın olan ve İskenderiye'de yayınlanan *Mısır* (1889–1890) adlı gazeteyi de bu grupta ele almamız mümkündür. Mısır'da Türkçe bilen kamuoyunu etkilemek üzere zıt iki görüşü temsil eden ***Müsâvât*** (1927–1930) ile ***Muhâdenet*** (1927–1938) gazeteleri ise bu ilk grubun son iki örneğini teşkil ederler. Bundan sonraki dönemde Mısır'da Türkçe bilen kamuoyunun önemini kaybetmesini veyahut muhataplar açısından ilgi alanının dışında tutulmasını, Türkçe'nin Mısır'da yaygın olarak konuşulan ve bilinen dil olmaktan çıkması ve elit zümre için önemini kaybeden Türkçe'nin yerini tamamıyla Batı dillerine bırakmasıyla bir arada düşünmek gerekir. Muhatap açısından ikinci grupta mütalaa ettiğimiz süreli yayınlar —yani Sultan II. Abdülhamid ve idaresine karşı olanlar— ise 1895–1908 yılları arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, Mısır'a iltica eden Jön-Türkler'in çıkardıkları süreli yayınlardır. Bunların muhatabı İstanbul kamuoyu, kendi tabirleri ile 'dahilde' olanlar ile diğer Osmanlı vilayetlerinde olan ve Avrupa'da sürgünde bulunan taraftarlarıdır. Mısır'daki Türkler'i birinci derecede alâkadar etmeyen bu yayınların bazıları uzun süre yayınlanma imkânı bulmuşken birçoğu sabun köpüğü gibi birkaç sayı, hattâ tek bir sayı çıktıktan sonra yayın hayatından çekilmiştir. İkinci grupta değerlendirilebilecek bir diğer yayın, 1943–1947 tarihleri arasında Kahire'de on beş günde bir çıkarılan *Cephe* isimli Türkçe dergi olmuştur. İngiltere ile müttefiklerine ait savaş haberlerinin yer aldığı Türkiye kamuoyuna yönelik bu dergi, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefikler ile Almanlar arasında takip ettiği tarafsızlık siyasetinin neticesinde Kahire'de basılmıştır.

Mısır'da çıkan Türkçe süreli yayınlara, dönemleri açısından bakıldığı zaman 1828'de *Vekâyi-i Mısriyye* ile başlayan birinci dönemin arkasından, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kahire şubesinin 1895'te kurulmasıyla başlayan ikinci dönem gelmektedir. Bu dönem 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile sona ermiştir. Mısır'da basılan Türkçe süreli yayınların en ilgi çekici ve şimdiye kadar fazla bilinmeyen safhalarından üçüncüsü ise, 1919–1920 yıllarında İngilizler'in esir aldığı Türk askerlerinin, Mısır'ın değişik bölgelerindeki esaret kamplarında çıkarttıkları ve 'Esaret Gazeteleri' olarak adlandırılan, çoğu elle yazılmış ve teksir edilmiş neşriyattır. 1927'de başlayan ve 1938'de biten dördüncü safha ise 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1924'te Osmanlı Hilâfeti'nin ilgası ile sona eren İstanbul–Ankara ihtilâfının Kahire'deki uzantısıdır. Bu safhanın temsilcileri ise daha önce

işaret ettiğimiz Mısır'da Türkçe bilen kamuoyuna yönelik olan *Müsâvât* (1927–1930) ve *Muhâdenet* (1927–1938) gazeteleri olmuştur. Beşinci ve son safhada ise 1943–1947 tarihleri arasında Türkiye'ye yönelik olarak çıkarılan ***Cephe*** yer almaktadır. Bu dergi aynı zamanda Mısır'da basılan son Türkçe süreli yayındır. Burada, Mısır'da basılan Türkçe süreli yayınlar dönemleri itibarıyla ele alınacaktır.

1. BİRİNCİ DÖNEM: *VEKÂYİ-İ MISRİYYE* VE *MISIR* GAZETESİ

Osmanlı dünyasında, 1828'de Kahire'de yayınlanmaya başlayan ***Vekâyi-i Mısriyye***'nin 1831'de İstanbul'da çıkan *Takvim-i Vekâyi*'den önce başlamış olması tarihî realite açısından, İstanbul–Kahire arasındaki modernleşme yarışında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın hanesine kaydedilen önemli başarılardan biri olup, Osmanlı dünyasında ve İslâm âlemindeki resmî gazeteciliğin ilk örneğini teşkil etmiştir.[3]

İlk sayısı 25 Cumadelûlâ 1244 (3 Aralık 1828, Salı)'te çıkan *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesi günümüze kadar devam etmektedir. İlk çıktığı dönemde Türkçe–Arapça (gazetenin ilk sayısında sağ sütun Türkçe, sol sütun Arapça'dır), daha sonra bir nüshası tamamen Türkçe, diğeri Arapça olarak yayınlanan bu gazete, Türkçe'nin Mısır'daki önemini kaybetmesinden sonra sadece Arapça olarak yayınını sürdürmüş ve değişik isimler altında zamanımıza kadar Mısır hükûmetinin resmî gazetesi olarak yayın hayatına devam etmiştir.

Ancak *Vekâyi-i Mısriyye* gazetesine geçmeden önce onun bir nevi ön hazırlayıcısı veya habercisi olarak kabul edeceğimiz ***Curnal el-Hıdivî*** üzerinde durmak gerekir. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın merkezî idaresinin bir alt teşkilatı olan 'Curnal Dîvânı' tarafından muntazam surette Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan bu curnalde Mısır'ın değişik bölgelerinden istenilen raporların yayınlandığı bilinmektedir. Fakat günümüze ulaşan herhangi bir nüshasına rastlanmamış olan bu curnaller konusundaki bilgilerimiz, dönemin belge ve kaynaklarının verdikleri malumat ile sınırlıdır.[4]

Bir rivayete göre bu raporlar her gün, Türkçe ve Arapça olarak yüzer nüsha basılmakta ve resmî devlet haberlerinin yanında 'Binbir Gece

3 *Vekâyi-i Mısriyye*'den sonra basılan ikinci Türkçe gazete yine Mehmed Ali Paşa tarafından, Girit'te yayınlanmış olan *Vekâyi-i Giridiyye* olmuştur (1830). Bu gazete hakkında bkz. Orhan Koloğlu, "Girit'te Türkçe basın", *Tarih ve Toplum*, VIII/48 (Aralık 1987), s. 9–12.

4 İbrahim Abduh, *Tarih el-Vekâyi el-Mısriyye, 1828–1942*, 3. bs., Kahire 1983.

Masalları'ndan bazı örnekleri de ihtiva etmektedir.[5] Elimizdeki bilgilerde Curnal Nâzırı Mahmud Efendi tarafından hazırlandığına ve 1822 yılından önce de mevcut olduğuna dair bazı işaretler bulunmaktadır. *Curnal el-Hıdivî*'nin ilk nüshasının ne zaman çıktığı bilinmemekle beraber, *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yayın hayatına çıkmasından sonra da yayınlanmaya devam ettiği bilinmektedir. Kahire Kalesi'nde 'Curnal Matbaası' adı ile kurulan özel matbaada basılan bu curnaller vasıtasıyla, Mısır'ın her tarafından Curnal Dîvânı'na gelen her türlü idarî ve malî tasarruflar konusundaki haberler ile hükûmetin tarım ve bayındırlık konularında yürüttüğü çalışmalar hakkındaki gelişmeler, Vali Mehmed Ali Paşa ve onun yardımcılarına sunulmuştur. En azından 1831'e kadar devam ettiğini bildiğimiz bu curnallerin yayınlanmasının hangi tarihte nihayete erdiğini bugünkü çalışmalar ışığında söylemek mümkün değildir.

Vekâyi-i Mısriyye'nin ortaya çıkışını hazırlayan bu curnal tecrübesinden sonra, vilayetin resmî daire müdür veya başkanlarından, idareleri altında vuku bulan havadisi (vekâyı = vak'alar) birer rapor halinde düzenlemeleri istenmiştir. Vali'nin emri üzerine hazırlanan bu raporların Şûrâ Meclisi ve Vali Dîvânı'nın haberleri ile birlikte, yeni çıkacak gazetenin çalışmalarını yürütecek 'Vekâyi Kalemi'ne gönderilmeleri ve iki dilde redaksiyonunun yapılıp gazete halinde basılması cihetine gidilmiştir. Mehmed Ali'nin bu gazeteyi çıkartmaktaki esas maksadı, ailesi ve yakın çevresi ile Türkçe ve Arapça konuşan resmî görevlilere (mülkî ve askerî zevat)[6] ve Mısırlı ulemâ sınıfına (Ezherliler) kendi çalışmalarını anlatmak, onların siyaseten ve bayındırlık bakımından idarenin programına bağlılıklarını sağlamaktır. Bu muhatap kitlesine, daha sonraları kurulan yeni mekteplerin hoca ve öğrencileri de katılmıştır. Önceleri bedava dağıtılan *Vekâyi-i Mısriyye*'nin daha sonraları ücreti, maaşları (mahiyeleri) bin kuruş veya daha yüksek olan sivil ve askerî görevlilerden tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu mecburî tahsilatın en ilgi çekici yönlerinden birisi, Türkçe ve Arapça bilmeyen Frenk memurların da buna tâbi tutulmasıdır. Gazetenin hazırlanması, basılması ve dağıtılmasının her yönü ile ilgilenen Mehmed Ali Paşa, yürüttüğü Şam ve Girit seferlerinde de ordularına *Vekâyi-i Mısriyye*'nin özel postalar ile ulaştırılmasını sağlamıştır.

---

5 F. Bonala, "Una visita a Mohemed Ali nel 1822. La Prima Stamporia e el Primo Giornale", *Revue International d'Egypte*, II (1905), s. 151; İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 32.

6 Mısır'da o dönemde kullanılan terminolojiye göre "mülkî ve cihâdî" zevat tabiri on dokuzuncu asrın sonlarına doğru bazı değişikliklere uğramıştır. "Cihâdî" yerine "askerî" denilmeye başlanmış, ancak "mülkî" kelimesi yerine galat olarak "melekî" —yani kraliyete ait— kelimesi kullanılmış ve 1952 ihtilâline kadar resmi sahada ve halk dilinde "melekî ve askerî" zevat tabiri geçerli olmuştur.

Vekâyi-i Mısriyye'nin 32'nci sayısında, bu gazetenin Mısır'ın hem Türk hem de Arap halkının yararlanmasını sağlamak maksadıyla hazırlandığı belirtilmektedir. Bu, Türkçe'nin ve Mısır'daki Türk varlığının derecesini göstermesi bakımından da önemlidir. Mehmed Ali Paşa'nın bu konudaki temel düşünceleri gazetede şu şekilde ifade edilmektedir:

> *"Dünya tarihçileri ve toplumların olaylarını kaydedenlerin (vekâyi-nüvislerin / vak'anüvis) söz ve hareketlerini konuşulan dil üzere kaydedip yazdıkları herkesçe bilinir. Dolayısıyla Mısır ahalisi Türk ve Arap karışımı olup her iki tarafın da yararlanabilmesi için Vekâyi-i Mısriyye Türkçe ve Arapça dilleri ile ve*
>
> *'Hüner bir tarz icâd eylemekdir*
> *Ne an ki şehr bünyâd eylemekdir*
> *Mühendisler ederler şehri bünyâd*
> *Velî herkesde olmaz tarz îcâd'*
>
> *hükmünce, Vekâyi-i Mısriyye'den Mısır ahalisinin Türk ve Arab'ın hisse ve nasip almaları için "lisân-ı fesâhat-beyân-ı Arabî" ve "zebân-ı nezâhat-nişân-ı Türkî" ile karışık olarak yazılmasına ve düzenlenmesine velinimet efendimiz hazretlerince emir buyurulmuştur. Şimdiye kadar Türkçe ve Arapça'yı birlikte ihtiva eden bir vekâyinâme görülmüş ve işitilmiş olmadığından bu güzel tarz icad ve yoktan var etmeleri dalkavukluk sayılmasın, bir keramet kaynağı olup Arap, Acem ve Rum (Türk) yazarlarından seçilmiş bir vekâyi olmakla, kıyamet gününe kadar bütün insanlara bir hediye olacağı açıktır."* [7]

Orhan Koloğlu'nun tespitine göre, Mehmed Ali övünme payını ilk gazeteyi çıkarmaktan çok, iki dili bir arada kullanmakta bulmakta ve daha da önemlisi halkça konuşulan dilleri (tekellüm eyledikleri lisanları) tercih ederek küçümsenmeyecek bir adım atmaktadır. Avrupa'da basın dili zaman içinde sadeleşmişken, Doğu'da daha ilk adımda sade dil resmî bir şekilde gündeme getirilmekte ve bu konuda Mehmed Ali son derece kararlı davranmaktadır. Yaptığı işin önemi, yanlışsız ve sade bir yazım sağlamak yolunda en büyük çabayı harcamış olmasından kaynaklanmaktadır.

7 *Vekâyi-i Mısriyye*, 27 Zilkade 1244, sayı 32. Orhan Koloğlu'nun *İlk Gazete İlk Polemik* (Ankara 1989) adlı incelemesi, bu konuda Türkçe'de yayınlanmış tek çalışma olması ve muhteva analizi bakımından önemli bir örnek oluşturmasından dolayı, Osmanlı basın ve kültür tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

نمره ١

فى ٢٥ جمادى الاول - ١٢٤٤ سنة

يوم الثلاثا

وقايع مصريه

جواهر تحميد خدا تنارورواهر تصلية سلطان انبيا تنارقلنه قدنفكره معلوم اولمه كه سحفة مطبوعة عالمده منتشر اولان نوع بنى آدمك بالطبع تعدّت واجتماع وائتلاف واختلاطلرندن نشئت ايدن حركات وسكنات وكيفيات احتياج لفظيله واقع اولان معاشرات ومعاملاتك بيانى معانى وقايع ومبانى حوادثى ضبط وتحريراييله ميانه لرنده نوشر اولنه رق مزاج ونشه واقف وكيفيت حاله عارف اولمرى ازهر جهت به وعينه بادى وبيرصورت ايقان وتبصره مؤدى برحالت ايدوكى فوراورسرأت قلوب اولى الالبابدر سحايفخانهٔ مصر فريد العصرك مصالح زراعت وحراثت وانواع صنايع وحرفت موادندن سرزده ظهور اولان فتق رتق امورى بالمعاينه موجب رقاء ورفعتاولمه بنى انسان جميعك بك اعتصالته سعى وكوشش وصورت شروع كزنداولان كيفياندن اجتناب واحترازه جهده وورزش صرف مايه نظام وانتظام عمارت قراويلاد ومدار وغايه آسايش وراحت اهالى وعبادا ولدينمدن ذكر وتحريرى اقتضام عمارت قراويلاده صرف درأى وروية رقاهيت وراحت ترأى عباده وقف اولمه كلان آصف مرتبت معتمادامندمزلهٔ جرنال دوانك وضع وتاسيسندن مراد ومعدلت اعتيادداورانه لرى اقاليم مصريه مأمورلرى صرفنظر به حسب المصلحه نتايج ومنافع دائرهلرندن خصوصات واقعه جرنال دوانك كلك اول دوانده تنقيه وتنقيح طلبنه وفائده حاصل اولمه بنى صورته قرائن واقتضا ايدنلر نشر اولنوب هر بر مطلعنده كوريلن منفعت ومشورة مأمورلرك معلومى اولمه رق موجب نفع اولانى انتخاب ومتضمن ضرر اولاندن اجتناب اولنمق صورتنى اولوب بو ارادهٔ خيريهٔ خديوى يوانه جرنال دوانندهاولدينه اجرا اولنمقله ايشبو دلايلى نشر واعلان اولنمسى وبجلس داويزه مذاكره اولنان ديوان خديويه رؤيت نشان خصوصات وبجازو سودان ولايتلرندن وسائر اطراف واكنافدن كلان اخبارلرك تحريرنه نظرا نوب ذكر اولنان وقايع مطبوعه به علاوه قائمى مقصود اولان دوانه حسنه نك حسن حصوله بادى ومأمورين عظام وما ترجكاريدى الاحتراملة موافق مصلحت اولان صنوف امورة اشتغاله مؤدى اولمه بنى واضح اولديغى ضمنيله مسجر حضرت داوريه لاج اولوب طبع وتمثيل ايله تشهيرنه امرواراده لرى صادر اولمقلدن مشتملة على المعين طبع وتمثيله مباشرت اولنمش ووقايع مصريه نامية اسم ونشرت ويرلشدروباقه التوفيق

طبعت هذه الوقايع المصريه بمدرسة خالق البريه بمطبعة صاحب الفتوحات المكيه بولاق مصر المحميه

Vekâyi-i Mısriyye'nin 25 Cemâziyelevvel 1244 [3 Aralık 1828] Salı günü çıkan ilk sayısı
(Gazetenin sağ sütunu Türkçe, sol sütunu Arapça'dır)

Mehmed Ali'nin özellikle dil üzerinde durması oldukça dikkat çekicidir. Kendisinin Arapça metinlerdeki hatalar üzerinde durduğunu gösteren kayıtlara hiç rastlanmamasına karşılık Türkçe metinlerdeki yanlışları yakından izlediğini gösteren birçok işaret bulunmaktadır. Gazetede yayınlanacak metinler önce Türkçe hazırlanmakta, Avrupa dillerinden alınan yazılar ise Türkçe'ye tercüme edildikten sonra Vali'nin onayına sunulmakta, bundan sonra gerekli görülenler Arapça'ya çevrilmektedir. Yani Arapça bölüm, Türkçe kısmın tercümesi olduğundan, her şeyden önce Türkçe'nin yani ana metnin doğru olması gerekmektedir. Arapça bilgisi bulunmayan Mehmed Ali Paşa o kısımla çok fazla ilgilenmemektedir. Kuruluşundan itibaren, on dört yıl boyunca *Vekâyi–i Mısriyye*'de çıkan yazılar önce Türkçe kaleme alınmış, daha sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir. 1257/1841'de Yabancı Diller Okulu Nâzırı olan Rifâ'a el–Tahtavî'nin *Vekâyi–i Mısriyye*'de editörlük görevine getirilmesiyle gazetede Arapça kısma verilen önem artmaya başlamıştır. Çünkü kendisinden istenilen görev, gazetede yayınlanacak yazıların metinlerinin önce Arapça hazırlanması, daha sonra bu metinlerin Türkçe'ye çevrilmesidir. Ancak İstanbul gazetelerinden yapılan iktibaslar ile dış basından Vali Mehmed Ali Paşa'nın okuması için hazırlanan havâdis Türkçe asıllarından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Tahtavî'nin görevi 1267/1851 yılına kadar devam etmiştir. Tahtavî gazetenin ön hazırlığı safhasında Arapça'yı ön sıraya geçirme hususunda başarılı olduğu halde, şekil bakımdan yapmak istediği değişiklikte aynı başarıyı sağlayamamıştır. Tahtavî, 1257/1841 yılında gazetenin Arapça metnini Türkçe'nin yerine sağ sütuna kaydırmış ancak bu sadece bir yıla yakın bir zaman sürebilmiş, daha sonra Türkçe sütun tekrar eski yerine dönmüştür.

Mehmed Ali'nin son yıllarında (ö. 1849) *Vekâyi–i Mısriyye*'de önemli ve mantıklı bir yenilik gerçekleştirilmiş ve 1262/1846 yılında gazete aynı zamanda iki dille basılmayıp bu iki dilde bağımsız iki gazete halinde yayımlanmaya başlamıştır. Yeni şekli ile çıkan iki gazeteden her birisi tek dilde ve üç sütun halinde olup Mehmed Ali ve ondan sonra gelen vali oğulları dönemlerinde bazı iniş çıkışlara rağmen aynı şekilde devam etmiştir.

Hıdiv İsmail döneminde (1863–79) iki dilde, iki ayrı gazete basımına devam edilmekle beraber *Vekâyi–i Mısriyye* adı sadece Arapça nüshaya münhasır kalmış, Türkçe nüshaya *Ruznâme–i Vekâyi–i Mısriyye* adı verilmiştir. Bu dönemde dahilî havadis yanında, gelen telgraflardan (haber kaynağı olarak bu yeni vasıtadan ilk yararlanma örnekleri) derlenen dış haberlere de önem verilmiş ve Afrika, Hicaz, Yemen ve Hindistan haber-

lerine olan ilgi artmıştır. Böylece Mısır'ın, Hıdiv İsmail Paşa zamanında oluşan siyasî hinterlandı da resmî basına aksetmiştir.

Türkçe *Ruznâme-i Vekâyi-i Mısriyye*'nin ne kadar devam ettiği hakkında bilgi edinmemiz mümkün olmamıştır. *Vekâyi-i Mısriyye*'nin tam bir koleksiyonun bulunmaması buna imkân vermediği gibi, *Vekâyi-i Mısriyye* tarihini inceleyen belli başlı çalışmalarda da bu husus kesin olarak belirtilmemiştir. Ancak Mısır Bakanlar Kurulunun (Meclis el-Nuzzâr) 23 Aralık 1884 tarihli kararında, çıkarılması gereken resmî gazeteler sayılırken Arapça *Vekâyi-i Mısriyye* ile Fransızca *Moniteur Egyptien*'in sayılıp Türkçe bir nüshaya işaret edilmemesine bakılarak şimdilik *Vekâyi-i Mısriyye*'nin Türkçe baskısının son bulma tarihinin Aralık 1884'ten önce olduğu kabul edilebilir.[8] Mısır'da Türkçe'nin yerinin azalması ve diğer gelişmelere bakılarak İngilizler'in Mısır'ı işgalinden sonra Türkçe nüshanın çıkarılmasının yasaklandığını tahmin etmek mümkündür.

Siyasî nüfuz ve ekonomik menfaatler bakımından Avrupa devletlerinin ve özellikle Fransa ile İngiltere'nin ağır tesiri altında bulunan Mısır, Hıdiv Tevfik Paşa döneminde (1879–92) özellikle bu iki ülkenin tahakkümü altına girmiştir. Babası İsmail Paşa kadar başarılı bir yönetime sahip olamayan Hıdiv Tevfik, babasının ülkesinin İstanbul'a bağlılığı ile bağımlılığını azaltma yolundaki politikasına devam ederken Avrupalı güçlerin tahakkümüne de boyun eğmiş, Mısır toplumundaki ve ordusundaki dengeleri koruyamamıştır. Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu askerî okullardan yetişen Mısırlı subaylar ile ordunun eskiden beri üst komuta kademesini oluşturan Türk–Çerkez asıllı subaylar arasındaki münasebetlerin gerginleşmesiyle başlayan huzursuzluk büyüyerek, meşhur Urâbî Paşa hadisesine yol açmış ve İngilizlerin Mısır'ı, asker sevk edip fiilen işgal etmesine kadar gitmiştir (1882). İşte bu siyasî ve sosyal arka-plan mütalaa edildiğinde Türkçe *Vekâyi-i Mısriyye*'nin yayın hayatından çekilmesine yol açan sebeplerin belli başlıları anlaşılmış olur. İngilizlerin, Mısır'ı işgallerinin ve ülkeyi her bakımdan —müstemleke gibi— idareleri altına almalarının ardından bürokrasiye tayin ettikleri yüksek dereceli memur ve yöneticiler, İngilizce'nin hakimiyetini sağlamışlar ve böylece İngilizce Mısır'daki resmî diller arasında en üst seviyeye yükselmiştir.

1889'dan itibaren de eğitim dilinin İngilizce'ye çevrilmesi ile Türkçe'nin eğitim kurumları ve devlet dairelerinde kullanılışı asgarî seviyeye düşmüştür. Vali Said Paşa (1854–1863) döneminde Fransızca 'nın üçüncü resmî dil

8 İbrahim Abduh, *a.g.e.*, s. 197–198.

olmasından sonra, İsmail Paşa döneminde kullanılan dillere İtalyanca'nın da ilâvesiyle resmî dil sayısı dörde yükselmiştir. Böylece Türkçe'nin hakimiyeti, daha doğru bir ifadeyle halkın dili olan Arapça ile birlikte Türkçe'nin mutlak hakimiyeti, Batı dillerinin artan nüfuzu karşısında sarsılmıştır. Tevfik Paşa döneminde ise İngiliz işgali ile Türkçe'nin Mısır'daki resmî varlığı çok büyük bir darbe almıştır. Böylece resmî hayatın dışında bırakılan Türkçe, eğitim hayatının dışına da atılmış ve varlığını ancak Sarayda, Türk–Çerkez aristokrasi çevrelerinde ve Mısır'da yaşayan Türkler arasında devam ettirebilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın seksenli yıllarında Mısır'da özel gazeteciliğin de gelişmesi neticesinde, birkaç farklı dilde otuz kadar gazetenin yayınlandığı görülür. Farklı dillerde çıkan bu gazetelerin on sekizi Arapça, beşi Yunanca, üçü Fransızca olup, İngilizce, İtalyanca ve Ermenice ise birer gazete neşredildiği halde *Vekâyi–i Mısriyye*'nin devamı olan *Ruznâme–i Vekâyi–i Mısriyye*'nin yayınının durdurulmasından sonra, bu dönemde herhangi bir Türkçe bir gazete yayınlandığı görülmemektedir. Mısır'da nüfusları Türkler'e nazaran daha az olan ve yukarıda belirtiliği üzere kendi dillerinde gazete çıkaran İngiliz, Fransız, İtalyan, Rum ve Ermenilerin tersine, Hıdiv Hükûmeti'nin *Ruznâme*'nin yayınını durdurmasından sonra, Türkler'in bir süre kendi adlarına bir gazete çıkarma teşebbüsleri olmamıştır. Ancak Haziran 1889 da "*... Lisân–ı Osmânî üzere yazılan şeylere de rağbet edecek binlerce nüfusa havi bulunduğundan bunların Mısır'da bir 'Osmanlı Gazetesi' tesisi hakkında bir zamandan beri göstermekte bulundukları arzuya....*"[9] cevap vermeye çalışan ***Mısır*** isminde, haftalık bir gazetenin neşredildiği görülür. *Mısır,* Mısır'daki Osmanlı Türkleri'nin gayrı resmî olarak neşrettikleri ilk gazete olmuştur.

Mısır'da Türkçe bilen okuyucu kitlesine hitap eden bu ilk özel gazete, İskenderiye' de 14 Haziran 1889'da çıkmaya başlamıştır. Gazetenin elimizdeki son nüshası ise 22 Ocak 1890 tarihini taşımaktadır. İskenderiye'de bulunan ve şeyhi Türk asıllı olan Kadirî Tekkesi çevresinde —fakat onun bir organı veya bu tarikat ile bağlantılı olmadan— faaliyet gösteren ve şeyhin kurmuş olduğu matbaada basılan bu gazetenin yazı işlerini idare eden Asmaî takma adıyla bilinen Yusuf Sâmih Bey'dir. Mısır'da yaşayan Türkler'den olduğu anlaşılan ve birçok Türkçe ve Arapça telif ve tercüme eser veren bu zatın hayatı hakkında fazla bilgi edinme imkânı olamamıştır.

Mısır gazetesinin yayına başlamasından sonra memnuniyet ve teşvik yollu mektuplar alınmış olmalıdır ki bunlar gazetenin başyazarı Asmaî'yi

9 Asmaî, *Tercümân–ı Hakikat*, 31 Haziran 1889, sayı 3306, s. 3.

Vekâyi-i Mısriyye gazetesinden bazı ilk safya örnekleri

مصر

Asmâî'nin 15 Şevval 1306 / 14 Haziran 1889 – 13 Cemaziyelâhir 1307 / 22 Kânûn-ı sânî 1890 tarihleri arasında Mısır'da çıkardığı *Mısır* gazetesinin ilk sayısı

"gazetenin devam ve başarı cihetlerinde istikbalini bu mektuplar, bu memnuniyetler temin eylemiş oldu" demeye sevk etmiştir.[10]

Gazetede daha çok yerli haberlere yani 'havâdis–i mahallî'ye ağırlık verilmiştir. Bu cümleden Mısır Hıdivi´nin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'-nin Mısır'daki resmî temsilcisi Fevkalâde Komiser Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile ilgili haberler başta gelmektedir. Bunların yanında İstanbul'dan gelen bazı haberler ve İstanbul gazetelerinden iktibas edilen havadis de gazetede yer almaktadır. *Mısır* gazetesi, siyasî çizgi bakımından Osmanlı Devleti´ne sadık, II. Abdülhamid'e bağlı ve saygılı olduğunu açıkça ifade etmektedir.

10 *Tercümân–ı Hakikat*, 17 Temmuz 1889, sayı 3329, s. 5.

Gazete sayfalarında Mısır'da yaşayan ve Türkçe yazan bazı şair ve yazarların eserlerine yer verilmektedir. İlk sayısından itibaren Asmaî'nin kaleme aldığı "Bir Garip Yiğidin Hikayesi" adı ile Kahire'nin tarihî semtlerinde cereyan eden tarihî fantezi şeklindeki yazısı son sayıya kadar tefrika halinde yayınlanmıştır. Otuz sayısının basıldığını tespit ettiğimiz bu gazetedeki bir ilândan, idarehanesi İstanbul'da bulunan 'Asır Kütüphanesi' sahibi Kirkor Efendi ile yapılan anlaşma ile İstanbul okuyucularının *Mısır* gazetesini ve Mısır'da bulunan Türkler'in de İstanbul'da çıkan gazeteleri abone suretiyle temin etmelerinin mümkün olduğu da anlaşılmaktadır.

Mısır'ın elimizdeki son sayısında, gazetenin niçin kapandığına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Gazetenin 22 Ocak 1890 da basılan son sayısından sonra Asmaî, *Tercümân-ı Hakîkat*'a gönderdiği mektuplarda da (Şubat–Mayıs) bu konudan hiç bahsetmemiştir. Konu ile ilgili yeni belge ve bilgiler bulununcaya kadar yayının durdurulmasına yol açan belli başlı sebebin, siyasî olmayıp malî imkânların sağlanamamış olması olduğu düşünülebilir. Çünkü gazetede Hıdiv ve padişaha ters düşebilecek bir üslûp takip edilmemiş, bilakis iki tarafa da saygılı ve dengeli yazılar çıkmış ve ilk sayıdan itibaren siyasî problemlerin dışında kalınmaya dikkat edilmiştir.

2. İKİNCİ DÖNEM: JÖN TÜRK GAZETELERİ

Jön Türkler tarafından başlatılan basın hareketine 'Jön Türk' basını adı verilmektedir.[11] Değişik ülkelerde çıkarılan bu yayınlar içerisinde çok sayıda gazete ve dergi yer almıştır. Jön Türkler'in çıkardıkları bu gazete ve dergiler, 1860'lı yıllardan itibaren başlayıp İkinci Meşrutiyet'e kadar olan süre içerisinde, genellikle padişahın ve yönetimin —özellikle Sultan Abdülhamid döneminde— siyasî baskılarından kurtulmak için yurt dışına çıkan kişilerin yaşadıkları İsviçre, Fransa, Mısır gibi yerlerde çıkarmış oldukları, yönetim karşıtı gazete ve dergilerdir. Bu konuda birçok çalışma yapılmış ve çeşitli kaynaklarda bu konuda listeler yayınlanmıştır.[12]

11 Jön Türk basını hakkında genel bir bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.III, s.844–850.

12 Jön Türk gazetelerinin ayrıntılı listeleri için bkz. Selim Nüzhet Gerçek, "Jön Türk Gazeteleri", *Akşam Gazetesi*, 19 Mart 1941; aynı yazar, "Jön Türk Neşriyatı", *Akşam Gazetesi*, 3 Nisan 1941, sayı 8062; Dündar Akünal, "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.III, s. 850–856. Bu konuda genel bilgi için ayrıca bkz. Paul Fesch, *Abdülhamid'in son günlerinde İstanbul*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1999.

Mısır, Paris ve Cenevre[13] bu konudaki çok sayıda gazete ve derginin yayınlandığı belli başlı merkezler olmuştur.[14] Burada Mısır'da yayınlanan Jön Türk gazeteleri ve bunların ortaya çıkmasını sağlayan şartlardan kısaca bahsedilecektir.

MISIR'DA JÖN TÜRK NEŞRİYATININ BAŞLAMASI

Mısır" gazetesinin 1890 yılı başında kapanmasından sonra, 1895'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır'daki siyasî faaliyetlerinin başlamasına kadar, Mısır'da herhangi bir Türkçe gazetenin çıktığı görülmez. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kahire şubesinin ***Basir el-Şark*** adı ile çıkardığı ilk gazete, Mısır'daki Türk basın tarihi bakımından çok bereketli; siyasî tarih açısından da çok hareketli bir dönemi başlatmaktadır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1895 yılından itibaren hem yurt içinde hem yurt dışında faaliyetini artırırken ilk olarak yurt dışında Mısır ve Paris şubelerini kurmayı kararlaştırmıştır. Birincisinin başına İsmail İbrahim, ikincisinin liderliğine ise Ahmed Rıza Bey geçmişlerdir.[15] Auguste Comte (1798–1857) ve pozitivist felsefenin etkisinde kalan Ahmed Rıza Bey, Paris'te Fransızca *Mechveret* adlı gazeteyi on beş günde bir düzenli olarak yayınlamaya başlarken, aynı yıl (1895) Kahire'de, ziraat mühendisi Ahmed Reşid tarafından *Basir el-Şark* adıyla *"Siyâsî ve edebî ve zirâî Osmanlı gazetesi"* yayın hayatına başlar. Sadece 7 sayısını tespit edebildiğimiz kısa ömürlü bu gazetede (12 Eylül 1895–24 Ekim 1895) Doktor İsmail İbrahim'in yanı sıra Ahmed Rıza Bey'in de Türkçe yazıları yayınlanmıştır.[16]

Jön Türkler'in Kahire'de yayınladıkları ikinci gazete, Mizancı Murad Bey'in (1854–1917) ***Mîzan*** adlı gazetesi olmuştur. Jön Türk hareketinin aktif üyelerinden biri olan ve adı çıkardığı gazete ile özdeşleşen, *Mîzan* gazetesinin sahibi Murad Bey, Avrupa'daki Jön Türk hareketi içindeki rekabet ve bölünmeden dolayı Mısır'a gittiğinde gazetesini burada çıkarmaya devam etmiştir. 29 Aralık 1895'te Paris'ten ayrılan Murad Bey için Mısır'da bir süredir Sultan Abdülhamid'e karşı mücadele veren Jön Türkler'in bu-

13 İsviçre'de çıkarılan Jön Türk gazeteleri için ayrıca bkz. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk basını ve Türk siyasal hayatına etkileri*, İstanbul: Kitabevi, 1995.

14 Dündar Akünal 153 gazete ismi vermekte ve bunlardan %42'sinin Kahire'de çıktığını söylemektedir. *a.g.m.*, s. 851.

15 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul [1985], s. 184.

16 Ahmed Rıza Bey'in, eserlerinin başına dileyenin bunları neşredebileceklerine dair not koyması sebebiyle bunlar Jön Türk dergileri tarafından yeniden yayınlanmıştır.

lunması, neşriyat yapması için tesirli bir muhit oluşturmaktadır. Murad Bey, Mısır'da *Mîzan*'ın ilk sayısını (159'uncu sayı), İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesi müdürü sıfatıyla, 16 Ocak 1896 tarihinde yayınlar. Kahire, Murad Bey için gerek siyasî destek, gerekse kamuoyunu Sultan Abdülhamid konusunda etkileyebilmek bakımından Avrupa'dan daha uygun bir merkezdir. Çünkü Mısır, İngiltere'nin işgalinden beri Abdülhamid siyasetinin nazik bölgelerinden biri haline gelmiştir.

Murad Bey, Kahire'ye gelir gelmez oldukça geniş bir çevrenin içine girmiştir. Başbakan Mustafa Fehmi Paşa, Osmanlı Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, İngiliz Komiseri Lord Cromer (1841–1917), Prens Mustafa Fâzıl Paşa'nın kızı Prenses Nazlı Hanım, Ahmed Saib Bey, o sıralarda *Basir el-Şark* adlı gazeteyi çıkaran Ahmed Reşid Bey, Doktor İsmail İbrahim, Doktor Hasan Ârif, Eczacı Mustafa Efendi, bir 'kişizâde' olan Lâtif bin Selim, eski jönlere mensup, aynı zamanda eski bir 'İbretçi' olan Aleksan Sarrafyan Efendi, Mısır'ın devlet adamlarından Ermeni asıllı Nubar Paşa bu çevreyi teşkil eden belli başlı şahsiyetlerdir. Murad Bey, gerek özel hayatında, gerekse *Mîzan*'ın neşri sırasında her birinden ayrı ayrı yardım görmüştür.

Murad Bey'in Mısır devresinde asıl faaliyeti, 4 Kânun-ı sâni 1311 [16 Ocak 1896]'den itibaren ikinci defa yayınlanan *Mîzan* etrafında toplanmıştır. Gittikçe şiddetlenen makaleler, bilhassa "İkiden Biri" başlığı altında çıkanlar, Yıldız'da, Jön Türkler arasında ve Müslüman kamuoyunda büyük tesirler uyandırmıştır. Murad Bey, bu devrede artık birinci devre *Mîzan*'larının o ağır başlı, mütefekkir edalı tahlilcisi hüviyetiyle değil, zaman zaman tahrikçi, bazen halkı kanlı isyana davet edici beyannameler neşreden bir ihtilâlci olarak görünmektedir.[17]

Murad Bey, Mısır'da çıkarttığı *Mîzan*'ın ilk sayısındaki "Fırka'nın Hatt-ı Hareketi" başlıklı yazısında, kendisinin Ahmed Rıza Bey'in liderliğine karşı olduğunu göstermesiyle Jön Türk safları arasındaki bölünmeleri açığa vurmuştur. Murad Bey'in farklı bir taraf olduğunu belirleyen fikri, kendisinin cemiyetin Mısır şubesi idarecisi olarak ilgisinin "Osmanlılık" kavramına münhasır olmadığı, İslâmiyet'in bir bütün olarak kurtulmasının da esas hedefleri arasında olduğudur. Böyle bir tavır ile Kahire'de çıkmaya başlayan *Mîzan*, Paris'te Ahmed Rıza Bey'in çıkardığı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'-

17 Mizancı Murad'ın Mısır'daki faaliyetleri için bkz. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 191–209, Ayrıca *Mîzan* gazetesinin Kahire'de yayınlanan sayılarının muhteva analizleri için bkz. Birol Emil, *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979, s. 143–153.

nin esas organı durumundaki *Mechveret*'i gölgede bırakmıştır.[18] Ayrıca gazetelerin Mısır'dan İstanbul'a ulaşması Paris'ten ulaşmasından daha yoğun bir şekilde olduğundan Murad Bey'in etki alanını da genişletmiştir.

Murad Bey, Yıldız'ın baskıları ve Mısır Hükûmeti'nin Jön Türk hareketinden tedirgin olduğunu belirtmeye başlamasıyla, Cemiyet'in yönetiminde daha nüfuzlu duruma gelebilmek için Mısır'ı terk etmeye karar vermiş ve 10 Temmuz 1896 tarihinde İskenderiye'den hareket ederek 16 Temmuz günü Paris'e ulaşmıştır. Böylece, Kahire'de kaldığı süre içinde çıkardığı *Mîzan*'ın 159'uncu sayı ile başlayan ikinci yayın dönemi, 8 Temmuz 1896'da çıkan 184'üncü sayısı ile sona ermiştir.[19]

Mizancı Murad Bey'in Mısır'ı terk etmesinden sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesinin başına eski lideri İsmail İbrahim Bey tekrar gelir. Kısa bir süre sonra da Mısır'a Jön Türk hareketinin önemli muhalif grubunun liderleri gelmeye başlar. İlk olarak, *Mechveret*'teki yazılarıyla büyük ilgi toplayan Hoca Kadri Bey, daha sonra Cemiyet tarafından Rodos'tan kaçırılarak Mısır'a gönderilen Salih Cemal ve Paris'te faal rol üstlenen Hoca Muhiddin Efendi bu şubeye katılırlar. Özellikle iki ulemâ temsilcisinin gelişi ve buradaki el-Ezher'de okuyan Osmanlı talebelerinin de bunlara katılmasıyla, Mısır'daki eğilim onlardan yana kaymaya başlar. Yeniden teşkilâtlanan şube, Murad Bey zamanında olduğu gibi, kendi bir merkezmişçesine tutumlar içine girer.[20] İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezinin, Paris ile anlaşmazlığı Mısır'ı merkez durumuna geçirmiş ve Rodos'tan yeni firar eden İshak Sükûtî de Mısır'daki teşkilâtı toparlamak üzere buraya gönderilmiştir.

Bu süre içinde, Mısır'da bir gazete çıkarılması konusu da gündeme gelmiştir. Esasen Paris merkezi ile aynı haklara sahip bulunan bu şube, kimseye danışmaksızın böyle bir gazeteyi çıkartma hakkına da sahiptir. Ancak bu noktada muhalifler arasında ikilik ortaya çıkar. Hoca Muhiddin, Cemiyet ile yakın ilişkiler kurmakla birlikte, tamamen ortak hareket etmeye yanaşmaz. Kendisinin Hoca Kadri'den bahsedişine bakılırsa o da, bu konuda ondan taraf olmuştur. Nihayet bu şartlar altında, ***Kânûn-ı Esâsî*** gazetesinin çıkarılmasına karar verilir. Fakat bu tarihte yapılan olağanüstü toplantı sonucu, 'Hey'et-i Teftiş ve İcra'nın kurulması ile Mısır şubesinin kısa süren merkezliği de sona ermiştir. Söz konusu gazete, yeni merkezin

18 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 205–206.
19 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 208–209; Birol Emil, *a.g.e.*, s.153.
20 Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*, s. 242–43.

de belirttiği gibi bir ulemâ gazetesi olarak takdim edildiğinden, izin konusunda problem çıkmaz. Bu gelişme ile Hoca Muhiddin ve ulemâ grubu, Mısır'daki muhalifler üzerinde tam bir hakimiyet kurmuş olurlar.[21]

Kânûn-ı Esâsî adı ile çıkacak bu gazetenin ilânı, bu yeni fikrî ve siyasî temayülü aksettirmesi bakımından önemlidir. Gazetenin ilânı şu şekildedir: *"Ulemâ-yı dîn-i İslâm ve talebe-i ulûmdan mürekkep bir cemiyet-i ilmiye namına olarak Şeyhzâde Hacı Muhiddin Efendi biraderimizin Mısır'da tesis eyledikleri Kânûn-ı Esâsî ismindeki verakpâre-i hamiyyet...* "[22] Cemiyetin yeni politikası iki ana unsur etrafında oluşmaktadır. Birincisi; Hıristiyanların kesinlikle cemiyete alınmaması, ikincisi de yabancı devletlerin müdahalelerine karşı olma hususlarıdır. Bu yeni hüviyeti ifade etmek için de cemiyetin adı 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Mısır Şubesi' olarak değiştirilir. *Kânûn-ı Esâsî* 'nin 21 Aralık 1896'da çıkan ilk sayısında cemiyetin bu yeni ismi verilirken, bu isimle birlikte yeni karakterini belirleyen birtakım ifade ve sloganlar da ortaya konmuştur. Meselâ başlığın üzerinde Kur'ân-ı Kerim'den şûrâ'yı ifade eden ayet "وأمرهم شورى بينهم" yazılıdır. Bunun sağında *"İ'lâ-yı Din"*, solunda *"Tahlîs-i Vatan"* altında da *"Şûrâ-yı Ümmet"* ibareleri yer almaktadır. Bu fikrî ve siyasî gelişmeler, Hoca Muhiddin ile diğer üyeler arasında anlaşmazlığın doğmasına ve ardından onun gazetenin yönetiminden çekilmesine, yönetimi yeni bir heyete bırakmasına yol açmıştır. Eski reis İsmail İbrahim Bey'in bu göreve tekrar gelmesi beklenirken, Hoca Kadri Mısır şubesinin lideri durumuna geçmiş ve Hoca Muhiddin'in başlattığı İslâmcı tavır devam etmiştir.[23]

İshak Sükûtî Bey'in, Mısır'da bulunan Ahmed Celâleddin Paşa ile; evrakının Paşa'ya teslim edilmesi karşılığında Mısır şubesinin faaliyetlerini durdurması konusunda giriştiği pazarlık, bin İngiliz lirası karşılığında anlaşmayla neticelenir. Bu paranın iki yüz altmış lirası yeni faaliyet dönemi için Mısır şubesine devredilir. Böylece finansman sorunu da büyük ölçüde çözülmüş olur.[24]

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesinin yeniden düzenlenmesi ve başına Salih Cemal Bey'in geçmesinden bir süre sonra, Salih Cemal merkeze karşı bağımsızca hareket etmekle suçlanır ve Cenevre merkezi onu

21 *aynı eser*, s. 244.

22 *Mîzan* , no. 4, Kânun-ı Sani [Ocak] 1897-7 Şaban 1314, s. 2; Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 244, not 376.

23 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e*, s. 246-47.

24 A. Bedevî Kuran, *İnkılâp tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1948, s. 106-108; Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 277.

tanımamaya başlar. Cenevre merkezi ile Mısır şubesi arasındaki ihtilaf malî konuları da kapsar ve Tunalı Hilmi Bey, Mısır şubesini teftiş etmek üzere Kahire'ye gönderilir. 1898 yılının sonlarında Mısır şubesi iş göremez hale gelir. *Kânûn-ı Esâsî* gazetesinin neşri için gerekli aylık kırk frank yardımın gönderilmemesi ve şubedeki karışık durum neticesinde gazetenin yayını bir süre durdurulur (28 Muharrem 1315 / 29 Haziran 1897). Matbaanın mülkiyeti konusunda çıkan tartışma ve ihtilaf ise hukukî boyutlara ulaşır.[25]

Mısır şubesinin faaliyetlerinin durdurulması altı ay kadar sürer. Cemiyetin Mısır'daki faaliyetlerinin ve *Kânûn-ı Esâsî*'nin yayınının durdurulmasını taahhüt eden İshak Sükûtî'nin direktifi ile Cenevre'de yeni resmî yayın organı olarak *Osmanlı* adı ile bir gazete çıkartılmaya başlanır (İlk sayı 1 Aralık 1897). 11 Şaban 1315 (25 Kânûn-ı evvel 1313–5 Ocak 1898)'te *Kânûn-ı Esâsî* yeniden Kahire'de yayın hayatına döner (sayı 24).[26] *Kânûn-ı Esâsî* gazetesi bir süre 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır Şubesi' adına Salih Cemal'in mesul müdürlüğünde çıkar. Cenevre'de çıkan *Osmanlı* gazetesi de bu gelişmeyi okuyucularına şu şekilde bildirmektedir: *"Cemiyetimizin mürevvic-i efkârı (fikirlerini yayan) ve Mısır şubemizin vasıta-i neşriyatı olmak üzere Kânûn-ı Esâsî isminde bu ceride (gazete) tesis ve ihya edilmiş, bir ve ikinci numaraları neşr olunmuştur."*

Arap kamuoyunu kendi yanlarına çekmek, bu kamuoyunu Abdülhamid'in aleyhine çevirmek ve onun İslâm dayanışması politikasını dengelemek için, *Kânûn-ı Esâsî* Kahire'de Arapça olarak da neşredilmeye başlanır. Abdülhamid'i, hilâfeti ve İslâm dünyasının konularını ele alan bu haftalık gazetenin adı da *Kânûn-ı Esâsî*'nin Arapça şekli olan *el-Kânûn el-Esâsî*'dir.[27]

Kânûn-ı Esâsî gazetesinin görebildiğimiz son sayısı, beşinci senesinde çıkan 28 Muharrem 1317–26 Mayıs 1315 (8 Haziran 1899) tarihli 40'ıncı sayısıdır.

Jön Türkler'in Mısır'da aktif olarak çalışmaya başladıkları 1890'lı yılların sonunda burada muhtevası diğerlerinden çok farklı olan bir gazetenin çıkarıldığı görülür. Bu yayın Jön Türk neşriyatının tam tersine Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülhamid taraftarıdır. ***el-Sultan el-Gazi Abdülhamid Han el-Sânî*** ismindeki Türkçe bu gazetenin sadece 3'üncü sayısı görülebilmiştir. 19 Cemaziyelevvel 1317 [25 Eylül 1899] tarihli bu sayının üzerin-

25 Matbaa ile ilgili gelişmeler hakkında bkz. "Matbaa-i Osmaniyye" kısmı
26 *Osmanlı*, 1 Şubat 1898, sayı 5 (Cenevre).
27 *Osmanlı*, 15 Şubat 1898, sayı 6 (Cenevre).

السلطان
الغازي
عبد الحميد خان الثاني
SULTAN ABDUL HAMID HAN II
جريدة سياسية

(معارف نظارتي مزوزهدي پاشا)

معارف مملكتك ما به الليالي وجميع بشريه ملك اس الاساس انتظام وترقيسي وعايلك لازم غير معارفيدر . بو نقطه اساسيه باغلو حكومات طرفلرندن تقدير قلديغي جهتله هر دولت مملكتك ترقيسي ، انتظامي ايچون توجه وبرق اعطاف اختيار يله مكتبلر كشاد واحداثيله حال وزمانه كوره اصر تحديداته اهتمام ايدرك بو كون اوروپا مكتبلرينك قسم اعظمنده اوقوبوب يازمق يايلمش اولان هيچ بر كسه يه تصادف اولمه مديغي كورمكده در .

بو كون ممالك عثمانيه مز ترقياتك مبدئي وسعادت ملتك جداني صايلمش دور جليل پادشاهيمزده وفي سبيلرينك تسليم وانقيادي ايله مقابل وقد حضرت خلافتپناهيمزه بذلت ولزم بولمقله بوندن اون بش سنه مقدم شرف صدور اولان اراده سنيه جانب عالي ايله موجبنجه هر ولايت مركزنده رشيد وقويه مركز ايجاده همتي اولمق اوزره اوروپا لسانلرك (لسه) ديمكلري درجهٔ عاليه تحصيله مخصوص اعدادي حائز الشائبه اولمق اوزره تلامذه مخصوص رشدي واتدائي مكتبلري يله فضا وقزلطه تسيم قلنمشدر .

مكتبلرك انشاآتنه يكون يه قدر صرف اولنمش . وبوندن مكتب بناري متعلق بر حال كسب ايتمدي . هركس اولادلرني بو مكتبلرده قيد ايتمه دي .

نظارتك انتساب جديدي كتابلري قدري اولياتريه اكثريتي توجه جلب ايتمك صاتول قلمق . به نظارتك مناسب كورديكي وجهله چيرچيلريه پارلاق دوكمه لي ، فرمزي شريطلي قبه ياپدير ديلر . حاصل اولياي اطفال چيرچيلرينك تحصيل علم ، تهذيب اخلاقه بر چوق فضاكار نقده بولندقلري حالده بالا بر ثمره كورديكه مدي .

كسي برشي اوكرتمسن مكيدن چيقمدي ، كسي تركك تحصيل ابتدي ، ايشك حقيقته وقف اولمدي ، اولياي اطفال تحت معارف عثمانيه ايله پرورد شهباب كامل اولمه يه چالشمق ايكاه دفترلرندن چيرچيلرني اجانب مكتبلرينه ويرمك ايله قناعت اسلاميه اوزره تربيه سي جدير اعتقاد مطلوب ولديغم اولاد مسلمان چيرچيلرني فرنك عادات واخلاقيله پرورده اولمه يه باشلادقلري كه تسليم ايلرلدن ، تهذيب اخلاقدن منتظر اولدقلري فوائد برشه انكار اولمقله قائم اولان فرنك تربيه سي ، فرنك عاقي ، فرنك اخلاقي آكثريا قبول ايتديكمز فرنك تربيه سنك ، عادتك ، اخلاقك غايه مكسي اولدي ، يني مسلمان قزلري مكتوفيت نسوانك ، كلسا مدمما ايتمك ، شراب ايچمك حاصل آداب وعادات اسلاميه يه اجنبي عد اولمق حد بوكي ايشلرك فرائض دينيه دن اولديني يله دكه برار مكتب بر فرانسز مكتبي ايسه قزلرك ، انكليز ايسه انكليز اره ، امريكان ايسه امريكانلره بو قدر بحث حاصل وكو يكدكر كورديكي واصول تربيه ايله اولق يبودكك تمكر مكتب ايتديكي حال زائل اولمه يه جق بر درجه يه واصل اولدي .

يزم اسكي اصولده تربيه وتحصيل كورمش كوي چيرچيلرمزك عائله ديه وتربيهٔ ملپه لري از چوق تحمل ايتدكدن صوكره بوكا قناعت

el-Sultan el-Gazi Abdülhamid Han el-Sâni adlı gazetenin
19 Cemaziyelevvel 1317/13 Eylül 1315 tarihli üçüncü sayısı

de *"Hukûk-ı akdes-i şehriyârîyi müdafaa eder"* denilmekte ve içerisindeki yazılar da bu görüşü doğrular nitelik taşımaktadır. Gazete üzerinde kimin çıkarttığı açık olarak belirtilmemekte ancak baş muharrir olarak M. Tevfik ismi görülmektedir. Görebildiğimiz 3'üncü sayıda gazetenin çıkmasından duyulan memnuniyeti dile getiren bir mektup da yer almaktadır. Gazetede her fırsatta padişahtan övgü ile söz edilmektedir. Ücretsiz olarak da dağıtıldığı belirtilen bu gazetenin Mısır'da neşredilme sebebinin Jön Türkler'in görüşlerini çürütmek olduğu açıktır. Ancak gazetenin bundan sonra çıkıp çıkmadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mîzan 'ın kapatılmasından doğan boşluğu kapatmak üzere Avrupa 'ya firar eden cemiyet liderlerinin girişimleri ile Cenevre 'de ***Osmanlı*** ismiyle

bir gazete neşredilmeye başlamıştır. İlk sayısı 1 Aralık 1897 tarihinde yayınlanan bu gazete ile Cemiyet'in tarihinde yeni bir dönem başlar. Gazetenin redaktör kadrosunda üç önemli Jön Türk bulunmaktadır. Bunlar İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi Beylerdir. Bu gazete yaklaşık yedi yıl süren yayın hayatı ile Jön Türk gazetelerinin en önemlilerinden birisi olmuştur.

Mîzan ve *Meşveret*'le karşılaştırıldığında oldukça sade bir dili olan *Osmanlı*'nın yazı kadrosunda Osmanlı mozaiğinin neredeyse bütün unsurları bulunur. *Osmanlı*'yı kuran kişilerin asker menşeli olması dikkat çekicidir. Bu menşe'in etkisiyle gazetedeki yazıların da daha sert ve eylemci bir çizgiye doğru kaydığı görülür.[28] *Osmanlı*, II. Abdülhamid yönetimini Gustave Le Bon'un kitle psikolojisi teorisi ile açıklamaya çalışmış, bunun yanı sıra, bu yayın organı ulemânın yazıları ile yönetimi dinî açıdan eleştirmiş ve meşruiyetini kaybettiğini bu yolla açıklamaya çalışmıştır. Gazetenin oldukça geniş bir ilgiyle takip edildiği ve *Mîzan*'ın kapatılmasından sonra Jön Türk gazetelerinin erişemediği bir rakam olan 2000 ve daha sonra da 2300 tiraja ulaştığı anlaşılmaktadır.[29]

Osmanlı'nın bu başarısı, Yıldız Sarayı'nı şaşırttığından bu yayını bertaraf etmek maksadı ile, 1898'de zaten malî zorluklar içerisinde bulunan gazetenin yöneticileri ile pazarlığa oturulmuş ve muhalefetlerini yumuşatmaları karşılığında onlara aylık bağlanması sağlanmıştır. Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve Tunalı Hilmi böylece kabul ettikleri görev yerlerine giderek görünüşte muhalefetten çekilmişler ve gazetenin yönetimini Edhem Ruhi'ye bırakmışlardır. Ancak bu duruma rağmen bu kişiler hem yazıları, hem de aldıkları maaşın bir kısmı ile gazeteyi desteklemeye devam etmişlerdir. 1899'da yapılan bu anlaşma gazeteye malî olarak büyük katkı sağlamış ancak pek çok kişi tarafından da kınanmıştır. Bu sırada gazete Avrupa'ya firar eden Damad Mahmud Celâleddin Paşa ve oğullarından da büyük destek görmüştür. Gazetenin yazar kadrosunda Hüseyin Sîret, Ali Haydar Midhat, İsmail Kemâl ve Prens Sabahaddin gibi yazarlar da yer almıştır.

Yönetimin İsviçre hükûmetine yaptığı baskılar sonucunda gazete yayın faaliyetini İngiltere'de sürdürme kararını almıştır. 10 Haziran 1900 tarihli 62'inci sayısı Londra'da yayımlanan *Osmanlı*, daha sonra Avrupa'daki Jön Türk grupları ile daha yakın temas ve İngiliz yetkilileri ile daha az muhatap olmak kaygılarıyla 1 Ekim 1900 tarihli sayıdan itibaren Folkestone'a

28 Muammer Göçmen, *a.g.e.*, s. 189.
29 Şükrü Hanioğlu, "Jön Türk Basını", s. 848.

OSMANLI

ORGANE

DE LA JEUNE TURQUIE

عثمانلى

1320

Adresse : Osmanli CAIRO EGYPTE

Sayfa 1 — Sayfa 2

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çıkardığı *Osmanlı* gazetesinin Mısır'da çıkan 15 Ağustos 1903 tarihli 120. sayısı

taşınmıştır. Burada çıktığı sırada *Osmanlı*'da Prens Sabahaddin Bey'in etkisi açık olarak görülmektedir.

1902 Jön Türk Kongresi sırasındaki görüşmeler *Osmanlı*'da ayrıntılı olarak yer almaktadır. Kongre sonucunda yabancı müdahalesi taraftarı olarak tanımlanan grup çoğunluğu sağlar ve *Osmanlı*'yı resmî yayın organı ilân eder. Böylece *Osmanlı*, 16 Nisan 1902 tarihli 104'üncü sayısında, Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıkmaya başlayacağını duyurur. Bundan sonra *Osmanlı* bir süre daha Folkestone'da çıkmaya devam eder. Ancak Edhem Ruhi ile Prens Sabahaddin arasında adem-i merkeziyet konusunda anlaşmazlık çıkınca gazete Mısır'a taşınarak burada yayınlanmaya başlar. Gazetenin Mısır'daki ilk sayısı, 15 Ağus-

عثمانلی
١٣١٥
THE OSMANLI
حقيقت
يلدز
١٣١٥
THE YILDIZ

Tarsûsizâde tarafından çıkarılan üç gazete
Bunlardan *Hakîkat* Cenevre'de, *Osmanlı* ve *Yıldız* ise Mısır'da çıkarılmıştır

tos 1903 tarih ve 120 numara ile çıkmıştır. Gazeteyi Mısır'da Edhem Ruhi [Balkan] ve Necmeddin Ârif yayınlamıştır. Bu dönemde fikrî bir çöküş içindeki gazetede düzenli bir düşüncenin işlendiğine tesadüf edilmez. Malî bakımdan da sıkıntı yaşayan *Osmanlı*, 136'ncı sayıdan itibaren yeniden Cenevre'ye taşınır. Burada Abdullah Cevdet'in de yardımıyla tekrar çıkmaya başlayan gazete artık Osmanlı İttihad ve İnkılâb Cemiyeti'nin yayın organıdır. Anarşist eğilimleri bulunan bu cemiyetin eline geçen *Osmanlı* önemini de kaybetmiş[30] ve nihayet 21 Eylül 1904 tarihinde Cenevre'de yayınlanan 142'nci sayısı ile de yayın hayatı sona ermiştir.

30 Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 849.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin *Osmanlı* isimli gazetesinin Cenevre'de yayınlanmaya başladığı gün, Mısır'da *Osmanlı* adıyla bir başka gazete daha yayınlanmaya başlar. Cemiyetle ilgisi bulunmadığı belirtilen bu gazete, Tarsûsîzâde Münif Bey tarafından çıkarılır.

1873 yılında Tarsus'ta doğan Münif Bey, Mülkiye talebesi olduğu sırada, İstanbul'dan Avrupa'ya kaçmış, oradan da Kahire'ye gelmiştir. Cenevre'de bulunduğu süre içinde *Hakikat* adı ile kısa ömürlü bir gazete çıkaran Münif Bey, Mısır'a geldikten sonra da *Osmanlı* ve ***Yıldız*** isimli iki gazete çıkarmıştır. Birinci sayısı 1 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1897–6 Receb 1315'te çıkan *Osmanlı–The Osmanlı* gazetesinde yayın hedefi şu şekilde anlatılır: *"Mesleği, yolsuz hareket eden Hükûmet-i Osmaniye'den adalet, meşveret ve hürriyet talebinden ibaret olmak üzere Osmanlı isminde bir gazete neşrine başlıyoruz. Şimdilik on beş günde bir defa olmak üzere Kahire'de tab ve neşredeceğiz."* Orta boy ve sekiz sayfa olarak çıkan *Osmanlı* üç dilde neşriyat yapacağını, Türkçe, Arapça ve İngilizce olacağını belirtirken, gazetede Türkçe'nin yanı sıra bir de Arapça takdim yazısı vardır. Ancak gazetenin İngilizce kısmı çok kısa bir özet halinde yayınlanır ve İngilizce yayının habercisi olarak Türkçe *Osmanlı* adı yanında *"The Osmanlı"* başlığı görülür. 1 Haziran 1898'deki sekizinci sayısına kadar yayınlanmış olan *Osmanlı,* Ocak 1898 tarihli üçüncü sayısından itibaren aylık olarak çıkmaya başlamıştır. Bu sırada Tarsûsîzâde Münif, *Yıldız–The Yıldız* adlı bir gazete daha çıkartmıştır. Bazen on beş günde, bazen de ayda bir çıkan bu gazetenin ilk sayısı 1 Şubat 1898'de yayınlanmıştır. Gazetenin hedefi *"Bu gazete umum Osmanlıların hukuk-ı mağsûbe ve zayialarını taharrî ve talep eden ve adalet ve irşadatta bulunacak namuslu Osmanlıların tercümanı"* olmaktır. Ancak altı sayısının basıldığını bildiğimiz *Yıldız* gazetesinin bu son sayısının baskı tarihi de refiki olan *Osmanlı* gazetesi ile aynıdır (1 Haziran 1898). Her iki gazetenin de İttihad ve Terakki Cemiyeti ile resmî bir bağı olmamıştır. Nitekim Cemiyet adına Cenevre'de çıkan *Osmanlı* gazetesindeki şu yazı bu hususu çok açık olarak belirtmektedir: *"Hakikat gazetesi muharriri Tarsûsîzâde Münif Bey tarafından Osmanlı namıyla Mısır'da bir gazete neşrine başlanmıştır. Gazetemizin hem nam (aynı ad) olması cihetiyle bazı [okuyucular] istîzâhatda (açıklama isteme) bulunuyorlar. Osmanlı'mızla bunun arasında hiçbir merbutiyet-i resmiye (resmî bağ) yoktur. Fakat taleb-i hak hususunda alâkadarımız olan refik-i hem nâmımızın devâm-ı muvaffakiyetini bi't-tabi temenni ederiz."*[31] Cenevre'de çıkan *Osmanlı* gazetesi, *Yıldız* ga-

31 *Osmanlı,* 15 Kânun-ı sani [Ocak] 1898, sayı 4 (Cenevre)

zetesinin Kahire'de yayın hayatına girdiğini de şu haber ile aktarmaktadır: *"Hakikat gazetesi muharriri Tarsusizâde Münif Bey tarafından âhiren Yıldız isminde bir ceride tesis edilmiştir. Latif bir tarz-ı beyanla yayılmış olan birinci nüsha manzurumuz olmuştur. Devam-ı muvaffakiyetini temenni ederiz".*[32] Mayıs 1901'de İskenderiye'den İngilizlerin yardımı ile yeniden Avrupa'ya giden Münif Bey, Meşrutiyet'in ilânından bir sene sonra Tarsus'a dönmüştür. Münif Bey'in *Osmanlı* gazetesi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önce Cenevre'de, sonra İngiltere'deki, daha sonra da Kahire'de aynı adla çıkarttıkları gazetenin birbirine karıştırıldığı görülmektedir.[33]

Yine bu dönemde Mısır şubesinden ayrılan Hoca Kadri, ***Havâtır*** adıyla yeni bir gazete çıkarmaya başlar. İlk sayısı 30 Rebiyülevvel 1316 [17–18 Ağustos 1898]'da çıkan gazete Kânûn-ı Esâsî Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin muharriri *"İskâtı için iz'acât-ı beyhudeden mâsun kalmak üzere ismi mektum bir zat"* şeklinde ifade edilerek saklanmaya çalışılmıştır. "Vakt-i müsâidde" neşroluncağı belirtilen bu gazete, çıktığını tespit ettiğimiz 30 Cemaziyelevvel 1318 (21 Ekim 1900) tarihli on altıncı sayısına kadar Hoca Kadri'nin daha önce belirttiğimiz İslâmî temayülünü sürdürmüş ve daha geniş İslâmî kamuoyuna hitap edebilmesini temin için Türkçe yayında Arapça yazılar da ihtiva etmiştir. Savunduğu fikirler arasında, Osmanlı Devleti'nin Türk, Arap ve Arnavut gibi İslâm unsurlarıyla ayakta durduğu da bulunmaktadır.

Bu arada Mısır'da bir de Kürtçe–Türkçe gazete çıkmıştır. İlk Kürtçe gazete olan ***Kürdistan***'ın birinci sayısı, Mısır'da, Mikdat Midhat Bedirhan tarafından 9 Nisan 1314/22 Nisan 1898'de çıkarılmıştır. Başlangıçta tamamı Kürtçe olan gazetede dördüncü sayıdan itibaren Türkçe yazılar da yer almaya başlamıştır. Mikdat Midhat Bedirhan, gazetenin ilk sayısında amacını *"...bilimin ve bilgilenmenin iyilikleri... nerede öğrenim yapılabileceği... nerede iyi okullar bulunduğunu Kürtlere göstermek..."* olarak açıkladıktan sonra *Kürdistan*'ın ilk Kürtçe gazete olduğunu da özellikle vurgulamıştır. Cenevre'ye taşınan gazetenin başına altıncı sayıdan itibaren Abdurrah-

32 *Osmanlı*, 15 Şubat 1898, sayı 6 (Cenevre)

33 Bu hususu vuzuha kavuşturan rahmetli Fındıkoğlu'nun çalışmasına rağmen, bazı süreli yayın kataloglarında bu karışıklığın sürdüğü görülür. Tarsusizâde Münif Bey'in yurt dışında çıkardığı gazeteler için bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, *XIX. asırda Türkiye dışında Türk gazeteciliği ve Tarsûsîzâde Münif Bey hayatı ve neşrettiği gazeteler (1873–1930)*, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1962.; Biyografisi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul 1930, s. 1014; Taha Toros "İsviçre'deki Jön Türkler Arasında Tarsuslu Bir Gazeteci", *Çukurova Bayram Gazetesi*, 4 Aralık 1976, sayı 9. Ayrıca Tarsûsizâde'nin Mısır'daki hayatı için Bekir Fahri'nin *Jönler* adlı romanı çok açıklayıcı bilgiler vermektedir.

man Bedirhan'ın gelmesinin ardından İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu üyelerinin yazı yazdıkları bir yayın olarak Cemiyet'in kontrolü altında çıkmaya başlamıştır.[34] Yirminci sayıdan itibaren tekrar Mısır'a taşınan gazete yirmi dördüncü sayıdan itibaren Londra'da, daha sonra da Folkestone'da çıkmıştır.[35] Amacı Kürdistan halkını uyandırmak ve bilinçlendirmek olan gazetede bunu amaçlayan birçok yazı yayınlanmıştır. Ulusalcılık ve vatanseverlik konusunda da yazıların yayınlandığı görülen gazetenin önemli bir kısmında ise II. Abdülhamid rejimine karşı mücadele ve başkaldırı çağrıları vardır. Yapılan eleştiriler her sayıda artarak sürmüş, sonunda eleştiriler rejimden ziyade Abdülhamid'e yönelmiştir. Gazetenin üzerinde *"Her defasında 2000 gazeteyi halka verilmek üzere parasız olarak Kürdistan'a göndereceğim"* sözü yer almaktadır. *Kürdistan* toplam 31 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır.

Mısır şubesini yeniden düzenlemek maksadı ile Kahire'ye gönderilen Tunalı Hilmi Bey yeni bir teşkilâtlanma oluşturmayı başarır. 'Mısır Şubesi Heyet-i Muvakkate ve Fevkalâdesi' adıyla bilinen bu yeni heyet, şubenin yayın organı olması, ancak yarı resmî nitelik taşıması (lisan-ı resmî-i cemiyet olamaz) kaydıyla[36] ***Hakk*** adında bir gazete çıkartmaya karar verir. *Hakk*, 31 Ağustos 1899 tarihinde çıkan ilk sayısından otuz birinci sayısına kadar *"Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin nâşir-i efkârıdır"* ibaresini taşır. Otuz ikinci sayısından itibaren tespit edebildiğimiz son sayısı olan otuz dokuzuncu sayıya (1 Nisan 1901) kadar da *"Şafak Osmanlı İttihad Cemiyetinin nâşir-i efkârıdır"* ibaresini taşıdığı görülür. *"Hakk"* gazetesi Hoca Kadri'nin Türkçe ve Arapça neşriyatını dengelemek ve Müslüman kamuoyunu etkileyen, güçlü Arapça *el-Müeyyed, el-Mırsâd* v.s. gibi Mısır'ın Arapça neşriyatının, İttihatçılara karşı İslâm düşmanlığı suçlamasının önünü kesmek için İslâmî bir üslup kullanmıştır.[37]

Yukarıda belirttiğimiz üzere *Hakk*'ın 32'nci (23 Şaban 1318) sayısında cemiyet adında yapılan değişiklik, Kahire'de bulunan Jön Türkler'in arasındaki yeni ve derin bir bölünmenin eseridir. 1899 yılı sonlarında İt-

34 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 282.

35 Bu gazetenin bilinen tek koleksiyonu Almanya'da Marburg kentindeki Devlet Kütüphanesi'nde, "Staatsbibliothek"'te bulunmaktadır. Burada mevcut son sayının tarihi 6 Muharrem 1320 / 1 Nisan 1318 'dir (sayı 31) ve yine bu koleksiyonda 10, 12, 17, 18 ve 19. sayılar eksiktir. Gazete 1991 yılında, Almanya'da bulunan bu koleksiyon esas alınarak açıklama ve Türkçe tercümesi ile Kürtçe okunuşları da ilâve edilerek basılmıştır: M. Emin Bozarslan, *Kurdistan, I-II*, Uppsala 1991.

36 *Hak*, 31 Ağustos 1899, no 1, s.3.

37 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 302, 332-333.

tihad ve Terakki Cemiyeti merkezinin devlet ile pazarlığa girmesiyle başlayan yeni dönem Mısır şubesinde dağılmalara yol açmıştır. 1900 yılının ortalarında Mısır şubesinin lideri durumunda olan Bahriyeli Rıza Bey, Saray ile *Hakk* gazetesinin satışı için pazarlığa girince, buna karşı çıkan grup kendi adlarına ***Hakk-ı Sarîh*** gazetesini çıkarmaya başlarlar. İlk sayısı 25 Temmuz 1900'de yayınlanan *Hakk-ı Sarîh* "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" adına çıktığını ifade eder. Ancak dört sayısının çıktığını (4'üncü sayı 24 Ağustos 1900) tespit edebildiğimiz bu gazete, Kahire şubesi eski lideri ve matbaayı elinde bulunduran Salih Cemal Bey'in desteğine rağmen çok kısa ömürlü olmuştur. Diğer taraftan Cemiyetin matbaası elinden çıkmasına rağmen ve muhalif grupların "Satılık *Hakk*" diye suçladıkları *Hakk* gazetesi, daha önce de belirttiğimiz gibi Nisan 1901'e kadar çıkmaya devam etmiştir.

Jön Türkler'in arasındaki bu zıddiyet Mısır şubesinin çökmesine yol açmış, ayrıca 1901 yılı sonunda Hıdiv Abbas Hilmi'nin, bir kısım Jön Türkler'i İstanbul'a göndermesi de onların Mısır'daki faaliyetlerinin büyük ölçüde hızını kesmiştir. Meşrutiyet'in ilânına kadar (1908) olan sürede, Jön Türkler'in ve Osmanlı hükûmetine muhalif diğer etnik gruplar dahil muhaliflerin, Mısır'da çıkardığı çok sayıda gazete bulunmaktadır. Bunlardan *Sancak*, *Şûrâ-yı Ümmet*, *Türk* ve *İctihâd* gazeteleri süreleri ve tesirleri açısından ayrı yere sahiptirler.

Mısır'da uzun süre çıkan Jön Türk gazetelerinden birisi olan ***Sancak*** (1899–1902, 1906–1908), Kahire'de Osmanlı Devleti'nin Fevkalâde Komiseri olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yaveri Ahmed Saib Bey tarafından çıkarılmıştır. Ahmed Saib, Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a döndüğünde de gazetesini çıkarmaya devam etmiştir. Ahmed Saib, 14 Receb 1317 / 18 Teşrin-i sâni 1899'da Mısır'da çıkarmaya başladığı gazetesinin bu ilk sayısında, İttihad ve Terakki ile bir ilgisinin olmadığı belirtilmesine rağmen, Ahmed Rıza Bey'le temasa geçtikten sonra, fikirlerini benimseyerek *Sancak*'ta yayınlamaya başlamış, böylece Fransızca çıkan *Mechveret*'in yanı sıra Türkçe bir yayın organına da sahip olan Ahmed Rıza Bey'in, merkez teşkilatına yönelik hücum ve tenkitleri daha geniş bir kitleye yayılma imkânı bulmuştur. *Sancak* gazetesinin değişen eğilimlerini belirtmesi bakımından şiar ibarelerini burada sırasıyla kaydetmekte fayda vardır. İlk sayısında "Menâfi-i İslâmiye ve Osmaniyeye hâdim haftalık gazetedir" olan ibare, ikinci senenin ilk sayısından (36'ncı sayı) itibaren "Ahrâr-ı Osmaniyye'nin (hür Osmanlılar) mürevvic-i efkârıdır" olarak değiştirilmiştir.

سنجاق

Mısır'da çıkan önemli Jön Türk gazetelerinden
Sancak

Sancak gazetesinin neredeyse tamamı Ahrâr–ı Osmâniye Kongresi'nden bahseden ve kongre sonrası neler yapılacağı hakkında Ahmed Rıza'nın, Ahmed Saib Bey'e yazdığı bir mektubu ihtiva eden 5 Mart 1902 tarihli altmış dördüncü sayısı[38] ile *Sancak* ilk dönemin sonuna gelmiş olur. Jön Türk hareketinin en zayıf ve dağınık olduğu bu dönemde önemli bir gelişme olmuştur. Hareket, 1899 yılının son ayında Fransa'ya kaçan Damad Mahmud Celâleddin Paşa ve iki oğlu Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah'ın katılımlarıyla yeni bir dinamizm kazanmıştır. İki prensin inisiyatifi ile "Ahrâr–ı Osmâniye Kongresi" —yahut Osmanlı Hürriyetperverân Kongresi— toplanmış; Paris'te, 4–9 Şubat 1902'de Prens Sabahaddin'in başkanlığında

38 Şükrü Hanioğlu, *Sancak* gazetesinin 64'üncü sayısına ait görebildiği tek nüshanın Münih Üniversitesi Kütüphanesi'nde olduğunu belirtmiştir.

toplanan kongreye kırk yedi Türk, Arap, Rum, Ermeni, Arnavut, Çerkez ve Musevi delege katılmıştır. Bu delegelerin arasında bulunan Ahmed Saib Bey; Abdülhamid'i devirme hedefi ötesinde birleşmeyen, etnik ve millî ilgileri bakımından çatışan grupların arasında, Ahmed Rıza Bey'in ekalliyet adıyla bilinen grubunu destekler. Prens Sabahaddin'in desteğiyle yabancı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesini sağlayacak kongre kararlarının sonuna, bir "sonuç" paragrafının ilâve edilmesini sağlayan gayrimüslim ve özellikle Ermeni delegelerine, Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları şiddetli tepki gösterirler. Hıristiyan azınlıkların ve özellikle Ermenilerin bu müdahale kararının peşinde olmaları ve Prens Sabahaddin'in gaflet derecesine varan saflığından yararlanmaları, Jön Türk hareketi içinde yeniden bölünmelere yol açmış, "ekalliyet" veya "Türk" grubu olarak bilinen Ahmed Rıza Bey ve arkadaşlarını, faaliyetlerini yoğunlaştırmaya sevk etmiştir. Bu durum, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin adını taşıyan yeni bir yayının bu sıralarda ortaya çıkmasına vesile olur. Mısır Hıdivi'nin ailesinden Mehmed Ali Fâzıl Paşa ile Ahmed Rıza, Selânikli Nâzım Efendi, Sezâi ve Ahmed Saib Beylerin yönetimindeki Şûrâ-yı Ümmet Kahire'de yayın hayatına başlar ve böylece Ahmed Saib Bey, *Sancak* gazetesini kapatır.

Şubat 1902'de toplanan Paris Kongresi'nde çıkan ihtilaf üzerine ekalliyet grubu olarak bilinen Ahmed Rıza Bey ve İttihad ve Terakki hareketindeki Türkler'den oluşan taraftarlarına göre problem dahilî bir meseledir. Bu grubu oluşturanlar dıştan gelen herhangi bir müdahaleye karşı çıkmakta ve bu tür bir müdahalenin zararlı olacağına inanmaktadırlar. Ahmed Rıza Bey yeniden neşrine karar verdiği Türkçe *Meşveret*'i yayınlamaktan vazgeçer.Bu anlayışa iştirak ederek Ahmed Rıza Bey'in etrafında toplananlar kendi adlarına çıkardıkları *İstirdad* (Cenevre), *İntikam* (Cenevre) ve *Sancak* (Mısır) gazetelerini birleştirip güç birliğine gitmeyi kararlaştırırlar ve Kahire'de *Şûrâ-yı Ümmet* adıyla, Türkçe olarak ayda iki defa yayınlanacak olan gazete, "Hükûmet-i meşrûte ve ıslahat-ı umumiye taraftarlarının vasıta-i neşriyatıdır" şiarıyla 1 Muharrem 1320/10 Nisan 1902 tarihinde çıkmaya başlar. Prens Sabahaddin'in programının reddedildiği 27 Temmuz 1906'dan sonra bu şiar "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin vasıta-i neşriyatıdır" olarak değiştirilmiştir. İlk sayıda bu birleşmenin yanı sıra bir süre Mısır'da çıkan Kürtçe *Kürdistan* ile Fransızca *Mechveret* gazetelerinin ise eskisi gibi yayına devam edecekleri belirtilmektedir.

On beş günde bir ve dört sayfa olarak yayınlanmaya başlayan *Şûrâ-yı Ümmet* uzun süre bu şekilde çıkmaya devam eder. Mısır şubesi müdürü Ahmed Saib Bey'in Paris'teki cemiyet ile ihtilafa düşmesi, gazete ile de

bağlantısının kopmasına yol açar. Bu gelişme 15 Ağustos 1906 tarihli 98 numaralı nüsha ile okuyuculara da duyurulur.[39] *Şûrâ-yı Ümmet*, 15 Haziran 1907'de çıkan 116'ncı sayıya kadar Kahire'de yayınlanmaya devam etmiş; bu tarihten sonra Paris ve İstanbul'da yayınlanan gazetenin yayını 29 Nisan 1326 [12 Mayıs 1910] tarihli 220'inci sayı ile sona ermiştir. Jön Türkler'in yayınları içerisinde önemli bir yere sahip olan *Şûrâ-yı Ümmet*, ahlâkî normların değiştirilmesinden eğitime, devlet idaresinden iktisadî hayata, millî kültür meselelerine, halkın aydınlatılmasına, milliyetçilik meselesine, hilâfet ve saltanatın alması gereken yeni şekillere, İslâm'ın yeni Osmanlı kültürü içindeki yerine kadar pek çok konuya eğilmiştir.[40] Gazete 1908'den sonra İttihad ve Terakki'nin günlük yayın organı haline gelmiştir.

1906 yılında, Ahmed Saib Bey'le Paris grubu arasında çıkan ihtilaf neticesinde *Sancak* yeniden yayın hayatına girmiş ve ilk sayı (1 Teşrin-i evvel 1906 – 4. yıl) 65 numara ile çıkmıştır. Bu dönem *Sancak* tespitimize göre 71'inci sayıya kadar (1 Ağustos 1908 – 4 Recep 1326) yani Meşrutiyet'in ilânına kadar, Kahire'de "Devlet-i Aliyye'de İdâre-i Meşruta ve Islâhât-ı umumîye taraftar" ibaresi ile çıkmaya devam etmiştir. Gazete takip ettiği fikirler bakımından meşrutî hükûmete, Osmanlı hanedanı esaslarına bağlı olduğunu, ayrıca hükümdarlık hakları mahfuz olarak tahta geçme esaslarının değiştirilmesi, "Türk"lük esasına bağlı olarak "yeryüzünde bulunan Müslümanların ahvalinin" gözetilmesi ve Avrupalılarca önemle telakki olunmakta olan "İttihad-ı İslâm" meselesinin gerçeğini meydana çıkarmak için gerekli araştırma ve incelemeleri yapacağını ifade eder. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a dönen Ahmed Saib Bey, *Sancak* gazetesini burada çıkarmaya başlamıştır. Gazetenin bu ilk sayısı 23 Mayıs 1325/1909'te yayınlanmıştır.

1910 yılında İttihad ve Terakki'ye muhalif olan ve 31 Mart vakasından sonra yurtdışına gitmek zorunda kalan Mevlânzâde Rıfat, çıkarmakta olduğu *Serbestî* gazetesini bir süre de Mısır'da yayınlamıştır. Mısır'da *Yeni Serbestî* adıyla ve iki sayfası Türkçe iki sayfası Fransızca olarak neşredilen gazeteyi Mevlânzâde Rıfat'ın çıkarmasına izin verilmediği için Henry Gouzée adında bir Fransız, gazetenin müdür-i mesullüğüne getirilmiştir. Mevlânzâde'nin *Yeni Serbestî* gazetesini Mısır'da yedi sayı çıkarmış olduğu ve bunun için de hıdivin yardımını görmüş olduğu belirtilmekle birlikte[41] gazetenin sadece 17 Ocak 1910 tarihli ilk sayısına ulaşılabilmiştir.

39 *Şûrâ-yı Ümmet*'in 96'ncı sayısı yanlışlıkla 98 numara verilerek çıkarılır. Bunu telafi için 96-97'nci sayılar tek sayı olarak ve daha sonra yayınlanır.

40 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1992, s. 251-286.

41 Ali Birinci, "Rıfat Bey (Mevlanzâde)„ *OA*, c.II, s.461.

YENI

SERBESTI

Le Caire (Égypte)

Henry GOUZÉE

Henry GOUZÉE

سربستی

١٣٢٦

Mısır'da iki sayfası Türkçe, iki sayfası Fransızca olarak neşredilen *Yeni Serbestî* gazetesinin
4 Kânûn-ı sânî 1325 / 17 Ocak 1910 tarihli ilk sayısının Türkçe ve Fransızca ilk sayfaları

Adanalı Süleyman Vahid'in Kahire'de çıkardığı *Anadolu* adlı gazetenin 24 Nisan 1902 tarihli ilk sayısı

Kahire, 1902 Kongresi sonrası Jön Türkler'in yayın merkezi olmuştur. İttihad Terakki'nin eski Kahire şubesi üyeleri burada *Anadolu*'yu çıkarmaya başlarlar. Süleyman Vahid Bey'in Tarsûsîzâde ve Salih Cemal'in muavenetiyle neşrettiği *Anadolu,* Süleyman Vahid'in Sarayla anlaşmasına kadar 10 sayı çıkmıştır.[42]

Bu yayının ardından Mısır'da Türk milliyetçilik ideolojisinin oluşmasına katkı yapan *Türk* isminde entelektüel bir gazete çıkmaya başlamıştır.[43]

42 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a revolution: The Young Turks 1902–1908*, Oxford : Oxford University Press, 2001, s. 64.

43 Gazete hakkında geniş bilgi için bkz. *aynı eser*, s 64–73.

Türk / Le Turk gazetesi Kahire'de yayınlanan oldukça uzun ömürlü bir diğer gazetedir. Haftalık olarak (Perşembe günleri) çıkmaya başlayan gazetenin, ilk sayısı 5 Kasım 1903'te yayınlanmış, 28 Kasım 1907 / 22 Şevval 1325 tarihindeki 187'nci sayısıyla ise yayın hayatı sona ermiştir.

Gazetenin ilk sayısındaki takdim yazısında; "*Türk*, bir cerîde–i ilmiye ve edebiye ve siyasiyedir ki; bilhassa Türkler'in muhafaza–i hukuku, tehzib–i ezhânı, tenşit–i efkârı için tesis olundu...." denmekte böylece gazetenin amacı açıklanmaktadır. Gazeteyi çıkaranlar ise "Mısır'da tavattun eylemiş (yerleşmiş) iş güç sahibi birkaç zat" olarak tarif edilmektedir (sayı 106). Ahmed Saib'in Ahmed Rıza'ya gönderdiği bir mektuba göre gazeteyi çıkaranlar, Ali Kemâl, Şerafeddin Mağmûmî, Necmeddin Ârif, Esad Bey ve Celâleddin Ârif'tir.[44] Gazetede, yayınlanan yazılarda, muharrir adı yerine genellikle 'Bir Türk', 'Bağrı Yanık', gibi mahlaslar kullanılmıştır. Yalnız 134'üncü sayıdan sonra Mahir Said ve Horasanî imzalarına zaman zaman rastlanmaktadır. Düzenli olarak çıkan haberlerden ise, mahallî haberlerin dışında, dahilî haberler, haricî haberler ve edebî yazılar sayılabilir. Gazete, idare heyeti namına, 20'nci sayıya kadar Fevzi; 65'inci sayıya kadar Celâl; 66'ncı sayıdan 105'inci sayıya kadar Mehmed Said imzasıyla çıkmıştır. 105'inci sayıdan itibaren ise *Türk*'ün idaresinde yapılan bir değişiklikle mesuliyeti Hüseyin Âlî'ye devredilmiştir. Kasım 1905'te gazetenin takip ettiği Türkçü çizginin yerine İslâmcı bir çizgi takip etmek üzere gazetenin başına gelen Hüseyin Âlî Bey'in idaresi Haziran 1906'ya kadar sürer. Sonra milliyetçi grup idareyi tekrar ele alıp sonuna kadar çizgisini devam ettirir. Mehmed Said imzasıyla çıkmaya başlayan gazete, 28 Kasım 1907 / 22 Şevval 1325 'te yayınlanan 187'nci sayısı ile neşriyatına son vermiştir. Kapanma sebebi, son sayıda belirtildiğine göre, maddî yetersizliklerdir.

Gazetede, Sultan Abdülhamid aleyhinde yazı çıkmamıştır. Bu konuda gazetenin 107'nci sayısında şöyle denilmektedir: *"Padişahım, Türk'ün maksadı, sevgili vatanımızda, yani Memâlik–i Mahrusa–i şahanelerinde maalesef mefkûd olan hürriyet–i matbuatı tazmin etmek olduğundan, ibtidâ–yı neşrinden bu güne kadar olan nüshaların hiçbirinde zât–ı şahanelerine karşı mugayir–i âdâb bir kelime, bir lâfız istimal eylemedi. Mesleği hakikati söylemek ve hakikatten zerre kadar infikâk eylememek olduğundan bu hususta bir hayli ictihad etti... Millet ile Padişah arasında hiçbir zaman ayrı gayrı olmadı. Padişahlar tarik–i hakta devam eyledikçe eserlerini takip eylediler. Padişahlar tarik–i haktan ayrıldığı vakit onu vazifesine davet eylediler. Osmanlı*

44 *aynı eser*, s. 65.

15 Şaban 1321 / 5 Kasım 1903 – 22 Şevval 1325 / 28 Kasım 1907 tarihleri arasında Mısır'da 187 sayısı çıkan *Türk* gazetesi

hanedanını büyük gördükleri için ondan başka o makamda birisini görmek istemediler..." A. Bedevî Kuran'ın Jön Türkler'in gizli haberleşme dosyasından yayınladığı bir mektuba göre *Türk* gazetesi Gazi Muhtar Paşa'nın himayesinde yayınlanmıştır.[45]

Türk gazetesini çıkaranlar arasında ismi geçen Ahmed Kemâl [Akünal] Mısır'da iki Türkçe gazetenin daha çıkmasını sağlamıştır. Bu gazetelerin ilki, hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız *Hakâyık–ı Şark*'tır. Ahmed Kemâl'in oğlu olan Dündar Akünal, 1905–1906 yıllarında Kahire'de, dört dilde (Türkçe, Arapça, Fransızca ve İngilizce) ve haftalık olarak yayın-

45 A. Bedevî Kuran, a.g.e. s. 237 (365 no. ve 7 Eylül 1907 tarihli mektup)

lanan gazetenin Türkçe, Arapça bölümünü Ahmed Kemâl'in yönettiğini; Akabe, Makedonya, Hıdivlik konularında ve "Vakit Tehlikelidir" başlığı ile çıkan yazılardan dolayı gazetenin Memâlik-i Şahane'ye sokulması yasaklandığını ve Şair Eşref'in yazdığı bir mektubun tarihinden, bu gazetenin otuz sayıdan fazla çıktığının anlaşıldığını belirtmektedir.[46] Ahmed Kemâl'in Ubeydullah Efendi ve Abdullah Cevdet'in yardımlarıyla çıkardığı ve İttihad ve Terakki'ye karşı ciddi bir destek gören diğer yayını ise, ilk sayısı 22 Mart 1906'da çıkan *Doğru Söz* olmuştur. 12 Ekim 1906 tarihli 13'üncü sayısına kadar görebildiğimiz *Doğru Söz*'ün neşri Ahmed Kemâl'in Kafkasya'ya gidişiyle durmuştur.

Jön Türk hareketinin en uzun nefesli yayınlarından biri de Abdullah Cevdet'in, ilk sayısını 1 Eylül 1904 tarihinde Cenevre'de çıkarttığı *İctihâd* mecmuasıdır. Jön Türkler'in bu önemli gazetesi bir süre de Mısır'da yayınlanmıştır.

Mekteb-i Tıbbiye mezunu olan Abdullah Cevdet, 1889'da diğer tıbbiyeli arkadaşları İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Mehmed Reşid ve Hikmet Emin ile birlikte daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin ilk kurucuları arasında yer almıştır. Paris'e geçerek Avrupa'daki Jön Türkler'e katılan Abdullah Cevdet, cemiyet adına çıkarılan *Meşveret, Mîzan, Osmanlı, Kânûn-ı Esâsî, Sadâ-yı Millet, Kürdistan* gibi dergi ve gazetelerde yazılar yazmış; Paris'ten sonra gittiği Viyana'dan bir süre sonra sınır dışı edilince (17 Eylül 1903), Cenevre'ye geçmiş ve *Osmanlı* mecmuasının neşrini burada sürdürmüştür. Mart 1904'te Edhem Ruhi [Balkan] ile birlikte Jön Türk hareketi içerisinde açıkça anarşist eğilimler taşıyan tek teşkilat olan Osmanlı İttihad ve İnkılâb Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Abdullah Cevdet bu faaliyetlerin yanı sıra, eski serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'nın maddî yardımları ile Eylül 1904'te Türk kültür hayatında etkisini uzun yıllar sürdürecek olan *İctihâd* mecmuasını çıkarmaya başlamıştır.[47]

Jön Türk hareketi içerisinde kültüre ağırlık veren yegâne mecmua olan *İctihâd*'ın bu dönemde on altı sayfası Türkçe, on altı sayfası yabancı dilde yayınlanır. Fakat Abdullah Cevdet, aslında Abdülhalim Hikmet'e ait olan ve II. Abdülhamid ile hükûmet erkânı hakkında çirkin eleştirilerde bulunan *Bir rüya* adlı yayını yayımladığı için Ekim 1904'te İsviçre'den sınır dışı edilir. *İctihâd* Hüseyin Tosun Bey'in yönetiminde ve Abdurrahman Bedirhan'ın yardımıyla yayınlanmaya devam eder. Edhem Ruhi'nin de

46 Dündar Akünal, *a.g.m*, s. 850.
47 M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *DİA*, I, s. 90-91.

Cenevre'den ayrılmasından sonra, Cenevre'deki Jön Türk faaliyeti tamamen sona ermiş olur.[48]

Eylül 1905'te Mısır'a geçen Abdullah Cevdet, *İctihâd*'ı Mısır'da yayınlamaya başlamıştır (Teşrin-i evvel 1905 tarihli 9'uncu sayı). Bir yandan da Prens Sabahaddin Bey grubu ile yakın ilişki kurmuş ve Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti'nin idaresinde yer almıştır. Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti, tanınmış Arap entelektüellerince ve değişik Osmanlı unsurlar (Türkler, Çerkezler ve Ermeniler) tarafından kurulmuş bir cemiyettir. Üyeleri arasında Ahmed Saib, Abdullah Cevdet gibi isimlerin de yer aldığı cemiyet, 1 Şubat 1907 tarihinden itibaren *Şûrâ-yı Osmânî* isimli bir de süreli yayın çıkarmıştır. Bu dönemde, *İctihâd* hiçbir Jön Türk grubunun yayın organı niteliğini taşımamakla birlikte işlediği temalar ve Abdullah Cevdet dışındaki yazarların şahsiyetleri göz önünde tutulduğunda "Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî" grubuna yaklaştığı görülmektedir. Mecmua, Abdullah Cevdet'in İstanbul'a döndüğü 1910 yılı sonuna kadar Mısır'da yayınlanmaya devam etmiştir. 14 Haziran 1911 tarihinden itibaren ise *İctihâd* İstanbul'da yayınlanmaya başlamış, birkaç kez kapatılmasına, isim değişiklikleri olmasına rağmen, yayını Aralık 1932'ye kadar devam etmiştir. Abdullah Cevdet'in ölümü üzerine yayınlanan özel sayı ile gazetenin yayını sona ermiştir.

Dergide bulunan yazıların büyük çoğunluğu Abdullah Cevdet'e aittir. Diğer yazarlar arasında İbrahim Temo, Celâl Nuri, Ali Kâmi, Rıza Tevfik, Süleyman Nazif, Cenab Şehabeddin, Abdülhak Hâmid ve daha pek çok imzaya rastlanır.

İlk sayısı 28 Haziran 1907'de çıkan *Yeni Fikir* adlı bir diğer Jön Türk dergisi ise İskenderiye'de yayınlanmıştır. Meşrutiyet'in ilânına kadar İskenderiye'de basılan gazetenin masrafları Yusuf İzzettin Efendi tarafından karşılanmış ve Diran Kelekyan tarafından idare edilmiştir. Gazetenin görülebilen diğer sayılarının üzerinde (sayı 12-14) Kahire'de basıldığı belirtilmektedir.

Yukarıda oldukça ayrıntılı şekilde ele aldığımız bu gazeteler dışında Mısır'da çok sayıdaki Jön Türk gazetesinin çıktığı görülmektedir. Bunlar genellikle oldukça kısa ömürlü olmuşlardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde ve Mısır Şubesinde görülen çekişmelerin yarattığı bölünmeler ve gazete çıkarmayı bir "şantaj" vesilesi olarak kullanan bazı kişilerin çıkardıkları yayınlardan bazıları bir sayı çıktıktan sonra sabun köpüğü gibi hemen sönmüşlerdir. Tespitlerimize göre bu dönemde az sayıda çıkan gazeteler şunlardır:

48 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s. 54.

Ali Kemal'in 1 Haziran 1901 tarihinde Kahire'de çıkardığı *Mecmua–i Kemal*

Bir sayıdan fazla çıkan diğer gazeteler şunlardır : 1898'de ***Nasihat*** (3 sayı) ve ***Yıldız*** (6 sayı); 1899'da ***Enin–i mazlûm*** (Türkçe–Arapça, 23 sayı), ***İttihad Gazetesi***[49] (4 sayı) ve ***Tâkib–i İstikbâl*** (6 sayı); 1900'de ***Emel*** (7 sayı) ve ***Ümid*** (2 sayı); 1901–2'de ***Şark–ı Musavvar*** (12 sayı); 1902'de ***Anadolu*** (10 sayı); 1905'de ***Barika–i Saadet*** (6 sayı); 1907'de ***Lâklak***[50] (5 sayı); 1907'de ***Mir'at–ı Ulûm*** (3 sayı) Tek sayı çıkanlar ise: ***Pinti*** (15 Ağustos 1898), ***İntibâh*** (10 Haziran 1315/23 Haziran 1899), ***Mecmûa–i***

49 Bu gazete İttihad–ı Çerâkise Cemiyeti'nin yayın organı ve ilk Çerkes milliyetçi gazetesidir.

50 Terâkkî ve İttihad Cemiyeti tarafından, Cemiyet'in Kahire'deki memuru Mehmed Fazlı aracılığıyla çıkarılmıştır. İlk sayının çıkış tarihi 1 Nisan 1907'dir.

Kemâl (1 Haziran 1901), ***Curcuna*** (22 Ocak 1906) ve ***Zuhûri*** (10 Mart 1906). Ayrıca mevcut herhangi bir sayısı görülemeyen ***Kukumav*** (çıkış tarihi muhtemelen Şubat 1900) Mısır'da çıkan gazetelerdendir.

3. ÜÇÜNCÜ DÖNEM: BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE ÇIKARILAN ESARET GAZETELERİ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin ve birkaç cephede birden savaşmaya başlamasının ardından çok sayıda Türk askeri İngilizlere esir düşmüştür. Bu esirler Hindistan, Mısır, Kıbrıs gibi bölgelerdeki esir kamplarında tutulmuşlardır. İngilizler, Çanakkale Cephesi'nden, Kanal Cephesi'nden, Filistin Cephesi'nden, Irak Cephesi'nden ve Yemen Cephesi'nden aldıkları esirlerin büyük kısmını Mısır'daki kamplara yerleştirmişlerdir. Mısır'da Türkler'in esir olarak tutuldukları kamplar ve burada tutulan Türk esirler hakkında yakın zamana kadar yapılmış kapsamlı çalışmalar mevcut değilken Cemalettin Taşkıran'ın 2001 yılında yayınlanan çalışması bu konuda bilinmeyen birçok noktayı açığa çıkarmaktadır.[51]

Mısır'da İngilizlerin denetimindeki esir kamplarında tutulan Türk askerlerinin bu kamplardaki hayatları hakkında bazı yayınlanmış hatıratların dışında pek fazla kaynak bulunmamaktadır. Bu konudaki en önemli kaynaklar,bu kamplarda bulunan Türk subayların kendi imkânları ile hazırlamış oldukları gazetelerdir. Bu gazeteler genel olarak "Esaret Gazeteleri" olarak adlandırılmışlardır. Mısır dışındaki esir kamplarındaki Türk esirlerin de benzer gazetelerin çıkarıldığı görülmektedir. Burma'da ki önemli kamplardan olan 'Thatmyo Kampı' bunlardan biridir. Bu kampta esirler, *İravadi* ve *Ne Münasebet* adını verdikleri iki gazete çıkarmakta ve bunları civar kamplara göndermekteydiler.[52]

Cemalettin Taşkıran eserinde esaret gazeteleri hakkında çok fazla bilgi vermemekle birlikte *"Çalışmamız sırasında karşımıza çıkan, çok dikkate ve araştırmaya değer bir konu da kamplarda gazete çıkarılması oldu. Oldukça yaygın olduğunu söyleyebileceğimiz bu gazeteler, bir ya da iki sayfa halinde hazırlanıyor, elle yazılıyor ve belirli sayıda elle çoğaltılıyordu"* demektedir. Ardından bu gazetelerin çıkarılmasının önemli bir olay olduğunu belirterek bu konuda yeni çalışmalar yapılmasının gerekli olduğu üzerinde dur-

51 Bilgi için bkz. Cemalettin Taşkıran, *Ana ben ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk esirleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

52 *aynı eser*, s. 103.

maktadır.[53] Biz bu çalışmamızda Mısır'daki çeşitli kamplarda hazırlanmış olan gazeteleri genel hatlarıyla inceleyerek kamp hayatından kısa kesitler ortaya koymaya çalışacağız.

Mısır'da neşredilen süreli yayınların en ilgi çekicileri olmakla birlikte en fazla bilinmeyenleri olan esaret gazeteleri, 1919–1920 yıllarında, el yazısı ile yazılıp çoğaltılarak hazırlanmışlardır. Bu çalışma sırasında toplam yirmi bir adet esaret gazetesinin Mısır'daki, Seydibeşir, Kuveysna, Turah ve Zekazik esir kamplarında hazırlandığı tespit edilmiştir.

Mısır'da basıldıklarını tespit ettiğimiz esaret gazeteleri şunlardır[54]:

Seydibeşir Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Tan	[Kasım–Aralık 1335/1919]
Yarın	1 Ocak 1336
Nilüfer	20 Kânun-ı sânî [Ocak] 1336/1920
Hilâl	[Ocak 1336/1920]
Ocak	[Ocak 1336/1920]
İzmir	9 Şubat 1336/1920
Nasreddin Hoca	11 Mart 1336/1920
Sada	29 Mart 1336/1920
Zincir	1 Nisan 1336/1920
Türk Varlığı	1336/1920
Esâret Albümü	1336/1920

Kuveysna Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Esâret	Ağustos 1335/1919
Tıraş	[Ağustos] 1335/1919
Karikatür	[Teşrin–i evvel/Ekim 1335/1919]
Tetebbû	[Teşrin–i evvel/Ekim]1335/1919
Tan	Teşrin–i evvel [Ekim] 1335/1919
Bâdiye	30 Teşrin–i Evvel [Ekim] 1335/1919

Turah Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Kafes	Mart 1335/1919
Işık[55]	4 Nisan 1335/1919

Zekazik Esir Kampı'nda Çıkarılan Gazeteler

Kızıl Elma	[Ocak] 1335/1919
Garnizon	10 Kânun-ı sânî [Ocak] 1335/1919

53 *aynı eser*, s. 236.

54 Bu gazetelerin ne yazık ki tamamı görülememiş, birçoğunun ancak İstanbul'da bulunan sayıları üzerinde çalışılabilmiştir. Özellikle Hakkı Tarık Us Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'nda çok sayıda esaret gazetesi olmakla birlikte koleksiyonlar tam değildir.

55 Bu gazetenin 96–104. sayıları Seydibeşir Kampı'nda yayınlanmıştır.

Görüldüğü gibi İskenderiye'deki Seydibeşir Esir Kampı en fazla gazetenin çıkarıldığı kamptır. Başlangıçta Turah'ta, 96. sayıdan itibaren ise Seydibeşir'de çıkan *Işık* dahil, İskenderiye'nin 15 km. kuzeydoğusunda, deniz kıyısında bulunan Seydibeşir Kampı'nda toplam on iki gazete çıkarılmıştır.[56] Tek sayısı görülebilen *Esâret Albümü* içerisinde Zekazik, Kuveysna ve Seydibeşir üsera garnizonu hatıralarının resmedildiği belirtilmektedir. Tamamı resimli olan bu özel sayı 'Nilüfer Matbaası' adı altında teksir edilmiştir.[57] Bu kampın diğer yayını olan *Nilüfer*'in teşebbüs gayesi; *"Tel örgü dahilinde geçen hayata biraz çeşni vermek ve en mühimi yaşanılan tarihî günlere ait fikrî bir intiba ve vesika kazandırmak"* olarak açıklanmaktadır. Gazetede mizahî yazı ve karikatürlerin yanı sıra edebî ve içtimaî yazılar da bulunmaktadır. Gazetenin ilk sayısına ek olarak bir Türkiye haritası vardır. Bu gazetenin baş muharriri olan İdris Sabih'in *Kafes* ve *Tetebbû* gazetelerinde de yazıları bulunmaktadır. Karikatürist Kerameddin Hilmi'nin çizgilerine ise *Bâdiye, Kızıl Elma* ve *Tetebbû*'da rastlamak mümkündür. Zengin bir yazar kadrosuna sahip olan *Nilüfer*'in yazı heyetinde ayrıca Tevfik Cenabeddin, Hüsnü, Zâid Hâki, Resul ve Mehmed Nureddin beylerin isimleri de geçmektedir. İlk sayısının çıkarılma tarihi 20 Ocak 1336 olan *Nilüfer*'in en son 10 Nisan 1336 (1920) tarihli 18'inci sayısı görülmüştür. Yine Nilüfer Matbaası'nda basıldığı belirtilen bu gazetede matbaa için *"Nilüfer Matbaası'nda kartvizit, tiyatro–sinema biletleri, el ilânları ziyafet listeleri her nevi risale ve kitabe tab edilir"* şeklinde bir ilân da vardır. İçtimaî, edebî, mizahî bir mecmua olan *Yarın* ise Seydibeşir'de hazırlanan gazeteler arasında en fazla sayısı görülebilendir.[58] Hâlid Rıfkı Bey, *Yarın*'ın 1 Ocak 1336'da çıkan ilk sayısındaki yazısında; *"Yazabilen kalemler, düşünebilen kafalar, söyleyebilen ağızlar, bağırabilen gür sesler olduğunu ve Yarın gazetesi olarak bu çığırda uyandırıcı bir âmil olmak emelinde olduklarını"* belirtmektedir. Gazetenin 3, 5, 22 ve 23'üncü sayılarıyla birlikte ilâveler hazırlanmış, bu ilâvelerden her birinde "Dünyada neler oluyor?" başlığı altında makaleler yer almıştır. *Yarın*'da siyasî yazılardan başka roman, hikâye ve şiirler de yer almaktadır. *Hilâl*[59], *Nasreddin*

56 Cemaleddin Taşkıran eserinde bu kamp hakkında bazı bilgiler vermektedir. Buna göre, 1917 yılı başında Seydibeşir Kampı'nda 430 subay bulunuyordu ve bunların 60'ı 1915 yılı Şubat'ından beri buradaydı. 410 kişi de bu subayların emir eri idi. (*a.g.e.*, s. 136)

57 Bu yayınlarda kullanılan 'matbaa' kelimesinin gerçek bir matbaayı kastetmediğine, mecazî mânâda kullanıldığına işaret etmek gerekir. Çünkü esaret kamplarında hazırlanan bu yayınlar elle yazılıp, ispirtolu teksir aletleri olan 'şapirograf' ile çoğaltılıyorlardı.

58 Bu gazetenin 1 Ocak 1336/1920'de çıkan ilk sayısından 24 Nisan 1336/1920'de çıkan 23'üncü sayısına kadar bütün sayıları mevcuttur.

59 Bu gazetenin nüshası görülememiştir. Ancak *Yarın* ve *Nilüfer* gazetelerindeki haberlerden böyle bir gazetenin çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Seydibeşir Esir Kampı'nda hazırlanan *Yarın* gazetesi

Hoca[60], *Ocak*[61], *Sada*[62], *Tan*[63], *Türk Varlığı*[64] ve *Zincir*[65] de bu kampta çıkarılan diğer gazetelerdir.

60 Gazetenin 11 Mart 1336 / 1920 – Nisan 1336 / 1920 tarihleri arasında yayınlanan 1–5'inci sayıları mevcuttur.

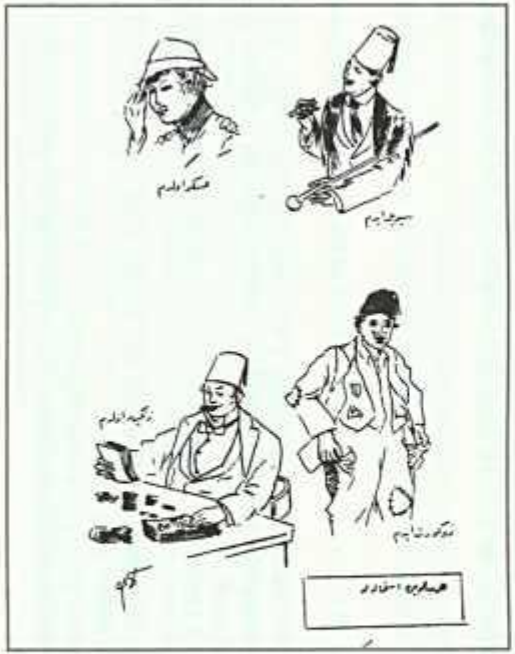
61 *Yarın* gazetesinin 20 Ocak 1336 / 1920 tarihli 2'nci sayısındaki "İntişarımızı tebrik lûtfunda bulunan *Ocak* refikimize tüm kalbimizle teşekkür ederiz" şeklindeki haberden gazetenin çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

62 Gazetenin 29 Mart 1336 / 1920 ile 19 Nisan 1336 / 1920 tarihleri arasında çıkan 1–4'üncü sayıları mevcuttur.

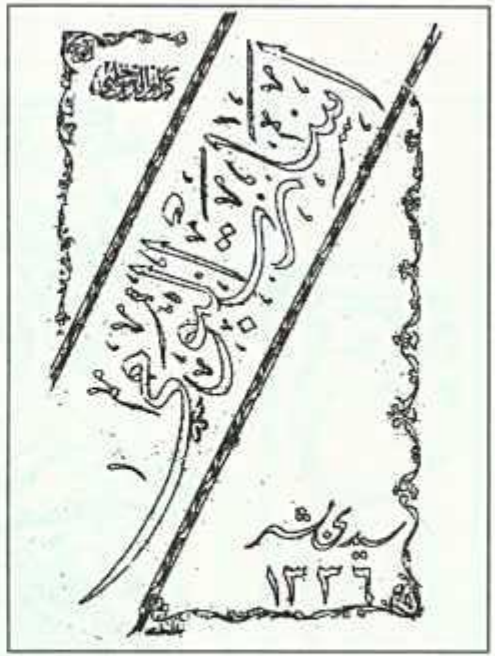
63 İlk sayısı görülemeyen gazetenin 10 Kânûn-ı sânî [Ocak] 1336 – 24 Nisan 1336 arasındaki 10–42 numaralı nüshaları mevcuttur.

64 *Türk Varlığı*'nın sadece 27–31'inci sayıları mevcuttur.

65 Gazetenin sadece 6'ncı sayısı görülebilmiştir. Başlık altında tarih-i tesisi 1 Nisan 1336 olarak belirtilmiştir.

İskenderiye – Seydibeşir Esir Kampı'nda hazırlanan *Esâret Albümü*'nden bazı sayfalar

بادیه

بوکون تورکلك ایچین نه یاپدق

نهایت !

Mısır Kuveysna Esir Kampı'nda çıkarılan *Bâdiye*'nin
2 Kânun-ı evvel 1335 / 1919 tarihli 34. sayısı

ایشیق

Işık gazetesinin 6 Temmuz 1335 / 1919 tarihli sayısı

Seydibeşir'den sonra en fazla gazetenin çıkarıldığı yer olan Kuveysna Kampı'nda ise altı gazetenin çıktığı görülmektedir. Siyasî yazıların ağırlık taşıdığı *Bâdiye* bu gazetelerin en mühimlerindendir. Gazetedeki yazıların çoğu Feridun Fikri ve Mehmed Nureddin imzalarını taşımaktadır. Gazetede özellikle Osmanlı Devleti'nin pâyidar olacağına inanan ve "Bugün Türklük için ne yaptık?" başlığı altında Türklük duygusunu vurgulayan yazılar çıkmıştır. "Ahval-i umumiye-i cihan" köşesinde ise Sofya, Paris, Londra, Viyana, Beyrut, Atina ve İstanbul'dan gelen haberler yer almaktadır. Çok fazla sayısını göremediğimiz ve ilk sayısının ne zaman çıktığını tespit edemediğimiz *Esâret* de bu kampta çıkarılan uzun ömürlü bir diğer yayın olmuştur.[66] Siyasî yazıların çokça bulunduğu bu gazetede Atina, Berlin, Paris ve İstanbul gibi çeşitli yerlerden gelen telgraflar da yer almaktadır. Tek sayısı görülebilen *Karikatür*[67] ve *Tıraş*[68] ile Tetebbû Matbaası'nda basıldığı belirtilen *Tetebbû*[69] Kuveysna'da yayınlanan diğer gazetelerdir.

Diğer bir kamp olan Turah'ta ise Ankara Milli Kütüphane'de 104 sayısı bulunan *Işık* ile *Kafes* adlı gazeteler çıkarılmıştır. *Işık* gazetesinin 1–95'inci sayıları Kahire–Turah'ta, 96–104'üncü sayıları ise İskenderiye Seydibeşir Kampı, pavyon 16/A'da yayınlanmıştır. 104'üncü sayının tarihi 7 Ocak 1336'dır. *Yarın* gazetesinin 9 Ocak 1336 tarihli sayısında ise *"Işık refikimiz Tan namı altında neşriyata kema-fissabık (geçmişte olduğu gibi) devam edecektir"* şeklinde bir not bulunmaktadır. Bundan anlaşıldığı kadarıyla Seydibeşir'de yayınlanan *Tan* bu gazetenin devamı niteliğini de taşımaktadır. *Kafes* ise edebî, ictimaî ve mizahî bir gazetedir. İdris Sabih tarafından, gazete ile aynı adı taşıyan matbaada basılan gazetenin ilk sayısı 1335 yılı Mart ayı başında yayınlanmıştır.

Zekazik Kampı'nda da 1335 / 1919 yılı başında *Garnizon* adlı bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Savaşın gidişatı ve sulh görüşmelerine sıkça yer veren, siyasî nitelikte yazıların ağırlıklı olduğu bu gazetenin çok fazla sayısına ulaşılamamıştır.[70] Yine aynı kampta çıkan *Kızıl Elma*[71] ise edebî ağırlıklı ve resimli bir gazetedir.

66 Görülebilen sayıları, 36, 59–60 ve 98'dir. 98'inci sayının tarihi 4 Kânûn-ı evvel [Aralık] 1335'/1919'dur.

67 Sadece 20 Teşrîn-i sânî 1335 tarihli 9'uncu sayısı görülebilmiştir.

68 İki sayfalık bu gazetenin sadece 25 Teşrîn-i evvel 1335 /1919 tarihli 9'uncu sayısı görülebilmiştir.

69 Bu gazetenin 1, 4 – 6'ıncı sayıları görülebilmiştir. Gazetede çeşitli konularda yazılar ve şiirler yer almaktadır.

70 Gazetenin 7, 41, 52, 55 ve 57'inci sayıları görülebilmiştir. Görülebilen bu sayılarda "Doktor Wilson ve Sulh Konferansı", "Rus Ahvali", "Berlin'de vaziyet", "Paris Konferansı", "Amerika Ordusu", "Yunanistan'ın zayiatı" gibi başlıkları taşıyan yazılar yer almaktadır.

71 Gazetenin 6 ve 7'inci sayıları görülebilmiştir.

Bu gazetelerin bazıları siyasî (*Esâret, Garnizon, Zincir* gibi) bazıları ise mizahî, edebî veya içtimaî (*Esâret Albümü, Kafes, Karikatür, Zincir* gibi) konulara ağırlık vermekle birlikte ortak özellikleri, Türklük fikrinin kuvvetle işlenmiş olmasıdır. Dünyada ve Osmanlı topraklarında meydana gelen gelişme ve değişmelere dair haberleri bu gazetelerden takip etmek de mümkündür.

Osmanlı saltanatı, San Remo Sulh Konferansı, Wilson Konferansı, İzmir'in işgali gibi haberlerden başka, esirlerin psikolojilerinin korunmasına yardımcı olmak için yazılan yazılar da gazetelerde yayınlanan haberlere örnek verilebilir.

Esir kamplarında hazırlanan bu gazetelerin nasıl ve hangi imkânlar çerçevesinde çıkarılabildiğine dair bilgi elde edilememiştir. Bu sebeple burada, daha çok *Yarın* gazetesinde çıkan haberlere dayanılarak, gazetenin çıkarıldığı Seydibeşir Esir Kampı'ndaki hayat şartları ile ilgili bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Daha sonraki tarihlerde yayınlanan bazı hatıratlarda kamplara dair kısa bilgiler varsa da buralarda esaret gazeteleri ve bunların çıkartılmasına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman kamplara dair hatıratlarda yer alan bilgiler ile gazetelerin birbirini doğrular nitelikte oldukları görülmektedir. Mesela 1335 [12 Mayıs 1919] tarihinde Mısır'daki esaret kamplarından biri olan Seydibeşir'de esir olarak bulunan bir subayın hatıratından bu kampla ilgili bazı bilgileri edinmemiz mümkün olmaktadır. Yazar hatıratında, yaşadıkları çadırların durumunu kısaca anlattıktan sonra kampın idaresi hakkında da kısaca bilgi vermekte ve kampın iaşe işlerinin bir müteahhide ihale edildiğini söylemektedir.[72] *Yarın* gazetesindeki bir haber de bunu doğrular niteliktedir ve hattâ bu müteahhidin (Lorenzo Efendi) gazetenin intişarına levazım tedariki hususunda her türlü teshilat ve sürati ibraz etmek suretiyle yardım ettiği de belirtilmektedir.[73]

Yine Seydibeşir Esir Kampı'nda esir olan İbrahim Sorguç, yayınlanan hatıralarında bu kampla ilgili dikkat çekici bilgiler vermektedir: *"Bulunduğumuz kampın tam adı, 'Seydibeşir Kuveysna 4 numaralı Osmanlı Üsera-yı Harbiye Kampı'dır. 16'ncı Tümen'in 48. Alayına mensup subayların çoğu bu kampta toplanmışlardı... Esir subaylar arasında muhtelif meslekten ve sanat dallarından anlayanların yönlendirdiği kurslar açıldı. Herkes can sıkıntısından geçiremediği vaktini arzu ettiği kurslara devam ederek kıymet-*

72 Asaf Tanrıkut, *Yemen notları*, Ankara 1965, s. 132.
73 *Yarın*, 6 Ocak 1336, sayı 2.

lendiriyordu. Ben de Fransızca ve musiki kurslarına devam ettim. Esaretten Antalya'ya döndüğüm vakit tercümanlık yapacak kadar Fransızca biliyordum. Türk fasıl musikisi ve şarkıları en hoşumuza giden kurslardı."[74] Daha sonra da görüleceği gibi bu kurslar hakkında gazetelerde ayrıntılı haberler yer almaktadır.

Aynı kampta bir süre esir olarak bulunan İzmir eski mebusu Ubeydullah Efendi de yayınlanan bir makalesinde Seydibeşir Kampı hakkında bazı bilgiler vermiştir. Ubeydullah Efendi bu kamptaki faaliyetleri ve hayat şartlarını da kısmen anlatmakta ama hazırlanan gazetelerden bahsetmemektedir[75]: *"Mücavir kamplarla aramızı tel örgüleri fasl ediyor (ayırıyor) ve bu tel örgüleri arasında teşekkül eden sokağa her gün sabahleyin gazeteci geliyor, Arapça, Fransızca, İngilizce Mısır ve İskenderiye gazeteleri getiriyor ve bize satıyordu. Herkes bu gazeteci vasıtasıyla istediği kitabı da getirtebiliyordu. Gazetelerin mühim havadisleriyle ajans telgrafları her gün muntazaman Türkçe'ye tercüme olunarak kulübün duvarındaki mahsus levhalara talik olunuyor (asılıyor) ve herkes bu suretle ahval-i âleme muttali oluyordu."* Buradan da anlaşıldığı gibi kampa yerli ve yabancı pek çok gazete ulaşmaktadır. Gazetelerde de bunu teyit eder nitelikte haberler görülmektedir.

'Esaret Gazeteleri'nde esirlerin kendi yazıları dışında, kampa dışarıdan gelen bu gazetelerdeki bazı haberler ile gelen mektuplar ve telgraflar vasıtasıyla edinilen haberler sıkça yer almaktadır. Kamplara dışarıdan gazetelerin ulaşmasının yanı sıra bu esaret gazetelerinin bir kısmının kamp dışına da dağıtılması oldukça dikkat çekicidir. Diğer taraftan İstanbul gazetelerinden alınan küçük haberler bu gazetelerin İstanbul'a ulaştığını hattâ takdirle karşılanarak teşvik edildiğini de ortaya koymaktadır.[76] Yine *İkdam*'da yayınlanan haberde 'esaret gazetesi' tabirinin kullanıldığı da görülmektedir.

Ancak şüphesiz bu gazetelerde yayınlanan haberlerde sansürün uygulanması, bir esir kampında hazırlanan gazeteler için de oldukça normaldir. Bu gazetelerde de açıkça belirtilmektedir. Meselâ *Yarın* gazetesinin ilk sa-

74 *Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un anıları İstiklâl Harbi hâtıratı*, Yay. Haz. Erdoğan Sorguç, 2. bs., İzmir 1996, s.49.

75 "Esaret Hayatından Bir Sahife", *Yeni Gün*, 7 Teşrin-i sani 1335/1919, sayı 231.

76 "16 Mart tarihli *İkdam*'dan-Mısır'da Seydibeşir karargâhında bulunan esirlerimizin *Yarın* unvanıyla haftada iki defa ve taş basmasıyla bir gazetecik neşr ettiklerini elimize geçen nüshalardan anladık. *Yarın* gazetesinin en son bize vasıl olan nüshası 3 Mart tarihlidir. Bu gazeteden öğrendiğimize göre Mısır'daki esirlerimizden bazıları bir temaşa heyeti de teşkil etmişler ve eserciklerle arkadaşlarının zevk-i bediilerini de okşamaya çalışmışlardır." *Yarın*, 13 Nisan [1]336, sayı 21.

yısında "Milliyetler Buhranı" adlı makalenin sansür edildiğinden yayınlanamadığı belirtilmektedir.

Esaret kamplarında çıkarılan bu gazetelerin ortak bir özellikleri de esir hayatı sırasında bu kamplarda sosyal hayatın da oldukça hareketli olarak devam ettiğini ortaya koymaları ve bunu teşvik etmeleridir. Bu hayat tarzına ayak uydurmayarak kamp içerisinde düzenlenen faaliyetlere katılmayanlar da gazetelerde açık olarak tenkit edilmektedir[77]:

> *Tel örgüler içinde bazı Türk kardeşlerim var ki, esaret günlerini yarınki meslek ve gayesi namına pek istifadesiz geçiriyorlar... Halbuki bizim gibi bütün varlığını erittikten sonra yılmamış bir milletin evladı için bomboş geçirilen bir gün değil bir saat bile ağlanacak zayiattandır... Hepimiz için esaret günlerini ele geçmez bir fırsat bilerek atılacağımız hayat mücadelesi namına azamî menfaat verecek şekilde kullanmak mecburiyeti vardır. Çalışmaya koyulurken çok defa ihmal ettiğimiz pek mühim bir noktayı hatırlatmak isterim: Esaret hayatımızdaki faaliyeti birçoklarımız muayyen bir maksat üzerinde toplayamıyoruz... Her Türk genci yarınki meslek vaziyetini şimdiden kestirerek bütün mesaisini emeline uzanabilmek için harcamalıdır. Buradan anayurda giderken aile ve milletine bir sanat, bir yabancı lisan, bir meslek getirenler eminim ki en hayırlı şahsiyetlerdir. Meslek ve irfan sahibi olmayan gençler mensup olduğu vatanda ateş böceği kadar bile ışık veremez.*

Görüldüğü gibi esir olarak geçirilen bu iki senelik zaman içerisinde vaktin boşa geçirilmemesi gerektiğini belirten Hâlid Rıfkı imzalı bu yazı, burada faydalı işlerle uğraşarak bir meslek edinmenin sırf kendileri için değil memleketleri için de faydalı olacağını, hattâ bunun bir zorunluluk olduğunu oldukça sert bir dille belirtmektedir. Bu yazının dikkat çeken bir diğer yönü şüphesiz, esir kamplarında bulunan bu insanların kendilerine olduğu kadar memleketlerine de faydalı olabilme isteğidir. Ayrıca millî duyguların canlı tutulması bir asker için uğrunda savaştığı birçok şeyi hatırlatacağından daha fazla önem taşımaktadır. Kamplarda hazırlanan yayınlarda özellikle vurgulanan konu şüphesiz ki milliyetçilik ve millet sevgisi olmuştur. Birçok gazetede bu konuda haberler çıkmış ve esirlerin memleket ve milletlerine olan bağları canlı tutulmaya çalışılmıştır.

En fazla yayının çıktığı kamp olan İskenderiye Seydibeşir Esir Kampı

77 Halid Rıfkı, "Nasıl çalışmalı?", *Yarın*, 13 Nisan [1]336, sayı 21.

hakkında bu yayınlar sayesinde oldukça fazla bilgi edinmek mümkün olabilmiştir. Esir Alman subayların da bulundurulduğu[78] bu kampta eğitim faaliyetlerinin de titizlikle sürdürüldüğü yine gazetelerden açık olarak anlaşılmaktadır. Kamplarda verilen kurslar arasında okuma yazma kursları da bulunmaktadır. Bu kurslarda okuma yazma öğrenenlere takdirnâmeler verilerek teşvik edildiği görülmektedir. Kamp içerisinde bu kurslar 'efrad mektebi' yani erler okulu olarak adlandırılmaktadırlar. Mekteplerini tamamlayanlara çeşitli mükâfatlar verildiği ve isimlerinin de gazetelerde neşredildiği görülmektedir. Ayrıca gazetelerde bu mekteplerden övgüyle bahsedilmektedir.

> *İkinci kampın okutucu heyeti geçen haftaki parlak merasimle milletimizin okumuşlar yekûnuna 13 tane efendi ilâve etti. Eski okutma usulüyle köyünde 5 senelik bir mektepten bile hiçbir şey kazanamayan Türk yavruları yeni usulün tesiriyle tel örgülerin içinde 3–4 aylık kısa bir zaman zarfında bilgisizliğin her türlü meş'um izlerini sürüp süpürecek kadar öğrendiler ve değiştiler... Millî varlığın kamplardaki efrad mektebi bu hakikatin en görünmek isteyen özellikleridir*[79].

Mükâfat törenlerinin bir diğeri de yine *Yarın* gazetesinde "Mesud bir gün" başlığı altında şöyle anlatılmaktadır:[80]

> *Geçen hafta millî varlık mekteplerinin hepimize inşirah verecek parlak bir mükâfat merasimine yeniden şahit olduk. Üçüncü kampın tiyatro binası müstesna günün en yüksek, en millî tezahüratına sahne olmuştur. Mektep müdürü muhterem Sabri Bey'in gayet nezih ifadelerinden sonra yeni efendilerin noksansız bir güzellik, beğenilmeye hak kazanmış bir kabiliyetle okudukları manzumeleri dinledik. Her birisinde ayrı ayrı bir istidat başka başka bir meziyet gözüken o çalışkan yavruları yalnız ellerimizle değil, kalplerimizin bütün kuvvetiyle de alkışladık. Karşımıza çıkan her efendinin simasında kendine güvenen bir cesaret, ifadelerinde bilgisinden kuvvet alan bir canlılık göze çarpıyordu... Masa başında dağıtılan mükâfatlarla, şehadetnâmeler efendilerin çehresinde yeni bir sevinç uyandı. Her birisi 3–4 aylık emeklerinin böyle zarif bir mükâfatla karşılandığını görerek mesut oluyorlardı...*

78 Erdoğan Sorguç, *aynı yer.*
79 *Yarın*, 16 Ocak 1336, sayı 5.
80 *Yarın*, 20 Ocak 1336, sayı 6.

Bu haberin hemen arkasından da şehadetnâme alanların isimleri listeler halinde verilmektedir. Yine *Yarın* gazetesinin 13'üncü sayısındaki bir haberde kamplardaki mevcut ve bunlardan mektebe devam edenlerin sayıları şu şekilde verilmektedir: A Kampı'nda efrad-ı bölük mevcudu 289, mektebe devam edenlerin sayısı 100; B Kampının efrad mevcudu 310, mektebe devam edenlerin sayısı 120; C Kampı'nın mevcudu 270, mektebe devam edenlerin sayısı ise 105'tir. Görüldüğü gibi kamplarda mektebe devam edenlerin sayısı oldukça yüksektir. Bu kursları tamamlayanlara ise mürekkepli kalem, jilet, gömlek, mendil, fanila, havlu gibi mükâfatlar verilmektedir.

Kampta yaşayanların aralarında kamp kıdemlisi seçtiği yine *Yarın*'ın 2'nci sayısındaki bir haberden anlaşılmaktadır.[81] Böylece kamplardaki esirlerin aralarında askerî hiyerarşiye uygun bir hayat düzeni kurdukları da görülmektedir.

Gazetelerde rastlanan dikkat çekici bir diğer nokta ise ilânlardır. *Yarın* gazetesinde içerideki hareketliği gösteren birçok ilâna rastlamak mümkündür. Kampta bulunan Maltalı bir İngilizce mualliminin iki ayda İngilizce konuşturup yazdıracağı[82]; müzik âletleri, dikiş makinesi, saat vs. tamir edilebileceği[83] veya D Kampı'ndaki ayakkabı imalathanesinde dayanıklı ve ucuz her çeşit ayakkabının Türk sanatçılar tarafından yapıldığı ve kullananları çok memnun kalacaklarının temin edildiği[84] haberlere rastlamak mümkün olmaktadır.

Yarın gazetesinde Türk toplumunun yüksek meziyetleri kadar bilgisizlik ve gayesizlik gibi dertleri de eleştirilmiş[85] bunun yanı sıra İstanbul'daki olaylar hakkında da çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Kampta teşkil ettirilen temsil grupları tarafından çeşitli oyunların sahnelendiği de anlaşılmaktadır. Özellikle *Yarın* gazetesinde hem bu oyunlara ilişkin yorumlara hem de sahneye konulacak oyunların ilânlarına rastlanmaktadır:

> *"Yakında C Kampı sahnesinde İbnü 'r-Refik Ahmed Nureddin Bey'in nezih ve şık son eserlerinden Gerdaniye Bûselik ve Üç Misli komedileri oyna-*

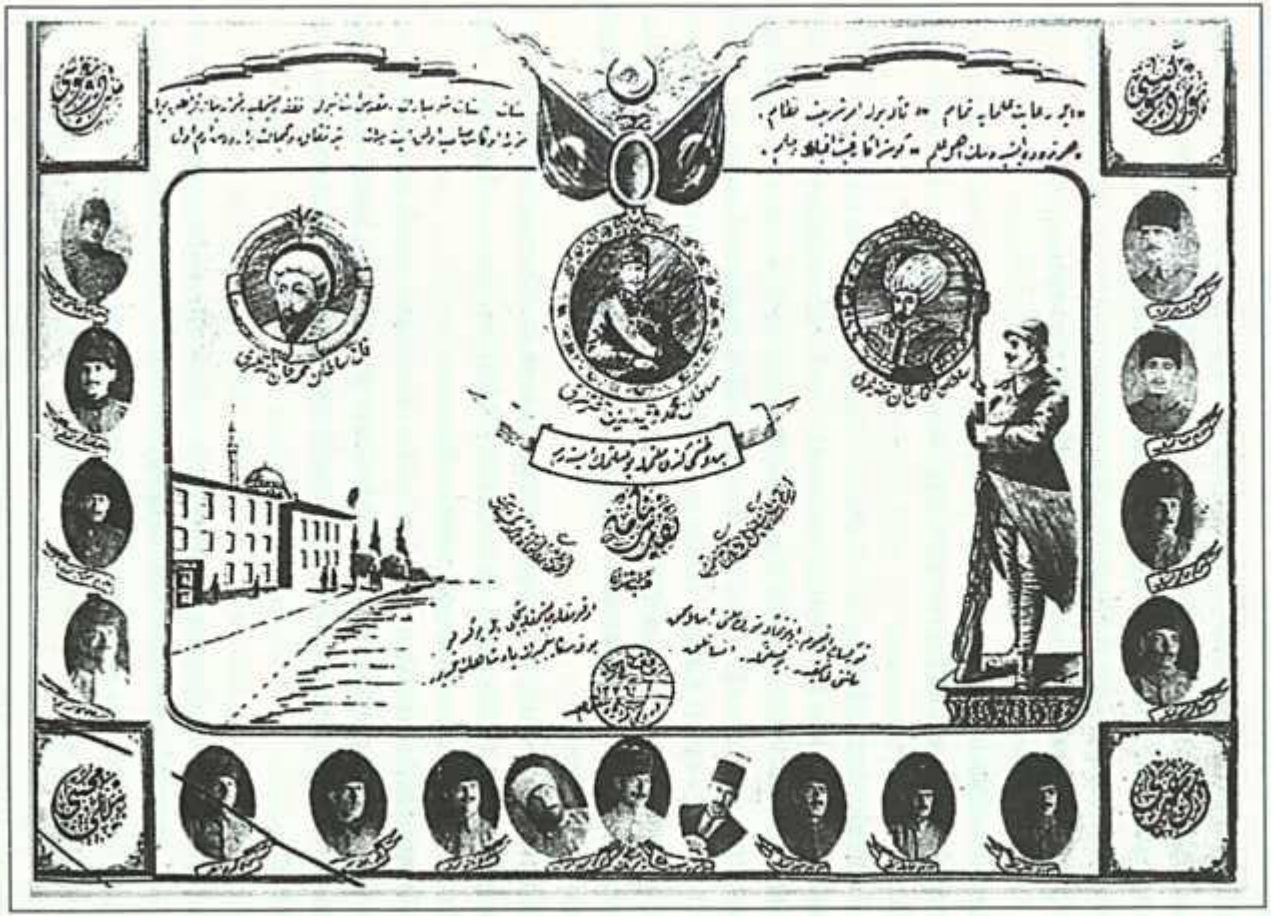
81 "Yeni kamp kıdemliliğini kabul buyuran 58'inci Fırka kumandanı Kaymakam Tevfik Beyefendi'yi tebrik ve kendilerine muvaffakiyetler dileriz", *Yarın*, sayı 2.

82 *Yarın*, 26 Mart 1336, sayı 19, s. 12.

83 *Yarın*, 13 Ocak 1336, sayı 4, s. 6.

84 *Yarın*, 13 Şubat 1336, sayı 11, s. 8.

85 Nazikoğullarından M. Namık, *Yarın*, sayı 1, 3'teki yazısının başlığı "İçtimaî Dertlerimiz: Bilgisizlik"tir.

Mısır'da Esir Kampı'nda okuma yazma öğrenenlere verilen belge

nacaktır. Karilerimize bu eğlenceli gecede bulunmayı tavsiye ederiz."[86]

"Evvelki gece A Kampı'nda bütün gönüllere mesud ümitler veren, bakanları hayretten hayrete düşüren gayet müstesna bir sahneye, en ince ayrıntılarla hazırlanmış bir temaşaya şahit olduk. Oraya giderken pek yavan, eksik hükümlerle dolu idik. Oradan dönerken yanlış hükümlerimiz baştan başa yenilenmiş, hayretle karışık bir sevince dönmüştü. Herkesle birlikte yürüyorduk ki tel örgülerle çevrilmiş, daracık bu sahalar içinde insan kudreti ancak bu kadar yapar. Turah'tan gelen bizler için evvelki geceyi gördükten sonra başka türlü düşünmek elimizden gelmez." [87]

Bu kısımdan anlaşılabileceği gibi Turah ve belki diğer kamplarda sosyal hayat, Seydibeşir'de olduğu kadar canlı değildi. Buna rağmen Kahire Turah'ta bulunan kampta da *Işık* adıyla çıkarılan gazetede bulunan bir ilân Turah'taki durum hakkında bir fikir verebilir: *"Çadırlı kampın gazino ve büfesi yeniden tanzim olunarak arkadaşların istirahatı her surette temin olunmaktadır. Şıra, karpuz, üzüm, kebap, yumurta ve saireler ehven fiyatla satılmaktadır."*[88] Yine bir başka haberden Seydibeşir'de birden fazla tiyatro grubu olduğu ve bunların ortak oyunlar sahneledikleri de anlaşılmaktadır.[89] Hattâ Ubeydullah Efendi'nin ifadelerinden bu kamptaki esirlerin oldukça başarılı bir şekilde Nâmık Kemâl'in *"Gülnihal"* adlı oyununu sahneledikleri[90] ve bu gibi eğlencelerden elde edilen gelirlerin de faydalı işler için kullanıldığı, mesela İzmir mazlumlarına gönderildiği anlaşılmaktadır.[91] Bunların dışında kampta İzmir muhacirleri için yardımlar toplanmış, yardım edenlerin isimleri gazetede yayınlanmış ve Karagün İdman Kulübü de çeşitli spor faaliyetleri düzenlemiştir.

Sosyal faaliyetlerdeki bu canlılığı ve kamp yöneticiler ile olan medenî münasebetleri diğer kamplarda çıkarılan dergilerde bu ölçüde bulmak ne yazık ki mümkün olmamaktadır. *Yarın* gazetesi bu bakımdan diğer yayınlardan farklı bir özellik taşımaktadır. *Yarın* ayrıca ilk sayısından 23'üncü sayısına kadar eksiksiz olarak ulaşabildiğimiz bir gazetedir.

Bütün bunlar göstermektedir ki; Mısır'da bulunan kamplarda hayat bütün canlılığıyla devam etmiştir. Esirler günlerini değerlendirmek, milli

86 *Yarın*, 6 Ocak 1336, sayı 2.
87 *Yarın*, 9 Ocak 336, sayı 3
88 *Işık*, 21/7/[13]35, sayı 49, s. 4.
89 *Yarın*, 12 Ocak 336, sayı 5.
90 "Esaret Hayatından Bir Sahife", *aynı yer.*
91 Cemalettin Taşkıran, *a.g.e.*, s.119.

heyecanı ve morallerini yüksek tutmak için çeşitli faaliyetler düzenlemişler, ancak kurdukları bu yeni düzen içinde dahi hep ülkeleri ve kendileri için faydalı olabilecek beceriler edinmeye uğraşmışlar ve hiçbir zaman esir olduklarını unutmamışlardır.

Oldukça hareketli siyasî gelişmelerin yaşandığı günlerde Mısır'da bulunan esir kamplarındaki bir grup insanın bakış açısının anlaşılması için de bu gazeteler son derece önemli kaynaklardır. Esaret gazeteleri Türk basın tarihi açısından olduğu gibi siyasî, fikrî ve sosyo-psikolojik yönlerden de incelenmeye değer, müstesna bilgi kaynaklarıdır. Ortak özellikleri esir kamplarında teksir olarak hazırlanmak ve millî duyguları canlı, maneviyatı yüksek tutmak olan bu gazeteler, esirlerin memleketlerine dönmesi ile sona ermişler ve Türkiye dışındaki Türkçe basının az bilinen bir sayfası da böylece kapanmıştır.

4. DÖRDÜNCÜ DÖNEM: CUMHURİYET'İN İLÂNINDAN SONRA ÇIKAN İKİ GAZETE: *MÜSÂVÂT* VE *MUHÂDENET*

1927 yılında, Mısır'da Türkçe yayınlar için farklı bir dönem başlamıştır. Mısır'daki Türkçe neşriyatın artık son dönemlerine gelindiğinde, gerek Mısır'da, gerekse Türkiye'deki ortam öncekinden çok farklıdır. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilân edilmesi, arkasından da Hilâfet'in ilgasıyla Türkiye'de sona eren ihtilaf, bundan böyle yurt dışında çıkarılan yayınlarla bir süre daha devam edecektir. Bu yayınlardan ikisi Kahire'de çıkartılan ve hedef kitleleri aynı, fakat amaçları farklı olan *Müsâvât* ve *Muhâdenet* gazeteleridir.

Müsâvât, 7 Şubat 1927'de Kahire'de, İzmirli Hâfız İsmail tarafından yayınlanmıştır. Hâfız İsmail, İttihatçıların İzmir'de çıkardığı bir gazetenin başyazarlığını yapmış, ancak daha sonra muhalefete geçmiştir. Bu defa, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne girerek onların yayın organı olan *Müsâvât*'ın başyazarlığını yapmıştır. İttihatçıların iktidara gelmesi ile de Mısır'a kaçmıştır. Mütarekeden sonra İstanbul'a dönüp Dâr el-Hikmet el-İslâmiyye Başkitâbetinde bulunmuş, İzmir'in işgalinden sonra yeniden Mısır'a kaçmıştır.[92]

Müsâvât'ın ilk sayısında yer alan "*Müsâvât* ve Mesleği" başlıklı yazıda gazete hakkında şu bilgiler verilmektedir: *"Müsâvât, ilk defa olarak 1911*

92 Nuray Mert, "Cumhuriyet'in ilk döneminde yurtdışında iki muhalefet yayını: *Yarın* ve *Müsâvat*", *Toplum ve Bilim*, 69 (Bahar 1996), s. 141.

مساوات

MUSSAWATE

Journale bimensuele Turc-Caire

İsmail Hâfız el-İzmirî'nin Kahire'de çıkardığı *Müsâvât*'ın 7 Şubat 1927 / 4 Şaban 1345'te çıkan ilk sayısının birinci sayfası

senesi nihayetlerine doğru İzmir'de intişar etti. Maksadı, Trablus Harbi üzerine kuvvetlenmiş olan muhalefeti ezmek, İttihad ve Terakki 'ye karşı koymak, Kânûn–ı Esâsî'nin vaat eylediği hürriyet, müsâvâtı vatandaşlar arasında neşr ve tesise çalışmak idi. Müsâvât, ikinci defa olarak 1918'de Kahire'de çıktı.[93] *Maksadı, tamamıyla zayi edilmiş, Alman, Bulgar safları yıkılmış, sulh taleplerı mükerreren reddedilmiş olan, o harb–i meş'ûmdan sulh–i münferid ile ve az zararla devleti kurtarmak, İngiltere, Fransa, İtalya tarafına geçerek Bolşevik Rusya aleyhine ananevi siyasete ircâ'a sa'y etmek idi. Kütüphane–i Umûmî'de mevcut nüshaları, bu sözümüzün ebedi birer şahid–i adilidir. Müsâvât, üçün-*

93 Aramalarımıza rağmen, ikinci tertibe ait herhangi bir sayıya rastlanmamıştır.

cü olarak yine Kahire'de ilmen, sınâaten , medeniyyeten bizi çok geçmiş olan bu münevver beldede çıkıyor. Maksadı, harb–i umumî arifesindeki vaziyetten bugünkü hali daha feci, daha vahim olan vatanın tahliyesine çalışmaktır...". Bundan sonra kullanılan şu ifade de dikkate değerdir:

"...Aynı zamanda Müsâvât'ın siyaset–i intişariyesi İngiltere – İslâm menafii esasâtına istinad nazariyesi üzerine olmalıdır. İslâm menafiini İngiltere menafiiyle ahenk kılarsak bundan her iki taraf müstefid olur. "

İstanbul Hükûmeti'ne karşı takındığı tavırla ortaya çıkan *Müsâvât* gazetesi, Cumhuriyet idaresini, iddia ettikleri gibi demokratik bir idare uygulamadığı ve manevî yönü çok ihmal ettiği için eleştirmiştir.[94] Devletin, milletin dinini elinden alarak Bolşevikleştirmek istediğini iddia eden gazete, Lâtin harflerinin kullanılmasına ve daha sonra da dilde yapılan değişikliklere şiddetle karşı çıkmıştır. Bu fikirler özellikle Hâfız İsmail imzalı yazılarda sıkça tekrarlanmaktadır.

"Kahire, İskenderiye, Suriye ve Amman'dan aldığımız müteaddid mektuplarda Müsâvâtımızın intişarı tebrik ve onun hiç olmazsa haftalık olarak çıkması taleb ediliyor..." ve *"Bağdad, Romanya, Bulgaristan abonmanları"* ifadelerinden gazetenin bu bölgelere de ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. *Müsâvât*'ta Hâfız İsmail, İbrahim Şakir Kıbrıslı, Mustafa Kâzım Sabri, M. İzzet, Cemal Nüzhet, Râsıd, Osman Ruhi, Dr. Selahaddin Ali, Ali Abdürrezzak, Mağmûm Surûri, Şeyh Hamid Kürdistanî, Mücahid, Manavoğlu imzalarıyla çeşitli yazılar yayınlanmıştır.

Türkiye'ye girmesi yasaklanan *Müsâvât* gazetesinde[95], Avrupa'da, İngiltere, Bulgaristan, Mısır ve İtalya'da yayınlanan çeşitli gazetelerle Türkiye'de yayınlanan *Milliyet, Son Saat, Vahdet, Hakimiyet–i Milliye, Cumhuriyet* gibi gazetelerden nakledilen haberlere de rastlanmaktadır.

Müsâvât ikinci sayısından itibaren "Son Mustafa" adlı, manzum ve Türkiye inkılâb–ı ahirini musavver[96] edebî bir tefrika yayınlamaya başlamış ve yazı dizisini 19'uncu sayıya kadar devam ettirmiştir. *Müsâvât*'ın kendisi gibi muhalif bir yayın olan ve İskeçe'de çıkan *Yarın* gazetesi dışında, Mısır'da çıkan ve Cumhuriyet taraftarı bir gazete olan *Muhâdenet* ile de arasında açık bir atışma vardır ve bu durum *Müsâvât*'ın sütunlarında yer bulmuştur.

94 Nuray Mert, *a.g.m.*, s. 141 vd.

95 *Müsâvât* gazetesinin T.C. vekiller heyetinin 20.3.1927 tarih ve 4931 sayılı kararnâmesi ile Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır. (Aydın Safa Akay, *Türkiye'de insan haklarının tarihi gelişimi 1919–1938* , Ankara : Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi 2004, s. 256.)

96 *Müsâvât*, 7 Şubat 1927, sayı 1, s. 3.

Resimli bir gazete olan *Müsâvât*'ın Mısır'da yayınlanmış olan bu üçüncü dönemine ait görülebilen son sayısı Ocak 1930 yılına ait olan 66'ncı sayıdır. Gazetenin bu tarihten sonra devam edip etmediğine dair bir bilgi ne yazık ki edinilememiştir.

Bu dönemin diğer önemli yayını, başlangıç tarihi itibarıyla aynı yıla ait olan *Muhâdenet* gazetesidir. *Muhâdenet*, 1927–1938 yılları arasında Kahire'de neşrolunan siyasî ve iktisadî bir gazetedir. Hüseyin Remzi Bey'in sahibi olduğu gazete, daha çok Cumhuriyet yanlısı yayınları ile öne çıkmıştır. "Cumhuriyetçi Türk gazetesi" , "Ne mutlu Türküm diyene" ve "Yurt dışında inkılâbın havasını teneffüs eden her Türk'ün müdafiidir. Gayemiz millet ve rejim için hayırlı ve faydalı olanı yapmaktır" ibareleriyle çizgisini belli eden *Muhâdenet* gazetesinin 3 Şubat 1928 tarihli 52'nci sayısında amacı şöyle anlatılmaktadır:

> *"Gerek muhtelif milletlerin gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin mübarek ve mesud inkılâbına ait birçok müfteriyatın (iftiralar) irtikab edildiği şu kardeş memlekette Türk camiasına ait bir gazetenin neşri ve Türkiye inkılâbı safahat-i hakikiyyesinin ifham (anlatmak) ve izahı düşünülmüş ve Muhâdenet'in çıkarılması takarrür etmişti. Türkiye ve Türkler aleyhinde muhtelif gazetelerde intişar eden ve yukarıdan aşağı en menfur bühtanlarla melî (dolu) bulunan makalelerden müteessir görünenler, bir Türk gazetesinin bulunmamasını noksan-ı azim telakki edenler bile Muhâdenet'in karar-ı neşri üzere yine cephe-i tahassüsat ve mütalaatı derhal değiştirdiler, en mutedil düşünenlerin, en yüksek vatanperverlik gösterenlerin kanaati 'Muhâdenet'in üç-beş nüshadan fazla devam-ı intişarı mümkün değildir. Binaenaleyh üç hafta haydi haydi üç ay sonra tatil-i neşriyata mahkum olmaktansa neşriyata başlamamak daha akilâne bir hareket olur' suretinde tebarüz ve tecelli ediyordu. Muhâdenet her müşkili göze alarak ve her gün biraz daha tekâmüle çalışarak ve Türklük aleyhine yazılan ve söylenen her şeye cevap vererek el-minetallahu intişar etti. İkinci seneye ait ruh-ı neşriyatımız tamamen birinci sene takib ettiğimiz meslekten mülhem olacaktır. Çünkü geçen bir sene zarfında Türk vatanında vukua gelen terakkiyat ve muvaffakiyat, birinci nüshamızda izah ve tespit ettiğimiz meslek-i neşriyatımızın ne kadar musîb (doğru) olduğunu göstermiştir. Birinci nüshamızda 'Türkiye'de vuku'a gelen ve her gün tarik-i tekâmülde mesud hatvelerle (adımlar) tevali ve terakki eden inkılâbı takdis ve mübarek intihabı icra ve idare edenlere karşı her namuslu Türk'ün duyacağı his, ancak bir hiss-i şükran ve ta'zim olmalıdır' cümleleriyle ifade edilmektedir."*

المحادثة

الحقيقة بنت البحث
حول أرشيف الصحف الأجنبية

الاتراك يناومون المطالعة
وصعوبات الوقاية منها

MUHADENET

Yine nümune sergisi

Gençler büyükleriniz siyasetle uğraşırken siz kafasızı ilim ve fazilet doldurunuz ...

Pamuk

Kahire'de çıkarılan *Muhâdenet* gazetesinin 17 Aralık 1930 tarihli 190. sayısının Türkçe ve Arapça ilk sayfaları

Mısır'a dair haberlerin de yer aldığı gazete, umumiyetle Arapça ve Türkçe olarak çıkarılmıştır. Ancak Arapça ve Türkçe olarak basılan aynı sayıların muhtevalarında bazı farklılıklar görülmektedir. Gazetenin haberleri hazırlanırken Mısır'da çıkan *el-Siyâse, el-Belağ, el-Ahram, el-Mukattam, Vâdî el-Nil* gazetelerinin yanı sıra Lübnan ve İzmir'de çıkan gazetelerden de istifade edilmiştir.

Muhâdenet, iki kardeş millet arasındaki münasebetleri artırmak ve kuvvetlendirmek gibi ehemmiyetli bir yol takip ettiğini belirterek[97], Mısırlılar'a dair en doğru haberleri verdiğini[98] ifade etmektedir. Ayrıca *Muhâdenet*'in yalnız hakikatin anlaşılması için çalışacağı ve Türk inkılâbında ve Türkiye Cumhuriyeti'nde iyiyi alkışlamaktan, yanlışları tenkit etmekten çekinmeyeceği belirtilmektedir.[99]

Muhâdenet'te Türk ve Mısırlı birçok yazarın yazıları çıkmıştır. Bunlardan bazıları: Ferid Vecdi Bey, Feridun İzzet, Rauf Yektâ Bey, M. H. Fâzıl, Avukat Fikri Abaza, Sadri Etem, Refik Ahmed, Mehmed Fuad Köse Mihalzâde, Köse Raif Paşazâde Fuad, Tahsin Uzer, İsmet Paşa, H. Tahsin, M. A. Hamza, Ahmed Halim, H. T. Tunç, F. Sarruf, Abdülvahhâb Azzam Bey, Dr. İsmail Şükrü, Remzi, F. R., Cenab Şehabeddin, Midhat Galanci, A. S., M. Cengiz Han ve Yekta Ragıp'tır.

Muhalif yayınlarından dolayı birçok defa Türkiye'ye sokulması men edilen *Müsâvât*'ın aksine *Muhâdenet*'in Türkiye'de de aboneleri bulunmakta ve bu gazete Türkiye'deki abonelerinin abone bedellerini hayır cemiyetlerine vermektedir. Ancak *Müsâvât*'ta rastlanan bir haber, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, taraftarı olan *Muhâdenet*'e karşı olan ilgi çekici tavrını ortaya koymaktadır. *Müsâvât*'ın 3 Ocak 1929 tarihli 45'inci sayısındaki haber şöyledir: *"Lâtin hurûfu kavaninine muhalefetle eskisi gibi Arab harfleriyle intişarda devam eden Muhâdenet yoldaşımızın bundan böyle Türkiye'ye idhal edilemeyeceği mustahberat-ı mahsusamızdır"*. Bundan sonra *Muhâdenet*'in Türkçe sayıları Lâtin alfabesi basılarak çıkarılmaya başlanmıştır. Gazetenin ismi, 20 Mayıs 1936 tarihli sayısından itibaren *Türkiye el-Cedîde* olmuştur. Bir dönem Türkçe kısmı çıkmayan sadece, Arapça olarak basılan gazetenin görülebilen 795–800 numaralı sayıları tekrar Türkçe–Arapça yayınlanmıştır. Bu sefer Türkçe kısım *Muhâdenet*, Arapça kısım ise *Türkiye el- Cedîde* adı ile çıkarılmıştır.

97 *Muhâdenet*, 9 Ocak 1933, sayı 344.
98 *Muhâdenet*, sayı 301.
99 *Muhâdenet*, 8 Ocak 1932, sayı 258–259.

Gazetede Mısır'a dair siyasî ve içtimaî haberler yer almakta, son sayfadaki "Türkiye haberleri" başlığı altında ise Türkiye'den haberler verilmektedir. Reklamın önemini hemen her sayısında vurgulayan *Muhâdenet*'te, "yalnız malının iyiliğine güvenme, reklam yap" ve "bir işte muvaffakiyet, yapılacak reklamla mütenasiptir" düsturunu savunduğundan olsa gerek, sayfaların alt kısımlarında "köylüyü yükselt, vatanın saadeti artar", "verginizi vaktiyle veriniz, vatan sevgisine alâmettir" ya da "sıhhatinizi sever misiniz? Taşdelen Suyu içiniz" gibi ikazlara ya da Türkiye ve Mısır'ı öven "Kardeş Mısır'ı tanımak Türklere bir borçtur", "Mısır Türkiye için en tabii ve faydalı bir mahreçtir", "İstanbul en güzel bir yaz şehridir", "En temiz su, en sıhhî hava İstanbul'dadır" şeklindeki cümlelere sıkça rastlanmaktadır.

Aynı dönemin bu iki gazetesi kendi sütunlarından inandıkları görüşlerini aktarırken, birbirlerine zıt görüşleri savundukları için bir münakaşa da yaşamışlardır. *Müsâvât* yeni Türkiye'nin hataları ve eksikleri olduğunu bazen hakarete vardıran şekilde iddia ederken, *Muhâdenet* Türkiye hükûmetini tenkit edici hiçbir yazı yayınlamadıklarını, çünkü bütün kararların ve icraatının doğru olduğunu[100] savunmaktadır.

5. BEŞİNCİ DÖNEM: İKİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE *CEPHE*

Mısır'da basıldığını tespit ettiğimiz son Türkçe süreli yayın olan *Cephe*, İkinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da basılmış bir mecmuadır. *Cephe*'nin birinci serisine ait ilk sayısı 15 Ocak 1943 tarihinde çıkarılmıştır. Gazeteyi 1943–1945 yılları arasında Türkiye'den Mısır'a giden ve bir süre orada yaşamış olan Suud Fehameddin Kemâlî Söylemezoğlu (1915–1982) çıkarmıştır. İlk seriye ait sayılarda bazı İngilizce ve Fransızca yazılar da yer almaktadır. İkinci seriden itibaren gazete yalnızca Türkçe çıkarılmıştır. İkinci serinin Ocak 1945 tarihli ilk sayısında gazete hakkında şöyle bir not vardır: *"Dünya olaylarını ve Müttefiklerin başarılarını sayfalarından zevkle takip ettiğiniz "Vanguard" [gazetesi], Türk Hükûmetinin müsaadesiyle, bu sayıdan itibaren tam Türkçe olarak çıkarılmaya başlanmıştır."* Yine aynı yerde belirtildiğine göre *Cephe*'nin esas hedeflerinden biri *"İngiltere ve Türkiye halklarının sosyal, kültürel ve sanat sahasındaki gelişme ve ilerlemelerini yekdiğerine tanıtmak ve böylece, Türk–İngiliz görüş ve anlayışına esas teşkil edecek karşılıklı tam bir tanışmanın kuvvetle yer almasına hizmet*

100 *Muhâdenet*, 8 Ocak 1932, sayı 258–259

Cephe Dergisi okuyucuları

etmektir." Cephe'de, Müttefiklere ait haberlerin dışında, moda, spor, sinema, ziraat, sağlık, teknoloji gibi konularda da çok sayıda yazı ve resim bulunmaktadır. Türkiye'den ve İngiltere'den birçok haberin yer aldığı dergide İngiliz taraftarı yayınlar yapıldığı da açık olarak görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra çıkan Nisan 1947 tarihli sayıda (IV/7) derginin artık Kahire'de yayınlanmasına son verileceği ve Londra'da daha mükemmel bir şekilde çıkarılacağı belirtilmektedir.

Mısır'da basılan son Türkçe süreli yayın olan *Cephe*'nin Kasım 1946 tarihli sayısı

X.
TÜRKÇE'DEN ARAPÇA'YA TERCÜME EDİLEREK BASILMIŞ OLAN KİTAPLAR

Matbaanın kurulmasından itibaren Mısır'da Türkçe kitapların yanı sıra çok sayıda Arapça kitap da basılmıştır. Bu kitapların bir kısmı Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilmiş eserlerdir. Bu çalışmada Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da basıldığı tespit edilen 204 kitabın künyesi bulunmaktadır.[1]

Mısır'da matbaanın kuruluşundan 1858 yılına kadar Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilip basılan eserlerin çoğunluğu vilayet bürokrasisi ve ordu için gerekli, idarî ve kanunî düzenlemeler ile askerî eğitim kitapları olmuştur. Uzunca bir süre, Arapça idarî ve kanunî metinler (kanunnâme, layiha, tertibnâme, nizamnâme...) Türkçe asılları ile birlikte, askerî eğitim kitapları ise ayrı ayrı basılmıştır.

İdarî kitapların çoğu esas itibariyle, Türkçe kaleme alınmış bürokrasi içi kitaplardır. Bu kanunî ve idârî metinlerin genellikle iki dilde birlikte basılmasının sebebi daha önce açıkladığımız üzere bürokrasinin de iki dilli olmasıdır. Bu durum, Türkçe Mısır'da bürokrasideki yerini koruduğu sürece devam etmiştir. Nitekim bu kitapların ilki 1243 [1828] yılında, *Akd el-mecâlis* ismi ile basılmış olan Meşveret Meclisi'nin Türkçe – Arapça zabıtları olmuştur.

Basılan kanunî ve idarî metinlerin tamamına yakını Mısır vilayetinin iç düzenlemeleri ile ilgilidir. Ancak *Tercümet kânunnâme el-sultânî* adı ile 1271/1854 yılında basılan kanunnâme, Osmanlı kanunnâmesinin Arapça'ya tercüme edilmiş şeklidir ve yine her iki dilde birlikte basılmıştır. Os-

1 Türkçe'den tercüme edilerek basılmış oldukları tespit edilen bu kitaplar, toplam 164 farklı künyeye ait 204 baskıdır.

manlı ticaret kanunnâmesi de yine Kahire'de Türkçe–Arapça olarak basılan bir eserdir (*el–Kavânîn el–ticâriyye: el–Sâdır bi tab'ihâ ve neşrihâ ve i'lânihâ el–evâmir el–aliyye el–sultâniyye bi sa'ir el–devle el–Osmâniyye*, 1860). 1885'te Türkçe *Maaş tertibnâmesi*, Arapça *Kanunnâme el–maaşat* adlı idarî ve kanunî düzenleme ise tespitlerimize göre Mısır'da iki dilli olarak baskısı yapılan son idarî nitelikli yayın olmuştur.

Askerliğe ait eserler ise genellikle Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya aktarılmışlardır. Askerî eğitim kitapların büyük kısmı, ordunun tabii olarak Mısırlı askerlerden oluşması sebebiyle, Arapça olarak basılmışlardır. Bu kitaplar her ne kadar Türkçe askerî terimler ile dolu olsalar da yerli askerî personelin anlayabilmesi için Arapça basılmaları yeterli olmuş ve bu sebeple de kitapların her iki dilde basılmasına gerek kalmamıştır. Çünkü kumandanlarla alâkalı olan kitaplar sadece Türkçe olarak basılmışlardır.

Bu dönemde Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilen kitaplar arasında Adrien–Marie Legendre'in geometriye ait bir eseri bulunmaktadır. *Eléments de géométrie* adlı Fransızca bu eser, Mısır Mühendishânesi'nde okutulmak üzere İbrahim Edhem Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek 1836'da basılmıştır. Daha sonra Türkçe'den Arapça'ya Muhammed İsmet Efendi tarafından tercüme edilen *Usûl el–hendese*'nin Arapça ilk baskısı 1839'da, ikinci baskısı 1865'te Mısır'da yapılmıştır.

Kahire'de fen bilimleriyle ilgili basılan diğer mühim tercümeler ise Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Türkçesi yine Mısır'da basılmış olan, zaman tayini ve takvimin ıslahı konusundaki *Riyâz el–Muhtâr mir'ât el–mîkât ve el–edvâr* ve *Islâh el–takvim* isimli önemli eserleridir. Bu kitaplar Kahire'de Mehmed Ali ailesine mensup Şefik Mansur Yeğen tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve ilk kitap 1889 yılında basılmıştır. *Islâh el–takvim* ise 1890 yılında Türkçesi ile aynı sayfada iki sütun halinde basılmıştır.

Türkçe'den Arapça'ya çevrilerek Mısır'da basıldığını tespit ettiğimiz kitaplar arasında Türk edebiyatına ait çok sayıda eser yer almaktadır. Bunların, eski hikâye tarzında olan birkaçı dışında, çoğunluğu Tanzimat sonrası Türk edebiyatına ait edebi eserlerin tercümelerinden oluşmaktadır. Geleneksel hikaye tarzına ait basıldığını tespit ettiğimiz ilk eser 1880'de basılan *Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebî el–Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el–acâ'ib ve şevârid el–garâ'ib* olmuştur. 1254 [1839]'te Mısır'da Türkçe olarak basılan bu hikâye, Murad Muhtar Efendi tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve Mısır'da dört kere yayınlanmıştır [1880, 1888, 1895 ve 1896]. Bir başka hikâye ise aslı Farsça olan *Marzubannâ-*

me'dir. Eseri, Farsça'dan Türkçe'ye Şeyhoğlu Saadeddin Mustafa tercüme etmiş, İbn Arabşah da bu tercümeyi genişletmiş ve Arapça olarak yeniden kaleme alınmıştır. Bu edisyonun Mısır'da basılma tarihi 1278 [1861]'dir.

Nasreddin Hoca'nın fıkra ve hikayeleri ise Kahire'de Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilip çok sayıda baskı yapan eserlerin başında gelmektedir. İlk baskısı 1864'te yapılan eserin daha sonraki tarihlerde farklı tercümeleri de yapılmıştır. Bu hikâyelerin Hikmet Şerif el-Trablusî tarafından yapılan tercümesinin tarihsiz bir baskısı dışında 1927, 1952 ve 1963'te yapılan üç baskısı daha tespit edilebilmiştir. Ancak ulaşamadığımız ve derleme dışı halk baskıları mevcut olan bu kitabın ilk baskısının tarihinden de anlaşıldığı gibi eser, Mısır'da matbaanın erken döneminden itibaren geniş halk kitlelerine ulaşma imkânı bulmuştur.

Mısır'da Türkçe'den tercüme edilerek basılan bir diğer hikaye kitabı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın[2] (ö. 1886) tercüme ettiği *el-Durr el-nesir fî el-nasîha ve el-tahzîr* adlı kitaptır (1291 [1874]).

Edebiyata ait basılmış olan eserler arasında modern Türk edebiyatından seçilen eserlerin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle Tanzimat edebiyatının iki büyük ismi, Ziya Paşa ile Nâmık Kemâl'in eserleri 1898'den itibaren Arapça'ya tercüme edilerek basılmıştır. Ziya Paşa'nın *Tercî-i bend*'inin Muhammed Beşir el-Halebî tarafından yapılan tercümesi 1898'de Türkçe metni ile birlikte Kahire'de basılırken, Nâmık Kemâl'in *Vatan yahut Silistre* adlı piyesinin Hüseyin Sukûtî tarafından yapılan tercümesi de aynı yıl İskenderiye'de basılmıştır. Nâmık Kemâl'in Kahire'de basılan bir diğer eseri ise Abdülaziz Emin el-Hancî tarafından tercüme edilmiş olan *Ahd el-feth* olmuştur. Bu eserin baskı tarihi belli değildir ancak kitabın sonunda Türk savaş ve siyâset alanındaki bazı meşhur kişilerin biyografileri yer almaktadır.

Abdülhak Hâmid'in *Tarık yahud Endülüs fethi* adlı piyesinin tercümesi ilk defa Fethi Azmi tarafından 1910'da, bu kitabın ikinci ve üçüncü baskıları da 1912 ve 1935 yıllarında yayınlanmıştır. Ancak aynı piyesin ikinci bir tercümesi 1959'da İbrahim Sabri tarafından yapılarak 'Dünya edebiyatından bin eser' adlı külliyattan yayınlanmıştır. İbrahim Sabri, Abdülhak Hâmid'in *İbni Musa yahud Zâtülcemâl* adlı piyesini de —*İbni Mûsâ ev Zât el-cemâl* adıyla— 1962'de aynı serinin bir eseri olarak Arapça'ya kazandırmıştır. İbrahim Sabri'nin Arapça'ya kazandırdığı Türk edebiyatına ait

2 Hüseyin Hüsnü için bkz. Cevat İzgi, "Gümülcineli Muhammed Oğlu Hüseyin Hüsnî Paşa", *Batı Trakya'nın Sesi*, sayı 6 (Eylül-Ekim 1988), s.32-33.

eserler arasında Cenab Şehabeddin'in *Evrâk-ı eyyâm* adlı eseri de bulunmaktadır. Arapçası *Evrâk el-eyyâm* adıyla 1960'ta yayınlanan bu kitapta Cenab Şehabeddin'in çeşitli makaleleri yer almaktadır. Bu eserlerden bir süre sonra, 1988 yılında, Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın, *Abdülhak Hâmid ve mülâhazât-ı felsefiyesi* adlı Türkçe eserinin Arapça tercümesi yayınlanmıştır. İbrahim Sabri'nin *el-Darîh: el-melhame el-şi'riyye el-kübrâ, li'l-şâ'ir el-a'zam Abdülhak Hâmid* adıyla tercüme ettiği ve 'Mukayeseli dünya edebiyatı şaheserleri' serisinden basılan bu kitapta Abdülhak Hâmid'in felsefe ile olan münasebeti ve felsefî şahsiyeti ele alınmakta ve mukayeseler yapılmaktadır.

Tanzimat edebiyatından yapılan bu tercümelerden sonra Mısır'da değişik dönemlerde Türk hikâye, roman, piyes ve şiirlerinden tercümeler yapılmış ve Arap dünyasının da bu edebiyatı tanıması sağlanmıştır. Milli edebiyatın en güzel örneklerinden Halide Edip Adıvar'ın *Ateşten gömlek* adlı romanı Muhibbiddin el-Hatib tarafından *Kamîs min nâr* adıyla (1923), Reşat Nuri Güntekin'in *Damga* adlı romanı ise *el-Vasme* adıyla Abdülaziz Emin el-Hancî tarafından (1927) tercüme edilerek yayınlanmışlardır. Bu tarihten sonra da Türk edebiyatından çeşitli romanlar basılmaya devam etmiştir. Bunlardan biri Refik Halid Karay'ın *Yezid'in kızı* adlı romanıdır. Bu kitap *Bintü Yezid* ismiyle tercüme edilmiş ve 1955'te Kahire'de basılmıştır. 1958 yılında ise Mebrure Sami'nin filme de çekilen *Leylaklar altında* romanı *Tahte zilâl "El-leylâk"* adıyla basılmıştır. Sonuncu roman ise Muazzez Tahsin Berkand'ın *Çamlar altında* isimli duygusal romanının *Sırr el-miyâh el-kırmızıyye* adıyla 1990 yılında basılmış olan tercümesidir.

Derlediğimiz listede Türkçe'den Arapça'ya tercüme edildiği belirtilen kitaplar arasında, Fransızca'dan Türkçe'ye Nâmık Kemâl, Türkçe'den Arapça'ya ise İbrahim Halil tarafından tercüme edildiği belirtilen üç kitap bulunmaktadır. *Surûf el-akdâr* (1925), *el-Ibnatân el-mefkudatân* (t.y.) ve *el-Likâ' ba'd el-şetât* (t.y.) adlı bu eserlere veya benzerlerine Nâmık Kemâl'in eserleri arasında rastlanmadığı gibi, kitap üzerinde de kitabın asıl yazarının kim olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Mısır'da modern Türk edebiyatını, Arap okuyuculara tanıtan iki hikaye antolojisinin yayınlandığı görülür. Bu antolojilerden birincisi 1934'te diğeri ise 1970'te yayınlanmıştır. Bunlardan ilki *Kısasun muhtâra min el-edeb el-Türkî: li tâife min udebâ' el-Etrâk* adıyla Halef Şevki el-Davudî tarafından hazırlanarak 1934'te Kahire'de basılmıştır. Bu kitabın ikinci baskısı yine Mısır'da 1936 yılında yayınlanmıştır. Diğer antoloji ise, Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından hazırlanmış ve o yıllarda Kahire'nin Türkiye

Büyükelçisi olan, rahmetli Semih Günver'in ilgisi neticesinde Mısır Kültür Bakanı Dr. Servet Ukaşa tarafından yazılan bir önsözle birlikte 1970'te basılmış olan *Min el-edeb el-Türkî el-hadîs: Muhtârât min el-kıssa el-kasîra* adlı kitaptır.[3]

Bu kitabın müellifi tarafından hazırlanan *Min el-edeb el-Türkî el-hadîs: Muhtârât min el-kıssa el-kasîra* adlı kitabın kapak sayfası (Kahire – 1970)

3 Mısır Kültür Bakanı Servet Ukaşa kitap için yazdığı takdim yazısında şöyle demektedir: "Bu kitabın iyi taraflarından biri, yazarın konuyu genel Türk tarihi hakkındaki bir özetle açmış olması, eski çağdan başlayarak İslâm dönemi ve nihayet yeni çağa kadar Türklerin edebî faaliyetlerini kısa da olsa ele almasıdır. Bu sayede Arap okuyucusu özelikle hikaye, roman ve tiyatro alanlarındaki yeni edebî türlerin ortaya çıkışında Türk edebiyatı ile Arap edebiyatının gelişmeleri arasındaki benzerlikleri fark edecektir."

Mısır'da Türk edebiyatından yapılan tercümeler arasında önemli yer işgal eden eserlerden bir diğeri Mehmed Akif Ersoy'un Kahire'de bulunduğu sırada, orada bastığı *Safahat*'ın yedinci kitabı olan *Gölgeler*'in tercümesidir. Mehmed Akif'e yönelik tenkitleriyle bilinen son Osmanlı şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri'nin *el-Zilâl* adı ile tercüme ettiği kitap, 1953'te Kahire'de basılmıştır.[4]

من آيات الأدب التركي

الظلال

من ديوان (صفحات) للشاعر التركي الكبير

محمد عاكف

نقله إلى العربية

إبراهيم صبري

مدرس بكلية الآداب بجامعة الاسكندرية

Safahat'ın yedinci kitabı olan *Gölgeler*'in Mısır'da basılan Arapça tercümesi *el-Zilâl* (Kahire – 1953)

4 İbrahim Sabri'nin, Mehmed Akif ile ilgili tenkitleri için bkz. şiirlerinin toplu halde bulunduğu *Mısır daneleri* adlı eser. Eserin fotokopisi IRCICA Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Hikâyetu hub, ev, Ferhâd ve Şîrîn (Kahire – 1969)

Son dönem Türk yazarlarından eserleri en fazla tercüme edilen kişi ise Nazım Hikmet olmuştur. Kitap halinde yayınlanan ilk eseri, *Ferhat ile Şirin, bir aşk masalı* adlı piyesinin 1969'da Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından yapılan tercümesi olmuştur. Kitapta, klasik edebiyatta Ferhat ile Şirin hikâyesi konusunda mukayeseli bir etüt de yer almaktadır. Bu tarihten önce de Nazım Hikmet'in Arapça'ya Türkçe'nin dışındaki dillerden birçok şiiri tercüme edilmiş ve değişik süreli yayınlarda yayınlanmıştır. *Ferhat ile Şirin* tercümesinin ardından basılan ikinci kitap Rusça'dan Mahir Asel tarafından tercüme edilen *Demokles'in kılıcı (Seyfü Demokles ve cevher el-kadıyye)* adlı piyestir. Bu eserin baskı tarihi 1971'dir. Yine aynı yıl Nazım Hikmet'-

in Fransızca'dan yapılan şiir tercümeleri Muhammed el-Buhari tarafından yayınlanmıştır. 1974 yılında ise *Ferhat ile Şirin*'in ikinci baskısı yapılmıştır. Nazım Hikmet'in başka eserlerinin tercümeleri daha sonraki yıllarda da basılmaya devam etmiştir.

İlk nesil Mısırlı Türkologlardan Dr. Hüseyin Mucîb el-Mısrî'nin Arapça'ya çevirdiği, Süleyman Çelebi'nin *Vesilet el-necât* adlı ünlü mevlidinin ayrı yeri bulunmaktadır. *el-Mevlîd el-şerîf: Manzûme li'l-şâ'ir el-Türkî el-kadîm* adı ile nazım olarak yapılan bu tercüme 1981'de Kahire'de basılmıştır.

Son yıllarda eserleri Arapça'ya tercüme edilerek basılan bir diğer mühim şair ise Necip Fâzıl Kısakürek olmuştur. Tercüme edilerek basılan ilk eseri *Bir adam yaratmak* isimli piyesinin tercümesi olan *Halk el-insân* olmuştur (1988). İkinci nesil Mısırlı Türkologlardan Dr. Muhammed Harb'in yaptığı bu tercümeden sonra, Necib Fazıl'ın Hazret-i Peygamber'in hayatını 63 levhada manzum olarak anlattığı *Dîvân el-selâm: Levhât min el-sîre el-mukaddese* adlı eseri, 1994 yılında Mısır'da basılmıştır. Bu eser Arapça'ya Abdürrezzak Berekât tarafından tercüme edilmiştir. Son dönem Türk şairlerinden Sezai Karakoç'un *Hızırla kırk saat* adlı şiir kitabının yine Abdürrezzak Berekât tarafından yapılan tercümesinin ise 1992'de *Dîvân erba'ûne sa'at maa el-Hıdır* adıyla basıldığı görülür.

Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilen eserler arasında konusu bakımından dikkat çekenlerden biri Türk mutfağı hakkında yazılmış en önemli eserlerden birisi olan *Melce' el-tabbâhîn*'dir. Mekteb-i Adliye-i Şahane hocalarından Muhammed Kâmil tarafından hazırlanan ve daha önce İstanbul'da Türkçe baskıları yapılmış olan (İstanbul 1260, 1273) kitabın Arapça ilk baskısı 1887'de yapılmıştır. Bu tercümenin, 1899 ve 1915 tarihlerinde ikinci ve üçüncü baskıları yine Kahire'de yapılmıştır. Türk mutfak zevkini, Türkler ve büyüyen Türkleşmiş aristokrasinin etkisi ile daha geniş halk kitlelerine, özellikle de büyük şehirlerde yaşayan, bu mutfağa ilgisi olan ve Arapça'dan başka lisan bilmeyenlere aktaran bu eserin son baskısının tarihi (1915), Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bağlarının koparıldığı 1914 yılının hemen sonrasına gelmektedir. Bu ise resmi hayatta olduğu gibi sosyal hayatta da Türk kültürünün etkisinin azalmaya başladığı bir tarihtir.

Mısır'da Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek basılan kitaplar arasında Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi devlet adamlarına ait hatıraların da önemli yer tuttuğu görülmektedir. Tespitlerimize göre Arapça'ya tercüme edilen ilk hatırat, kendisi de İttihad ve Terakki taraftarı olan Veliyüddin Yeken (Yeğen)'in Resneli Niyazi'nin *Hâtırât-ı Niyâzî yahud tarihçe-i inkılâb-ı kebir-i Osmaniden bir sahife* adlı hatıralarının tercümesi olmuştur.

Havâtıru Niyâzî ev sahîfa min târih el-inkılâb el-Osmânî el-kebîr adıyla basılan kitabın ilk baskısı 1904'te, ikinci baskısı 1909'da gerçekleşmiştir. Midhat Paşa'nın hatıralarının Yusuf Kemâl Hatâte tarafından yapılan tercümesi olan *Müzekkerâtu Midhat Paşa* ise 1913 ve 1917'de olmak üzere iki kere basılmıştır.

Yayınlanan hatıratlar arasında iki Osmanlı subayının Balkan ve Birinci Dünya savaşlarına ait anıları da yer almaktadır. Bunlardan ilki Yüzbaşı Ahmed Hamdi'nin Balkan Savaşı'ndaki hezimeti anlatan kitabıdır. Bu eser, Türkçesi 1913'te Kahire'de basılmış olan *Osmanlı ordusunun esbâb-ı mağlûbiyeti ve Arnavudlar* adlı eserin Muhibbiddin el-Hatib tarafından yapılan Arapça tercümesidir. İkinci hatırat ise Ali Fuad [Erden]'in Mısır cephesine yapılan hamle ile ilgili *Paris'den Tîh sahrasına* adlı eserinin 1922'de yayınlanan tercümesidir. Bu eser *el-Hamle el-Mısrıyye ev min Paris ila Sahrâ el-Tîyh* adıyla basılmıştır.

1923'te Cemal Paşa'nın hatıraları İngilizce edisyonundan Ali Ahmed Şükrü tarafından tercüme edilmiştir. 1925 yılında ise Mustafa Kemâl Paşa'nın hatıraları ve bazı konuşmaları, Abdülaziz Emin el-Hancî tarafından tercüme edilerek *Müzekkerâtu Mustafa Kemâl Paşa* adıyla basılmıştır. Son olarak ise Sultan II. Abdülhamid'in hatıraları Muhammed Harb tarafından tercüme edilerek *Müzekkerâtu el-Sultân Abdülhamid* ismiyle iki kere Arapça yayınlanmıştır (1978 ve 1985).

İstiklâl Savaşı'nın ardından bu savaşın Mısır'daki yansımaları ve Mustafa Kemâl Paşa'nın İslâm ve Şark dünyasında kahraman olarak görülmesi ve ona karşı büyük bir sevgi doğması neticesinde, Mustafa Kemâl'i konu alan ancak yazarı belli olmayan *Anadolu ve Şark kumandanı Mustafa Kemâl Paşa* adlı bir roman Arapça'ya tercüme edilmiştir. Mustafa Kemâl hakkındaki diğer bir kitap, Anadolu'daki savaşları 'Mustafa Kemâl Paşa'nın kendi ifadeleri' ile anlattığı belirtilen ve bir "edip" imzasıyla tercüme edilen 32 sayfalık kitaptır. Üçüncü kitap ise Muhammed Atiyye Ali tarafından derlenen Mustafa Kemâl ile yapılan röportajların bir tercümesidir. Kahire'de basıldıklarını tespit ettiğimiz bu üç eserin de baskı tarihleri üzerlerinde belirtilmemiş olduğu halde İstiklâl Savaşı sırasında veya hemen sonrasında basıldıkları açıktır.

Jön Türkler'e ait bazı eserlerin de Arapça'ya tercüme edilerek Kahire'de basıldıkları görülmektedir. Bunlar arasında Tunalı Hilmi Bey'in *Onuncu hutbe* adlı eserinin Emin Bey Antaki tarafından yapılan ve ilki 1899'da, ikincisi 1908'de basılan *el-Hutbet el-âşira* adlı tercümesi ile Ahmed Saib Bey'in Türkçesi de Kahire'de basılmış olan (1904 ve 1908) *Vak'a-i Sul-*

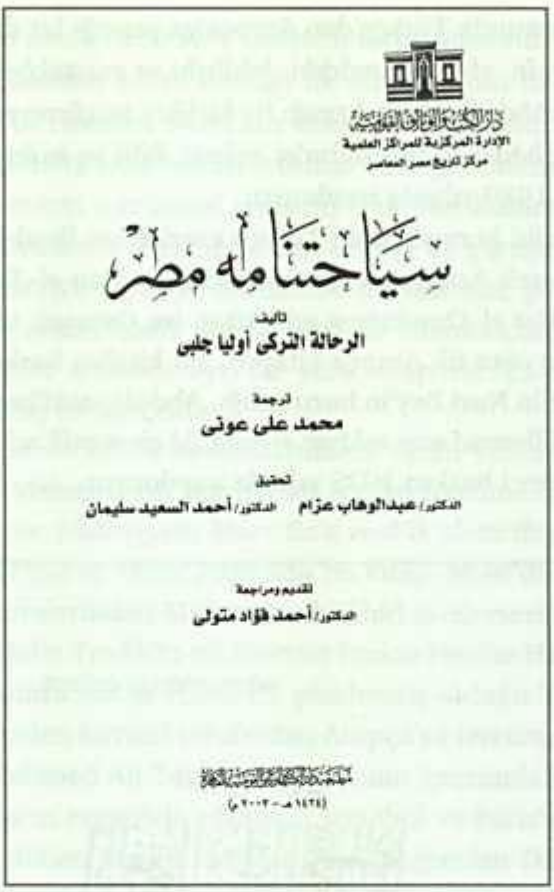
tan Abdülaziz adlı eserinin Muhammed Tevfik Cana tarafından yapılan ve 1901 ve 1903 yıllarında iki kere basılmış olan tercümesi, *Vak'at el-Sultân Abdülaziz* sayılabilir.

Cumhuriyet'in ilânından sonra, Mısır'da çıkarılan Cumhuriyet yanlısı *Muhâdenet* gazetesinin desteği ile 1934 yılında iki kitabın tercüme edildiği ve basıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki İsmet İnönü'nün sosyal ve siyasî konulardaki nutuk ve beyanatlarının tercümesi olan *İsmet Paşa: Hutabuhu ve akvâluhu el-siyâsiyye ve el-ictimâ'iyye*; ikincisi ise Rauf Yektâ Bey'in (1871–1935) Arap Musiki Kongresi üzerine olan görüşlerinin tercümesi olan *Mütâla'ât ve ârâ' havle mu'temer el-mûsikî el-Arabiyye* adlı kitaplardır.

Hatıratların dışında bazı Türkçe seyahatnâmeler de Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki Sâdık Paşa el-Müeyyid el-Azm'in (ö. 1911) Habeşistan tarihinden ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bu ülkenin durumundan bahseden eserinin tercümesidir. Cemil el-Azm (ö. 1933) bu eserin Arapça tercümesini *Ceridet el-İkbâl*'de yayınlamaya başlamıştır. Ancak eserin tercümesini yeğenleri Refik el-Azm ile Hakkı Bey el-Azm tamamlamışlar ve kitap 1326/1908'de *Rıhlet el-Habeşe* ismi ile Mısır'da yayınlanmıştır.[5]

Bu kitaptan kısa bir süre sonra bir başka seyahatnâme basılmıştır. Bu kitap Kerküklü Mehmed Mihrî Efendi'nin *Sudan seyahatnâmesi*'dir. Hıdivin ailesinden Prens Yusuf Kemâl ve İzzet Paşa'nın oğlu Kâzım Bey'le Mısır'dan Sudan'a yaptığı seyahatini anlattığı eserinin Türkçesi 1910'da İstanbul'da basılmıştır. Eserin, müellifin kendisi tarafından yapılan Arapça tercümesi ise *Rıhlet Mısr ve el-Sûdân* adıyla 1914'te Mısır'da basılmıştır.[6] Eserin sonunda Urâbî Paşa ayaklanmasının olayları yer almaktadır. Mısır'da basılan bir diğer seyahatnâme ise el-Safsafî Ahmed el-Mursî tarafından tercüme edilen Evliyâ Çelebi'nin seyahatnâmesinin *Hicaz seyahatnâmesi* kısmıdır. Bu kitap ise *el-Rıhlet el-Hicâziyye* ismiyle 1999'da basılmıştır. Yakın bir tarihte *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nin bir başka kısmının Arapça tercümesinin basıldığı görülmektedir. Bu kısım seyahatnâmenin Mısır'la ilgili onuncu cildinin tercümesidir. *Seyahatnâme Mısr* adı ile basılan kitabın tercüme edilmesi, 1940'lı yılların sonunda "Mısır Kitap Heyeti" tarafından Diyarbakır doğumlu olan Mehmed Ali Azmi'ye verilmiştir. O tarihten bu yana Abdülvahhâb Azzam, Ahmed el-Said Süleyman ve son olarak da Ahmed

5 Azmzâde Sadık el-Müeyyed ve eseri hakkında bilgi için bkz. *OCLT*, c.II, s.423–427, no. 312.
6 Mehmed Mihri ve eseri hakkında bilgi için bkz. *OCLT*, c.II, s.420–422, no. 309.

الإدارة المركزية للمراكز العلمية
مركز تاريخ مصر المعاصر

سياحتنامه مصر

تأليف
الرحالة التركي أوليا چلبي

ترجمة
محمد علي عوني

تحقيق
الدكتور/ عبدالوهاب عزام الدكتور/ أحمد السعيد سليمان

تقديم وترجمة
الدكتور/ أحمد فؤاد متولي

(١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م)

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatname* adlı kitabından yapılan *Seyahatnâme Mısr* adlı tercümenin iç kapağı (Kahire – 2003)

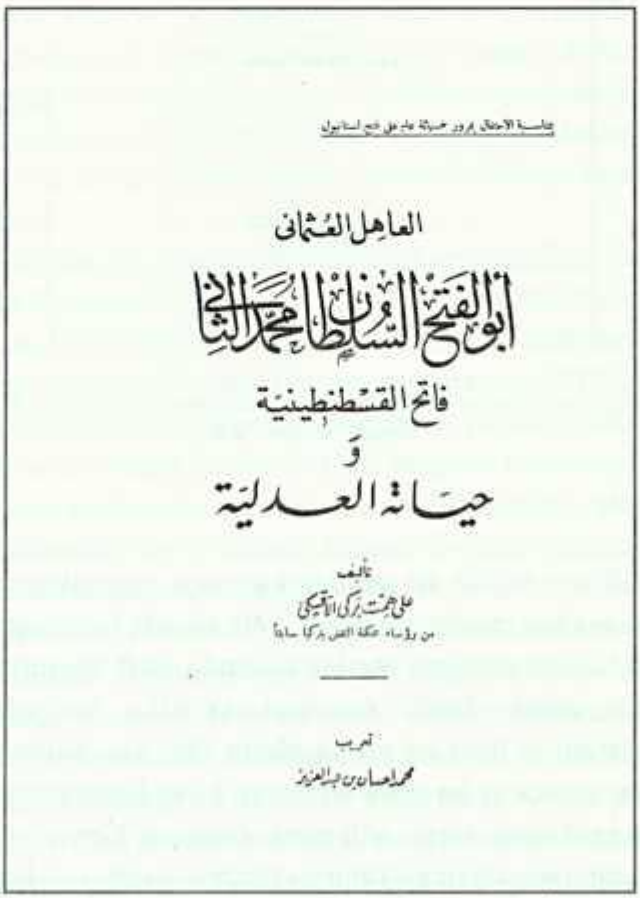
Fuad Mütevellî'nin tahkik ve tetkikleri sonucu tamamlanan metin Fuad Mütevellî'nin yazdığı takdim yazısı ile 2003 yılında basılmıştır.

Mısır'da basılan tercüme eserler arasında tarih araştırmalarının ayrı bir yer tuttuğu görülmektedir. Genel olarak İslâm, özel olarak da Türk ve Osmanlı tarihi ile ilgili bu tercümelerin ilki, Rus Türkolog Barthold'un, Rusça'dan Türkçe'ye tercüme edilen ve Fuad Köprülü'nün ilâveleri ile basılan *İslâm medeniyeti tarihi* adlı eseri olmuştur. Kahire'ye yerleşmiş bir Tatar bilim adamı olan Hamza Tahir'in *Târih el-hadâra el-İslâmiyye* adıyla yaptığı tercüme, 1942–1983 arasında beş defa basılmıştır.[7] Hamza Tahir'in,

7 Kitabın ikinci baskısına dair bilgiye ulaşılamamıştır.

İslâm tarihi konusunda Türkçe'den Arapça'ya yaptığı bir diğer tercüme ise *İttihâd el-muslimîn: el-İslâm mâdihi, hâdirihi ve müstakbelihi* adlı kitaptır. Hamza Tahir'in Abdülvahhâb Azzam ile birlikte tercüme ettiği kitap, Celâl Nuri İleri'nin *İttihâd-ı İslâm, İslâm'ın mâzisi, hâli ve istikbâli* adlı eserinin tercümesidir ve 1920 yılında basılmıştır.

Osmanlı tarihi konusundaki Türkçe eserlerden İbrahim el-Kukasî tarafından derlenerek Arapça'ya tercüme edilmiş olan *el-Tuhfet el-helîmiyye fî târih el-devlet el-Osmâniyye* adlı kitap ise Osmanlı tarihi konusunda Mısır'da basılmış olan ilk Arapça kitaptır. Bu kitabın baskı tarihi 1905'tir. 1914'te Celâleddin Nuri Bey'in hazırladığı, Abdülhamid'in saltanat dönemi hakkındaki *Abdülhamid min velâyet el-ahd ilâ el-menfâ* adlı kitap basılmıştır. Bu kitabın ikinci baskısı 1925 yılında yapılmıştır.

العاهل العثماني

أبو الفتح السلطان محمد الثاني

فاتح القسطنطينية

و

حياته العدلية

تأليف

علي همت بركي الأقحيصاري

من رؤساء محكمة النقض بتركيا سابقاً

تعريب

محمد احسان بن عبد العزيز

Ali Himmet Berkî'nin *İstanbul fâtihi Sultan Mehmed Han ve adalet hayatı* (İstanbul 1953) adlı eserinin Mehmed İhsan Efendi tarafından yapılan Arapça tercümesi (Kahire – 1953)

Bu tarihten sonra uzun süre Osmanlı tarihi hakkında tercüme bir eser basılmamıştır. Bundan sonra basılan ilk tercüme ise, modern Türk bilim adamlarından Ali Himmet Berkî'nin kaleme aldığı Fatih'in adlî hayatı ile ilgili eseridir. 1953'te İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebeti ile yayınlanan bu eserin tercümesi, yazarın o tarihte Kahire'de ziyaret ettiği dostu Yozgatlı müderris Mehmed İhsan Efendi ile görüşmesinin neticesinde gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl basılan bu tercümenin, gerek üstün Arapça üslubu, gerekse mütercimin yaptığı ilâveler bakımından, iki dil arasında yapılan tercümeler arasında ayrı bir yere sahip olduğu o dönemden beri hep söylenegelmiş bir gerçektir.

Hıdiv İsmail ve Tevfik zamanlarına ait tarihî vesikalar, Tevfik Paşa'nın oğlu Prens Mehmed Ali tarafından seçilip tercüme ettirilmiş ve 1948 yılında basılmıştır. *Hidiviyyetu Mısr: Ba'd vesâ'ik el-târihiyye 'an 'ahd sâkin el-cenân İsmâil Paşa ve Tevfik Paşa* adlı bu kitap, Mısır'da yerleşen son dönem Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından tercüme edilmiştir. Hıdiv Tevfik'in eşi Prenses Emine Necibe Hanım'ın (ö. 1931) oğlu Abbas'a (sonra Abbas Hilmi II) göndermiş olduğu Türkçe mektuplar da yine muhtemelen Kevserî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve 1947 yılında Prens Mehmed Ali Tevfik'in hatıratının içerisinde neşredilmiştir.

1950'li yılların ortasında eğitimini İstanbul ve Paris'te tamamladıktan sonra ülkesine dönen Mısırlı ilk nesil Türkologlardan Dr. Ahmed el-Said Süleyman'ın Türkçe'den tercüme ederek başlattığı bir seri ciddi yayının ilk ürünü, Barthold'un Orta Asya Türk tarihi hakkında verdiği konferansları bir araya toplayan *Târih el-Türk fî Asya el-Vustâ* adlı kitap olmuştur. Türkçe metinden yapılan tercümenin birinci baskısı 1956'da, ikinci baskısı ise 1958'de gerçekleştirilmiştir. Ahmed el-Said Süleyman'ın yaptığı ikinci önemli tercüme, Fuad Köprülü'nün *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* adlı eseridir. 1967 ve 1993'te iki baskısı yapılan bu eserden sonra Halil Edhem Eldem'in *Düvel-i İslâmiye* adlı eserini de bazı ilâveler ile tercüme edip *Târih el-düvel el-İslâmiyye ve mu'cem el-üser el-hâkime* adı ile 1972'de yayınlamıştır.

Avusturyalı Ottocar Schlechta-Wssehrd (el-Nemsevî)'nin (1825-1894) devletler hukuku hakkındaki mühim eserinin tercümesi de *Hukuk el-ümem* adı ile 1907'de Mısır'da basılmıştır. Bu kitap *Hukuk-ı milel* adı ile Viyana 1263-64 /1847'de Viyana'da, 1295/1878'de İstanbul'da yapılan baskısından Nevfal bin Nîmetullah Nevfal el-Trablusî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve ilk defa 1873'te Beyrut'ta basılmıştır.

Osmanlı devlet adamı, eğitimcisi ve tarihçisi Eyüp Sabri Paşa'nın (ö. 1890) 1782'de başlayıp onbeş yılda tamamladığı *Mir'ât el-Haremeyn* adlı

mühim eserinin bir kısmının Fuad Mütevellî ve el-Safsafî Ahmed el-Mursî tarafından yapılan ilâveli tercümesi Mısır'da Arapça olarak basılmış diğer bir mühim eserdir. Arap yarımadasının tarih ve coğrafyası hakkında bilgiler ihtiva eden *Mir'âtu cezîret el-Arab* adlı bu eser, 1983 ve 1999 yıllarında iki kere Mısır'da basılmıştır.

İkinci nesil Mısırlı Türkologlardan Dr. Muhammed Haridî, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi profesörlerinden, doktora hocası Prof. Kenan Akyüz'ün *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri* adlı eserini tercüme ederek 1982'de *Ma'âlim el-edeb el-Türkî el-hadîs* adıyla yayınlamıştır.

Bir sonraki nesle mensup Mısırlı Osmanlı tarihi araştırmacılarından, doktorasını rahmetli Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu hocanın yanında yapan üçüncü nesil Mısırlı Türkologlardan Dr. Seyyid Muhammed Seyyid'in Osmanlı tarihi ile ilgili araştırmaların tercümelerini ihtiva eden toplu eserinin yayınlanma tarihi ise 1996'dır. *Dirâsât fî el-tarih el-Osmânî* adlı eserde sırasıyla Halil İnalcık, İsmet Parmaksızoğlu, Mücteba İlgürel ve Kemal Karpat'ın makaleleri yer almaktadır.[8] Seyyid Muhammed Seyyid'in hazırladığı diğer Arapça kitap, Mustafa Öztürk, Şevki Nezihi Aykut ve kendisinin Osmanlı sikkeleri hakkındaki makalelerinin yer aldığı *el-Nukûd el-Osmâniyye* adlı kitap olmuştur. Bu kitabın baskı tarihi 2003'tür.

Son dönemde yayınlanmış bir diğer ciddi tercüme, Babürşah'ın hatıratıdır. Reşit Rahmeti Arat'ın Çağatayca'dan Türkiye Türkçesi'ne çevirdiği bu eseri Arapça'ya kazandıran, yine üçüncü nesil Mısırlı Türkologlardan ve eski öğrencilerimizden olan Dr. Macide Mahluf olmuştur. *Vekâyi Babur'un hatıratı* (Ankara 1943) adlı eserden tercüme edilmiş olan *Târih Bâbürşâh – Vekâ'i Fergâna* adlı kitap 2002 yılında basılmıştır.

Mim Kemâl Öke'nin *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin meselesi* adlı eserinin *el-Sultan Abdülhamid el-Sânî beyn el-Sahyûniyye ve el-müşkile el-Filistiniyye* isimli tercümesinin yayınlanma tarihi ise 1992'dir. Kitap, İsmail Sadıklar tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Erzincan mebusu Aziz Sâmih İlter'in *Şimâlî Afrika'da Türkler* adlı kitabının Abdüsselam Edhem tarafından yapılan Arapça tercümesi ise *el-Etrâk el-Osmâniyyûn fî Afrikiyya el-Şimâliyye* adı ile 1991'de yayınlanmıştır.

Son devir Osmanlı ulemâsından ve Mısır kadısı olan Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi'nin de birçok eseri Türkçe'den tercüme edilerek

8 *İslam Ansiklopedisi*'nin "Türkler" maddesinin Osmanlılar kısmında yer alan makalelerin tercümesinden oluşan kitapta adı geçen müelliflerin şu makaleleri yer almaktadır: Halil İnalcık, "Başlangıçtan XVI. Asrın sonuna kadar"; İsmet Parmaksızoğlu, "XVII. Yüzyıl"; Mücteba İlgürel," XVIII. Yüzyıl" ve Kemal Karpat,"19-20. Yüzyıl„.

Mısır'da basılmıştır. Mısır İstinaf Mahkemesi müsteşarı Kasım Emin Bey'in kadınların serbestleşmesi (*Tahrir el-mer'e*) konusundaki eserine reddiye olarak yazdığı *el-İhticâb* ile siyaset-i şeriyye ile ilgili çeşitli konuları İslâm tarihinden bazı örneklerle ele aldığı *el-Siyâset el-şer'iyye fî hukuk el-râ'î ve sa'âdet el-ra'iyye* isimli kitapları 1900'de Arapça'ya tercüme edilerek basılmıştır. 1902'de ise Cemâleddin Efendi'ye ait üç risale derlenerek *Asâru Cemâleddin* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu üç eser de Mısır'da ikamet eden ve bundan önce de sıkça bahsedilen Adanalı Yusuf Sâmih Asmaî tarafından tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır.

Bu kitapların dışında Mısırlı bir hanım yazarın da kitaplarının Türkçe'den tercüme edilerek basıldıkları görülür. Hıdiv Abbas Hilmi'nin İngilizler tarafından azledilmesi ile yerine getirilen Sultan Hüseyin Kâmil'in kızı olan Prenses Kadriye Hüseyin (1888–1955)'in, orijinalleri Türkçe olan bazı eserleri Arapça'ya tercüme edilerek 1920–1924 yılları arasında basılmışlardır. Bu çalışma esnasında Kadriye Hüseyin'in bu şekilde basılmış olan altı kitabı tespit edilmiştir. Hatıra ve hislerini edebî bir dil ile kaleme döken Prenses Kadriye Hüseyin'in eserlerinden beş tanesi Abdülaziz Emin el-Hancî, bir tanesi ise Mustafa Abdürezzak tarafından Arapça'ya tercüme edilmişlerdir.

Mısır'da basılan tercüme eserler arasında, Sadrazam Ahmed İzzet [Furgaç] Paşa'nın (1864–1937) din-bilim ilişkisi konusunda *Din ve fen* adıyla Türkçe kaleme aldığı eserinin yukarıda adı geçen Hamza Tahir tarafından yapılmış olan tercümesinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Eser kaleme alındığında Türkiye'de basılması uygun görülmediğinden Kahire'ye gönderilmiş ve orada Arapça'ya çevrilerek basılmıştır (1367 [1948]).

Kahire'de Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilip basıldığı tespit edilen kitaplar arasında on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Türkçe'nin öneminin halen devam ettiğini gösteren bir kitap Abdullah Fikri Paşa'nın bazı ilâvelerle tercüme ettiği *el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fî el-memleket el-bâtıniyye* adlı eserdir. Abdullah Fikri Paşa, Mehmed Ali Paşa döneminde yetişmiş Mısırlı bir subayın oğlu olarak babasının görev yaptığı Mekke'de doğmuştur (1834). Abdullah Fikri tahsiline klasik tarzda Ezher'de başlamış, daha sonra 'Kethüdalık Dîvânı'ndan (Mart 1851) başlayarak Mısır bürokrasisinde üst görevlere kadar yükselmiş ve 1882 yılı başında Maarif Nâzırı olmuştur. Türkçe'yi çok ileri derecede öğrendiğinden bu bilgisi ile idarenin Türkçe kalemlerindeki görevleri esnasında dikkat çekmiş, Hıdiv İsmail Paşa'nın İstanbul'a yaptığı ziyaretlerinde ona refakat etmiştir. Ayrıca Hıdiv'in çocukları Tevfik, Hüseyin ve Hasan ile yeğenleri İbrahim ve

el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fi el-memleket el-bâtiniyye adlı eseri hazırlayan Abdullah Fikri Paşa

Tosun'a Türkçe ve Farsça hocalığı yapmıştır. Mehmed Ali Paşa döneminde yetişmiş Mısırlı bir subayın oğlu olarak, Maarif ve bayındırlık bakanlıklarında da bulunan Abdullah Fikri Paşa daha sonraki tarihlerde 'Mısır Milli Kütüphanesi' olacak olan Kütüphane-i Hıdiviyye'nin de kurucuları arasındadır (1870).[9]

Türkçe eserlerden tercüme ve adaptasyon yolu ile Arapça yayınladığı *el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fi el-memleket el-bâtıniyye* (1290 / 1873)

9 Abdullah Fikri Paşa'nın hayatı için bkz. J. Jomier, "Fikri, Abdullah Paşa", *EI²*, c. II, s.892; Ali Mübarek Paşa, *el-Hitat el-tevfikiyye el-cedide li Mısr el-Kahire*, c.2, Kahire: el-Hey'e el-Mısriyye el-`amme li'l-kitab, 1982, s. 162-174 ve Muhammed Abdülgani Hasan, *Abdullah Fikri*, Kahire: Mektebe Mısır, [t.y.].

adlı bir eseri bulunmaktadır. Abdullah Fikri Paşa, kitabının giriş kısmında Türkçe'den çevirdiğini ifade ettiği bu kitabın asıl adının *el-Memleket el-bâtıniyye* olduğunu belirtmektedir. Yaptığımız araştırmada Türkçe'de basılmış bu isimli bir metne rastlanmamıştır. Ancak Abdullah Fikri Paşa yine kitabının girişinde, Hilâfet makamı olan İstanbul'a yapmış olduğu değişik ziyaretleri esnasında bu ad ile bir eser gördüğünü ve bunun bazı yabancı dillerden Türkçe'ye çevrilmiş olduğunu ifade etmektedir. Abdullah Fikri Paşa'nın eseri, düz tercüme yerine bazı ilâveler ile Arap edebiyatının *makame* türünde edebî ve süslü bir dil ile yazılmıştır. Klasik Arap şiirinden örneklerin de ilâve edildiği bu eserin ilk baskısı hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte ikinci baskısının 1290 / 1873 yılında ve 31 sayfa olarak Kahire'de yapıldığı tespit edilmiştir.

Din-siyaset bağlamında Kahire'de Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek basılan önemli bir metin göze çarpmaktadır. Bu metin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin saltanatın ilgası üzerine aldığı kararın tercümesidir. Bu eserin Türkçe ismi *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 tarihinde münakid ikinci ictimaında Hilâfetin mahiyet-i şer'iyesi hakkında Adliye vekili Seyyid Bey tarafından irad olunan nutuk*'tur. 1924'te Abdülgani Senî tarafından yapılan tercümesi ise *el-Hilâfe ve sultat el-ümme* adı ile Arapça olarak basılmıştır.

Son yıllarda Mısır'da, basılan kitaplar arasında Said Nursî'ye ait çok sayıda kitabın da bulunduğu görülmektedir. Arapça ilk baskıları İstanbul veya Irak'ta yapılmış olan bu kitapların mütercimi İhsan Kasım el-Sâlihî'dir. Kitaplar, 1983 ile 2003 yılları arasında basılmıştır.

Yine son dönemde Türkçe'den yapılan tercümeler arasında Iraklı tarihçi ve yazar Orhan Muhammed Ali'nin Türkçe'den tercüme ettiği bazı kitaplar yer alır. Bunlardan biri Şemseddin Akbölük'ün kitabıdır. Daha önce farklı yerlerde basılan Darwin ve 'Evrim Teorisi' hakkındaki bu kitap Kahire'de 1986'da basılmıştır. Aynı yıl Orhan Muhammed Ali'nin tercüme ettiği bir kitap daha basılmıştır. Bu kitap Haluk Nurbaki'nin *İnsan ve hayat* adlı kitabın tercümesi olan *el-İnsân ve mu'cîzet el-hayât*'tır. Diğer iki kitap ise Ümit Şimşek'in telif ettiği *Atom* isimli kitabın *el-Zerre tusebbihullah* (1995) adlı tercümesi ve *Kâinatın doğuşu: big bang* adlı kitabın tercümesi olan *el-İnficâr el-kebîr ev mevlid el-kevn* (2003/1423) isimli kitaplardır.

Okuyucularımızın bu kitapta yer alan listeyi incelediklerinde daha ayrıntılı şekilde görebilecekleri gibi, buraya kadar olan kısımda Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek basılan kitaplar üzerine genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Türkçe'den Arapça'ya olan tercüme hareketi

değişik safhalardan geçerek bu güne gelmiştir. Bu aynı zamanda Mısır'da, Türk–Arap ilişkilerinin gelişmesini de göstermektedir. Bu ikili ilişkiler, iç bir ilgi ve ihtimam ile on dokuzuncu asırda yerli bir kültürün unsuru olmasından başlayıp yirminci asrın başlarında Türk–Osmanlı kültürünün Mısır aynasından yansımasına ve yirminci yüzyılın ikinci yarısında Mısırlılar'ın akademik ilgi ve kültürüne katılmalarına kadar uzanmaktadır. Burada kısaca ele aldığımız genel değerlendirmeleri kavrayabilmek için kitabın diğer bahislerinde geçen müellifler, mütercimler ve tercümelerin hangi şartlarda yapıldığı hakkında serpiştirilen bilgileri göz önünde bulundurmak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA TÜRKÇE KİTAP BASIMI

I.
MISIR'DA MATBAACILIĞIN BAŞLAMASI

1. BASILAN İLK TÜRKÇE KİTAPLAR

1517 yılında Osmanlı yönetimi altına giren Mısır'da bilinen ilk basımevi Yahudiler tarafından kurulmuştur. Dört nesildir matbaacılıkla uğraşan bir aileden gelen Gershom B. Eliezer Soncine, İstanbul'dan getirdiği matbaa âletleriyle, *Ref'at ha–Talmud* ve *Pitron Halamat* adlarında iki kitabı 1557'de Kahire'de basmış ve baskı faaliyetlerini 1562 yılına kadar sürdürmüştür. Mısır'da basılmış çeşitli kitaplar olduğu belirtilmesine rağmen, 1740 yılında Abraham B. Moses Yatom tarafından kurulan ikinci Yahudi matbaasına kadar kurulan matbaa ve basılan kitaplar hakkında kesin bir kayıt yoktur. Abraham B. Moses Matbaası'nda *Hok le–Yisrael* adında bir kitap basıldığı bilinmektedir.[1]

Mısır'da Arap harfli basımın ise Fransız işgali sırasında, Napolyon tarafından getirilen basımeviyle başladığı kabul edilmektedir. Mısır'daki ilk matbaanın kurucuları Fransız işgali sırasında Mısır'a gelen profesyonel matbaacı Marc Aurel (doğ. 1775) ile Doğu dillerinde metinler basan Fransız bir Oryantalist olan Jean Joseph Marcel (doğ. 1776)'dir. Amiral gemisinde (Orient) taşınan matbaada Jean Joseph Marcel tarafından basılan, 21–22 Haziran 1798 tarihli bildiri, Mısır'da Arap harfleriyle basılmış ilk metindir. Bu Arapça bildiri, Napolyon adına Mısır ahalisine hitaben kaleme alınmış, propaganda niteliğinde bir metindir. Fransızların, üç yıl süren işgalleri sırasında Mısır'da faaliyet gösteren ilk matbaa Jean Joseph Marcel'in İskenderiye'de kurduğu "Imprimerie Orientale et Française" olmuştur. Bu

1 Abraham Yaari, "Hebrew printing in Cairo", *Encyclopaedia Judaica*, c. V, s. 31.

matbaa kısa bir süre sonra (Ocak 1799) Kahire'ye taşınmıştır. Bu sırada "Imprimerie Nationale de Caire" adını alan bu matbaada iki idareci, üç musahhih ve on sekiz matbaacı çalışmaktadır. Kahire'deki diğer matbaa ise Marc Aurel'in sahip olduğu "Imprimerie de Marc Aurel" adlı matbaadır. Fransızlar bu matbaalarda Fransızca, İtalyanca, Yunanca, Türkçe ve Arapça, çoğu askerî ve idarî amaçlı yirmiden fazla kitap yayınlamışlardır.[2] Bu kitaplardan, içerisinde Türkçe metinler bulunanlar şunlardır:

— J.J. Marcel, *Alphabet Arabe, Turc et Persan a l'Usage de l'Imprimerie Orientale et Française*.– İskenderiye: Imprimerie Orientale et Française, 1798.

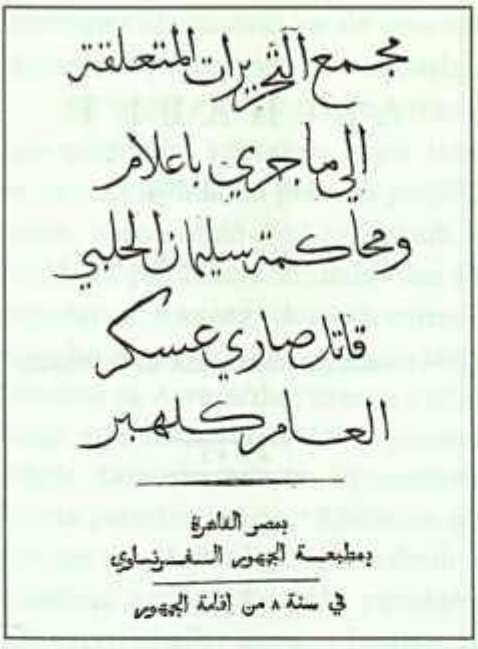
Bu kitap, matbaada kullanılan Arapça, Türkçe ve Farsça harfleri gösteren cetvellerden oluşmaktadır. Toplam 16 sayfadır.

— *França sergerdelerinden Kleber ismiyle meşhur sergerdenin katili olan Süleyman nam Halebî hakkında vuku' bulan fahs ve teftiş ve hükm-i şer'i havi evrakın mecma'ıdır*.– Kahire: França Cumhuru'nun basmasındandır, 1214 [1800]

Napolyon'un Mısır'dan ayrılmasından sonra başkomutan olan Jean Baptiste Kléber'in (1753–1800) Kahire'de Süleyman el-Halebî isimli bir kişi tarafından öldürülmesi ve bunun sonrasında katilin yargılanmasını anlatan bu kitap, Türkçe, Arapça, Fransızca'dır. Kitabın Türkçe kısmı 128, Arapça kısmı 85, Fransızca kısmı ise 47 sayfadır. Eserin sonunda 500 nüsha olarak basıldığı belirtilmektedir. Bu kitap herhangi bir şüpheye mahal bırakmadan Mısır'da basılan 'ilk Türkçe kitap'tır.

Adı geçen basımevlerinde iki de Fransızca gazete basılmıştır. Mısır'da yayınlanan ilk gazete olan *La Courier de l'Egypte*'in basımına 29 Ağustos 1798'de Imprimerie de Marc Aurel'de başlanmıştır. 116 sayısı çıkan gazetenin 31–116'ncı sayıları Imprimerie Nationale'de basılmıştır. İlk sayısı 1 Ekim 1798'de çıkan *La Décade Egyptienne* ise her on günde bir yayınlanmış-

2 Bu dönemde kurulan matbaalar ve basılan kitaplar için bkz.: Tevfik Iskarius, "Tarih el-Tıbaa", *Hilâl* 2 (22, 1913/1937), s. 109; Salaheddine Boustany, *The Press during the French expedition in Egypt 1798–*, 2.ed., Cairo: Al-Arab Bookshop, 1954; Dagmar Glass – Geoffrey Roper, "The Printing of Arabic books in the Arab world", *Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter: a catalogue and companion to the exhibition*, ed. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper, Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002, s. 182–183.

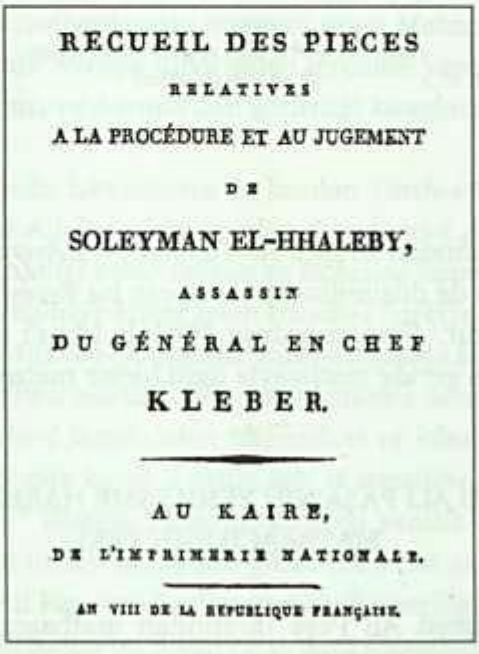
فرانچه سركرده لرندن
قلبه بر
اسميله مشهور سركرده نك
قاتلى اولان سليمان نام حلبى حقنده
وقوع بولان فحص وتفتيش وحكم شرعى
حاوى اوراقك مجموعيدر ٭

٭ مصر قاهره ده
٭ فرانچه جمهوريتك باسمه سنه ده ٭

٭ فرانچه جمهوريتك سكز سنه سنه ده ٭

مجموع التحريرات المتعلقة
الى ماجري باعلام
ومحاكمة سليمان الحلبي
قاتل صاري عسكر
العام كليبر

بمصر القاهرة
بمطبعة الجمهور الفرنساوي
في سنة ٨ من اقامة الجمهور

RECUEIL DES PIECES

RELATIVES

A LA PROCÉDURE ET AU JUGEMENT

DE

SOLEYMAN EL-HHALEBY,

ASSASSIN

DU GÉNÉRAL EN CHEF

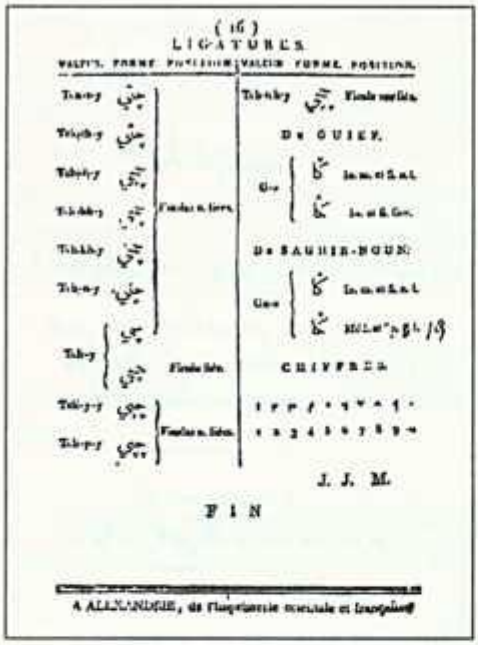
KLEBER.

AU KAIRE,

DE L'IMPRIMERIE NATIONALE.

AN VIII DE LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE.

França sergerdelerinden Kleber ismiyle meşhur sergerdenin katili olan Süleyman nam Halebî hakkında vuku' bulan fahs ve teftiş ve hükm-i şer'i havi evrakın mecma'ıdır
adlı kitabın Türkçe, Arapça ve Fransızca iç kapakları

(16)

LIGATURES.

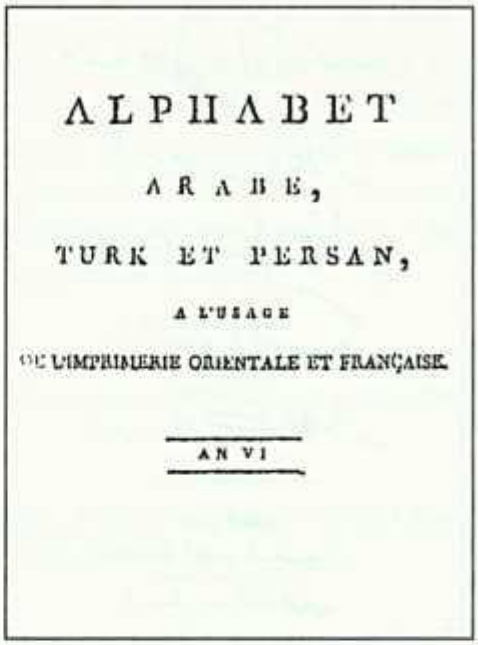
DE GUIEV.

DE SAGHIR-BOUN.

CHIFFRES.

J. J. M.

FIN

ALPHABET

ARABE,

TURK ET PERSAN,

A L'USAGE

DE L'IMPRIMERIE ORIENTALE ET FRANÇAISE.

AN VI

Alphabet arabe, turk et persan; a l'usage
ilk ve son sayfaları

tır. Fransızlar tarafından Arapça *Al–Tanbeeh* = *L'Avertissement* adında bir gazete çıkarılması da düşünülmüştür. Ancak bu gazetenin çıkıp çıkmadığı konusu tartışmalıdır.[3] Fransız ordusu 1801'de Mısır'ı terk etmek mecburiyetinde kaldığında geride matbaayla ilgili hiçbir malzeme bırakmamıştır.

2. MEHMED ALİ PAŞA'NIN YENİLEŞME HAREKETİ İÇİNDE MATBAACILIĞIN YERİ

Mısır'da Mehmed Ali Paşa tarafından matbaanın kurulması, onun Avrupa orduları tarzında güçlü bir ordu kurma hususunda yürüttüğü çok yönlü kalkınma hamlelerinin bir unsuru olarak başlamış ve gelişmiştir. Her ne kadar kurulan matbaanın kullanımı, münhasıran askerî amaçlarla sınırlı kalmamış ve görüleceği gibi çok yönlü eğitim ve kültürel hizmetlerin ana

3 Salaheddine Boustany, *a.g.e.*, s. 16–28.

kaynağını oluşturmuş ise de esas itibarıyla askerî eğitim ihtiyacının karşılanması düşüncesi matbaanın başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Mehmed Ali Paşa, bir taraftan askerî bakımdan Mısır'ı güçlendirmek için çalışmalar yaparken, diğer taraftan da eğitim, tarım, sanayi, ticaret ve ekonomik alanda pek çok yenilikler yapmaya başlamıştır. Yaşadığı dönemi, Avrupa'daki ilmî ve teknik gelişmeleri, İstanbul'da uygulanmaya başlanan yenilikleri farkında olan Mehmed Ali, Mısır'da ilk modernleşme adımlarını atmıştır. Gerçekleştirmek istediği yenilikler için eğitilmiş uzman bir kadroya ihtiyaç duyan Mehmed Ali, bunu sağlamak için Mısır'a, İstanbul ve Avrupa'dan uzman kişiler getirmiş, bunun yanı sıra belli konularda eğitilmeleri için, 1809 yılından itibaren Avrupa'ya öğrenci göndermiştir. Dönüşlerinde bu öğrencilerin bilgi ve tecrübelerinden çok yönlü olarak yararlanılmıştır.[4] Eğitim ve öğretimin önemine inanan Mehmed Ali, Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerin dönüşünü beklemeden, getirttiği uzmanların yardımıyla, 1816 yılından itibaren Batı tarzında eğitim ve öğretim veren okullar açmaya başlamıştır. Kaynak kitap eksikliğini ve bunları gidermede tercüme faaliyetlerinin önemini bilen Mehmed Ali Paşa, açmış olduğu dil okullarında Avrupa dillerinden tercüme yapabilecek öğrenciler yetiştirmeyi amaçlamış ve Avrupa'dan getirttiği kitapların tercüme edilmesini sağlamıştır.

1249/1833 yılında İskenderiye'de basılan *Târih–i İtalya*[5] adlı kitabın önsözünde Mehmed Ali Paşa için yazılan "*... düvel–i Avrupa usulü üzere evvela mu'allem [eğitilmiş] asker tanzim ve techizine himmet, sâniyen [ikinci olarak] asakir–i merkûmeye lâzım gelen edevât–ı harbiye imâli için tophane ve tüfenkhane ve baruthane ve fabrikalar icad ve inşasına bezl–i mıknet [bütün gücüyle], salisen [üçüncü olarak] tâlim ve ta'allüm–i askere bi–hasebi'l–vakt [o devre göre] mesabe–i farzda olan tâlimnâme ve kânunnâme ve fünûn–ı muharebeye dair nice nice kütüb–i nefise tab' ve temsiline sarf–ı define–i mukadderât buyurub ...*" ibaresi, Paşa'nın giriştiği yenilik hareketlerinin sistemli bir düşüncenin ürünü olduğunu göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Mehmed Ali Paşa'nın başlatmış olduğu yenilik hareketinin nirengi noktalarını ve matbaanın bu düşünce sistemi içerisindeki yerini gösteren bu ifadeye göre yeniliğin asıl hedefi ve itici gücü Avrupa orduları tarzında eğitilmiş modern bir ordu kurmaktır. Bu ordu için gerekli olan çeşitli as-

4 J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the history of education in modern Egypt*, London: Luzac and Co., [1935], s. 106.

5 Carlo G. [Botta], *Tarih–i İtalya I*, çeviren Aziz ve Hasan Efendi, İskenderiye: Matbaa Saray el–İskenderiye, 1249/1833, s. 1.

kerî malzeme, silah ve mühimmatı üretecek fabrikalar ve ordunun eğitimi ve modernleşme hareketinin diğer yönleri için gerekli bilgileri sağlayacak olan kitaplar ile askerî ve sivil idarenin ihtiyacı olan kanun, yönetmelik ve sair mevzuatı herkese ulaştıracak olan matbaanın kurulmasını da bu modern ordunun kurulması planları içinde mütalaa etmek gerekir. 1815'te Nizam-ı Cedid adıyla düzenli bir ordu kurma çalışmalarından netice alamayan Mehmed Ali, Sudanlı ve kendisine sadık memluklardan yeni bir ordu kurmayı planlamış ve bu arada Nikola Masabki adında bir Suriyeli'yi üç genç ile birlikte, kuracağı matbaanın teknik kadrosunu oluşturmak için eğitim görmeye, İtalya'nın Milano şehrine göndermiştir. Matbaacılık sanatını öğrendikten sonra Mısır'a dönen Nikola Masabki ve arkadaşları, Mehmed Ali'nin itimat ettiği adamlarından olan Osman Nureddin'in (Sakabaşızâde) emrinde İtalya'dan getirilen üç baskı makinesi ve orada dökülen Arap ve Lâtin harfleri ile Bulak Matbaası'nın nüvesini oluşturmuşlardır.

İbrahim Müteferrika tarafından 1727'de İstanbul'da kurulan ilk Osmanlı matbaasından yaklaşık yüz yıl sonra Mısır'da, devlet eliyle kurulan matbaa, sürekliliği ve Mısır'da matbaa geleneğini oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar Fransızlar Mısır'ı işgalleri sırasında burada matbaa kurmuş olsalar da bu matbaalar kısa ömürlü olmuş ve işgal kuvvetlerinin amaçlarına uygun ve sınırlı şekilde hareket ettikleri için kalıcı etkiler bırakmamıştır.

Mehmed Ali Paşa döneminde, Bulak Matbaası'nın yanı sıra sayıları sekize ulaşan resmî matbaa kurulmuş fakat, bu matbaalar kalıcılıkları ve bastıkları eserlerin önemi açısından Bulak Matbaası'nın gücüne ulaşamamıştır. Kurulan bu matbaalardan sadece Dîvân el-Cihâdiyye ve İskenderiye'deki Saray el-İskenderiye matbaalarının Türkçe kitap bastığı görülmektedir.

Yukarıda işaret ettiğimiz üzere Mehmed Ali Paşa'nın matbaa kurması onun, modernleşme planının bir unsuru olarak tasarlandığından matbaanın kurulacağı yerin de valinin idaresi altında kurulan diğer sanayi kolları ile aynı yerde olması tabiidir. Pamuk, keten, çuha fabrikaları, çit basmahanesi, dökümhane, tersane ve kâğıthane gibi değişik endüstri faaliyetlerinin bulunduğu Kahire'nin kuzeybatısında, Nil'in kıyısında olan Bulak sanayi sitesi, bu matbaa için de bir kuruluş sahası olarak görülmüştür. Mühendishâne'nin de yer aldığı Bulak, matbaanın da kurulması ve gelişmesi için uygun bir yer teşkil ettiği gibi, bir süre sonra değişik isimler ile anılacak bu matbaanın isminin bir parçası haline gelecek ve 'Bulak Matbaası' adı Arap harfli matbaacılık tarihinde önemli bir şöhrete sahip olacaktır.

II.
BULAK MATBAASI VE TÜRKÇE KİTAP BASIMI

1. BULAK MATBAASI'NIN KURULUŞU

Bulak Matbaası'nın bina olarak inşa edildiği, baskı âletlerinin yerleştirildiği, baskı faaliyetlerinin başladığı ve ilk kitabın basıldığı tarihlerin birbirinden farklı olması, matbaanın kurulma tarihinin de farklı şekillerde gösterilmesine yol açmıştır. Bu sebeple, bu hususları birbirlerinden ayrı olarak ele almak gerekmektedir. Bulak Matbaası'nın ilk defa nerede ve hangi tarihte kurulduğuna dair değişik görüşler öne sürülmektedir.[1]

Bulak'ta matbaa için inşa edilen binanın ana kapısı üzerine yerleştirilen Türkçe kitabede şu beyitler bulunmaktadır:[2]

Bulak Matbaası'nın Türkçe kitabesi

1 Bulak Matbaası'nın kuruluş tarihi ile ilgili tartışma için bkz. Ebu'l-futuh Rıdvan, *Tarih Matbaat Bulak*, Kahire 1953, s.43–50. Kurulduğu yer konusunda ise bkz. *aynı eser*, s. 73–75.

2 110 x 55 cm ebadındaki üç beyitlik Türkçe kitabe "Mef'ûlü/ fâilâtü/ mefâîlü/ fâilün" vezniyle yazılmıştır. Kitabe için bkz. Halil Sabat, *Tarih el-Tıbba fî el-Şark el-Arabî*, 2. bs., Cairo: Dâr el-Maarif, 1966, s.147 ve Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e*, s.46.

Hâlâ hıdiv-i Mısr Muhammed Ali vezir *Ol nâmdâr-ı devlet u dîn sâhibü'l-mineh*
Âsâr-ı bî-hisâbına zamm eyledi dahî *Yapdırdı işbu matbaayı böyle pür ferah*
Hâtif Sa'id'e söyledi târih-i tâmını *Dârü't-tıba'adır hünerin masdarı esahh*

Bu kitabenin üçüncü beytinin ikinci mısraından, matbaanın inşasının ebced hesabıyla 1235 (1819–20)'te tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Bulak'ta basılan ilk kitap olarak tespit ettiğimiz ve baskısı 1238 [1822 Aralık ayı ortasında] tarihinde tamamlanan *Vesâyânâme-i seferiyye* adlı kitabın son sayfasında *"Mahrûsa-i Mısr iskelesi olan Bulak'ta inşa buyurulan Darü't-Tıba'a'da"* basıldığı kaydedilmiştir.

Matbaayı kuruluşunda, Mehmed Ali Paşa tarafından matbaa eğitimi için, 1815'te İtalya'ya gönderilen ve baskı âletlerinin satın alınması, kurulması, bakımı ve tamirinin yanı sıra matbaacıların eğitiminden de sorumlu olan Suriyeli Nikola (Nicholas) el-Masabki işletmiştir. İtalya'dan satın alınan üç baskı makinesi 1 Eylül 1821'den itibaren kurulmaya başlanmıştır. Matbaanın Arapça, Türkçe, Yunanca ve İtalyanca olan hurufatı Milano'da yaptırılmış, gerekli olan mürekkep ve kâğıt gibi malzemeler ise Leghorn ve Trieste'den satın alınmıştır.

Mehmed Ali Paşa, müfettiş olarak [8 Safer 1237/4 Kasım 1821 – Temmuz 1824] tayin ettiği Türk asıllı Mısır Mühendishânesi nâzırı Osman Nureddin aracılığıyla başlangıçtan itibaren matbaayı ve yayınlanacak eserleri yakından takip etmiştir.[3]

Bir süre burada faaliyet göstermeye devam eden matbaa 1829 yılında Tersane yakınında başka bir yere taşınmış ve matbaanın faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine 1831'de beş makine daha alınarak baskı makinelerinin sayısı sekize yükseltilmiştir.

Matbaa kurulduğu sırada ve sonrasında burada kaç kişinin çalıştığına dair elimizde ayrıntılı bilgi ve istatistikler olmamakla birlikte bu konudaki ilk bilgileri, 1822 yılında matbaayı ziyaret eden İtalyan seyyah G.B. Brocchi[4] vermektedir. Brocchi ziyareti sırasında matbaanın dört aydan bu yana faaliyet gösterdiğini belirterek, matbaada on iki Türk dizgici ile bir Yunanca ve bir de İtalyanca için dizgici bulunduğunu belirtmektedir. Burada Brocchi'nin zikrettiği on iki Türk dizgici, Türkçe ve Arapça dizgi yapanlar

3 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 56.

4 G.B. Brocchi, *Giornale delle osservazioni fatte nei viaggi in Egitto nella Siria e nella Nubia*, c. I, Bassano 1841, s. 173. Brocchi'nin kitabında Bulak Matbaası'na yaptığı ziyaretten bahsettiği kısmı İtalyanca'dan Türkçe'ye tercüme etme lütfunda bulunan Prof. Erendiz Özbayoğlu'na en samimi teşekkürlerimi ifade ederim.

için kullanılmış genel bir ifade olmalıdır. Bundan sonra, matbaada çalışanların sayısı, 1825'te 40'a, matbaanın en verimli dönemi olan 1830–40 yılları arasında ise 200'e yükselmiştir. Ebu'l-futuh Rıdvan'ın zikrettiği 1260 / 1844 yılına ait bir maaş cetvelinde[5] matbaada muavin, başkâtip, başmusahhih, kâtip, Türkçe, Arapça ve Farsça musahhih ve mürettib, hattat, cetvelci, ciltçi gibi 28 ayrı görevde bulunan toplam 136 kişi gösterilmektedir. Mehmed Ali Paşa döneminden sonra matbaaya daha az ehemmiyet verilmiştir. Çalışan sayısı 1848'de 169 iken Abbas Paşa döneminde (1848–1854) 103'e düşmüştür.[6]

Matbaa ile pek fazla alâkadar olmayan Abbas Paşa'dan sonra onun halefi Said Paşa (1854–63) döneminde matbaa, bütçe yetersizliği sebebiyle sadece resmî evraklar ve özel yayınevleri için ders kitapları yayınlayabilmiştir. Ekonomik sıkıntılar yüzünden 1861 yılında Said Paşa tarafından kapatılan matbaa, 7 Ekim 1862'de Abdurrahman Rüşdü Bey'e devredilmiş[7] ve onun iki sene dört ay süren idaresinde "Matbaa-i Abdurrahman Rüşdü" adını almıştır. Hıdiv İsmail Paşa'nın, Şubat 1865 tarihinde matbaayı daire-i seniyye adına Abdurrahman Rüşdü'den satın almasından sonra matbaa tekrar önem kazanmaya başlamıştır. 1867'de elle çalışan makineler modern buharlı makinelerle değiştirilerek matbaa tamamen modernleştirilmiştir. Bundan sonra basılan kitapların kalitesinde de bir yükselme olmuştur. Bulak Matbaası, Hıdiv Tevfik Paşa zamanında (20 Haziran 1880), Hıdivliğe bağlı bir kurum halinde olmaktan çıkarılıp hükûmete bağlanmış, 'Matbaatü Bulak el-Emiriyye' adını almış ve uzun yıllar bu ad ile varlığını sürdürmüştür. Mısır'ın geçirdiği siyasî değişikliklerden sonra 13 Ağustos 1956'da çıkartılan bir kanunla matbaalar özerkleştirilince Bulak Matbaası'nın denetimi de 'el-Hey'et el-Âmme li el-Şu'ûn el-Metâbi'e verilmiştir.[8] (Bulak Matbaası için kullanılan isimler için bkz. EK 1)

2. BULAK'TA TÜRKÇE KİTAP ÜRETİMİ

Bulak Matbaası'nda Türkçe, Arapça ve Farsça çok sayıda eser basıldığı bilinmektedir. Mısır'da sosyal açıdan azınlık dili olan Türkçe'de kitap ba-

5 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 147–148.
6 Halil Sabat, *a.g.e.*, s. 159, 177, 180–181.
7 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 175 vd.
8 Bulak Matbaası hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.* ve Halid Azab – Ahmed Mansur, *Matbaat Bulak*, (ed. İsmail Siraceddin), İskenderiye: İskenderiye Kütüphanesi Yay, 2005.

sılması, teknik açıdan bile olsa, ancak birtakım hazırlıkların ve tedbirlerin uzun vadeli planlanması ile mümkün olabilirdi. Bu da Mehmed Ali Paşa'nın güttüğü pragmatik politikalar ve yakın takip üslubu içinde gerçekleşmiş, kısa süre içinde Bulak'ta basılan Türkçe kitaplar, hem sayı bakımından hem de kalite bakımından İstanbul ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşmıştır.

3. BULAK MATBAASI'NIN MÜRETTİP VE MUSAHHİHLERİ

Bulak Matbaası'nda Türkçe kitap üretebilmek için Mehmed Ali Paşa'nın her şeyden önce, Türkçe bilen mürettiplere ve onların dizdiklerini kontrol edecek musahhihlere ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu konu ile ilgili ulaşabildiğimiz bilgilere bakılacak olursa Mehmed Ali Paşa'nın bu hususta da, birçok hususta olduğu gibi pratik ve ekonomik çözümler bulduğu görülür. Yoğun bir emek gerektiren dizgi işi için Mısırlı mürettipler yetiştirilmiş, musahhihlik için ise Mısır'da bulunan yetişmiş Türkler'den yararlanılmıştır. Matbaayı kuruluş döneminde ziyaret edip müşahedelerini kaydeden İtalyan seyyah Brocchi, bu hususta şu çok önemli bilgileri aktarmaktadır: *"Paşa, matbaanın kuruluşundan altı yıl önce Ezher'in öğrencilerinden [Mısırlılar'dan] bir grubu seçerek iyi derecede Arapça ve Türkçe okuma-yazma öğrenmelerini sağlamıştır. Bunlar esas itibarıyla dinî ilimlerde yetiştirilmiş oldukları için —ulemâdan sayılmaktaydılar– ancak matbaada mürettip olarak istihdam edilmişlerdi."*[9] Bu ifadeden Arapça ve Türkçe mürettiplik görevlerinin bir arada yürütüldüğü anlaşılmaktadır. 1260 / 1844 yılına ait maaş cetvelinde[10] Türkçe musahhihler için ayrı kadro tahsis edildiği halde mürettipler arasında Türkçe–Arapça ayrımı yapılmaması bu müşahedeyi destekler mahiyettedir.

Matbaada çalışan Arapça musahhihlerin umumiyetle Ezher ulemâsı arasından seçilirken Türkçe musahhihlerin ise çeşitli meslek gruplarından gelen Türkler arasından seçildikleri anlaşılmaktadır. Musahhihlerin isimleri genellikle tashih ettikleri kitabın son sayfasında, baskı ile ilgili diğer bilgilerle birlikte verilmiştir. Yine 1260 / 1844 tarihli maaş listesinden anlaşıldığına göre bu dönemde matbaada iki musahhih görevlidir ve bunlardan en kıdemli olanına baş musahhih denilmektedir. Bu çalışma sırasında Bulak baskılı kitaplarda Türkçe tashih yapan toplam on üç musahhihin

9 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 60.
10 *aynı eser*, s. 148.

adına rastlanmıştır (Musahhihlerin ve tashih ettikleri kitapların listesi için bkz. EK 2)

Türkçe musahhihleri arasında, musahhihlikten matbaa nâzırlığına yükselmiş olan Hüseyin Hüsnü Efendi (sonra Paşa) önemli bir yere sahiptir. Tahminen 1830 tarihinde Türkçe musahhih yardımcısı ve *Vekâyi* gazetesinin "mukabili" olarak göreve başlayan Hüseyin Hüsnü Efendi bir süre musahhihlik yapmış, daha sonrada da iki defa (1865–1880 ve 1882–1886) matbaa nâzırlığına getirilmiş ve paşalık rütbesi tevcihi ile 1886 yılında görevinden ayrılmıştır[11].

4. BULAK MATBAASI'NDA MÜLTEZİM ZİMMETİNE KİTAP BASILMASI

Bulak Matbaası'nda 1830'lardan itibaren mültezim zimmetinde kitaplar basılmaya başlanmıştır. Bu mültezimlerin daha çok Ezher Camii civarındaki kitapçılar çarşısında yazma ve basma kitap ticareti yapan kitapçılar olduğu görülmektedir. Bu kişilerin maksatları, ticaretlerini çeşitlendirmek için kendi hesaplarına Bulak Matbaası'nda kitap bastırıp kazanç elde etmektir.[12] Bulak Matbaası'nın yayınlarının resmî listeleri olan ve kısaca *Bulak I*[13], *Bulak II*[14] ve *Bulak III*[15] diye ifade ettiğimiz Bulak Matbaası'na ait listelerde verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Arapça ve Türkçe olarak kitap basmak isteyenlerin, *iltizam* edecekleri kitabın masraflarını (kâğıt, mürekkep ve diğer masraflar ile musahhih ve hizmetlilerin masrafları) ödedikten ve Mîrîye onda bir kâr verdikten sonra kitap basmalarına izin verilmiştir. Yine aynı listelerde ödemelerin yapılması konusunda da kolaylık gösterildiği ve zaman tanındığı da belirtilmektedir. 1260 [1844] tarihli katalogda, Bulak Matbaası'nda basılan değişik kitapların baskı sayıları ve fiyatları verildikten sonra "Tercümesi son bulup basılmasına başlanmayan kitapların beyanındadır ki her kim ister ise zimmetine tab ettirilmeye ruhsat vardır" başlığı altında, askerlik, tarih, seyahatnâme, hukuk, veterinerlik, sanayi, mühendislik gibi konulardaki Türkçe ve Arapça kitapların

11 *aynı eser*, s.159–162.

12 Ayda Nusayr, *Hareket neşr el-kütüb fi Mısr: fi karn el-tâsi' 'aşer*, [Kahire]: el-Heyet el-Mısriyye el-'âmme li'l-kitâb, 1994.

13 *Bulak I*, s. 11–12.

14 *Bulak II*, s. 1.

15 *Bulak III*, s. 1.

listesi verilmekte ve arzu eden mültezimlerin bu kitaplardan istediklerini basabilecekleri belirtilmektedir. Mültezimlerin seçtikleri kitapların türleri ve bu kitapların 'ticarî' potansiyellerinden dolayı seçildiklerini de ortaya koymaktadır. Bu ise kitapların Mısır dışında da satıldığını göstermesi bakımından mühim bir noktadır.

Ulaştığımız kaynaklar ışığında 1255–1300 / 1839–1884 yılları arasında Bulak'ta Türkçe kitap bastıran toplam yirmi dört mültezimin ismi tespit edilmiştir. Bu kitapların çoğu İslâm dini, edebiyat —özellikle dîvân– ve tarih konularındadır. Mültezim zimmetine basılan kitaplardan on dokuz tanesinin Türkçe dîvân olduğu görülmektedir. Türkçe kitap basan mültezimlerin isimleri genellikle kitabın son sayfasında, baskı ile ilgili diğer bilgilerle birlikte verilmiştir. (Bulak Matbaası'nda mültezimler ve mültezim zimmetine basılan kitapların listesi için bkz. EK–3).

5. MATBAADA KULLANILAN HARFLER

Bulak Matbaası'nın kuruluş hazırlıkları yapılırken matbaanın teknik sorumlusu olan Nikola Masabki, Milano'da bulunduğu sırada hazır olarak satın aldığı İtalyanca ve Yunanca harfler yanında özel olarak döktürdüğü Arapça ve Türkçe harfleri de beraberinde getirmiş ve Bulak'tan çıkan ilk eserler bu harfler ile basılmıştır.[16] Türkçe–Arapça eserlerin baskısında kullanılan bu harfler nesih olup üç farklı punto üzerine düzenlenmiştir. Büyük puntolu harfler başlıklar, orta puntolu harfler ana metin, küçük puntolu harfler ise haşiye ve notlar için tasarlanmış ve hiçbirinde hareke (üstün, esre, ötre) kullanılmamıştır. Ancak İtalya'da Avrupa üslubunda dökülen bu harfler, günün geçerli estetik anlayışı, hat zevki ve okuma alışkanlıklarına ters düştüğünden beğenilmemiş, İstanbul'da basılan kitaplar örnek alınarak alışılagelmiş hat zevkine uygun yeni harf kalıpları hazırlanması arzu edilmiştir. İstanbul'da vuku bulan her hadiseyi yakından takip eden ve onu örnek alıp modernleşme projelerini sıkı şekilde yönlendiren Mehmed Ali Paşa, Bulak Matbaası'nın baskı kalitesinin İstanbul'a nazaran geri olması ve harflerin yerleşik Osmanlı zevkine aykırı olmasından memnun olmadığından bunların değiştirilmesini bizzat kendisi istemiş ve

16 Bulak Matbaası'nda kullanılan ilk harf örnekleri için bkz. *Vesâyânâme-i seferiye* (1238/1822), *Dizionario Italiano e Arabo* (1238/1822); *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* (1238/1823); *Kitâb fî sınâ'at sıbâgat el-harîr* (1238/1823) adlı kitapların ilk sayfaları.

4 Kasım 1821 (8 Safer 1237) tarihli talimatla bu harflerin değiştirilmesini emretmiştir.[17]

Bu emirde, o sırada Mısır'da bulunduğu anlaşılan Hintli bir şahsın kaligrafisinin iyi olduğu ve "bazı dilleri" bildiği ifade edilmekte "Bulak'ta Sakazâde Osman Efendi'nin maiyetinde çalışanlar için hat yazması" ve Farsça öğretmenliğine tayin edilmesi istenilmektedir. Yine bu emirde dikkati çeken hususlardan birisi de matbaaya doğrudan referans yapılmadan "Osman Efendi'nin maiyetinde olanlar" denilmesidir. Bu ifade, Bulak Matbaası'nın oluşum halinde olduğunu gösterdiği gibi ilk günden itibaren Mehmed Ali'nin bu hususlaki titizliğini ve yakın takibini de ortaya koymaktadır. Günümüze ulaşan Bulak baskılı ilk kitabın baskı tarihinden (Aralık 1822) önce verilen bu emir, matbaanın ilk kitabın basılmasından önce deneme baskıları yaptığını, belki de bürokrasinin ihtiyacı olan evrak ve resmî belgeleri basmış olduğunu göstermektedir. Aralık 1822'de matbaayı ziyaret eden İtalyan seyyah Brocchi'nin müşahedeleri de göz önünde bulundurulduğunda, matbaada ilk önceleri günümüze örnekleri ulaşamayan, idarenin muhtaç olduğu layiha ve nizamnâme gibi birtakım idarî ve hukûkî metinlerin basıldığı anlaşılmaktadır.

Mısır kaynaklarında 'Senglâh el-Hindî'[18] diye bahsedilen bu zat Bulak Matbaası için nesih ve ta'lik harfler yazmak ve bu harflerin dökümüne nezaret etmekle görevlendirildikten sonra ilk önce nesih harflerini (1823'ün sonuna doğru) sonra da daha uzun zaman ve detaylı çalışma isteyen ta'lik harflerini (1831'in sonuna doğru) yazmış ve bu harflerin kalıpları hazırlanıp dökümleri yapılmıştır.

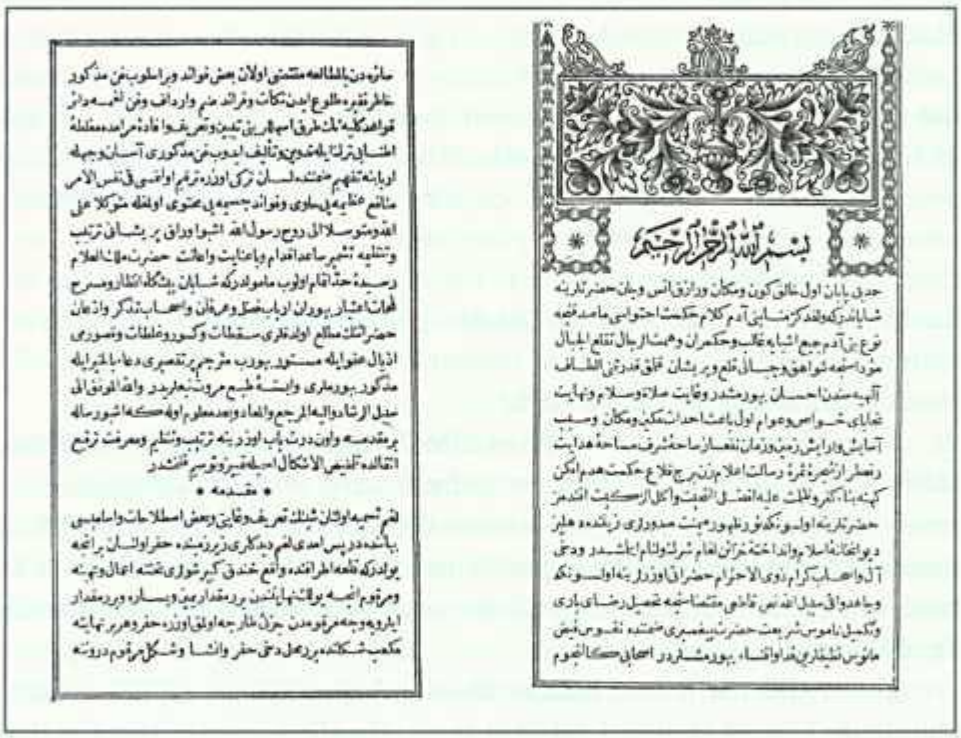
Yeni nesih harfleri ile basılan ilk eser *Lağım Risalesi* (1239 / 1824) olup baskı kalitesi Mehmed Ali Paşa tarafından beğenilmiş, "hattı ve baskısı latif" bulunmuştur.[19] Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul baskılarının seviyesini yakalamak konusunda ve genel olarak basılan kitaplarla yakından nasıl meşgul olduğunu gösteren bâriz örneklerden birisi Mütercim Âsım'ın (ö. 1819) İstanbul'da üç cilt halinde (1815–1817) basılan Kamus tercümesinin yeniden Bulak'ta basılmasını istemesiyle ilgilidir. Paşa, "İstanbul

17 Mehmed Ali Paşa'dan Kethüda Laz Mehmed Bey'e gönderilen emir (8 Safer 1237 [1821]) Abidin Sarayı Arşivi/ Evamir-i Aliye Defterleri, defter 9, vesika 148. (Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 90, d.n.1).

18 Yaptığımız taramalarda Senglâh el-Hindî isminde birisine ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu şahıs büyük ihtimalle Senglâh Horasânî olsa gerektir. Horasânî'nin hattat ve şair olduğu, Osmanlı ülkesinde ve Mısır'da yaşadığı bilinmektedir.

19 Kethüda Bey'e emir 24 Cemaziyelahire 1239 (26 Şubat 1824). Abidin Sarayı Arşivi/ Evamir-i Âliye Defterleri, defter 18, vesika 18, s. 17. (Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 91, d.n. 2).

tab'ına muvafık" olarak basılmasını istediği bu kitabın o seviyede çıkması için yakın adamlarından Kethüda Lazoğlu Mehmed Bey ile İbrahim Edhem Bey'i harflerin kalitesini gözden geçirmek ve gereken talimatı vermek için matbaaya gönderir.[20] Bu kitabın basımıyla alâkalı haberlerin bundan sonra *Vekâyi–i Mısriyye*'de de yer alması bu ilginin boyutlarını göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.[21]

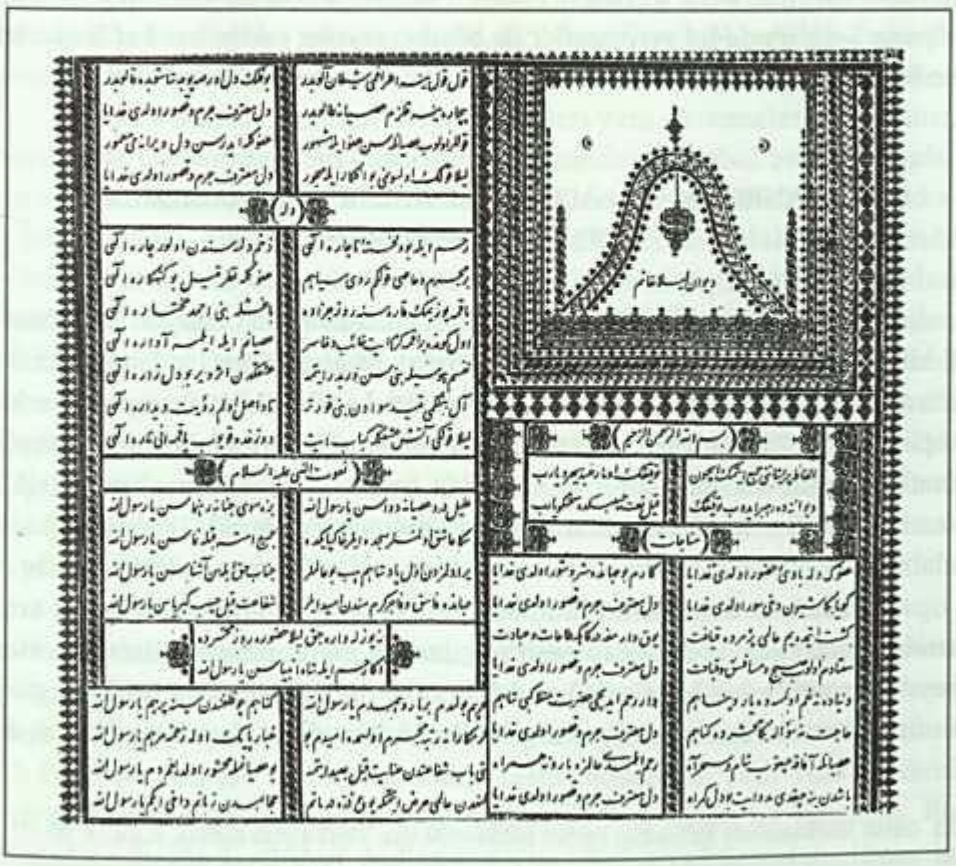
Matbaa için hazırlanan yeni nesih harfleri ile basılan ilk eser *Telhîs el–eşkâl fî ma'rifeti terfî el–eskal fî fenn–i lağım* veya *Lağım risâlesi* olarak bilinen kitabın ilk sayfaları (Bulak Matbaası 1239 [1824])

Yazılması uzun süre alan ta'lik harflerin kalıplarının hâk edilip dökülmesi de aynı şekilde uzun zaman almış ve harflerin baskıya hazır hale gelmesi kolay olmamıştır (1831 sonu ile Eylül 1832 arası). Bulak Matbaası'nın iftihar ve şöhret kaynağı olan bu harfler ile basılan ilk kitap Şirazlı Sa'dî'nin *Kitâb–ı Gülistan*'ı olmuştur (1249 / 1833–34). Mehmed

20 *Vakayi–i Mısriye*, no: 358 (19 Şevval 1247 / 22 Mart 1832).
21 *Vakayi–i Mısriye*, no: 398 (29 Muharrem 1248 / 28 Haziran 1832).

Ali Paşa'nın ve maiyetinin büyük takdir ve taltifine mazhar olan bu harfler, Bulak Matbaası'nın haklı gururu olmuş ve özel olarak Osmanlı dünyasının ve İslâm kültürü ile ilgilenen Avrupalı müsteşrik çevrelerin yakın ilgi ve takdirini kazanmıştır.

Böylece, Bulak baskıları bu yeni harfler ile İstanbul baskılarının önüne geçmiştir. Özellikle 1252 [1836]'den itibaren basılmaya başlayan Türkçe dîvânlar ile büyük şöhret kazanacak ve Osmanlı Türkiyesi ve Türkçe konuşanlar arasında büyük ilgiye mazhar olacaktır.

1260 [1844] Bulak baskılı *Dîvân-ı Leylâ Hanım*

1260 / 1844 tarihli Bulak Matbaası'na ait listenin son kısmında, matbaa için yeni ta'lik harflerin döküldüğü ve bu harfler ile ilk önce Leylâ Hanım'ın *Dîvân*'ının basıldığı haber verilmekte ve bu yeni harflerin eski ta'lik hurufattan daha üstün olduğu belirtilmektedir. Buradan anlaşıldığına

göre 1833 yılından beri kullanılmakta olan ta'lik harflerden sonra yeniden ta'lik hurufat hazırlanmış ve 1844'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Daha çok dîvânların basımında kullanılan ta'lik harfler, bu dîvanların İstanbul gibi dış merkezlerde de revaç bulmasındaki en önemli âmillerden birisi olmuştur.

Hıdiv İsmail Paşa zamanında (1863–1879) Bulak Matbaası'nın yeniden düzenlenip geliştirildiği yıllarda (ki matbaanın ikinci altın çağıdır) Hüsnü adında bir hattata yeni harfler hazırlatılmış ve bu harfler Abdullah Hayret Efendi tarafından dökülmüştür. Bu yeni harfler 1844'ten beri kullanılan harflerin yerine 1872 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.[22] 1873 Viyana Sergisi'nde bu yeni harfler ile basılan eserler eski güzel harfli eserler ile birlikte "iftihar" ve "ayrıcalık" göstergesi olarak sergilenmişlerdir.[23]

6. İSTANBUL MATBAACILIĞI İLE BULAK MATBAACILIĞININ BİRBİRİNE TESİRLERİ[24]

İstanbul'da Müteferrika Matbaası'nın kurulmasıyla başlayan Arap harfli kitap basma geleneği, 1822 yılında Bulak Matbaası'nın ilk Türkçe kitabı basmasına kadar imparatorluk coğrafyasındaki tek örnek olmuştur. Bu kitaplar, uzun süre sadece Osmanlı dünyasında değil bütün İslâm dünyasında matbaacılığın öncüsü olmuş ve özellikle Bulak Matbaası için örnek teşkil etmişlerdir. Bir başka deyişle Bulak Matbaası kurulduğunda, kendine örnek alabileceği İstanbul matbaası bir üst referans olarak hazır bulunmaktadır.

İstanbul matbaalarının kitapları ile Bulak Matbaası'nın kitapları arasındaki ilişki çok yönlü olup çeşitli açılardan ele alınmaya müsaittir. Her şeyden evvel Bulak Matbaası kurulduğunda, daha önce de belirtildiği gibi, önünde kendisi için model teşkil edebilecek yüzyıla yaklaşan İstanbul mat-

22 Bulak Matbaası'nda kullanılan harfler konusunda bkz. Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 90–97.

23 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 190–193. Rıdvan eserinde, 1873 Viyana Sergisi münasebetiyle Bulak Matbaası'ndan ve matbaanın kullandığı harflerden numunelerin yer aldığı bir kitapçığın basıldığını kaydetmektedir. (Her harf kaidesini göstermek için bir şiirin iki beyti bu harfler ile dizilmiştir) Baskı tarihinin ve başlığının olmadığını ve çok nadir bulunduğunu ifade ettiği eser hakkında bazı bilgiler veren Rıdvan, kitapçıkta matbaa hakkında bilginin yanı sıra basılan bazı kitaplardan da bahsedildiğini ve 33 sayfasının Arapça, 13 sayfasının Türkçe olduğunu belirtmektedir. (Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 190, dn. 3)

24 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu – Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729–1848)", *Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies XXII (Prof. Dr. Nejat Göyünç'e armağan–I)*, İstanbul 2003, s. 219–255.

baalarının kitap basma tecrübesi bulunmaktadır. Bulak Matbaası'nın bu matbaalardan ve bastıkları kitaplardan nasıl etkilendiği, bu etkinin boyutu, matbaanın bastığı kitapların kaç tanesinin daha önce İstanbul'da basıldığı, bu kitapların aynı şekil ve muhtevada basılıp basılmadığı, önce Bulak'ta sonra İstanbul matbaalarında basılan kitapların hangileri olduğu gibi soruların cevapları Türk kitap tarihi açısından ve genel olarak Arap harfli matbaacılık tarihi bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmamıza göre Mehmed Ali Paşa döneminde (1822–1848) Bulak Matbaası'nda basılan toplam Türkçe kitap sayısı 253'tür. Bulak Matbaası'nda bu dönemde basılan kitaplardan 53 tanesinin daha önce İstanbul'da basıldıkları görülmektedir. 122 tanesi ise Mehmed Ali Paşa döneminde ilk defa Bulak'ta basıldıktan sonra İstanbul'da da basılmışlardır.

Bulak'ta basılan kitaplar, şekil özellikleri yani süslemeleri, yazı cinsi, boyutu, ve kolofondaki bilgi unsurları bakımından İstanbul baskılı kitapların etkisini taşımaktadırlar. Bu etki en çok ilk sayfa süslemelerinde dikkati çekmektedir. Aynı serlevhalar hem İstanbul hem de Bulak baskılarında —bazı ufak farklar olmakla birlikte– sık sık kullanılmıştır. Ancak İstanbul baskılı bir kitabın serlevhasının, daha çok aynı kitabın Bulak'ta yapılan yeni baskısında değil de farklı eserlerde uygulandığı görülmektedir. Buna örnek olarak; 1219 [1804] tarihli *Vâsıf târihi*'nin İstanbul baskısının ilk sayfa özelliklerinin aynı kitabın ne 1243 [1827], ne de 1246 [1830] tarihli Bulak baskılarında kullanılmayıp 1248 [1833] tarihli *Ahlâk–ı alâ'î* ve 1249 [1834] tarihli *Kitâb–ı cerr el–eskâl*'in Bulak baskılarında aynen kullanılması gösterilebilir.

Gerek İstanbul'da, gerekse Bulak'ta basma kitap formatının oluşumunda etkili olan bir diğer unsur, yüzyıllardan beri gelişerek süregelen 'yazma kitap geleneği'dir. Bulak'ta basılan dîvânlar, yazma kitap zevk ve alışkanlığının basılı kitaba etkisinin en güzel örneklerindendir. Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak'ta basıldığı tespit edilen elli yedi Türkçe edebî eserden yirmi sekiz tanesinin dîvân olması dikkate değer bir husustur. Bu dîvânların baskı özellikleri, kullanılan yazı cinsi ve süslemeler, dönemin kitap zevkini, diğer bir deyişle yazma kitap zevkinin basma kitap üzerinde ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Bulak Matbaası'nda basılan ilk kitap olan *Vesâyânâme–i seferiyye*'de metin ikinci sayfadan besmele ile, diğer bir deyişle yazma geleneğine uygun olarak başlamaktadır ve sayfada herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Bulak'ta basılan ikinci Türkçe kitap olan *Kânunnâme–i asâkir–i piyâdegân–ı cihâdiyye* de aynı şekildedir. Askerlik kitaplarında görülen bu

sadeliğin "mecburi" ders kitabı olarak kullanılmalarından kaynaklanıyor olması muhtemeldir.

Bulak baskılı Türkçe kitaplarda kullanılan kolofon da hem yazma eser geleneğinin, hem de İstanbul baskısı kitapların geleneğinin bir devamıdır. Bununla birlikte özellikle Türkçe askerlik kitapları ile kanun kitaplarında kolofon bilgilerinin Türkçe verilmesinin tercih edildiği görülmektedir. Bu durumun Türkçe'den başka bir dil bilmeyen matbaanın kurucusu ve destekçisi Mehmed Ali Paşa'nın ilgisinden kaynaklandığı gibi, okuyucuların Türkçe konuşan asker ve sivil idareciler olmasıyla da ilişkisi vardır.

Bulak'ta basılan ilk kitap olan *Vesâyânâme-i seferiyye*'nin kolofonu Türkçe'dir.[25] Kolofonda Mehmed Ali Paşa uzun uzun övülmüş, matbaanın bulunduğu yer ve kitabın basıldığı tarih, ay ve gün olarak verilmiştir. İkinci kitapta da kolofon yine Türkçe'dir. Bundan sonra basılan kitapların kolofonlarının ise bazen Arapça, bazen Türkçe olduğu görülür. Mesela Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin 1239 [1824] yılında Bulak'ta basılan *Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım* adlı kitabının kolofonu Arapça'dır. Bulak baskılı kitapların kolofonlarının diğer bir özelliği de musahhihin, kitabın mültezisinin (yani kendi hesabına kitap basanların) ve kitap basıldığı sırada matbaa yöneticisi olan kişinin adının da kolofonda yer alıyor olmasıdır.[26]

7. BULAK KİTAPLARININ OSMANLI TÜRKİYESİ'NDE SATIŞI

Çağdaş kaynaklarda Bulak'ta basılan kitapların Osmanlı Türkiye'sinde ilgi ve revaç bulduğunun ifade edilmesi, bunun yanı sıra bugün Türkiye'de değişik kütüphane ve özel koleksiyonlarda Bulak baskılarının bulunması

25 *Vesâyânâme-i seferiyye*'nin kolofonu: *İşbu zîver-i zebân-ı 'azbü'l-beyân Türkî ile müzeyyen ve müzehhep olan nüsha-i nâdire-i fünûn-i cihâd menâfi'ün lil-'ibâd bir üstâd-ı kâmilin âsâr-ı cemîl ve ber-güzâr-ı cezîli olup mutazammın-ı usûl ve uslûb-ı harb ve gazâ ve lâzımü'l-imlâ olmağla muhâfaza-i kâffe-i ümmet-i hayrü'l-enâm ve muhârasa-i 'âmme-i bilâd-ı ehlü'l-İslâm için tab' ve temsîl ile teksîrine hâlen müşîr-i müşterî tedbîr ve vezîr-i 'adîmü'n-nazîr merhametlü veliyü'n-ni'am ve'l-hâmî li-rikâbi'l-ümem el-gâzî el-Hâc Mehmed 'Alî Paşa veffekahullâhu bi-mâ yüridu ve ma-yeşâ efendimiz hazretlerinin irâde-i 'âliye-i sâmiyeleri ta'alluk etmekle mahrûsa-i Mısır iskelesi olan Bulak'da inşâ buyurulan Dârü't-tıbâ'ada bin ikiyüz otuzsekiz tarihi Rebî'ü'l-evvel'inin âhirinde 'uyûn-ı sutûr tanzîm ve tekmîl mükahhal kuhl-i kemâl ve hudâd-ı sahâ'if tab' ve temsîli müzeyyen hâl-i hitâm mâ-lâ-hemâl olunmuşdur.*

26 Mesela 1249 [1833] tarihli *Sübha-i sıbyân*'ın kolofonu şu şekildedir: *Temme tab'ı hazihi'l-manzûmeti'l-mevsûmet bi-Sübhati's-sıbyân ve kâne tab'humâ bi'l-Matba'âti'l-'Âmire bi-Bulak Mısri'l-Kâhire. Bi-tashîh Ahmed Efendi bin Mustafâ Kırkkimsevî ve bi-nezâret-i nâzırihâ Geylânî Ebû'l-Kâsım Şâhid fî-evâhir-i şehr-i Rebî'ü'l-evvel sene tis'a ve erba'în ve mi'eteyn ba'de'l-elf min hicre men-lehü'l-'izzü ve'ş-şeref.*

da bunun açık delillerindendir. Mısır Tıbbiyesi'nin Fransız müdürü olan Dr. Perron (dostlarına gönderdiği mektuplarda Mısır'daki okullar ve matbaa ile ilgili olarak değişik bilgiler sunarken, Bulak'ta mecburi eğitim kurumlarında kullanılmak üzere resmî olarak basılan kitapların dışında, kitapçılar (mültezimler) tarafından basılan kitapların Mısır'da fazla revaç bulmadığını, bunun için de mültezimlerin bunların satışını sağlamak üzere daha fazla okuyucu kitlesi bulunan İstanbul, İzmir, Selanik ve bazı Arap vilayetlerine gönderdiklerini ifade eder.[27] Dr. Perron 1840'tan sonra gönderdiği mektuplarda Mısır'daki askerî başarısızlıkların ve ekonomik sıkıntıların etkisiyle oluşan hayal kırıklığı içinde ve kendisinin Fîrûzâbâdî'nin Arapça lügatini basmak istemesi konusunda karşılaştığı zorlukların tesiri ile Bulak Matbaası'nı ağır şekilde tenkit ederken, Mısır'da Arapça, Türkçe ve Farsça kitapların baskısının çok azaldığını söyler.[28] Bunun sebebinin ise İstanbul'da halen üç matbaanın bulunması ve orada kitap üretiminin Mısır'a nazaran daha ucuza mâl olması olduğunu kaydettikten sonra kitapların eskisi gibi satılması için Kahire'den İstanbul'a değil aksine İstanbul'dan Mısır'a gönderildiğini ifade eder.[29] Perron'un bu ifadelerinin yukarıda kısaca işaret edilen özel sebeplerden dolayı dikkatle ele alınması gerekmektedir. Zira Mısır'da basılan kitapların Osmanlı Türkiye'sinde satıldığını ve revaç bulduğunu gösteren işaretler bulunmaktadır. 1839–1884 tarihleri arasında Mısır'da yirmi dört mültezimin hesabına basıldığını tespit ettiğimiz Türkçe kitapların konularına ve mültezimlerin isimlerine bakıldığında bu kitapların Mısır'daki sınırlı okuyucu kitlesinin ötesinde Osmanlı Türkiyesi'ndeki geniş kitleye yönelik olarak basıldığı da anlaşılmaktadır (Kitaplar ve mültezimlerin isimleri için bkz. EK 3) 1874'te İstanbul'un meşhur kitapçılarından Tömbekici Hasan'ın Bahçekapı'daki dükkanında satılan Mısır baskılı kitapların listesi[30] ve değişik koleksiyonlarda bu kitapların nüshalarının bulunması ise bu kitapların daha geç dönemlerde dahi revaç bulduğunu göstermektedir.[31] İstanbul ile Kahire arasında kitap ticaretinin mahiyeti ve

27 Perron à Mohl, "Lettres sur les école et l'imprimerie du Pacha d'Egypte", *Journal Asiatique*, seri 4, c.II, (1843) (Lettre 18)'den naklen Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s.146.

28 1840 yılından sonraki ilk on yıl içerisinde Mısır'da basılan toplam Türkçe kitap sayısı 92'dir.

29 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s.147.

30 Johann Strauss, *The Egyptian connection in nineteenth century Ottoman literary and intellectual history*, Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen, 2000, s. 40–41.

31 Rahmetli babamın (1901–1961) İstanbul'a gelmek için Yozgat'tan ayrılmadan önce (1923) oluşturduğu kütüphanesindeki Bulak baskısı kitaplar arasında, İshak Efendi'nin 1841–45 tarihleri arasında dört cilt halinde basılan *Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye* adlı eseri bulunmaktaydı. 1970'li yıllarda bu kitabı keşfetmem benim bilim tarihi çalışmalarımda bir dönüm noktası olmuştur.

trafiği hakkında şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı için bu konuyu şimdilik daha fazla işlemek mümkün değildir.

8. BULAK MATBAASI'NDA BASILAN İLK KİTAP: *VESÂYÂNÂME-İ SEFERİYYE*

Bulak Matbaası tarihi ile ilgili olarak bugüne kadar yapılan araştırmalarda, Bulak Matbaası'nın bastığı ilk kitabın Don Raphael'in *Dizionario İtaliano e Arabo* adlı İtalyanca–Arapça sözlüğü olduğu kabul edilmektedir.[32] Şeyyal, Ebu'l–futuh Rıdvan ve Hsu bu değerlendirmelerini sözlüğün Arapça ve İtalyanca iç kapaklarında basılı olan Hicrî 1238 ve Miladî 1822 tarihlerine dayandırmaktadırlar. Ancak, konu daha ayrıntılı bir şekilde ele alınıp, ilk basılan kitaplar toplu olarak ele alındığında yani 1238 Hicrî yılında Bulak Matbaası'nda basıldığını tespit edebildiğimiz Arapça ve Türkçe bütün eserler bir arada incelendiğinde farklı bir neticeye varmak mümkündür.

Bulak Matbaası'nda Hicrî 1238 yılında, yukarıda işaret ettiğimiz İtalyanca–Arapça lügatin dışında üç kitap daha basılmıştır. Basılan bu kitapların üzerlerindeki tarihler detaylı şekilde incelendiğinde bu hususta kanaatimizin temel delili ortaya çıkmaktadır. Yaptığımız taramalar sonucunda, 1238 yılında basılıp günümüze ulaşmış olduğunu tespit ettiğimiz dört kitabın tam künyeleri ve açık baskı tarihleri sırasıyla şöyledir[33]:

32 Cemaleddin el-Şeyyal, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asr Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabi, 1951, s.77; Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 49; Richard N. Verdery, "The Publications of the Bulaq Press under Muhammed Ali of Egypt", *Journal of the American Oriental Society*, 91 (1971), s. 129; Cheng-Hsiang Hsu "The first thirty years of Arabic printing in Egypt, 1238–1267 (1822–1851); a bibliographical study with a check list by title of Arabic printed works" (The University of Edinburgh: Doktora tezi, 1985) s. 80.

33 Hsu, 1238 yılında yukarıda belirtilen dört kitabın dışında *Fenn el-harb* ve *Tercümet kavânin el-asâkir el-cihâdiyye* isimli iki kitap daha basıldığını ileri sürmektedir. Bu iki kitap ile ilgili sunulan bilgiler daha çok kataloglama hatalarından ve kitapların bizzat görülmemesinden kaynaklanmaktadır. Hsu'nun 90 numaralı künyede zikrettiği *Fenn el-harb* adlı kitap İskenderiye Belediye Kütüphanesi'nde yaptığımız araştırma sonucunda belirtilen numarada bulunamadığı gibi katalog bilgisindeki Harbiye Nezareti tarafından yayınlandığı ifadesi de bu kitabın Mehmed Ali Paşa dönemine ait olmadığını göstermektedir. Zira bu dönemde Mısır vilayetinin ordu ile ilgilenen bölümünün adı 'Cihadiye Divanı' olup 'Harbiye Nezareti' terimi Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonrasına ve daha çok torunu Hıdiv İsmail Paşa dönemine aittir. Hsu'nun bu yılda basıldığını öne sürdüğü ikinci kitap olan *Tercümet el-kavânin el-asâkir el-cihâdiyye*'nin ise Şânizâde'nin *Vesâyânâme-i seferiyye* adlı tercümesi olduğu açık olarak anlaşılmaktadır. (bkz. Hsu, *a.g.t*, künye no 375)

1. *Vesâyânâme–i seferiyye* / Friedrich II (Prusya Kralı); çeviren Şânizâde Mehmed [Atâullah].– Kahire: Bulak M., 1238 Rebiyülevvelinin âhiri [15 Aralık 1822].
2. *Dizionario Italiano e Arabo* / Don Raphael.– Kahire: Bulak M., 1238/1822.
3. *Kânunnâme–i asâkir–i piyâdegân–ı cihâdiyye* / çeviren Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1238 Receb el–müreccebin evâsıtı [24 Mart–2 Nisan 1823]
4. *Kitâb fî sınâ'at sıbâgat el–harîr* / Marquer; Arapça'ya tercüme eden Don Raphael.– Kahire: Bulak M., 26 Zilkade 1238 [4 Ağustos 1823]

Don Raphael'in İtalyanca sözlüğünün üzerinde baskı tarihi olarak 1238 ve 1822 yılları görülmektedir. Buna göre kitabın baskısı 1238 Hicrî yılının 1822 Miladî yılına tekabül eden günlerinden birinde tamamlanmış olmalıdır. Bu da 18 Eylül 1822 ile 31 Aralık 1822 tarihleri arasında bir gün olmalıdır. Ancak bu kitap, Avrupa tarzı kitaplarda olduğu gibi düzenli bir iç kapağa sahip olduğundan, baskı tarihi gün ve ay olarak verilmemiş, sadece yıl olarak gösterilmiştir. Diğer taraftan, yazma geleneğindeki ferağ kaydına paralel şekilde kaydedilmiş olan *Vesâyânâme–i seferiyye* adlı kitabın baskı tarihi, 1238 Rebiyülevvelinin âhiri (sonu) olarak belirtilmiştir. Bu tarih ise Miladî olarak Aralık ayının ortasına rast gelmektedir (15 Aralık 1822).

11 Aralık 1822 tarihinde matbaayı ziyaret eden İtalyan seyyah G.B. Brocchi'nin hatıratında kaydettiği bilgilerden, Şânizâde'nin kitabının baskısının İtalyanca sözlükten daha önce tamamlandığı anlaşılmaktadır. Brocchi bu hususta şöyle demektedir: *"Şu sırada (yani 11 Aralık) Scianisada (Şânizâde) adlı biri tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiş askerlik sanatına ait bir kitap basılıyor. Şu anda basıma hazır olan kitaplar var. İtalyanca'dan tercüme edilen kumaş boyacılığı (tintoria) kitabı ve Bulak'ta Arap dili öğretmeni olan D. Raffael tarafından hazırlanmış İtalyanca–Arapça bir sözlük."*[34] Görüldüğü gibi Brocchi bu sözleriyle, o sırada matbaada Şânizâde'nin kitabının basımının devam ettiğini, İtalyanca–Arapça sözlüğün ise diğer kitaplar meyanında baskıya hazır olarak beklediğini açıkça ifade etmektedir. Brocchi'nin bu sözlerinden İtalyanca–Arapça sözlüğün Şânizâde'nin kitabının basımının bitmesinden sonra, yani Aralık ayının ikinci yarısında basıldığı açık olarak anlaşılmaktadır.

34 G.B. Brocchi, *Giornale delle osservazioni fatte nei viaggi in Egitto nella Siria e nella Nubia*, c. I, Bassano 1841, s. 173.

Brocchi'nin bu aydınlatıcı ifadesinin dışında belirsiz bazı ifadeleri de bulunmaktadır. Biraz önce iktibas ettiğimiz ibarenin başındaki şu sözler, en azından bugünkü bilgilerimiz ışığında değerlendirildiğinde çelişkili bulunmaktadır. *"Hükûmete ait birkaç evrak dışında basılan ilk kitap Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduracak şekilde eğitilmek istenen yukarı Mısır'daki askerler için yazılmış bir askerî eğitim kitabıdır. Bu kitap Osmanlı subaylarının dili olan Türkçe ile yazılmıştır."*[35] Bizim çok sayıda kütüphane ve koleksiyonda yaptığımız tarama ve tespitler sonucunda hazırladığımız ekli bibliyografyada görüleceği gibi, Şânizâde'nin eseri dışında 1822 yılı Aralık ayında veya bu tarihten önce basılmış Türkçe bir askerlik kitabı bulunmamaktadır. Bu tarihe en yakın tarihte basılan kitap, 1823 yılının Mart sonu ile Nisan başı arasında basılan *Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye*'dir.

Görüldüğü gibi Brocchi ilk kitabın Türkçe olduğunu söylemektedir. Bu bilgiler ve bizim çalışmamızın neticesi de göz önünde bulundurulduğunda iki ayrı kanaate varmak mümkündür. Buna göre Brocchi'nin ilk basılan kitap olduğunu söylediği Türkçe askerlik kitabı ya güney Mısır'da eğitimde bulunan Türk kumandanların kullanımı için basılan başka bir kitap olup az sayıda basıldığından günümüze hiçbir nüshası ulaşmamıştır veyahut Brocchi matbaaya yaptığı ziyaret sırasında aldığı notları birbirine karıştırmış ve ilk kitabın Şânizâde'nin kitabından başka bir kitap olduğunu düşünmüştür.

Mehmed Ali Paşa'nın modernleşme projesinin temel unsurlarından birisi, Avrupa ordularına benzer düzenli bir ordu kurmak olduğuna göre çok yönlü bu proje çerçevesinde kurulan Bulak Matbaası'nın basacağı ilk eser de kendisinin hoşlanacağı ve kumandanlarının da okumasını isteyeceği bir eser olmalıdır. Bu ihtimal de Şânizâde'nin kitabının basılan ilk kitap olması hususunu destekleyen bir karine olsa gerektir. Şânizâde'nin kitabının açık baskı kaydının bulunması da bu hususta yardımcı bir başka karine sayılmalıdır. Kolofondan bu kitabın basılmasının Mehmed Ali Paşa'nın iradesiyle gerçekleştirildiği anlatılmakta ve bunun ordu için gerekli olduğu belirtildikten sonra, hedefinin sırf Osmanlı ve Mısır için değil bütün İslâm dünyası için yararlı olması olduğu belirtilmektedir. Başka herhangi bir kitapta görülmeyen bu uzun ibarenin ilk kitap olması vesilesiyle *Vesâyânâme-i seferiyye*'ye ilave edildiği anlaşılmaktadır.

Bize göre Bulak Matbaası'nda basılan ilk kitap, şimdiye kadar ileri sürüldüğü gibi İtalyanca-Arapça sözlük değil, Şânizâde'nin *Vesâyânâme-i seferiyye* adlı kitabıdır.

35 *gösterilen yer*

بسم الله الرحمن الرحيم

تصنيف سپاه سپاس رب الودود وترتيب مقدمهٔ آلايش
صاحب لواء المحمود الذي قدن سكر صافهٔ جنود خيال پوتظام اردو
ترتيب صفوف مقال ايدركه چون حفظ ناموس دولت قاهره دين متكار
دولت عليه جاسيس قوائم تخيمه كاه ملت بيضاء اسلاميه جناب
شهنشاه اسلاميان رسپهالار ملوك وشاهان خديوزمان ودارا
دوران دوران سلطان ابن السلطان السلطان الغازي سليم خان
خلد الله دولته الى انتهاء الزمان الذي مرك مطلب حقيقي پيقصود
اسلبارى اولديغى كاهى آنكاردبان اولوب خصوص مزبورك
خسروى ايله امور ومرورة ايكبوز سنه دنبرو ليلا ونهارا بلاقصور
مشغول اولان ملل مختوعه نك احوال رافعالريه طلاع ايله ميسر
اولمغله مباشرته جارى اولان حيله وبند عه لرمعروف ايله
مقرر اولغله ارباب الباب واصحاب كرسواب عند لرنده ظاهر وعيان
اولغله محض غيرت كاملهٔ خسروانه ورفورا محمور همت شاملهٔ
داورانه لزدن اشاعهٔ علوم حكميه وتكثير فنون حربيه به اهتمام
وراغب اولمسنه رغبت تامه بيورلمغله عادت مقبولهٔ شاهانه لرى اولغجه امبو

اشبو پر زبان عذب البيان ترکى ايله مزين ومذهب اولان * تحفهٔ
نادرهٔ فنون جهاد * منافع للعباد راسا وكاملك آثار جليل
وبركدار حربى اولوب * مشتمل اصول واسلوب حربيوزاولازم
الاعلا اولغله * محافظهٔ ذمهٔ امة خير الانام * وبحارسة عامة
بلاد اهل الاسلام ايجون * طبع وتعميل ايله كثيرينه * حلاصير
مشترى تدبيره وزبرو عديم النظير * مرحلو ولى النعم * والعلى
القاب الانام * الغازى الحاج محمد على پاشا وفقه الله جا برحوما يشا *
افندمز مرحمتلرينك ارادهٔ عالية سامية لرى تعلق ايلمكله *
محروسهٔ مصر اسكله سى اولان بولاقده انشا بيورىلان دار
الطباعه ده * بيك ايكيوز اوتوز سكز الرنجى ربيع
الاول ختامنده * عيون مطور ومنظم
وتكميل وكمل لحمل كمال * وخدوده
بحماسف مطبع وتعريبى مزين
خال ختام الاجمال
اولمشدر

وزبركه مثلش نيايد ياد * كه بطعنه اوبرد زدشمن سناد
درلوسان اوفكر كودم بسى * كه بايد درنضاد عاين بناد
رهاتف بكوش آمدم اين ندا * بمير انيس وخدا ياد باد

كاهوحقه بيلوب فعر بنه واسل اولق قابل اولديغى دنى مرقوم
دقت برله مطالعه اولندقجه بكيدن بعض شيلر آشكار اولوب
كوناكون مادهلره مطلع اولنه جغى آكلدم * اميدى وكتاب
مابطالعك اولا كسب شان وافتخار ايجون * نانى مصلرينى غلط
وحسيان ايله ذكر وياد اولنمدن حفظ وحمايت ايجون * ثالثا على
واخر اربله ابدى الاعتبار برنامه لرانى دركار اولق ايجون *
هنواجوا ايمكه امتداد ايام ايدر بر سخنه * صرف
مالك افكار ايكى آوز اولمغى بنه سبب اولد
بلد يكى نقد پرچه * بوكله تضيع
اوقات ايتمك دكل بلكه ايفنه
موفق اولدم دعا يتقاد
ايدرم
٢

بسم الله الرحمن الرحيم

قاموس

اطالياني و عربي

يتضمن بالاختصار كل الالفاظ الجاري بها العاده والالزم

لتعليم الكلام

ولفهومية اللغتين علي الصحيح وقد يقسم الي قسمين

القسم الاول

في القاموس المرتب علي حسب المعناد بموجب ترتيب حروف الهجا

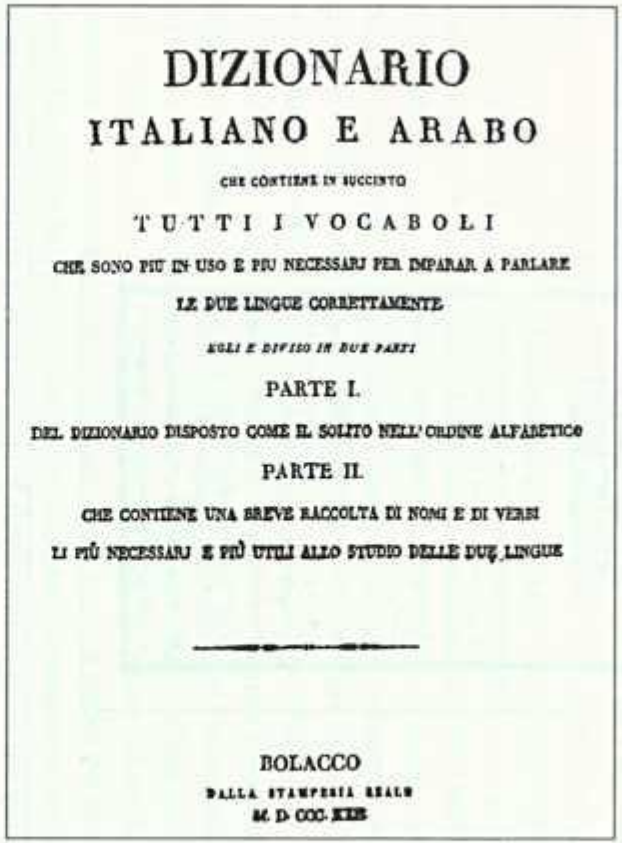
القسم الثاني

ويتضمن مجموع عنصرمن اسما وافعال من الاشد

الزم واكثر فايدة له رس اللغتين

تم الطبع في بولاق بمطبعة عامر السعاده

١٢٣٨

DIZIONARIO

ITALIANO E ARABO

CHE CONTIENE IN SUCCINTO

TUTTI I VOCABOLI

CHE SONO PIU IN USO E PIU NECESSARJ PER IMPARAR A PARLARE

LE DUE LINGUE CORRETTAMENTE

EGLI E DIVISO IN DUE PARTI

PARTE I.

DEL DIZIONARIO DISPOSTO COME IL SOLITO NELL' ORDINE ALFABETICO

PARTE II.

CHE CONTIENE UNA BREVE RACCOLTA DI NOMI E DI VERBI

LI PIÙ NECESSARJ E PIÙ UTILI ALLO STUDIO DELLE DUE LINGUE

BOLACCO

DALLA STAMPERIA REALE

M. D. CCC. XIII

Bulak Matbaası'nın bastığı ikinci kitap olan Don Raphael'in *Dizionario Italiano e Arabo* adlı İtalyanca–Arapça sözlüğünün İtalyanca ve Arapça iç kapakları
(Bulak Matbaası – 1238/1822)

Bulak Matbaası'nda basılan üçüncü kitap olan *Kânunnâme–i asâkir–i piyâdegân–ı cihâdiyye* – ilk ve son sayfaları (1238 Recebü'l–Müreccebin evâsıtı [24 Mart–2 Nisan 1823])

الفاتحة للمترجم

بسم الله ربي سألته غفران ذنبي

الحمد لله هادي الانام لاشرف الاوان • عالم الحكمة صاحب التدبير في زهر المعقول وغير الانسان عن الحيوان بالعقل والنطق ليستدل به في العلل على المعلول • فقد اودع فيه جل مقدوره بعض ما في خواص حكمته وعجائب صنعه من دقق المعقول واستخلصه بفكره فتهذب بدقائق علوم والصناعات بما تحصل عليه بمن النور الطبيعي الفضل فاضل ومنحه موهبة الاختراع فحص وابصر فاقام للبادي والعقائد والرسوم وتلك الاصول وادرسكه جلت قدرته بالعطف والعناية والاسعاف والتيسير للحصول والوصول للمعلوم كنوع الصنع اشياء غريبة بعطف اليها كل نظر وحدد والديه بعد القبول • فقد اشتركت الهند والتابه في ال التهاني على مسك ذا منقة الحصول والسؤال عز وجل • احمده حامدا موفقا الى اسد توفيق واقوم طريق • لانه اكرم مسؤل واعظم مأمول فلا حول ولا قوة الا به وهو القدير القائم الجميع العليم هذا سير القول •

فهذا اما نالو مترجمه القس رافائل راهب • وتتلوه

١١٨

ان بالي تفيض الدر برحيل الشف من عض
حلب فسرك الدر لولا على مدة سنة
ساعات وعدائي عشر ساعة
وباقي مابقي مسوجب
الصنعة
• ه •
٢

لقد زالكتاب حسن الطف • وجاء العون من المول القدير
وظلنا نمر مقاصل الاعادي • وفزنا بالهناء و بالسرور
وقد شرفت ليالينا جميعا • بحمد نشا لمولانا الوزير
وقد جاد الزمان لنا بسعد • رفع الكتب الذلك الشهير
وصانا الزمان بطول عن • ملاك العزفي طبع الحرير
بمولاق المهاشان عظيم • جاه الله من سكيد الدهور
فقلت زيادة الواو ارخ • بمطبعة تجمد للوزير

ووافق فراغه يوم الاثنين سنة وعشرين من شهر ذي القعدة
سنة ثلاثين ومائتين والف من الهجرة النبوية
• على صاحبها افضل الصلاة والتحية •
٢

Bulak Matbaası'nın bastığı dördüncü kitap olan *Kitâb fi sınâ'at sıbâgat el-harîr* – ilk sayfası ile son sayfası (26 Zilkade 1238 [4 Ağustos 1823])

III.
MISIR'DA BULAK MATBAASI DIŞINDA TÜRKÇE KİTAP BASAN BAŞLICA MATBAALAR

Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu Bulak Matbaası, on yıl boyunca Mısır'da Türkçe kitap basan tek matbaa olmuştur. Mısır'da Bulak Matbaası'ndan sonra Türkçe kitap bastığını tespit ettiğimiz ikinci matbaa, Harbiye Mektebi'ne bağlı olarak kurulan 'Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası'dır. Bu matbaada 1248 [1833] tarihinde yayınlandığını tespit ettiğimiz ilk Türkçe kitap *Kânûn-ı evvel kavaid-i tâlimiyye beyânındadır* isimli eserdir. Bu çalışmada, 1833–1836 yılları arasında Cihâdiye Matbaası'nın, çoğunluğu askerlikle ilgili 9 Türkçe kitap bastığı tespit edilmiştir. Mısır'da Türkçe kitap basan üçüncü matbaa ise İskenderiye'de kurulan 'Saray el-İskenderiye Matbaası' olmuştur. Saray el-İskenderiye Matbaası'nda ilk Türkçe kitabın basılma tarihi 1249 [1833]'dur. Aynı sene matbaada üç Türkçe kitap basılmıştır. Bu kitaplar sırasıyla: *Târih-i Napolyon Bonaparta* (4 Muharrem 1249), *Fülk-i Aziz* (16 Rebiyülevvel 1249) ve *Târih-i İtalya* (17 Cemaziyelevvel 1249)'dır. 1836–1854 yılları arasında Bulak Matbaası, Mısır'da Türkçe kitap basan tek matbaa olmaya devam etmiştir.

Mısır'da Türkçe kitaplar uzun yıllar boyunca devlet tarafından kurulan ve desteklenen resmî matbaalarda basılmaya devam etmiştir. 1275 [1859] yılında ise Mısır'da ilk defa özel matbaaların Türkçe kitap bastıkları görülmektedir. Bu tarihte Mısır'daki Topografya Destgâhı ve Kasteliyye matbaalarında *Tercüme-i mukaddime-i İbn Haldûn* ile *Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân* adlı Türkçe kitaplar basılmıştır. Jön Türkler'in Mısır'da yayın faaliyetlerini arttırmalarının ardından ise (1895'ten itibaren) Osmanlı hükûmetini hedef alan Türkçe kitapların basıldığı özel matbaaların sayısında büyük bir artış olmuştur. Ancak Mısır'daki matbaalar üzerine şimdiye kadar ayrıntılı bir çalışma yapılmadığından, bu mat-

baaların kuruluş tarihleri, sahipleri, bastıkları kitaplar, yayın hayatından ayrıldıkları tarih ya da bir başka ad altında çalışmalarını sürdürüp sürdürmedikleri hakkında elimizde fazla bilgi mevcut değildir.[1]

Çalışmamız esnasında Mısır'da Bulak Matbaası dışında Türkçe kitap ve süreli yayının basıldığı 79 matbaa tespit edilmiştir. Ancak bunların on tanesi, beş ve daha fazla Türkçe kitap basmıştır. Burada kuruluş tarihlerine göre kısaca bu on matbaa üzerinde durulacaktır.

1. DÎVÂN EL-CİHÂDİYYE MATBAASI

Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası, Bulak'taki harbiye mektebine bağlı olarak kurulmuştur. Matbaada Arapça, Türkçe ve Farsça kitaplar basılmış, İtalyanca-Arapça haftalık bir derginin de çıkarılması öngörülmüştür.[2] Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası, Mısır'da Bulak Matbaası'ndan sonra Türkçe kitap basan ikinci resmî matbaadır. Matbaanın kurulduğu tarih kesin olarak bilinmemekle beraber, bu matbaa ile ilgili ilk bilgiye *Vekâyi-i Mısriyye*'nin 25 Muharrem 1248 [24 Haziran 1832] tarihli 396. sayısında rastlanmaktadır. Bu sayıda verilen bilgiye göre, matbaada çalışacak olanlar, Bulak Matbaası'ndan seçilmiş ve kısa bir eğitimden sonra daha önce aldıkları maaşla yeni matbaada göreve başlamışlardır. *Vekâyi-i Mısriyye*'nin 29 Rebiyülahir 1248 [25 Eylül 1832] tarihli 483. sayısında ise, *Tâlimnâme* adlı kitaptan bazı sayfaların matbaada yeniden basıldığı belirtilmektedir.[3]

Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası'nda basıldığını tespit edebildiğimiz ilk Türkçe kitap *Kânûn-ı evvel kavaid-i tâlimiyye beyânındadır* adlı kitaptır[4]. Kitabın Arapça kolofonunda kitabın Evâsıt-ı Ramazan 1248 [1-10 Şubat 1833]'de Matbaat Dîvân el-Cihâdiyye'de basıldığı belirtilmektedir.

1 Burada kısaca Mısır'da Türkçe kitap basan matbaalar üzerinde durulacaktır. Bu matbaaların tarihi ile ilgili bir araştırma bu çalışmanın boyutlarını aşacağı ve başka bir inceleme konusu olacağından bu bölümde sadece tespitlerimize ve aşağıda isimleri verilen kitaplardaki bilgilere dayalı olarak genel bir değerlendirme yapılacaktır: Ebu'l-futuh Rıdvan, *Tarih Matbaat Bulak*, Kahire 1953, s.354 vd.; Ayda Nusayr, *Hareket neşr el-kütüb fi Mısr: fi karn el-tâsi' 'aşer*, [Kahire]: el-Heyet el-Mısriyye el-'âmme li'l-kitâb, 1994; Cheng-Hsiang Hsu, "The first thirty years of Arabic printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851); a bibliographical study with a check list by title of Arabic printed works" (The University of Edinburgh, Doktora tezi, 1985), s. 36, 51-57. ve Mahmud Muhammed el-Tanahi, *el-Kitab el-matbu bi Mısr fi el-karn el-tasi aşer: tarih ve tahlil*, [Mısır]: Dar al-Hilal, 1996.

2 Ayda Nusayr, *a.g.e.*, s. 404.

3 Halil Sabat, *a.g.e.*, s. 1169.

4 Hsu, *a.g.t.*, s. 53'te Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası'nın tespit edilen ilk yayını olarak 1249/1833-34 tarihli *Tâlim el-nefer ve el-bölük* adlı kitap gösterilmektedir.

Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası'nda tespitlerimize göre dokuz Türkçe kitap basılmıştır.[5] Bu kitapların bir tanesi 1248 (1833), beş tanesi 1250 (1834–35), üç tanesi ise 1251 (1835–36) tarihinde basılmıştır. Kitapların biri askerî mühendislik (*Pyrotechnie militaire, yani harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır*, 1250 [1835]), biri veterinerlik (*Baytara hidemâtına dâir tertîbât*, 1250 [1834–35]), biri tıp (*Kavânîn el-sıhha*, 1250 [1835]), altısı ise askerlik konusundadır.

Halil Sabat'ın görüşüne göre matbaa, fazla bir fayda sağlamaması ve çok masraflı olması sebebiyle bir süre sonra Bulak Matbaası'na dahil edilmiştir[6].

2. MEDÂRİS EL-MÜLKİYYE MATBAASI

Kaynaklarda, 'Dîvân el-Medâris', 'Medâris' ve 'Medâris el-Mülkiyye' adlarıyla bilinen matbaanın Ali Mübarek Paşa'nın Dîvân-ı Medâris başkanlığı sırasında (1868) kurulduğu kaydedilmektedir. Ancak matbaada basılan ilk kitabın baskı tarihi 1281 (1864–65) olduğundan matbaanın da bu tarihten önce kurulmuş olması gerekir. Matbaanın kuruluş tarihini ilk defa 1868 olarak veren Ebu'l-futuh Rıdvan, kendisi de bu tarihi şüpheyle karşıladığını belirtmektedir.[7] Öğrencilere ders kitabı basmak amacıyla kurulan Medâris el-Mülkiyye Matbaası'nda harf ve litografya usulüyle baskı yapılmıştır.

Altı Türkçe kitap basıldığını tespit ettiğimiz bu matbaada basılan ilk kitap, Farsça eğitimi için hazırlanmış olan *Tâlim el-Fârisî* isimli kitaptır. Matbaa'da 1285 (1869)'te *İrşâd-ı mübtediyân der lugat-ı Osmâniyân* adlı bir ders kitabı daha basılmış, bundan sonra bir süre için matbaada Türkçe kitap basılmamıştır. Bu tarihten altı yıl sonra (1291 / 1874–75) matbaada iki Türkçe kitap daha basılmıştır. Bunlardan biri Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın *Risâle-i ahlâk (fî nasîhat el-sibyân)* adlı kitabı, ikincisi ise Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmâniyye* adlı kitabı olmuştur. 1294 (1877) yılında matbaada iki Türkçe kitap daha basılmıştır. Bu kitaplardan biri

5 Hsu çalışmasında bu matbaada beşi Arapça, sekizi Türkçe olmak üzere on üç kitabın basıldığını söylemektedir. (Hsu, *a.g.t.*, s. 642) Ancak incelememiz sonucu Hsu'nun 1250 tarihinde basıldığını belirttiği *Kânun-ı râbi orta tâlimi beyânındadır* adlı kitabın bu tarihte basılmadığı tespit edilmiştir. Ayda Nusayr ise bu matbaada bütün dillerde toplam altı kitap basıldığını söylemektedir. (Ayda Nusayr, *a.g.e.*, s.404)

6 Halil Sabat, *a.g.e.*, s. 169.

7 Ebu'l-futuh Rıdvan, *a.g.e.*, s. 374.

yine Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ* adlı eserinin üçüncü cüzü, diğeri ise bir ders kitabıdır.

3. VÂDÎ EL-NİL MATBAASI

Vâdî el-Nil Matbaası, 1866 yılında Mısırlı gazeteci Abdullah Ebussuûd Efendi (1820–1878) tarafından kurulmuştur. Mısır'da *Vâdî el-Nil* adlı Arapça gazeteyi de yayınlayan Abdullah Ebussuûd Efendi, gazeteciliğin dışında İstînaf Mahkemesi'nde hâkimlik de yapmıştır.[8] 1883 yılına kadar kitap basılmaya devam edilen matbaada bu süre içinde toplam 79 kitap basılmıştır.[9] Vâdî el-Nil Matbaası'nda 1285–1294 (1868–1877) yılları arasında sekiz de Türkçe kitap basılmıştır. Bu kitapların ilki *Teshîl el-tahsîl fî lügat el-Türkiyye* isimli eğitim kitabıdır. 1873 yılında matbaada *Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân* adlı bir ders kitabı daha basılmıştır. Bunların dışında basılan kitapların üç tanesi dinî konudadır. Opera Binası'nın açılışı için Hıdiv İsmail Paşa'nın arzusu üzerine İtalyan bestekâr Giuseppe Verdi tarafından bestelenen *Aida Operası*'nın Türkçe librettosunun tercümesi de 1288 (1872)'de bu matbaada basılan kitaplar arasında yer almaktadır. Matbaa'nın bastığı son Türkçe kitap ise *Ekonomi politik tercümesi fenn-i idâre* adlı tercüme bir kitap olmuştur.

4. MATBAA-İ OSMÂNİYYE / KÂNÛN-I ESÂSÎ MATBAASI[10]

Matbaa-i Osmâniyye, Mısır'da Jön Türkler'e ait neşriyatın basıldığı önemli matbaalardan birisidir. Matbaa, Jön Türkler'in hem kendi içlerinde, hem de hükûmetle aralarında birçok problemin doğmasına sebep olmuştur.

Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşa'nın mührünü taşıyan 5 Safer 1320 [13 Mayıs 1902] tarihli bir belgeye göre Matbaa-i Osmâniyye

8 Mahmud Muhammed el-Tanahî, *a.g.e.*, s. 85.

9 Ayda Nusayr, *a.g.e.*, s. 431.

10 Mısır'da Osman Abdürrâzık tarafından 1834 yılında kurulmuş olan bir 'Matbaa-i Osmâniyye' daha vardır. Bu matbaa yüzyılın sonuna kadar kitap basmaya devam etmiştir. (bkz. Ayda Nusayr, *a.g.e.*, s. 434; el-Tanahî, *a.g.e.*, s. 110) Ali Hilmi Dağıstânî'nin hazırladığı *Fihrist el-kütüb el-Türkiyye el-mevcûde bi 'l-Kütübhane el-Hidviyye* (1306 [1888–89]) adlı kitap bu matbaada basılmıştır.

1311 veya 1312 yılında, Rodoslu Salih Cemal tarafından tesis edilmiştir.[11] Aynı belgeye göre Matbaa-i Osmâniyye ile ilgili olaylar şu şekilde gelişmiştir: O sırada Hıdiv, Mısır'daki bazı İstanbul firarilerinin oradan ayrılmaları için bin lira vermiş, onlar ise bu paranın iki yüz lirasını Salih Cemal'e vererek neşriyat yapmaya devam edebilecekleri bir matbaa açmasını sağlamışlardı. Birçok 'muzır' yayının basıldığı matbaa, Cenevre'deki Jönlerin bir şubesi gibi olduğundan iki sene kadar sonra Tunalı Hilmi Mısır'a gelerek matbaadan hesap istemiş, bunun üzerine Salih Cemal matbaanın kendisine ait olduğunu, Jönlerle bir münasebeti olmadığını ileri sürmüş ve mahkemeye intikal eden dava sonucunda matbaayı kendi hesabına işletmeye devam etmişti.[12] Bu sırada matbaada 'muzır' evrak bulundurulmaya devam edilmişti. Salih Cemal bir ara birisiyle ortak olmuş ancak bu şahıs Hıdiv tarafından affedilince Dersaadet'e gönderilmeyi kabul etmiştir.[13]

Padişahla arasının iyi olmasını sağlayabilmek için Mısır'daki Jön Türkler'i sıkıştırıp, buradan kaçırmaya uğraşan Hıdiv, Matbaa-i Osmâniyye'yi kapatarak elde ettiği evrakı da İstanbul'a göndermek için bir teşebbüste bulunarak Bahriye zabitlerinden Rıza isimli birini Salih Cemal'in yanına matbaaya sokmuş, aralarında anlaşmazlık çıkartarak Rıza'nın Salih Cemal'i dava etmesini sağlamıştır. Rıza Efendi'nin matbaaya açtığı haciz davasının neticesinde matbaa mahkeme tarafından mühürlenmiştir.[14] Ancak Jön Türkler, Mısır'ın İngiliz yöneticisi Lord Cromer'in desteğiyle, matbaada bulunan gizli evrakın, Hıdiv'in adamlarının eline geçmesini önlemişler ve bu sıkıntıdan da kurtulmayı başarmışlardır. Lord Cromer, mahkemenin aldığı kararı hiçe sayarak matbaayı polis kordonuna aldırmış, mühürleri de kırdırıp içerideki evrakı almış ve bu evrakı da İngiltere'ye göndermiştir. Böylece evrakın Sultan Hamid'in eline geçmesi önlenmiş ve Jön Türkler de kurtulmuştur. Lord Cromer konu ile ilgili olarak verdiği bir beyanatta: *"Bu matbaada bulunan siyasî evrak yayınlansa idi sahiplerinin hayatına mal olurdu. Hıdiv'in çevresi bunları elde etmek için iki yıldan beri çalışmaktaydı. Bunlar Hıdiv'in eline geçip sultana ulaştırılsaydı padişah gizli cemiyetin Türkiye'deki üyelerine ulaşa-*

11 B.O.A., Yıldız Hususî, 429 / 86.

12 Salih Cemal, yayınladığı *Kânûn-ı Esâsî* gazetesinin numarasız fevkalade sayısında bu konuda kendi tasarruflarını savunurken, matbaayı elinden almak için mahkemeye başvuran ve "Matbaaya hücum eden pehlivanlar" dediği Tunalı Hilmi, Ali Ziya, Cemil, Safvet, Vahyi, Vehbî, Fâik, Münif (Tarsusizâde) gibi diğer Jön Türk ve İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları hakkında çok ağır ithamlarda bulunmuştur.

13 B.O.A., Yıldız Hususî, 429 / 86.

14 *el-Müeyyed*, 12 Nisan 1902.

bilirdi" sözleriyle Jön Türkler için mahkeme kararını yok saymaktaki siyasi gerekçesini de açıklamıştır.[15] Bundan sonra Matbaa-i Osmâniyye'nin Hükûmet-i Seniyye'ce satın alınması mevzu bahis olmuşsa da buna mahal görülmemiştir.[16]

Bu dönemde Kahire'deki Jön Türkler arasında bulunan Bekir Fahri'nin, Kahire günlerini ve bu meyanda değişik hizipler arasındaki çekişmeleri gerçeğe yakın şekilde tasvir eden *Jönler* adlı romanı, meydana gelen olayların anlaşılması bakımından önemli bir kaynaktır. 1897'den sonraki ve özellikle roman kahramanlarının Kahire'de yaşadığı Ağustos 1900–Mayıs 1901 tarihleri arasındaki dönemi aydınlatan bu edebî belge, Tunalı Hilmi, Hoca Kadri, Salih Cemal, Ali Kemâl, Tarsûsîzâde Münif ve Damad Mahmud Celâleddin Paşa gibi kişilerin Kahire'deki faaliyetlerini ve sürdürdükleri hayatın değişik manzaralarını da aksettirmektedir.[17]

Bazı Jön Türklerin sefil bir şekilde ve büyük sıkıntılar içinde geçen hayatları yanında diğerlerinin sefihâne ve israf içinde geçen yaşayışlarını tasvir eden bu romanda, Kânûn-ı Esâsî Matbaası ve sahibi Rodoslu Salih Cemal (romanda Ârif Cemil) ile o günlerin Kahire'sinde yaşanan çatışmalar, dedikodular ve onun etrafında yürütülen mücadeleler canlı bir şekilde tasvir edilmektedir.[18]

Matbaa-i Osmâniyye'de altı Türkçe kitap ile *Kânûn-ı Esâsî* (1898–99), *Sancak, Havâtır, Hakk-ı Sarîh* (1900) ve *Mecmûa-i Kemâl* (1901) adlı süreli yayınların bazı sayıları basılmıştır. Matbaa-i Osmâniyye'nin 1315 [1897] ile 1318 [1900] yılları arasında bastığı kitaplardan ilki Âlî Bey'in *Lehcet el-hakâyık* isimli mizahî lügatidir. Diğer kitaplardan dördü tarihî

15 Ahmed Muhammed Mahmud Behiri, *el-Etrâk fi el-Mısr (1882-1914)*, (Kahire: Ain Shams Üniversitesi doktora tezi, 1997), s. 71–72.

16 B.O.A., Yıldız Hususî, 429 / 86.

17 İlk baskısı İstanbul, 1326 (1910), 248 s. Yeni harfler ile ikinci baskısı Atilla Özkırımlı tarafından sadeleştirilerek ve açıklayıcı bir önsözle neşredilmiştir (İstanbul 1985).

18 1904–1909 yıllarında Kahire'de bulunan Avram Galanti de eserinde, matbaanın İngiltere'nin Mısır'daki fevkalade komiseri Lord Cromer'in müdahalesi ile Osmanlı hükümetinin eline geçmesine nasıl engel olunduğunu anlatmaktadır. (Bkz. Avram Galanti, *Küçük Türk tetebbular*, İstanbul 1925, s. 132–133) Ancak, Avram Galanti, matbaa ile ilgili gelişmelerin Salih Cemal'in vefatından sonra olduğunu anlatmakta ve bu konuda "Rodoslu Salih Cemal Efendi'nin vefatı üzerine vârisleri olmadığı için Mısır Kadısı Kânûn-ı Esâsî Matbaası'nı vaz-ı yed ederek mühürletmiştir... Lord Cromer matbaayı açtırarak, mevcut evrakı aldırmış ve bu suretle pek çok kimselerin canları yanmaktan kurtulmuştur" demektedir. Bekir Fahri ise bu hadise ile ilgili olarak "Arif Cemil [Salih Cemal] işi de alevlendi. Bugün Lord matbaayı zorla açtırarak evrakı aldı. Ârif Cemil fena halde hasta yatıyor...." demektedir. Otuz iki, otuz üç yaşlarında iken Kahire'de vefat eden Salih Cemal'in ölüm tarihi Perşembe – 17 Nisan 1902 / 8 Muharrem 1320'dir. Salih Cemal'in ölümünden sonra matbaa ile ilgili gelişen olaylar için ayrıca bkz. B. O. A., Yıldız Hususi, 429/86 no'lu belge.

konulardadır. Matbaanın bastığı son kitap ise *Dâmâd Halilpaşazâde Dâmâd Mahmud Paşa 'nın eş'ârı* isimli kitap olmuştur. Matbaa, 'Kânûn-ı Esâsî Matbaası' adı ile ise dört Türkçe kitap basmıştır. Bu kitapların hepsinin baskı tarihi, 1315 [1897]'tir.

5. OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ MATBAASI

Matbaa, isminden de anlaşıldığı gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesine aittir. Bu matbaada 1316 /1898 yılında, beş Türkçe kitap basılmıştır. Basılan kitaplar Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi gibi önde gelen Jön Türkler'e ait eserlerdir. Abdullah Cevdet'in *İki emel,* Tunalı Hilmi'nin ise *Makedonya mâzî, hâl, istikbâl* ve *Onuncu hutbe* isimli eserlerinin dışında matbaada *Muhtasar İngiltere târih-i inkılâbı* ve *Mürşid* isimli iki kitap daha basılmıştır. Matbaada aynı sene *Nasihat* isimli bir de gazete basılmıştır.

6. HİNDİYYE MATBAASI

Hindiyye Matbaası hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bastığı kitapların üzerinde 'Matbaa-i Hindiyye', 'Hindiyye Matbaası' ve 'Emin Hindiyye Matbaası' isimleri geçmektedir. 1333 (1915) yılında basılan *Muhadderât-ı İslâm* adlı kitabın arka kapağında yer alan bilgiye göre Emin Hindiyye Kitabhanesi, Muskî Caddesi'nde bulunmaktadır. *Hakk* (1899-1901), *Sancak* (1900), *Kürdistan* ve *Mir'ât-ı Ulûm* (1907) isimli gazetelerin de bazı sayılarının yayınlandığı matbaada on beş Türkçe kitap basılmıştır.[19] 1899-1930 yılları arasında yayın faaliyetinde bulunduğu anlaşılan Hindiyye Matbaası'nda basılan Türkçe kitaplar arasında Ahmed Saib'in altı kitabının yanı sıra Halil Hâlid Bey'in *Hilâl ve salîb münâzaası* (1325 [1907]), Prenses Kadriye Hüseyin'in *Muhadderât-ı İslâm* (1333 [1915]) isimli kitabının ikinci cüzü, Mehmed Salahaddin Bey'in İttihad ve Terakki aleyhindeki *Bildiklerim* (1334R [1918]), Rıza Nur'un *Gurbet dağarcığı* (1337/ 1919) isimli kitapları da yer almaktadır.

19 Ayda Nusayr, Hindiyye Matbaası'nın 1870'li yıllardan itibaren sadece 8 kitap bastığını söylemektedir. (Nusayr, *a.g.e.*, s.444)

7. MAÂRİF MATBAASI

Maârif Matbaası'nın kuruluş tarihi 1890 [1307]'dır. Ayda Nusayr, matbaada asrın sonuna kadar on yedi kitabın basıldığını söylemektedir.[20] Bu çalışmada Maârif Matbaası'nda basılan sekiz Türkçe kitap tespit edilmiştir. 1319 (1901) – 1331 (1913) yılları arasında basılan bu kitapların 3 tanesi 1901 yılında yayınlanmıştır. 1901 yılında yayınlanan kitaplardan ikisi Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi'nin Asmaî tarafından yayınlanmış olan *Âsâr-ı Cemâleddîn* ve *el-Siyâset el-şer'iyye fî siyâdet el-râ'i ve saâdet el-râ'iyye* adlı kitaplarıdır. Üçüncüsü Mehmed Ârif Bey'in *Binbir hadîs-i şerîf şerhi* isimli kitabıdır. Mehmed Ârif Bey'in *Başımıza gelenler* (1903) isimli kitabı da yine bu matbaada basılmıştır. Prenses Kadriye Hüseyin'in tarihî ve edebî makalelerinin yer aldığı *Temevvücât-ı efkâr* (1330 [1912]) adlı kitabının yanı sıra, *Muhadderât-ı İslâm* isimli kitabının birinci cüzü de 1331 [1913] yılında Maârif Matbaası'nda yayınlanmıştır. 1908 yılında basılan *el-Urâza fî el-hikâyet el-Selçukiyye* isimli tarih kitabının ise önsöz ve zeyli Türkçe'dir. Maârif Matbaası'nda basılan son Türkçe kitap ise Gülperi isimli bir hanımın şiirlerinin yer aldığı *Güldeste-i hâtırât* adlı kitaptır. Bu kitabın üzerinde baskı tarihi verilmemiştir.

8. TÜRK MATBAASI

1903–1909 yılları arasında on Türkçe kitap bastığı tespit edilen Türk Matbaası hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. İlk kitabı 1321/1903 yılında yayınlanan bu matbaanın aynı tarihte çıkan *Türk* adlı gazete ile bir ilişkisi olması muhtemeldir. Yayınlanan kitaplardan dördü tarih, dördü edebiyat, biri din, biri de seyahatnâme türündedir.

9. İCTİHÂD MATBAASI

Dr. Abdullah Cevdet tarafından 1904 yılında Cenevre'de kurulan İctihâd Matbaası[21], 1 Eylül 1904 yılında çıkan *İctihâd Mecmuası* ile yayın

20 Ayda Nusayr, *a.g.e.*, s.437.

21 Dr. Abdullah Cevdet'in hayatı için bkz.: M. Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

hayatına başlamıştır. Avrupa'da Osmanlı yönetimi aleyhine siyasî faaliyette bulunan kişilerin en önemlilerinden olan Dr. Abdullah Cevdet, kendisine kısıtlama getirilmesi üzerine Eylül 1905'te Mısır'a gelince matbaanın faaliyetleri de burada devam etmiştir. Matbaada *İctihâd Mecmuası* dışında *Doğru Söz* (1906) isimli bir başka süreli yayın daha basılmıştır. Mısır'da bulunduğu dönem içerisinde İctihâd Matbaası'nda otuz dört Türkçe kitap basılmıştır. En fazla kitabın basıldığı yıl 1908'dir. Bu sene matbaada basılan Türkçe kitap sayısı on ikidir. Bu kitaplardan 16 tanesi Abdullah Cevdet'in polemik, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve tarih gibi değişik konulardaki tercüme ve telif eserleridir.

Basılan kitapların onu edebiyat, dokuzu siyasî ve polemik yazı, beşi tarih, üçü biyografi, biri seyahatnâme, biri psikoloji, biri sosyoloji, biri eğitim, biri felsefe, biri din ve biri katalogdur.

Mahkeme-i kübrâ ve *Uyanınız! Uyanınız!* isimli kitaplar ise İctihâd Matbaası'nda ikişer kere basılmışlardır.

10. OSMANLI MATBAASI

1325 (1907)– 1331 (1913) yılları arasında on üç Türkçe kitabın basıldığı bu matbaada, 1908 yılında beş kitabın basıldığı görülür. Basılan bu kitaplardan altı tanesi edebiyatla ilgilidir. Üçü devrin siyasî durumunu anlatan tarzda kitaplar, biri tıp lügati, biri sosyoloji, biri psikoloji ve sonuncusu da din–bilim ilişkisi hakkındadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'DA BASILI TÜRK KÜLTÜRÜ BİBLİYOGRAFYASI

ÇALIŞMADA KULLANILAN KAYNAKLAR VE TOPLU LİSTELERİN OLUŞTURULMASI

Bu kitabımızın temelini teşkil eden 'Mısır'da basılan Türkçe kitaplar'ı tespit etmek amacıyla yapılmış olan bu çalışma sırasında, değişik dilerde yayınlanan birçok kataloğun yanı sıra Türkiye'deki ve yurtdışındaki birçok kütüphanenin taranması da gerekmiştir. Bu taramalar sonunda ulaştığımız çok sayıdaki künyede birçok belirsizlikle karşılaşılmıştır. Bu belirsizliklerin birinci sebebi —özellikle erken tarihlerde— kitapların bir kısmının az sayıda ve vilayet çalışanlarının kullanabilmesi için hazırlanıp basılmış olan idarî ve kanunî metinler olması hasebiyle birçoğunun günümüze ulaşmamasıdır. Bulak'ta ilk dönemde basılan birçok kitap (askerî ve mülkî) hizmet içi olarak kullanılmış, kullanıldıktan sonra korunmamış ve bu sebeple de çok az bir kısmı Mısır ve İstanbul kütüphanelerine ya da değişik sergiler vs. sebeplerle Avrupa'ya gittiğinden elimize ulaşabilmiştir. Bütün bu problemlere rağmen çalışmamız sırasında Mısır'da basıldıkları tespit edilen toplam 671 künyenin çok büyük kısmı görülmüş ve listeler bu şekilde oluşturulmuştur.

Mısır'da basılan Türkçe kitaplar konusunda (Arapça ve az sayıdaki Farsça için de geçerli olmak üzere) bilgilerimiz başlıca üç grup kaynaktan derlenmiştir. Şüphesiz bu kaynakların başta geleni, kitapların bulunduğu kütüphaneler olup bu hususta en zengin koleksiyon Kahire Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İkinci sırada İstanbul kütüphaneleri gelmekte ve onları Ankara Millî Kütüphane takip etmektedir. Mısır'da basılan Türkçe kitaplar konusunda ikinci önemli kaynak, Mehmed Ali Paşa dönemine ait en güvenilir bilgiyi veren Bulak Matbaası'nın 1844–1850 tarihleri arasında yayınlamış olduğunu tespit ettiğimiz üç listedir. Üçüncü grup kaynaklar ise 1831 yılından itibaren yayınlanmış olan katalog ve listelerdir.

Bu çalışmanın yapılması fikri, 1960'lı yıllarda Mısır Millî Kütüphanesi'nde yapılan katalog çalışmaları sırasında doğmuş olduğu için çalışmada en fazla istifade ettiğimiz koleksiyon da şüphesiz Kahire Millî Kütüphanesi'nin zengin koleksiyonu olmuştur. Çalışmamız sırasında Mısır'da basılan Türkçe kitapların 400 kadarının bu kütüphanede bulunduğu tespit edilmiştir.[1]

Mısır'dan sonra çalışmamızda en fazla istifade ettiğimiz kütüphaneler İstanbul kütüphaneleri olmuştur. Türkiye'nin en büyük kütüphanelerinden olan İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi'nde, erken tarihlerde Mısır'da basılan birçok Türkçe kitabı görmemiz mümkün olmuştur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Hüsrev Paşa Koleksiyonu[2] Mısır'da basılan —özellikle— askerlik konusundaki pek çok kitabın yer aldığı bir koleksiyondur. Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile daha geç tarihlerde basılan —büyük kısmı Jön Türkler'in neşriyatı olan— kitaplar için yararlandığımız Atatürk Kitaplığı ve IRCICA Kütüphanesi İstanbul'da faydalandığımız diğer önemli kütüphanelerdir. İstanbul dışında, Ankara'da da kütüphaneler taranmış, özellikle Milli Kütüphane'de Mısır'da basılan çok sayıda Türkçe kitap tespit edilmiştir. Faydalandığımız bir diğer önemli koleksiyon ise Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi olmuştur. Bunların dışında, birisi kitabın yazarı olmak üzere, bazı özel koleksiyonlardan da istifade edilmiştir. Çalışmamız esnasında sadece yurtiçinde ve Mısır'da bulunan kütüphanelerde değil Londra ve Paris'teki bazı kütüphanelerde de taramalar yapılmıştır.[3]

Kütüphanelerden sonra ikinci grubu oluşturan kaynaklar, Bulak Matbaası'na ait neşriyatın yer aldığı satış listeleridir. Elimizde bulunan Bulak Matbaası'na ait üç satış listesi Mısır'da yayınlanan kitaplarla ilgili en

1 1962–1966 yılları arasında Dâr el-Kütüb el-Mısriyye adı ile bilinen bu kütüphanenin tarihi muhteşem binasının Şarkiyat Bölümü'nde "müfehris" olarak çalıştığımız yıllarda, Osmanlı-Türk kültürüne ve özellikle onun Mısır versiyonuna ait birçok konuyu öğrenme imkânına kavuştuk. Güzel hatıralarla dolu o günlerde, bu listeye aldığım birçok kitabı görme imkânım oldu. Ancak çalışmanın ilerleyen safhalarında, 1980'li ve 1990'lı yıllarda, bazı kontroller yapmak için o koleksiyonu tekrar görmek gerekmiştir.

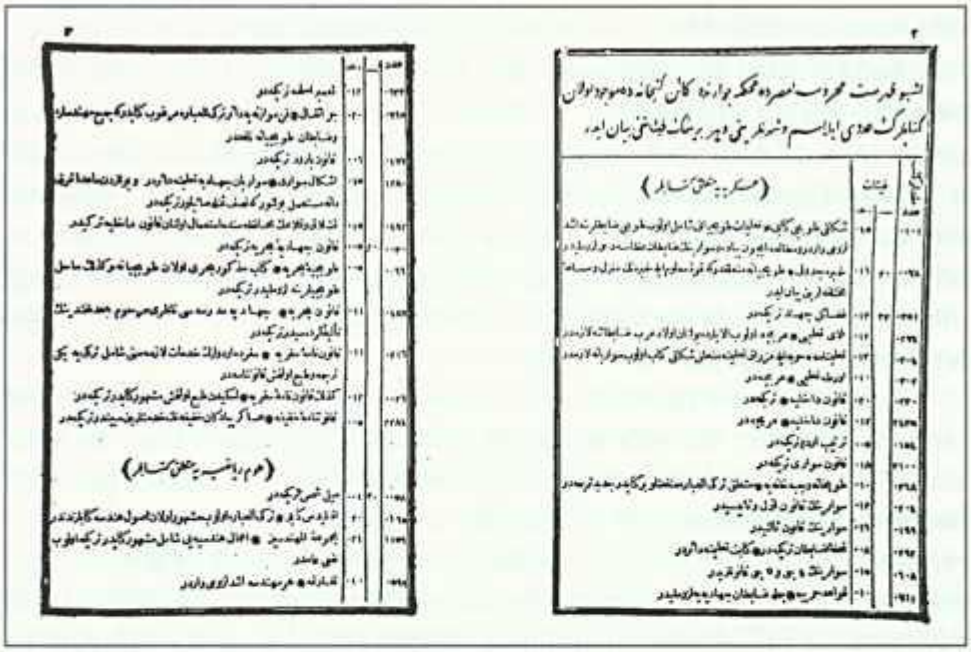
2 Abazha asıllı olan Hüsrev Paşa (ö. 1855) II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinin önemli devlet adamlarındandır. Bir süre Mısır valisi (1801) olarak görev yapmış ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa ile karşı karşıya gelmiştir. İstanbul Eyüp'te bir kütüphane kurmuş olan Hüsrev Paşa'nın kendisinin askerlik konusunda 10 eseri bulunmaktadır. (Hüsrev Paşa ve askerlikle ilgili eserleri hakkında bkz. *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*, c.I, no. 89, s.87–93) Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan kütüphanesinde 'fenn-i harb'e dair çok sayıda eser mevcuttur. Hüsrev Paşa Kütüphanesi'nde bulunan kitapların Abdülhamid II döneminde basılan listesi için bkz. *Defter-i Kütüphane-i Hüsrev Paşa*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, [t.y.].

3 Burada zikredilmeyen diğer kütüphanelerle özel koleksiyonların listesi için bkz. Kitapta Kullanılan Kısaltmalar

eski resmî kaynaklardır. 1844, 1846 ve 1850 tarihlerini taşıyan bu listeler, matbaada basılan ve basılmakta olan kitaplar hakkında bilgi veren, o döneme ait önemli kaynaklardır. Bu listeler ihtiva ettikleri bilgiler açısından, dönemin ve Mehmed Ali Paşa'nın matbaaya bakış açısının anlaşılmasında da önem taşımaktadırlar. Listelerde kitaplar kabaca bir konu sınıflamasına tabi tutulmuş ve kitap adı (genellikle eserin üzerinde olmayan ancak çok bilinen adı da olabilir), kaç nüsha basıldığı, fiyatı ve çoğunlukla da hangi dilde olduğu burada gösterilmiştir. Elimizde bulunan bu listelerdeki bilgiler özetlenerek aşağıda verilmiştir.

Bulak Matbaası'na ait satış listelerinden şimdilik bilinen 1260/1844 tarihli ilk listede[4]; 'cetvelde adı geçen kitapların Mahrûsa–i Mısır'da mahkeme civarında bulunan Bulak Matbaası'nda basılan kitaplardan olup herkesin yararlanması için çok sayıda basılarak mekteplere, medreselere, askerî bahriye ve berriye okullarına verildikten sonra kalanların isteyenlere belirlenen fiyatlarla satılmakta olduğu, ancak her yönde bilimin yayılması ve milletimizin öğretim ve eğitimi Hıdiv'in amacı olduğundan adı geçen kitapların satılmasında herkese kolaylık sağlamak için bundan böyle kitapların bu cetvelde yazılı düşük fiyatlarla satılacağı, aylık taksitle isteyenlere bile verilebileceğini ve bir konuda on taneden fazla alacak tüccarlara yazılı fiyatın onda bir eksiğine satış yapılabileceği, ödeme için zaman isteyenlere altı ay kadar zaman tanınacağı ve cetvelde ek olarak verilen tercüme edilmiş, henüz basılmamış olup basılması düşünülen kitapların Arapça veya Türkçe olarak isteyenlerin zimmetlerine basılmasına ruhsat verilmesinin uygun görüldüğü ve bu kitapların da uygun fiyatlarla basılabileceğinin herkes tarafından bilinmesi için burada yayınlandığı' yazılmaktadır. Ayrıca, yeni talik harflerinin yapılmış olduğu belirtilmekte ve Leylâ Hanım *Divançe*'sinin bu harflerle basılmış olduğu, halen basılmakta olan merhum Nazif Bey'in *Müntahab*'ının yakında biteceğinin anlaşıldığı, adı geçen yeni harflerin kuvvet ve sağlamlık açısından eski ta'lik harflere göre üstün olmasından dolayı, her kim zimmetine divan, tarih ve diğer kitaplardan basmak isterse ruhsat verildiğinin bilinmesi için ilan edildiği de yazılıdır. On iki sayfalık bu listede sırasıyla; askerlik, ulûm–ı riyâziye,

4 *İşbu fihrist Mahrûsa–i Mısır'da mahkeme civarında kâin kütüphânede mevcûd olan kitâbların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyatını beyân eder*, Kahire: Bulak Matbaası [1260/1844]. Bu liste için metinde 'Bulak–I' kısaltması kullanılmıştır. Listenin üzerinde baskı tarihi görülmemektedir. Ancak listenin sonunda henüz bitmiş olduğu söylenilen *Dîvân–ı Leylâ Hanım*'ın baskı tarihi 15 Cemaziyelevvel 1260 [2 Haziran 1844], yakında baskısı biteceği söylenilen *Müntahâbât–ı Mîr Nazîf*'in ise baskı tarihi 15 Muharrem 1261 [24 Ocak 1845] olduğundan, listenin baskı tarihi 1260 [1844] olarak kabul edilmiştir.

Elimizde mevcut Bulak Matbaası'na ait kataloglardan ilki:
İşbu fihrist Mahrûsa-i Mısır'da mahkeme civarında kâin kütüphânede mevcûd olan kitâbların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyatını beyân eder.
(Bulak Matbaası [1260/1844])

tıp, baytarlık, edebiyat ile sarf ve nahiv kitapları yer almaktadır. Listenin sonunda, tercümesi bittiği halde basılmayan ve isteyenlerin zimmetlerine bastırabilecekleri kitaplar, tercüme olunmakta olan kitaplar ve basılmakta olan kitapların listeleri yer almaktadır.

1262/1845–46 yılında basılan Bulak Matbaası'nın bildiğimiz ikinci listesinde[5]; Mahrûsa'da bulunan Kitaphane-i Amire'de mevcut kitapların sayı ve fiyatları bundan önce yayınlanan fihristlerde yazılmışsa da, bu kitapların sadece mîrî zimmetine basılanlar olduğu, mültezim zimmetine basılan kitapların bunların içinde verilmediği ve o tarihten sonra basılan kitapların kayıtlı bulunmamasından dolayı bu defaki listede gerek mîrî zimmetine ve gerek mültezim zimmetine Matbaa-i Amire'de basılmış olan kitapların asıl basıldıkları sayıları, mîrî zimmetine basılan kitaplardan gerekli yerlere verildikten sonra kitaphanede kalan sayıları ve fiyatları, mültezim zimmetine basılan kitaplar sahiplerine teslim edildiğinden dolayı onların adı ve

5 *Mahrûsada kâin Kitabhane-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları*, Kahire: Bulak Matbaası, 1262 [1845–46]. Bu liste için metinde 'Bulak-II' kısaltması kullanılmıştır.

şöhretleriyle birlikte sadece asıl basıldıkları sayının kaydedildiği yazılıdır. Ayrıca bunların çoğunun Han el-Halilî semtinde bulunan Sahhaflar reisi Kâmil Efendi'nin yanında bulunduğu, fiyatlarının onun tarafından bilindiği ve isteyenlerin adı geçen kişiden alabileceği ve mîrî kitaplarını isteyenlerin Mahkeme civarında bulunan Kitaphaneden satın alabileceklerini bildirmek için bu cetvellerin gözden geçirilerek ve yenilenerek tekrar yayınlandığı belirtilmektedir.

Bulak Matbaası'nın 1266/1850 tarihli elimizdeki son listesinde ise[6]; Mahrûsa-i Mısır'da bulunan Kitabhane-i Amire'de mevcut olan kitapların sayı ve fiyatlarının bundan önce yayınlanan fihristlerde yazılmasına rağmen o tarihten sonra gerek mîrî ve gerek mültezim zimmetine pek çok kitabın basıldığı ve daha önce var olan kitapların bir çoğunun tükendiği, bundan dolayı fihristin yenilenmesi gerektiği, şu anda adı geçen Kitabhanede var olan kitaplar ile matbaada basılmakta olan ve mültezim zimmetine verilen kitapların sayısı, adı ve satış fiyatı verilmiş olanların adını veren bu fihristin mîrî kitabı isteyenlerin Mahkeme civarında olan Kitabhane deposundan ve mültezim kitabı isteyenlerin Han el-Halilî'de Salih Efendi'den almalarını sağlamak için yayınlandığı yazılıdır.

Aynı listenin başka bir yerinde; bu cetvelde adı geçen kitapların Mahrûsa-i Mısır Matbaası'nda (Bulak Matbaası) basılan kitaplar olduğu, herkesin yararlanması için çok sayıda basıldığı ve okullar ile askerî bahriye ve berriye [kara] okullarına verildikten sonra, tespit edilen fiyatlarla diğer isteyenlere, aylık taksitle almak isteyenlere, bir konuda on taneden fazla alacak tüccarlara yazılı fiyatın onda bir eksiğiyle satılacağı, ödeme konusunda zaman isteyenlere altı ay süre verildiği, Arapça veyahut Türkçe olarak kitap basmak isteyenlerin iltizam edecekleri kitaba yetecek kâğıt, mürekkep ve diğer masraflar ile musahhih ve diğer hizmetlilerin masrafından sonra mîrîye onda bir kâr alınarak basımına izin verildiği ve bedelin ödenmesi için belirli bir sürenin tanındığını herkesin bilmesi için bu yayının ve ilanın yapıldığı yazılıdır.

Mısır'da yayınlanan kitaplar konusunda faydalanılan son grup kaynak ise yayınlanmış olan katalog ve listelerdir. Mısır'da Bulak Matbaası'nın kurulması ve ilk Türkçe kitabın basılmasından itibaren, özellikle Mehmed Ali Paşa döneminde yürütülen yayın faaliyetleri gerek o dönemde, gerekse daha sonraki yıllarda birçok araştırmacının ilgisini çekmiş ve bu konuda

6 *Mahrûsa-i Mısır'da kâin Kitabhâne-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları*, Kahire: Bulak Matbaası, 1266 [1850]. Bu liste için metinde 'Bulak – III' kısaltması kullanılmıştır.

pek çok inceleme ve çalışma yapılarak çeşitli bibliyografya ve kataloglar hazırlanmıştır. Bunlardan bir kısmı bu satış listelerinden önce Avrupalı müsteşriklerin hazırlamış olduğu notlar ve listelerdir. Bunlardan ilki J.T. Reinaud'ın 1831'de yayınlanan "Notice des ouvrages Arabes, Persans et Turcs imprimes en Egypt" isimli makalesidir.[7] Bu makalede toplam 48 kitabın 55 baskısı gösterilmektedir. Hammer (1774–1856) de eserinde Mısır'da basılan kitapların ancak bir kısmının listesini vermiştir.[8] Ancak Fransız müsteşrik Thomas–Xavier Bianchi[9] (1783–1864) tarafından hazırlanan katalog, bazı yanlışlarına rağmen, Bulak Matbaası'nda basılan kitapların yer aldığı o güne kadar hazırlanan en iyi katalog çalışması sayılabilir. Bianchi'nin 1843'te basılan "Catalogue general et detaille des livres Arabes, Persans et Turcs imprimes a Boulac en Egypte depuis l'introduction de l'imprimerie dans ce pays"[10] adlı çalışması, daha sonraki tarihlerde yapılan birçok çalışmanın da dayanağı olmuştur. Daha çok hazırladığı lügatler ile tanınan Bianchi, düzenli bir şekilde takip ettiği Türkiye'deki ve Mısır'daki yayınlar üzerine bibliyografyalar hazırlamıştır. Bulak Matbaası'nda basılan kitapları topladığı kataloğunda ise Türkçe (124), Arapça (103) ve Farsça (6) toplam 233 kitabın 243 baskısını vermektedir. Bianchi, kısa bir giriş ve kullandığı kaynaklara dair bazı bilgiler verdikten sonra ilk kitap olarak gösterdiği Don Raphael'in *Dizionario İtaliano e Arabo* adlı kitabı ile listesine başlamıştır. Her kitabın, Türkçe yazılışından sonra Latin harfleri ile okunuşunu ve Fransızca anlamını veren Bianchi, kitabın daha önceki baskılarını da belirtmiştir. Ancak ne yazık ki Reinaud ve Bianchi tarafından verilen listelerdeki bilgilerin azımsanamayacak bir kısmı eksik veya yanlıştır. Bu listelerde bazen kitapların isimleri tercümeden doğan nüans farkları sebebiyle farklı şekillerde yazılmış veya bazen de tarihleri yanlış verilmiştir.

Bulak'ta basılan ilk eserler için önemli bir diğer kaynak, M. Dorn tarafından hazırlanmış olan "Catalogues des ouvrages Arabes, Persans et Turcs publiés a Constantinople, en Egypte et en Perse qui se trouvent au

7 J.T. Reinaud, "Notice des ouvrages Arabes, Persans et Turcs imprimes en Egypt", *Journal Asiatique*, VIII (1831), s. 333–343.

8 Joseph von Purgstall Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 c., Graz: Akademische Druck Verlagsanstalt, 1963

9 Bianchi için bkz. Ömer Faruk Akün, "Bianchi, Thomas-Xavier", *DİA*, c.VI, s.117–120.

10 T.X. Bianchi, "Catalogue général des livres arabes, persans et turcs, imprimés à Boulac en Egypte depuis l'introduction de l'imprimerie dans ce pays", *Journal Asiatique*, serie 4, 2 (1843), s. 24–61.

Musée Asiatique de l'Academie"[11] adlı çalışmadır. Bu çalışma St. Petersburg Kütüphanesi'nin kataloğu olduğundan daha güvenilir bir kaynaktır. Dorn'un hazırladığı 3 kısımdan oluşan kataloğun ikinci kısmında Mısır'da basılan kitapların listesi bulunmaktadır. Bu listede 66 Türkçe kitap yer almaktadır.

Bu erken tarihli kataloglardan sonra basılan bir diğer önemli katalog Kahire'de Kütüphane-i Hıdiviye adı ile kurulan ve Mısır Millî Kütüphanesi'nin nüvesini oluşturan kitapların, Dağıstanlı Ali Hilmi tarafından hazırlanıp 1306 [1888–89]'da yayınlanan *Fihrist el-kütüb el-Türkiyye el-mevcûde bi 'l-Kütübhane el-Hidviyye* adlı kataloğu olmuştur. Bu eser, bu konuda güvenilir ve zengin bir kaynaktır.

Zaman içinde büyüyen Kahire Millî Kütüphanesi'ndeki Türkçe basma ve yazma koleksiyonu ile ilgili uzun süren çalışmaların neticesinde, bu kütüphanenin de kataloğu hazırlanmıştır. Nasrullah Tırazî ve Mehmed İhsan Efendi (Yozgatlı)'nin uzun ve yoğun mesailerinin yanı sıra 1962'den 1966'ya kadar Ekmeleddin M. İhsanoğlu'nun ve kısa bir süre de Mehmed Yunus (Türkistanlı)'un katılması ile hazırlanan 3 ciltlik katalog bu konuda çok yararlı bir kaynak teşkil etmiştir.[12] Ancak bu katalogda da dikkatten kaçan hataların olduğunu söylemek gerekir.[13]

Türkiye kütüphaneleri arasında bu konuda en çok başvurduğumuz kütüphane kataloğu ise Milli Kütüphane'nin kataloğu olmuştur.[14] Milli Kütüphane'nin muvakkat kataloğu dışında Milli Kütüphane tarafından halen çıkarılmakta olan *Türkiye basmaları toplu kataloğu; Arap harfli Türkçe eserler* adlı çalışmanın şimdiye kadar tamamlanmış olan kısmı (I–VI. ciltler) da bu çalışmamız sırasında taranmış, ancak bu eserde de bazı yanlışlıklarla karşılaşılmıştır. Bütün bu sayılan eserler dışında birçok katalog, kitap ve bibliyografya taranmış, tespit edilen kitaplar dikkatli şekilde kontrol edilerek listeye dahil edilmiştir.

Bu çalışma esnasında faydalanılan en güvenilir kaynak eserlerden birisi Seyfettin Özege'nin 5 ciltlik *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kata-*

11 M. Dorn, "Catalogue des ouvrages Arabes, Persans et Turcs publiés a Constantinople, en Égypte et en Perse qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences*, St-Petersbourg, 1866.

12 *Fihris el-matbuat el-Türkiyye el-Osmaniyye*, 3 c., Kahire: el-Heyet el-Mısriyye el-Amma li'l-Kitab, 1982–83.

13 Ain Shams Üniversitesi'ndeki tahsilimize devam ederken, dört yıl boyunca yarı zamanlı olarak ifa ettiğimiz Türkçe basma ve yazma eser kataloglama görevi, insanî ve ilmî tecrübeler ile dolu gençlik yıllarımızın en canlı hatıraları olan dönemidir. O dönemde tanıdığımız değerli insanların aziz hatırasını burada tazim ve rahmet ile anmak isterim.

14 *Milli Kütüphane'de mevcud Arap harfli Türkçe kitapların muvakkat kataloğu*, 3 c., Ankara: Milli Kütüphane, 1971.

loğu adlı eseri olmuştur.[15] Zira rahmetli Özege'nin bu kataloğa görmediği eserleri almadığı bilinmektedir. Bu kataloğun taranması sonucu birçok künye tespit edilmiş ve bazen hiçbir yerde nüshası görülemeyen bir kitap, Özege'nin verdiği referansla doğru kabul edilerek listeye dahil edilmiştir. Yine Seyfettin Özege'nin Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne bağışladığı kitapların listesi olan *Seyfettin Özege bağış kitapları kataloğu*'ndan[16] da çalışmamızda çok faydalanılmış ve gerekli hallerde Erzurum'daki koleksiyona müracaat edilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi kataloglar dışında pek çok kitaptan da bu çalışma sırasında faydalanılmıştır. Bunların içinde, Mısır'da matbaacılık ve kültür hayatı ile ilgili araştırmalar arasında sık sık başvurduğumuz Ebu'l-futuh Rıdvan, Cemaleddin Şeyyal ve Hsu'nun çalışmalarının ayrı yeri olduğunu kaydetmek gerekir.

Ebu'l-futuh Rıdvan'ın Bulak Matbaası ile ilgili bugüne kadar hazırlanmış en önemli çalışma olan 2 ciltlik *Tarih Matbaat Bulak*[17] adlı kitabında verdiği Bulak Matbaası'nda basılan eserlerin listesi de daha çok Bianchi'ye dayalı bir çalışmadır. Cemaleddin el-Şeyyal de Mehmed Ali Paşa dönemindeki tercüme hareketi ile ilgili *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asr Muhammed Ali*[18] isimli eserinin sonunda benzer bir çalışma yapmış ve tercüme edilen kitapların bir listesini vermiştir. Ancak her iki çalışmada da Reinaud ve Bianchi'de mevcut olan hataların tekrar edildiği görülmektedir.

Koreli araştırmacı Cheng-Hsiang Hsu ise 1985 yılında, 1822–1851 yılları arasında Mısır'da basılan kitapların ayrıntılı listelerini verdiği "The first thirty years of Arabic printing in Egypt, 1238–1267 (1822–1851); a bibliographical study with a check list by title of Arabic printed works" isimli kapsamlı bir doktora çalışması yapmıştır. Mısır'da basıldığını tespit ettiği 570 Arapça, Türkçe ve Farsça kitap hakkında yaptığı incelemesinde yine yukarıda bahsedilen kaynaklara dayalı toplu bir liste hazırlamış, bunu yaparken de mevcut hataların bir kısmını, çoğu nüshayı göremediği için devam ettirmiştir.

15 Özege, M. Seyfettin, *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*, 5 c., İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971–79.

16 Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli ve Lütfi Bayraktutan, *Seyfettin Özege bağış kitapları ek kataloğu; kitap adına göre*, 5 c., Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1983 ve Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, *Seyfettin Özege bağış kitapları kataloğu; kitap adına göre*, 4 c., Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1978–80.

17 Ebu'l-futuh Rıdvan, *Tarih matbaat Bulak*, 2 c., Kahire: el-Matba'a el-Emiriyye, 1953.

18 Cemaleddin el-Şeyyal, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fi asr Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabi, 1951.

Hsu çalışmasında Mısır'da basılan kitaplardan bahseden bazı kaynakları karşılaştırmalı bir değerlendirmenin ortaya çıkması için bir cetvel halinde vermektedir:[19]

	Türkçe	Arapça	Farsça	Dili Bilinmeyen	Toplam[20]
1. Reinaud NO (1831)	27	19	2	–	48 (55)
2. Hammer GOR (1832–1833)	33	18	1	2	54 (56)
3. Bianchi (1843)	124	103	6	–	233 (243)
4. Bulak I (1844)	54	73	2	2	131 (142)
5. Bulak II (1846)	124	123	4	27	278 (289)
6. Bulak III [1850]	100	126	3	–	229
7. Şeyyal TTH (1951)	64	101	–	–	165 (191)
8. Rıdvan TMB (1821–1842 arası)	130	109	6	14	259
9. Hsu (1822–1851 arası)	259	255	14	42	570

Çalışmamızda bütün bu sayılan eserler dışında birçok katalog, kitap ve bibliyografya taranmış ve tespit edilen kitaplar titizlikle kontrol edilerek listeye dahil edilmiştir.[21] Bu tarama ve incelemeler sonucunda da Mısır'da matbaanın kurulmasından sonraki ilk otuz yılda (1238–1267 / 1822–1851) 213 Türkçe kitabın toplam 292 kere basıldığı tespit edilmiştir.

Bu kitaptaki araştırmalara esas teşkil eden, Mısır'da basılan kitaplar listesinin tespitinde uzun yıllar devam eden yoğun çalışmalarda mevcut kaynaklar titizlikle taranmış, kitapların Mısır, Türkiye ve Avrupa koleksiyonlarında mevcut olan nüshaları görülerek kataloglardan elde edilen bilgilerle karşılaştırılmış böylece bibliyografik künyelerin tespitinin en doğru şekilde yapılmasına çalışılmıştır. Bu uzun nefesli ve yoğun çalışmanın sonucunda ulaşılan fişler ve alınan notlar dikkatle karşılaştırılarak incelenmiştir. Bu çalışma sonucunda konu ile ilgili daha önce yayınlanmış listelerde olmayan Mısır'da basılmış birçok Türkçe eser tespit edilmiştir. Aynı zamanda eski listelerde hatalı şekilde yer aldıklarını tespit ettiğimiz bazı eserlerin isimleri de hazırladığımız listeye dahil edilmemiştir. Liste

19 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. HSU, *a.g.t.*, XXVI; Richard N. Verdery, *a.g.m.*, s. 129–132.

20 İlk sayı toplam künye sayısını, parantez içinde verilen sayı ise birden fazla baskı yapan kitaplarla birlikte toplam baskı sayısını vermektedir.

21 Taranan katalog ve bibliyografyaların listesi için bkz. Bibliyografya kısmı

dışı bıraktığımız eserlerin neden bırakıldığı hususu aşağıda birkaç örnek ile açıklanmış bulunmaktadır.

1. FENN EL-HARB

HSU – no 90'da 1238 Bulak baskısı *Fenn el-harb* isimli bir kitap künyesi vermektedir. Hsu bu kitabın kaynaklarda 'Nazârât el-Harbiyya el-Mısriyya' yayınları serisi içerisinde gösterildiğini belirtmektedir. Ancak bu kitap yine Hsu'nun belirttiği İskenderiye Belediye Kütüphanesi XIV.h/80 numarada bulunamadığı gibi, yukarıda belirtilen serideki bir kitabın da bu tarihte basılmış olması söz konusu değildir. Çünkü 'Harbiye Nezareti' terimi Mehmed Ali Paşa döneminde olmayan bir ifadedir. Bu dönemde askerî kurumların bağlı oldukları üst kurum 'Cihâdiye Dîvânı' adı ile bilinmekte ve nezaret tabiri de bakanlık anlamında kullanılmamaktadır. Nezaret tabirinin bakanlık anlamında kullanılması İsmail Paşa'nın hıdiv olmasından sonradır. Bütün bunlara göre şayet künyedeki bu tabir doğru bir ifade ise kitap Mehmed Ali Paşa dönemine değil, daha sonraki bir döneme aittir veya bu katalogcuların yaptıkları sık görülen hatalardan biridir.

2. TERCÜMET EL-KAVÂNİN EL-ASÂKİR EL-CİHÂDİYYE

Hsu – no 375'te Bulak Matbaası'nın kurulduğu 1238 yılında basılan kitaplar arasında bu kitabı da göstermektedir. Ancak, *Tercümet kavânîn el-asâkir el-cihâdiyye* adıyla verilen bu kitabın aslında *Vesâyânâme-i sefe-riyye* olduğu anlaşılmıştır. Bu kitaba üzerinde adı yazılmadığı için çeşitli adlar verilmiş ve yanlışlıkla iki ayrı kitap olarak gösterilmiştir. İlk önce *Şeyyal TTH*–mülhak 129'da görülen bu yanlışlık Hsu tarafından da tekrar edilmiştir.

3. LAĞIM RİSALESİ

Değişik listelerde *Lağım risalesi* adıyla geçen ve ilk defa *Bianchi* 33/18'de 1241 tarihinde basıldığı bildirilen kitapla ilgili bilgiler yanlıştır. Bu bilgi Bianchi'den sonra *Rıdvan TMB* 448/18, *Şeyyal TTH* 30/138 ve *Hsu* – no. 214'te de tekrarlanmaktadır. Ancak araştırmalarımız neticesinde

1241'de bu isimli bir kitabın basılmadığı anlaşılmıştır. *Lağım risalesi,* Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin 1215'te İstanbul'da basılan *Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım* adlı kitabın Mısır'da şöhret bulduğu kısa adıdır. Bu kitap ilk önce İstanbul'da, 1239 tarihinde de Kahire'de basılmıştır. Mısır'da basılma tarihinin 1239 olduğunu gösteren en önemli delil ise Abidin Sarayı Arşivi'nde bulunan (defter 18, vesika 18) 24 Cemaziyelahir 1239 [25 Şubat 1824] tarihli kayıttır. Rıdvan eserinde Bianchi'nin yanlışını tekrar etmekle birlikte bu kaydı da aktarmaktadır. Bu sebeple de kitabın baskı tarihi 1239 olarak düzeltilmiştir. Ayrıca Özege'de geçen *Fenn-i lağım* (Özege K-5540) adlı eserin de aynı kitap olduğu anlaşılmaktadır.

4. İSLÂM DİNİ HAKKINDA BİR KİTAP

Reinaud – 337/20'de *Traité de la religion musulmane* adı ile 1243 (1828) baskısı gösterilen bu kitap, *Rıdvan TMB*– 453/51 ve *Hsu* –no. 524'te de aynı şekilde geçmekte olduğundan ve nüshası da görülememiş olduğundan listeye dahil edilmemiştir. Bu kitabın müstakil bir künye olmayıp bir başka kitabın tekrarı olması muhtemeldir. Bu tür yanlışlıklara da sık sık rastlanmaktadır.

5. KİTÂB-I USÛL-İ HENDESE

İngiliz matematikçi John Bonnycastle'in eserinden Hüseyin Rıfkı Tamânî tarafından yapılan tercümesinin burada yer alan 1246 (1830–31) baskısı dışında (bkz. künye no 633) tarihi belli olmayan bir baskısı daha gösterilmektedir (*Bianchi* 32–33/14, *Rıdvan TMB* 448/14, *Hsu* 541). Ancak kitabın böyle bir baskısı tespit edilememiştir. Bu yine Bianchi'den kaynaklanan bir yanlışlık olsa gerektir.

6. DÎVÂN-I NÂİLÎ

1253 [1837]'te Mısır'da yapılmış bir baskısı mevcut olan bu dîvanın, *Bianchi* 53/180'de 1255/1839–40 tarihli ikinci bir baskısı daha gösterilmektedir. *Rıdvan TMB*–471/187, *Zenker BO* I–72/603 ve *Hsu* – no. 060'ta bu bilgiyi tekrar ederek 1255 tarihli bir baskısı daha göstermektedirler.

Ancak yapılan kütüphane ve kaynak araştırmaları sonucu bu tarihli bir baskıya rastlanmamıştır. Bu bilginin yine Bianchi'den aktarılarak gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.[22]

7. KÂNÛN EL-TOPÇİYYA EL-CEDİD

Bianchi 58/220'de 1257 tarihli *Kânûn el-topçiyya el-cedid* olarak verilen künye *Rıdvan TMB* 477/236, *Şeyyal TTH* 35/180 ve *Hsu* – no. 342 numaralarda tekrar edilmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalarda böyle bir kitabın olmadığı ve bu kitabın aslında 1258 tarihli *Topçu askerlerinin nizam ve tertibine ve zabt ve rabtına hidemât-ı dâhiliyesine dair kânunnâme ve miralayına müteallik mevad beyan olunur* adlı kitap olduğu anlaşılmıştır.

Bu yedi örnekte gösterilen ve benzeri olan bazı hatalardan dolayı çok sayıda künye liste dışında bırakılmıştır. Yukarıda gösterilen örnekler dışında listeye dahil edilmeyen ve daha önce yapılan çalışmalarda hatalı olarak zikredilen kitapların dışında, kaynaklarda künye hataları olan eserler de kontrol edilmiş ve değişik baskı bilgileri detaylı şekilde mukayese edilerek bu hususlar künyelerin sonunda verilen 'notlar' kısmında belirtilmiştir.

22 Hatice Aynur, "Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe divanlar", *Journal of Turkish Studies: Fahir İz armağanı*, c.14 (1990), s.50.

BİBLİYOGRAFİK KÜNYELER OLUŞTURULURKEN İZLENEN YOL

Bibliyografik künyeler üç kısma ayrılmıştır ve her kısma bir numara verilmiştir. Türkçe Kitaplar Listesi (I), Türkçe Süreli Yayınlar Listesi (II) ve Türkçe'den Arapça'ya Çevrilen Kitaplar Listesi (III) isimli bu bölümler hazırlanırken aşağıda belirtilen noktalara dikkat edilmiştir.

I. TÜRKÇE KİTAPLAR:

1. Bu çalışma sırasında Mısır'da toplam 671 Türkçe kitabın basıldığı tespit edilmiştir. Bu rakama 534 farklı eserin Mısır'da yapılan bütün baskılarının dahil edilmesiyle ulaşılmıştır.
2. Bir kitabın Mısır'da yapılmış birden fazla baskısı varsa bu baskıların her biri ayrı bir künye olarak kabul edilmiş ve künye bilgileri her bir baskı için ayrı ayrı verilmiştir. Aynı kitabın baskıları listede tarih sırasına göre yer almaktadırlar. Kitabın Mısır dışındaki baskıları ise notlar kısmında gösterilmiştir.
3. Bulak Matbaası kataloglarında ve diğer bazı kaynaklarda, Mısır'da basıldıkları ifade edildiği halde hangi dilde basıldıkları belirtilmeyen ve tarafımızdan nüshası görülemeyen 44 kitap künyesi tespit edilmiştir. Bu künyeler, Türkçe kitaplar için hazırlanan ana listeye dahil edilmeyip, ek bir liste şeklinde düzenlenmiş ve Türkçe kitaplar listesinin arkasından verilmiştir. (Bkz. Nüshası Bulunamadığından Dili Hakkında Şüphe Duyulan Kitaplar)

4. Listelerin ve bu listelere ait indekslerin tamamlanmasından sonra Mısır'da basıldığı tespit edilen bazı künyeler olmuş, bunlar alfabetik sıraya göre yerine yerleştirilmiş ve kendinden önceki numaraya "/a" ve "/b" şeklinde ilâve edilmiştir.
5. Bibliyografyada yer alan künyelerin tespiti, bibliyografyalar ve basılı kütüphane kataloglarının taranması, kütüphane koleksiyonları, özel koleksiyonlar ve kitapların tek tek gözden geçirilmesi ile ortaya konulmuştur.
6. Kitap künyeleri, eser adı esas alınarak alfabetik olarak sıralanmıştır. Bazı eserlerin isminin başında geçen "Kitap" kelimesi "K." kısaltması ile gösterilerek alfabetik düzenlemede göz önünde bulundurulmamıştır.
7. Eserlerin bibliyografik tanımlaması, Anglo–Amerikan kataloglama kaidelerine göre düzenlenmiştir.
8. Kitap adı, kitabın iç kapağından veya giriş sayfasından tespit edilerek verilmiştir. Eser üzerinde bir kitap adının olmadığı durumda eğer var ise eserin bilinen adı ya da tarafımızdan uygun görülen bir ad köşeli parantez içine alınarak verilmiştir. Kitap adları *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*'nin uyguladığı transkripsiyon esas alınarak düzenlenmiştir. Ancak bazı kitapları görmek mümkün olmadığından bunların adları kaynaklarda geçtiği şekli ile bibliyografyaya alınmıştır. Görülemeyenler arasında yer alan Türkçe–Arapça kitapların sadece Arapça adları biliniyorsa, Arapça çeviri yazı esas alınmıştır. Kitap adı, eser üzerinde iki dilde verilmiş ise, bibliyografyaya ikisi de alınmıştır. Bir eser adı, kütüphane katalogları, bazı referans kaynakları ve bibliyografyalarda farklı şekilde geçiyor ise bu eser adlarının her biri alfabetik yerinde verilmiş ve buralardan esas başlığa göndermeler yapılmıştır.
9. Yazar ve çeviren adları kitapta geçtiği gibi alınmıştır. Eğer yazar daha sonra soyadı almış ise köşeli parantez içinde belirtilmiştir. Yerli ve yabancı yazar adlarının yazımında metne bağlı kalınmakla beraber, orijinal dillerindeki yazılışları esas alınmıştır. Örnek: Osmanlı imlâsında 'Şekspir' yazılırken, burada 'Shakespeare' yazılması gibi. Yazar ve çevirenlerin doğum–ölüm tarihleri kaynaklarda bulunabildiği ölçüde künyelerde verilmiştir.
10. Eserin basıldığı yer, kitapta geçtiği şekilde alınmıştır. Bulak baskılı kitapların çoğunda baskı yeri olarak Bulak adı yazılı olması-

na rağmen burası Kahire'de bir semt olduğundan bu kitaplarda basıldığı yer Kahire olarak gösterilmiştir.

11. Kitaplarda *'matbaa'* kelimesinin yazımı ve yazılış sırası değişiklik göstermiştir. Bu yüzden karışıklığa sebep olmamak için *matbaa* kelimesi "M." kısaltması ile verilerek basımevi adından sonra yazılmıştır. Bu çalışmanın Bulak Matbaası başlıklı bölümünde de ifade edildiği gibi ilk kuruluşundan bu yana Bulak Matbaası'nın adı kitaplarda farklı şekillerde kullanılmıştır. Ancak çalışmamızda bu isimlerden 'Bulak Matbaası' tabirinin matbaa ismi olarak kullanılması tercih edilmiştir.
12. Basım tarihinin gösterilmesinde ve Miladî tarihin verilmesinde Seyfettin Özege'nin izlediği yol esas alınmıştır 1908 tarihine kadar basılan kitaplardaki tarih, Hicrî kabul edilmiş, bu tarihten sonra basılan kitaplarda görülen tarih ise Hicrî olduğu belirtilmedikçe Rumî tarih olarak kabul edilmiştir. Hicrî veya Rumî tarihler Miladî tarihe çevrilirken, kitap üzerinde yazılı ise basıldığı ay gün de göz önünde bulundurulmuş ve Fâik Reşit Unat'ın (*Hicri tarihleri miladi tarihe çevirme kılavuzu*) kitabından yararlanılarak Miladîye çevrilmiştir. Miladî tarihler parantez içinde gösterilmiştir. Hicrî ve Rumî tarihler Miladî olarak iki yıla karşılık geliyorsa her iki sene de verilmiştir.
13. Eserin fizikî vasıflandırması, mümkünse eserin kendisinden, şayet yoksa kaynaklarda geçtiği şekli ile yapılmıştır.
14. Kitabın yazarı, çevireni veyahut şerh edeni hakkında bilgi bulunabilecek kaynaklar notlar kısmında gösterilmiştir.
15. Bibliyografik künye verilirken eserin iç kapağı dışındaki yerlerden alınan bilgiler köşeli parantez içinde verilmiştir.
16. Referanslarda, kitapların bulunduğu kütüphaneler ile görüldüğü katalog ve bibliyografyalardaki numaraları da verilmiştir. Burada kitaplar için yazma kataloglarda olduğu gibi yer numarası verilmiştir. Bu referanslar kütüphane ve katalog ismine göre alfabetiktir. Eğer künye bir kitapta veya katalogda görülmüş ise bold–italik, bir kütüphanede yer alıyor ise bold olarak yazılmıştır.
17. Tarafımızdan görülen kitaplar "asteriks (*)" işareti ile gösterilmiştir. Eğer eserin herhangi bir kütüphanede birden fazla nüshası mevcut ise "artı (+)" işareti ile gösterilmiştir.

18. Türkçe olarak basılan kitaplardan Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da basıldıkları tespit edilenlere notlar kısmında atıf yapılmıştır.
19. Kitabın indeksler kısmında, kitabın genel indeksinden önce, sadece kitapta yer alan 3 liste için hazırlanmış olan indeksler yer almaktadır. Bu indekslerde kitap veya süreli yayının künye numarasının hangi kısımda yer aldığını belirtmek için önce o bölümün numarası gösterilmiş, ardından künye numarası verilmiştir. Bu kısımda yer alan indekslerden şahıs isimleri ve kronolojik indeks her üç bölüm için hazırlanmıştır. Matbaa indeksinde sadece Türkçe kitap ve süreli yayın basan matbaa adları yer almaktadır. Konu ve ilk baskı yeri indeksleri ise sadece Türkçe kitaplar için hazırlanmıştır.

II. TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR:

1. Bu çalışmada Mısır'da basılan 64 Türkçe süreli yayın tespit edilmiştir. Bu süreli yayınların birçoğu Mısır Milli Kütüphanesi ve bazı özel koleksiyonlarda görülmüştür. Görülemeyen süreli yayınlar ise bibliyografyalar ve kütüphane katalogları taranarak tespit edilmiştir.
2. Listenin sonunda, çeşitli kaynaklarda Mısır'da basıldıkları belirtildiği halde burada basılmamış olduğu anlaşılan veya nüshası görülemediğinden baskı yeri tespit edilemeyen 11 adet süreli yayın ayrı bir liste şeklinde sunulmuştur.
3. Süreli yayınlar, süreli yayın adına göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bibliyografik künyede sırasıyla; Süreli yayın adı, açıklayıcı ad, yayınlayan, müessisi, sahibi, sahib–i imtiyazı, müdir–i mesulü veya muharriri, basıldığı yer, matbaa adı, boy, çıkış aralığı (süresi) ile ilgili bilgilerin yanı sıra ilk yayına başlangıç tarihi gibi bilgiler de yer almıştır.
4. Künyenin notlar bölümünde süreli yayın ile ilgili açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir.
5. Künyenin kütüphane referansları ve koleksiyon kayıtları ile ilgili kısmında süreli yayının bulunduğu kütüphaneler, bu kütüphanelerde mevcut sayıları ile ilk ve son sayılarının tarihleri de verilmiştir.

III . TÜRKÇE'DEN ARAPÇA'YA ÇEVRİLEN KİTAPLAR:

1. Bu bölümde, Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilerek Mısır'da basılmış olan 164 farklı künyeye ait 204 kitap tespit edilmiş ve alfabetik olarak düzenlenmiştir.
2. Bibliyografik künyeler Anglo–Amerikan kataloglama kaidelerine göre düzenlenmiştir.
3. Kitap adlarının Lâtin harflerine göre transkripsiyonu yapılmış, Arapça orijinalleri de parantez içinde gösterilmiştir.
4. Notlar kısmında eserlerin tespit edilebilen Türkçe orijinal adları ve varsa daha önceki tespit edilebilen baskıları gösterilmiştir.
5. Birden fazla baskı yapan eserler ayrı künye halinde verilmiştir.
6. Eserlerle ilgili önemli görülen diğer özellikler notlar bölümünde açıklanmıştır.
7. Mısır'da basılmış olan Türkçe bir kitabın Arapça tercümesi olduğu belirlenen kitaplara notlar kısmında atıf yapılmıştır.

I.
TÜRKÇE KİTAPLAR LİSTESİ
(1798–1997)

1 **Abdülhamid'in evâil-i saltanatı** / Ahmed Sâib [1276–1339/ 1859–1920].– Mısır: [m.y.], 1326R [1910].

152, 4 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. Babinger 436, no. 372; *OM* III, 14

R/ **BK**– TB.261+; ***MK–EHT***–1947 A 706+; ***Özege K***–16; ***Trazî FMT***–4452

2 **Abdülhamid'in evâil-i saltanatı** / Ahmed Sâib [1276–1339 / 1859–1920].– 2.bs. – Kahire: Hindiyye M., 1326R [1910].

206 s.; 24 cm.

R/ **BDK**–K 22125*; **BK**–TB. 774 iç; **IRCICA**–956.101543 / AH.A*; **İÜK**–İnal/2024+; ***MK–EHT*** 1960 A 531+*; ***Özege K***–16; ***TÜBATOK***–2334

3 **Acı bir hâtıra** / Mahmud Muhtar Paşa [1284–1354/1867–1935].–3. bs.– Kahire: M. Emiriyye, [1351] 1932.

90 s.: harita; 18 cm.

NOTLAR:

* 1. baskının eser adı: *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu kumandanı Abdullah Paşa'nın hâtırâtına ikinci Şark Ordusu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın cevâbı*. bkz. I/30 no'lu künye

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–41: 2.bs.: Trablusşam: 1931

* Yazar için bkz. *Gövsa* 234–235, Tugay, Emine Fuat, *Three centuries: family chronicles of Turkey and Egypt*, London: Oxford University Press, 1963

R/ **İSAM**– 956.0743/MAH.A; ***Tırazî FMT***–1197; **TTK**–A III/119*

4 **Açık mektub; Ali Pinhan [Ali Kemâl] Bey'e** / Ali Fahri.– Kahire: [m.y.], 1322 [1904].

14 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hanioğlu Doktor* 420; *Kuran*, 302, 310-315; *Hanioğlu* I, 577

R/ **BK-K/1582***; ***MK-EHT*** 1948 A 3487; ***Özege K-52***; ***TÜBATOK-3134***

5 **Adana'da adâlet nasıl mahkûm oldu = Comment la justice a été condamnée à Adana** / Artin Aslanyan.– Kahire: [m.y.], 1325R / 1909.

22, 4 s.; 19 cm.

R/ **BK-K/211***; ***MK-EHT*** 1948 A 1115; ***Özege K-74***

6 **Af ile mahkûm yâhud şeref kurbanları** / Mustafa Hamdi Silistreli.– Kahire: Osmanlı M., 1323R /1907.

342, 8 s., 1 s. levha; 19 cm.

R/ **BK-K/4431***; **İSAM-T812.31/MUS.A**; ***MK-EHT*** 1947 A 399+; ***Özege K-120***

7 **Afrika Cezâyiri'nden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olub ol tarafda cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyü'l-ibâre bir kıt'a risâlenin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunub bu takrîble tevârüd etmişdir** / Las Cases [1766–1842]; [çeviren Hasan Rıza Efendi].– Kahire: Bulak M., 1247 [1831].

50 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Kitap Fransızca'dan tercüme edilmiştir
* Eserin üzerinde çeviren adı kayıtlı değildir; ancak çevirenin adını *Tırazî FMT* "Hasan Rıza", *Hsu* ve *Şeyyal TTH* ise "Hasan Efendi" şeklinde vermektedir.
* Kitap için bkz. *Strauss* s.25–26
* Kitabın Mısır'daki ikinci baskısı için bkz. I/539 no'lu künye
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–129: İstanbul: 1327 [1911]

R/ **BDK-K.147804**; **BK-MC.0/407+**; ***HSU*** – no. 500 (T-YW.9); **İÜK-72150***; ***MK-EHT*** 1948 A 1343*+; ***Özege K***– 129; **SK**–Hüsrev Paşa 791; ***Şeyyal TTH***–mülhak 8; ***Tırazî FMT***–8, 4223

8 **Afrika delîli** / [Bandırmalızâde] Mehmed Muhsin [ö.1906].– Kahire: el-Felâh Cerîdesi M., 1312 [1894].

1. c. (769, 13, 9, 2 s., 13 s. levha); 28 cm.

NOTLAR:

* 2. cilt basılmamıştır.
* Yazar için bkz. *Karatay Üniversite* I, 544; *OM* III, 146–147; *OCLT* no: 216, 321–322

R/ **BDK-O. 29189+**; **BK-MC. 0/815+**; **IRCICA-960 / ME.A***; **İÜK-72463+**; ***MK-EHT*** 1956 B 27+; ***Özege K-130***; ***Tırazî FMT***–3835

Ahidnâme bkz. Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akid olan mu'âhedât-ı atîka ve cedîdeden me'mûrîn-i saltanat-ı seniyyeye mürâcaatı lâzım gelen fıkarât-ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir.

9 **Ahlâk-ı alâ'î** / Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi [916–979 / 1510–1572].– Kahire: Bulak M., 1248 [1833].

236, 127, 52 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. MK-ek: Bursa: 1288 [1871]
* Yazar ve eseri için bkz. *İA* VI, 709–711; *Kamus* V, 3696–3697; *OM* I, 400–401; *Gövsa* 217; Ayşe Sıdıka Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi'nin hayatı ve *Ahlâk-ı Alâî* isimli eseri", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 12 (2002), s.185–233

R/ **BDK**– O.3875+; **BK**–O.56 iç+; ***Bulak I***–8; ***Bulak II***–7; ***Bulak III***–11; **E. İhsanoğlu Kol.**–297.5/Kİ.A*; ***HSU*** – no.006 (T–CL. 1); **IRCICA**–297. 84 / KI.A*; **İÜK**–82414; ***MK–EHT*** 1947 B 14+; ***Özege K***–239; ***Rıdvan TMB***–45673; **Ş. Rado Kol.***

10 **Akâid** / Münevver Karî (1880–1933); yayınlayan Mehmed Mûsâ Türkistânî; önsöz Seyyid Mübeşşir el-Tırâzî.– Kahire: M. el-Sünnet el-Muhammediyye, 1373 [1953–54].

30, 2 s.

NOTLAR:

* Metin, Özbek Türkçesi'yledir.
* Münevver Karî için bkz. İbrahim Yarkın, "Türkistan'da Uyanış – Millî Hareketler ve Münevver Karî", *Türk Kültürü* IV/46 (Ağustos 1966), s. 910–917.

R/ ***Tırazî EMT***–356 (5702 س)*+

Alay tâlimi bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyanındadır

11 **Alay tâlimine dâir eşkâlin şerh ve tefsîri.**– Kahire: Bulak M., 1241 [1825]

30, 40 s. levha

NOTLAR:

* Kitaba çeşitli adlar verilmiş ve bazı kaynaklarda *Tâlimnâme-i piyâdegân* adlı kitabın eki ya da 2. cildi olarak gösterilmiştir.

R/ ***Alex MB*** – XIV.h/77; ***Dağıstanî***–281; ***Hammer GOR***– VIII/52012; ***HSU*** – no. 007 (T–TM.3); ***Şeyyal TTH***–mülhak 137

12 **Alıştırmalar ve metinlerle Türk dil bilgisi = Mebâdi el-lugat el-Türkiyye ve kavâidiha ma'a't-tatbîkât ve el-nüsûs** / Fethi Abdel-Moti el-Neklavî.– Kahire: [m.y.], 1982/1402.

5, 252 s.

NOTLAR:

* Türkçe kısmı Lâtin harfleri ile hazırlanmış Arapça–Türkçe dil bilgisi kitabıdır.

R/ **İSAM**–T.420 NEK.A*

13 **Alphabet arabe, turk et persan; a l'usage** / J.J. Marcel.– İskenderiye: l'Imprimerie Orientale et Française, 1798 [1213].

16 s.

NOTLAR:

* Fransızların Mısır'da bastığı ilk kitap olup, matbaada kullanılan Arapça, Türkçe ve Farsça harflerin listesidir.

R/ *BM CAB* (I/305) = 66.b.11*; *Boustany*-14; *Heyworth-Dunne*- 99

Amentü şerhi bkz. Ferâid el-fevâid fi beyân el-akâid

14 **Anadolu** / M.E.N. Fehmi.- Kahire: M. el-Mektebet el-Ticariyye, [1341-42] 1923.

48 s.; 22 cm.

R/ *Özege K*-24000

14/a **Arıcılık** / Yüzbaşı Abdullah Fehmi.- Mısır (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336R [1920].

88 s.; 19,5 cm.

15 **Arûs-ı Ankara; tercümân-ı Arabî ve Türkî** / el-Seyyid Mustafa Fâzıl Efendi el-Urî.- Kahire: Mektebet el-Nahda el-Mısriyye, 1342 [1924].

200 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Arapça-Türkçe sözlüktür.

R/ *MK-EHT* 1972 A 700*; *Tırazî FMT*-1509

16 **Asâkir-i piyâdegân-ı hafifenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir.**- Kahire: Bulak M., 1247 [1831].

30 s.: 3 şekil; 25 cm.

R/ *Alex MB* - XIVh/79; *HSU* - no. 366 (T-TW.3); *MK-EHT* 1964 A 462*; **SOAS.** Sc-UT/45560*; *Şeyyal TTH*-mülhak 152; *Tırazî FMT*-1294

17 **Asâkir-i piyâdegân-ı hafifenin seferde olan hizmetlerini mübeyyin risâle.**- Kahire: Bulak M., 1242 [1826-27].

39 s.

NOTLAR:

* Nüshası görülemeyen bu kitap 1247/1831 tarihli *Asâkir-i piyâdegân-ı hafifenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir* adlı kitabın ilk baskısı olmalıdır.

R/ *Hammer GOR*-IX, 6904; *HSU* - no. 017 (T-CW.3)

Asâkir-i piyâdegânın seferde hizmetleri (asâkir-i piyâde kânunnâmesi) bkz. Asâkir-i piyâdegân-ı hafifenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir

18 **Âsâr-ı Cemâleddîn** / Abdullah Cemâleddin b. Hasan Şemseddin Bereketzâde [1844-1901]; yayınlayan Asmaî.- Kahire: Maârif M., 1319 [1901]

81 s.; 13 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Albayrak* I, 11–12; *Serkis* MMA 1296–1297; *DİA* VII, 307–308.

* Arapça tercümesi için bkz. III/8 no'lu künye

R/ **BK**– Osman Ergin / Karışık 2139*+; ***Özege K***–1007; ***Tırazî FMT***–3463; ***TÜBATOK***–5934

Askerî bîmârhânelerin fermânı bkz. Kavânîn el-sıhha

19 **[Askerî emir cedvelleri].**– Kahire: Bulak M., [t.y.].

35, 18 s., levha; 33 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1270 (6059 س)*

Askerî kânûn (bahriyye kânunnâmesi) bkz. Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye

20 **Ayda ismiyle müsemmâ operanın tercümesidir** / Ghislanzoni; çeviren Râsih ve Çelebi.– Kahire: Vâdî el-Nîl M., 1288 [1872].

55 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* İtalyanca'dan tercüme edilmiştir

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–1354: İstanbul: 1291 [1874]

R/ ***Tırazî FMT***–2559 (el-Gavrî Şarkî–270)*

Bahr el-esrâr şerh-i hizb el-ebrâr [Hısn el-ahyâr] bkz. Hizb el-ebrâr hısn el-ahyâr

21 **Bağdad'dan Haleb'e Arabistan seyahati** / J[ean] B[aptist] L[ouis] Jacques Rousseau; çeviren Mehmed Suad.– Kahire: Türk M., 1321 [1903].

137 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Eser Fransızca'dan tercüme edilmiştir

* Mehmed Suad için bkz. *OCLT* no: 265, 368

R/ **BDK**–K.26117; **BK**–HB/315*; **İSAM**–910.4/ROU.B; ***Özege K***–1508; ***Tırazî FMT***– 3825

22 **Başımıza gelenler**/ Mehmed Ârif Bey [1261–1315/1845–1897].– Kahire: Maârif M., 1321 [1903].

7, 535 s.: 90 resim; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitap, 1294 Rus Muharebesi'nin Anadolu kısmına ve Mısır ahvaline dair birçok hakâyık-ı tarihiyyeyi hâvîdir

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–1711: 2.bs.: İstanbul: 1328 [1912]

* Yazar için bkz. *OM* II, 334; *Gövsa* 44

R/ **BDK**– K.27351; **İSAM**–956.0743/MEH.B; **İÜK**–72309; ***MK–EHT*** 1955 A 522; ***Özege K***–1711; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***–4328

23 **Baytara hidemâtına dâir tertîbât.**– Kahire: Dîvân el-Cihâdiyye M., 1250 [1834–35].

16 s.; 17 cm.

R/ *Dağıstanî*–285; *HSU* – no. 391 (T–CW. 6); *Tırazî EMT*–1271 (Fünûn Mütenevvia Türkî 153)+*

Bey u şirâ risâlesidir bkz. Muâmelât risâlesi

24 **Beyân el-kuşûfât el-cârî takdîmuhâ ilâ el-rikâb el-âlî min el-müdîriyyât.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

24, 23 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir
* Arapçası için bkz. III/11 no'lu künye

R/ *HSU* – no. 324 (A–CW. 3); *Rıdvan TMB*–251; *Şorbacı KMA*–96329

25 **Beyân el-mevâd elletî sâyir anhâ el-istizân bî el-dîvân el-Hıdîvî mâ'âdâ el-devâvîn.**–Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

22, 22 s.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir
* Arapçası için bkz. III/12 no'lu künye

R/ *HSU* – no. 030 (A–CW. 3); *Şorbacı KMA*–96330

Beyân fî hıtat el-müeyyed tîcâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye bkz. Müeyyed ve Devlet–i Aliyye–i Osmâniyye

26 **Bilâ uhuvvet meşrûtiyet yâhud yirminci asırda kurûn–ı vustâ** / Abdullah Rızkallah Hayr.– İskenderiye: M. Corci Garzuri, 1328/1330 [1912].

84 s.; 22 cm.

R/ BK–K/1989*; *Özege E*–1329; *Özege K*–2003

27 **Bildiklerim** / Mehmed Selâhaddin [Safiyesultânzâde].– Kahire: Emin Hindiyye M., 1334R [1918].

208 s.: resim; 20 cm.

NOTLAR:

* Kitap, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin maksad–ı teessüs ve sûret–i teşekkülü ve Devlet–i Aliyye–i Osmâniyye'nin sebeb–i felâket ve inkısâmı"nı anlatmaktadır.
* Kitabın yeni bir baskısı için bkz. Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışı hakkında bildiklerim*, tercüme: Ahmed Varol, İstanbul: İnkılab Yayınları, 1990.
* Yazar için bkz. *Hanioğlu Doktor* 422; *OM* III, 187

R/ BK–O/328+; İSAM–929/MEH.B; *MK–EHT* 1948 A 1378+; *Özege K*–2011; Ş. Rado Kol.*; *Tırazî EMT*–4336

28 **Binbir hadîs-i şerîf şerhi** / Mehmed Ârif Bey [1261–1315/ 1845–1897].– Kahire: Maârif M., 1319 [1901].

6, 470 s; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitap hakkında bilgi ve farklı bir baskısı için bkz. Mehmed Ârif Bey, *Hadisleri anlamada toplumsal boyut: Bin bir Hadîs-i Şerîf Şerhi'nden seçme kırk hadis,* yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dârulhadis yay., 2000
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–2041: Petersburg: [1325/1907]

R/ **BDK**–K.24381; **BK**–0/2424*; **İÜK**–73506; ***MK–EHT*** 1954 A 92; ***Özege K***–2041; ***Tırazî EMT***–324

29 **Binbir hadîs-i şerîf şerhi** / Mehmed Ârif Bey [1261–1315/ 1845–1897].– 2. bs.– Kahire: Cerîde M., 1325 [1907].

7, 468 s.; 25 cm.

R/ **BDK**–K.195574; ***MK–EHT*** 1948 A 4926*; ***Özege K***–2041

30 **1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu kumandanı Abdullah Paşa'nın hâtırâtına İkinci Şark Ordusu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın cevâbı** / Mahmud Muhtar Paşa [1284–1354/1867–1935].– Kahire: M. Emin Hindiyye, [1348–1349/1930].

28, 51 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Kitabın Kahire'deki diğer baskısının (3. baskı) eser adı: *Acı bir hâtırâ*'dır. Bkz. I/3 no'lu künye

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**–956.101543/KA.B*; **Gn. K.H.T.Bşk. K.** Balkan– 23*; ***MK–EHT*** 1947 A 548

31 **Bir çerkesin serencâmı** / Zekeriya.– Kahire: [m.y.], 1325 [1907].

46 s.; 20,5 cm.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**–847.972/ZE.B*; ***Tırazî EMT***–3051

32 **Bir hutbe hemşehrilerime** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1327] 1909.

16 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 21)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hanioğlu Doktor; İA* I, 46; *Koçu* I, 36–38; *İbnülemin SA* I, 244–246; *Gövsa* 3; *DİA* I, 90–93

R/ **BK**–K/1979*; ***MK–EHT*** 1964 A 641; ***Özege K***–2319; **SK**–İzmirli İ. Hakkı 3250; **TBMM**–L.D/251; ***Tırazî EMT***–2630

33 **Bir sayha-i mâtem** / İhsan Adlî.– [Kahire: m.y., 1336/1917].

29 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Sultan Hüseyin Kâmil'in vefatı üzerine yazılmış yazılardır.

R/ **BK**–MC. K/1187*; ***Özege K***–2393

Birgivî şerhi bkz. Şerh el-Vasiyyet el-Muhammediyye

34 **Birinci arîzam; Sultan Abdülhamid hazretlerine** / Ali Fahri.– Kahire: el-Selâm M., [1315/1897-98].

15 s.

R/ *MK-EHT* 1961 A 597*; *TÜBATOK*-3135

Bonapart târihi bkz. Târih-i Napolyon Bonaparta

[Bonaparta'nın sergüzeşti] bkz. Afrika Cezâyir'inden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olup ol tarafta cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyül-ibâre bir kıt'a risâlesinin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunup bu takrîble tevârüd etmiştir

35 **Bugünkü Türkistân ve yakın mâzisi** / Ahmed Zeki Velidi [Togan] [1890-1970].– Kahire: el-Ma'rife M., [1348-1358] 1929-1939.

704, 8 s., 1 s. levha; 25 cm.–(Türkistân Bilik, sayı 2)

NOTLAR:

* Önsöze göre; kitap 1929 yılında el-Ma'rife Matbaası'nda basılmaya başlanmış ancak parasızlık yüzünden basımı 1939'a kadar çeşitli matbaalarda sürdürülmüştür

R/ **IRCICA**-958.4 / TO.B*; **İSAM**-958/TOG.B; *Özege K*-2603; *Tırazî FMT*-4533

36 **Buhâri-i şerîf tercümesi** / [İmâm el-Hâfız] Ebû Abdullah Muhammed [İbn İsmâil el-Cûfî el-]Buhârî [ö.256/870]; çeviren ve şerh eden Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin [ö.1174/1760].– Kahire: [m.y.], 1314 [1896-97].

32 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Çeviren için bkz. *SO* IV, 347

R/ *MK-EHT* 1955 A (T) 43*; *Tırazî FMT*-322

37 **Bulak tüfenkhânesinde zuhûr eden ihtilâsa dâir jurnal ve onun hakkında yapılan tahkîkâtın zabtı.**– Kahire: Bulak M., 1269 [1852-53].

50 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* Kitap, *Mühimmâtın kat'-ı miâdına dâir Haleb'de vâki olan sûret-i müdâvelenin jurnalidir* adlı eser ile birlikte basılmıştır

R/ *Tırazî FMT*-1318 (Fünûn Muhtelife Türkî-116)+*

38 **K. el-Burhân el-ezher fî menâkıb el-şeyh el-ekber** / Mehmed Receb Hilmi.– Kahire: M. el-Saâde, 1326 [1908].

78 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça'dır ve kenarında Türkçe tercümesi vardır.
* Yazar için bkz. *GAL* GI, 441; *Serkis MMA* 1656

R/ *Özege K*–10989; SK–Hüseyin Kâzım 21*

Burhân–ı kâtı' bkz. Tercüme–i Burhân–ı kâtı'

39 **Cânbâzlık tâlimnâmesi.**– Kahire: Bulak M., 1272 [1855–56].

20, 80 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* "Cânbâzlık" kelimesi Mısır Türkçesi'nde "jimnastik" anlamındadır.

R/ *Tırazî FMT*–2124, 1368 (Fünûn Muhtelife Türkî 177)+*

40 **Cedîd süvâri tâlimnâmesinin nidâlarını hâvî risâlediR/** [çeviren İstefan Resmî Efendi].– Kahire: M. Dîvân el–Cihâdiyye, 1250 [1834].

232 s.; 35 cm.

R/ *Bianchi* –4183; *Bulak II*–2; *Bulak III*–3; *Dağıstanî* –286; *HSU*–no. 397 (T–CW. 3); *Rıdvan TMB*–45888; SK–Hüsrev Paşa 780*; *Şeyyal TTH*–mülhak 159; *Tırazî FMT*–1282 (Fünûn Mütenevvia Türkî 208)+*

41 **Celâleddin Harzemşâh** / Nâmık Kemâl [1256–1306/1840–1888]; yayınlayan Rodoslu Sâlih Cemâl.– [Kahire]: Kânûn–ı Esâsî M., 1315 [1897].

69, 414, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Kitabın başındaki 69 s. *Mukaddime–i Celâl*'dir
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–2860: İstanbul: 1292 [1875]
* Yazar için bkz. *İA* IX, 54–72; *OM* II, 396–401; *Banarlı* II, 879–914; *İbnülemin SA* II, 819–834

R/ **İSAM**– T812.31/NAM.C; **İÜK**–80770+*; *MK–EHT* 1954 A 471+*; *Özege K*–2860; *Tırazî FMT*– 3104

42 **K. Cerr el–eskâl** / Charles Bossut [1730–1814]; çeviren Mehmed Nureddin İbn Yahyâ Nâci [ö.1282/1865].– Kahire: Bulak M., 1249 [1834].

203 s., 10 s. levha; 26 cm.

NOTLAR:

* *Bianchi*, *Şeyyal TTH* ve *Rıdvan TMB* çevireni İbrahim Edhem Bey olarak göstermektedir
* Mehmed Nureddin İbn Yahyâ Nâci için bkz. *SO* IV, 584

R/ *Bianchi*–4178; BK–MC. O/ 228*; *Bulak I*–3; *Bulak II*–3; *Bulak III*–4; *Dorn* –3165; *HSU*–no. 158 (T–TW.6); *MK–EHT* 1949 A(T) 410*; *Özege K*–2968; *Rıdvan TMB*–45783; **SOAS.Sc**–UT/45539*; *Şeyyal TTH*–mülhak 21; *Tırazî FMT*–2047; *TÜBATOK*–6736

43 **Cevâhir el–İslâm.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1848–49]

1, 25 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Miftâh el–cenne*'nin kenarındadır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–2982: İstanbul: 1261 [1845]–1330 [1914] arasında 14 baskısı, [y.y., t.y.] 2 baskısı yapılmıştır

R/ *Tırazî FMT*–499, 451 (Fıkh Hanefi Türkî 118)+*

44 **el-Cevâhir el-meknûnat el-enîka fi âdâb el-zikr ve el-tarîka** / Şeyh Esad Sâhib Efendi [1271–1347/1855–1928].– Kahire: M. İlmiyye, 1313 [1895].

23 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Ferâid el-fevâid* ile birlikte basılmıştır
* Yazar için bkz. *Zirikli* 1/301; *Kahhala Mu'cem* II, 248

R/ **BK**– Osman Ergin / Karışık 2827+; ***Özege K***–5612; **SK**–Abdülganî Ağa 171*; ***TÜBATOK***– 10224

el-Cevhere el-behiyye el-Ahmediyye şerh el-Vasiyyet el-Muhammediyye (Şerh el-Vasiyyet el-Birgivî) bkz. Şerh el-Vasiyyet el-Muhammediyye

45 **Cezâyir hâtırâtından** / Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid [1869–1931].– Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

154, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Girişte, "Şu ufak kitabın mevzuunu teşkil eden mevâdın kısm-ı a'zamı Mısır'da çıkan *Türk* cerîde-i mûteberesinde bundan bir sene evvel makalât sûretinde neşr olunmuştur" kaydı vardır.
* Yazar için bkz. *DİA* XV, 313–316; *OA* I, 515–516

R/ **BK**–K/114+; **HTU**–10609*; ***Özege K***–3018; ***Tırazî FMT***–3842; ***TÜBATOK***– 7845

46 **Cidâl yâhûd ma'kes-i hakîkat** / İsmâil Hakkı.– Kahire: [m.y.], [1326] 1908.

32 s.; 19 cm.

R/ **BK**–MC. K/55*; **İÜK**–78903+; ***MK–EHT*** 1948 A 1136+; ***Özege E***–2060; ***Özege K***–3023; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***–3497; ***TÜBATOK***–15623

Cihâdiyye-i bahriyye siyâsetnâmesi bkz. Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye

Cimnastik tâlimnâmesi bkz. Cânbâzlık tâlimnâmesi

46/a **Coğrafya.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir
* Kitap efrad için hazırlanmıştır

47 **Çar** / [çev. Hasan Fehmi Zâimzâde]– Kahire: Türk M., 1321 [1903].

51 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Kitap, Çar II. Nikolay [1868–1918] ve Mançurya Savaşı hakkındadır.
* *Quarterly Revue*'den çevrildiği kayıtlıdır.
* Çeviren için bkz. *İbnülemin SA* I, 385–387; *Gövsa* 133–134

R/ İÜK-78873*; *MK-EHT* 1948 A 3307+; *Özege K*-3255; **Sermet Çifter** – 947.08 947.08/ ÇAR (11658); *Tırazî FMT*-4103; *TÜBATOK*- 7795

48 **Çay risâlesi** / Ebû el-hayr İsmâil [Yusûfî]; çeviren Dâmadzâde Ebû el-Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa Râsih Efendi [ö. 1154/1741].– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

s. 76–87; 18 cm.

NOTLAR:

* *Havâss-ı biberiyye* ve *Şifâ el-fuâd* ile birlikte basılmıştır
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*: 16892: İstanbul 1269 [1853]; İstanbul 1273 [1857]
* Çeviren için bkz. *CIMM* 122; *TUBA* III, 451; *Kamus* III, 2098; *SO* I, 168; *DİA* VIII, 449–450

R/ İÜK-87499*; *MK-EHT* 1969 A 563; *Özege K*-3274; *Tırazî FMT*-2066

49 **Daavât-ı hayriyye** / Mehmed Tevfik.– Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

14 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* *Dürret el-nâsihîn* ile birlikte basılmıştır
* *Tırazî FMT*-689'da *Mecmua-i ed'iyye*, 674'de *Risâle-i ed'iyye* adıyla geçen kitapların *Daavât-ı hayriyye* olduğu tespit edilmiştir

R/ *Tırazî FMT*-674 (Tasavvuf Türkî Kavala-17)*

50 **Daavât-ı hayriyye** / Mehmed Tevfik.– 2.bs. Kahire: Bulak M., 1279 [1863].

14 s.

R/ İÜK-İnal/72*; *Tırazî FMT*-689 (Ahlak Timuriye-77)*

Dâhiliyye bkz. Kânûn-ı piyâde-i dâhiliyye

Dâhiliyye-i süvâri bkz. Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müyesser-i süvâriyân-ı cihâdiyye

51 **Dâmâd Halilpaşazâde Dâmad Mahmud Paşa'nın eş'ârı** / Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa [1270–1320/1853–1903].– Kahire: M. Osmâniyye, 1316 [1898].

511, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İbnülemin SA* I, 55–64; *Gövsa* 233

R/ **İSAM**-T811.219/DAM.D; İÜK-80778*; *MK-EHT* 1966 A 557+; *Özege K*-3564; **Ş. Rado Kol.***

52 **Deccâl** / [Mehmed] Eşref [1263–1330/1847–1912].–Mısır: [m.y.], 1320R [1904], [1325] 1907.

2 c. (48, 72 s.); 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-3654: [y.y.]: 1326 [1908]

* Yazar için bkz. *Banarlı* II, 998–999; *İbnülemin SA* I, 333–345; *Gövsa* 124

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**– 817.32/ME.D; **İSAM**–T817.31/EŞR.D; **İÜK**–İnal 614/7–8*; ***MK–EHT*** 1967 A 1344+; ***Özege K***–3654; ***Tırazî FMT***–3506

53 **Defter–i aşk** / Fâzıl–ı Enderûnî [ö.1225/1811].– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

20 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân–ı Fâzıl Bey Enderûnî* ile birlikte basılmıştır

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–3659: İstanbul: 1253 [1837]; İstanbul: 1286 [1869]

* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 220–242; *İA* IV, 529–531; *OM* II, 370–371; *Banarlı* II, 783–784; *Gövsa* 132; *DİA* XI, 188–189

R/ **BDK**–K. 27061*; **BK**–O/253+; ***HSU***–no.034 (T–CW. 8); **IRCICA**– 894.3512 / EN.D*; **İÜK**–82428; ***MK–EHT*** 1961 A 484+; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***–2792

54 **Dehâ nedir?** / Adolphe Podouvan; çeviren Hasan Fehmi Zâimzâde [1295–1334/1878–1915].– Kahire: Osmanlı M., 1328 [1910].

50 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* İtalyanca'dan çevrilmiştir

R/ **BK**–K/2367*; ***Özege K***–3709

55 **Delâil–i nübüvvet–i Muhammedî ve şemâil–i fütüvvet–i Ahmedî** / Molla Miskîn Muînüddin b. Muhammed el–Ferâhî; çeviren Mehmed b. Mehmed Altıparmak [ö.1033/1623–24].– Kahire: Bulak M., 1271 [1855].

7, 664 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–11822: İstanbul: 1257 [1841] – 1327–28 [1910–1911] arasında 4 baskısı yapılmıştır

* Çeviren için bkz. *OM* I, 212–213; *Flügel* II, 391–392

R/ **BDK**–O.25193*; **İÜK**–88702*; ***Özege K***–11822; ***Tırazî FMT***–791

Delîl–i Afrika bkz. Afrika delîli

56 **Devlet–i Aliyye ile düvel–i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akid olan mu'âhedât–ı atîka ve cedîdeden me'mûrîn–i saltanat–ı seniyyeye mürâcaatı lâzım gelen fıkarât–ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir.**– Mısır: Bulak M., 1279 [1862].

199 s.; 28 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *TÜBATOK*– 8567–8572: İstanbul: 1258 [1842]; İstanbul: 1275 [1859]; İstanbul: 1284 [1867]; İstanbul 1285 [1869]

R/ **BK**–MC.0/686*; **FMK**–Ali Emîrî–Kvn / 373; ***Özege K***–3920; ***Tırazî FMT***–1026, 3922; ***TÜBATOK***– 8569

57 **Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akid olan mu'âhedât-ı atîka ve cedîdeden me'mûrîn-i saltanat-ı seniyyeye mürâcaatı lâzım gelen fıkarât-ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir.**– Mısır: Bulak M., 1286 [1869].

4, 199 s.; 28 cm.

R/ İÜK-İnal / 1433*; *Özege K*-3920; *Tırazî FMT*-4406, 3933; *TÜBATOK*-8572

58 **Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'de a'şâr ve rusûmât nizamnâmesi.**– Kahire: Bulak M., 1279 [1862–63].

73 s.; 24 cm.

R/ *Tırazî FMT*-971 (Kânûn Türkî Talat 84)*

59 **Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 606'ncı sene-i devriye-i te'sîsi şerefine** / Prens Haydar Fâzıl.– Kahire: Türk M., [t.y.].

12 s.; 21 cm.

R/ BK-K/3016*; *Tırazî FMT*-4412

60 **Devlet-i Aliyye'nin zaaf ve kuvveti** / [Colmar Freiher] von der Goltz Paşa [1843–1916]; çeviren Hasan Fehmi Zâimzâde [1295–1334/1878–1915].– Kahire: M. Fütûh, 1324R [1908].

61 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Almanca'dan tercüme edilmiştir

R/ BK-K/2208*; *MK-EHT* 1948 A 1169+; *Özege E*- 2673; *Özege K*-3983; *TÜBATOK*-11554

Dîvân ve Münşeât bkz. Dîvân-ı Râgıb

61 **Dîvân-ı Ârif** / [Mehmed] Ârif [ö.1813].– Kahire: Bulak M., 1258 [1842]

32, 51, 25, 25, 78 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Karatay Üniversite* s.60'ta, üzerinde Reisülküttab Arif Efendi'ye ait olduğu belirtilen bu eserin aslında Defteremini Süleymân Arif [ö.1769]'e ait olduğu söylenmektedir. Bu karışıklık Süleyman Arif'e ait olan şiirlerin bir kısmının yanlışlıkla Reisülküttab Arif Efendi dîvânına alınmış olmasından kaynaklanmaktadır.(*DİA* III, 370)

* Reisülküttab Mehmed Ârif için bkz. *Fatin* 258–259; *Kamus* IV, 3040; *OM* II, 319–320

R/ BK-O/263; *HSU*-no. 043 (T-CW. 8); *MK-EHT* 1948 A 1889+; *Özege K*-4112; **Ş. Rado Kol.***; **Sermet Çifter**-Nadir 0909; *Tırazî FMT*-2775

Dîvân-ı Âsım bkz. Tuhfe-i Âsım

62 **[Dîvân-ı Ayşe]** / Ayşe İsmet [binti] İsmâil [Teymur] [1256–1320/1840–1902].– Kahire: Mahrûsa M., 1315 [1898].

145 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Farsça'dır.
* Yazar için bkz. *Zirikli* III, 240; *Kahhala A'lâm* III, 162–179; *Hediyyet* I, 436; *GAL* SII, 724; *Kahhala Mu'cem* V, 55–56; *Serkis MMA* 1256–1258; *DİA* II, 205–206

R/ **E. İhsanoğlu Kol.** – 811.3 / TE.D* ; **IRCICA**– 894.3513 / TA.D*; ***Tırazî FMT***–2785 (4858 س)+*

63 **[Dîvân-ı Çeşm-i Afet Hanım]** / Çeşm-i Afet Hanım.– [Kahire: m.y.], 1315 [1897–98].

233 s.; 27 cm.

R/ **İÜK**–İnal/638*; ***Tırazî FMT***–2739*

64 **Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî** / Fâzıl-ı Enderûnî [ö.1225/1811].– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

32, 159, 56, 50, 23 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Defter-i aşk* ile birlikte basılmıştır

R/ **BDK**–K. 27061*; **BK**–MC.0/447+; ***HSU***–no. 044 (T–CW.8); **IRCICA**– 894.3512 / EN.D*; **İÜK**–82428; ***MK–EHT*** 1961 A 484+; ***Özege K***–4135; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***– 2792; ***TÜBATOK***–10586

65 **Dîvân-ı Fitnat** / Fitnat Hanım [ö.1194/1780].– [Kahire: Bulak M., 1252/1836–37].

31, 26 s.

NOTLAR:

* Kitap üzerinde baskı ve matbaa kaydı bulunmamaktadır. Eserin Bulak baskısı olduğu bibliyografik kaynaklardan ve baskıda kullanılan teknik, kâğıt ve hurufattan anlaşılmaktadır.
* *Aynur*, baskı tarihinin *Bianchi*–60/236'ya dayanılarak 1245–1258 olarak aktarıla geldiğini, ancak baskı tarihinin Bulak baskılı kitaplarda belirli tarihler arasında kullanılan serlevha şeklinden yola çıkılarak 1252/1836–37 yılı olduğunu söylemektedir
* *HSU*, hiç bir kaynak göstermeden Mısır: 1869 [1285–86] baskısını vermiştir
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4137: İstanbul: 1264 [1848]; İstanbul: 1286 [1869].
* Fitnat Hanım için bkz. *Fatin* 330–31; *Gibb* IV, 150–59; *Kamus* V, 3416–17; *OM* II, 268–70; *SO* IV, 24–25; *Gövsa* 142–143.

R/ ***Bianchi***–60236; ***Bulak II***–9; ***Dorn*** –40112; **FMK**–Ali Emîrî–Mzm/347*; ***HSU***–no 045 (T–CL. 8); ***Rıdvan TMB***–478245; ***Zenker BQ***–I/73620

66 **Dîvân-ı Fuzûlî** / Fuzûlî [ö.963 / 1556].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

122 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4138: Tebriz: 1266 [1850]; Tebriz: 1268 [1852]; İstanbul: 1268 [1852] – 1342 [1924] arasında 9 baskı yapılmıştır; Taşkend: 1311 [1893].
* Fuzûlî için bkz. Müjgan Cunbur, *Fuzûlî için bir bibliyografya denemesi*, İstanbul, 1956; *İA* IV, 686–699; *OM* II, 360–362; *TDED* III, 245–266, *DİA* XIII, 240–246.

R/ ***HSU***–no.046 (T–CL.3); **İÜK**–72001+; ***Özege K***–4138; ***Rıdvan TMB***–468166; **SK**–Hüsrev Paşa 555+*; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–2793; ***TÜBATOK***– 11158

67 **Dîvân–ı Fuzûlî** / Fuzûlî [ö. 963 / 1556].– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

76, 21, 113 s.

R/ **FMK**–Ali Emîrî–Mzm/336*; ***HSU***–no.046 (T–CL.3); **Sermet Çifter**–Nadir 0915; ***TÜBATOK***– ***TÜBATOK***–11159

68 **Dîvân–ı gülşen–i efkâr–ı Vâsıf–ı Enderûnî** / Vâsıf–ı Enderûnî [ö.1240/1824].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

11, 35, 71, 55, 16, 130 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitabın British Museum 14472.g.19 numarada gösterilen nüshasının Kahire: Bulak M., 1259 [1843–44] tarihli olmayıp, 1257 [1841] tarihli olduğu tespit edilmiştir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4139: İstanbul: 1257 [1841]; [y.y.]: 1285 [1868].
* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 279–304; *OM* II, 484; *Banarlı* II, 832–33; *İbnülemin SA* III, 1953–56; *Gövsa* 395; *DİA* XI, 189–190.

R/ **BDK**–K. 106492+; **BK**–AKT/498; ***HSU***–no. 074 (T–CW.8); **İbrahim Hakkı Konyalı**–978; **İÜK**–79693*; ***MK–EHT*** 1947 A 1690+; ***Özege K***–4139; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–2825, 2917

69 **Dîvân–ı Haşmet** / Haşmet [ö.1182/1768–69].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

62, 13, 13, 78 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *İntisâb el–mülûk* ile birlikte basılmıştır.
* Yazar için bkz. *Babinger* 328–329, no. 275; *Gibb* IV, 140–150; *İA* V/1, 354–355; *OM* II, 141–142; *Banarlı* II, 768; *Gövsa* 172; *DİA* XVI, 422–424.

R/ **BDK**–K. 26987*; **BK**–O/651*; ***HSU***–no. 052 (T–CL.8); **İÜK**–80490*; ***MK–EHT*** 1948 A 2480; ***Özege K***–4151; ***Tırazî EMT***– 2743; ***TÜBATOK***– 12793

70 **Dîvân–ı İsmâil Hakkı** / İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

161 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Makâlât–ı İsmâil Hakkı* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4163: İstanbul: 1288 [1871].
* İsmâil Hakkı Bursevî için bkz. *GAL* II, 440–SII/652; *İA* V/2, 1114–1115; *OM* I, 28–32; *DİA* XXIII, 102–110.

R/ **BDK**-Bayezid 3856; **BK**-HP. 0/105*; ***HSU***-no. 053 (T-CM. 8); **İSAM**-T811.218/BUR. D; ***MK-EHT*** 1969 A 415+; ***Özege E***- 2857; ***Tırazî FMT*** -2727; ***TÜBATOK***-15676

Dîvân-ı İsmet bkz. Dîvân-ı Ayşe

71 **Dîvân-ı İzzet** / Keçecizâde İzzet [Molla] [1786-1829].- Kahire: Bulak M., 1255 [1840].

7, 21, 14, 46, 50, 23, 21, 187, 82 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 304-322; *İA* V/2, 1264-1267; *Kamus* IV, 3149; *OM* II, 320-22; *Banarlı* II, 833-36; *İbnülemin SA* I, 723-746; *Gövsa* 199; *DİA* XXIII, 561-563.

R/ **BDK**-O.24215+*; **BK**-O/241+; ***HSU***-no. 054 (T-CW.8); **IRCICA**- 894.3512 / İZ.D*; **İÜK**-72003+; ***MK-EHT*** 1961 B 10+; ***Özege E***- 2861; ***Özege K***- 4167; ***Rıdvan TMB***-472196; ***Tırazî FMT***-2717, 2783; ***TÜBATOK***- 16185

Dîvân-ı İzzet, bahâr-ı efkâr; hazân-ı âsâr bkz. Dîvân-ı İzzet

72 **Dîvân-ı Leylâ Hanım** / Leylâ Hanım [ö.1264/1848].- Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

42, 59 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-4177: İstanbul: 1267 [1851]; İstanbul: 1299 [1882]; [y.y.: t.y].
* Yazar için bkz. *Fatin* 363-364; *İA* VII, 49; *OM* II, 406; *Banarlı* II, 839-840; *İbnülemin SA* II, 874-879; *Gövsa* 229.

R/ **BDK**-K. 29520+*; **BK**-MC.O/731+; **E. İhsanoğlu Kol.**-811.32/LE.D*; ***HSU***-no. 055 (T-CW.8); **İÜK**-82438+; ***MK-EHT*** 1955 A 565+; ***Özege K***-4177; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***-2804

73 **Dîvân-ı Nâbî** / Nâbî [1052-1124/1642-1712].- Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

10, 46, 284, 43, 23, 39, 80 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-4199: İstanbul: 1292 [1875].
* Yazar için bkz. *İA* IX, 3-7; *Kamus* VI, 4534; *OM* II, 448-450; *Salim* 628-34; *Gövsa* 269-270.

R/ **BDK**-K.19707+*; **BK**-HP/137*; ***HSU***-no.057 (T-CL.8); **İÜK**-73551+; ***MK-EHT*** 1969 A 7+; ***Özege K***-4199; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***-2810

74 **Dîvân-ı Nâilî** / [Mustafa] Nâilî [ö.1077/1666-67].- Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

125 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Kitabın, *Bianchi*-53/180, *Rıdvan* TMB-471/187, *Zenker* BQ-I-72/603 ve *HSU*-no.060'ta 1255 tarihli bir baskısı daha gösterilmektedir. Ancak araştırmalarımız sonucunda bu tarihli bir baskıya rastlanmamıştır. Bu bilgi *Bianchi*'den aktarılagelmiş olmalıdır.
* Yazar için bkz. *İA* IX, 41–44; *OM* II, 443–445; *Banarlı* II, 663–665; *Rıza* 95–96.

R/ **BDK**-K.179604*; **BK**-O/532; ***HSU***-no. 060 (T.CL.8); ***Özege K***-4200; ***Rıdvan*** ***TMB***-467157; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî*** ***FMT***-2811

75 **Dîvân-ı Nedîm** / [Ahmed] Nedîm [1092–1143/1681–1730].– [Kahire: Bulak M., 1252–54/1836–38].

107, 59 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Bu kitabın baskı tarihi *Bianchi*-53/177'ye dayanılarak 1255/1839–40 olarak aktarılagelmiştir. Ancak *Aynur*, Bulak baskılı kitaplarda belirli tarihler arasında kullanılan serlevha şeklinden yola çıkarak baskı tarihinin 1252–54/1836–38 arasında olduğunu söylemektedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-15313: İstanbul: 1291 [1874]; İstanbul: 1338/1340 [1922].
* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 29–57; *İA* IX, 169–174; *Kamus* VI, 4571; *OM* II, 453–454; *Banarlı* II, 753–765; *Gövsa* 281

R/ **BDK**– K.22149; ***Dorn*** –40110; ***HSU***-no.058 (T–CL.8); **İÜK**–İnal/591*; ***MK–EHT*** 1947 A 1288; ***Özege K***-15313; ***Rıdvan*** ***TMB***-470184; ***Tırazî*** ***FMT***-2813

76 **Dîvân-ı Nefî** / Ömer Nefî [ö. 1044/1634–35].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

149, 39, 1 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-4202: İstanbul: 1269 [1853].
* Yazar için bkz. *Gibb* III, 252–273; *İA* IX, 176–178; *Kamus* VI, 4596; *OM* II, 441–443; *Banarlı* II, 653–661; *Gövsa* 281–282.

R/ **BDK**-K.22149*; **BK**-HP/327+; ***Dorn***–40111; ***HSU***-no.059 (T–CL.8); **IRCICA**–894.3512 / NE.D*; ***MK–EHT*** 1948 A 1476; ***Özege K***-4202; ***Tırazî*** ***FMT***-2819

77 **Dîvân-ı Neş´et Efendî** / Neş´et Efendi [1148–1222/1735–1807].– Kahire: Bulak M., 1252 [1837].

90, 49 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Fatin* 406–407; *Gibb* IV, 211–217; *İA* IX, 212–214; *Kamus* VI, 4576; *OM* II, 461–62.

R/ **BDK**-Bayezid.5802*; **BK**-0/276*+; **BL**– 757.g.17; ***Dorn***–41116; ***HSU***-no.061 (T–CW.8); ***MK–EHT*** 1959 A 414; ***Özege K***-4205; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî*** ***FMT***-2816

78 **Dîvân-ı Niyâzî** / Niyâzî-i Mısrî [1027–1105/ 1618–1694].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

84 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4207: İstanbul: 1260 [1844]–1326 [1910] arasında 4 baskısı; [y.y.]: 1275 [1858] – 1298 [1881] arasında 2 baskısı; [y.y., t.y.] 2 baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *Gibb* III, 312–318; *İA* IX, 305–307; *Kamus* VI, 4626; *OM* I, 172–75; *Banarlı* II, 702–703; *Salim* 688–89; *Gövsa* 285–86.

R/ **BK**– Osman Ergin / Karışık 439; ***HSU***–no.065 (T–CL.8); ***MK–EHT*** 1965 A 503; ***Özege K***–4207; ***Rıdvan TMB***–468164; **SK**– Düğümlü Baba 410*; ***Tırazî EMT***–2821

79 **Dîvân-ı Niyâzî** / Niyâzî-i Mısrî [1027–1105/ 1618–1694].– Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

84 s.; 23 cm.

R/ **İÜK**–72993*; ***Özege K***–4207; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–2821

80 **Dîvân-ı Pertev** / Pertev [Paşa] [1200–1253/1785–1837].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

91 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4209: İstanbul: 1256 [1840].
* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 332–35; *İA* IX, 554–556; *OM* II, 114; *Banarlı* II, 838; *Gövsa* 309.

R/ **BK**–MC. 0/139+; **BL**– 14472.e.8; ***HSU***–no.066 (T–CW. 8); **İÜK**–72004*; ***Özege K***–4209; ***Rıdvan TMB***–466149; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–2735

81 **Dîvân-ı Râgıb** / Râgıb Mehmed Paşa [1110–1176/1698–1763].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

122, 61 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Kitabın iki ayrı Bulak baskılı nüshası mevcuttur. Bu baskılar ihtiva ettikleri şiir türleri ve sayıları bakımından farklıdır. 1252 tarihli Bulak baskısı için bkz. I/85 no'lu künye
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4210 m, *Karatay Üniversite* I, 633; İstanbul: 1276 [1859].
* Yazar için bkz. *Gibb* IV, 92–106; *İA* IX, 594–598; *Kamus* III, 2247; *OM* II, 190–192; *Banarlı* II, 766–768; *Gövsa* 219.

R/ **BDK**–K. 104758*; **BK**–0/648+; ***Dorn***–41114; ***HSU***–no.067 (T–CL.8); **İÜK**–İnal/631; ***MK–EHT*** 1948A 2485+; ***Özege K***–4210 m; ***Tırazî EMT***–2755+

82 **Dîvân-ı Rıfat Efendi** / Rıfat Efendi [ö.1246/1830].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

52, 25 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Münşeât-ı Rıfat Efendi* ile birlikte basılmıştır.
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 242; *Fatin* 153; *Kamus* III, 2290.

R/ **BDK**-Bayezid 5862/2; **BK**-MC.0/129iç; ***HSU***-no. 068 (T.CW.8); **İÜK-77701***; ***MK-EHT*** 1947 A 1754+; ***Özege K***-14824; **Sermet Çifter** - T816/RİFm (29095); **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***-2758

83 **Dîvân-ı Sâmi** / [Arpaemînizâde] Mustafa Sâmi [ö.1146/1733-34]. - Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

104, 47, 67 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Cemaleddin* 46-47; *Babinger* 296-297 no. 239; *OM* II, 232-234; *SO* III, 7; *Gövsa* 343.

R/ **BDK**- K.28636+*; **BK**- 0/625+; ***HSU***-no. 069 (T-CL.8); **IRCICA**- 894.3512 / MU.D*; **İÜK**- 74978+*; ***MK-EHT***- 1961A 146+; ***Özege K***- 4218; ***Rıdvan TMB***- 465139; **Ş. Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***- 2760

84 **Dîvân-ı Sezâyî-i Gülşenî** / Sezâyî-i Gülşenî [1080-1151/1669-1738].- Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

11, 135, 11 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Sonunda Fenâî'nin gazelleri vardır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-4224: İstanbul: 1267 [1851].
* Yazar için bkz. *Fatin* 192-193; *İA* X, 547-549; *Kamus* IV, 2562; *OM* I, 84-85.

R/ **BDK**- Bayezid 3855/1*; ***HSU***-no. 070 (T.CL.8); **İÜK**- 76840+*; ***MK-EHT***- 1959 A 451; ***Özege K***- 4224; ***Rıdvan TMB***- 473207; ***Tırazî FMT***- 2762

85 **Dîvân-ı sultân el-şu'arâ ve şeyh el-vüzerâ merhum ve mağfûr Râgıb Mehmed Paşa Rahmetullah-ı aleyh** / Râgıb Mehmed Paşa [1110-1176/1698-1763].- Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

12, 71 s.; 22 cm.

R/ **BDK** - K. 179605; ***Dorn***- 40113; ***HSU***-no. 067 (T-CL.8); **İbrahim Hakkı Konyalı**- 977; ***Özege K***- 4210 m; ***Tırazî FMT***- 2755

86 **Dîvân-ı Surûrî** / Surûrî [1165-1229/1752-1814].- Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

322, 76, 55 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 660; *Gibb* IV, 265-278; *Kamus* IV, 2558; *OM* II, 238; *Banarlı* II, 752-53; *Gövsa* 362.

R/ **BDK**- K. 19887+*; **BK**-O/1176+; ***HSU***-no.072 (T-CL.8); **İbrahim Hakkı Konyalı**-946-947; **İÜK**-73219+*; ***MK-EHT*** 1961 A 498; ***Özege K***-4228; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***-2761

87 **Dîvân-ı Şeyh Gâlib** / Şeyh Muhammed Gâlib Dede [1171–1213/1757–1799].– Kahire: Bulak M. 1252 [1836].

124, 164 s.; 27 cm.

NOTLAR:

* Bazı nüshalar, pembe renkli kağıda basılmıştır.
* *Hüsn ü aşk* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18909: İstanbul: 1336 [1920] baskının eser adı: *Şeyh Gâlib dîvânı ve Hüsn ü Aşk'ından müntehab parçalar.*
* Yazar için bkz. *İA* XI, 462–467; *OM* II, 351–352; *Banarlı* II, 770–779; *Gövsa* 148.

R/ **BDK**– Veliyüddin Ef.3667/1*; **BK**– 0/251+; ***Dorn***– 41115; ***HSU***–no.047 (T–CM.8); ***MK–EHT***– 1948 A 1516+; ***Özege K***– 4233; **SOAS.Sc**–UT/ 1095+; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***– 2771

Dîvân-ı Vâsıf bkz. Dîvân-ı gülşen-i efkâr-ı Vâsıf-ı Enderûnî

88 **Dîvân-ı Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

20, 17, 43, 131, 16, 97 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Lütfiye-i Vehbî* ile birlikte basılmıştır.
* Yazar için bkz. *Fatin* 444–45; *Gibb* IV, 242–65; *İA* XI, 238–242; *OM* II, 236–237; *Banarlı* II, 781–83; *Gövsa* 361.

R/ **BDK**– O.22196*; **BK**– 0/61+; ***HSU***–no. 073 (T–CL.8); **IRCICA**– 894.3512 / VE.D*; **İÜK**– 76002+; ***MK–EHT***– 1948 A 452+; ***Özege K***– 4242; ***Rıdvan TMB***– 467153; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***– 2827

89 **Dîvânçe-i Tevfîk** / Tevfik Çerkeşşeyhizâde [1242–1319/1826–1901].– Kahire: M. Behiyye-i Vehbiyye, 1283 [1866].

24 s.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *OM* I, 271; *İbnülemin SA* III, 1914–16.

R/ **FMK**– Ali Emîrî–Mzm/71*; ***Özege Ek***– 21507; ***Özege K***– 4267; ***TÜBATOK***–7856

90 **el-Dürr el-müntahab min lugat el-Fransis ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab** / Mehmed Kadri Paşa.– 2.bs.– Kahire: Bulak M., [1292] 1875.

NOTLAR:

* 1. baskı ile ilgili bilgi bulunamadı.
* *Karatay*'da kitap adı *La langue Française mise a la portee des orientaux* [Fransızca, Türkçe, Arapça mükâleme kitabı] ve baskı tarihi 1879'dır.
* Yazar için bkz. *Zirikli* VII, 10; *Hediyyet* II, 388; *GAL* SII, 740; *Kahhala Mu'cem* XI, 149; *Serkis MMA* 1495–1496.

R/ ***Karatay Üniversite*** I, 371; ***Serkis MMA***– 1495–96

Dürer tercümesi bkz. Tercümet el-Gurer ve el-dürer

91 **el-Dürr el-semîn fî esmâ'i el-benât ve el-benîn** / Mehmed Mukbil Bey.– Kahire: M. Vâdî el-Nîl, 1294 [1877].

242 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Kahhala Mu'cem* XII, 45; *Serkis MMA* 1698.

R/ **A.İ. Yurt Kol.***; **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1387; ***Özege E***– 7698; ***Özege K***– 4461; ***Tırazî FMT***– 27

92 **Dürret el-nâsihîn** / Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî [ö.1241/1825].– Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

315 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Eser Arapça'dır. İçinde Türkçe açıklamalar vardır. Ayetlerin tercümeleri *Tefsîr-i Tibyân*'dan alınmıştır.
* Eserin diğer baskıları için bkz. *DİA*, X, 32-33: İstanbul 1262 [1845]-1323 [1905] yılları asarında 16 baskısı vardır.
* Baştaki 14 s. *Daavât-ı hayriyye*'dir.

R/ ***Tırazî FMT***– 674 (Tasavvuf Türkî Kavala-17)*

93 **Dürret el-nâsihîn** / Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî [ö. 1241/1825].– 2.bs. Kahire: Bulak M., 1279 [1863].

315 s.

R/ **İÜK**– İnal/72*; ***Tırazî FMT***– 689 (Ahlak Timuriyye 77)*

94 **Dürret el-tâc** / Veysî [969-1037/1567-1628].– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

2 c. (126; 114 s.); 26 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-18179: İstanbul: 1286 [1869] baskının eser adı: *Siyer-i Veysî*'dir.
* Kitap hakkında bilgi için bkz. *DİA* X, 33-34.
* Yazar için bkz. *Babinger* 168-170, no. 128; *İA* XIII, 308-309; *Kamus* VI, 4713-14; *OM* II, 477-479; *Rıza* 101-102; *Banarlı* II, 681-682; *Gövsa* 398.

R/ **BDK**– 0.29417; ***Bulak I***– 7; ***Bulak II***– 7; ***Dorn***– 2318; **İbrahim Hakkı Konyalı**– 2193; ***MK-EHT***– 1948 A 4117+; ***Özege K***– 4467; ***Rıdvan TMB***– 45458; **Sermet Çifter** – Nadir 870 (30500); **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***– 790

Dürret el-tâc fî sîreti sâhib el-mi'râc bkz. Dürret el-tâc

95 **Dürr-i yektâ** / Mehmed Efendi Esad İmâmzâde [ö.1267/1851].– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

57, 5 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-4456: İstanbul: 1243 [1828]-1330 [1914] arasında 52 baskısı, [y.y.; t.y.] baskısı; İstanbul: [t.y.] baskısı yapılmıştır.

* Yazar için bkz. *Babinger* 386–387, no. 327; *OM* I, 244; *SO* I, 341, *DİA* XXII, 211–212; *Kahhala Mu'cem* IX, 49.

R/ ***Bianchi*** – 3752; ***HSU***-no. 083 (T–CW.2); ***Tırazî FMT***– 349 (Fıkh Hanefî Türkî–112)*; ***Zenker BQ***–I/1811481

96 **Dürr–i yektâ** / Mehmed Efendi Esad İmâmzâde [ö.1267/1851].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

6, 57 s.; 17 cm.

R/ ***Dorn***– 203; ***HSU***-no. 083 (T–CW.2); **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1536; ***MK–EHT***– 06 MİL A 2938*; ***Tırazî FMT***– 349

97 **Dürr–i yektâ** / Mehmed Efendi Esad İmamzâde [ö.1267/1851].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

6, 57 s.

R/ ***MK–EHT***– 1948 A 1647+

98 **Dürr–i yektâ** / Mehmed Efendi Esad İmâmzâde [ö.1267/1851].– Kahire: Bulak M., 1264 [1847–48].

54 s.; 19 cm.

R/ ***Tırazî FMT***– 349 (4750 س)*

99 **Düstur;** – Kahire: Bulak M., 1282 [1866].

81, 48, 57, 94, 73, 80, 87, 70 s.; 23.5 cm.

NOTLAR:

Bu eser, 1282 tarihinde Bulak Matbaası'nda basılan 8 kânunnâme ve benzeri türde kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan çoğunun İstanbul'da değişik tarihlerde baskılarının yapıldığı tespit edilmiştir.

Kitaplar ve içlerinde yer alan nizamnâmeler sırasıyla şöyledir:

1. **Düstur:** Kânunnâme–i hümâyun; Beher sene mezrûât ve mahsûlât–ı vakı'ayı tahkik hakkında mülkiye ve mal me'murlarına tâlimât; Me'murîn–i mülkiyenin mevâd–ı mâliye hakkında olan vezâif–i mahsûsaları hakkında tâlimât–ı umumiye; Me'murîn–i mülkiyenin tahdîd ve ta'yîn–i vezâifleri hakkında tâlimât–ı muvakkat; Meclis–i Ahkâm–ı Adliye'nin tertib–i aksâmı ve vezâif–i umumiyesi nizamnâmesi; Meclis azalarının icâb–ı me'muriyetleri; Taşra mecâlisine verilmiş olan tâlimât; Muaccelât müdürlerinin vezâifi hakkında tâlimât; Taşra muhasebecileriyle mal kâtiplerinin ta'yîn–i vezâiflerini şâmil tâlimât.
2. **Tevcihât–ı menâsıb–ı kaza nizamnâmesi:** Tevcihat–ı menâsıb–ı kaza nizamnâmesi; Nüvvab hakkında nizamname; Muhakemeden verilen hücec–i şer'iyye hakkında tâlimât; Evkaf–ı beyt el–mal tarafından tahrir olunan terekelere dair nizamnâme; Gedikler hakkında nizamnâme; Emlâk için mehâkim–i şer'iyyeden verilecek ilâma dair nizamnâme.
3. **Ticaret kânunnâme–i hümâyûnuna zeyl:** Ticaret kânunnâme–i hümâyûnunun zeyli; İstînaf nizamnâmesi; Usûl–i muhakeme–i ticarete dair nizamnâme.

   Diğer baskıları için bkz. *Özege K*– 21000: İstanbul 1276 [1860]
4. **Cezâ kânunnâme–i hümâyunudur:** Cezâ kânunnâme–i hümâyununa zeyl; Gümrükten eşya kaçırmaya vasıta olan kayıkçı ve maunacılar hakkında nizamnâme; Zabıta me'murlarına verilen tâlimât; Kıyye ve kadeh ile müskirât

füruhtu hakkında nizamnâme; Müskirâtın amilinden alınacak resm-i mîrî hakkında nizamnâme; Dersaadet'den hariç mahallerde kıyye ve kadeh ile müskirât füruhtu hakkında nizamnâme.

Diğer baskıları için bkz. *Özege K*– 2991: İstanbul 1274 [1858] – 1287 [1870] arası 16 baskı

5. **Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Dersaadet'ce ve taşraca ihâle ve ilzâm olunacak kâffe-i â'şar ve rüsûmâtın ne vech ile müzâyede ve ihâle olunacağını ve ne sûretle taahhüd ve kefalete rabt kılınacağını mübeyyin bu def'a tanzim olunan nizamnâmedir:** Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Dersaadet'ce ve taşraca ihâle ve ilzâm olunacak kâffe-i â'şar ve rüsûmâtın ne vech ile müzâyede ve ihâle olunacağını ve ne sûretle taahhüd ve kefaletle rabt kılınacağını mübeyyin bu def'a tanzim olunan nizamnâmedir; Hazîne-i celîleden ihâle ve ilzâm olunan vâridât-ı öşriyye ve rüsûmiyyenin müteahhidleri tarafından suret-i te'diyesini mübeyyin nizamnâmedir; Eyalet ve elviyede kurrâ ve mahallâtın muayyen olan vergilerinin beyn el-ahâli tevzi'i hakkında icrası lâzım gelen muamelâta dair nizamnâmedir; Vâridat-ı öşriyyenin mültezimine ihâlesi usulü bu kere bâ-irade-i seniyye ilgâ olunarak ol bâbda müceddeden vaz' ve tesis buyrulan nizamdır; A'şârı ahalisine ihâle olunmayan mahallerin karye be-karye bi'l-müzayede mahallî mültezimlerine ihâlesi hakkında tâlimâtdır; Gayr-ı ez-harir-i dûhan ve zeytun ilzâma ihâle olunan sair varidât-ı öşriye hakkında mer'iyy el-icrâ olan nizamnâmedir; Varidât-ı rüsûmiyyenin târifesidir; Dersaadet ve bilâd-ı selase ve Boğaziçi taraflarında ve Kızıl adalarda istihsal kılınacak bey'iyye resmine dair olan muamelâta şâmildir; Tuz nizamnâmesi; Pamuk ziraatinin tezvîc ve teksîri hakkında erzân buyurulup mukaddemce beyannâme-i mahsus ile neşr ve ilan olunan müsâidât-ı seniyye fıkrâtıdır.

Diğer baskıları için bkz. *Özege K*–19726: İstabul 1272 [1856].

6. **Hazine-i celîlenin muvazene defterinin sûret-i tanzimine dair nizamnâmedir:** Hazîne-i celîlenin muvazene defterinin sûret-i tanzimi hakkında nizamnâmedir; Sarrâfân hakkında mer'î olan nizâmın zeyli; Maden taharrîsine dair nizâmât; Sabit vapur makinelerine mahsus nizamname; Kontrato nizâmı; Kaza müdürlerinin eyyâm-ı resmiyyede üniforma iktisa etmelerine dair; Telgraf nizamnâmesi; Telgraf me'murlarının vezâifi hakkında nizamnâme; Eczacı esnafı hakkında nizamnâme; Tabâbet-i belediye nizamnâmesi; Matbaa nizamnamesi; Kitap tab'ı hakkında nizamnâme; Vakıf odalarının lağvıyla müceddeden bir senedât odası teşkiline dair nizamnâme; Vezâif tevzii ve imâretlerin sûret-i idareleri hakkında nizamnâme; Bend fazlası namıyle su satmasının men'i ve kadim suların takdir-i fiyat ve zamm-ı müeccceleleri hakkında fıkra-i nizamiyye; Bâb-ı Âli evrak odası hakkında nizamnâme; Dahiliyye kalemi hakkında nizamnâme.

7. **Masârif-i hazâin-i şâhânede rü'yet olunan bilcümle ebniye hakkında nizamnâmedir:** Masârif-i hazâin-i şâhânede rü'yet olunan bilcümle ebniye hakkında nizamnâmedir; Menâfi'-i umûmiyye için alınacak emlak hakkında nizamnâme; Daire-i belediyenin teşkiline ve me'murlarının vezâifine dair; Daire-i belediyenin vezâif-i umûmiyyesi hakkında nizamnâme; Daire-i belediyenin tathir-i esvâk-ı ve sairesi hakkında nizamnâme; Memâlik-i Mahrûsa yollarının tanzim ve tesviyesi hakkında nizamnâme; Turuk ve ebniye nizamnâmesi; Ebniye harc ve rüsumâtı hakkında nizamnâme; Ebniye me'murlarının tayin vezâifleri hakkında nizamnâme; Ebniye davalarıyla keşf mesârifi hakkında nizamnâme.

Diğer baskıları için bkz. *Özege K*–12278: İstanbul : 1273 [1857]

8. Kânunnâme-i arâzî: Kânunnâme-i arâzi; Tapu nizamnâmesi; Tapu senedâtı hakkında tâlimât; Tapu senedâtının sûret-i tanzimi hakkında tarifnâme; Posta çiftlikâtı hakkında nizamnâme.

Mısır'daki diğer baskısı için bkz. I/254 no'lu künye

R/ **IRCICA**– 349.561 / DÛ*; **T. Kut Kol.***

100 **Düşündüm ki** / Şerâfeddin Mağmûmî.– Kahire: M. Yusûfiyye, 1331/1913.

119, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* İç kapakta, "Meşrutiyetten evvel Mısır'da münteşir *Türk* gazetesinde ve sonra İstanbul'da çıkan muhtelif cerîdelerde bu ünvân ile basılmış makalâtın bir kısmını câmidir" kaydı vardır.
* Yazar için bkz. A.S. Ünver, "Doktor Şerâfeddin Mağmûmî 1870–1927": Cerrahpaşa Tıp Fakültesi – Tıp Tarihi ve Deontoloji Arşivi; *Karatay Üniversite* I, 467–468; II, 770; *Kuran*, 718; *TCTA* III, 845–846; Nâzım H. Polat, "Şerafeddin Mağmûmî (1869–1927) Hayatı, Eserleri, Dil ve Edebiyat Görüşleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (İstanbul 1999), s. 62–160.

R/ **BK**–K/315*; ***MK–EHT*** 1955 A 2060; ***Özege E***–3101; ***Özege K***–4499; ***Tırazî EMT***–835

Düvel-i mütehâbbe ile akd olunan mu'âhedât-ı atîka bkz. Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akid olan mu'âhedât-ı atîka ve cedîdeden me'mûrin-i saltanat-ı seniyyeye müracaatı lâzım gelen fıkarât-ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir

101 **Ecnebîlerin zabt u rabtına dâir kânunnâmenin sûret-i tercümesidir = Lâiha el-ecânib el-mukîmin bi-Mısr.**– Kahire: Bulak M., 1274 [1858].

18, 18 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/103 no'lu künye

R/ ***Tırazî EMT***– 923 (Fünûn Muhtelife Türkî–126)+*

102 **Ed'iyye-i Ebussuûd.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1848–49].

s. 30–61; 23 cm.

NOTLAR:

* *Miftâh el-cenne*'nin kenarındadır.

R/ ***Tırazî EMT***– 499, 451 (Fıkh Hanefî Türkî–118)+*

103 **Ekālim-i ma'mûre-i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyesine dâir tertib olunan kânunnâmenin beyânındadır = Kânunnâme fî beyânı ameliyat el-tura' ve el-cüsûr bi el-akâlîm el-Mısriyye.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

22, 20 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/79 no'lu künye

R/ *Dağıstanî*– 294; *HSU* – no. 362 (T–CW.3); *Şeyyal TTH*– mülhak 184; *Şorbacı KMA*– 97334; *Tırazî FMT*– 1128 (5092 س)+*

104 **Ekonomi politik tercümesi fenn-i idâre** / Jean-Baptiste Say; [1767–1832]; şerh eden Charles Kont; çeviren İshak Efendi.– Kahire: M. Vâdî el-Nîl, 1290 [1873].

120, 2 s.; 21 cm.

R/ **IRCICA**– 338. 9 / EK*; *Tırazî FMT*– 978, 980 (4731 س, el-Zekiyye Türkî–26)+*

105 **Elcezîre mektubları** / Süleyman Nazîf [1870–1927].– Kahire: M. İctihâd , [1324] 1906.

42 s.; 18 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 5)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Banarlı* II, 1044–1046; *Gövsa* 276–277.

R/ *MK–EHT*– 1964 A 545 +*; *Özege K*– 4720; *Tırazî FMT*– 3578

105/a **Elifbâ**.– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu âna kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.
* Kitap efrad için hazırlanmıştır.

Eline tiyatrosu bkz. Hüsn ü cemâl ile meşhûr olan Eline tiyatrosunun faslı

106 **Emîr Bedirhân** / yayınlayan Lütfi.– Kahire: M. İctihâd, [1325] 1907.

62 s.; 19 cm.

R/ **BK**– K/3021*; *MK–EHT*– 1969 A 274; *Özege K*– 4821; **SK**– İzmirli İ. Hakkı 3703/3; *Tırazî FMT*–4116

Emrâz-ı etfâl bkz. Muâlece-i etfâl

107 **Emsile kitabı**.– Kahire: Bulak M., 1240 [1825].

s. 74–111

NOTLAR:

* Bu kitap *Sarf cümlesi* adlı Arapça gramer kitapları ile birlikte basılmıştır. Türkçe izahların bulunduğu bu kitap, Osmanlı medrese eğitiminde kullanılan temel ders kitaplarındandır.
* Diğer baskılar için bkz. *TÜBATOK*– 9930–9962: İstanbul: 1214 [1798]–1327 [1911] arasında 30 baskısı ve [y.y.; t.y.] olan bir baskısı yapılmıştır.

R/ *BM CAB*–(I/159)= 14593.c.3

108 **Emsile kitabı**.– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

40 s.; 21 cm.

R/ *Özege K*–4903

109 **Emsile kitabı.**– Kahire: Bulak M., 1268 [1852].

s. 76–115; 20 cm.

R/ *Özege E*–12003; *Özege K*–4903; *TÜBATOK*– 9937

110 **Emsile kitabı.**– Kahire: Bulak M., 1282 [1866].

s. 66–102.

R/ *BM CAB* – (I/159) = 14593.d.33

Envâ-i sefâin-i cihâdiyyeden herbirine münhasır olan ecnâs-ı zâbitân ve sınıf-ı zâbitân ve neferâtdan herbirinin vazîfe-i umûr ve farîza-i zimmet ve lâzime-i me'mûriyeti umûmiyet üzere şâmil olan kavâid-i mu'tebere-i umûr-ı bahriyye bkz. Kavâid-i mu'tebere-i umûr-ı bahriyye

111 **Envâr el-âşıkîn** / [Mehmed b. Sâlih Yazıcızâde] [ö.855/1451]; çeviren Ahmed Bîcan [b. Sâlih Yazıcızâde] [ö. 870/ 1466'dan sonra].– Kahire: Bulak M., [t.y.].

NOTLAR:

* Yazıcızâde Mehmed'in *Megârib el-zamân li gurûb el-eşyâ fi'l- ayn ve el-'ayân* adlı eserinin Türkçe'ye serbest tercümesidir.
* Kitabın bu baskısına rastlanmamıştır. Ancak 1300 tarihli baskının son sayfasında *Envâr el-âşıkîn*'ın daha önce Bulak Matbaası'nda basılmış olduğu söylenmektedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4979: Kazan: 1861; İstanbul: 1261 [1845]–1324 [1908] arasında 15 baskı yapılmıştır.
* Çeviren için bkz. *Gibb* I, 389–410; *İA* I, 181–182; *Kamus* I, 791; *OM* I, 16–17; *Gövsa* 19; *DİA* II, 49–51

112 **Envâr el-âşıkîn** / [Mehmed b. Sâlih Yazıcızâde] [ö.855/1451]; çeviren Ahmed Bîcan [b. Sâlih Yazıcızâde] [ö. 870/ 1466'dan sonra].– 2.bs.– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

4, 328 s.; 27 cm.

R/ **FMK**–Ali Emîrî–Şry.784/1*; **İÜK**–85071*; *MK–EHT* 1947 B 127; *Özege K*–4979; *Tırazî EMT*–564

113 **Erkekler arasında** / Fikripaşazâde Ömer Lütfi [1289–1353/1872–1934].– Kahire: Türk M., [1325] 1907.

96 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İbnülemin SA* I, 550; *Gövsa* 230

R/ **BK**–K/1123*; *MK–EHT* 1948 A 619; *Özege K*–5018; *Tırazî EMT*–3000

114 **Ertuğrul nâm Osmanlı kulübü nizâmât-ı esâsiyesi.**– Kahire: M. Tevfik, [1322/1904].

16 s.; 19 cm.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.** 367.96216 / ER; **HTU**–7584*; *Özege K*–24476

Esb üzerinde icrâ olunan tâlimât kânûn-ı sâlis bkz. Kânûn-ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir

115 **[Esb üzerine olan tâlimâtı şâmil cild-i sâninin bakiyyesi, kânûn-ı hâmis; arabaların sevkine dâir tâlimâtı hâvidir].** – Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

5, 64 s., 4 şekil; 15 cm.

R/ ***Dağıstanî*** – 281 (Fünûn Mütenevvia Türkî 206)*; ***HSU*** – no 471 (T-TW. 3); **SOAS.** Sc-UT/45558*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 186

Esliha kânunu bkz. Ordu-yı Mısriyye alaylarında esliha-i nâriyye ile esliha-i cârihanın müddet-i hizmetleri ve tâmir ve merâmmetleri ve hıfz ve siyânetleri hususlarını hâvî kânunnâmedir

Eş'âr bkz. Dâmad Halîlpaşazâde Dâmad Mahmud Paşa'nın eş'ârı

116 **Eş'âr el-Hâc Akif Efendi** / Bozoklu Mehmed Akif Efendi [1202–1261/1787–1845].– Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

40 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Münşeât-ı Akif* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–14828: İstanbul: 1259 [1843]; İstanbul: 1262 [1846].
* Yazar için bkz. *İA* I, 242–246; *Kamus* IV, 3048; *OM* II, 324–325; *Banarlı* II, 836–38; *İbnülemin SA* I, 80–89; *Gövsa* 29–30; *DİA* II, 261–262.

R/ ***HSU***–no. 041 (T-TW.8); **İÜK**–82393*; ***MK–EHT***–1947 A 756; ***Tırazî FMT***–2658

Eş'âr Türkiyye merfûa ilâ vâlî Mısr Mehmed Ali Paşa bkz. Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya sunulan Türkçe şiirler kitâbı

117 **Eşkâl-i süvâri.**– Kahire: Bulak M., 1251 [1835–36].

NOTLAR:

* Süvâriyân-ı cihâdiyye talimine dairdir.

R/ ***Bianchi*** –45112; ***Bulak I***–3; ***Bulak II***–3; ***Bulak III***–3; ***HSU***–no. 018 (T-TW.3); ***Rıdvan TMB***–462117; ***Şeyyal TTH***–mülhak 166

118 **Eyyâm-ı girîzân** / Bahâeddin Manastırlı [Sabutal].– Kahire: Osmanlı M., 1324R / 1908.

1.c. (175 s.); 19 cm.

R/ **BDK**–K.26578*; **BK**–K/4386; ***MK–EHT*** 1959 A 519+; ***Özege K***–5338

119 **Ezhâr yâhud mecmûa-i eş'âr** / Nakîbzâde Refik Tarsûsî.– Mısır: Osmanlı M., 1327R [1911].

46, 2 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İbnülemin SA* II, 1415.

R/ **İÜK**–İnal 733/10*; ***MK–EHT*** 1948 A 3726+; ***Özege K***–5343; ***Tırazî FMT***–2655

120 **Fâhişeler**/ çeviren Ali Muzaffer.– Kahire: [m.y.], 1315 [1897].

115, 1 s.; 20 cm.

R/ *Özege K*–5363

121 **Fârisî kavâidi (zübde)** / Mehmed Necib Antakî.– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

39 s.; 18 cm.

R/ **BK**–MC. K/1207*; ***MK–EHT*** 1947 A 1224; ***Tırazî EMT***–1555

122 **Fârisî tekellüm risâlesi**.– Kahire: Bulak M., 1266 [1850].

55 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–5400: İstanbul: 1262 [1846]; İstanbul: 1265 [1849]; İstanbul: 1287 [1870].

R/ ***HSU***–no. 093 (T–CW.4); **İÜK**–83869*; ***Özege E***–3700; ***Özege K***–5400; ***Tırazî EMT***–1581; ***TÜBATOK***–10528

123 **el–Fâsıl beyn el–hak ve el–bâtıl** / İzzeddin Mehmed; çeviren Asmaî.– Kahire: [m.y.], 1316 [1898].

152, 244, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir.
* Çeviren için bkz. *İH*, 105; *Serkis MMA* 998.
* Arapçası için bkz. III/33 no'lu künye

R/ **BK**– Osman Ergin / Karışık 2100; **BDK**–K. 105099/1–2*; ***Özege K***–5404; ***Tırazî EMT***–219

Fâtih el–ebyât bkz. Şerh–i Mesnevî–i şerif

Fenn–i lağım bkz. Telhîs el–eşkâl fi ma'rifeti terfî el–eskal fi fenn–i lağım

Fenn–i terkib el–eczâ li–âmâl el–talâkat ve haratiş bkz. Pyrotechnie militaire, yani, harp için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır

124 **Feråid el–fevâid** / Hâlid el–Nakşibendî el–Müceddîd el–Osmânî [1193–1242/1779–1826]; çeviren Kemahlı Fâzıl Hacı Feyzullah Efendi el–Nakşibendî el–Hâlidî.– Kahire: M. İlmiyye, 1313 [1895].

61 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *el–Cevâhir el–meknûnet el–enîka fî âdâb el–zikr ve el–tarîka* ile birlikte basılmıştır.
* Çeviren için bkz. *BKK* III, 115; *Karatay Üniversite* II, 902; *OM* I, 67.

R/ **İÜK**–75118*; ***Özege Ek***– 22001; ***Özege K***–5612; **SK**–Abdülganî Ağa 171*; ***Tırazî EMT***–576; ***TÜBATOK***– 12194

125 **Ferâid el-fevâid fi beyân el-akâid**/ Kadızâde İslâmbolî Ahmed b. Mehmed Emin [ö. 988/1580].– Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

324 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Bu eser üzerinde yazar adı "İstanbulî el-Mevlid Ahmed b. Mehmed Emin" şeklindedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–718: İstanbul: 1219 [1804]–[1314–16/1889] arasında 10 baskısı ve [y.y., t.y.] olan 1 baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 148–149; *Köprülü* III, 119 no. 256; *Zeyl Keşf.* II, 183.

R/ *HSU*–no.092 (T–CL.2); **İÜK**–81917*; ***Özege K***–718; ***Tırazî FMT***–393

Ferâid el-fevâid tercümesi bkz. Ferâid el-fevâid

126 **Fetevâ-yı Ali Efendi el-Çatalcavî** / Şeyhülislam Ali b. Ahmed el-Çatalcavî [1041–1103/1631–1692]; nakleden Sâlih Efendi b. Ahmed el-Kefevî.– Kahire: Bulak M., 1257 [1841–42].

2 c. (320; 283 s.); 33 cm.

NOTLAR:

* Kitap hakkında bilgi ve diğer baskıları için bkz. *DİA* XII, 438 : İstanbul 1245 [1830] – 1324–25 [1906–1907] arasında 11 baskısı vardır.
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 763; *İS*, 485–86; *Kamus* IV, 3179; *Kahhala Mu'cem* VII, 188; *DİA* VIII, 234–235.

R/ ***Bulak II***–10; ***Dağıstanî*** –69; ***HSU***–no. 094 (T–CL.2); ***Tırazî FMT***–434 (Fıkh Hanefî–40)+*

127 **Fetâvâ-yı şerîfe** / Hoca Şâkir Efendi.– 2.bs.– Kahire: M. İctihâd, 1325 [1907].

22, 1 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 11)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–5653: Cenevre: 1314 [1896].

R/ **BDK**–K. 20290*; **BK**–MC. K/870; ***Özege E***– 14756; ***Özege K***–5653; **TBMM**–K.K./250; ***MK-EHT*** 1955 A 995+; ***Tırazî FMT***–534

128 **Fezâil el-cihâd** / Muhyiddin Ahmed b. İbrahim b. Muhammed el-Nahhâs el-Dımışkî [ö. 814/1411]; çeviren Mahmud Bâkî Efendi [933–1008/1526–1600].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835–36].

NOTLAR:

* *Maşârî' el-eşvâk ilâ mesârî' el-uşşâk* adlı eserin tercümesidir. Eseri Bâkî, Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle 975 [1567] yılında Türkçe'ye çevirmiştir.
* Kitabın dilini, *Bianchi*, *Bulak III* ve *Rıdvan TMB* Arapça; *Bulak I* ve *Bulak II* ile *GAL* Türkçe olarak vermektedir.
* Çeviren için bkz. *İA* II, 243–253; *OM* II, 99–101; *Banarlı* I, 582–97; *Gövsa* 59–60.

R/ ***Bianchi*** – 45111; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–2; ***GAL***–S.II, 91–92; ***HSU***–no. 089 (T–CL.2); ***Rıdvan TMB***–462116

129 **Fezâil-i şühûr** / Hasan Ümmi Sinanzâde [ö. 1088/1677].– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

4, 86 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* *Havâss-ı esmâullah el-husnâ* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-24541: Kazan: [1852]; Kazan: 1857.
* Yazar için bkz. *OM* I, 61; *SO* II, 140.

R/ ***Özege Ek***-22044; ***Özege K***-5703; **SK**-İzmirli İ. Hakkı 833+; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***– 760; ***TÜBATOK***– 10393

Fî tâlim el-harbe ve el-mızrâk bkz. Tâlimnâme-i süngi

Fî tâmîr el-eslih bkz. Tâmîr-i esliha

130 **Fihrist el-kütüb el-Türkiyye el-mevcûde bi'l-Kütübhane el-Hıdiviyye** / Ali Hilmi Dağıstânî.– Kahire: M. Osmâniyye, 1306 [1888-89].

15, 406 s.; 55 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Levend*, 526.

R/ ***Özege E***-3982; ***Tırazî FMT*** – 67; **TTK**-A 640*; ***TÜBATOK***– 10904

131 **Firâk** / [M. Macit]; önsöz Abdullah Cevdet [Karlıdağ].– Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

1.c. (12, 108, 2 s.); 18 cm.

NOTLAR:

* Eserin üzerinde yazar adı yerine "Giridli Bir Türk" kaydı vardır. "M. Macit" adı *Özege*'den alınmıştır.

R/ **BDK**-K.26579*; **BK**-C. İ/1471*; ***MK-EHT*** 1947 A (T) 459+; ***Özege K***-5801; ***TÜBATOK***– 10935

Fişenk îmâli ve isti'mâli bkz. Pyrotechnie militaire, yani, harb için fişenk îmâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır

132 **Fordson, çiftçilik**.– İskenderiye: [m.y., t.y.].

20 s.: resimli

R/ ***Özege E***-4042*; ***Özege K***– 5848

133 **França sergerdelerinden Kleber ismiyle meşhûr sergerdenin kâtili olan Süleyman nâm Halebî hakkında vukû bulan fahs ve teftiş ve hükm-i şer'i hâvî evrâkın mecma'ıdır = Mecma' el-tahrirat el-müte'allika ila macera ba 'alem va muhakama Süleyman el-Halebî katil-i sari askar el-'amir Klahbar = Recueil des piéces relatives à la procedure et au jugement de Soleyman el Haleby assassin du général eu chef Kleber**.– Kahire: França Cumhurunun Basmasındandır, 1214 [1800].

128, 85, 47 s.

NOTLAR:

* Metin Türkçe, Arapça ve Fransızca'dır.

R/ *Şorbacı* KMA–1651 (Tarih 2915)*

Fransızca, Türkçe, Arapça mükâleme kitabı bkz. el-Dürr el-müntahab min lugat el-Fransis ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab

133/a **Futbol.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

133/b **Futbol nizamnâmesi.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

134 **Fülk-i Azîz** / Azîz.– İskenderiye: Saray el-İskenderiye M., 1249 [1833].

104 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* "Bazı telhîsât, marûzât, tahrîrât-ı âcizâne ve tesvîdâttan örnekleri hâvî münşeâttır"

* Yazar için bkz. *OM* III, 186; *Rıdvan* TMB 269–270; *Şeyyal* TTH 167

R/ ***Dorn*** – 3998; **İÜK**–82677*+; ***MK–EHT*** – 1949 A 55+; ***Özege K*** – 5994; ***Rıdvan TMB*** – 45784; **Sermet Çifter** – T816/AZİm (28819); ***Tırazî FMT*** – 3568; ***TÜBATOK*** – 5398

135 **Fünûn ve felsefe** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– 2. bs. – Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

49 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 6)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Hanioğlu Doktor* 416, 1.bs. [Cenevre: 1897]; *Özege K*–5998: 3.bs.: İstanbul: 1328/1912.

R/ **BK** – 2640*; ***MK–EHT*** – 1962 A 98+; ***Özege K*** – 5998; **SK** – İzmirli İ. Hakkı 1608/2; ***Tırazî FMT***– 91; ***TÜBATOK***–196

Füsûs tercemesi bkz. Şerh-i Füsûs el-hikem

136 **Gâyet el-dekâik der tercüme-i zübdet el-hakâik** / Azîz b. Muhammed el-Nesefî; çeviren el-Seyyid Hâfız Mehmed Efendi.– Kahire: Vâdî el-Nîl M., 1291 [1874].

7, 112 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Çeviren için bkz. *BKK* III, 124; *Karatay Üniversite* I, 73; *OM* I, 189.

R/ BDK-K. 19862*; IRCICA-297.4 / NA.Z*; İÜK-72045+*; *Özege K*-6060; *Tırazî FMT*-605

137 **Geçid; doğru yola, bomba meselesi = el-Ma'ber li-sebîl el-reşâd hâdiset el-kunbule** / Hocazâde Mehmed Ubeydullah İzmirli [1857-1937].- Kahire: M. Tevfik, 1323 [1905].

94, 70 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/108 no'lu künye

R/ BK-MC. K/1206*; IRCICA- 956.101543 / ME.G*; *MK-EHT* 1962 A 149; *Özege K*-6122

Gencîne-i hikmet (fî hikâyet el-hikâyet ve menâkıb Ebû Ali İbn Sînâ ve ahîhi Ebû el-Hâris) bkz. Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ

138 **Giyom Tel= Guillaume Tell** / [Johann Freiderich Von] Schiller [1759-1805]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286-1361/1869-1932].- 2.bs.- Mısır: Andriya Costagliola M., 1314 H [1896].

2, 176 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* 1. baskı ile ilgili bilgi bulunamadı.

R/ BDK-26932*; BK-HS/598; *MK-EHT* 1955 A 581+; *Özege K*-6243; TBMM-L. D/113; *Tırazî FMT*-2360

139 **Gizli figanlar** / Süleyman Nazif [1870-1927].- Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

31 s.; 19 cm.- (Kütübhâne-i İctihâd aded; 3)

R/ İÜK-78880*; *MK-EHT* 1955 A 831+; *Özege K*-6252; Sermet Çifter- T811/ABDg (1847)

140 **Gölgeler** / Mehmed Akif [Ersoy] [1290-1355/1873-1936].- Kahire: M. el-Şebâb, 1352 [1933].

95, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* *Safahat*'ın 7. kitabıdır.
* Arapça tercümesi için bkz. III/202 no'lu künye

R/ BDK-K.199122*; BK-Osman Ergin / Karışık 2729; E. İhsanoğlu Kol.*; *MK-EHT* 1955 A 340+; *Özege K*-17262; *Tırazî FMT*-2921

141 **Görülmüş şeyler** / Ali Suad.- Kahire: Türk M., [1323] 1905.

80, 1 s.; 20 cm.

R/ BDK-K.26345*; *Özege E*-4386; *Özege K*-6300

142 **Gurbet dağarcığı** / Rızâ Nur [1879-1942].- Kahire: M. Hindiyye, [1337] 1919.

32 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Ülken* 349–350; *Gövsa* 327.

R/ **BDK**–K.22827*; **İSAM**–T811.219/ATS.Y; ***MK–EHT*** 1948 A 1360+; ***Özege K***–6340

143 **Güldeste–i hâtırât** / Gülperi [Hanım].– Kahire: M. Maârif, [1895–1907 arası].

99 s.; 20 cm.

R/ **BK**–HP/268*; **E. İhsanoğlu Kol.** – 811.32 / GÜ.G ; ***Özege K***–6382

Gülşen–i efkâr bkz. Dîvân–ı gülşen–i efkâr–ı Vâsıf–ı Enderûnî

144 **Gülzâr el–medînet el–münevvere** / Hâfız Ali Rızâ Kaşıkçı [1883–1969].– [Kahire: m.y., t.y.].

2 c. (350; 120 s.)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Konya* 320.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**–297.5/KA.G*

145 **Güzel vatan** / Adanalı Subhi Emin.– Mısır: [m.y.], [1347–48] 1929.

10 s.; 17 cm.

R/ **E.İhsanoğlu Kol.** – 361.7632 / Nİ*

146 **Hâbnâme–i Veysî** / Veysî [969–1037/1561–1628].– Kahire: Bulak M., 1252 [1837].

37 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–6533: İstanbul: 1263 [1847] – 1293 [1876] arasında 4 baskısı yapılmıştır.

R/ ***Dorn***–2322; ***HSU***–no. 181 (T–CL. 8); **İÜK**–82987*; ***MK–EHT*** 1969 A 582+; ***Özege K***–6533; ***Tırazî EMT***–3505

147 **Hadâ'ik el–rend tercüme–i Tercî–i bend** / Ziyâ Paşa [1825–1880].– Kahire: M. Tevfik, [1316] 1898.

19 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Ziya Paşa'nın *Tercî–i bend*'inin Türkçe metni ve Arapça tercümesidir.
* Arapça'ya Muhammed Beşir el–Halebî tarafından tercüme edilmiştir.
* *Terkib–i bend*'le birlikte olan baskıları için bkz. *Özege K*: 20555: İstanbul 1289 [1872]; 1327 [1911] ve 1928.
* Arapçası için bkz. III/38 no'lu künye

R/ **FMK**–Ali Emîrî–Mzm.1078*; ***MK–EHT*** 1967 A 1865; ***Özege K***–6555

148 **Hadîkat el–süedâ** / Fuzûlî [ö. 963/1556].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

2, 359 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Fuzûlî'nin Kerbelâ Vakası'nı işlediği mensur eseridir.
* Bazı nüshaları pembe renkli kağıda basılmıştır.
* Kitap hakkında bilgi için bkz. *DİA* XV, 20–22.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–6580: İstanbul: 1273 [1856] – 1304 [1887] arasında 6 baskı yapılmıştır.

R/ **BDK**–5248; ***Dorn***–2215; ***HSU***– no. 105 (T–CL.2); **HTU**–3146*; **İbrahim Hakkı Konyalı**–1023; ***Özege K***–6580; ***Rıdvan TMB***–466151; **SK**–Hüsrev Paşa 383; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***–4088

149 **Hadîkat el-süedâ** / Fuzûlî [ö.963/1556].– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

364 s.; 23 cm.

R/ ***HSU***–no. 105 (T–CL.2); **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1024; ***Özege E***–4598; **SK**–Hüsrev Paşa 383*, Fatih 4322+; ***Tırazî FMT***–4088

150 **Hadîkat el-süedâ** / Fuzûlî [ö.963/1556].– Kahire: Bulak M., 1271 [1854–55].

1, 364 s.; 25 cm.

R/ **BK**–0/2379+*; ***HSU***– no.105 (T–CL.2); **İbrahim Hakkı Konyalı**–1025; ***MK–EHT*** 1949 A 715+; ***Özege K***–6580; ***Tırazî FMT***–4088

151 **Hâdise-i ahire** / Mehmed Fâik Diyarbekirli [ö.1930].– [Kahire: m.y.], 1327H / 1909 / 1325R.

16 s.; 19 cm.– (Külliyât-ı Fâik cüz; 6)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Beysanoğlu* II, 327.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 1479*; **HTU**–18983*; ***Özege K***–6588

152 **Hamlet** / [William] Shakespeare [1564–1616]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

243 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 12)

R/ **BDK**–K. 106103*; ***MK–EHT*** 1959 A 620+; ***Özege K***–6774; **TBMM**–L.D/262; ***Tırazî FMT***–2340

153 **Hamse-i Nergisî** / Mehmed Nergisî [1000–1044/1592–1634].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839]

5 ksm. (121, 26, 75, 58, 49); 24 cm.

NOTLAR:

* İçindekiler: 1. ksm. Nihalistan.– 2. ksm. Meşâkk el-uşşâk.– 3. ksm. İksir-i saadet.– 4. ksm. Kânun el-reşad.– 5. ksm.– Gazavât-ı müselleme.
* 153–154 numaralarda gösterilen *Hamse-i Nergisî*'ler, aynı yılda basılmış farklı baskılardır. 153 numaralı baskı, 1255 yılının Safer ayında nesih hatla, 154 numaralı baskı ise 1255 yılının Şevval ayında talîk hatla basılmıştır. İki baskının sayfa sayıları ve bölüm sıralamaları birbirinden farklıdır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–6778: İstanbul: 1285 [1868].
* Yazar için bkz. *el-Bosnavî*, 118–120; *Babinger* 190–191, no. 147; *İA* IX, 194–197; *OM* II, 440–41; *Banarlı* II, 680–82; *Gövsa* 282.

R/ *HSU*-no. 176 (T-CL.8); **IRCICA**- 894.3532 / NE.H *; *Özege K*-6778

154 **[Hamse-i Nergisî]** / Mehmed Nergisî [1000-1044/1592-1634].- Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

5 ksm. (138, 84, 69, 65, 56 s.); 25 cm.

NOTLAR:

* İçindekiler: 1. ksm. Nihâlistân-ı irem nazîr İber.- 2. ksm. İksîr-i saâdet.- 3.ksm. Meşâkk el-uşşâk el-müştak.- 4.ksm. Kanûn el-reşâd.- 5.ksm. Gazavât-ı müselleme cenâb-ı müselleme

R/ **BK**-0/586*; **İÜK**-İnal-813*; *MK-EHT* 1968 A 438+; *Özege K*-6778; *Tırazi EMT*- 2719

Hamse-i Şânîzâde bkz. Kânûn el-cerrâhin

Harb için fişenk îmâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır bkz. Pyrotechnie militaire, yani, harb için fişenk îmâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır

Harbe ve mızrak tâlimleridir bkz. Tâlimnâme-i süngi

Harekât-ı süvâriyân-ı seferiyye bkz. Seferde asâkir-i süvâriyân-ı hafifenin hidemât-ı lâzimesini şâmil risâle-i nefisedir

155 **Hasbıhâl** / [Mehmed] Eşref.- Mısır: [m.y.], [1326] 1908.

1. c. (64 s.); 23 cm.

R/ **İSAM**-T817.31/EŞR.D; **İÜK**-İnal 614/10*; *Özege K*-6977; *TÜBATOK*- 10291

156 **Hâtıra-i esâret (albüm)** / Süleyman Süheyl.- İskenderiye; (Seydibeşir Üsera Karargâhı): Esâret M., 1336R [1920].

20 s.: resimli; 29 cm.

R/ *Özege Ek*-22449; *Özege K*-7019

157 **Hâtırât-ı İslâm** / Atâ Hüsni.- Mısır: [m.y.], [1326/1908].

1. c. (240 s.); 22 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-7033: İstanbul: 1325 R [1909].

R/ **BK**-0/212*; **IRCICA**- 909.097671 / AT.H *; *MK-EHT* 1946 A (T) 133; *Özege K*-7033

158 **Havâss-ı biberiyye** / Zeki Ali Bey.- Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

s. 59-73; 18 cm.

NOTLAR:

* *Şifâ el-fuad* ve *Çay risâlesi* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-7061: İstanbul: 1269 [1853]; [y.y.: t.y.].
* Yazar için bkz. *CIMM*, 240; *Karatay Üniversite* II, 885-89; *TUBA* III, 451; *OM* III, 219.

R/ **İÜK**-87499*; *MK-EHT* 1969 A 563; *Özege K*-7061; *Tırazi EMT* -1977; *TÜBATOK*- 4095

159 **Havâss-ı esmâullah el-husnâ.**– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

s. 86-107; 18 cm.

NOTLAR:

* *Fezâil-i şühûr* ile birlikte basılmıştır.

R/ *Özege Ek-* 22044; *Özege K-*7062; SK- İzmirli İ. Hakkı 833; Ş.Rado Kol.*; *Tırazî FMT-*673

Hayvânât ve tuyûr hikâyeleri bkz. Mecmu'a-i hikâyât

160 **Hazret-i Abdülbehâ'nın Lahey Sulh-ı Umûmî Cemiyetine gönderdikleri cevâb /** çeviren Ahmed Fâik.– Kahire: [m.y.], 1339H/1921.

39 s., 1 s. resim; 19 cm.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık 1902*; HTU-11790*; *Özege K-*7217

161 **Hediyyet el-etfâl.**– Kahire: M. Dîvân Umûm el-Maârif, 1299 [1881-82].

65 s.: resimli; 15 cm.

R/ *Tırazî FMT-*1404 (el-Zekiyye Türkî-590)*

162 **Hendese ve mesâha risâlesi.**– Kahire: Bulak M., 1240 [1825].

NOTLAR:

* Herhangi bir nüshası görülemeyen bu eserin baskı tarihi *Reinaud*'a göre 1240/1825, *Bianchi*'ye göre ise 1241/1825'tir.

R/ *Bianchi* -3320; *HSU-*no. 107 (T-CW.5); *Reinaud NO-*33932; *Rıdvan TMB-*44920

162/a **Hesâb.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu âna kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

* Kitap efrad için hazırlanmıştır.

163 **[Hesab cetvelleri].**– Kahire: Bulak M., [1246/1831 önce]

NOTLAR:

* Hammer, dilini ve tarihini belirtmeden eseri sadece "Rechnungs-faulenzer (Barréme)" şeklinde vermiştir.

R/ *Hammer GOR-*IX, 69016; *HSU-*no.028 (T-CW.3); *Reinaud NO-*33930

164 **Hıtta-i Mısriyye'nin ekālîm-i Sûdaniye'ye takrîb ve ittisâli için îmâli musammem olan demiryolu ile birinci şelâlenin üzerinden mürûr-ı sefâini teshîl için inşâsı lâzım gelen sath-ı mâil hakkında Mister Favler'in hulâsa-i takrîridir.**– Kahire: Bulak M., 1290 [1873].

16 s.: 1 harita; 32 cm.

R/ *MK EHT-*1947 B 269*; *Tırazî FMT-*1412

165 **Hicâz mezâlimi.**– [Kahire: m.y.], 1321/1323 [1905].

R/ *Özege K-*7468

166 **Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân** / Mustafa Efendi Safvet.– Kahire: Tabhâne-i Mösyö Kasteli, 1275 [1859].

7, 100 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Türkçe-Arapça lügattır.

R/ ***Özege E***–5246; ***Özege K***–7485

167 **Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân** / Mustafa Efendi Safvet.– Kahire: Tabhâne-i Vâdî el-Nîl, 1290 [1873].

126, 10 s.; 15 cm.

R/ **BK**– Osman Ergin/Karışık–3231*; ***Özege K***–7485

168 **Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân** / Mustafa Efendi Safvet.– Kahire: M. Hazret el-Hac Mansur Mehmed Efendi, 1290 [1873].

100, 7 s.; 23 cm.

R/ **İÜK**–77648*; ***Özege E***–5246; ***Özege K***–7485

169 **Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ** / Ziyâeddin Seyyid Yahyâ [ö.1038/1628–29].– Kahire: Bulak M., 1254 [1839].

137 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–6175: İstanbul: 1264 [1847].
* Ayrıca kitabın İstanbul'da *Hikâye-i Ebû Ali Sînâ* adıyla pek çok baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *OM* III, 193; *Rieu* 231; *Flügel* I, 422–23.
* Arapça tercümesi için bkz. III/93–96 no'lu künyeler

R/ ***HSU***–no. 101 (T–CL.8); **IRCICA**–181.07092 / Zİ.G*; **İÜK**–89066*; ***MK–EHT*** 1969 A 411+; ***Özege K***–6175; ***Tırazî FMT***–4010

170 **Hikâye-i Şâpûr Çelebi**.– Kahire: Bulak M., 1293 [1876].

91 s.: resimli; 20 cm.

NOTLAR:

* Harun Reşid döneminde geçen bir masaldır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–7558: İstanbul: 1272 [1856]–1341/1925 arasında 4 baskısı ve [y.y.: t.y.] olan 2 baskısı yapılmıştır.

R/ ***Özege E***–5304; ***Özege K***–7558; ***Tırazî FMT***–3137; **TTK**–A/509*

171 **el-Hikem el-münderice fî şerh el-Münferice** / Ebulfazl Yusuf b. Muhammed; şerh eden Şeyh İsmâil Ankaravî [ö.1041/1631].– Kahire: M. el-Tekaddüm, 1323 [1905].

59 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* 1. baskının eser adı: *Şerh el-Münferice*'dir. Bkz. I/476 no'lu künye
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–10324: İstanbul: 1327 [1909].

* İsmail Ankaravî için bkz. *GAL* 511, 662, GII 144s; *OM* I, 24–25; *Banarlı* II, 699–70; *Gövsa* 192; *DİA* III, 211–213.

R/ **BDK**–10582*; **BK**–Osman Ergin/Karışık 2206; ***Özege K***–10324; ***TÜBATOK***– 14574

172 **Hilâl ve salîb münâzaası** / Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid [1869–1931].– Kahire: M. Hindiyye, 1325 [1907].

1, 213, 5 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Yazar kitabını önce İngilizce yayınlamıştır.

* Arapça tercümesi için bkz. III/51 no'lu künye

R/ **BDK**–K.106293*; **BK**–0/390*; **IRCICA**– 297.283 / HA.H*; **İbrahim Hakkı Konyalı**–1121; ***MK–EHT*** 1948 A 437+; ***Özege K***–7621; ***Tırazî FMT*** –240; ***TÜBATOK***– 7846

173 **Hiyeroglif; hurûf-ı Berbâiyye tercümesi** / [Bandırmalızâde] Mehmed Muhsin [ö.1906].– Kahire: Bulak M., 1311 [1893].

114 s.: şekil; 23 cm.

NOTLAR:

* Bulak Matbaası'nda basıldığını tespit ettiğimiz son Türkçe kitaptır.

R/ **BDK**–K.29572; **E. İhsanoğlu Kol.**–491.998/BA.H*; **IRCICA**– 493.1 / ME.H*; **İÜK**–72260+; ***MK–EHT*** 1947 A 1717+; ***Özege K***–7684; ***Tırazî FMT***–1585

174 **Hizb el-ebrâr hısn el-ahyâr** / Seyyid Mehmed Hakkı b. Ali b. İbrahim el-Nazillî [ö. 1301/1884].– Kahire: M. Vâdî el-Nîl el-Mısriyye, 1293 [1876].

7, 160 s.; 14 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *GAL* GII, 490, SII, 746; *Hediyyet* II, 384; *Kahhala Mu'cem* IX, 266; *OM* I, 65; *Serkis MMA* 784–785.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 3242*; ***Özege K***–1539, 10940; ***Tırazî FMT***–668 (4228 س) *

175 **Hudâ Rabbim** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

s. 27–38; 18 cm.

NOTLAR:

* *İlm-i hâl* kitabının sonundadır.

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–7720: İstanbul: 1258 [1842]–1316 [1898] arasında 8 baskısı; Kütahya: 1307 [1890].

* Yazar için bkz. *Fatin* 163–64; *Kamus* I, 567; *OM* I, 33–36; *Banarlı*, 796–797; *Gövsa* 184–185; *DİA* XXI, 305–311.

R/ ***HSU***–no. 123 (T–CL. 2); ***Özege K***–7720

176 **Hudâ Rabbim** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

s. 27–37; 18 cm.

R/ ***HSU***–no. 123 (T–CL. 2); **İÜK**–81981*

177 **Hudâ Rabbim** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

s. 27–37; 18 cm.

R/ BK–Osman Ergin / Karışık 1884*; *Özege K*–7720

178 **Hudûdnâme.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

41 s.; 18 cm.

R/ *HSU*–no. 124 (T–CW.3); İÜK–83291*; *Özege K*–7767; *Tırazî FMT*–928

179 **Hudûdnâme.**–Kahire: Bulak M., 1270 [1853–54].

R/ Dağıstanî–283; *HSU*–no. 124 (T–TW.3)

179/a **Hukûk–ı esâsiye.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât–ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

Hulâsat el–vefâ fî şerh el–şifâ bkz. Şerh el–Şifâ

180 **Hulâsat el–kelâm fî tercîh–i din el–islâm** / Yusuf b. İsmâil Nebhânî; çeviren ve düzenleyen Asmaî.– Kahire: Terakkî M., 1318 H [1900].

80 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Özege K.*'da yazar olarak "Abdullah Cemâleddin el–Seyyid Bereketzâde" verilmiştir.

R/ BK–Osman Ergin/Karışık 2326; *MK–EHT* 1969 A 647; *Özege K*–7981; SK–İzmirli İ. Hakkı 1049*; *Tırazî FMT* –217; *TÜBATOK*–5935

181 **Humbara cedvelinin tarîk–i hesâbı beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1239 [1823–24].

274 s.; 20 cm.

R/ *Bianchi* –313; Dağıstanî–285–286; *Dorn*–2847; *HSU*–no. 180 (T–CW.6); *Reinaud NO*–34150; *Tırazî FMT*–1228, 2088 (Fünûn Muhtelife Türkî 78)*

182 **Humbara cedvelinin tarîk–i hesâbı beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., [1246–1258 / 1830–1842]

R/ *Bianchi* –60240; BM–14497.a.5; *Bulak I*–2; *Bulak II*–2; *HSU*–no. 180 (T–CW.6); *Rıdvan TMB*–479249; *Zenker BO*–1/1361102

183 **Hutbe–i Haydar nuhbe–i rehber** / Ali ibn Ebî Tâlib; çeviren M. Şükrü.– Kahire: M. Mısriyye, 1324R [1908].

23 s.; 18 cm.

R/ BK–Osman Ergin/Karışık 2661*; *Özege K*–8026; *TÜBATOK*– 3109

Hüccet el–semâ risâlesi bkz. Risâle–i hüccet el–semâ

183/a **Hükümdâr ve edebiyât** / V[ittorio] Alfieri [1749–1803]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: [m.y.], 1906.

10, 340 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Kitabın iç kapağında Cenevre 1905, dış kapağında Mısır 1906 yazmaktadır. İç kapak Cenevre'de basılmaya başlandıktan sonra kitabın basımı Mısır'da tamamlanmıştır.

R/ ***MK–EHT***– 1959 A 582*+; ***Özege E***– 22794; ***Özege K***– 8063

184 **K. Hümâyûnnâme** / Beydebâ; çeviren [Alâaddin] Ali Çelebi [b. Sâlih Rûmî Abdülvâsi Alisi] [ö.950/1543].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

1, 555 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* *Kelîle ve Dimne*'nin tercümesidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–8084: İstanbul: 1293 [1876]; İstanbul: [t.y.]; İstanbul: 1304 [1886–87].
* Ali Çelebi için bkz. *Kamus* IV, 3171; *OM* II, 304–305; *DİA* II, 315–318.

R/ ***HSU***–no. 126 (T–CL.8); **İÜK**–79078*+; ***MK–EHT***–1947 B 2; ***Özege K***–8084; ***Rıdvan TMB***–461107; ***Tırazî FMT*** –2571; ***TÜBATOK***– 6082

185 **K. Hümâyûnnâme** / Beydebâ; çeviren [Alâaddin] Ali Çelebi [b. Sâlih Rûmî Abdülvâsi Alisi] [ö.950/1543].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

512 s.; 27 cm.

R/ **BDK**–K.21281*; ***Dorn***–41121; ***HSU***–no. 126 (T.CL.8); ***Özege K***–8084; **Sermet Çifter** – Nadir 892 (29060); ***Tırazî FMT***–2571

186 **Hüsn [ü] aşk** / Şeyh Muhammed Gâlib Dede [1171–1213/1757–1799].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

92 s.; 27 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân–ı Şeyh Gâlib* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–8121: İstanbul: 1304 [1887]; İstanbul: 1339/1341 [1923].

R/ **BDK**–Veliyüddin Ef. 3667/1*; **BK**–0/251+; ***HSU***–no. 128 (T–CW.8); **İSAM**–T811.218/ ŞEY.Ş+; ***MK–EHT*** 1948 A 1516+; ***Özege K***–8121; **Ş.Rado Kol.***

187 **Hüsn ü cemâl ile meşhûr olan Eline tiyatrosunun faslı**.– Kahire: Bulak M., [t.y.].

84 s.; 24 cm.

R/ ***MK–EHT*** 1959 A 700*; ***Özege K***–8122; ***Tırazî FMT*** –3015; ***TÜBATOK***– 14415

188 **Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages** / Armenag K. Bedevian.– Kahire: Argus and Papazian Presses, 1936.

XV, 644, 72, 132, 195, 260 s.

NOTLAR:

* Lâtince, Arapça, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Türkçe dillerinde hazırlanmış bir botanik sözlüğüdür.

R/ **BL**– 7035.de.38; **İSAM** – 580.3 BED.I /1936

188/a **Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages** / Armenag K. Bedevian.– Cairo: Medbouly Library, 1994.

644, 455, 15 s.: resim; 25 cm.

R/ **IRCICA** – 580.3 / BE.I*+

189 **Irmaklar ile derelerin istikşâfına dâirdir** / çeviren Laz Mehmed Efendi.– Kahire: Bulak M., 1276 [1860].

98 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Eser, Maraşlı Mehmed Efendi'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümenin Türkçe'ye tercümesidir.
* Çeviren için bkz. *Kahhala Mu'cem* XI, 164; *Serkis MMA* 1691–1692; *Rıdvan TMB*, 172.

R/ **BDK**–Bayezid 4800; ***Tırazî FMT***–2061 (Fünûn Muhtelife Türkî–170)+*

190 **Islâh el–takvim** / Gâzi Ahmed Muhtar Paşa [1839–1918].– Kahire: M. Muhammed Mustafa Efendi, 1307 [1890].

72, 45 s.; 29 cm.

NOTLAR:

* Şefik Mansûr Yeğen tarafından yapılan Arapça tercümesiyle aynı sayfada iki sütun halinde basılmıştır.
* Yazar için bkz. *Koçu* I, 398–99; *OM* III, 299–300; *İbnülemin SS* IV, 1805–1868; *Gövsa* 150–151; *OALT* no. 543, 701–706.
* Arapçası için bkz. III/57 no'lu künye

R/ **BDK**–K.106722*; **İSAM**–529.3/GAZ.I; **İÜK**–72304+; ***Özege K***–8163; ***Tırazî FMT***–1836; ***TÜBATOK***– 1886

191 **Islâhât risâlesi**.– Kahire: [m.y.] 1322R [1906].

43, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* İç kapakta müellif olarak "şehid–i mukaddes Midhat Paşa hazretlerinin sâdık müdâfilerinden biri„ denilmektedir.

R/ **BK**–K/ 107*; ***MK–EHT*** 1948 A 739; ***Özege K***–8165; ***TÜBATOK***– 14455

192 **Islâh–ı medâris**/ Mehmed Fâik Diyarbekirli [ö.1930].– Kahire: M. İctihâd, [1327] 1909.

16 s.

R/ ***Özege E***–5703; ***Özege K***–8159

İdâre–i mülükiyye bkz. Siyâsetnâme beyânındadır

193 **İdâreli vâsıta-i nakliye şevrole (chevrolet) otomobillerinin çalıştırılmalarında dikkat edilecek nukât hakkında ma'lûmât.**– İskenderiye: H.M. Nino M., [1346] 1928.

127, 5 s.: resimli; 22 cm.– (Ceneral Motors Korporeşyonun İskenderiye şubesi – Millî A–B serileri)

R/ *MK–EHT* 1976 A 150*; *Özege E*–5944; *Özege K*–8487; *TÜBATOK*– 14980

194 **İhticâb** / Abdullah Cemâleddin b. Hasan Şemseddin Bereketzâde [1844–1901]; yayınlayan Asmaî.– Kahire: Terakkî M., 1318 [1900]

62 s., 13 cm.

NOTLAR:

* Arapça tercümesi için bkz. III/61 no'lu künye

R/ BK–K/458*+; İbrahim Hakkı Konyalı– 1886; *Özege E*–5973; *Özege K*–8531; *TÜBATOK*–5936

İkâz–ı Müslim bkz. Müslümanlar uyanın; ikâz–ı müslim

195 **İki emel** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M., 1316 [1898].

32, 2 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–8588: 3. baskı İstanbul: 1914.
* Abdullah Cevdet'in Schiller'den çevirdiği *Giyom Tel* adlı oyun için yazdığı önsözdür.

R/ *BDK*–K. 24642*; *MK–EHT*–1948 A 1151; *Özege K*–8588; *TÜBATOK*– 202

196 **İki emel** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– 2. bs.– Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

32 s.; 18 cm.

R/ HTU–5671/8*; *MK–EHT* 1964 A 736+; *Özege E*–6014; *Özege K*–8588; *TÜBATOK*–203

197 **İlm el–hisâb.**– Kahire: Mühendishâne el–Mısriyye Hidviyye M., 1271 [1854–55].

4, 140 s.; 25 cm.

R/ *Dağıstanî*–254; *HSU*–no. 139 (T–TW.5); *Tırazî EMT*–1755 (Riyaziyat Türkî 35)*

198 **İlm–i hâl.**– Kahire: Bulak M., 1239 [1824].

14 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–8873: İstanbul: 1250 [1835]–1341 [1925] arasında 16 baskısı; [y.y.; t.y.] olan 4 baskısı ve [y.y.] olmayan 3 baskısı yapılmıştır .

R/ *Dorn*–201; *HSU*–no. 134 (T–CW.2)

199 **İlm-i hâl.**– Kahire: Bulak M., 1255 [1839–40].

16 s.

NOTLAR:

* *Dağıstanî*–23'te kitap adı: *İlm-i hâl sagir fî tefsîr Amentü billah*'dır.

R/ ***Bianchi***–53176; ***Dağıstanî***–23; ***HSU***–no. 135 (T–CL. 2); ***Rıdvan TMB***–470183

200 **İlm-i hâl.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

38 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* 1260, 1264 ve 1265 baskılarının sonunda *Hudâ Rabbim* bulunmaktadır.

R/ ***Bulak I***–9; ***Bulak II***–8; ***HSU***–no. 136 (T–CL.2); **MK**– 1972 A 673; ***Özege Ek***–23038*; ***Özege K***–8873; ***TÜBATOK***–15221

201 **İlm-i hâl.**– Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

37 s.; 18 cm.

R/ ***HSU***–no. 137 (T–CL.2); **İÜK**–81981*; **MK**– Adnan Ötüken Kol.–Basma/3558; ***Özege K***–8873; **SK**–Reşid Ef. 1375*

202 **İlm-i hâl.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

37 s.; 18 cm.

R/ **BK**–Osman Ergin Karışık– 1884*; ***Özege K***–8873

203 **İlm-i hâl.**– Kahire: M. Kasteliyye, 1280 [1863–64].

15 s.

R/ ***Özege E***–6230*

203/a **İlm-i hâl.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.
* Kitap efrad için hazırlanmıştır.

204 **İlm-i nebâtât** / Şerâfeddin Mağmûmî.– 3.bs.– Kahire: M. Umûmiyye, 1326 /1909.

304 s.: resimli; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–8991: 1. baskı ile ilgili bilgi bulunamadı; 2. bs. İstanbul: 1309 [1892].

R/ **FMK**–Ali Emîrî–Tby 112/57; **BDK** – K.200204; ***Özege E***–6307; ***Özege K***–8991; **TBMM**–MT/266; ***Tırazî FMT***–1900

205 **İlm-i sarfdan binâ ve maksûd şerhleri.**– Kahire: Bulak M., 1300 [1882–83].

82 s.; 20 cm.

R/ **AEK**–M.Z. Pakalın 492.7/212*; ***Tırazî FMT***–1469 (Sarf Türkî 11, 12)*

İlm-i tıbdan şifâ el-fûad bkz. Şifâ el-fûad

206 **İmâmet ve hilâfet risâlesi**– Mısır: Kânûn-ı Esâsî M., 1315 [1897].

48 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Kitabın üzerinde "Risâle-i hilâfet ve imâmet ve rehber-i necât-ı ümmet nâm-ı ibtihâc esâmiyle tesmiye olunarak *Kânûn-ı Esâsî* gazetesiyle neşr olunduktan sonra risâle şeklinde tab olunmuştur" kaydı vardır.

R/ **IRCICA**–297.61 / İM*; **İÜK**–İnal 454*; ***MK–EHT*** 1969 A 625; ***Özege E***– 6366; ***Özege K***–9082; ***TÜBATOK***– 15289

207 **İmdâd el-müslimîn fi beyân-ı akâid el-mü'minîn** / Hâfız Ali Rızâ Kaşıkçı [1883–1969].– [Kahire: m.y., t.y.].

314 s.; 25 cm.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**–297/KA.İ*

208 **İmdâd el-müslimîn fi beyân-ı akâid el-mü'minîn** / Hâfız Ali Rızâ Kaşıkçı [1883–1969].– 2.bs.– [Kahire: m.y., t.y.].

330 s.; 25 cm.

R/ **E.İhsanoğlu Kol.** – 297/KA.İ *; ***Özege K***–9097

209 **K. el-İnâyât el-rabbâniye fi tercüme kitâb el-husûn li-muhâfazat el-akâid el-İslâmiyye** / el-Seyyid Hüseyin Efendi İbn Muhammed el-Cesr el-Trablusî; çeviren Saruhânî Timurcevî Kemâleddinzâde Mehmed Nûrullah Efendi.– Kahire: M. el-Saâde, 1327 H [1909].

16, 254 s.; 19 cm.

R/ **BDK**–K.105361*; **BK**–Osman Ergin/Karışık 2240; **E. İhsanoğlu Kol.**–297.2/CE.K*; ***MK–EHT*** 1973 A 269; ***Özege K***–11003; ***TÜBATOK***– 13914

210 **İncil-i mukaddes yani yengi ahdinin kitabı** / yayınlayan British Foreign Bible Society.– Kahire: [m.y.] [1358] 1939.

744 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Yunanca'dan Kaşgar diline tercüme edilmiştir.

R/ ***Tırazî EMT***–818 (4761 س)*

211 **İngiliz kavmi** / Emile Boutmy [1835–1906]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, 1909.

1. kitab (100 s.). 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 22)

NOTLAR:

* Eserin tamamı 4 kitaptan ibaret olup, *Özege K* tamamının Mısır'da, *Milli Kütüphane Arap Harfli Türkçe Basmalar Kataloğu* ise tamamının İstanbul'da basıldığını bildirmektedir. Halbuki eserin 1. kitabı Mısır (1909), 2 ve 3. kitabı birlikte İstanbul (1910–1911), 4. kitabı İstanbul (1912) baskılıdır.

R/ **BDK**–K. 26558*; **E. İhsanoğlu Kol.**–909.042/BO.İ*; ***MK–EHT*** 1964 A 1169+; ***Özege E***–6408; ***Özege K***–9152; **TBMM**–S. C/254; ***Tırazî EMT*** –883; ***TÜBATOK***– 6767

212 **İngiltere tarih-i medeniyyeti medhalinden İspanya faslı** / Henry Thomas Buckle [1821–1862]; çeviren Mâhir Sa'îd.– Kahire: Türk M., 1325R [1909].

159 s.; 18 cm.

R/ BDK-K. 28985*; *MK-EHT* 1959 A 176; *Özege E*-6425; *Özege K*-9185

213 **İnkılâb niçin ve nasıl oldu?** / Cevrî (Çerkez Reşid takma adıyla Mehmed Reşid).– Kahire: M. İctihâd, [1327] 1909.

42 s.; 19 cm.

R/ BDK-K.26241*; *MK-EHT* 1948 A 1942+; *Özege E*-6440; *Özege K*-9202; TBMM-S.S./254; *Tırazî FMT* – 4323;*TÜBATOK*– 7479

214 **İnkılâb-ı Osmânîden bir yaprak yâhûd 31 Mart 1325 kıyâmı** / Rıfat Mevlânzâde [ö. 1930] .– Kahire: M. Ahbâr, 1329 [1911].

32 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Yazar hakkında bkz. *OA*, c.II, 461–463.

R/ BK-O/2649*; İSAM-956.0743/MEV.İ; *Özege K*-24870

İnşâ-i Azîz bkz. Fülk-i Azîz

215 **İnşâ-i cedîd.**– Kahire: Bulak M., 1270 [1853–54].

6, 100 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-9232: İstanbul: 1269 [1853]; İstanbul: 1271 [1855] ve [y.y.: t.y.]

R/ İÜK-82765+*; *MK-EHT* 1948 A 480; *Özege E*- 6471, 23173; *Özege K*-9232; *Tırazî FMT* –3566; *TÜBATOK*– 15402

216 **İnşâ-i cedîd.**– Kahire: Bulak M., 1275 [1859].

100 s.; 24 cm.

R/ *Özege K*-9232; *Tırazî FMT*-3566 (Edeb Türkî 4) *

217 **İnşâ-i cedîd.**– Kahire: Abdurrahman Rüşdü Bey M., 1280 [1863].

6, 100 s.; 23 cm.

R/ *Tırazî FMT*-3566 (Edeb Türkî Halil Ağa-9) *

218 **İnşâ-i Hayret Efendi** / Darendevî Hayret Efendi [ö.1826].– Kahire: Bulak M., 1242 [1826].

1, 494 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hediyyet* II, 455; *Kamus* III, 2004; *Kahhala Mu'cem* XII, 244; *OM* II, 144; *SO* II, 263; *Levend*, 114; *Fatin* 79; *Şeyyal TTH*, 187; *TDEA* IV, 180, *Darende tarihi*, s.716–718.

R/ ***Bulak I***–7; ***Dorn***–3997; **FMK**–Ali Emîrî Edebiyat– 49*; ***HSU***–no.408 (T–CW.8); **İÜK**–72493*; **King Faisal Center** – 193612; ***MK–EHT*** 1949 A 78+; ***Özege K***–17014; **Sermet Çifter** – Nadir 236 (28983); ***Tırazî FMT*** –3585; ***TÜBATOK***– 13079

219 **İnşâ–i Kânî suver–i Kur'âniyye tertibiyle** / Ebubekir Kânî [1712–1791].– Kahire: Bulak M., 1283 [1866–67].

7 s.; 15 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–3569 (Mecami Türkî 22) *

220 **İntisâb el–mülûk** / Haşmet [ö.1182/1768–69].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

20 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân–ı Haşmet* ile birlikte basılmıştır

R/ **BDK**–K.26987*; **BK**–HB/775+; ***HSU***–no.146 (T–CL.8); **İÜK**–80490+; ***MK–EHT*** 1948 A 2480; ***Özege K***–9279; ***Tırazî FMT*** –3474; ***TÜBATOK***– 12974

221 **İrâdât dîvânıyla bu defa dîvân–ı mezbûre muhavvel mesâlih için Hazine–i Âmire'de arz olunagelen mevâdın beyânı = Kânunnâme fî beyânı tertîb el–mevâd el–sâ'ir i'râduhâ min dîvân el–îrâdât ve 'an el–mevâd elleti kâne sâyiran i'râduhâ min el–hazîne 'an el–mesâlih el–münhâle ilâ el–dîvân el–mezkûr.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

120, 115 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/80 no'lu künye

R/ ***Dağıstanî***–294; ***HSU***–no. 365 (T–CW.3); ***Şorbacı KMA***–123422; ***Tırazî FMT***–975 (Fünun Muhtelife Türkî 145)+*

222 **İrşâd–ı mübtediyân der lugat–ı Osmâniyân** / Mehmed Tâlib ve İbrahim Mümtaz.– Kahire: Medâris–i Mülkiyye M., 1285 [1869].

116 s.; 24 cm.

R/ **E.İhsanoğlu Kol.**–419.144/ME.İ*; **FMK**–Ali Emîrî–Kvd/52; ***Özege E***–6534; ***Özege K***–9324

223 **İslâmın istikbâli vardır** / el–Seyyid el–Şeyh Muhammed Tevfik el–Bekrî; çeviren Asmaî.– Kahire: el–Müeyyed M., 1320 [1902].

114 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Kahire'de, her on beş günde bir intişar eden *el–Menâr* adlı ilmî ve ahlâkî mecellenin 16 Şaban 1320 tarihli beşinci senesinin on altıncı cüzünde yayınlanan "el–Mustakbel el–İslâm" adlı makalenin tercümesidir.

R/ **BK**–MC.K/143*; ***Özege K***–9393; ***Tırazî FMT***–265

224 **İstanbul'da köpekler** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1327] 1909.

14 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* *İctihâd Dergisi*'nden ayrı baskıdır.

R/ BK-K/1993*+; *MK-EHT* 1971 A 249+; *Özege E*-5815; *Özege K*-8318; *Tırazî FMT*-3469

225 **İstibdâd** / V[ittorio] Alfieri [1749–1803]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– 2.bs.– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

271 s., 1 s. resim; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 19)

NOTLAR:

* Alfieri'nin *Della tirannide* adlı eserinin bazı ilavelerle tercümesidir.

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-9444: Cenevre: 1317 [1899].

R/ BDK-K.26381*; IRCICA-321.9 / AL.İ*; *MK-EHT* 1959 A 566+; *Özege E*-6614; *Özege K*-9444; TBMM-S.C./251

226 **İstimdâd** / [Mehmed] Eşref [1263–1330 / 1847–1912].– Mısır: [m.y.], 1323 [1905].

8 s.; 23 cm.

R/ İÜK-İnal 614/5*; *MK-EHT* 1955 A 936; *Özege E*-6652; *Özege K*-9500

227 **İstinsâf** / Mehmed Kadri Nâsıh.– Kahire: el-Zeria ila Mahâsin el-Şerî'a M., 1315 [1897].

132 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-9504: İstanbul: 1326 [1910].

* Yazar için bkz. *Ülken*, 213–215.

R/ BK-MC.K/800+*; *Özege E*-6658; *Özege K*-9504; *Tırazî FMT*-2629

228 **İşbu fihrist mahrûsa-ı Mısır'da mahkeme civârında kâin kütübhânede mevcûd olan kitabların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyâtını beyân eder.**– Kahire: Bulak M., [1260/1844].

12 s.

R/ *BM CAB*-(I/423)= 14598.d.14; *HSU*-no. 151 (T-CW.O); *Tırazî FMT*-22 (Fünûn Muhtelife Türkî 98)*

229 **İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne açık mektup** / Hakkı el-Azm.– Kahire: [m.y., t.y.].

46 s.

R/ MK- 1972 A 963*

İtalya târihi tercümesi bkz. Târih-i İtalya

230 **Jül Sezar** / [William] Shakespeare [1564–1616]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

165 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 20)

NOTLAR:

* Kitabın orijinal adı: Julius Caesar

R/ **BK**–K/799*; ***MK–EHT*** 1967 A 1580; ***Özege E***–6865; ***Özege K***–9788

231 **Kafkasya kabilelerinin alâmât ve ümerâlarının ba'zı hikâyât ve vak'aları**/ İsmâiloğlu Hacı Mustafa Mâhir Efendi.– Kahire: M. Emiriyye, 1309/1892.

31, 17 s.: resimli; 28 cm.

R/ ***Özege E***–6945; ***Özege K***–9904; ***Tırazî FMT***–4540 (Târih Türkî–323)*+

232 **Kahriyyât** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351 / 1869–1932].– 2.bs.– Kahire: M. İctihâd, [1324] 1906.

128 s.; 18 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 7)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–9931: [Cenevre]: 1315 [1897].

R/ **BDK**–K.24682*; ***MK–EHT***–1961 A 594*; ***Özege E***–6962; ***Özege K***–9931; **TBMM**–L.D./253; ***Tırazî FMT*** –2900; ***TÜBATOK***– 208

233 **Kal'a ve kışlaklarda hidemâtın tertîb ve tanzîmine dâir kânunnâme.**– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

242 s.; 23 cm.

R/ ***Bulak I***–3; ***Bulak II***–3; ***Bulak III***–3; ***Dağıstanî***–289; ***HSU***–no. 363 (T–TW.3); ***Özege K***–10113; **SOAS.Sc**–UT/45561*; ***Tırazî FMT***–1305

234 **Kalâid el–cümân fi fevâid el–tercüman = Instructions aux drogmans** / Halife b. Mahmud el–Mısrî.– Kahire: Bulak M., 1266 [1850].

2, 200, 124 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* 1. bölüm Arapça, Türkçe, Fransızca sözlük.– 2.bölüm Fransızca grameri, Arapça ve Türkçe karşılığıyla

* Yazar için bkz. *GAL* SII/732; *Kahhala Mu'cem* IV, 108–109; *Serkis MMA* 834, *Tajir* 105–106.

R/ **FMK**–Ali Emîrî/ Lügat/60*; ***HSU***–no.313 (A–CW.4); **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma /1056; ***Özege E***–6975; ***Özege K***–9940; ***Tırazî FMT***–1714

235 **Kalk borusu** / Mehmed Râmih.– Kahire: [m.y.] [1367] 1948.

219 s.; 24 cm.– (Türkistan Cemiyet–i Hayriyesi)

R/ ***Özege K***–24955; ***Tırazî FMT***–4530 (Huriye Hamdi–96)+*

236 **Kâmûs–ı tıbbî = Dictionnaire encyclopédique médical Français – Turc** / Şerâfeddin Mağmûmî.– Kahire: Osmanlı M., 1328–29/1910–11.

2 c. (7, 1, 1064 s.); 25 cm.

R/ BK-NK/336*; İSAM- 610.3 MAG.K; *MK-EHT* 1948 A 2507; *Özege E*-7018; *Özege K*-9996; *Tırazî FMT*-1916

237 **Kandil ve Muhtar Paşa**/ Ali Fahri.- Kahire: M. İctihâd, [1324/1906].

30 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-10030: 2. bs. İstanbul: 1324R [1908].

R/ *Özege E*-7042; *Özege K*-10030; *Tırazî FMT* -2634; TTK-A II/1049*

Kânûn beyân el-kuşûfât el-cârî takdîmuhâ ilâ el-rikâb el-âlî min el-müdîriyyât bkz. Beyân el-kuşûfât el-cârî takdîmuhâ ilâ el-rikâb el-âlî min el-müdîriyyât

Kânûn el-asâkir el-cihâdiyye el-piyâde bkz. Kânûn-ı piyâde-i dâhiliyye

Kânûn el-barud [Traité de la fabrication de la poudre] bkz. Pyrotechnie militaire, yâni, harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır

238 **Kânûn el-cerrâhîn** / Şânizâde Mehmed Atâullah [ö.1242/1826].- Kahire: Bulak M., 1244 [1828].

134 s.; 29 cm.

NOTLAR:

* *Hamse-i Şânizâde*'nin dördüncü kitabıdır.
* Yazar için bkz. *Babinger* 375-377, no. 314; *OM* III, 221-222; *İbnülemin SA* I, 110-124; *TUBA* III, 444-446; Bedizel Zülfikâr, *Tabip Şânî-zâde Mehmed Atâullah: hayatı ve eserleri.*

R/ *Bianchi* -3750; BK-MC.0/21*; *Dorn*-3580; *HSU*-no. 321 (T-CW.6); *Özege E*-7112; *Özege K*-6779; *Tırazî FMT*-2019, 1911, 1925

Kânûn el-maâşât el-sâdır sene 1265 fî beyân tertîb maâşât el-müstahdemîn bi el-hükûmet el-Mısriyye bkz. Maâş tertîbnâmesi

Kânûn el-ospitalya bkz. Kavânîn el-sıhha

el-Kânûn el-râbi li-tâlim el-alay bkz. Kânûn-ı râbi alay tâlimini beyân eder; kânûn-ı hâmis ordu tâlimi beyânındadır

el-Kânûn el-sânî fî beyân tâlimât el-alayât fî el-tâbiye bkz. Tâbiyelerin alay tâlimini hâvî kânûn

Kânûn el-zırâa bkz. Kânûn el-zırâat el-Mısriyye

239 **Kânûn el-zırâat el-Mısriyye.**- Kahire: Bulak M., 1254 [1838-39].

R/ *Bianchi* -50151; *HSU*-no. 347 (T-CW.6); *Rıdvan TMB*-467158; *Zenker BQ*-I/159

240 **[Kânûn hâs bi-tertîbât meclis ahkâm mülkiyye].**- Kahire: Bulak M., 1249 [1833-34].

R/ *HSU*-no. 323 (T-CW.3); *Rıdvan TMB*-250

241 **Kânûn müntahabât.**– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

20, 115 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/72 no'lu künye

R/ ***Bulak II***–11; ***HSU***–no. 328 (T–CW.6); ***Serkis*** *MMA*–II/2013; ***Tırazî*** *FMT*–1126 (Kavanin Timur–51)+*

Kânûn–ı asâkir–i piyâdegân–ı cihâdiyye bkz. Kânunnâme–i asâkir–i piyâdegân–ı cihâdiyye

Kânûn–ı askerî–i Mısrî bkz. Ordu–yı mansûre–i Mısriyye'nin hüsn–i nizâm ve tertîbine dâir olan tasmîmât beyânındadır

242 **Kânûn–ı bahriyye** / çeviren Mehmed Şenen Kaptan [ö. 1855].– [Kahire: Bulak M., t.y.].

8, 272 s.

NOTLAR:

1827 tarihli Fransa bahriye kânununun tercümesidir.

R/ ***MK–EHT*** 1954 A 244*; ***Tırazî*** *FMT*–1149

Kânûn–ı dâhiliyye bkz. Kânûn–ı piyâde–i dâhiliyye

243 **Kânûn–ı Esâsî cerîdesine birinci lâhika.**– Kahire: [m.y.] 1314 [1896].

16 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Girişte, "Vukû bulan taleb üzerine dokuzuncu nüshada münderic iki bend, risâle şeklinde tab olunmuşdur" kaydı vardır.

R/ **BK**–K/3318*; ***Özege E***–7078; ***Özege K***–10083

244 **Kânûn–ı evvel kavâid–i tâlimiyye beyânındadır.**– Kahire: M. Dîvân el–Cihâdiyye, 1248 [1833].

1.c. (193 s.); 25 cm.

NOTLAR:

* Kitap Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.
* Kitap, 1246/1831'de *Tâlimnâme–i asâkir–i zafer müyesser–i süvâriyân–ı cihâdiyye* adı altında basılan 5 süvâri kânunundan birinci ve ikincisini ihtiva etmektedir.
* Kitabın birinci baskısı ve diğer ciltleri için bkz. I/510 no'lu künye

R/ **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 11+*

245 **Kânûn–ı evvel kavâid–i tâlimiyye beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1251 [1836].

1.c. (197 s.); 25 cm.

R/ ***Bianchi*** –44104; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–3; ***Dorn***–3057; ***HSU***–no. 316 (T–TW.3); ***Rıdvan*** *TMB*–461109; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 3*; ***Şeyyal*** *TTH*–mülhak 163

246 **Kânûn-ı evvel kavâid-i tâlimiyye beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1266 [1849].

1.c. (193 s.)

R/ *Tırazî* EMT–1302 (Abidin Şarkî–126, 141)*

247 **Kânûn-ı evvel kavâid-i tâlimiyye beyanındadır.**– Kahire: Bulak M., 1269 [1852].

1.c. (193 s.); 25 cm.

R/ *Tırazî* EMT–1302 (Fünun Mütenevvia Türkî–204, 205)*

Kânûn-ı evvel ve sâniyi süvâri bkz. Kânûn-ı evvel kavâid-i tâlimiyye beyânındadır

Kânûn-ı evvel tâlimnâme-i alay bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân kânûn-ı evvel

Kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânınadır bkz. Tâlimnâme-i piyâegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyanındadır

Kânûn-ı hâmis, cild-i sâni bkz. Esb üzerine olan tâlimâtı şâmil cild-i sâninin bakiyyesi; kânûn-ı hâmis; arabaların sevkine dâir tâlimâtı hâvidir

248 **Kânûn-ı piyâde-i dâhiliyye.**– Kahire: M. Dîvân el-Cihâdiyye, 1251 [1835–36].

38, 208, 12 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Şeyyal* TTH'de baskı tarihi 1250 olarak gösterilmektedir.

R/ BK–0/1443*; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–3; ***HSU***–no. 329 (T–TW.3); **İbrahim Hakkı Konyalı**–1560; ***Özege K***–10106; ***Rıdvan*** TMB–460105; ***Şeyyal*** TTH–mülhak 161

249 **Kânûn-ı râbî alay tâlimini beyân eder; kânûn-ı hâmis ordu tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

3. c. (112, 48).

NOTLAR:

* Bu baskı, 1246/1831'de *Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müyesser-i süvâriyân-ı cihâdiyye* adı altında basılan 5 süvâri kânunundan dördüncü ve beşincisini ihtiva etmektedir.
* Kitabın birinci baskısı için bkz. I/510 no'lu künye

R/ ***Bianchi*** 44–45107; ***Dağıstanî***– 291 (Fünun Mütenevvia Türkî 214)*; ***HSU***–no.330, 333 (T–TW.3); **SOAS. Sc**–UT/45569*

Kânûn-ı râbî orta tâlimi beyânındadır bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı râbi orta tâlimi beynındadır

Kânûn-ı râbi ve hâmis-i süvâri bkz. Kânûn-ı râbi; alay tâlimini beyan eder; kânûn-ı hâmis ordu tâlimi beyânındadır

Kânûn-ı sâlis-i süvâri bkz. Kânûn-ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir

250 **Kânûn-ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir** / çeviren Kâni Bey [ö.1302/1885].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835–36].

2.c. (12, 278 s.); 19 cm.

NOTLAR:

* Bu baskılar 1246/1831'de *Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müessir-i süvâriyân-ı cihâdiyye* adı altında basılan 5 süvâri kânununun üçüncüsüdür.
* Çeviren için bkz. *Kamus* V, 3819; *Pakalın* III, 253–280; *SO* IV, 74–75; *Şeyyal TTH* 44, 160–161, 164; *Gövsa* 205–206.
* Kitabın birinci baskısı için bkz. I/510 no'lu künye

R/ ***Bianchi***–44105; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–3; ***HSU***–no.339 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB*** 461110; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 13+*; ***Şeyyal TTH***–mülhak167; ***Tırazî FMT***–1280 (Ulum Harbiyye Türkî Talat–80)*

251 **Kânûn–ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir.**– Kahire: Bulak M., 1266 [1849–50].

2.c. (20, 278 s.); 19 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1219, 1280 (Abidin Şarkî 192)*+

252 **[Kânûn–ı sefer–i cihâdiyye].**– Kahire: Bulak M., 1246 [1830].

160, 51, 39 s.; 19 cm.

R/ **BK**–MC.K/706*; ***HSU***–no. 367 (T–CW.3); ***Özege K***–10109; **SK**–Hüsrev Paşa 815 m+*; ***TÜBATOK***–4909

Kânûn–ı süvâri bkz. Tâlimnâme–i asâkir–i zafer müyessir–i süvâriyân–ı cihâdiyye

Kânûn–ı tâlim el–topçiyân bkz.Tâlimnâme–i topçiyân–ı cihâdiyye–i berriyye

Kânûn–ı tâlimnâme–i piyâdegân; kânûn–ı hâmis alay tâlimi beyânındadır bkz. Tâlimnâme–i piyadegân; kânûn–ı hâmis alay tâlimi beyânındadır

Kânûn–ı tâlimnâme–i piyâdegân–ı kânûn–ı râbi orta tâlimi beyânındadır bkz. Tâlimnâme–i piyâdegân; Kânûn–ı râbi orta tâlimi beyânındadır

253 **Kânûn–ı te'sîs el–kütübhâne el–umûmiyye bi el–Arabiyye ve el–Türkiyye.**– Kahire: [m.y.], 1298 [1880–81].

NOTLAR:

* Umumî kütüphanenin tesis kanunudur.
* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Kitabın Arapçası için bkz. III/73 no'lu künye

R/ ***BBT***–İ/23; ***Serkis MMA***–2013

Kânunnâme fî beyân ameliyyat el–tura' ve el–cusûr bi el–akâlîm el–Mısriyye bkz. Ekālim–i mâmûre–i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyyesine dâir tertîb olunan kânunnâmenin beyânındadır

Kânunnâme fî beyân hidemât el–kal'a ve el–kışlak bkz. Kal'a ve kışlaklarda hidemâtın tertîb ve tanzîmine dâir kânunnâme

Kânunnâme fî beyân kusasat el–kûrantina ve el–nazafat sûretidir bkz. Kûrentina ve nezâfete dâir kısâsnâmenin sûretidir

Kânunnâme fî beyân remy el-silâh ve darb el-nişân bkz. Silâh endâhtına dâir tâlimnâme

Kânunnâme fî beyâni tertîb el-mevâd el-sâ'ir i'râduhâ min dîvân el-îrâdât ve 'an el-mevâd elleti kâne sâyiran i'râduhâ min el-hazîne 'an el-mesâlih el-münhâle ilâ el-dîvân el-mezkûr bkz. Îrâdât dîvâniyle bu defa dîvân-ı mezbûre muhavvel mesâlih için Hazine-i Âmire'de arzolunagelen mevâdın beyânı

Kânunnâme: fî beyân usûl ve kavâid-i fenn el-harb bkz. Usûl ve kavâid-i harbiyeyi şâmil kitâbdır (kânûn-ı fenn el-harb)

Kânunnâme: Mecmû piyâdegân cemâatlerinin nizâmını hâvî bkz. Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye

Kânunnâme-i Ahmed Efendi bkz. Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye

254 **Kânunnâme-i arâzi.**– Kahire: Bulak M., 1276 [1859].

70 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Bu kânunnâme, 1282'de *Düstur*... ile birlikte basılmıştır. Kitabın bu baskısı için bkz. I/99 no'lu künye

R/ ***Tırazî*** ***FMT***–1127 (Kânun Türkî Talat-55)*

Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân bkz. Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye

Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân el-kânûn el-hâmis bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır

255 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye** / çeviren Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1238 [1823].

244 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Bulak Matbaası'nın bastığı ikinci Türkçe kitaptır.
* Ahmed Halil Efendi için bkz. *Rıdvan* ***TMB***, 39–40, 54–55; *Şeyyal* ***TTH***, 29, 31, 164–65.

R/ ***Bianchi*** –314; ***HSU***–no. 352 (T-TW.3); **SK**–Hüsrev Paşa 815*; **MK**–1948 A 586*; ***Rıdvan*** ***TMB***–4464; ***Şeyyal*** ***TTH***–mülhak 130, 131

256 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye** / çeviren Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

[1], 8, 199 s.; 20 cm.

R/ ***Bianchi*** –3751; ***Dağıstanî*** –290; ***Dorn***–2951; ***HSU***–no. 352 (T-TW.3); ***Rıdvan*** ***TMB***–45454; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 9*; **SOAS.Sc**–UT/45571*; ***Şeyyal*** ***TTH***–mülhak 190

257 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

38, 207, [13]: 10 şekil

R/ ***Dorn***–2954; ***HSU***–no. 353 (T-CW.3); **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 4+*; ***Tırazî*** ***FMT***–1306

258 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

38, 207, 12, 8 s., levha; 27 cm.

R/ **BL**– 14497.k.4; ***HSU***–no. 351 (T–CW.3); ***Tırazî FMT***–1306 (Fünûn Muhtelife Türkî–190)+*

259 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., 1266 [1849–50].

38, 12, 208 s., 8 s. levha; 26 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1306 (Abidin Şarkî 249)+*

260 **Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye** – Kahire: Bulak M., 1275 [1858–59].

38, 12, 207 s., 6 s. levha; 27 cm.

R/ ***Dağıstanî*** –290; ***Tırazî FMT***–1306 (6058 س)*

261 **Kânunnâme-i asâkir-i süvâriyân-ı cihâdiyye** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834].– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

56, 11, 288 s., 6 s. levha

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* Çeviren için bkz. *SO* III, 444; *Rıdvan TMB*, 40, 47, 52–58, 100–103; *Şeyyal TTH*, 70–71, 95–101.

R/ ***Dağıstanî***–291 (Fünûn Mütenevvia Türkî – 212)*; ***HSU***–no. 354 (T–TW.3); **SOAS.Sc**–UT/45567*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 146

262 **[Kânunnâme-i asâkir-i topçiyân].**– Kahire: Bulak M., 1266–1273 [1849–57].

2 c. (294 s., 26 s. kroki); 26 cm.

NOTLAR:

* Bu kitabın sadece 2. cildi görülebilmiştir.

R/ ***Dağıstanî***–291 (Fünûn Mütenevvia Türkî–241)*; ***HSU***–no.355 (T–CW.3)

263 **Kânunnâme-i bahriyye-i cihâdiyye** / çeviren Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1242 [1827].

142 s.: 4 levha; 21 cm.

NOTLAR:

* Kitap Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* *Bianchi, Hammer GOR* ve *HSU* 357 (T–TW.3)'da bütün bilgileri yukarıdaki künye ile aynı olan, ancak çevirenin adı verilmeyen bir kitap vardır. Hiçbir kütüphanede nüshası gösterilmeyen bu eser büyük bir ihtimalle yukarıda adı geçen künyedir.

R/ ***HSU***–no.356 (T–TW.3); **İÜK**–81430*; ***Özege E***–7107; ***Özege K***– 10121; ***Rıdvan TMB***–45238; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 6*; **SOAS.Sc**–UT/45574*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 142; ***Tırazî FMT***–1347

Kânunnâme-i bahriyye-i Mısriyye bkz. Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye

264 **Kânunnâme-i baytârî** . – Kahire: Bulak M., 1250 [1835].

NOTLAR:

* Baytarlık konusundaki bu eser Türkçe-Arapça basılmıştır. Fransızca'dan Arapça'ya Yusuf Fir'avn [ö.1848?] tarafından tercüme edilmiştir.
* Yusuf Fir'avn için bkz. *Zirikli* VIII, 228; *Kahhala Mu'cem* XIII, 323; *Serkis MMA* 1445-1446; *Şeyyal TTH*, 89-92; *DİA* V, 281.

R/ ***Bianchi*** –4395; ***Bulak I***–6; ***Bulak II***–6; ***HSU***–no. 359 (T–TW.6); ***Rıdvan TMB***–460100

Kânunnâme-i dâhiliyye-i asâkir el-topçiyân bkz. Topçu askerlerinin nizâm ve tertîbine ve zabt ve rabtına ve hidemât-ı dâhiliyyesine dâir kânunnâme ve miralayına müte'allik mevâd beyân olunur

265 **[Kânunnâme-i dâhiliyye-i asâkir-i süvâriyân]**.– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

228 s.; 25 cm.

R/ ***Dağıstanî*** –289; ***HSU***–no. 360 (T–CW.3); ***Özege K***–18496; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 2*; **SOAS.Sc**–UT/45568*; ***Tırazî FMT***–1309 (5113 س)+

Kânunnâme-i esliha-i nâriyye ve cerrâhiyye bkz. Ordu-yı Mısriyye alaylarında esliha-i nâriyye ile esliha-i cârihanın müddet-i hizmetleri ve tâmir ve merâmmetleri ve hıfz ve siyânetleri hususlarını hâvî kânunnâmedir

Kânunnâme-i fenn-i harb bkz. Usûl ve kavâid-i harbiyeyi şâmil kitâbdır (Kânûn-ı fenn el-harb)

266 **Kânunnâme-i hümâyûn = Tercümet kânunnâme el-sultânî**.– Kahire: Bulak M., 1271 [1854].

14, 53, 6, 52 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Baş kısmında Gülhane Hatt-ı Hümâyun'u vardır.
* Bu kanun, Devlet-i Aliyye kanunlarını toplamakla birlikte kanunların bazı maddeleri Mısır eyaletinin mevki ve ahalisi için uygun hale getirilmiştir.
* Arapçası için bkz. III/191 no'lu künye

R/ **IRCICA**–345.561 / KA*; ***Şorbacı KMA*** 156545; ***Tırazî FMT***–1051, 1059, 1060 (Fünun Muhtelife Türkî-328)*

Kânunnâme-i inkiyâd ve itâat-ı askeriyye bkz. Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye

Kânunnâme-i irâdât-ı hazine bkz. İrâdât dîvânıyle bu defa dîvân-ı mezbûre muhavvel mesâlih için Hazine-i Amire'de arzolunagelen mevâdın beyânı

Kânunnâme el-maâşât bkz. Maâş tertîbnâmesi

267 **Kânunnâme-i seferiyye.**– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

12, 154 s., 3 s. levha; 24 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.

R/ *Tırazî FMT*–1308 (5171 س)*

267/a **Kânunnâme-i seferiyye** / çeviren Ramazan Abdülkadir .– Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

148 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* *Şeyyal TTH*'de kitabın Fransızca'dan Türkçe'ye Ramazan Abdülkadir tarafından tercüme edildiği belirtilmektedir.

R/ *Rıdvan TMB*–70; *Şeyyal TTH*– mülhak 183; *Şorbacı KMA*–92318 (Fünun Harbiye – 40)*

268 **Kânunnâme-i seferiyye.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

12, 154 s., 2 s. levha; 24 cm.

R/ MK– Adnan Ötüken Kol.– Basma /7714*; *Tırazî FMT*–1308

269 **Kânunnâme-i seferiyye-i asâkir el-cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., 1266 [1850].

154 s.: 3 şekil

R/ *Dağıstanî*–290; *HSU*–no. 368 (T-CW.3); *Özege E*–7109; *Özege K*–10124

Kânunnâme-i seferiyye-i asâkir el-piyâde el-hafîfe bkz. Asâkir-i piyâdegân-ı hafîfenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir

Kânunnâme-i seferiyye-i asâkir el-süvâriyye el-hafîfe bkz. Seferde asâkir-i süvâriyân-ı hafîfenin hidemât-ı lâzimesini şâmil risâle-i nefîsedir

Kânunnâme-i süvâri bkz. Kânunnâme-i dâhiliyye-i asâkir-i süvâriyân

270 **[Kânunnâme-i şûrâ-yı idâre-i askeriyye]** / hazırlayan Selim Satı.– [Kahire: m.y., t.y.].

13 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Hazırlayan için bkz. *Gövsa* 350; *Niğdeli*, 21-23.

R/ *Tırazî FMT*–1311 (5218 س)*

Kânunnâme-i topçiyân-ı bahriyye-i cihâdiyye bkz. Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i bahriyye

Kânunnâme-i turâ' ve cusûr der akâlîm-i Mısriyye bkz. Ekālim-i ma'mûre-i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyesine dâir tertib olunan kânunnâmenin beyânındadır.

Kasîde-i münferice şerhi, hikem-i münderice fî şerh il-Münferice bkz. Şerh el-Münferice

271 **Kasîde-i zibâ-yı feth-i şehr-i Misolongi** / Said [1173-1247/1759-1831].- Kahire: Bulak M., 1241 [1826].

13 s.

NOTLAR:

* Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın 1825 yılında, Misolongi'yi fethi üzerine yazılmıştır.
* Yazar için bkz. *Beysanoğlu* I, 316-318; *İbnülemin SA* III, 1602-1603; *Fatin* 196.

R/ ***Özege Ek***-26635*; ***Özege K***-10329

272 **[Katerina târihi]** / [Joan Henry] Castera [1749-1838]; çeviren Yakovaki Argyropoulo.- Kahire: Bulak M., 1244 [1829].

7, 160 s.; 29 cm.

NOTLAR:

* Kitap için bkz. *Strauss* s.25 ve *Strauss 2002*, s.109.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-10359: İstanbul: 1278 [1861].

R/ ***Dorn***-2630; ***HSU***-no. 371 (T-TW.9); **İSAM**-947/KAS.K; **İÜK**-86198*; ***MK-EHT*** 1955 B 55; ***Özege E***-7255; ***Özege K***-10359; ***Rıdvan TMB***-45352; ***Şeyyal TTH***-mülhak 7; ***TÜBATOK***- 7162

273 **[Katerina târihi]** / [Joan Henry] Castera [1749-1838]; çeviren Yakovaki Argyropoulo Kahire: Bulak M., 1246 [1830].

9, 225 s.; 26 cm.

R/ **BDK**-K. 147828; ***HSU***-no. 371 (T-TW.9); **HTU**-10267; **IRCICA**-947.063 / CA.K *; **İÜK**-86776*; ***MK-EHT*** 1973 B 58+; ***Özege K***-10359; ***Rıdvan TMB***-45566; ***Tırazî FMT***- 4229; ***TÜBATOK***- 7163

273/a **Kavâid el-lügat el-Türkiyye el-Osmâniyye ve nüsûs muhtârâ** / Seyyid Muhammed Seyyid.- [Mısır: m.y., 1991]

263 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Osmanlıca öğretmek için hazırlanan ve değişik Osmanlıca metinler ihtiva eden bir kitaptır.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.** 411.44/SE.K*

273/b **Kavâid el-lügat el-Türkiyye** / Nasrullah Mübeşşir el-Tırâzî.- Kahire: [m.y.], 1971.

152 s.; 33 cm.

NOTLAR:

* Metin teksir ile basılmıştır.

R/ ***Tırazî FMT***-mülhak 97

Kavâid-i harbiyye bkz. Usûl ve kavâid-i harbiyyeyi şâmil kitabdır (kânûn-ı fenn el-harb)

274 **[Kavâid-i mu'tebere-i umûr-ı bahriyye]** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834].– Kahire: Bulak M., 1243 [1828].

256, 4 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.

R/ ***Dorn***–3162; **FMK**–Ali Emîrî–ASK–24*; ***HSU***–no. 374 (T–TW.3); ***MK–EHT*** 1948 A 1764; ***Özege K***–4977, 10428; **SK**–Hüsrev Paşa 815 m 8*; ***Şeyyal TTH*** – mülhak 144; ***TÜBATOK***–10030

275 **Kavâid-i Osmâniyye** / Ahmed Cevdet Paşa [1238–1313 / 1822–1895] ve [Keçecizâde] Mehmed Fuad Paşa [1230–1285/1815–1869].– Kahire: M. Medâris–i Mısriyye, 1291–92 [1874–75].

4, 147 s.

NOTLAR:

* Kitabın baskı tarihi iç kapakta [1291] ve son sayfada [1292] olarak verilmektedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–10419: İstanbul: 1281 [1864]–1307 [1890] arasında 9 baskısı ve İstanbul: [t.y.] olan 10 baskısı yapılmıştır.
* Cevdet Paşa için bkz. *Cemaleddin*, 112–120; *Babinger* 408–413, no. 348; *İA* III, 114–123; *İbnülemin SA* I, 236–240; *Gövsa* 19–20; Fuâd Paşa için bkz. *İA* IV, 672–681; *OM* II, 374; *Banarlı* II, 818–820; *İbnülemin SS* I, 149–195; *Gövsa* 144–145.

R/ ***MK–EHT*** 1973 A 791*; ***Tırazî FMT***–1676

[Kavâidnâme–i asâkir–i bahriyye] bkz. Kavâid–i mu'tebere–i umûr–ı bahriyye

276 **Kavâidnâme–i bahriyye**.– Kahire: Bulak M., 1282 [1865].

4, 336 s.; 20 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1237 (el–Zekiyye Türkî–151)*

Kavânîn–i bahriyye–i Mısriyye bkz. Siyâsetnâme–i cihâdiyye–i bahriyye

277 **[Kavânîn el–sıhha]**.– Kahire: M. Dîvân Umum el–Cihâdiyye, 1250 [1835].

14, 131 s., 2 cetvel; 20 cm.

R/ ***Dağıstanî*** –294–95; ***Dorn***–3478; ***HSU***–no. 377 (T–CW.6); ***Rıdvan TMB***–45993; **SOAS. Sc**–UT/45565*; ***Tırazî FMT***–1325 (Fünûn Muhtelife Türkî–149)+*

278 **Kelimet el–üstâz el–ekber şeyh el–Câmi el–Ezher** / Selim el–Bişrî [1248–1335/1832–1917].– Mısır: M. Müeyyed, 1327R [1911].

4, 4 s.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Yazar için bkz. *Zirikli* III, 119; *Kahhala Mu'cem* IV, 249; *Serkis MMA* 1040; *ŞA*, 29–30.

R/ ***MK–EHT*** 1969 A 401*

279 **Kırâat-ı mütenevvia** / Beltiye; çeviren Agop Ferahyan.– Kahire: M. el-Şarkiyye, [1306] 1889.

136, 3 s.; 19 cm.

R/ *MK-EHT* 1948 A 3538*; *Özege K*-25020; *Tırazî FMT*-2558

280 **Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ** / Ahmed Cevdet Paşa [1238–1313 / 1822–1895].– Kahire: M. el-Medâris el-Mülkiyye, 1294 [1877]

3. cüz; 220 s.

NOTLAR:

* Kitabın sadece 3. cüzü Kahire'de basılmıştır.
* Diğer cüzler ve baskılar için bkz. *Özege K*– 10724: Kitabın 1291–1331 yılları arasıda çeşitli baskıları yapılmıştır.

R/ *Özege E*-7499; *Özege K*-10724

Kıssa-i Şâbûr Çelebi bkz. Hikâye-i Şâbûr Çelebi

Kışlak ve kal'anın muhâfazasında isti'mâl olunan kânun-ı dâhiliyye bkz. Kal'a ve kışlaklarda hidemâtın tertîb ve tanzîmine dâir kânunnâme

281 **Kıvâm-ı islâm**/ Refik Azmzâde; Arapça'dan çeviren Hocazâde Mehmed Ubeydullah İzmirli.– Mısır: [m.y.], 1324 [1906].

19, 168 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* *Tenbîh el-efhâm ilâ metâlib el-hayât el-ictimâiye ve el-İslâm*'ın tercümesidir.

R/ BDK-K.26580+*; İÜK-75414+*; *MK-EHT* 1948 A 3639; *Özege K*-10762; *TÜBATOK*-4859

282 **Kişver-i derûn** / [Kont Filib] de Segur.– Kahire: Bulak M., 1309 [1891].

38 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde çeviren adı yoktur, fakat *Tırazî FMT*-175'de Abdurrahman Sâmi'yi çeviren olarak göstermiştir.
* Sahak Abru tarafından yapılan tercüme ve baskıları için bkz. *Özege K*-10923: (İstanbul): 1287 [1870]; [y.y., t.y.].

R/ *Tırazî FMT*-175 (Fünun Muhtelife Türkî-307)*

el-Kitâb el-râbi' min kütüb el-hâmset li-Şânizâde fî el-a'mali el-cerrâhiyye ve ma yeteallaku bi-zâlik bkz. Kânun el-cerrâhîn

283 **Kitâb el-zekât** / el-Hac Yusuf el-Sıddık Bey el-Çerkesî el-Jirkîs.– Kahire: M. Hindiyye, 1339/1921.

351, 15 s.; 19 cm.

R/ İÜK-İnal-177/1*; *MK-EHT* 1961 A 403; *Özege K*-11040; *Tırazî FMT*-488

Kitâb fî beyân fenn-i amel el-fişenk ve isti'mâlihi fî el-hurûb bkz. Pyrotechnie militaire, yani, harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır

Kitâb-ı Ebû Ali Sînâ bkz. Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ

Kitâb-ı-menâsik el-hâc bkz. Nehcet el-menâzil

Kitâb-ı tâlimnâme bkz. Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i berriyye

284 **Kongre cevâbları – cevâbımız** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: [m.y.], 1319 [1901].

15 s.; 14 cm.– (On Birinci hutbeye ilâve; 1)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Gövsa* 175; *TDEA*, VIII, 381.

R/ ***MK-EHT*** 1961 A 479+*; ***Özege K***–11127; ***TÜBATOK*** – 13522

285 **Kongre nedir, nasıl olmalıdır?** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– İskenderiye: [m.y.], 1319 [1901].

14 s.; 14 cm.– (On Birinci hutbeye ilâve; 2)

R/ ***Özege E***–7775; ***Özege K***–11128; ***TÜBATOK*** – 13523

285/a **Konservecilik.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

(Zirâat Heyeti neşriyatından)

NOTLAR:

* Kitabın adı *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

Koşulmuş bataryanın tâlimi ile alay tâlimine dâir kânunnâme bkz. Tâlimnâme-i batarya

Kumandan-ı süvâri-i nidâ bkz. Cedîd süvâri tâlimnâmesinin nidâlarını hâvî risâledir

286 **Kûrentinâ ve nezâfete dâir kısâsnâmenin sûretidir = Kânunnâme fî beyânı kısâsât el-karantina ve el-nezâfe** – Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

7, 8 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.

* Arapçası için bkz. III/81 no'lu künye

R/ ***Dağıstanî*** –294; ***HSU***–no. 364 (T–CW.3); ***Şorbacı KMA***–97335; ***Tırazî EMT***–1958 (Fünûn Muhtelife Türkî–124)+*

287 **Külliyât-ı hakâyık li Muhammed Habîb** / Hasan Şevki b. Mehmed Hasîb– 2. bs.– Kahire: Osmanlı M., 1325/1908.

40 s., 28 cm.

NOTLAR:

* Kitabın birinci baskısı ile ilgili bilgi bulunamamıştır.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 67*; ***Özege K***–11494

Künûz el-sıhha bkz. Tercümet kitâb-ı künûz el-sıhha

Lağım risâlesi bkz. Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfi el-eskal fî fenn-i lağım

288 **[Lâyiha; devlet dâirelerinin idâresi hakkındadır].**– Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

20, 18 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/101 no'lu künye

R/ *Dağıstanî* –297; *HSU*–no. 198 (T–TW.3); *Şorbacı KMA*–93320; *Tırazî FMT*–931 (Fünûn Muhtelife Türkî–128)*

Lâyiha fî beyân siyâset el-filâha bkz. Lâyihalar; zirâate, siyâset, emniyete dâir

Lâyiha fî husûs el-evrak el-müte'allika bi-ru'yât el-mesâlih el-hayriyye ve da'âvi el-ra'iyye ala el-vech el-lâik fî kaffat el-devâir el-Mısriyye bkz. Lâyiha; devlet dâirelerinin idâresi hakkındadır

289 **Lâyiha ve istitrâd** / Ali Haydar Midhat.– Kahire: Hindiyye M., 1317 [1899].

66 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hanioğlu Doktor* 420; *Babinger* 429; *Danişmend* IV, 257, 293, 326; *Hanioğlu* I, 337, 349, 361; *TCTA* III, 835, 848; *Ülken*, 93; *OA* I, 213–214; Ali Birinci, "Ali Haydar Midhat", *OA*., c.I, s. 212–214.

R/ **BK**–K/1818*; ***MK–EHT*** 1948 A 1131; ***Özege E***–8087; ***Özege K***–11576; ***Tırazî FMT***–4133; ***TÜBATOK***–3295

290 **Lâyiha–i siyâset el-filâha.**– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

96 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* İlk bölümün başlığı olan "Şitevî zirâatı husûsuna dâir filâhatın ameliyyesi" bazı kaynaklarda eserin adı olarak verilmektedir.

R/ ***HSU***–no. 209 (T–CW.6); **HTU**–3604; ***Özege K***–13474; ***Tırazî FMT***–1118, 2064 (Fünûn Muhtelife Türkî 56)+*

291 **[Lâyihalar; zirâate, siyâsete, emniyete dâir].**–Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

10, 41, 12, 43 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/74 no'lu künye

R/ ***HSU***–no. 196 (T–CW.6); ***Tırazî FMT***–1131 (Fünûn Muhtelife Türkî–105)*

Lâyihat fî beyân vaz' sayârifât el-müstahdemîn fî mesâlih el-hükûmet el-Mısriyye bkz. Mesâlih–i hayriyye–i mîriyyede bulunan sarrafların..... lâyihası

Lâyihat el-ecânib el-mukımin bi-Mısr bkz. Ecnebîlerin zabt u rabtına dâir kânunnâmenin sûret-i tercümesidir

Lâyihat el-mesâlih el-mîriyye (kânun-ı idârî ve medenî) bkz. Mesâlih-i mîriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân .... lâyihası

Lâyihat el-şuûn el-zirâiyye bi-Mısr bkz. Lâyihalar; zirâate, siyâsete, emniyete dâir

292 **Lâyihat mevâid el-mühimmât fî kavâid mühimmât el-cihâdiyye** – Kahire: Bulak M., 1255 [1840].

R/ *Bianchi* -52174; *Bulak III*-4; *HSU*-no. 206 (T-TW.6); *Rıdvan TMB*-253, 470181; *Şeyyal TTH*-mülhak 178

el-Lâyihat el-müte'allika bi-hidemât el-müstahdemîn ve mute'allikâtiha bkz. Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân .... lâyihası

Lâyihat nizâm el-mesâlih fî beyân mücâzât el-müstahdimîn fî el-hükûmet el-şâhâniyye bkz. Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân .... lâyihası

Lâyihat te'dib müstahdemî el-mesâlih el-emriyye bkz. Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân .... lâyihası

Lâyihat-ı tanzîm el-a'mâl el-mektebiyye bkz. Lâyiha; devlet dâirelerinin idâresi hakkındadır

293 **Lehcet el-hakâyık** / Âlî Bey [1846–1899]; önsöz Ali Muzaffer.– Kahire: M. Osmâniyye, 1315 [1897].

36 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Kitapta, "Münderecâtının bir kısmı 1300 sene-i rûmiyesinde *Tarîk* gazetesinde derc olunmuştur" kaydı vardır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-11586: İstanbul: 1315 [1897]; İstanbul: 1326 [1910].
* Yazar için bkz. *OM* II, 334; *Banarlı* II, 997–98; *Gövsa* 33.

R/ *MK-EHT* 1948 A 1869; *Özege E*-8096; *Özege K*-11586; **TTK**-A/1728*; *TÜBATOK*-3064

294 **Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi.**– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].

40 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-11624: [y.y.] 1266 [1850]; [y.y.: t.y.].

R/ *Bianchi* -50–51158; *Dağıstanî* -298; *HSU*-no.212 (T-CL.8); *Özege K*-11624; *Rıdvan TMB*-468165

295 **Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi.**– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

40 s.; 20 cm.

R/ BK-K/3312*; *Dağıstanî*-298; *MK-EHT* 1966 A 375+*

296 **Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi.**– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

40 s.; 20 cm.

R/ *MK-EHT* 1948 A 1815*; *Özege K*-11624; *Tırazî EMT*-3691

Levha-i dil bkz. Dîvân-ı Çeşm-i Âfet Hanım

297 **Liverpool müslümânlığı** / Asmaî.– 2.bs.– Kahire: el-Müeyyed M., 1313 [1895].

112 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* 1. baskı ile ilgili bilgi bulunamadı.

R/ BDK-K. 106722*; BK-K/3330*; *Özege E*-8200; *Özege K*-11727; *Tırazî EMT*-272

298 **[Logaritma cedvelleri].**– Kahire: Bulak M., 1250 [1834].

271 s.

NOTLAR:

* *HSU*-no. 215 (A-CW.5) ve verdiği kaynaklar kitabı Arapça kabul etmektedir. Ancak cetvellerin üzerindeki ibarelerin terkibi Türkçe kaidelere uygun olduğu için burada Türkçe olarak kabul edilmiştir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-11732: [İstanbul: 1212].

R/ *Rıdvan TMB*-45996; T. Kut Kol.*; *Tırazî EMT*-1777 (Riyaziyat Türkî Kavala-57)*+

299 **el-Lugât el-Türkiyye el-Osmâniyye** / Abdullah Atiyye Abdülhâfız.– [Mısır: m.y. 1997].

330 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Osmanlıca öğretmek için hazırlanan ve değişik Osmanlıca metinler ihtiva eden bir kitaptır.

R/ E. İhsanoğlu Kol.–419.144/AB.L*

300 **Lütfiye-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

61 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân-ı Vehbî* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-11761: İstanbul: 1252 [1836]-1286 [1869] arasında 15 baskısı yapılmıştır.

R/ *HSU*-no. 217 (A-TW.8); IRCICA– 894.3512 / VE.D*; İÜK-76002+; *MK-EHT* 1948 A 452+; *Özege K*-11761; Ş.Rado Kol.*

Maârîc el-nübüvve tercümesi Altı Parmak bkz. Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî

301 **Maâş tertibnâmesi = Kânunnâme el-maâşât.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1848-49].

12 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Arapçası için bkz. III/75 no'lu künye

R/ ***Dağıstanî***–293; ***HSU***–no. 326 (T–CW.3); ***Tırazî FMT***–1129 (Fünûn Muhtelife Türkî–119)+*

302 **Maâş tertibnâmesi = Kânunnâme el–maâşât el sâdır 5 Receb 1271 h.**– Kahire: Bulak M., 1271 [1855].

8; 8 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Arapçası için bkz. III/78 no'lu künye

R/ ***Şorbacı KMA***–160558; ***Tırazî FMT***–1129 (Fünûn Muhtelife Türkî–118)*

303 **Maâş tertibnâmesi = Kânunnâme el–maâşât.**– Kahire: Bulak M., 1272 [1856].

8, 2; 12, 2 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için I/76 no'lu künye

R/ ***Şorbacı KMA***–163569; ***Tırazî FMT***–1129 (el–Zekiyye Türkî–639)*

304 **Maâş tertibnâmesi = Kânunnâme el–maâşât.**– Kahire: Bulak M., 1302 [1885].

11, 9, 2 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/77 no'lu künye

R/ ***Tırazî FMT***–1129 (Abidin Şarkî–30)*

305 **Macbeth** / [William] Shakespeare [1564–1616]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1327] 1909.

159 s.; 19 cm.

R/ **BDK–K.22310***; **BK–K/2640***; ***MK–EHT*** 1959 A 613; ***Özege E***–8304; ***Özege K***–12009; **TBMM–L.D/264**; ***Tırazî FMT***–2322

306 **Mahâsin el–âsâr ve hakâyık el–ahbâr** / Ahmed Vâsıf [1736–1806].– Kahire: Bulak M., 1243 [1827].

2 c. (10, 265; 7, 251 s.); 26 cm.

NOTLAR:

* *HSU*–no. 499'da verilen künye ve kaynaklara göre, *Mahâsin el–âsâr*'ın birinci baskısının 2. cildinin sonunda *Târih–i Enverî* adlı kitap vardır. Ancak bu tarihli nüsha incelendiğinde, böyle bir kitabın olmadığı görülmüştür.
* *Tırazî FMT*–4487'de verilen 1256 h. baskısının mevcut olmadığı ve 1246 h. baskısı olduğu tespit edilmiştir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–22519: 2 c. İstanbul: 1219 [1804]
* Yazar için bkz. *Cemaleddin*, 59–62; *Babinger*, 364–367, no. 304; *OM* III, 159–160; *SO* IV, 599–600; *Gövsa* 396; *OA* II, 652–654

R/ *HSU*-no. 223 (T-CW.9); *Özege K*-22519; *Rıdvan TMB*-45136; SK-Pertevniyal 0/871-72*; *Tırazî FMT*-4487

307 **Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr** / Ahmed Vâsıf [1736-1806].- 2.bs.- Kahire: Bulak M., 1246 [1830].

2 c. (14, 210; 7, 190 s.); 27 cm.

R/ BDK-0/23212*; *HSU*-no. 223 (T-CW.9); IRCICA- 956.101532 / AH.T*; *MK-EHT* 1947 B 182+; *Özege K*-22519; *Rıdvan TMB*-45568; SK-Bağdatlı Vehbi 1215-16+*; Ş.Rado Kol.*; *Tırazî FMT*-4487

308 **Mahâsin-i hayât** / Kadriye Hüseyin [1888-1955].- Kahire: Osmanlı M., 1327 [1911].

158, 3 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *ME*, 179; *Tugay*, 158, 291-294.

R/ İÜK-İnal-349/4*; *MK-EHT* 1948 A 3432; *Özege E*-8842; *Özege K*-11921; *Tırazî FMT*-194

309 **Mahkeme-i kübrâ** / [Abdullah Cevdet Karlıdağ] [1286-1351/1869-1932].- 2.bs.- Kahire: M. İctihâd [1326] 1908.

31 s.; 20 cm.- (Kütübhâne-i İctihâd aded; 17)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Hanioğlu Doktor* 416 [Paris: 1313/1895-96], *Özege K*-11936: [y.y.]: 1326 [1908]; [y.y.: t.y.].

R/ BK-TB/1044 iç.*; İÜK-78880; *MK-EHT* 1964 A 706+; *Özege K*-11936; Ş.Rado Kol.*; *Tırazî FMT*-4489

310 **Mahkeme-i kübrâ** / [Abdullah Cevdet Karlıdağ] [1286-1351/1869-1932].- 2. bs.-Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

30 s.; 18 cm. - (Kütübhâne-i İctihâd aded; 18)

NOTLAR:

* *Özege K*'da muhtemelen kaçak bir baskı olduğu belirtilmektedir.
* Eserin bir önceki nüsha ile çok ufak farkları bulunmaktadır.

R/ IRCICA- 956.101543 / MA*; *MK-EHT* 1964 A 712+; *Özege K*-11936

311 **Mahrûsada kâin Kitâbhâne-i Âmire'de mevcûd olan kitapların mikdar ve fiyâtları**...- Kahire: Bulak M., [1262 /1846].

12 s.

R/ *BM CAB* - (I/423)=14598.f.9*; *HSU*-no.224 (T-CW.0)

312 **Mahrûsa-i Mısır'da kâin Kitâbhâne-i Amire'de mevcûd olan kitapların mikdar ve fiyâtları**.- Kahire: Bulak M., 1266 [1850].

17 s.; 22 cm.

R/ *Dağıstanî* -288; *HSU*-no.098 (T-CW.0); *Tırazî FMT*-20 (Fünûn Muhtelife Türkî-99)*

Mahzar-ı mecâlis-i idâriyye li'l-kutr el-Mısrî bkz. Meşveret ve idârî meclislerin zabıtları

313 **Makâlât el-hendese** / [Adrien-Marie] Legendre [1752–1833]; çeviren İbrahim Edhem Bey [1785–1865].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

NOTLAR:

* Fransızca'dan çevrilmiştir.
* *Usûl el-hendese*'nin ilk makalelerini ihtiva eder.
* Çeviren için bkz. *Şeyyal TTH*, 33–34, 150, 169, 171; *OMLT* no.253, 337–339.

R/ ***Bulak I–4***; ***Bulak II–4***; ***HSU***–no. 247 (T–TW.5); ***Rıdvan TMB***–464132; ***Şeyyal TTH***–mülhak 35

314 **Makâlât-ı İsmâil Hakkı** / İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

55 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân-ı İsmâil Hakkı* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–11986: İstanbul: 1288 [1871].

R/ **BK–HP. O/105***; ***HSU***–no. 248 (T–CL.8); **İSAM–T811.218/BUR.D**; ***MK–EHT*** 1969 A 415+; ***Özege K***–11986; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–2727

315 **Makedonya mâzî, hâl, istikbâl** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M., 1316 [1898].

47 s.; 19 cm.– (Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti neşriyâtından)

R/ **İÜEFK-EO 463***; ***Özege E***–8396; ***Özege K***–12011; **Sermet Çifter – 949.74 / HİL (12151)**; ***TÜBATOK***–13526

316 **Makedonya mâzî, hâl, istikbâl** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– 2.bs.– Kahire: [m.y.], 1326 [1908].

48 s.; 19 cm.

R/ **BDK–K.26235***; **İÜK–78898**; ***MK–EHT*** 1948 A 287+; ***Özege E***–8396; ***Özege K***–12011; ***Tırazî EMT***–4243; ***TÜBATOK***–13527

317 **Mâlûmu ilâm** / [Süleyman Nazîf] [1870–1927].– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

18 s.; 16 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 14)

NOTLAR:

* Yazar bu eserinde "Abdülahrar Tâhir" takma adını kullanmıştır.
* Diğer baskıları için bkz. *Özege K*–12163: Paris: 1314 [1896].

R/ ***MK–EHT*** 1955 A 1353*; ***Özege E***–8487; ***Özege K***–12163; **SK–İzmirli İ. Hakkı 1447/1**; **TBMM–M.M/266**

318 **Mârifetnâme** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

23, 563 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *TÜBATOK*–14742–14747: Kazan: 1261 [1845]; İstanbul: 1284 [1867]–1340 [1925] arasında 4 baskı yapılmıştır.

R/ **BDK**–O.3489; ***Dorn***–45146; ***HSU***–no. 252 (T–CL.0); **İÜK**–72044*; ***Özege K***–12259; ***Rıdvan TMB***–461114; ***Tırazî EMT*** –11; ***TÜBATOK***– 14738

319 **Mârifetnâme** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

23, 563 s.; 32 cm.

R/ ***HSU***–no.252 (T–CL.0); ***MK–EHT*** 1959 B 1; ***Özege K***–12259; ***Rıdvan TMB***–470182; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***– 11; ***TÜBATOK***– 14739

320 **Mârifetnâme** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

23, 563 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* *Tırazî EMT*–11'de görülen 1250 baskısının 1257 baskısı olduğu tesbit edilmiştir.

R/ **BDK**–Bayezid 3488; ***HSU***–no. 252 (T–CL.0); ***Özege K***–12259; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***–11 (Maarif Mütenevvia Türkî Talat 67)*; ***TÜBATOK***– 14741

321 **Mârifetnâme** / Erzurûmî İbrahim Hakkı [1115–1194/1703–1780].– Kahire: Abdurrahman Rüşdü Bey M., 1280 [1863].

23, 564 s.; 32 cm.

R/ **BDK**–Veliyüddin Ef. 3988; **IRCICA**–039.9435 / İB.M *; **İÜK**–85060*; ***Özege K***–12259; ***Tırazî EMT***– 11; ***TÜBATOK***– 14740

322 **Matbaa–i İctihâdın fihrist–i neşriyâtı.**– 3.bs.– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

48 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* 1 ve 2. baskı ile ilgili bilgi bulunamadı.

R/ **IRCICA**– 015.62 / MA *; ***Özege E***–8583; ***Özege K***–12308; ***Tırazî EMT***–21 (4917 س)*

323 **Mebâdi–i hendese** / çeviren Mehmed İsmet.– Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

4, 133 s.; 5 s. levha; 25 cm.

NOTLAR:

* 1270 h. tarihli baskıda 1. baskıda görülen hatalar düzeltilmiş ve başına bir sözlük eklenmiştir.
* Eser, Rifâ'a Râfi el–Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümenin Türkçe'ye tercümesidir.
* Çeviren için bkz. *Zirikli* VI, 269; *Kahhala Mu'cem* X, 292; *Serkis MMA* 1331, 1681; *Şeyyal TTH*, 171.

R/ ***Bulak I***–4; ***Bulak II***–4; ***Bulak III***–5; ***HSU***–no.219 (T–TW.5); ***Şeyyal TTH*** – mülhak 83; ***Tırazî EMT***– 1792 (Riyaziyat Türkî– 52)+*

IRCICA LIBRARY IRCICA

324 **Mebâdi-i hendese** / çeviren Mehmed İsmet– Kahire: Mühendishâne M., 1270 [1854].

15, 4, 4, 143 s., 5 s. levha: resim; 23 cm.

R/ E. İhsanoğlu Kol. –516 ME *; *Tırazî FMT*–1796 (Riyaziyat Türkî 18)+*

325 **Mebûslar meclisi kapısında bir köylü** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: [m.y.], 1326 [1908].

20 s.; 18 cm.

R/ HTU–9109*; *MK–EHT* 1948 A 3174+; *Özege E*– 8673; *Özege K*–12444; *TÜBATOK*– 13528

326 **Meclis–i sıhhıyeden bir komisyon tertîbiyle Mısır'da ahvâl–i sıhhıye [ye dâir] takdîm etmiş oldukları report tercümesidir.**– Kahire: [m.y.], 1266 [1849–50].

21 s.; 21 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1324 (Fünûn Muhtelife Türkî–24)*

327 **Meclis–i şûrâ–yı nüvvâbın intihâb–ı azâ lâyihasıyla hudûd ve nizamnâmesi.**– Kahire: Bulak M., 1283 [1866].

64 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* *Tırazî FMT*'de, yukarıda adı geçen kitabı çeşitli başlıklar altında göstermiştir.
* Kitap için bkz. *Tajir* s.113.
* Bu lâyiha Arapça olarak tanzim edilmiş ve daha sonra Türkçe'ye tercüme olunmuştur.

R/ *Tırazî FMT*–1038, 1039 (Sayire Türkî – 259)*, 1062

Mecmûa–i ed'iyye bkz.

Daavât–ı hayriyye

328 **Mecmûa–i fenn el–bahriyye** / Antoine; çeviren Mehmed Mustafa.– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

2 c. (14, 4, 92, 47, 97, 175, 158; 3, 377 s., 10 s. levha); 32 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan çevrilmiştir.
* Çeviren için bkz. *GAL* SII, 732; *Karatay Üniversite* I, 55; *Şeyyal TTH*, 49, 149.

R/ *HSU*–no. 228 (T.TW.3); İÜK–77022–23; MK– Adnan Ötüken Kol.– Basma/4039*; *Özege K*–12539; SK–Esad Efendi 2061*; *Tırazî FMT*–1349, 1835; *TÜBATOK*– 4533

329 **Mecmûa–i hikâyât.**– Kahire: Bulak M., 1291 [1874].

33 s.: resim; 18 cm.

R/ İÜK–İnal–930/7*; *MK–EHT* 1948 A 1272; *Özege E*–8729; *Özege K*–12546; *Tırazî FMT*–2927, 3157; *TÜBATOK*– 13122

330 **Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye** / el-Hac Hoca Hâfız İshak [ö. 1836].- Kahire: Bulak M., 1257-61 [1841-45].

4 c. (7, 479 s., 5 lev.; 6, 3, 459 s., 18 lev.; 8, 573 s., 15 lev.; 9, 491 s., 7 lev.); 25 cm.

NOTLAR:

* İlk baskısı için bkz. *Özege K*-12606: İstanbul: 1247-50 [1831-34].
* Yazar için bkz. *İhsanoğlu İshak*; *OALT* no 415, 577-579 ve *OMLT* no. 188, 280-283.

R/ BK-MC.0/3182-1, 2, 3, 4*; ***Bulak I***-11; ***Bulak II***-4; ***Bulak III***-5; ***HSU***-no. 240 (T-CW.5); ***Özege K***-12606; **SOAS.Sc**-UT/45541*; ***Tırazî FMT***-1751

Mecmûât el-eşkâl bkz. Riyâz el-muhtâr mir'ât el-mikât ve el-edvâr ma-mecmû'ât el-eşkâl

331 **Mecmûât el-mühendisîn** / Hüseyin Rıfkı [Tamânî].- Kahire: Bulak M., 1240 [1825].

262 s.: 15 şekil, 1 lev.; 23 cm.

NOTLAR:

* Hüseyin Rıfkı Tamânî için bkz. *OMLT* no. 180, 266-272.
* Diğer baskılar için bkz. *OMLT* s. 270: İstanbul 1217-1286 arasında 10 baskısı yapılmıştır.

R/ ***Bianchi*** -3213; ***Dorn***-2736; ***HSU***-no. 235 (T-CW.5); ***Tırazî FMT***-1799 (el-Gavrî Şarkî-256)*

332 **Mecmûât el-mühendisîn** / Hüseyin Rıfkı [Tamânî].- Kahire: Bulak M., 1247 [1831].

199 s.: 15 şekil; 19 cm.

R/ **BDK**-4572*; **BK**-MC.0/31*; ***HSU***-no. 235 (T-CW.5); ***MK-EHT*** 1948 A 1490; ***Özege E***- 8779; ***Özege K***-12620; ***Tırazî FMT***-1798; ***TÜBATOK***- 14348

Mecmûa-i levhât 'an tanzîm el-ceyş ve tâlîme bkz. Ordu tâlimiyle alâkalı çeşitli levhalar

Mecmûât-ı Nazif Bey bkz. Müntahabât-ı Mîr Nazîf

333 **Medâr-ı kânun-ı esâsî; intihâb** / Mehmed Fâik Diyarbekirli [ö.1930].- Kahire: [m.y.], 1326 [1908].

16 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde yazar adı *Özege K*'ye göre "M.F. Amidî" şeklindedir.

R/ ***Özege Ek***-24273*; ***Özege K***-12631; ***TÜBATOK***- 4415

334 **Medâr-ı kânun-ı esâsi yâhûd esâs-ı Meclis-i Mebûsân** / Mehmed Fâik Diyarbekirli [ö.1930].- Kahire: Osmanlı M., 1326H / 1908 / 1324R.

48 s.; 10 cm.- (Külliyât-ı Fâik cüz; 4)

R/ **BK-K**/2011*; ***MK-EHT*** 1947 A (T) 592; ***Özege E***-8789; ***Özege K***-12632

335 **Medâris-i mübtediyânın tertîb ve tanzîmi beyân olunur** / çeviren Mehmed İsmet.– Kahire: [Bulak M., t.y.].

13, 21 s.; 15,5 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/82 no'lu künye

R/ ***Tırazî EMT***–1372 (Fünûn Muhtelife Türkî–134)+*

336 **Memâlik-i Osmâniyye; mâzisi, istikbâli**/ Midhat Paşa [1238–1301/1822–1884]; yayınlayan Ali Haydar Midhat.– Kahire: M. el–Mahrûsa, 1317 [1899].

32 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Midhat Paşa'nın Londra'da bulunduğu sırada, *Nineteenth Century* adlı dergide 1878 yılında yayınlanan mektubu kitap olarak yayınlanmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–13016: İstanbul: 1295 [1878] – 1326 [1910] arasında 4 baskı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *İA* VIII, 270–282; *İbnülemin SS* I, 315–414; *Gövsa* 254–255.

R/ **BK–K/172 iç***; ***MK–EHT*** 1948 A 1053; ***Özege K***–13016

337 **Menâkıb–ı evliyâ–i Mısr** / [Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdurrahman Ebû el–Hazm el–Hazracî el–Ensârî]; çeviren Salih.– Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

151 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Mürşid el–zuvvar ilâ kubûr el–ebrâr*'ın tercümesidir.

R/ **BK–Osman Ergin/Karışık 129; *Bulak III***–13; ***HSU***–no. 241 (T–CL. 2); **İbrahim Hakkı Konyalı**–346; **İSAM**–297.7/MEN.E; **İÜK**–85290*; ***Özege K***–13100; ***Tırazî EMT***–4074, 3961

Menâsik el–hac bkz. Nehcet el–menâzil

Mesâlih–i emîriyyede istihdâm risâlesi bkz. Mesâlih–i mîriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân .... lâyihası

338 **Mesâlih–i hayriyye–i mîriyyede bulunan sarrafların ... lâyihası =Lâiha fi beyânı vad' sayârifet el–müstahdimîn fî mesâlih el–hükûmet el–Mısriyye alâ usûl müstahsene.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844]

8, 8 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir.
* Arapçası için bkz. III/100 no'lu künye

R/ ***Bulak II***–11; **Dağıstanî** – 296; ***HSU***–no. 197 (T–CW. 3); ***Şorbacı KMA***–98336 (Fünûn Mütenevvia Türkî–122)*

339 **Mesâlih–i mîriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân ... lâyihası = el–Lâiha nizâm el–mesâlih: fî beyânı mücâzât el–müstahdimîn fî el–hükûmet el–şâhâniyye.**– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

43, 40 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir.
* Arapçası için bkz. III/102 no'lu künye

R/ *HSU*-no. 208 (T-CW. 3); İÜK-83520; *MK-EHT* 1948 A 2713; *Özege K*-13465; *Tırazî FMT*-947, 1014, 1011; (Abidin Şarkî-265)*

340 **Mesâlih-i mîriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân ... lâyihası = el-Lâiha el-müte'allika bi-hıdemât el-müstahdimîn ve müte'allikâtiha.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

43, 40 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir.
* Arapçası için bkz. III/99 no'lu künye

R/ *Dağıstanî*-297; *HSU*-no. 203 (T-CW.3); *Şorbacı KMA*-98337 (Fünûn Mütenevvia Türkî-137)*

341 **Mesâr-ı şems el-Mısrî fî el-mevlid el-Muhammedî** / Mehmed Şemseddin el-Mısrî [1283-1355/1861-1936].– Mısır: M. el-İtimad, 1924.

32 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İbnülemin SA* III, 1807-1809.

R/ **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1857; İÜK-İnal/ 1300*; *Özege E*- 9141; *Özege K*- 13239

342 **Mesele-i şarkiyye** / Ali Kemâl [1867-1922].– Kahire: M. Osmâniyye, [1318] 1900.

112 s.; 19 cm.– (Kütübhâne-i Kemâl aded; 2)

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İA* II, 673-74; *İbnülemin SA* II, 837-841; *Gövsa* 36; *DİA* II, 405-408.

R/ BDK-K. 24494*; *MK-EHT* 1964 A 681; *Özege E*-9144; *Özege K*-13242; *Tırazî FMT*-4499; *TÜBATOK*-3357

343 **Mesele-i şarkiyye** / Mustafa Kâmil Paşa; çeviren Asmaî.– Kahire: el-Âdâb M., 1316 [1898-99].

28 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Eser, Mısırlı lider Mustafa Kâmil Paşa'nın *Kitab el-meselet el-Şarkiyye* adlı kitabının önsözüdür.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık 560*; *MK-EHT* 1973 A 445*; *Özege K*-13241

344 **Mesele-i şarkiyye** / Mustafa Kâmil Paşa; çeviren Asmaî.– 2. bs.– Kahire: Türk M., 1323 [1905].

28 s.; 19 cm.

R/ BK-K. 990*; *Özege K*-13241; *Tırazî FMT*-4500

Mesnevî şerhi bkz. Şerh-i Mesnevî-i şerîf

345 **Mesnevî-i ma'nevî li-Mevlânâ Celâleddin Rûmî** / Celâleddin-i Rûmî; çeviren Mehmed Süleyman Nahîfî [ö. 1151/1738].- Kahire: Bulak M., 1268 [1852].

7 c.; 32 cm.

NOTLAR:

* Farsça metinle birliktedir.
* Çeviren için bkz. *Kamus* VI, 45-69; *OM* II, 455-456; *Banarlı* II, 779-81; *Gövsa* 272-273.

R/ BDK-O.106965*; *HSU*-no. 257 (T-CL.8); İÜK-72027+; *Özege E*-9158; *Özege K*-13263; Ş. Rado Kol.*

346 **[Meşveret ve idârî meclislerin zabıtları] = Akd el-mecâlis.**-Kahire: Bulak M., 1243 [1828].

222, 38 s.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/6 no'lu künye

R/ *HSU*-no. 511 (T-CW. 3); *Tırazî FMT*-927 (Fünun Muhtelife Türki-115)*

Metn-i tâlimnâme-i cimnastik bkz. Cânbâzlık tâlimnâmesi

Mevkûfât-ı Mültekâ tercümesi bkz. Şerh el-Mevkûfâtî

347 **Meyl-i şems.**- Kahire: Bulak M., [1260/1844-45 önce].

R/ *Bulak I*-3; *Bulak II*-4; *HSU*-no. 260 (T-CW. 5)

347/a **Meyvecilik.**- [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

(Ziraât Heyeti neşriyatından)

NOTLAR:

* Kitabın adı *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu âna kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.

Mısır idâresi hakkında siyâsetnâme bkz. Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân ... lâyihası

Mısır kânun-ı umûmûsi bkz. Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân ... lâyihası

348 **[Mısır vâlîsi Mehmed Ali Paşa'ya sunulan Türkçe şiirler kitâbı].**- Kahire: Bulak M., 1242 [1826].

NOTLAR:

* *Bianchi*'de baskı tarihi 1243/1826 olarak gösterilmektedir.

R/ *Bianchi*-3428; *Hammer GOR*-1x/69013; *HSU*-no. 546 (T-CW.8); *Reinaud NO*-33825; *Rıdvan TMB*-45028; *Zenker BO*-I/74625

Mısır'da zirâat ve sulama hakkında lâyiha bkz. Lâyiha-i siyâset el-filâha

349 **Midhat Paşa'nın hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, şehâdeti** / Ali Haydar Midhat.- Kahire: M. İctihâd, 1322 [1904].

4, 479 s.: 1 porte

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*- 13486: İstanbul 1325 / 1905.

R/ *MK-EHT* 1948 A 508+; *Özege E*-9325; *Özege K*-13487; TTK-A/722*; *TÜBATOK*- 3298

350 **Miftâh el-cenne; kitâb-ı ilm-i hâl mızrâklı.**- Kahire: Bulak M., 1265 [1848-49].

6, 114 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Kenarında *Cevâhir el-İslâm*, *Risâle-i sûfiyye* ve *Ed'iyye-i Ebussuûd* adlı üç kitap vardır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-13480: İstanbul: 1258 [1842]-1341 [1925] arasında 26 baskısı; İstanbul: [t.y.] ve [y.y., t.y.] olan baskıları yapılmıştır.

R/ *HSU*-no. 261 (T-CL.2); *Tırazî FMT*-499, 451 (Fıkh Hanefi Türkî 118)*

351 **Miftâh-ı kenz el-esrâr fi el-tarîkat el-Nakşibendiyye** / Küçükâşık Mehmed el-Hâlidî el-Nakşibendî [ö.1300/1882-83].- Kahire: Bulak M., 1268 [1852].

23 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hediyyet* II, 83; *Kahhala Mu'cem* X, 210; *Zeyl Keşf* II, 527.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık 2457; İÜK-85387*; *Özege K*-13501; *Tırazî FMT*-660

352 **Miftâh-ı kenz el-esrâr fi el-tarikat el-Nakşibendiyye**/ Küçükâşık Mehmed el-Hâlidî el-Nakşibendî [ö.1300/1882-83].- Kahire: Bulak M., 1288 [1871].

24 s.; 18 cm.

R/ İbrahim Hakkı Konyalı-2340; *Özege K*-13501; SK-K. Tahir Ağa Tekkesi 237*; *Tırazî FMT*-660

352/a **Millî kıra'ât.**- [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât-ı esârette bu ânâ kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.
* Kitap efrad için hazırlanmıştır.

353 **K.Minhâc el-fukarâ** / Şeyh İsmâil Ankaravî [ö.1041/1631]. - Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

278 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde yazar adı "Şeyh Rusuhiddin İsmâil b. Ahmed el-Ankaravî" şeklindedir.
* *Risâle-i hüccet el-semâ* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-13675: İstanbul: 1286 [1869].

R/ **BDK**-K. 19908/1*; ***HSU***-no. 270 (T-CL.2); **İSAM**-297.7/ANK.M; **İÜK**-85205*; ***Özege Ek***-24630; ***Özege K***-13675 ***Rıdvan TMB***-474209; ***Tırazî FMT***-632

354 **Mir'ât el-kâinât**/ Mehmed b. Ahmed Nişancızâde [968-1031/1560-1621].- Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

2 c. (10, 399; 20, 158, 203, 28 s.); 33 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-13767: İstanbul: 1290 [1873].
* Yazar için bkz. Atâi, 648-649; *Fezleke* II, 29; *Babinger*, 165-166, no.125; *OM* III, 141; *Rieu*, 29-30; *SO* IV, 148.

R/ ***Bulak II***-10; ***HSU***-no.272 (T-CL.9); **İSAM**-297.9/NİŞ.M; MK- Adnan Ötüken Kol.- Basma / 0.1057/1-2*; ***Özege K***-13767; ***Tırazî FMT***-4274

355 **Mir'ât el-kâinât** / Mehmed b. Ahmed Nişancızâde [968-1031/1560-1621].- Kahire: Bulak M., 1269 [1853].

2 c. (10, 399; 20, 158, 203, 28 s.); 33 cm.

R/ ***HSU***-no.272 (T-CL.9); ***Özege K***-13767; **SK**-Fatih 4480; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***-4274

Mir'ât el-şu'arâ min eş'âr şu'arâ el-Rûm bkz. Müntahabât-ı Mîr Nazif

Muâhedât bkz. Devlet-i Aliyye ile düvel-i mütehâbbe beynlerinde teyemmünen mün'akîd olan mu'âhedât-ı atîka ve cedîdeden me'mûrin-i saltanat-ı seniyyeye mürâcaatı lâzım gelen fıkarât-ı ahdiyyeyi mutazammın risâledir

356 **[Muâlece-i etfâl]** / Clot Bey; çeviren Çerkes Mustafa Resmî.- Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

8, 4, 135 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* *Maladie des Enfants*'in tercümesidir.
* Muhammed el-Şâfî'nin Fransızca'dan Arapça'ya yaptığı tercümeden Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ancak bazı kataloglarda hatalı olarak Fransızca'dan Türkçe'ye Mustafa Resmî Efendi tarafından tercüme edildiği kaydedilmektedir. Bkz. INALCO - G.VI-94.
* Çeviren için bkz. *TUBA* III, 448; *Şeyyal TTH*, 171; *Tajir* 66.

R/ ***HSU***-no. 495 (T-TW.6); **INALCO** - G.VI-94*; **İÜK**-87515*; ***MK-EHT*** 1948 A 2762; ***Özege E***- 9602; ***Özege K***-13886, 4859; ***Şeyyal TTH***-mülhak 93; ***Tırazî FMT***-2034

357 **[Muâmelât risâlesi]** / [Hamza Efendi Darendeli] [ö. 1105/1694].- Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

22 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Tuhfet el-şâhân* ile birlikte basılmıştır.
* Yazar için bkz. *Karatay Topkapı* II, 329 No. 2908; *Karatay Üniversite* I, 275; *Darende tarihi*, s.795–797.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 186; ***HSU***–no. 276 (T–CL.2); **İÜK**–75898*; ***Dağıstanî*** –72

358 **Muhadderât–ı İslâm** / Kadriye Hüseyin [1888–1955].– Kahire: Maârif M.; Emin Hindiyye M., 1331–1333 [1913–1915].

2 c. (443; 555 s.); 25 cm.

R/ **AEK**–M.Zeki Pakalın–197.95/2200–1*; **BK**–Osman Ergin/Karışık 295; **E. İhsanoğlu Kol.**–297.64/HÜ.M*; ***MK–EHT*** 1947 A (T) 924; ***Özege K***–14046; ***Tırazî FMT***–4004

359 **Muhammere ve vahdet–i Osmâniyye yâhud Meşrutiyete bir hizmet = el–Muhammere ve el–vahdet el–Osmâniyye ev hidmet el–düstûr** / el–Seyyid Ali Muhammed Âmir.– Kahire: [m.y.], 1329 [1911].

80 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Şeyh Muhammed Sâlih tarafından Arapça'ya yapılan tercümesiyle birlikte basılmıştır.
* Arapçası için bkz. III/129 no'lu künye

R/ **BK**–TB/797 iç*; **İSAM**–956.0743/ALİ.M; ***Özege K***–14072, **TBMM**–S.S./265; ***TÜBATOK***–3378

359/a **Muhtârât min el–münşe'ât ve el–resâ'il el–dîvâniyye ve el–fermânât el–sultâniyye ve el–hücec el–şer'iyye ma'a nebze min el–fevâtih ve el–havâtim** / seçen ve hazırlayan Nasrullah Mübeşşir el–Tırâzî. – Kahire: [m.y.], 1979–1980.

35 s.; 40 cm.

R/ ***Tırazi FMT***– mülhak 193

360 **Muhtasar İngiltere târih–i inkılâbı**/ çeviren Sâbir.– Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M., 1316 [1898].

51 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Eserin girişinde "Erkân–ı askeriyyeden hamiyetli bir zâtın tercüme ettiği mühim bir eserden şu târihçe–i inkılâbı hemen aynen icmâl ve iktibâs eyledik" kaydı vardır.

R/ **BK**–MC. K/14*; ***MK–EHT*** 1948 A 1117; ***Özege E***–9829; ***Özege K***–14227; ***Tırazî FMT***–4213

Muhtasar usûl–ı hendese bkz. Mebâdi–i hendese

361 **Murâd** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: [m.y.], 1317 [1899–1900].

232 s.; 15 cm.

R/ **HTU**–6762; ***MK–EHT*** 1948 A 2849*; ***Özege E***–9942; ***Özege K***–14401; ***TÜBATOK***–13530

362 **Mûsikî ile tedâvi** / M. Daubresse; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

63 s.; 16 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 18)

R/ BDK-K. 26311*; *MK-EHT* 1958 A 223+; *Özege E*-10001; *Özege K*-14506; *TÜBATOK*-8881

Mübeyyin el-Kur'ân tercüme feth el-Rahmân bkz. el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî

363 **Müeyyed ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye = Beyân fî hıtat el-müeyyed ticâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye** / Ali Yusuf.– Kahire: [m.y.], [1327] 1909.

36, 44 s. 23 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir.
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 777; *GAL* SIII, 84–85; *King*, 129–130; *Kahhala Mu'cem* VII, 10–11; *Serkis MMA* 1371–1372; *Hamza*, 101–103.
* Arapçası için bkz. III/13 no'lu künye

R/ *Karatay Üniversite* II, 881; *Özege K*-1917; *TÜBATOK*-4093

364 **Mühim bir gece** / Leopold Kampof; çeviren Kadriye Hüseyin [1888–1955].– Kahire: Osmanlı M., [1327] 1909.

142 s.; 19 cm.

R/ BK-K/1121+*; E. İhsanoğlu Kol.-842 / KA.M*; *MK-EHT* 1947 A 751+*; *Özege E*-10112; *Özege K*-14687; *Tırazî FMT*-2616

365 **Mühimmâtın kat'-ı miâdına dâir Haleb'de vâki olan sûret-i müdâvelenin jurnalidir.**– Kahire: Bulak M., 1269 [1852–53].

41 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* *Bulak tüfenkhânesinde zuhûr eden ihtilâsa dâir jurnal ve onun hakkında yapılan tahkîkâtın zabtı* ile birlikte basılmıştır.

R/ *Tırazî FMT*-1318 (Fünûn Muhtelife Türkî-116)*

Mühimmâtın mevâidi husûsuna dâir olan lâyiha bkz. Lâyihat mevâid el-mühimmât fî kavâid mühimmât el-cihâdiyye

366 **Mülâhazât-ı siyâsiyye** / el-Seyyid Muhammed Bayram-ı Hâmis [1256–1307/1840–1889].– Kahire: Kânûn-ı Esâsî M., 1315 [1897].

45 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İA* VIII, 493–494; *Kahhala Mu'cem* XII, 35–36; *Serkis MMA* 613–614.

R/ BK-K/2013*; *Özege K*-14761

Mültekâ tercümesi bkz. Şerh el-Mevkûfâtî

Mültekâ el-ebhur tercümesi bkz. Şerh el-Mevkûfâtî

367 **Münşeât-ı Akif** / Bozoklu Mehmed Akif Efendi [1202-1261/1787-1845].- Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

164 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Eş'âr el-hac Akif Efendi* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-14828: İstanbul: 1259 [1843]; İstanbul: 1262 [1846].

R/ ***HSU***-no. 282 (T-CW.8); **İÜK-82393***; ***MK-EHT*** 1947 A 756; ***Özege K***-14828; ***Tırazî EMT***-3637

Münşeât-ı Azîz bkz. Fülk-i Azîz

368 **Münşeât-ı Rıfat Efendi** / Rıfat Efendi [ö.1246/1830].- Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

183 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *Dîvân-ı Rıfat Efendi* ile birlikte basılmıştır.

R/ **BK-MC.0/199** iç; ***HSU***-no.283 (T-CW.8); **İÜK-77701**; ***MK-EHT*** 1947 A 1754+; ***Özege K***-14824; **Sermet Çifter** - T816/RİFm (29095); **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT***-3634

369 **Müntahabât-ı Evliyâ Çelebi** / Evliyâ Çelebi [ö. 1095/1684?].- Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

4, 140 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-14879: İstanbul: 1259 [1843]; İstanbul: 1262 [1846]; İstanbul: 1279 [1862]; [y.y.]: [y.y.: t.y.] baskıları vardır.
* Yazar için bkz. *Babinger* 241-245, no. 191; *İA* IV, 400-412; *Kamus* II, 1100; *OM* III, 15-16; *Banarlı* II, 688-92; *Gövsa* 126-127; *DİA* XI, 529-533.

R/ **BDK-K.28623***; **İÜK-79655***; ***Özege Ek***-25086; ***Özege K***-14879; **SK**- İzmirli İ. Hakkı 2376; ***Tırazî EMT*** -3822; ***TÜBATOK***- 10365

370 **Müntahabât-ı Mîr Nazîf** / Nazîf Ahmed Bey [ö. 1842].- Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

135, 336 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *TDEA* VI, 542.

R/ **BDK-K. 105064***; ***HSU***-no.287 (T-CL.8); **IRCICA-894.3512 / NA.M** *; **İÜK-73895+**; ***MK-EHT*** 1970 A 301; ***Özege K***-14890; ***Tırazî EMT***-2950, 2929

371 **Mürşid.**–Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M., 1316 [1898].

48 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Kitap, İmâm Gazâlî'nin *İhyâ el-ulûm*'undan iktibas edilmiştir.

R/ BK–Osman Ergin/Karışık 1108; ***Özege Ek***–25102; ***Özege K***–14915; ***Tırazî FMT***–725 (Fünûn Muhtelife Türkî–282)*

372 **Müslümânlar uyanın; îkâz–ı müslim** / [Muhammed Ghurî]; çeviren ve ekler yapan Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd [1325] 1907.

157 s.; 19 cm.– (Kütübhâne–i İctihâd aded; 10)

R/ HTU–5665*; İSAM–956/MÜS.U; ***Özege E***–10302; ***Özege K***–14975; ***Tırazî FMT***–739

Müzekkirât el–hükkâm fi tabakât el–ümem bkz. Tezkiret el–hikem fi tabakât el–ümem

373 **Nâmık Kemâl** / Rızâ Nur [1879–1942].– İskenderiye: M. Hamouda, [1355] 1936.

3, 720, 25 s.; 24 cm.– (Türk Bilik Revüsü, sayı; 6)

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Fransızca'dır.

R/ BK–0/1091*; ***Özege K***–15121; ***Tırazî FMT***–2644

374 **Nasıl zengin olunuyor?** / Şerâfeddin Mağmûmî.– Kahire: M. Umûmiyye, 1328/1910.

63 s.; 20 cm.

R/ BDK–K.26395*; ***MK–EHT*** 1948 A 1970; ***Özege K***–15175; **Sermet Çifter** – 926 / NAS (7385); TBMM–M.M/277; ***Tırazî FMT***–4095

375 **Nazm [u] nesr–i hazret–i Vîrânî Baba**/ Vîrânî Baba [16.yy.].– Kahire: M. Hacer el–Fâhire, 1290 [1874].

95 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Atalay*/39.

R/ ***MK–EHT*** 1968 A 324*; ***Özege K***–15252; ***Tırazî FMT***–111

375/a **el–Nebze fî kavâ'id el–lügat el–Türkiyye** / Nasrullah Mübeşşir el–Tırâzi.– Kahire [m.y.], 1975.

15 s; 33 cm.

NOTLAR:

* Metin ronyo (teksir) ile basılmıştır.

R / ***Tırazî FMT***– mülhak 99

376 **Nefer ve bölük.**– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].NOTLAR:

* Talimnâmedir.

R/ *Bianchi*–50152; *HSU*–no. 292 (T–CW.3); *Rıdvan TMB*–467159; *Şeyyal TTH*–mülhak 173

377 **Nefer ve bölük tâlimnâmesi.**– Kahire: Bulak M., 1249 [1833–34].

NOTLAR:

* *HSU*–no. 477'de nüshasının İskenderiye Belediye Kütüphanesi'nde olduğu belirtilen bu kitabın, kütüphaneye yapılan müracaatta gösterilen numarada mevcut bir nüshasına ulaşılamamıştır.

R/ *Alex MB*–XIV h/78; *Bulak II*–2; *HSU*–no. 477 (T–TW.3)

378 **Nefer ve bölük tâlimnâmesine müte'allik hatâ ve savâb risâlesi.**– Kahire: Bulak M., [1262/1846 önce].

R/ *Bulak II*–2 ; *Bulak III*–3; *HSU*–no. 294 (U–CW.3)

379 **Nefh-i rûh** / Azîz Nûri Yeşilzâde.– [Mısır: m.y., 1336/1918].

40 s.; 20 cm.

R/ *Tırazî FMT*–3553 (el–Zekiyye Türkî–572)*

380 **Nehc el–sülûk fi siyâset el–mülûk** / Ebû el–Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah; çeviren [Mehmed Emin] Nahîfî [Keşânî] [ö.1203/1788].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

153 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–15332: İstanbul: 1286 [1869]

* Çeviren için bkz. *GAL* SI, 461, SI/832; *Babinger*, 358, no.15

R/ *HSU*–no.295 (T–CL.2); **İSAM**–320.1/SÜH.N; **İÜK**–83946+; *Özege K*–15332; **Ş.Rado Kol.***; *Tırazî FMT*–164; *TÜBATOK*–341

381 **Nehc el–sülûk fi siyâset el–mülûk** / Ebû el–Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah; çeviren [Mehmed Emin] Nahîfî [Keşânî] [ö.1203/1788].– Kahire: Bulak M., 1272 [1856].

4, 153 s.; 25 cm.

R/ **BDK**–K. 19915*; *HSU*–no.295 (T–CL.1); **IRCICA**–172 / SHA.N *; **İÜK**–77570+; **İÜK**–İnal/249; *Özege K*–15332; *Tırazî FMT* –164; *TÜBATOK*–342

382 **Nehcet el–menâzil** / Mehmed Edîb b. Mehmed Derviş [ö.1216/1801–02].– Kahire: Bulak M., 1250 [1834].

256 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* *Tertîb–i eczâ* ile birlikte basılmıştır.

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–15333: İstanbul: 1232 [1817].

* Yazar için bkz. *TUBA* III, 444, *Köprülü* III, 59 no. 117; *Kahhala Mu'cem* IX, 36; *OM* III, 181; *Serkis MMA* 1636; *Müstakimzade* IV, 322–323 Nr.336; *Zeyl Keşf* II, 696.

R/ *HSU*-no. 296 (T-CW.2); **HTU**-5466*; *Özege E*-10548; *Özege Ek*- 23749; *Özege K*-15333; *Rıdvan TMB*-460101; **SK**-Reşid Ef. 1159-1*; *Tırazî FMT*-3813

383 **Nehcet el-menâzil** / Mehmed Edib b. Mehmed Derviş [ö.1216/1801-02].- Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

256 s.; 19 cm.

R/ *HSU*-no. 296 (T-CW.2); *Özege K*-15333

384 **Nehcet el-menâzil** / Mehmed Edib b. Mehmed Derviş [ö.1216/1801-02].- Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

256 s.; 19 cm.

R/ *Bulak II*-8; *HSU*-no. 296 (T-CW.2); *Özege K*-15333

385 **Neler olacak**.- Kahire: [m.y.], 1314 [1896].

24 s.; 19 cm.

R/ **BK**-K/1672*; *Özege K*-15337

386 **Nelerim** / Kadriye Hüseyin [1888-1955].- Kahire: Osmanlı M., 1329R [1913].

107 s.; 18 cm.

R/ *MK-EHT* 1964 A 162*; *Özege K*-15338; **Sermet Çifter** - 040/KADn/1911 (29745); *Tırazî FMT*-3554

387 **Nevâdir el-âsâr fî mütâla'ât el-eş'âr** / derleyen Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi [ö.1247/1831]; yayınlayan Recâîzâde Mustafa Sâmil [ö. 1256/1840].- Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

179 s.; 28 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-15381, *Karatay Üniversite* I, 132: [İstanbul: t.y.], [İstanbul: 1287/1870-71].
* Kitabın yeni bir baskısı için bkz. Recâîzâde Ahmed Cevdet, *Nevâdiru'l-âsâr fî mütâla'ati'l-eş'âr*, toplayan: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, Mehmet Sarı, Ankara: [y.y.], 1998.
* Derleyen için bkz. *Koçu* VII, 3520; *Kamus* III, 1847-1848; *OM* II, 129.

R/ *HSU*-no.299 (T-CL.8); **İSAM**-T811.219/AHM.N; **İÜK**-77021*; *MK-EHT* 1948 A 2531+; *Özege K*-15381; *Rıdvan TMB*-476224; *Tırazî FMT*-2958

388 **Nuhbe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].- Kahire: Bulak M., 1246 [1830].

123 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-15544: İstanbul: 1220 [1805]-1310 [1892] arasında 8 baskı yapılmıştır.
* *Tırazî FMT*-1515'de verilen 1249 h. baskısının mevcut olmadığı ve 1246 h. baskısı olduğu tesbit edilmiştir.

R/ *Dorn*–45145; *HSU*–no. 306 (T–CW.4); İÜK–84050*; MK– Adnan Ötüken Kol.–Basma/3613; *Özege Ek*–25337; *Özege K*–15544; *Rıdvan TMB*–45567; *Tırazî FMT*–1515; TTK–A/III 3673

389 **Nuhbe–i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].

R/ *Bulak I*–8; *Bulak II*– 7; *HSU*–no. 306 (T–CW. 4); *Zenker BO*–F/738

390 **K.Nuhbet el–encâb fi el–lugat el–Türkiyye** / Mehmed Efendi Tâlib.– Kahire: Bulak M., 1300 [1882].

116 s.; 24 cm.

R/ *Özege K*–15548

391 **K.Nuhbet el–encâb fi el–lugat el–Türkiyye** / Mehmed Efendi Tâlib.– Kahire: Bulak M., 1304 [1887].

116 s.; 23 cm.

R/ E.İhsanoğlu Kol.– 419.144/ME.N*; FMK–Ali Emîrî–Kavaid/113; *Özege K*–10962; *Tırazî FMT*–1689, 1669

392 **el–Nuhbet el–zekiyye fi el–lugat el–Türkiyye** / Murad Efendi Muhtâr Moralı.– Kahire: [m.y.], 1290 [1873].

84 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Hediyyet* II, 424; *PTF* I, 230; *Zeyl Keşf* II, 631

R/ SK–Tırnovalı 1829*

393 **el–Nuhbet el–zekiyye fi el–lugat el–Türkiyye** / Murad Efendi Muhtâr Moralı.– 3.bs.– Kahire: M. el–Medâris el–Mülkiyye, 1294 [1877].

96 s.; 24 cm.

R/ E. İhsanoğlu Kol.–419.144/MU.N*; *Özege K*–15559; *Tırazî FMT*–1723

394 **el–Nuhbet el–zekiyye fi el–lugat el–Türkiyye** / Murad Efendi Muhtâr Moralı.– [Kahire: m.y.], 1300 [1882–83].

77 s.

R/ *PTF* I, 230

395 **el–Nuhbet el–zekiyye fi el–lugat el–Türkiyye** / Murad Efendi Muhtâr Moralı.– 2.bs.– Kahire: Bulak M., 1309 [1891–92].

56 s.; 24 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1723 (Ziyadat el–Mektebet–37)*

396 **Numûne–i inşâ** / [Mütercim] Ahmed Âsım [1168–1234/1755–1819].– Kahire: Umûm–ı Maârif–i Mısriyye M., 1299 [1882].

2, 64 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–15599: İstanbul: 1288 [1871]–1307 [1890] arasında 4 baskı yapılmıştır
* Ahmed Âsım için bkz. *Cemaleddin*, 65–66; *İA* I, 665–673; *Kamus* IV, 3046; *OM* I, 375–77; *Banarlı* II, 823–824; *İbnülemin SA* I, 66–72; *Gövsa* 47–48

R/ *Tırazî EMT*–3644 (4833 س)*

397 **Nusret el-cünûd uhdet el-şühûd** / Seyyid Mehmed Hakkı b. Ali b. İbrahim el-Nazillî [ö.1301/1884].– Kahire: M.Vâdî el-Nîl, 1293 [1876].

11, 1, 240 s.; 23 cm.

R/ **BDK**–K.20629; **İÜK**–88224*; ***Özege E***–10724; ***Özege K***–15575

398 **Oğuznâme: Türk dâstânı = Oughouz-namé: Epopée Turque** / Rızâ Nur [1879–1943].– İskenderiye: Société de Publications Egyptiennes, [1346–47] 1928.

64 s., 3 s. levha; 28 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Fransızca'dır.

R/ **IRCICA**– 398.2209561 / OĞ.O *; **İÜK**–İnal/810+*; ***Özege Ek***–25361; ***Özege K***–15643

399 **Oh! Gurbet yoldaşlarım Osmanlı kardeşlerime bir armağan**/ Tunalı Hilmi [1863–1928].– 2. bs.– Mısır: Osmanlı M., 1327 [1911].

31 s.: resim; 18 cm.

R/ **BK**–K/1995*; ***MK–EHT*** 1948 A 1119+; ***Özege K***–15644

400 **el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît**/ Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî [729–817/1329–1415]; çeviren [Mütercim] Ahmed Âsım [1168–1234/1755–1819].– Kahire: Bulak M., 1250 [1834].

3 c. (35, 943; 939; 2, 973 s.); 34 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–15658: İstanbul: 1230–33 [1815–17]; İstanbul: 1268–1272 [1852–59]; İstanbul: 1304–1305 [1887–88]
* *HSU* hiç bir kaynak göstermeden 1272 tarihli bir Bulak baskısı göstermiştir

R/ **BDK**–O.106814*; **BK**–B/113–1, 2, 3*; ***HSU***–no. 540 (T–TW.4); **IRCICA**–492.739435 / Fİ.O*; **İÜK**–79795–97+; ***MK–EHT***–1956 B 11+; ***Özege K***–15658; ***Rıdvan TMB***– 45891; **SK**–İbrahim Efendi 825–827+; ***Tırazî EMT***– 1441; ***TÜBATOK***– 10952

401 **Onuncu hutbe** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M., 1316 [1898].

101 s.; 14 cm.

NOTLAR:

* Arapça tercümesi için bkz. III/55–56 no'lu künye

R/ **BDK**–K.26455; **HTU**–6757; ***MK–EHT*** 1968 A 496; ***Özege Ek***–25376; ***Özege K***–15724; **SK**–İzmirli İ.Hakkı 3249*; ***TÜBATOK***–13533

402 **Onuncu hutbe** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– 2.bs.– Kahire: [m.y.], 1327 [1909].

88 s.; 19 cm.

R/ *MK–EHT* 1958 A 331+*; *Özege Ek*–25377; *Özege K*–15724; *TÜBATOK*–13534

403 **[Ordu tâlimiyle alâkalı çeşitli levhalar].**– Kahire: Bulak M., [t.y.].

130 levha; 30 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1319 (Fünûn Muhtelife Türkî–85)*

404 **Ordu–yı mansûre–i Mısriyye'nin hüsn–i nizâm ve tertîbine dâir olan tasmîmât beyânındadır.**– Kahire: M. Dîvân el–Cihâdiyye, 1251 [1835–36].

28 s.; 20 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1303 (5111 س)*

405 **Ordu–yı Mısriyye alaylarında esliha–i nâriyye ile esliha–i cârihanın müddet–i hizmetleri ve tâmir ve merâmmetleri ve hıfz ve siyânetleri husûslarını hâvî kânunnâmedir.**– Kahire: Bulak M., [t.y.].

7, 137 s., 5 s. levha; 26 cm.

NOTLAR:

* *Özege*'de yayın yeri ve matbaası belirtilmemiştir.

R/ *Özege K*–15779; SK–Hüsrev Paşa 814 m; *Tırazî FMT*–1304, 1336 (6047 س)*

Orta tâlimi beyânındadır bkz. Tâlimnâme–i piyâdegân; kânun–ı râbî orta tâlimi beyanındadır

406 **Osmanlı Delîl İdâresi** / Hâfız Mehmed Cemâl Yetim.– İskenderiye: M. İskenderiye, [1329] 1911.

22 s.; 18 cm.

R/ BK–K/1468*; *Özege K*–15866

407 **Osmanlı Hürriyet Kulübü.**– [Kahire: m.y., 1908].

13 s.; 18, 5 m.

R/ Sinop Rıza Nur İl Halk Kütüphanesi – 2111

407/a **Osmanlı İttihad ve İnkılâb Cemiyeti'nin nizamnâme–i dâhilisi.** – [Kahire: m.y., 1904].

8 s.; 19 cm.

R/ *Özege K*–15924

408 **Osmanlı Kulübü Nizamnâmesi = Kânun el–Nâdî el–Osmânî.**– Kahire: M. el–Menâr, 1328/1910.

10, 5 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe, Arapça ve Ermenice'dir.
* Arapçası için bkz. III/71 no'lu künye

R/ **E. İhsanoğlu Kol.** 367.96216 / ER.K; *Tırazî FMT*–892 (4959 س)*

409 **Osmanlı ordusunun esbâb-ı mağlûbiyeti ve ArnavudlaR**/ Ahmed Hamdi.– Kahire: [m.y.], 1329R [1913].

47 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Arapça tercümesi için bkz. III/27 no'lu künye

R/ **BK-K/3431***; ***Özege K*-15963**

410 **Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, nizamnâme-i esâsî.**– Kahire: [m.y.], 1323 [1906].

11 s.

R/ **BK-K/3409***; ***Özege K*-16004**

411 **Osmanlı'da ahâli hâkimliği; intihâblar, bir şart, bir dilek** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– 2.bs.– Kahire: Osmanlı M., 1324/1326H. [1908].

18 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-21706: Cenevre 1320 [1902] basımının eser adı: *Türkiye'de ahâli hâkimliği düzeni, bir şart, bir dilek*

R/ ***Özege K*-16021; TTK-A/3932***

412 **Ospitalyalar kânunnâmesinden müstahrec.**– Kahire: Bulak M., 1248 [1832–33].

52 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* *Bulak II*'de *Kânun el-ospitalya* ve *Kânun nâzir el-ospitalya*'nın yukarıda adı geçen kitap olup olmadığı belirlenemedi.

R/ ***Bulak II*-3; *Dağıstanî* -285; *HSU*-no. 404 (T-CW.6); *Tırazî* EMT-1190** (Fünûn Muhtelife Türkî-147)+*

413 **Paris'de tahsîl** / Necmeddin Arif.– Kahire: M. Tevfik, 1322 [1904].

141 s.; 19 cm.

R/ **BK-MC.K/485***; HTU-13323*; *MK-EHT* 1948 A 3698+; *Özege E*-11126; *Özege K*-16171**

414 **Paris'den yazdıklarım** / Şerâfeddin Mağmûmî.– Kahire: M. Kibâre, 1329/1911.

304 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Girişte "Mîr-i mûmâileyhin devr-i istibdadda menfâ-yı ihtiyâr ittihâz ettiği Paris şehrinden *Tarik* ve *İkdâm* gazetelerine 1896 senesinden 1901 târihine kadar anonim olarak yazmış olduğu makalâtın ele geçen bir kısmını hâvîdir ve tertîbinde sıra usûlüne riâyet edilmemiştir" kaydı vardır.

R/ **BDK-K.26663/1; BK-K/2298***; *MK-EHT* 1947 A(T) 493+; *Özege E*-11129; *Özege K*-16175; TBMM-M.M/476; *Tırazî* EMT-3789**

415 **Pend-i Attâr şerh-i kenz-i nesâyih/** Feridüddin Attâr; şerh eden Sâlih Nâilî Efendi [1239–1293/1823–1876] – Kahire: Bulak M., 1294 [1877].

280 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'sinin şerhidir.
* Sâlih Nâilî Efendi için bkz. *Fatin* 386; *OM* II, 464–65; *Banarlı* II, 974–75; *İbnülemin SA* II, 1078–82; *İbnülemin SH*, 225–228; *Gövsa* 273

R/ **BK** – Osman Ergin/Karışık 1066; **FMK**–Ali Emîrî–Mzm/848*; **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/3840; ***Özege E***–11161; ***Özege K***–16212; ***Tırazî FMT*** –700; ***TÜBATOK***– 5135

416 **Piyâde avcıyân ortalarının tâlimnâmesi.**– Kahire: Bulak M., 1269 [1852–53].

2 c. (16, 255; 239 s., levha); 26 cm.

NOTLAR:

2. cildin baskı tarihi yoktur.

R/ ***Tırazî FMT***–1272 (Abidin Şarkî–193; 6050 س)+*

417 **Piyâde tâlimâtına müte'allik ta'rîfât ile manevralar beyânındadır.**– [Kahire: Bulak M., t.y.].

353, 87, 32, 34 s.; 4 s. levha; 16.5 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1275 (Fünûn Mütenevvia Türkî–44)+*

Piyâde tâlimnâmesiyle manevralarına mahsûs olan kavâîd bkz. Piyâde tâlimâtına müte'allik ta'rîfât ile manevralar beyânındadır

Prusya Kralı İkinci Fredrik'in generallerine askerî tâlimât bkz. Vesâyânâme-i seferiyye

418 **Pyrotechnie militaire, yani harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır.**– Kahire: M. Dîvân Umûm el-Cihâdiyye, 1250 [1835].

146 s., 7 cedvel; 20 cm.

R/ ***Bulak I***–3; ***Bulak II***–3; ***Bulak III***–4; ***HSU***–no. 317 (T–TW.6); ***İhsanoğlu Kimya***–54/3; ***Rıdvan TMB***–45889; **SK**–Hüsrev Paşa 806 m 10*; **SOAS.Sc**–UT/45557*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 160; ***Tırazî FMT***–1329, 1335, 2039

419 **Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâR/** Karaçelebizâde Abdülazîz [1000–1068/1591–1658].– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

6, 637 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Babinger*, 224–227, no. 175; *İS*, 461–62; *İA* I, 64–65; *OM* III, 120–21; *SO* 339; *Gövsa* 6.

R/ **BDK**–0.21270*; ***Bulak I***–7; ***Bulak II***–7; ***Bulak III***–11; ***HSU***–no. 386 (T–CL.9); **IRCICA**–956.1015 / AB.R*; **İÜK**–72112+; ***MK–EHT*** 1947 B 19; ***Özege E***–11388; ***Özege K***–16520; ***Rıdvan TMB***–45672; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî FMT***–4266; ***TÜBATOK***– 442

420 **Rehber-i bahriyyûn.**– Kahire: Bulak M., 1285 [1868].

146 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16572: İstanbul: 1282 [1865].

R/ ***Dağıstanî*** –287; ***Özege E***–11421; ***Özege K***–16572; ***Tırazî FMT***–3760 (Fünûn Harbiyye Türkî–15)+*

421 **Rehnümâ-yı inkılâb** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].– Kahire: [m.y.], 1318 [1900].

78, 1 s.; 19 cm.

R/ **BDK**–K.22123*; ***MK–EHT*** 1948 3694; ***Özege K***–16688; **SK**–İzmirli İ. Hakkı 1808 ; **Ş.Rado Kol.*** ; ***Tırazî FMT***–929

422 **Rehnümâ-yı inkılâb** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].–2.bs.– Kahire: Hindiyye M., 1327R [1911].

91 s.; 20 cm.

R/ **BK**–TB.916*; ***MK–EHT*** 1948 A 1209+; ***Özege E***–11486; ***Özege K***–16688; ***Tırazî FMT***–929

423 **Reşahât-ı ayn el-hayât** / Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî [ö.910/1504–5]; çeviren Mehmed Şerif el-Abbasî [ö.1002/1593–94].– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

420 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16825: İstanbul: 1279 [1862]; İstanbul: 1291 [1874].

* Çeviren için bkz. *Keşf el-Zünûn* I, 903–904; *Köprülü* III, 73 no.150; *OM* II, 22; *Levend*, 428–29.

R/ ***HSU***–no.381 (T–CL.2); **İSAM**–922.977/SAF.R; **İÜK**–76329*; ***Özege K***–16825

424 **Reşahât-ı ayn el-hayât** / Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî [ö.910/1504–5]; çeviren Mehmed Şerif el-Abbasî [ö.1002/1593–94].– Kahire: Bulak M., 1269 [1852–53].

6, 420 s.; 27 cm.

R/ ***MK–EHT*** 1969 B 26; ***Tırazî FMT***–4034 (Târih Türkî Talat–381)+*

425 **Rezâlet; Portekiz'de** / Tunalı Hilmi [1863–1928].– Kahire: [m.y.], 1318/1900.

48 s.; 14 cm.

R/ **BK**–K/2522*; ***MK–EHT*** 1965 A 634+; ***Özege K***–16841; ***TÜBATOK***– 13537

Rifa'a Bey seyâhatnâmesi tercümesi bkz. Seyâhatnâme–i Rifâ'a

426 **Risâle–i ahlâk (fî nasîhat el–sıbyân)** / Mehmed Sâdık Rıfat Paşa [1222–1273/1807–1856].– Kahire: M. el–Medâris el–Mülkiyye, 1291 [1874].

30 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16868: İstanbul: 1263 [1847] – 1325 [1909] arasında 24 baskısı ve İstanbul: [t.y.] olan 5 baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *Pakalın* III, 76–95; *OM* II, 203; *SO* II, 406–407; *Gövsa* 326.

R/ *Özege K*–16868; *Tırazî FMT*–169 (Tasavvuf Türkî–60)+*

Risâle-i ed'iyye bkz. Daavât-ı hayriyye

Risâle-i hafife bkz. Asâkir-i piyâdegân-ı hafifenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir

Risâle-i Hâlidiyye bkz. Tercüme-i Risâle-i Hâlidiyye

Risâle-i Hamza Efendi el-Darendeli fî el-muâmelât bkz. Muâmelât risâlesi

427 **Risâle-i hüccet el-semâ** / Şeyh İsmâil Ankaravî [ö.1041/1631].– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

27 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *K.Minhâc el-fukarâ* ile birlikte basılmıştır.
* Eser üzerinde yazar adı "Şeyh İsmail el-Mevlevî el-Ankaravî" şeklindedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16916: İstanbul: 1286 [1868].

R/ **BDK**–K. 19908/2*; ***HSU***–no. 125 (T–CL.2); **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/3268; **İÜK**–85205*; ***Özege K***–16916; **SK**–Tahir Ağa 451/2; ***Tırazî FMT*** –590; ***TÜBATOK***–15561

428 **Risâle-i hüsniyye**.– Kahire: [m.y.], 1298 [1880–81].

161 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* *Özege Ek* ve *MK–EHT*'de Ebulfeth Mekkî Efendi rivâyet eden olarak verilmiştir.
* *MK–EHT*'de gösterilen nüshada "Hulefâ-yı Abbasiye'den Harunurreşid meclisinde Hüsniye nam cariye ile Bağdad ve Basra ulemâ-yı benâmı meyanında umûr-ı mezhebiyye ve sâireye dair cereyan etmiş olan mebahisi hâvî risâle-i şerifenin tercümesidir" şeklinde bir not vardır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16919: [y.y.: t.y.].

R/ ***Özege Ek***–25755*; ***Özege K***–16919

Risâle-i i'tikadiyye bkz. Muâmelât risâlesi

429 **Risâle-i Selîm Beg.**– Kahire: Bulak M., [1262/1846 önce].

NOTLAR:

* *Bulak II*'de, "Adâb-ı askeriyyeye müte'alliktir" kaydı vardır.

R/ ***Bulak II***–3; ***HSU***–no. 406 (T–CW.3)

430 **Risâle-i sûfiyye**.– Kahire: Bulak M., 1265 [1848–49].

s. 26–29; 23 cm.

NOTLAR:

* *Miftâh el-cenne*'nin kenarındadır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–16979: İstanbul: 1261 [1845]–1330 [1914] arasında 15 baskı ve İstanbul: [t.y.], [y.y., t.y.] olan baskısı yapılmıştır.

R/ ***Tırazî FMT***–499, 451 (Fıkh Hanefî Türkî 118)*

431 **Risâle fî kavânîn el-milâha** / De Truguet.– Kahire: Bulak M., 1242 [1826].

60 s., 17 cm

NOTLAR:

* *Bulak II*'deki *Kânun el-milâha*'nın yukarıda adı geçen kitap olup olmadığı belirlenemedi.
* Diğer baskılar için bkz. *Bianchi*–3530 : İstanbul: 1787; İstanbul: 1828.

R/ ***Bianchi***–3530; ***Dağıstanî*** –285; ***Dorn***–3060; ***HSU***–no. 398 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB***–45130; ***Tırazî FMT***–1147

432 **Risâle fî kavânîn el-milâha** / De Truguet.– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

60 s. ; 17 cm.

R/ ***Bianchi***–61243; ***Bulak II***–7; ***Dorn***–3161; ***HSU***–no. 398 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB***–479252

433 **Risâle fî kavânîn el-milâha** / De Truguet.– Kahire: Bulak M., 1281 [1864].

60 s.; 17 cm.

R/ **Bursa Yazma ve Basma Eski Eserler Küt.** – 3158*; ***TÜBATOK***–8542

Risâle fî beyân-ı hidemât el-baytariyye bkz. Baytara hidemâtına dâir tertîbât

Risâle fî el-hendese bkz. K.Usûl el-hendese

Risâle fî ilm cerr el-eskâl bkz. K.Cerr el-eskâl

Risâle fî nidâat el-asâkir el-süvâriye el-cedîde bkz. Cedîd süvârî tâlimnâmesinin nidâlarını hâvî risâledir

434 **Risâle fî tâlim el-lugat el-Türkiyye el-hadîse** / Mehmed Şâkir.– Mısır: M. Sukkar, 1349/1930.

42 s.; 19,5 cm.

NOTLAR:

* Kitap, Latin harfleri ile "Yeni Türkçe" öğretmek için yazılmıştır.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**–411.44/ME.R*

Risâle fî tâlim el-piyâde el-hafîfe bkz.Asâkir-i piyâdegân-ı hafîfenin seferde olan farîza-i zimmet ve hizmetlerini mübeyyin risâledir

Risâlet müstahrece min kütûb kavânîn el-ospitalyat bkz. Ospitalyalar kânunnâmesinden müstahrec

Risalet el-tekellüm bkz. Fârisî tekellüm risâlesi

Riyâz el-kütebâ ve hiyâz el-üdebâ bkz. İnşâ-i Hayret Efendi

435 **Riyâz el-muhtâr mir'ât el-mikât ve el-edvâr ma-mecmû'ât el-eşkâl** / Gâzi Ahmed Muhtar Paşa [1839–1918].– Kahire: Bulak M.: Ressam Hüseyin Sabri Efendi M. , 1303 [1886].

1.c. (6, 387 s.); 2.c. (36 levha: 105 şekil); 26 cm.

NOTLAR:

* Eser İstanbul'da telif edilip Mısır'da basılmıştır.
* *Riyâz el-Muhtâr*'ın şekilleri *Mecmûât el-eşkâl* adı ile ayrı bir cilt olarak Ressam Hüseyin Sabri Matbaası'nda basılmıştır.
* Kitap Yeğen Şefik Paşa tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.
* Arapçası için bkz. III/158 no'lu künye

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**– 520/GA.R; **İSAM**–529/GAZ.R; **İÜK**–83544*+; ***MK-EHT***–1964 B 4+; ***Özege K***–17015; **TBMM**–M.R/3; ***Tırazî FMT***–1849, 1851

436 **Riyâz el-muhtâr mir'ât el-mikât ve el-edvâr zeyli** / Gâzi Ahmed Muhtar Paşa [1839–1918].– Kahire: Bulak M., 1304 [1886].

58 s.: 1 şekil; 26 cm.

R/ **BK**–YRY/20*; ***Özege K***–17016; **TBMM**–M. R/1; ***Tırazî FMT***– 1850; ***TÜBATOK***– 1888

437 **Rodos'da Abidin Paşa.**– Kahire: [m.y., t.y.].

21 s.; 20 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–2632 (Fünûn Muhtelife Türki 283)*

438 **Rûh el-akvâm** / Gustave Le Bon [1841–1931]; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Kahire: M. İctihâd, [1325] 1907.

296, 4 s.; 18 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd no: 8)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–17082: 2.bs.: İstanbul: 1913.

R/ **BDK**–K.26557*; **İÜK**–75390; ***Özege K***–17082

439 **Rumûz el-tevhîd** / Yusuf Şükrü b. Osman Harbutî [ö.1292/1875].– Kahire: Bulak M., 1287 [1870].

82 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde yazar adı "Yusuf İbni Osman el-Harbutî" şeklindedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Karatay Üniversite* II, 782: İstanbul: 1286 [1869].
* Yazar için bkz. *Hediyyet* II, 570; *Kahhala Mu'cem* XIII, 305; *OM* II, 57; *SO* IV, 675.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 2956; **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/984*; ***Özege K***–17194; ***Tırazî FMT***–382

Rusya târihi bkz. Katerina târihi

440 **Rusya'da müslümanlar yâhûd Tatar akvâmının târihçesi** / [Abdürreşid İbrahim] [1857–1944]; yayınlayan Sâlih Cemal. – Kahire: M. Osmâniyye, 1318 [1900].

88 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Abdürreşid İbrahim için bkz. *OCLT* no: 392, 551–556; *DİA*, I, 295–297.
* Kitabın ilk baskısı *Çoban yıldızı* adı ile 1890'da İstanbul'da yapılmıştır. Diğer baskı için bkz. *OCLT* s.553.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 3270; **HTU**–9462*; ***MK–EHT*** 1966 A 1185; ***Özege Ek***–25868; ***Özege K***–17176

Rûznâme–i vak'a–yı devr–i Süleymân bkz. Süleymânnâme

441 **Rüyâ ve Magosa mektubu** / Nâmık Kemâl [1840–1888].– Mısır: M. İctihâd, [1326] 1908.

80 s.; 19 cm.– (Kütübhâne–i İctihâd aded; 13)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–4591: *Edîb–i âzam merhûm Nâmık Kemâl Bey'in rüyâsı* başlığı ile: [y.y.] : 1304 [1887]; İstanbul: 1326 [1910]; Selanik: 1326 [1910]; [y.y.: t.y.].

R/ **BDK**–K. 26441; **BK**–K/567*; ***MK–EHT*** 1955 A 1764+; ***Özege K***–4591; **TBMM**–L.D/121

442 **Sadâ–yı sadâkat** / Azîz Nuri Yeşilzâde.– [Kahire]: M. Azîziyye, [1334/1916].

7, 70, 2 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Kapakta yayın yeri olarak Midilli: M. Azîziyye verilmesine rağmen, yazarın 1910–1920 yılları arasında Mısır'da yaşamasından ve eser üzerinde 13 Nisan 1332 (26 Nisan 1916)'da Kahire'de ikamet ettiği kaydından, kitabın Kahire-'de basıldığı anlaşılmaktadır.

R/ ***Özege Ek***–25879; ***Özege K***–17247; ***Tırazi FMT***–3514 (Abidin Şarkî–266)*

443 **Safsafy sözlüğü: Türkçe–Arapça = Mu'djam Safsafi: Türkî–Arabî** / el–Safsafî Ahmed el–Mursy.– Kahire: Ayn Şams Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979.

12, 635 s., 24,5 cm.

NOTLAR:

* Türkçe Arapça sözlüktür.

R/ **IRCICA**– 494.353927 / MU.S*; **E. İhsanoğlu Kol.** – 413.927/MU.S

444 **Savlât** / Münîf Tarsûsîzâde [1290–1349/1873–1930].– Mısır: [m.y.], 1318/1900.

80 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *İbnülemin SA* II, 1014–1015; Z. Fahri Fındıkoğlu, *XIX. asırda Türkiye dışında Türk gazeteciliği ve Tarsûsîzâde Münif Bey: hayatı ve neşrettiği gazeteler (1873–1930)*, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1962.

R/ HTU-17932*; *Tırazî FMT*-2879

Se zebân-ı tuhfe-i Hayret bkz. Tuhfe-i cevher – ayâr-ı üç zebân

Sefer kânunnâmesi bkz. Kânun-ı sefer-i cihâdiyye

445 **Seferde asâkir-i süvâriyân-ı hafîfenin hidemât-ı lâzimesini şâmil risâle-i nefisedir.**– Kahire: Bulak M., 1247 [1831].

5, 75 s.; 18 cm

R/ *Dağıstanî*-290; *HSU*-no. 369 (T-CW.3); SK-Hüsrev Paşa 806 m 14*+

446 **Sefine-i nefise-i mevleviyân** / [Mustafa] Sâkıb [Dede] [ö.1148/1735-36].– Kahire: M. Vehbiyye, 1283 [1867].

3 c. (1, 268; 1, 233; 1, 144 s.); 28 cm.

NOTLAR:

* *Tırazî FMT*-4055'de verilen 1293 h. baskısının mevcut olmadığı ve 1283h. baskısı olduğu tespit edildi.
* Yazar için bkz. *Fatin* 38-39; *Kamus* III, 1738-1739; *OM* I, 50; *Banarlı* II, 789.

R/ BDK-0.29173*; IRCICA- 297.482 / MU.S *; İÜK-72139*; *MK-EHT* 1961 B 3; *Özege K*-17683; *Tırazî FMT*-4055 (al-Gavrî Şarkî 298)*

447 **Seyâhat hâtıraları** / Şerâfeddin Mağmûmî.– Kahire: M. Fütûh; [M. İctihâd]; M. Mikdad, [1326-33] 1908-1914.

3 c. (312; 239; 303 s.); 19 cm.

NOTLAR:

* 1.c. Anadolu ve Suriye; 2.c. Brüksel ve Londra; 3.c. Fransa, İtalya, İsviçre

R/ BK-K/1569+*; *MK-EHT* 1967 A 1345+; *Özege K*-17899; TBMM-C.S/255; *Tırazî FMT*-3781

448 **Seyâhat-i Asmaî** / Asmaî.– Kahire: M. Câmi'a, 1308 [1891].

1 c. (224 s.); 19 cm.

R/ BK-K/1953*; *Özege K*-17901; *Tırazî FMT*-3780 (4849 س)*

449 **Seyâhatnâme-i Rifâ'a** / Rifâ'a [Râfi el-Tahtavî] [1216-1290/1801-1873]; çeviren Rüstem Besim.– Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

259 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitap Arapça'dan tercüme edilmiştir.
* Müellif için bkz. *OMLT* no: 225, 323-324; *OCLT* no: 135, 218-221; *Serkis MMA* 942-947.
* Çeviren için bkz. *Karatay Üniversite* II, 666; *Şeyyal TTH*, 167; *Tajir* 67.

R/ BDK-K.105433*; *HSU*-no. 414 (T-TW.9); IRCICA- 914.404 / RI.T*; İÜK-72175+; *Özege E*-12236; *Özege K*-17017; *Rıdvan TMB*-471192; Ş. Rado Kol.*; *Şeyyal TTH*-mülhak 58; *Tırazî FMT*- 3790

450 **Seyyâreler** /Âlî Bey [1844–1899].– Kahire: Kânûn-ı Esâsî M., 1315 [1897].

31 s.; 21 cm.

R/ **HTU**–6449*; **İSAM**–T818/ALİ.S; ***Özege E***–12272; ***Özege K***–17946; ***TÜBATOK***– 3069

451 **Sıkıllıya–Sicilya hâtırası=Sicilia** / Asmaî.– Kahire: M. Emin Hindiyye, [1340–41] 1922.

280, 1 s., 26 resim; 19 cm.

R/ **BK**–K/542*; ***MK–EHT*** 1958 A 171; ***Özege E***–12335; ***Tırazî EMT*** –3796; ***TÜBATOK***– 4961

452 **K.Sifr el–hayr** / Şeyh İmâm Sâlih b. Hüseyin el–Ca'ferî [ö.618/1212]; çeviren Şeyh Abdullah Sâlih Antakî.– Kahire: M. Tekaddüm, 1322 [1904].

180, 4 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Tencîl min harf el–İncil*'in tercümesidir.
* Çeviren için bkz. *OM* I, 247.

R/ **İÜK**–74785*; ***Özege E***–7695; ***Özege Ek***– 23730; ***Özege K***–10966; **TBMM**–L.D/121

453 **Silâh endâhtına dâir tâlimnâmedir.**– Kahire: Bulak M., 1276 [1859–60].

15, 28, 41 s., 7 s. levha; 20 cm.

R/ ***Tırazî EMT***–1316, 1281 (6075 س)+*

454 **Silsile–i safâ li–Muhammed Mustafa** / Yusuf Şükrü b. Osman Harbutî [ö.1292/1875].– Kahire: Bulak M., 1287 [1870].

93 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18073: İstanbul: 1286 [1869].

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 2227; **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/68*; ***Özege K***–18073; ***Tırazî EMT***–796

455 **el–Siyâset el–şer'iyye fî siyâdet el–râ'î ve sa'âdet el–ra'iyye** / Abdullah Cemâleddin b. Hasan Şemseddin Bereketzâde [1844–1901]; yayınlayan Asmaî.– Kahire: M. Maârif, 1319 [1901].

208 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Arapçası için bkz. III/169 no'lu künye

R/ **BDK**–K.106121*; **BK**–K/35; **E. İhsanoğlu Kol.**–297.197/BE.S*; ***Özege K***–18161; ***Tırazî EMT***–172; ***TÜBATOK***–5937

456 **Siyâsetnâme beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

10, 8 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapçası için bkz. III/37 no'lu künye

R/ SK-Hüsrev Paşa 833*

457 **Siyâsetnâme beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1257 [1841–42].

10 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Bulak I*'de *İdâre-i Mülûkiyye*, *Bulak II*'de *Siyâsetnâme* adıyla geçen kitapların yukarıdaki kitap olup olmadığı tespit edilememiştir. Ancak, bu başlıklardan yukarıdaki başlığa göndermeler yapılmıştır.

R/ *Bianchi*-57-58218; ***Bulak II***-11; *Dağıstanî*-249; *HSU*-no. 451 (T-CW.3); ***Rıdvan TMB***-477234; ***Tırazî FMT***-930 (Fünûn Muhtelife Türkî-130)+*

Siyâsetnâme (yani kânun li el-memleke el-Mısriyye) bkz. Siyâsetnâme beyânındadır

458 **[Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye]** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834].– Kahire: Bulak M., 1242 [1827].

107 s.; 21 cm.

R/ *Dorn*-3164; *HSU*-no. 450 (T-CW.3); İÜK-83164*, İnal/1293; *Özege K*-10120; *Rıdvan TMB*-45240; SK-Hüsrev Paşa 815 m 2; *Şeyyal TTH*-mülhak 143

459 **[Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye]** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834].– Kahire: Bulak M., 1282 [1865].

93 s.; 21 cm.

R/ *Özege K*-3036; ***Tırazî FMT***-1345 (Fünûn Muhtelife Türkî-87)+*

Siyer-i Veysî bkz. Dürret el-tâc

460 **Solgun bir gül = Verde zâbile: şi'r Türkî-Arabî** / Hüseyin Mucîb el-Mısrî (1916–2004).– Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, [1404–1405] 1984.

280 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Dr. Hüseyin Mucîb el-Mısrî'nin Türkçe ve Arapça şiirlerini ihtiva eder.

R/ E. İhsanoğlu Kol.– 811.42 / MI.S*; İSAM-892.7/MIS.S*

461 **Son Osmanlı Rus muhârebesi** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].– Kahire: Hindiyye M., 1327R [1911].

382 s.; 20 cm.

R/ BDK-K.22124; İbrahim Hakkı Konyalı-489; IRCICA- 956.101543 / AH.S*; İÜK-İnal 2024/4*; *MK-EHT* 1955 A 1465+; *Özege K*-18215; ***Tırazî FMT*** -4444; *TÜBATOK*-2340

462 **Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye ikinci arîzam** / [Ali] Fahri.– Kahire: [m.y.], 1315 [1897].

16 s.

R/ *MK-EHT* 1961 A 627*; *Özege K*-18302; *TÜBATOK*-3139

Süvâri kânunnâmesi bkz. Kânunnâme-i dâhiliyye-i asâkir-i süvâriyân

463 **Sübha-i sıbyân.**– Kahire: Bulak M., 1249 [1833].

1, 52 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Türkçe-Arapça manzum lügattır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18418: İstanbul: 1216 [1801]–1321 [1903] arasında 27 baskı ve İstanbul: [t.y.] olan 4 baskı yapılmıştır.
* Kitabın 1249 h. tarihli, serlevhası farklı iki nüshası bulunmaktadır. Serlevhaların birinde besmele bulunmayıp rokoko çiçek motifi bulunmaktadır. Diğerinde ise, süslü levha kaldırılmış, basit bir desenin içine kitap adı, altına da besmele konmuştur.
* Görülen nüshalardan, *Özege E*–12514 numarada kayıtlı iki nüshadan biri besmeleli, diğeri ise çiçek motiflidir.

R/ **BL**– 14489.d.7; ***Dorn***–45144; **E. İhsanoğlu Kol.**–419.31.SÜ*; ***HSU***–no. 452 (T–CW.4); ***MK–EHT*** 1948 A 1762+; ***Özege E***–12514*; ***Özege K***–18418; ***Rıdvan TMB***–45781; **SOAS.Sc**–UT/ 45155; ***Tırazî EMT***–1507

464 **Süleymannâme** / Karaçelebizâde Abdülazîz [1000–1068/1591–1658].– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

1, 230 s.; 26 cm.

R/ ***Bulak I***–8; ***Bulak II***–7; ***Bulak III***–11; **BDK**–O.23311*; ***Dorn***–2321; ***HSU***–no. 453 (T–CL.9); **IRCICA**–956.101524 / AB.S*; **İÜK**–86760+; ***Özege K***–18436; ***Rıdvan TMB***–45676; **SOAS.Sc**–UT/45157; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT*** – 4109; ***TÜBATOK***– 443

465 **K.Sünûhât-ı Vehbiyye ve esrâr-ı nûniyye** / Hızır Bey [ö.863/1459]; çeviren Mustafa Behçet b. Mehmed Sâlim Hocazâde.– Kahire: M. Edebiyye, 1318 [1900].

67 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Kasîde-i nûniyye*'nin şerhidir.

R/ **BDK**–K. 104891*; **BK**–Osman Ergin/Karışık 2245; ***Özege Ek***–26225; ***Özege K***–10972; ***TÜBATOK***–13303

466 **Sütçülük** / çeviren Sabri.– Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336R [1920].

1. kitap (67, 1 s.): resimli; 20 cm.– (Zirâat Kütübhânesi; 1)

R/ ***Özege K***–18476

467 **Sütçülükten: muâmelât-ı lebeniye** / çeviren Sabri .– Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336R [1920].

2. kitap (134, 1 s.): resimli; 20 cm.– (Zirâat Kütübhânesi; 4)

R/ ***Özege K***–18484

468 **Şâh ve pâdişâh** / [Mehmed] Eşref [1847–1911].– Mısır: [m.y.], [1324] 1906.

16 s.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18547: 2.bs.–Ruscuk: 1908.

R/ **İSAM**–T817.31/EŞR.D; **İÜK**–İnal 614/6*; ***MK–EHT*** 1969 A 1021; ***TÜBATOK***–10295

Şemâil–i şerîf tercümesi bkz. Şerh–i Şemâil

469 **Şehnâme ve Turan–İran cenkleri = Le châh–nâme et les guerres entre le Touran et l'Iran** / Firdevsî; kısaltarak çeviren Rızâ Nur.– İskenderiye: el–Basir M.; Kahire: M. Dâr el–Terakkî [1352–53] 1933–1934.

307/711 s.; 25 cm. (Türk Bilik Revüsü no. 4).

NOTLAR:

* Türkçe ve Fransızca'dır.

R/ **BK**– Osman Ergin/Karışık 3495*; **E. İhsanoğlu Kol.**–891.5511/Fİ.Ş*; ***Özege K***–18697

470 **Şerh el–Arûz** / Abdurrahman Câmî [ö.898/1492]; çeviren Seyyid Ahmed Sâfî [ö.1290/1873].– Kahire: Bulak M., 1267 [1851].

158 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Çeviren için bkz. *Fatin* 235; *Kamus* IV, 2918; *OM* I, 107.

R/ ***HSU***–no. 420 (T–CL.4); **HTU**–3236*; **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1353; **İÜK**–82768+; ***MK–EHT*** 1969 A 6; ***Özege K***–18863

Şerh el–Birgivî bkz. Şerh el–Vasiyyet el–Muhammediyye

Şerh el–Dürer ve el–gurer bkz. Tercümet el–Gurer ve el–dürer

Şerh el–Mesnevî el–ma'nevî li–Mevlânâ bkz. Şerh–i Mesnevî–i şerîf

471 **Şerh el–Mevkûfâtî** / İbrahim Halebî; şerh eden Mehmed Mevkûfâtî [ö.1065/1654–55].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

2 c. (2, 356; 2, 313 s.); 34 cm.

NOTLAR:

* İbrahim Halebî'nin [ö.956/1549] *Mülteka el–ebhur*'unun şerhidir.

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–14796: İstanbul: 1260 [1844]–1308 [1819] arası 6 baskı yapılmıştır.

* Mevkûfâtî için bkz. *GAL* GII, 432, SII, 643; *Köprülü* III, 60 no. 119; *SO* IV, 167.

R/ ***HSU***–no. 259 (T–CL.2); ***MK–EHT*** 1961 B 21; ***Özege K***–14796; ***Rıdvan TMB***–469171; **SK**–Fatih 2191–92*

472 **Şerh el–Mevkûfâtî** / İbrahim Halebî; şerh eden Mehmed Mevkûfâtî [ö.1065/1654–55].– Kahire: Bulak M., 1256 [1841].

2 c. (2, 369; 2, 327 s.); 35 cm.

R/ ***HSU***–no.259 (T–CL.2); **İÜK**–İnal/29*; ***Özege K***–14796; **SK**–Kılıç Ali Paşa 0–335, 36*; ***Tırazî EMT*** 532; ***TÜBATOK***– 14657

473 **Şerh el-Mevkûfâtî** / İbrahim Halebî; şerh eden Mehmed Mevkûfâtî [ö.1065/1654–55].– Kahire: Bulak M., [t.y.].

2 c. (2, 413; 2, 327 s.) 32 cm.

R/ *Özege K*–14796

Şerh el-Mevkûfâtî alâ Mültekâ el-ebhur bkz. Şerh el-Mevkûfâtî

474 **Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferah el-rûh**/ Mehmed Yazıcızâde [ö. 855/1451]; şerh eden İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

2 c. (2, 215, 256; 241 s.); 35 cm.

NOTLAR:

* Yazıcızâde'nin *Risâle-i Muhammediyye* adlı eserinin şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18869: İstanbul: 1294 [1877].

R/ *Dorn*–216; *HSU*–no.091, 402 (T–CL.2); **HTU**–11798–99*; *Özege K*–18869; *Tırazî FMT*–607

475 **Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferah el-rûh**/ Mehmed Yazıcızâde [ö. 855/1451]; şerh eden İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: Bulak M., 1255–56 [1839–40].

2 c. (1, 296, 320; 2, 362 s.); 34 cm.

R/ *HSU*–no. 091, 402 (T–CL.2); **İÜK**–7941–43*; *Özege K*–18869; *Rıdvan TMB*–472198; **SK**–İbrahim Efendi 0.513–515*; *Tırazî FMT*–607

476 **Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferah el-rûh**/ Mehmed Yazıcızâde [ö. 855/1451]; şerh eden İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

2 c. (563; 2, 469 s.); 35 cm.

R/ **BDK**–K.29204*; *HSU*–no. 091, 402 (T–CL.2); *Özege K*–18869; **SK**–Pertevniyel 0/222–23*

477 **Şerh el-Münferice** / Ebulfazl Yusuf b. Muhammed; şerh eden Şeyh İsmâil Ankaravî.– [ö.1041/1631].– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

68 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* *Kasîde-i münferice*'nin şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–10324: İstanbul: 1327 [1909]
* 2. baskının adı: *el-Hikem el-münderice şerh el-Münferice*. bkz. I/171 no'lu künye

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 3028; **İÜK**–82611*; *MK-EHT* 1948 A 1997; *Özege K*–10324; **SK**– Tahir Ağa 347; *Tırazî FMT*–2147 (Edeb Türkî 266)+*; *TÜBATOK*– 14575

478 **Şerh el-Salavât el-Meşişîye** / Abdüsselâm b. Meşîş [ö. 625/1228]; şerh eden İsmâil Hakkı [Bursevî] [1063–1137/1653–1725].– Kahire: M. Abdurrahman Rûşdü Bey, 1279 [1863].

80 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Abdüsselâm b. Meşîş'nin *Salavât*'ının şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18858: İstanbul: 1256 [1840].

R/ **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1725; **İÜK**–88397*; **MK**– 1949 A 904; ***Özege K***–18858; **Sermet Çifter**– 297.453/ABDh (3581); ***Tırazî FMT***– 683; ***TÜBATOK***– 740

479 **Şerh el-Şifâ** / Kadı İyaz b. Musa el-Yahşûbî [ö. 544/1149]; şerh eden İbrahim Hanîf [ö.1189/1775].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

4, 747 s.; 35 cm.

NOTLAR:

* Kadı Iyaz b. Musa el-Yahşûbî'nin *el-Şifâ fî tarif hukuk el-Mustafa* adlı kitabına Arap şârihlerinden Ali el-Kârî ve el-Haffâsî'nin yaptıkları şerhin şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18948: 3 c. İstanbul: 1314–1317 [1896–99]; 4 c. İstanbul: 1318 [1900].
* İbrahim Hanîf için bkz. *Fatin* 76; *SO* II, 258.

R/ **BDK**–B.27484*; ***HSU***–no. 179 (T–CW.2); **HTU**–10797; **İÜK**–75951; ***Özege K***–18948; **SK**– Düğümlü Baba 81; ***Tırazî FMT***–789; ***TÜBATOK***– 16065

480 **Şerh el-Tuhfet el-manzûmet el-dürriyye fi lugat el-Fârisiyye el-deriyye** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809]; şerh eden Seyyid Ahmed Hayâtî [1166–1229/1753–1814].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].

3, 499 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî* adlı kitabının şerhidir.
* *Tuhfe-i Vehbî* 'nin Mısır baskıları için bkz. I/599–607 no'lu künyeler
* Kitabın diğer baskılar için bkz. *Özege K*–21228: İstanbul: 1215 [1800] – 1266 [1856] arası 8 baskısı yapılmıştır.
* Seyyid Ahmed Hayâti için bkz. *Kamus* III, 2000; *OM* I, 284.

R/ ***HSU***–no. 441 (T–CW.4); **İÜK**–84126*; ***Özege K***–21228; ***Tırazî FMT*** –1577; ***TÜBATOK***– 1477

481 **Şerh el-Tuhfet el-manzûmet el-dürriyye fi lugat el-Fârisiyye el-deriyye** / Sünbülzâde Vehbî; şerh eden Seyyid Ahmed Hayâtî [1166–1229/1753–1814].– Kahire: Bulak M., 1271 [1855].

4, 499 s.; 26 cm.

R/ ***HSU***–no. 441 (T–CW.4); ***Özege E***–12828; ***Özege K***–21228; **SK**–İzmirli İ. Hakkı 2805*; ***Tırazî FMT***–1577

482 **Şerh el-Vasiyyet el-Muhammediyye** / Muhammed b. Pir Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden Kadızâde İslambolî Ahmed b. Mehmed Emin.– Kahire: Bulak M., 1240 [1825].

336 s.; 22 cm.

NOTLAR:

* Muhammed b. Pir Ali Birgivî'nin *Vasiyyetnâme*'sinin şerhidir
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–2985: İstanbul: 1219 [1804]–1290 [1873] arasında 10 baskı yapılmıştır

R/ ***Bianchi***–3212; ***Dağıstanî*** –64–65; ***Dorn***–204; ***Hammer GOR***–5197 ; ***HSU***–no. 160, 547 (T–CL.2); ***Rıdvan TMB***–44812

483 **Şerh el–Vasiyyet el–Muhammediyye** / Muhammed b. Pir Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden Kadızâde İslambolî Ahmed b. Mehmed Emin.– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

237 s.; 24 cm.

R/ ***Dağıstanî*** –64–65 ; ***HSU***–no. 160 (T–CL.2); **SK**–Reşid Efendi 1410*; ***Tırazî EMT***–452

484 **Şerh el–Vasiyyet el–Muhammediyye** / Muhammed b. Pir Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden Kadızâde İslambolî Ahmed b. Mehmed Emin.– Kahire: Bulak M., 1256 [1840–41].

237 s.

R/ ***Bianchi***–55195; ***Rıdvan TMB***–473202

485 **Şerh el–Vasiyyet el–Muhammediyye** / Muhammed b. Pir Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden Kadızâde İslambolî Ahmed b. Mehmed Emin.– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

4, 235 s.

R/ **Bursa İl Halk Kütüphanesi** – 196 ; ***Bulak II***–8; ***HSU***–no. 160 (T–CL.2); ***TÜBATOK***–6517

486 **Şerh el–Vasiyyet el–Muhammediyye** / Muhammed b. Pir Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden Kadızâde İslambolî Ahmed b. Mehmed Emin.– Kahire: Bulak M., 1263 [1847].

235, 3 s.; 21 cm.

R/ ***Tırazî EMT***–452 (4826 س)*

Şerh–i Amentü billâh bkz. Feraîd el–fevâid fî beyân el–akâid

487 **Şerh–i Dîvân–ı Ali el–Murtaza** / Ali b. Ebî Tâlib; şerh eden Müstakîmzâde Süleymân Saadeddin [1131–1202/1718–1787].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

3, 576 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Hazret–i Ali b. Ebû Tâlib dîvânı*'nın şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20706: Şam: 1312 [1894].
* Müstakimzâde için bkz. *Babinger*, 345–347, no. 293; *Fatin* 194–195; *Kamus* IV, 2620–21; *OM* I, 168–69; *Banarlı* II, 790; *Gövsa* 333–34.

R/ **BDK**–K.106864*; ***HSU***–no.427 (T–CW.8); **IRCICA**– 892.712 / AL.Ş *; **İÜK**–71976+; ***MK–EHT*** 1966 A 901; ***Özege K***–18812; ***Rıdvan TMB***–472193; ***Tırazî EMT***–2140

488 **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Sûdî**/ Hâfız-ı Şirâzî; şerh eden Sûdî-i Bosnavî.– Mısır; İskenderiye: M. İskenderiye; Kahire: Bulak M., 1250 [1834].

3 c. (4, 411; 455; 464 s.); 27 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *TÜBATOK*– 12066: İstanbul: 1288–1289 [1871–1872].
* Sûdî-i Bosnavî için bkz. *Kamus* IV, 2677; *OM* I, 323–24; Nazif M. Hoca, *Sûdî, hayatı, eserleri ve iki risâlesinin metni*, İstanbul 1980.

R/ **BK**– Osman Ergin 119/1-3 TK; ***HSU***–no. 428 (T–CL.8); **İÜK**–82341–42*; ***Özege Ek***–26335; ***Özege K***–18813; ***Rıdvan TMB***–460102; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT*** –2586; ***TÜBATOK***– 12065

489 **Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Vehbi** / Hâfız-ı Şirâzî; şerh eden Seyyid Mehmed Vehbî b. Seyyid Hasan Konevî [ö.1244/1828–29].– Kahire: Bulak M., 1273 [1857].

2 c. (503; 460 s.); 34 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18814: İstanbul: 1286 [1870]; İstanbul: 1288–1289 [1871–1872].
* Konevî için bkz. *Hediyyet* II, 363; *OM* I, 149.

R/ **BDK**–5699, 5700; **İbrahim Hakkı Konyalı**– 1123, 1124; **İÜK**–73104–05*; **SK**– İzmirli İ. Hakkı 3172+; ***MK–EHT*** 1973 B 2+; ***Özege K***–18814; ***Tırazî EMT***– 2585; ***TÜBATOK***– 12067

490 **Şerh-i Füsûs el-hikem** / Muhyiddîn-i Arabî; şerh eden: el-Şeyh Abdullah Bosnavî [992–1054/1584–1644].– Kahire: Bulak M., 1252 [1837].

2, 594 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* İbn Arabî'nin *Füsûs el-hikem*'inin şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20180: 2 c. İstanbul: 1290 [1873].
* Abdullah Bosnavî için bkz.*el- Bosnavî*, 94–100; *Hediyyet* I, 476; *GAL* SI, 793; *Kamus* IV, 3106; *OM* I, 43–46.

R/ ***Dorn***–218; ***HSU***–no. 459 (T–CL.2); **İÜK**–79615+*; ***MK–EHT*** 1947 B 277; ***Özege K***–20180; ***Tırazî EMT***–566

Şerh-i Hayâti bkz. Şerh el-Tuhfet el-manzûmet el-dürriyye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye

Şerh-i Hüsâmeddin el-Nakşibendî alâ el-Şemâil el-Şerîfe li'l-İmâm el-Tirmizî bkz. Şerh-i Şemâil

491 **K. Şerh-i Kasîdet el-bürde** / Şerefüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Bûsîrî [ö.695/1296(?)], şerh eden: Ahmed b. Mustafa Lâlî [ö.971/1563].– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

126 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Busîrî için bkz. *DİA* VI, 468–470.
* Ahmed b. Mustafa Lâlî için bkz. *Hediyyet* I, 145; *Kamus* V, 3953; *OM* II, 51–52; *SO* IV, 86.

R/ ***HSU***–no. 439 (T–CL.2); ***Özege K***–18842; ***Rıdvan TMB***–474210; **SK**–Hacı Mahmûd Ef. 3354*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 63; ***Tırazî FMT***–2149 (Edeb TürkîTalat)+*; ***TÜBATOK***– 6974

492 **Şerh–i Mesnevî–i şerîf** / Mevlâna Celâleddin Rûmî, şerh eden: Şeyh İsmâil Ankaravî [ö.1041/1631].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

6 c. (341; 296; 416; 459; 458; 554); 34 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–5413: 7 c. İstanbul: 1289 [1872].
* Kitabın basım tarihi ebced hesabıyla yazıldığından, bu tarih bazı kaynaklarda değişik verilmiştir. İÜK'de – 1221 h. ve 1247 h.; BK'de – [t.y.].
* *HSU*, kaynak göstermeden 1289 [1872] tarihli Bulak baskısını vermiştir.

R/ **BDK**–0.29179*; **BL**– 14787.k.18+; ***Dorn***–39103; ***HSU***–no. 095 (T–CL.8); **İÜK**–74058–63+*; ***MK–EHT*** 1961 B19; ***Özege K***–5413; **Sermet Çifter** – Nadir 391–1 (30133);***Tırazî FMT***–606, 617

493 **Şerh–i muhtasar, Buhârî tercümesinden birinci hadîs** / Mehmed Fâik Diyarbekirli [ö. 1930].– Kahire: [m.y.], 1327 [1909].

16 s.; 21 cm.

R/ ***Özege K***–18852; ***Tırazî FMT***–332 (4946 س)*

Şerh–i Mültekâ el–ebhur bkz. Şerh el–Mevkûfâtî

494 **Şerh–i Niyâzî alâ şerh el–Birgivî li el–Konevî** / Muhammed b. Pîr Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden: İsmâil Efendi Niyâzî [19.yy.].– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

2, 428 s.

NOTLAR:

* Muhammed b. Pîr Ali Birgivî'nin *Vasiyyetnâme* adlı ilmihâl kitabına Şeyh Ali Sadri Konevî'nin [ö. 1114/1702'den sonra] yaptığı şerhin şerhidir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18854: İstanbul: 1264 [1848]; İstanbul: 1288 [1871]; *Tırazî FMT*–477: İstanbul: 1261 [1845].
* İsmail Efendi Niyâzî için bkz. *OM* II, 48

R/ ***Dağıstanî*** –68; ***HSU***–no. 437 (T–CL.2); MK– 1970 A 112*; ***TÜBATOK***– 6571

495 **Şerh–i Niyâzî alâ şerh el–Birgivî li el–Konevî** / Muhammed b. Pîr Ali Birgivî [ö.981/1573]; şerh eden: İsmâil Efendi Niyâzî [19.yy.].– Kahire: Bulak M., 1269 [1852].

3, 438 s.; 25 cm.

R/ **BK**– Osman Ergin/Karışık 148; ***HSU***–no. 437 (T–CL.2); ***Özege E***– 12852; ***Özege K***– 18854; **SK**–Düğümlü Baba 134*; ***Tırazî FMT*** –477; ***TÜBATOK***–6545

496 **K.Şerh-i Şemâil** / İmam Tırmizî; şerh eden: Hasan b. Muhammed b. Hasan Muhammed [ö.1280 /1863–64].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].

327 s.; 28 cm.

NOTLAR:

* İmâm Tirmizî'nin *Şemâil el-Nebî* (*el-Nebeviyye*) adlı kitabının şerhidir.
* Hasan b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed'in meşhur adı "Hüsameddin el-Nakşibendî"dir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18772: 2 c. İstanbul: 1313 [1895]–1326 [1908] arası 4 baskısı yapılmıştır.
* Şerh eden için bkz. *Hediyyet* I, 302; *OM* I, 67.

R/ ***HSU***–no. 430 (T–CW.2); **İÜK**–71812*; **İÜK**–İnal/1475; ***Özege K***–18772; ***Rıdvan TMB***–469170; ***Tırazî FMT***–799

Şerh-i tuhfe-i Vehbî bkz. Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriyye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye

497 **Şerh-i vasiyyetnâme: Dersaadet** / Mehmed Hamdi.– 3.bs.– Kahire: M. Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1374 / 1955.

32 s.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Tırazî FMT*–685: İstanbul: 1925; 2.bs.: [y.y., t.y.].

R/ ***Tırazî FMT***–685 (5721 س)*

498 **Şifâ el-fûâd** / Zeynelâbidin b. Halil [ö.1056/1647].– Kahire: Bulak M., 1300 [1883].

58 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* *Havâss-ı biberiyye* ve *Çay risâlesi* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–18950: İstanbul: 1289 [1872].
* Yazar için bkz. *OM* III, 218–219; *Rieu*, 260–261; *Uşşakizâde*, 114–115; Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşılar*

R/ **İÜK**–87499*; ***MK–EHT*** 1969 A 563; ***Özege K***–18950; **Sermet Çifter** – 615/ZEYş (29749); **SK**–Hacı Mahmud Efendi 5563; ***Tırazî FMT***–1995

Şifâ-i şerîf tercümesi bkz. Şerh el-Şifâ

499 **Şiirlerim** / İhsan Adlî Serter.– Kahire: Dâr el-Nîl li el-Tıbaat, [1369–1375] 1950–1955.

3 c. (16, 207; 192; 176 s.); 20 cm.

NOTLAR:

Yazar için bkz. Şiirlerim I, II önsöz; *Konyalı* I, 36; *Erdeha*, 428–431.

R/ **HTU**–8563*; **E. İhsanoğlu Kol.**–811.4/SE.Ş*; **IRCICA**–894.3513 / SE.Ş *; ***MK–EHT*** 1948 A 4392; ***Özege K***–18958–59; ***Tırazî FMT***–2867

500 **Şimdiki izdivâclar** / Ömer Lütfî Fikripaşazâde [1289–1353/1872–1934].– Kahire: Türk M., [1323] 1905.

199 s.; 20 cm.

R/ BDK-K. 24630*; **İSAM**-792.9/ÖME.Ş; ***MK-EHT*** 1948 A 1286; ***Özege K***-18971; ***Tırazî EMT***-3238

Şitevi zirâatı husûsuna dâir filâhatın ameliyyesi bkz. Lâyiha-i siyâset el-filâha

Tabakât el-ümem bkz. Tezkiret el-hikem fî tabakât el-ümem

Taberî-i kebîr tercümesi bkz. Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi

Taberî târihi bkz. Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi

501 **Tâbiyelerin alay tâlimini hâvî kânun; kânun-ı sânî.**– Kahire: Bulak M., 1264 [1847].

8, 110 s.; 24 cm.

R/ ***Dağıstanî***-292; ***HSU***-no. 340 (T-CW.3); **SOAS.Sc**-UT/45562*; ***Tırazî EMT***-1290 (Fünûn Harbiyye Türkî Talat-61)*

Tahlis el-İbrîz fî telhîs Paris bkz. Seyâhatnâme-i Rifâ'a

502 **Tahrîr el-mer'e yâhûd hürriyet-i nisvân** / Kâsım Emin; çeviren Asmaî.– Kahire: Osmanlı M., 1326/1908.

244 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Bu kitap *Tahrîr el-mer'e yâhûd kadınları esaretten azadditüv* adı ile (çev. Zâkirül-Kadîrî) 1909'da Kazan'da basılmıştır.

R/ **BK**-Osman Ergin/Karışık 2832; **E.İhsanoğlu Kol.**-305.4/KA.T*; ***Özege K***-19262; ***Tırazî EMT***-852; TTK-AIII/2406*

503 **Takvim sene 1245/1830.**– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

R/ ***Bianchi***-3856; ***Hammer GOR*** -VIII/ 52337; ***HSU***-no. 494 (T-CW.5); ***Reinaud NO***-33934; ***Rıdvan TMB***-45459

504 **Tâlim el-Fârisî** / Kemâl Efendi.– Kahire: Bulak M., 1266 [1849–50].

33 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-19673: İstanbul: 1264 [1848]-1322 [1904] arasında 20 baskısı ve [y.y.: t.y.] olan 2 baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 191; *SO* IV, 81–82; *Ergin* I, 445, 450–52; *VD* XVIII, 49–53.

R/ ***Dağıstanî*** -91; ***HSU***-no. 467 (T-CW.4); ***Tırazî EMT***-1569 (Lugat Türkî-119)+

505 **Tâlim el-Fârisî** / Kemâl Efendi.– Kahire: M. Medâris, 1281 [1864–65].

33 s.

R/ ***Dağıstanî*** -91; ***HSU***-no. 467 (T-CW.4)

Tâlim el-harbe ve el-mızrâk bkz. Tâlimnâme-i süngi

Tâlimât el-asâkir el-süvâriyye alâ el-hayl bkz. Esb üzerine olan tâlimâtı şâmil cild-i sânînin bakiyyesi; kânun-ı hâmis

506 **Tâlim-i alay**.– Kahire: Bulak M., 1255 [1839–40].

R/ *Bianchi*-52168; *Bulak II*-2; *HSU*-no. 463 (T-TW.3); *Rıdvan TMB*-469175 ; *Şeyyal TTH*-mülhak 175; *Zenker BQ*-I/1381132

507 **Tâlim-i Arabî** / çeviren İsmâil Yusuf.– Kahire: M. Câmia, 1312 [1894].

134 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitapta, yazar olarak "Beyrutlu bir Papaz" ifadesi kullanılmıştır.
* Çeviren için bkz. *Ergin* I, 111.

R/ **BDK**-K.107044*; **İÜK**-83841; *MK-EHT* 1955 A (T) 60; *Özege K*-19632; **SK**- İzmirli İ. Hakkı- 3510; *TÜBATOK*- 15828

508 **Tâlim-i asâkir-i hafîfe**.– Kahire: Bulak M., [1245–1257/1830–1842].

NOTLAR:

* *Bianchi*'de künyesi eksik gösterilen, ancak nüshası görülememiş olan bu eser, yalnızca *Hammer GOR*'da gösterilen ve yine nüshası görülemeyen *Asâkir-i piyâdegân-ı hafîfenin seferde olan hizmetlerini mübeyyin risâle* adlı kitap olabilir.

R/ *Bianchi*-61242; *HSU*-no. 465 (T-TW.3); *Rıdvan TMB*-479251; *Şeyyal TTH*-mülhak 187

509 **Tâlim-i orta**.– Kahire: Bulak M., 1255 [1839–40].

NOTLAR:

* Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den ise Arapça'ya tercüme edilmiştir.
* Arapçası için bkz. III/180 no'lu künye

R/ *Bianchi*-52169; *Bulak II*-2; *HSU*-no. 469 (T-TW.3); *Rıdvan TMB*-469176; *Şeyyal TTH*-mülhak 176

Tâlim-i süngi bkz. Tâlimnâme-i süngi

Tâlimnâme (askerî) bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânun-ı evvel

Tâlimnâme bi'l-Türkî fî tâlim el-asâkir bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânun-ı evvel

Tâlimnâme; harbe ile mızrâk tâlimine müte'allik şekilli kitâb tâb olup, süvâriyâna lâzımdır bkz. Tâlimnâme-i süngi

Tâlimnâme (li-tâlim el-nefer ve el-bölük) bkz. Nefer ve bölük tâlimnâmesi

Tâlimnâme-i asâkir-i piyâdegân bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânun-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır

Tâlimnâme-i asâkir-i piyâdegân el-kânun el-hâmis, cild-i sâlis bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân; kânun-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır

Tâlimnâme-i asâkir-i süvâriyândan kânun-ı sâlis bkz. Kânun-ı sâlis; esb üzerinde icra olunan tâlimâtı şâmildir

510 **Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müyesser-i süvâriyân-ı cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., 1246 [1830].

24, 428 s.; 22 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* Bu ilk baskıda süvârilerin eğitimi ile ilgili 5 kânun (Kânun-ı evvel kavâid-i tâlimiyye beyânındadır; Kânûn-ı sânî ayakta nefer tâlimi; kânûn-ı sâlis orta tâlimi beyânındadır; Kânûn-ı râbî alay tâlimi beyânındadır; Kânûn-ı hâmis ordu tâlimi beyânındadır) bir arada basılmıştır. Ancak, bir süre sonra bu kânunlar üç ayrı kitap olarak basılmaya başlanmıştır.
* Kânûn-ı evvel ve sânî için bkz. I/244–247
* Kânûn-ı sâlis için bkz. I/250–251
* Kânûn-ı râbî ve hâmis için bkz. I/249

R/ ***Bianchi***–3860; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–3; ***Dağıstanî***–281; ***HSU***–no. 475 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB***–44565; **SOAS.Sc**–UT/45566*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 151

Tâlimnâme-i askerî bkz. Silâh endâhtına dâir tâlimnâmedir

511 **Tâlimnâme-i batarya.**– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

12, 97 s., 56 s. levha; 20 cm.

NOTLAR:

* *Tırazî FMT*–1238'de *Koşulmuş bataryanın tâlimi ile alay tâlimine dâir kânunnâme* başlığı ile verilen kitabın *Tâlimnâme-i batarya* olduğu ve basım tarihinin katalogda gösterilen 1272 h. değil, 1261 h. olduğu anlaşılmıştır.

R/ **BL** – 14497.d.3; ***Dağıstanî*** – 279; ***HSU***–no. 476 (T–CW.3); **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/6334*; **SOAS.Sc**.–UT/45554*; ***Tırazî FMT***–1276, 1238

512 **Tâlimnâme-i batarya.**– Kahire: Bulak M., 1272 [1855].

10, 97 s.; 23 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1276 (Furusiye Timur 36; 6043 س)*

Tâlimnâme-i piyâde bkz. Tâlimnâme-i piyâdegân: kânûn-ı evvel

513 **Tâlimnâme-i piyâdegân** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834] ve Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1239 [1824].

7, 194, [1, 5], 22 s.: 9 şekil; 22 cm.

R/ ***HSU***–no. 478 (T–TW.3); **İÜK**–81403*; ***Özege K***–19694

514 **Tâlimnâme-i piyâdegân** / çeviren Osman Nureddin [ö.1250/1834] ve Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

7 levha, 3, 179, 20 s.; 22 cm.

R/ ***HSU***–no. 472 (T–TW.3); **SK**–Hüsrev Paşa 806 m 11+*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 145; ***Tırazî FMT***–1312

515 **Tâlimnâme-i piyâdegân.**– Kahire: Bulak M., 1256 [1840–41].

323 s., 33 levha.

R/ *Dorn*–3058; *HSU*–no. 480 (T–TW.3)

516 **[Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı evvel].**– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

1.c. (5, 191, 20 s., 14 s. levha); 21 cm.

R/ SK–Hüsrev Paşa 814 m 15*; *Şeyyal TTH*–32156; *Tırazî FMT*–1312

517 **[Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı evvel].**– Kahire: M. Cihâdiyye, 1250 [1834].

1.c. (191, 21 s. : 14 s. levha)

R/ *Dorn*–3056; *HSU*–no. 315 (T–TW.3); *Şeyyal TTH*–mülhak 158; *Tırazî FMT*–1312

518 **[Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı evvel].**– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

1.c. (191 s. : 14 s. levha)

R/ *Bulak II*–2; *HSU*–no. 315 (T–TW.3); *Şeyyal TTH*–mülhak 172

519 **[Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı evvel].**– Kahire: Bulak M., 1267 [1850].

1.c. (7, 191, 24 s., 14 s. levha); 21 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1312 (5222 س)*

520 **[Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı evvel].**– Kahire: Bulak M., 1270 [1854].

1.c. (6, 191, 24 s., 14 s. levha); 21 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1312 (6055 س)*

521 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1240 [1824–25].

3.c. (12, 230 s.)

R/ *Bianchi*–316; *Dağıstanî* –281 (Fünûn Mütenevvia Türkî–237)+*; *Dorn*–2948; *HSU*–no. 481 (T–TW.3); *Rıdvan TMB*–4476

522 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1241 [1826].

3.c. (254, 59 s. 64 s. levha); 21 cm.

R/ *Tırazî FMT*–1314 (Fünun Harbiyye Türkî–28)+*

523 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1248 [1833].

3.c. (12, 221, 50 s., 26 s. levha); 21 cm.

R/ *HSU*–no. 473 (T–TW.3); *MK–EHT* 1968 A 1014*

524 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

3.c. (12, 254, 58 s. 64 s. levha)

R/ *HSU*–no. 479 (T–TW.3); SOAS.Sc–UT/45570*; *Şeyyal TTH*–mülhak 169; *Tırazî FMT*–1302

525 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı hâmis alay tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

3.c. (13, 254, 59 s., 25 s. levha)

R/ ***Dağıstanî*** –281; ***HSU***–no. 474 (T–TW.3); ***Şeyyal TTH***–mülhak 179; ***Tırazî FMT***–1313 (Fünûn Mütenevvia Türkî–235)+*

526 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı râbî orta tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1240 [1824].

2.c. (10, 231, 25 s., 1 s. levha); 21 cm.

R/ ***Bianchi***–317; ***Dağıstanî*** –292; ***HSU***–no. 332 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB***–4477; ***Şeyyal TTH***–mülhak 136; ***Tırazî FMT***–1313 (6068 س)+*

527 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı râbî orta tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

2.c. (8, 223, 48 s., 28 s. levha); 21 cm.

R/ ***HSU***–no. 331 (T–TW.3); ***MK–EHT*** 1968 A 1014*; **SK**–Hüsrev Paşa 814 m 16*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 153; ***Tırazî FMT***–1313 (Fünun Mütenevvia Türkî 190; س 5188)+*

528 **Tâlimnâme-i piyâdegân; kânûn-ı râbî orta tâlimi beyânındadır.**– Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

2.c. (218, 55 s., 38 s. levha)

NOTLAR:

* *Dağıstanî* –292, *Tırazî FMT*–1313'de geçen 1250 h. tarihli baskının mevcut olmadığı ve 1256 h. baskısı olduğu tespit edildi.

R/ ***Tırazî FMT***–1302, 1313 (Fünun Harbiyye Türkî–32)+ *

529 **Tâlimnâme-i süngi.**– Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

24 s. : 21 s. levha; 20 cm.

R/ ***Bianchi***–3966; ***Bulak I***–2; ***Bulak II***–3; ***Bulak III***–3; ***Dağıstanî*** –279; ***HSU***–no. 482 (T–TW.3); ***Rıdvan TMB***–45671; ***Şeyyal TTH***–mülhak 154, 155; ***Tırazî FMT***–1226 (Fünûn Mütenevvia Türkî 182)+*

530 **Tâlimnâme-i topçiyân-ı bahriyye.**– Kahire: Bulak M., 1281 [1864–65].

118 s.; 21 cm.

NOTLAR:

Aşağıdaki künyede gösterilen kitabın sonraki bir baskısıdır.

R/ ***Tırazî FMT***–1277 (el-Gavrî Şarkî–71, 72)+*

531 **Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i bahriyye** / çeviren Ahmed Halil Efendi.– Kahire: Bulak M., 1242 [1827].

6, 120 s.; 21 cm.

R/ ***Bianchi***–3211; ***Dağıstanî***–282; ***Dorn***–3163; ***HSU***–no. 483 (T–TW.3); **SK**–Hüsrev Paşa 806 m 8*+; **SOAS.Sc**–UT/45575; ***Şeyyal TTH***–mülhak 139

532 **Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i berriyye.**– Kahire: Bulak M., 1246 [1831].

4 c. (11, 126, 7, 119, 4, 77, 6, 175 s.): şekil

R/ *Dorn*–2952; *HSU*–no. 484 (T–TW.3); *MK–EHT* 1968 A 1212*; **SOAS.Sc**–UT/45555*; *Tırazî FMT*–1278

Tâlimnâme-i topçiyyân bkz. Tâlimnâme-i batarya

533 **Tâmîr-i esliha.**– Kahire: Bulak M., [1842/1257–58 önce].

R/ *Bianchi*–60241; *Bulak I*–3; *Bulak II*–3; *Bulak III*–3; *HSU*–no. 097 (T–TW.6); *Rıdvan TMB*–479250; *Şeyyal TTH*–mülhak 188

534 **Târîfnâme yani kitâb fi tertîb el-asâkir.**– Kahire: Bulak M., 1254 [1838–39].

R/ *Bianchi*–52167; *Bulak II* –3; *HSU*–no. 498 (T–TW.3); *Rıdvan TMB*–469174; *Şeyyal TTH*–mülhak 174

535 **Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi** / Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî.– Kahire: Bulak M., 1275 [1858].

165; 148; 138; 166; 202 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* Çevireni belli değildir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–19124: İstanbul: 1260 [1844] – 1327–28 [1911–12] arası 4 baskısı yapılmıştır.
* Yazar için bkz. *GAL* SI, 217; *Babinger*, 74, not 2; *Keşf el-Zünûn* I, 298; *Köprülü* III, 176 no 370, 371.

R/ İÜK–77441*; *Tırazî FMT*–3720 (Târih Türkî 343)*

536 **Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi** / Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî.– Kahire: M. Divan-ı Umum el-Medâris, 1301 [1884].

262 s.

NOTLAR:

* Kitap, Türkçe öğrenen talebeler için çevrilmiş ve sadece bir cildi basılmıştır.
* Çevireni belli değildir.

R/ *Tırazî FMT*–3720 (4829 س)+*

537 **Târih-i Amerika.**– Kahire: Bulak M., [1260/1844'ten önce]

NOTLAR:

* Bu baskı görülmemiş olmakla birlikte Bulak Matbaası'nın 1260 tarihli kataloğunda gösterildiğinden, bu tarihten önce bir baskısının yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

R/ *Bulak I*–8; *Bulak II*–6; *Bulak III*–10

538 **Târih-i Amerika** / [William Robertson]; çeviren Ali Rızâ.– [Kahire: m.y.], 1274 [1858].

381, 1 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Kitap taşbaskıdır.
* Kitabın baş kısmında "Tarih-i Amerika mütercem min el-İngilizî ilâ Türkî li-hakîr mütercim Ali Rıza afallahu bi-mennihi anhü" şeklinde bir yazı bulunmaktadır. Johann Strauss, William Robertson'un *History of America* kitabından tercüme edildiği belirtilmektedir.
* Kitap için bkz. *Strauss*, s.27; *Strauss 2002*, s. 132-135.
* Çeviren için bkz. *OM* III, 180.

R/ İÜK-73258*; *Özege K*-19762; **Sermet Çifter** - 937.15/TAR (14060)

Târih-i Bonaparta bkz. Afrika Cezâyiri'nden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olub ol tarafta cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyül-ibâre bir kıt'a risâlenin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunub bu takrîble tevârüd etmişdir

539 **K.Târih-i Bonaparta** / Las Cases [1766-1842].- Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

90 s.; 27 cm.

NOTLAR:

* I/7 numaralı künyedeki *Afrika Cezâyiri'nden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olub ol tarafta cezîre-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Fransevîyyül-ibâre bir kıt'a risâlenin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrîr olunub bu takrîble tevârüd etmişdir* adlı kitabın daha sonraki bir baskısıdır.
* Kitap için bkz. *Strauss* s.26 ve *Strauss 2002*, s.130-132.

R/ BDK-0.150837*; *HSU*-no. 504 (T-TW.9); İÜK-73933*; *MK-EHT* 1949 A 48; *Özege K*-10976; *TÜBATOK*-6680; *Tırazî FMT*-4098

Târih-i devlet-i Moskov (târih-i Rusya târih-i Beters el-ekber) bkz. Katerina târihi

540 **Târih-i İskender bin Filibos** / [Flavious Arrianus;] çeviren [George Rhasis].- Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

8, 263 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde yazar ve çevirenin adı kayıtlı değildir.

R/ *Bulak I*-8; *Bulak II*- 7; *Bulak III*-10; *HSU*-no. 501 (T-TW.9); IRCICA-949.56 / TA*; İÜK-72479+; *MK-EHT* 1948 A 2538+; *Özege K*-19837; *Rıdvan TMB*-468162; SOAS.Sc-UT 229498; Ş. Rado Kol.*; *Tırazî FMT*-4237

Târih-i İskender-i Rûmî bkz. Târih-i İskender b. Filipos

541 **Târih-i İslâmiyet**/ R[einhardt] Dozy; çeviren Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286-1351/1869-1932].- Kahire: M. İctihâd, [1326] 1908.

2 c. (733 s); 19 cm.- (Kütübhâne-i İctihâd; 15-16)

NOTLAR:

* Fransızca adı: *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*

R/ **BDK**–K. 26723*; **E.İhsanoğlu Kol.**–909.097671/DO.T*; **IRCICA**–909.097671 / DO.T*; ***MK–EHT*** 1964 A 1425+; ***Özege K***–19845; **TBMM**–T.M/251; ***Tırazî FMT***– 4258; ***TÜBATOK***– 8927

542 **[Târih–i İtalya]** / Carlo G. [Botta]; çeviren Azîz ve Hasan Efendi.– İskenderiye: M. Saray el–İskenderiye, 1249 [1833].

2 c. (176, 4; 154 s.); 26 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–9568: İstanbul: 1293 [1876].
* Çevirenler için bkz. *OM* III, 186; *Rıdvan TMB*, 269–270; *Şeyyal TTH*, 49, 167, 200.

R/ **BDK**–K. 147869; ***HSU***–no. 502 (T–TW 9); **İÜK**–86596–70*; ***MK–EHT*** 1949 A 535; ***Özege K***–9568; ***Rıdvan TMB***–45885; **SOAS.Sc**–UT/45256*; **Ş.Rado Kol.***; ***Şeyyal TTH***–mülhak 14; ***Tırazî FMT***–4226

543 **[Târih–i Napolyon Bonaparta]** / Duc de Rovigo; çeviren Hasan Efendi.– İskenderiye: M. Saray el–İskenderiye, 1249 [1833].

331 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–2514: 2 c. İstanbul: 1293 [1876].

R/ ***HSU***–no. 505 (T–TW.9); **İÜK**–IBN 1495+; ***MK–EHT*** 1969 B 71; ***Özege K***–2514; ***Rıdvan TMB***–45887; **Ş.Rado Kol.***; ***Şeyyal TTH***–mülhak 15; ***Tırazî FMT***–4222

543/a **Târih–i Osmânî.**– [Mısır: (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Esâret M., 1336 / 1920].

NOTLAR:

* Kitabın adı, *Arıcılık* isimli kitabın arkasında yer alan 'Esaret Matbaası'nın hayât–ı esârette bu âna kadar tab ve neşrettiği kitaplar' listesinde geçmektedir.
* Kitap efrad için hazırlanmıştır

Târih–i Petro (Batra), Türkîyyül–ibâre olup Rusya devletinin târihidir bkz. Katerina târihi

544 **Târih–i Sultân Murâd–ı Hâmis** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].– Kahire: M. Hindiyye, 1322 [1904]

304 s.; 19 cm.

R/ **IRCICA**– 956.101542 / AH.T*; **İÜK**–İnal 2024/2*; ***Özege K***–19913; **TBMM**–TM/254; ***Tırazî FMT***– 4355; ***TÜBATOK***–2343

545 **Târih–i Sultân Murâd–ı Hâmis** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].– 2.bs.– Kahire: Hindiyye M., 1326 [1908].

239 s.; 20 cm.

R/ **BK**–TB.774iç*; ***MK–EHT*** 1955 A 1450; ***Özege K***–19913; ***TÜBATOK***–2344

Târih–i Vâsıf bkz. Mahâsin el–âsâr ve hakâyık el–ahbâr

Tecelliyât–ı arâ'is el–nusûs fî minassat hikem el–füsûs bkz. Şerh–i Füsûs el–hikem

546 **Tecrübe-i intikâd: duhter-i Hindû** / Ömer Lütfî Fikripaşazâde [1289–1353/1872–1934].– Kahire: Türk M., [1323] 1905.

35 s.; 20 cm.

R/ **BK**-K/4445*; ***MK-EHT*** 1948 A 3529+; ***Özege K***-20185; ***Tırazî FMT***-2636

547 **K.el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî** / [Celâleddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî el-Şâfî 791–864/1388–89–1459–60]; [Celâleddin Ebû Fazl Abdurrahman b. Kemâl Ebubekir Suyûtî 849–911/1445–1505]; çeviren Hayreddin Han el-Hindî el-Haydârâbâdî.– Kahire: Bulak M., 1294 [1877].

4 c. (8, 209; 1, 236; 1, 228; 1, 235 s.)

NOTLAR:

* Kitap, *Tefsîr-i Celâleyn*'in Şah Veliyyullah bin Şah Abdurrahim el-Hindî el-Dihlevî tarafından Farsça'ya çevrilen ve *Feth el-Rahmân* adı ile de bilinen tercümesinden Türkçe'ye çevrilmiştir.

R/ **BDK**-0. 28050+; **IRCICA**-297.211 / QU.T*; **İÜK**-87805-6+; ***MK-EHT*** 1947 B 1; ***Özege K***-20277; ***Tırazî FMT***-302, 316; ***TÜBATOK***-7304

548 **Tehniyetnâme-i Hidîviyye** / Mehmed Mihrî [ö.1925] .– [Kahire: m.y., 1296/1879].

15 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Kitap Hidîv Mehmed Tevfik Paşa'nın tahta geçmesi dolayısıyla yazılmış Türkçe ve Farsça şiirlerden oluşmaktadır.
* Mehmed Mihrî için bkz. *Hill*, 266; *Serkis MMA* 1699; *TDEA* VI, 210–211; *OCLT* nr. 309, 420–422.

R/ ***Özege K***-20292; ***Tırazî FMT*** -2696; **TTK**-AII/2386*

549 **Tehzîb el-hitâb fî ilm el-i'râb** / Mesûd Efendi.– Kahire: M. Kürdistân el-İlmiyye, 1326 [1908].

52 s.; 19 cm.

R/ **BDK**-K.2448*; ***Özege K***-20293

550 **Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım** / Hüseyin Rıfkı [Tamânî].– Kahire: Bulak M., 1239 [1824].

80 s.: 7 şekil; 20 cm.

NOTLAR:

* Mısır'da dökülen nesih harflerle basılan ilk kitaptır.
* *Bianchi, HSU*–no. 214, *Rıdvan TMB* ve *Şeyyal TTH*'de *Lağım risâlesi* adlı kitabın baskı tarihi 1241 olarak gösterilmekle birlikte bu tarih aslında 1239 olmalıdır.
* *Özege K*–5540'da geçen *Fenn-i lağım* da bu kitaptır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20390: İstanbul: 1215 [1801]; İstanbul: 1220 [1805–1806].

R/ *Bulak II*-3; *Dorn*-2845; *HSU*-no. 487 (T-CW.6); *MK-EHT* 1948 A 545*; *Özege K*-5540, 20390; *Rıdvan TMB*-4475; *Şeyyal TTH*-mülhak 134; *Tırazî FMT*- 1871; *TÜBATOK*- 3760

551 **Temevvücât-ı efkâr** / Kadriye Hüseyin [1888-1955] .- Kahire: Maârif M., 1330 [1912].

199, 1 s.; 23 cm.

R/ *MK-EHT* 1947 A 719*; *Özege K*-20430; *Tırazî FMT*-3494

552 **Tepedelenli Ali Paşa** / Ahmed Müfîd.- [Kahire: M. Hilâl, 1321/ 1903].

283, 5 s.; 24 cm.

R/ BK-O/899*; İSAM-923/TEP; *Özege K*-20473; *Tırazî FMT*-5145

Tercümân el-şühedâ fî tercemet mürşid el-züvvâr fî ziyâret el-karâfa ve el-kubûr ve el-ebrâr bkz. Menâkıb-ı evliyâ-i Mısr

553 **K.Tercümân fî el-lugat el-Fârisiyye ve el-Türkiyye ve el-Arabiyye** / Ali Rızâ.- Kahire: [m.y.], 1274 [1858].

2, 189, 1 s.; 22 cm.

R/ *Özege E*-7667; *Özege K*-10977; *Şorbacı KAM*-177624

554 **K.Tercümân-ı nâfi li-tâlim el-lugat el-Türkiyye bi'l-lugat el-Arabiyye.**- Kahire: Bulak M., 1270 [1854].

72 s.; 20 cm.

R/ *Şorbacı KMA*-150523; *Tırazî FMT*-1707, 1706 (Lugat Türkî-64)*

555 **K.Tercümân-ı Türkî ve Arabî.**- Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

71 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-20565: İstanbul: 1266 [1850].
* *HSU*, kaynak göstermeden 1280 [1863-64] tarihli baskısını vermiştir.
* *Tırazî FMT*-1706'da verilen 1270 h. baskısının mevcut olmadığı ve *K. Tercümân nâfi li-tâlim el-lugat el-Türkiyye bi'l-lugat el-Arabiyye* adlı kitap olduğu tespit edildi.

R/ *Dorn*-44142; *HSU*-no. 506 (T-TW.4); *MK-EHT* 1948 A 1888*; *Özege K*-20565

556 **K.Tercümân-ı Türkî ve Arabî.**- Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

71 s.; 19 cm.

R/ *HSU*-no.506 (T-TW.4); *Özege K*-20565

557 **K.Tercümân-ı Türkî ve Arabî.**- Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

71 s.; 22 cm.

R/ FMK-Ali Emîrî-Lgt-52*; *HSU*-no.506 (T-TW.4); *MK-EHT* 1948 A 615; *Özege K*-20565; *Tırazî FMT*-1706

558 **K.Tercümân-ı Türkî ve Arabî.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1848].

71 s.; 19 cm.

R/ *HSU*–no. 506 (T–TW.4); İÜK–83856*; *Özege K*–20565

559 **K.Tercümân-ı Türkî ve Arabî.**– Kahire: Bulak M., 1283 [1867].

71 s.; 20 cm.

R/ BDK–K. 106005; FMK–Ali Emîrî–İgt/53*; *Özege K*–20565; **Ş. Rado Kol.***; *Tırazî EMT*–1706

Tercüme-i âdâb-ı tarîkat-ı aliyye-i Nakşibendiyye-i Hâlidiyye bkz. Tercüme-i Risâle-i Hâlidiyye

560 **Tercüme-i âsâr el-üvel fi tertîb el-düvel** / Şeyh Hasan b. Abdullah b. Muhammed Abbasî; çeviren Mehmed Necib [Antakî].– Kahire: Bulak M., 1296 [1879].

219 s.; 19 cm.

R/ FMK–Ali Emîrî–Şry/744; IRCICA–172 / AB.T*; İÜK–79255*; *Özege K*–20577; *Tırazî EMT* –162; *TÜBATOK* – 12620

561 **Tercüme-i Burhân-ı kâtı'** / [Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî [ö. 1692]; çeviren [Mütercim] Ahmed Âsım [1168–1234/1755–1819].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

3, 642 s.; 32 cm.

NOTLAR:

* Eser üzerinde çevirenin adı "Ayıntabî el-Seyyid Ahmed Asım Efendi" şeklindedir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20997: İstanbul: 1214 [1799] – 1302 [1885] arasında 3 baskısı yapılmıştır.

R/ BDK–K.20708*; *Bulak II*–8; FMK–Ali Emîrî–Lugat/41; *HSU*–no. 523 (T–TW.4); IRCICA–491.5539435 / TA.T*; İÜK–84028+; *MK–EHT* 1956 B 8+; *Özege K*–20997; *Rıdvan TMB*–460106; *TÜBATOK*– 13898

562 **Tercüme-i Burhân-ı kâtı'** / [Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî [ö.1692]; çeviren [Mütercim] Ahmed Âsım [1168–1234/1755–1819].– Kahire: Bulak M., 1268 [1852].

4, 642 s.; 34 cm.

R/ *HSU*–no. 523 (T–TW.4); İÜK–84018*; *Özege K*–20997; *Tırazî EMT*–1549

563 **Tercüme-i celiyye ber hutbe-i aliyye** / Ali ibn Ebî Tâlib; çeviren Mahmûd Şükrü ve Rızâ Kâmi.– [Kahire: M. Kahiret el-Hürre, t.y.].

17 s.; 18 cm.

R/ BK–MC.K/579*; *MK–EHT* 1967 A 774; *Özege E*– 13892; *Özege K*–20582; *Tırazî EMT*–2167; *TÜBATOK*– 3121

Tercüme-i Dürer el-hükkâm fi şerh-i Gurer el-ahkâm bkz. Tercümet el-Gurer ve el-dürer

Tercüme-i fenn-i idâre bkz. Ekonomi politik tercümesi, fenn-i idâre

Tercüme-i hal ve hikâyet İbn-i Sînâ bkz. Hikâye-i reîs el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ

564 **Tercüme-i Kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir** / Mirzâ Senglâh Horasânî; tercüme Mehmed Emin Efendi el-İzmîrî .– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

21 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *HSU*-no. 370'te kitabın dilini Farsça göstermiştir.

R/ *HSU*-no. 370 (P.CW.8); İSAM-891.5/HOR.T*; İÜK-İnal/1143*; *MK-EHT* 1948 A 1371; *Özege E*-13946; *Özege K*-20626; Ş.Rado Kol.*; *Tırazî FMT*-2576

565 **Tercüme-i kitâb el-sevâd el-a'zam** / Ebû Kâsım İshak b. Muhammed [ö.342/953-54]; çeviren Aynî.– Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

72 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-11029: İstanbul: 1301 [1884]; İstanbul: 1306 [1889].
* Çeviren için bkz. *GAL* S I/295.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık-2887*; *HSU*-no.419 (T-TW.2); *Özege E*-7723; *Özege K*-11029; *Tırazî FMT* – 343; *TÜBATOK*- 15484

Tercüme-i Mesnevî li-Nahîfî bkz. Mesnevî-i ma'nevî li-Mevlânâ Celâleddin Rûmî

Tercüme-i Mesnevî-i ma'nevî bkz. Mesnevî-i ma'nevî li-Mevlânâ Celâleddin Rûmî

566 **Tercüme-i Milel ve nihal** / Muhammed b. Abdülkerim el-Şehristânî [459-548/1077-1153]; çeviren Nuh b. Mustafa [ö.1070/1659-60].– Kahire: Bulak M., 1263 [1847].

4, 150 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-20640: İstanbul: 1279 [1862]; İstanbul: 1304 [1887].
* Çeviren için bkz. *GAL* GI, 428, GII, 314, SI, 763, SII, 432; *Keşf el-Zünûn* II, 1821; *Kahhala Mu'cem* XIII, 119; *OM* II, 44.

R/ IRCICA- 200.9 / SHA.T*; İÜK-79151*; *MK-EHT* 1965 A 303; *Özege K*-20640; *Tırazî FMT*-396

567 **Tercüme-i Muhtasar târih-i kadîm** / çeviren Ahmed Râsih.– Kahire: Bulak M., 1280 [1864].

231 s.; 20 cm.

R/ MK- Adnan Ötüken Kol.– Basma/1184*; SK- Hıdiv İsmail Paşa 26; *Tırazî FMT*- 4262; *TÜBATOK*-2045

568 **Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn** / İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed; çeviren Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi [1085–1162/1674–1749].– Kahire: Bulak M., 1274 [1858].

4, 9, 4, 626 s.; 33 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20645: İstanbul: 1275 [1859].
* Çeviren için bkz. *Hediyyet* II, 327; *Babinger*, 308–309, no. 255; *Fatin* 232–233; *İS*, 519–520; *OM* II, 113; *SO* III, 187.

R/ **BK**–MC.B/45, 26*; **İSAM**–301/HAL.M+*; ***MK–EHT*** 1969 B 3; ***Özege E***– 13933; ***Özege K***–20645; ***Tırazî EMT*** –828; ***TÜBATOK***– 14547

569 **Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn** / İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed; çeviren Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi [1085–1162/1674–1749].– Mısır: Topografya Destgahı, 1275 [1859].

12, 617 s.; 26 cm.

R/ **BDK**–0.29205*; **BK**–MC B/27*; ***Özege E***– 13933; ***Özege K***–20645

570 **Tercüme-i Risâle-i Hâlidiyye** / Ziyâeddin Hâlid-i Bağdâdî [1193–1242/1779–1827]; çeviren Şerîf Ahmed b. Ali.– Kahire: Bulak M., 1262 [1846].

56 s.; 22 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20656: İstanbul: 1291 [1874]; İstanbul: 1308 [1891]; [y.y.: t.y.] olan 6 baskısı ve *TÜBATOK*– 12197: [y.y.] 1257 olan bir baskısı yapılmıştır.
* Şerîf Ahmed b. Ali için bkz. *Karatay Üniversite* II, 902; *Köprülü* III, 64 no.131.

R/ ***HSU***–no. 407 (T–CL.2); ***Özege K***–20574; **SK**–Hıdiv İsmail 69; **Ş.Rado Kol.***; ***Tırazî EMT*** –572; ***TÜBATOK***– 12201

571 **Tercüme-i Risâle-i Hâlidiyye** / Ziyâeddin Hâlid-i Bağdâdî [1193–1242/1779–1827]; çeviren Şerîf Ahmed b. Ali.– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

53 s.; 22 cm.

R/ **BDK**–K. 106551*; **FMK**–Ali Emîrî/Şry–824; ***HSU***–no.407 (T–CL.2); **İÜK**–85339+; ***Özege E*** – 13938; ***Özege K***–20656

572 **Tercüme-i Siyer el-Halebî** / İbrahim Halebî; çeviren [Mütercim] Ahmed Âsım [1168–1234/1755–1819].– Kahire: Bulak M., 1248 [1833].

2, 8, 405 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Arapça'dan tercüme edilmiştir.

R/ Dorn–2317; ***HSU***–no. 447 (T–TW.2); **IRCICA**–297.63 / HA.T*; **İSAM**–297.92/MUD. N; **İÜK**–76308+*; ***MK–EHT*** 1964 B 57; ***Özege K***–20673; ***Rıdvan TMB***–45674; ***Şeyyal TTH***–mülhak 9; ***TÜBATOK***– 14661

573 **Tercüme-i Siyer el-Halebî** / İbrahim Halebî; çeviren [Mütercim] Ahmed Âsım [1168-1234/1755-1819].- Kahire: Bulak M., 1251 [1835-36].

R/ *GAL*-SII, 418; *HSU*-no.447 (T-TW.2)

Tercüme-i Târih-i İtalya bkz. Târih-i İtalya

Tercüme-i Târih-i Napolyon Bonaparta bkz. K.Târih-i Bonaparta

Tercüme-i Tibyân bkz. Tercümet el-Tibyân fî tefsîr el-Kur'ân

Tercüme-i Usûl-i hendese bkz. K. Usûl el-hendese

Tercümet el-Fasıl beyn el-hak ve el-bâtıl bkz. el-Fasıl beyn el-hak ve el-bâtıl

574 **Tercümet el-Gurer ve el-dürer** / Molla Hüsrev; çeviren Süleymân b. Veli Ankaravî.- Kahire: Bulak M., 1258 [1842].

2 c. (4, 449; 3, 342 s.)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-20587: 2 c. İstanbul: 1258 [1842]; *Tırazî FMT*-424: İstanbul: 1292 [1875].
* *Tırazî FMT*-424'te verilen 1241 h. baskısının mevcut olmadığı ve 1258 h. baskısı olduğu tespit edildi.
* Çeviren için bkz. *Keşf el-Zünûn* II, 1200; *Köprülü* III, 36 no. 64; *OM* I, 292-293.

R/ **SK**-Reşid Ef. 1429/1-2+*; ***Dağıstanî*** -63; ***HSU***-no. 078 (T-CL.2)***Tırazî FMT***-424

575 **K.Tercümet el-hücec el-kat'iyye li ittifâk el-firak el-İslâmiyye** / Süveydîzâde Ebû Berekât el-Şeyh Abdullah Efendi el-Abbasî el-Bağdâdî; çeviren Ahmed b. Ali.- Kahire: M. Kürdistân el-İlmiyye, 1326 [1908].

4, 152 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Zirikli* IV, 80; *Hediyyet* I, 483; *GAL* GII, 377, SII, 508; *Kahhala Mu'cem* VI, 48-49.

R/ **BDK**-K.28848*; **FMK**-Ali Emiri/Şry-1141; **İbrahim Hakkı Konyalı**- 393; **İÜK**-İnal/172/7; ***MK-EHT*** 1948 A 2712+; ***Özege K***-20703

Tercümet el-kâmûs el-muhît li el-Fîrûzabâdî bkz. el-Okyânûs el-basit fî tercümet el-kâmûs el-muhît

Tercümet el-Şemâil bkz. Şerh-i Şemâil

576 **[Tercümet el-Tibyân fî tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

2 c. (2, 471; 2, 378 s.)

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-20688: 4 c. İstanbul: 1283 [1866]-1317-18 [1899-1900] arasında 4 baskısı yapılmıştır.
* Çeviren için bkz. *Hediyyet* II, 307; *Kahhala Mu'cem* IX, 272; *SO* IV, 199; *Müstakimzade* IV, 13-14 n. 12

R/ **KK**-3.böl. Kitab el-tefsîr- 9*; **SK**-Fatih 0/152+*

577 **[Tercümet el-Tibyân fi tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1257 [1841-42].

2 c. (2, 471; 2, 378 s.); 30 cm.

R/ ***Dağıstanî*** -6; ***HSU***-no. 521 (T-CL.2); **İbrahim Hakkı Konyalı**- 711-712

578 **[Tercümet el-Tibyân fi tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

2 c. (1, 496; 2, 399 s.); 30 cm.

R/ ***Dağıstanî*** -6; ***HSU***-no. 521 (T-CL.2); **SK**-Fatih 0/153-154+*

579 **[Tercümet el-Tibyân fi tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1267 [1850-51].

2 c. (471; 378 s.); 33 cm.

R/ **BK-YRY** 6/1-2*; ***Dağıstanî***-6-7; ***HSU***-no. 521 (T-CL.2)

580 **[Tercümet el-Tibyân fi tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1274 [1857-58].

2 c. (1, 496; 2, 399 s.); 30 cm.

R/ ***Dağıstanî***-6-7; ***HSU***-no.521 (T-CL.2)

581 **[Tercümet el-Tibyân fi tefsîr el-Kur'ân]** / çeviren [Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî] [ö. 1111/1699].- Kahire: Bulak M., 1279 [1863].

2 c. (1, 496; 2, 399); 30 cm.

R/ ***HSU***-no. 521 (T-CL.2); **İSAM**-297.211/DEB.T; ***Özege K***-20688; **SK**-Hıdiv İsmail Paşa - 0.20/1-2*

582 **Tercümet ifâzat el-ezhân fi riyâzet el-sıbyân** / çeviren Ali Efendi Cizeli.- Kahire: Bulak M., 1259 [1843].

4, 179, 8 s., 2 levha; 20 cm.

NOTLAR:

* Eser, Rifâ'a Râfi Tahtavî'nin Fransızca'dan Arapça'ya aktardığı metinden Türkçe'ye tercüme edilmiştir.
* Çeviren için bkz. *Şeyyal TTH*, 171.

R/ *Bulak I*–4; *Dağıstanî* –254; *HSU*–no. 133 (T–TW.5); *Şeyyal TTH*–mülhak 85; *Tırazî EMT*–1754 (4748 س)+*

Tercümet ilm el–hisâb bkz. İlm el–hisâb

Tercümet kânunnâme–i sefâyin–i bahriyye–i cihâdiyye bkz. Kavâid–i mu'tebere–i umûr–ı bahriyye

Tercümet kavânîn el–asâkir el–cihâdiyye bkz. Vesâyânâme–i seferiyye

Tercümet kitâb el–milel ve el–nihal bkz. Tercüme–i Milel ve nihâl

583 **Tercümet kitâb–ı künûz el–sıhha** / Clot Bey; çeviren Mustafa Resmî el–Çerkesî.– Kahire: Bulak M., 1261 [1845].

21, 429 s.; 20 cm.

NOTLAR:

Fransızca'dan Arapça'ya yapılan tercümeden Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

R/ *HSU*–no. 192 (T–TW.6); **E. İhsanoğlu Kol.**– 613 / CL.T*+; **INALCO** – G.VI–17*; **İSAM**– 610/CLO.T; **İÜK**–87378+; **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/4382; *Özege K*–20630; **SK**–Tahir Ağa 417*; **Ş.Rado Kol.***; *Şeyyal TTH*–mülhak 101; *Tırazî EMT*–1993

Tercümet lâyiha–i meclis–i şûrâ el–kavânîn bkz. Meclis–i şûrâ–yı nüvvâbın intihâb–ı azâ lâyihasıyla hudûd ve nizamnâmesi

Tercümet makâle–i celîle–i hazret–i hıdiv–efhâm ve lâyiha–i intihâb–ı azâ–yı meclis–i şûrâ bkz. Meclis–i şûrâ–yı nüvvâbın intihâb–ı azâ lâyihasıyla hudûd ve nizamnâmesi

Tercümet Mebâdî el–hendese bkz.Mebâdi–i hendese

Tercümet Mebâdî el–ulûm bkz. Mebâdi–i hendese

Tercümet Nehc el–sülûk fi siyâset el–mülûk bkz. Nehc el–sülûk fi siyâset el–mülûk

Tercümet Reşahât–ı ayn el–hayât bkz. Reşahât–ı ayn el–hayât

Tercümet Sefâretnâme–i Rıfâ'a Bey bkz. Seyâhatnâme–i Rıfâ'a

Tercümet takrir 'an el–hacr el–sıhhî 1266 h. bkz. Meclis–i sıhhiyeden bir komisyon tertîbiyle Mısır'da ahvâl–ı sıhhiye [ye dâir] takdim etmiş oldukları report tercümesidir

Tercümet takrîr Mister Favler an inşâ–i sikket–i hadîd el–Sûdan bkz. Hıtta–i Mısriyye'nin ekālîm–i Sûdaniye'ye takrib ve ittisâli için îmâli musammem olan demiryolu ile birinci şelâlenin üzerinden mürûr–ı sefâini teshîl için inşâsı lâzım gelen sath–ı mâil hakkında Mister Favler'in hulâsa–i takrîridir

Tercümet Târih el–ümem ve el–mülûk el–ma'rûf bi–târih el–Taberî bkz. Târih el–ümem ve el–mülûk tercümesi

Tercümet Târih Napolyon Bonaparta bkz. K.Târih–i Bonaparta

Tercümet Terbiyet el-etfâl bkz. Muâlece-i etfâl

Tercümet Usûl el-hendese bkz. K.Usûl el-hendese

el-Tertîb el-mün'akid bi'l-ca'feriyye fi sene 1243 fi beyân akd el-mecâlîs fi ru'yet tedbîr umûr el-memleke el-Mısriyye bkz. Meşveret ve idârî meclislerin zabıtları

584 **Tertîb-i eczâ** / Mustafa Reşid [ö.1245/1830] ve el-Hâc Behcet Monla Efendi [1188-1249/1774-1834].- Kahire: Bulak M., 1250 [1834].

14 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Hacılar için hazırlanmış bir sağlık rehberidir.
* *Nehcet el-menâzil* ile birlikte basılmıştır
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-20746: İstanbul: 1232 [1817]; İstanbul: 1274 [1858] (Murad Nakşibendî'nin *Nebzet el-menâsik* adlı kitabı ile birlikte)
* Mustafa Reşid Efendi için bkz. *TUBA* III, 444
* Mustafa Behcet Efendi için bkz. *DİA* V, 345.

R/ ***HSU***-no. 518 (T-CW.6); **HTU**-5466*; ***Özege Ek***-23749; ***Özege K***-20746; **SK**-Reşid Ef. 1159-1*

585 **Tertîb-i eczâ** / Mustafa Reşid [ö.1245/1830] ve el-Hâc Behcet Monla Efendi [1188-1249/1774-1834].- Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

14 s.; 19 cm.

R/ ***HSU***-no. 518 (T-CW.6); ***Özege K***-20746

586 **Tertîb-i eczâ** / Mustafa Reşid [ö.1245/1830] ve el-Hâc Behcet Monla Efendi [1188-1249/1774-1834].- Kahire: Bulak M., 1256 [1840].

14 s.; 19 cm.

R/ ***HSU***-no. 518 (T-CW.6); ***Özege K***-20746

587 **Tertîb-i ordu**.- Kahire: Bulak M., [1245-1257/1830-1842].

R/ ***Bianchi***-60239; ***Bulak I***-2; ***Bulak II***-3; ***HSU***-no. 512 (T-TW.3); ***Rıdvan TMB***-479248; ***Şeyyal TTH***-mülhak 189

Tertîb-i sıhha me'murlarına dâir kânunnâme bkz. Kavânîn el-sıhha

588 **Teshîl el-tahsîl fi lügat el-Türkiyye**/ Ömer Fâik.- Kahire: M. Vâdî el-Nîl, 1285 [1868].

2, 270 s.

NOTLAR:

* Ömer Fâik Efendi, Mısır Hıdivliği sivil mekteplerinde Türkçe hocasıdır.

R/ ***Tırazî FMT***-1709 (Lugat Timuriyye 29)*

589 **Tezkire-i ulemâ; ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları ve Dâmâd Mahmud Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye mektûb.**– Kahire: M. Osmâniyye, 1316 [1900].

15 s.; 20 cm.

R/ BK–Osman Ergin/Karışık 1478*; *MK–EHT* 1968 A 79; *Özege K*–20951; *Tırazî FMT*–4378

590 **Tezkiret el-hikem fi tabakât el-ümem** / Abdurrahman Eşref [ö.1151/1738–39].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

318, 2 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–20955: İstanbul: 1291 [1874]
* Yazar için bkz. *Hediyyet* I, 553; *Köprülü* III, 180 no. 385; *OM* III, 100; *Gövsa* 5; *DİA* I, 161.

R/ *Dorn*–2214; *HSU*–no.455 (T–CL.2); İÜK–73556+; MK– Adnan Ötüken Kol.–Basma/8350; *Özege K*–20955; *Rıdvan TMB*–463125 ; Ş.Rado Kol.*; *Tırazî FMT*–3991

Tıbb-ı baytârî kânunnâmesi bkz. Kânunnâme-i baytârî

Tıbb-ı etfâl bkz.Muâlece-i etfâl

Tibyân-ı nâfi der tercüme-i Burhân-ı kâtı' bkz. Tercüme-i Burhân-ı kâtı'

Topçu tâlimnâmesinin eşkâli bkz. Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i berriyye

591 **Topçu askerlerinin nizâm ve tertîbine ve zabt ve rabtına ve hidemât-ı dâhiliyyesine dâir kânunnâme ve miralayına müte'allik mevâd beyân olunur.**– Kahire: Bulak M., 1258 [1842–43].

42, 255 s.; şekil: 24 cm.

R/ *Dağıstanî*–289; *HSU*–no. 361 (T–CW. 3); *Tırazî FMT*–1307 (Fünûn Muhtelife Türkî–83)*

592 **Topçu askerlerinin nizâm ve tertîbine ve zabt ve rabtına ve hidemât-ı dâhiliyyesine dâir kânunnâme ve miralayına müte'allik mevâd beyân olunur.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].

264 s.; 24 cm.

R/ *Dağıstanî*–289; *HSU*–no. 361 (T–CW. 3); SOAS. Sc–UT/45556*; *Tırazî FMT*–1307 (6084 س)+*

593 **Tophâne ve cebehâneye dâir.**– Kahire: M. Dîvân el–Cihâdiyye, 1251 [1835].

6, 256 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Serlevhadaki kitap adı şu şekildedir: Tophâne ve cebehâneye dâir olub mütâlaâsı her bir sınıf cihâdiyeye ehemm ve elzem olan İtalyan el–ibâre bir cild kitabın tercümesidir.

R/ *Bulak I*-2; *Bulak II*-2; *Bulak III*-2; *HSU*-no. 535 (T-TW.6); *Rıdvan TMB*-461108; SOAS.Sc-UT/45552*; *Şeyyal TTH*-mülhak 162; *Tırazî EMT*-1332 (5091 س)*

594 **Transval meselesi** / [İsmâil Kemâl el-Albanî (Vlora)] [1844-1919].- Kahire: M. Osmâniyye, 1318 [1900].

166 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Yazar için bkz. *Alpan*, 64; *Karatay Üniversite* I, 428; *Kuran*, 518
* Arapça tercümesi için bkz. III/121 no'lu künye

R/ BK-K/709*; IRCICA-968.2046 / İS.T*; MK- 1977 A 389; *Özege K*-21218; *Tırazî EMT*- 4552; *TÜBATOK*- 15785

595 **Tuhfe-i Âsım** / [Mütercim] Ahmed Âsım [1168-1234/1755-1819].- Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

70 s.; 25 cm.

R/ *HSU*-no. 525 (T-CW.4); İÜK-77535*+; *MK-EHT* 1966 A 826; *Özege K*-21231; Sermet Çifter - Nadir 0740 (12557); Ş.Rado Kol.*; *Tırazî EMT* -1504; *TÜBATOK*- 1091

596 **Tuhfe-i cevher - ayâr-ı üç zebân** / [Darendevî] Hayret Efendi [ö.1825].- Kahire: Bulak M., 1242 [1826].

47 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Türkçe, Arapça, Farsça manzum sözlüktür.
* Kitabın sonunda Farsça gramer kitabı *Mefâtih el-dürriyye risâlesi* vardır.

R/ *Dorn*-44140; FMK-Ali Emîrî-Mnz/1291*; *HSU*-no. 528 (T-CW.4); İÜK-İnal/1381*; *MK-EHT* 1948 A 1890+; *Özege K*-21249; SK- İzmirli İ. Hakkı- 2801/1; SOAS.Sc-45154; *Tırazî EMT*-1503, 1562, 1704; *TÜBATOK*- 13076

597 **Tuhfe-i cevher - ayâr-ı üç zebân** / [Dârendevî] Hayret Efendi [ö.1825].- Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

43 s.; 20 cm.

R/ FMK-Ali Emîrî-Mnz/1292*; *HSU*-no. 528 (T-CW.4); *Özege K*-21249; *Rıdvan TMB*-470178; *Tırazî EMT*-1503, 1516, 1704; *TÜBATOK*- 13077

Tuhfe-i dürriye bkz. Tuhfe-i cevher - ayâr-ı üç zebân

Tuhfe-i Hayret bkz. Tuhfe-i cevher - ayâr-ı üç zebân

598 **Tuhfe-i Selimiyye der akâid.**- Kahire: Bulak M., 1256 [1840-41].

34 s., 20 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-21251; *Karatay Üniversite* I, 36: İstanbul: [t.y.]; *Özege K* ve *Tırazî EMT*'de [t.y.] bir baskısı

R/ *Bianchi*-56204; *Bulak II*-10; *HSU*-no. 529 (T-CL. 2); *Özege K*-21251; *Rıdvan TMB*-474211; *Tırazî EMT*-380

599 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1245 [1830].

60 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Türkçe ve Farsça manzûm sözlüktür.
* Bu kitabın şerhi olan *Şerh el-Tuhfet el-manzûmet el-dürriyye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye* için bkz. I/479–480 no'lu künyeler.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*– 21252: İstanbul: 1213 [1798] – 1325 [1909] arası 49 baskı; [İstanbul]: [t.y.] olan 6 baskı ve [y.y.: t.y.] olan 2 baskı yapılmıştır.
* *HSU* kaynak göstermeden 1271 ve 1275 yıllarına ait iki Bulak baskısı daha vermiştir.

R/ ***Bianchi***–3853; ***Dağıstanî***–90; ***HSU***–no. 530 (T–CW.4); ***Reinaud NO*** 33513; ***Rıdvan TMB***–45456; ***Tırazî FMT***–1566 (Lugat Türkî 29)+ *; ***Zenker BO***–I/733

600 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836–37].

62 s.

R/ ***Özege E***–14301*

601 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1254 [1839].

R/ ***Bianchi***–50156; ***Bulak I***–7; ***HSU***–no. 530 (T–CW.4); ***Rıdvan TMB***–468163; ***Zenker BO***–I/738

602 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839].

66 s., 17 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–1566 (el-Zekiyye Türkî 57)+*

603 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1257 [1841].

R/ ***Dağıstanî***–89–90; ***HSU***–no. 530 (T–CW.4)

604 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1264 [1847–48].

60 s.

R/ **FMK**–Ali Emîrî–Mzm/1227*; ***Özege E***–14301*

605 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1267 [1850–51].

60 s.

R/ ***Dağıstanî***–90

606 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1280 [1863–64].

60 s.; 21 cm.

R/ *Özege E*–14301*; *Tırazî FMT*–1566 (el-Gavrî Şarkî 189)

607 **Tuhfe-i Vehbî** / Sünbülzâde Vehbî [ö.1224/1809].– Kahire: Bulak M., 1282 [1865–66].

60 s.; 22 cm.

R/ *Dağıstanî*–89; *HSU*–no. 530 (T-CW.4); İÜK-İnal/1135*; *MK-EHT* 1948 A (T) 111; *Özege K*–21252

608 **K.Tuhfe-i zâbitân** / çeviren Kâni Bey [ö.1302/1885].– Kahire: Bulak M., 1251 [1835].

102 s.; 9 s. levha; 18 cm.

R/ BK-K/769*; *Bulak I*–2; *Bulak II*–3; *HSU*–no. 526 (T-TW.3); *MK-EHT* 1966 A 272; *Özege K*–21255; *Rıdvan TMB*–461111; SOAS.Sc-UT/45564*; *Şeyyal TTH*–mülhak 168; *Tırazî FMT*–1327

Tuhfe-i zîbâ bkz. Tuhfe-i cevher – ayâr-ı üç zebân

609 **K.Tuhfet el-Abbasiyye li el-medreset el-aliyyet el-Tevfikiyye** / Mehmed Mihrî. [ö. 1925].– Kahire: Bulak M., 1301 [1884].

11, 325 s.; 25 cm.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık 798*; İÜK-75591*; *MK-EHT* 1962 A 15; *Özege E*–14302; *Özege K*–11037; *Tırazî FMT*–1537

Tuhfet el-encâb bkz. K.Nuhbet el-encâb fî el-lugat el-Türkiyye

Tuhfet el-dürriyye fi el-lugat el-Fârisiyyet el-deriyye bkz. Tuhfe-i Vehbî

el-Tuhfet el-Selimiyye fî ilm el-tevhîd bkz. Tuhfe-i selimiye der akâid

610 **K.Tuhfet el-şâhân** / el-Seyyid Musa Efendizâde el-Seyyid Eyyûb Efendi (Ebû el-Bekâ) [1028–1095/1619–1684].– Kahire: Bulak M., 1264 [1848].

3, 221 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Muâmelât risâlesi* ile birlikte basılmıştır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–21299: İstanbul: 1258 [1842]; [İstanbul]: 1301 [1884].
* Yazar için bkz. *GAL* GII, 454, SII, 673–674; *Köprülü* III, 34 no. 59; *OM* I, 230; *DİA* X, 298.

R/ BK-Osman Ergin/Karışık 186; *HSU*–no. 534 (T-CL.2); İÜK-81963*; *Özege K*–21299; *Tırazî FMT*–448

611 **Turan târihinden birkaç satır; altın ve yeşil saraylar** / Julius; çeviren Mehmed Cemâl Dağıstanî.–İskenderiye (Seydibeşir Üserâ Karargâhı): Türk Varlığı M., 1336R [1920].

50 s.; 23 cm.

R/ *Özege K*–21327

612 **Tûtînâme**/ [Şeyh Ziyâeddin Nahşabî ö.751/1350]; çeviren [Sarı Abdullah Efendi 1584–1660].– Kahire: Bulak M., 1253 [1837].

205 s.; 25 cm.

NOTLAR:

* *Tırazî EMT*–2595'te verilen 1250 h. baskısının mevcut olmadığı ve 1254 h. baskısı olduğu tespit edildi.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–21353: İstanbul: 1256 [1840]–1325 [1909] arasında 4 baskısı ve İstanbul: [t.y.] olan 4 baskısı yapılmıştır.
* Çeviren için bkz. *Babinger*, 227–228, no. 176; *İA* X, 216–220; *Koçu* I, 44; *Kamus* IV, 2916; *OM* I, 100–102; *Banarlı* II, 700–701; *OA* I, 15–16.

R/ *Dorn*–41120; *HSU*–no. 536 (T–CL.8); **MK**– Adnan Ötüken Kol.– Basma/3469*; *MK–EHT* 1948 A 2523; *Özege K*–21353; *Rıdvan TMB*–466145; *Tırazî EMT*– 2595; **TSMK**–İsfendiyaroğulları/159

613 **Tûtînâme**/ [Şeyh Ziyâeddin Nahşabî ö.751/1350]; çeviren [Sarı Abdullah Efendi 1584–1660].– Kahire: Bulak M., 1254 [1838].

212 s.; 25 cm.

R/ *Dağıstanî* –108; *HSU*–no. 536 (T–CL.8); *Özege K*–21353; *Tırazî EMT*–2595 (Edeb Türkî 150)*+

614 **Tûtînâme**/ [Şeyh Ziyâeddin Nahşabî ö.751/1350]; çeviren [Sarı Abdullah Efendi 1584–1660].– Kahire: Bulak M., 1255 [1839–40].

207 s.; 25 cm.

R/ *HSU*–no. 536 (T–CL.8); *Özege K*–21353; TTK–5217*

615 **Tûtînâme** / [Şeyh Ziyâeddin Nahşabî ö.751/1350]; çeviren [Sarı Abdullah Efendi 1584–1660].– Kahire: Bulak M., 1267 [1850–51].

R/ *Dağıstanî*–108; *HSU*–no.536 (T–CL.8)

616 **Türk sözü; Anadolu ağzı** / Asmaî.– Kahire:[m.y.], [1349–50] 1931.

58 s.; 20 cm.

R/ *Tırazî EMT*–3490 (Edeb Türkî–374)*

617 **Türk ve Arab muhâdeneti = el–Arab ve el–Türk** / [Çerkeşşeyhizâde] Halil Hâlid Bey [1869–1931].– Kahire: M. Hidâye, [1912].

33, 34 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Arapça'ya çeviren Ömer Rıza [Doğrul]'dur.

* Kitap, Ertuğrul Düzdağ tarafından 1994 yılında orjinal metni ve Türkçe tercümesi ile birlikte yeniden neşredilmiştir.

* Arapçası için bkz. III/7 no'lu künye

R/ **BK**–Osman Ergin 1093 AK*; ***Özege E***–599; ***Özege K***–14047; ***Tırazî FMT***–3489

618 **Türkistân edebiyatından parçalar** / hazırlayan ve yayınlayan Mehmed Emin İslâmî Türkistânî.– Kahire: Bâb el-Halk M., 1379/1960.

190 s.; 20 cm.

R/ **E.İhsanoğlu Kol.**–818.9932/TÜ*

619 **Türkiye'de Meclis-i Mebûsân** / M.K. [Azmzâde Hakkı] – Kahire: M. İctihâd, [1325] 1907.

1.c. (363 s.)

NOTLAR:

* *MK–EHT* I/239'da müellif Azmzâde Hakkı olarak gösterilmektedir. Ancak kitap üzerinde müellif adı görülmemektedir.

R/ **BK**–K/3792*; **IRCICA**–328.561 / MK.T*; ***Özege E***–14679; ***Özege K***–21711; ***Tırazî FMT***–946

620 **Türkiye'de sansür eğlenceleri** / Kont de Persignac; çeviren M. K. [Azmzâde Hakkı] – [Mısır: m.y.] [1325] 1907.

43 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Girişte, "Bu risâle Fransızca *La Revue* mecmua-i fenniyesinden tercüme edilerek *Şûrâ-yı Osmânî* gazetesinde neşredilmiştir" kaydı vardır.

R/ **BK**–MC. K/906*; ***Özege K***–21712; **TBMM**–MM/278

621 **Türklere bir nidâ daha** / Azîz Nûrî Yeşilzâde.– Kahire: M. Adalet, [t.y.].

24 s.; 1 resim; 19 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–4529 (Abidin Şarkî 266)*

622 **Türklüğe, şâhrâh-ı İslâmiyet** / Azîz Nûrî Yeşilzâde.– Kahire: M. Adalet, [t.y.].

32 s.: 1 resim; 15 cm.

R/ ***Tırazî FMT***–3496 (Abidin Şarkî 266)*

623 **Uçurum.**– Kahire: [m.y.], [1323] 1905.

13 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Yazar adı yerine "döküntüler" yazılmıştır. Kitapta İzmirli Hocazâde Mehmed Ubeydullah'ın *Geçid* adlı eseri tenkit edilmektedir.

R/ **BK**–K/2520+*; ***MK–EHT*** 1948 A 2134; ***Özege K***–21956

624 **Ulemâ-yı dîn-i İslâm; dâvet-i şer'iyye.**– Kahire: [m.y.], 1314 [1896].

16 s.; 16 cm.– (İttihad ve Terakki Cemiyet-i Mısır Şubesi)

R/ ***Özege K***–21978

625 **Ulemâ-yı dîn-i İslâm; dâvet-i şer'iyye.**– 2.bs.– Kahire: [m.y.], 1314 [1896].

16 s.; 16 cm.–(İttihad ve Terakki Cemiyet-i Mısır Şubesi)

NOTLAR:

* Muharrir olarak "Fudelâ-yı müderrisînden bir zât" denilmektedir.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 3451*; **HTU**–17287*; ***Özege K***–21978

Ulemâ-yı İslâm enârallâhu berâhinehüm taraflarından verilen fetâvâ-yı şerîfe bkz. Fetâvâ-yı şerîfe

626 **Umûm Osmanlı vatandaşlarımıza beyânnâme** / Ahmed Lütfullah ve Mehmed Sabahaddin [Prens] [1878–1948] ve Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa [1853–1903].– Kahire: [m.y., 1901].

15 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Ahmed Lütfullah için bkz. *Kuran*, 716; *İbnülemin SA* I, 55–64.
* Prens Sabahaddin için bkz. Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin hayatı ve ilmî müdafaaları*, İstanbul, 1977; *Kuran*, 717–718; *TDÜA* IX, 4840–4841

R/ ***Özege K***–22014

627 **Umûr-ı mâliye-i Mısriyye hakkında Londra'da in'ikâd eden konferans mazbatalarının tercümesidir.**– [Kahire: m.y., 1301/1884].

79 s.; 24 cm.

R/ ***Karatay Üniversite*** I, 521; ***Özege***–22060

628 **el-Urâza fî el-hikâyet el-Selçûkiyye** / Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizam Hüseyni Yezdî [ö. 743/1342]; önsöz ve zeyl Karl Süssheim.– Kahire: M. Maârif, 1326/1908.

45, 191 s.

NOTLAR:

* Önsöz ve zeyl Türkçe, metin Farsça'dır.
* Girişte, "Doktor Karl Süssheim Efendi'nin himmetiyle tab ve müşarunileyh tarafından ilâve olunan iki dibâce ve bir zeyl ile ikmâl olunmuştur" kaydı vardır.

R/ **HTU**–4847*; ***MK-EHT*** 1948 A 2597

Usûl fenn el-muvâzene fî cerr el-eskâl bkz. Cerr el-eskâl

629 **K. Usûl el-hendese** / [Adrien-Marie] Legendre [1752–1833]; çeviren İbrahim Edhem Bey [1785–1865].– Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

4, 362 s., 13 s. levha; 24 cm.

NOTLAR:

* *Eléments de géométrie* adlı Fransızca kitaptan tercüme edilmiştir.
* Arapça tercümeleri için bkz. III/194 – 195 no'lu künyeler

R/ *Dorn*-2841; *HSU*-no. 542 (T-TW.5); *Özege K*-22312; MK- Adnan Ötüken Kol.-Basma/3750*; *Rıdvan TMB*-463128; SOAS.Sc-UT/45259*; *Şeyyal TTH*-mülhak 34; *Tırazî FMT*-1790

630 **Usûl el-maârif fi vechi tasfif-i sefâyin-i donanma ve fenn-i tedbîr-i harekâtiha** / de Truguet.- Kahire: Bulak M., 1242 [1826].

52 s., 13 s. levha; 28 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* Donanmanın teşkil ve tertibine dairdir.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-22318: İstanbul: 1202 [1788].

R/ *Bianchi*-3531; *Bulak I*-4; *Bulak II*-4; *Bulak III*-6; *Dorn*-3059; *HSU*-no. 544 (T-TW.3); *Özege K*-22318; SK-Hüsrev Paşa 774; SOAS.Sc-UT 45573; *Şeyyal TTH*-mülhak 140; *Tırazî FMT*-1340 (Fünûn Harbiye Türkî-36)+*

631 **Usûl ve kavâid-i harbiyyeyi şâmil kitabdır (kânûn-ı fenn el-harb).**- Kahire: Bulak M., 1251 [1836].

110 s., 10 levha; 21 cm.

R/ *Bianchi*-45110; *Bulak I*-2; *Bulak II*-3; *Dağıstanî* -293; *HSU*-no. 373 (T-TW.3); *Rıdvan TMB*-462115; SK-Hüsrev Paşa 767; SOAS.Sc-UT 45563*; *Şeyyal TTH*-mülhak 165; *Tırazî FMT*-1030, 1315 (Fünûn; Muhtelife Türkî-173; 6067 س)+*

632 **Usûl-ı harekât el-sefâin** / Çerkes Mahmud [Mahmud Nâmi Paşa].- Kahire: Bulak M., 1252 [1836].

130 s.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**-359.3/ÇE.K*; *Şeyyal TTH*-mülhak 49

633 **K. Usûl-i hendese** / John Bonnycastle; çeviren Hüseyin Rıfkı Tamânî [ö.1232/1817].- 2.bs.- Kahire: Bulak M., 1246 [1830-31].

5, 272 s., levha

NOTLAR:

* İngiliz matematikçi John Bonnycastle'in 1789 yılında yayınladığı *Euclid's Elements* adlı kitabının tercümesidir.
* Bu eser *Bulak I* de "Öklidis kitabı", *Bulak II* ve *Bulak III*'te ise "Usûl-i hendese ki Öklidis nâmıyla meşhur kitaptır" şeklinde geçmektedir.
* İlk baskısı 1212 /1797-98 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Diğer baskılar için bkz. *OMLT* no.180, 271-272.
* *Bianchi*, *HSU* ve *Rıdvan TMB*'de tarihsiz bir baskısı görülmektedir.
* *Dağıstanî* ve *Tırazî FMT*'de gösterilen tarihsiz baskılar aslında 1246 tarihlidir.

R/ *Bianchi*-3859; *Bulak I*-3; *Bulak II*-4; *Bulak III*-5; *Dağıstanî*- 253-254; *HSU*-no. 541 (T-TW.5); *Rıdvan TMB*-45564; SOAS.Sc-UT/45538*; *Tırazî FMT*-1791, 1795

634 **Uyanınız! Uyanınız!** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– Mısır: M. İctihâd, [1325] 1907.

36 s.; 18 cm.– (Kütübhâne-i İctihâd aded; 9)

R/ **HTU**-5671/9*; ***MK-EHT*** 1964 A 392; ***Özege K***-22327; **TBMM**-L.D/254; ***TÜBATOK***-216

635 **Uyanınız! Uyanınız!** / Abdullah Cevdet [Karlıdağ] [1286–1351/1869–1932].– 2.bs.– Mısır: M. İctihâd, [1326] 1908.

32 s.; 19 cm.–(Kütübhane-i İctihâd aded; 9)

R/ **BK**-K/1691*; ***MK-EHT*** 1964 A 708+; ***Özege K***-22327; ***Tırazî FMT***-4326; ***TÜBATOK***-217

636 **Uygur sarfı** / Ahundmerhumoğlu Hac Abdülazîz mahdûm-ı Cengîzhân.– Kahire: M. Marbaviyye, 1358 [1939].

40 s.; 20 cm.

R/ **E. İhsanoğlu Kol.**-419.9932/AB.U*; ***MK-EHT*** 1955 A 121+; ***Tırazî FMT***-1667; ***TÜBATOK***- 450

637 **Üç tarz-ı siyâset** / Yusuf Akçuraoğlu [1876–1933], Ali Kemâl [1867–1922] ve Ahmed Ferid [Tek] [1877–1972].– Kahire: M. İctihâd, [1325] 1907.

80 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Girişte, "Mısır'da münteşir *Türk* gazetesinin 24–34 numaralı nüshâlarına derc edildikten sonra risâle şeklinde cem olunmuştur" kaydı vardır.
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*-22357: İstanbul: 1327 [1911].
* Yusuf Akçura için bkz. *Banarlı* II, 1110; *Gövsa* 28 ; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
* Ahmed Ferid için bkz. *Gövsa* 377.

R/ **BK**-MC.K/68iç*; ***MK-EHT*** 1948 A 697*; ***Özege K***-22357; ***Tırazî FMT***-961

638 **Vâfir kolları müteveccihen yürütmek beyânınadır.**– Kahire: Bulak M., [t.y.].

87 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Piyâde yürüyüşü hakkındadır.

R/ ***Tırazî FMT***-1245 (5169 س)*

639 **Vak'a-i Sultan Abdülazîz** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920]. – Kahire: [m.y.] 1320R [1904].

215 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Arapça tercümesi için bkz. III/196–197 no'lu künyeler

R/ **BK**-YÖ/247*; **IRCICA**- 956.101542 / AH.V*; ***MK-EHT*** 1955 A 1448; ***Özege K***-22476; ***Tırazî FMT*** – 4521; ***TÜBATOK***-2345

640 **Vak'a-i Sultan Abdülazîz** / Ahmed Sâib [1276–1339/1859–1920].– 2.bs.– Kahire: Hindiyye M., 1326 [1908].

214 s.; 19 cm.

R/ **BDK**–K.22127*; **BK**–TB774 iç*; **İbrahim Hakkı Konyalı**– 867; **İÜK**–İnal 2024/1*+; **MK**–1961 A 68+; ***Özege K***–22476; **TBMM**–T.M/255; ***Tırazî FMT***–4521

El-Vakâyi bkz. Zübde-i müzâkere-i erbâb-ı dâniş-i hazret-i dâver-i Mısr

641 **Vâridât el-Habîb li-tenvîr el-lebîb** / Hasan Şevki b. Mehmed Hasîb.– Kahire: Türk M., [1323/1905]

42 s., 19 cm.

R/ **BK**–Osman Ergin/Karışık 1694*; ***MK–EHT*** 1948 A 749; ***Özege K***–22518; ***TÜBATOK***–12877

Vâsıf Tarihi bkz. Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr

642 **Vatan uğrunda yâhûd Yıldız mahkemesi** / İsmâil Hakkı.– Kahire: [m.y.] 1326 [1908].

8, 6, 232 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–22545: 2.bs. İstanbul: 1326 [1908].

R/ **BK**–K/2741+*; **IRCICA**– 956.101543092 / İS.V *; ***MK–EHT*** 1948 A 1214+; ***Özege E***– 15110; ***Özege K***–22545; **TBMM**–SS/255; ***Tırazî FMT***–4519; ***TÜBATOK***– 15771

643 **Vazîfe ve mesûliyet** / Ahmed Rızâ [1276–1349/1859–1930].– Kahire: [m.y.] 1320 [1902], 1323 [1905].

2 c. (26; 69 s.); 19 cm.

NOTLAR:

* İçindekiler: 1.c. Mukaddime, padişah, şehzâdeler; 2.c. Asker
* Diğer baskılar için bkz. *Özege K*–22599: 3 c.: Paris 1324 [1908].
* Yazar için bkz. *Gövsa* 25–26.

R/ **BDK**–K. 167001*; **BK**–K/132–1*; ***MK–EHT*** 1948 A 3320+; ***Özege K***–22599; ***Tırazî FMT***–919

643/a **Vesâ'ik Türkiyye; Muhtârât min el-münşe'ât ve el-resâ'il el-dîvâniyye ve el-fermânât el-sultâniyye ve el-hücec el-şer'iyye ma'a nebze min el-fevâtih ve el-havâtim** / toplayan: Nasullah Mübeşşir el-Tırâzî.– Kahire: [m.y.], 1975.

50 s.; 33 cm.

NOTLAR:

* Metin teksir ile basılmıştır.

R/ ***Tırazî FMT***– mülhak 6

644 **Vesâyânâme-i seferiyye** / Friedrich II, Prusya Kralı [1712–1786]; çeviren Şânizâde Mehmed [Atâullah] [ö.1242/1826].– Kahire: Bulak M., 1238 [1822].

145 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan tercüme edilmiştir.
* *HSU*–no. 375'de *Tercümet kavânîn el-asâkir el-cihâdiyye* adıyla verilen kitabın *Vesâyânâme-i seferiyye* olduğu anlaşılmıştır. Bu kitaba üzerinde adı yazılmadığı için çeşitli adlar verilmiş ve yanlışlıkla iki ayrı kitap olarak gösterilmiştir. Eser üzerinde çeviren adı "Mehmed Şânizâde" şeklinde geçmektedir.
* Kitabın Ahmed Refik tarafından yapılan tercümesi 1316/1900 yılında *Büyük Fredrik'in generallerine tâlîmât-ı askeriyyesi* adı ile İstanbul'da basılmıştır.

R/ ***Dağıstanî***–278; ***HSU***–no. 548 (T–TW.3); ***MK–EHT***–1947 A 1339; ***Özege K***–25405; **SK**–Hüsrev Paşa 805*; ***Şeyyal TTH***–mülhak 128; ***Tırazî FMT***–1265; ***TÜBATOK***–11112

645 **Yazımız** / Asmaî.– Kahire: M. Hindiyye, [1345–46] 1927.

68 s., levha; 20 cm.

NOTLAR:

* Bu kitabın, 1995'te İstanbul Dersaadet Kitabevi tarafından tıpkı basımı yapılmıştır.

R/ **BDK**–K. 24362*; **E.İhsanoğlu Kol.**–410.9/AS.Y*; **IRCICA**–494.351 / AS.Y*; ***MK–EHT*** 1948 A 1235+; ***Özege K***–22909; ***Tırazî FMT***–3558

646 **Yemen hakkında dahiliye nâzırı Talat Beyefendi'ye açık lâyiha** / Mevlânzâde Rıfat [ö. 1930].– Kahire: [m.y.], 1326 [1910]

16 s.; 27 cm.

R/ ***OA***, c.I, 463; ***Özege K***–22942

647 **Yıldız Saray–ı hümâyûnu ve Bâb–ı Alî yâhûd Şark'ın derd–i aslîsi** / [Mizancı] Mehmed Murad [1270–1335/ 1854–1917].– Kahire: [m.y.] 1313 [1895].

100 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Fransızca baskısından Türkçe'ye çevrilmiştir.
* Fransızca baskısının eser adı: Le Palais de Yıldız et la sublime porte —Le véritable mal d'Orient.— Paris: 1895.
* Yazar için bkz. *Babinger*, 425–427, no. 359; *OM* III, 148–49; *Gövsa* 261; Birol Emil, *Mizancı Murad Bey: hayatı ve eserleri*, İstanbul 1979.

R/ **BK**–K/2499*; ***Özege K***–23429; ***Tırazî FMT***–4225

648 **[Zeyl–i kânunnâme–i erbâb el–hidemât el–mîriyye (siyâsetnâme–i dâhiliyye)].**– Kahire: Bulak M., [t.y.].

10, 9 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* 29 Cemâziyelevvel 1256 ve 12 Receb 1257'de çıkarılan lâyihaların zeylidir.
* Arapçası için bkz. III/201 no'lu künye

R/ ***Tırazî FMT***–930 (Fünûn Mütenevvia Türkî–132)*

649 **Zeyl-i Nâbî** / Nâbî [1052-1124/1642-1712].- Kahire: Bulak M., 1248 [1832].

268 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Eser, Üveys İbn Muhammed'in [ö.1037/1627-28] Hz. Muhammed'in hayatını anlatan *Siyer-i Veysî* kitabına zeyldir. Eser üzerinde yazar adı "Fâzıl Nâbî" şeklindedir.

R/ ***Bulak I***-8; ***Bulak III***-11; ***Dorn***-2319; ***HSU***-no.038 (T-CL.2); **İbrahim Hakkı Konyalı**-2194; **İÜK**-88719*; ***Özege E***-15821; ***Özege K***-23725; ***Rıdvan TMB***-45675; ***Tırazî EMT***-792

Zeyl-i Nabî alâ siyer-i Veysî bkz. Zeyl-i Nabî

Zeyl-i siyer-i Nebevî bkz. Zeyl-i Nâbî

Zeyl-i siyer-i Veysî bkz. Zeyl-i Nâbî

Zübde bkz.Fârisî kavâidi (zübde)

650 **Zübde-i müzâkere-i erbâb-ı dâniş-i hazret-i dâver-i Mısr** / toplayan Azîz.- Kahire: Bulak M., 1244 [1828].

120 s.; 21 cm.

R/ **MK**- Adnan Ötüken Kol.- Basma/4018*

Zübdet el-hakâik tercümesi gayet el-dekâik bkz. Gayet el-dekâik der tercüme-i zübdet el-hakâik

NÜSHASI BULUNAMADIĞINDAN DİLİ HAKKINDA ŞÜPHE DUYULAN KİTAPLAR*

651 **Curnal el-cihâdiyye.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11; *HSU*–No. 165 (U–CW.3)

652 **Dahiliyye-i redif.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–3

653 **Frenk'in uslubu üzre elifiyye metni.**– Kahire: Bulak M., [1260/1844–45 önce].
R/ *Bulak I*–8; *HSU*–No. 099 (U–CW.4)

654 **Hâfız kitabı.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–8; *HSU*–No. 106 (U–CL.0)

655 **Istılahât-ı askeriyye.**– Kahire: Bulak M., [1260/1844–45 önce].
R/ *Bulak I*–9

656 **İlm el-sefayin.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–7 ; *HSU*–No. 141 (U–CW.3)

657 **Kalendar für das Jahr 1831 [1831 yılı için takvim].**– Kahire: Bulak M., C. 1831 [1246–47]
R/ *Hammer GOR*–IX/69017; *HSU*–No. 167 (U–CW.5)

658 **Kalendar für das Jahr 1832 [1832 yılı için takvim].**– Kahire: Bulak M., C. 1832 [1247–48]
R/ *Hammer GOR*–IX/69018; *HSU*–No. 168 (U–CW.5)

659 **Kânûn cinâi.**– Kahire: Bulak M., 1260 [1844–45].
R/ *Rıdvan TMB*–251; *HSU*–No. 322 (U–CW. 3)

660 **Kânûn el-bîrun.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 318 (U–CW.3)

661 **Kânûn el-medâris.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11

662 **Kânûn el-seyf.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–3 ; *HSU*–No. 336 (U–CW. 3)

663 **Kânûn el-vireş.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11; *HSU*–No. 346 (U–CW.3)

664 **Kânûn hikmet el-mekâtib.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].

---

* Bu listede bulunan kitapların nüshaları görülememiş, kataloglarda ise dilleri belirtilmemiş olduğundan Türkçe kitaplar listesine dahil edilmemişlerdir.

R/ *Bulak II*-11 ; *HSU*-No. 320 (U-CW.3)

665 **Kânûn okubât.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1848–49].
R/ *Rıdvan TMB*-251; *HSU*-No. 343 (U-CW.3)

666 **Kânûn Osmânî.**– Kahire: Bulak M., 1265 [1849].
R/ *Rıdvan TMB*-251; *HSU*-No. 344 (U-CW.3)

667 **Kânûn vazifât el-sakat.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11 ; *HSU*-No. 345 (U-CW.3)

668 **Kânûn zıraat el-tut.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46].
R/ *Bulak II*-11 ; *HSU*-No. 349 (U-CW.6)

669 **Kânunnâme.**– Kahire: M. Kal'a, 1251 [1835–36].
R/ *HSU*-No. 350 (U-CW. 3); *Sabat*-171

670 **Kitab el-muştaravât.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11; *HSU*-No. 187 (U-CW.3)

671 **Kitab el-muzıka.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11; *HSU*-No. 188 (U-CW.7)

672 **Kitab el-şubbân.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-10 ; *HSU*-No. 190 (U-CL.0)

673 **Kitab fî münâverât el-topçiyya ve el-suvârî ve el-biyâde.**– Mısır: [m.y., 1335/1917].
R/ *Şeyyal TTH*-mülhak 46

674 **Kitab ilm el-maârif.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-10 ; *HSU*-No. 140 (U-CL.0)

675 **Kitab kânûn el-mühendisîn.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11 ; *HSU*-No. 327 (U-CW.3)

676 **Kitab-ı nüsûs.**– Kahire: Bulak M., 1253 [1838]
R/ *Rıdvan TMB*-465

677 **Lâyihat 'ameliyyet el-mühendisîn.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11

678 **Lâyihat an tedavül el-umla el-Mısrıyye misl el-hayriyye ve el-sa'diyye ve el-rub'iyye ve kezâlik el-umla el-fıddıya el-İstanbuliyya.**– Kahire: Bulak M., 1255 [1839–40].
R/ *HSU*-No. 195 (U-CW.3); *Rıdvan TMB*-253

679 **Lâyihat eczâhâne.**– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*-11

680 **Lâyihat el-Meclis**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 205 (U–CW.3)

681 **Lâyihat el-muavana**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 207 (U–CW.3); *Rıdvan TMB*–294–95

682 **Lâyihat el-vilâda**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–45 önce].
R/ *Bulak II*–11

683 **Lâyihat hassa bi-adem teehhir el-amal fi el-davavin**.– Kahire: Bulak M., 1257 [1841–42].
R/ *Rıdvan TMB*–252; *HSU*–No. 199 (U–CW.3)

684 **Lâyihat hassa bi-kayd el-mevâlid ve el-vefayât**.– Kahire: Bulak M., 1256 [1840–41].
R/ *Rıdvan TMB*–253; *HSU*–No. 201 (U–CW.3)

685 **Lâyihat hassa bi-medâris el-mubtedia**.– Kahire: Bulak M., [1265/1848–49 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *Rıdvan TMB*–252; *HSU*–No. 200 (U–CW.3)

686 **Risâlet fî vesâyif el-hükemâ**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 400 (U–CW.3)

687 **Ruhsat devavin el-umûm**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11; *HSU*–No. 411 (U–CW.3)

688 **Ruhsat dîvan Hıdivî**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11; *HSU*–No. 412 (U–CW.3)

689 **Ruznâme**/ Yahya el-Hakîm.– Kahire: Bulak M., 1253 [1837–38].
R/ *Dorn* –18744; *HSU*–No. 413 (U–CW.5)

690 **Saff-ı zabitân hidmetlerine müteallik kitablardır**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–2 ; *HSU*–No. 415 (U–CW.3)

691 **Siyâsetnâme (ibare an kânun cına'i)**.– Kahire: Bulak M., 1253 [1837–38].
R/ *Rıdvan TMB*–251; *HSU*–No. 449 (U–CW.3)

692 **Tertîb el-bahriyye**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 508 (U–CW.3)

693 **Tertîb hulasât el-cihâdiyye**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11 ; *HSU*–No. 510 (U–CW.3)

694 **Zeyl-i kânunnâme**.– Kahire: Bulak M., [1262/1845–46 önce].
R/ *Bulak II*–11; *HSU*–No. 037 (U–CW.3); *Rıdvan TMB*–294

II.
TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR LİSTESİ
(1828–1947)

1 **Anadolu.** Avâma hafî olan mesâil ile esbâb-ı mezâlimden bahseder. Sahibi ve muharriri: Adanalı Süleyman Vahîd. Kahire. 2°(Onbeş günlük)

15 Muharrem 1320 / 24 Nisan 1902, 1–

NOTLAR:

Mahall-i idaresi "Seyyidinâ el-Hüseyin civarında Mısır Oteli'nde daire-i mahsusadır." Başlık altında: 1–5. sayılarda "Avâma hafî olan mesâil ile esbâb-ı mezâlimden bahseder", sayı 6'dan itibaren ise "Esbâb-ı mezâlimden bahseder Türk gazetesidir" ibaresi vardır. Her sayı 4 sayfadır.

BK–B.79 1–8, 10 (15 Muharrem 1320 / 24 Nisan 1902 – 15 Cemaziyelâhir 1320 / 18 Eylül 1902)

FMK–384 6 (1 Rebiyülâhir 1320 / 7 Temmuz 1902)

IRCICA 1–8, 10 (15 Muharrem 1320 / 24 Nisan 1902 – 15 Cemaziyelâhir 1320 / 18 Eylül 1902)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1962 SC 295 1 (15 Muharrem 1320 / 24 Nisan 1902)

(*EHTSYK* 81; *MKSYK* 53; *SYK* 55)

2 **Bâdiye.** Mesul müdürü: Selahaddin. Mısır, Kuveysna [Esâret Kampı]. 4° (Günlük)

30 Teşrîn-i evvel 1335 / 1919, 1–

NOTLAR:

Gazete esârette, D Kampı'nda hazırlanmış olup teksirdir. 20. sayıda mesul müdürü: "Esbâb-ı zarûriyyeme binaen Bâdiye Gazetesi'ni bi-temâmiha heyet-i idareye devrettim. Hiç bir hususta alâkamın mevcud olmadığını beyan ederim" şeklinde bir not düşmüştür (s.3). 21. sayıdan itibaren müdür-i mesul "Bâdiye Heyeti" olmuştur. Baş yazıların büyük bir kısmı "Feridun Fikri" imzalıdır. Nüshası 4 sayfa ve 20 paradır.

BK–B.144 2–3, 7–27, 29–40, 42–45, 60 (31 Teşrîn-i evvel 1335 / 1919 – 31 Kânûn-ı evvel 1335)

HTU–4/1 5–8, 16, 19, 22, 24, 32, 34–36 (3 Teşrîn-i sânî 1335 – 4 Kânûn-ı evvel 1335 / 1919)

IRCICA 5 (3 Teşrîn-i sânî 1335)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

Orhan Koloğlu Kol. 1, 10, 12, 20, 24, 31, 43–46

(*EHTSYK* 171; *MKSYK* 129; *SYK* 132)

3 **Bârika-i Saâdet.** Müdür ve muharriri: Mehmed Mihrî. Kahire (Günlük)

Özege E 6 (1905)

(*EHTSYK* 192)

4 **Basir el-Şark.** Siyasî ve edebî ve ziraî Osmanlı gazetesidir. Müdür ve müessisi: Ahmed Reşid. Kahire, el-Müeyyed ve el-Âdâb M. 2° (Haftalık)

12 Eylül 1895, 1–

NOTLAR:

Ahmed Reşid, ziraat mühendisidir. Gazetenin mahall-i idaresi Şârî' Muhammed Ali numara 106– Kahire'dir. Gazete, haftada bir, perşembe günleri çıkar. Görülen 7. sayının tarihi 5 Cemaziyelevvel 1313 / 24 Ekim 1895' tir. Gazetede, Türkçe yanında Arapça olarak da çıktığı hakkında not bulunmaktadır. Ayrıca yazarlar arasında, Doktor İsmail İbrahim'in adı geçmektedir.

MK–1962 SC 296

7 (5 Cemaziyelevvel 1313 / 24 Ekim1895)

(*EHTSYK* 196; *MKSYK* 146)

5 **Cephe.** Baş yazar: Arnold Smith, R.T. Eland. Mesul Müdür: W.D. Bowe, V.A.C. Bergne. Kahire Resimli (Onbeş günlük)

15 Ocak 1943, I/1–

NOTLAR:

Cephe, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Kahire'de çıkarılmıştır. İlk döneme ait sayılarda Türkçe'nin dışında İngilizce ve Fransızca yazılar da yer almaktadır. İkinci serinin Ocak 1945 tarihli ilk sayısından itibaren tam Türkçe olarak çıkmaya başlamıştır. Birinci döneme ait ikinci ve üçüncü sayılarda başmuharrir Arnold Smith, dördüncü sayıdan itibaren R.T. Eland'dır. Mesul müdür, III. serinin ilk sayısından itibaren W.D.Bowe, 14. sayısından itibaren ise V.A.C. Bergne olmuştur. *Cephe*'nin I/10 (Spor Bayramı sayısı), II/9 (19 Mayıs Spor ve Gençlik Bayramı sayısı), II/10 (Zafer sayısı), II/16 (30 Ağustos sayısı) ve II/21 (Cumhuriyet Bayramı sayısı)'inci sayıları, özel sayı olarak çıkarılmıştır. Nisan 1947 tarihli sayıda (IV/7) ise, derginin Kahire'de yayınlanmasına son verileceği ve Londra'da daha mükemmel bir şekilde çıkarılacağı belirtilmektedir.

A. Akçin Kol. Seri II/1–24; III/1–9, 11–17, 19–20; IV–7 (Ocak 1945–Nisan 1947)

BDK Seri II–III (1945–1946)

HTU Seri I/ 2–5, 7–10 (Kânun-ı sânî 1943 – Mayıs 1943); II/ 1–8, 10–24 (Ocak 1945–Aralık 1945); III/1, 3–6, 10, 20, 22 (Ocak 1946–Aralık 1946)

IRCICA Seri II/1–24; III/1–9, 11–17, 19–20; IV–7 (Ocak 1945–Nisan 1947)

6 **Curcuna.** Müdür ve Sahibi: Ali Hafi. Mısır. 4°(süresi belirsiz)

22 Kânûn-ı sânî 1906, 1–

MK–1962 SB 281

1 (22 Kânûn–ı sânî 1906)

(*EHTSYK* 311; *MKSYK* 240)

7 **Doğru Söz.** Her onbeş günde bir, perşembe günleri, Kahire'de çıkar. Sahip ve müdürü: Ahmed Kemâl [Akünal]. Kahire, M. İctihâd. 4° Resim (Portre), (Onbeş günlük).

27 Muharrem 1324 / 22 Mart 1906 , 1–

NOTLAR:

Adresi: "Sundûk el–Posta 1060". Başlığın altında "Âyinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz– Şahsın görünür rütbe–i aklı eserinde" beyti yer almaktadır. Perşembe günleri çıkar. *EHTSYK*'da süresi haftalık olarak gösterilmiştir. Her sayı 8 sayfadır.

BK– 59 1–13 (27 Muharrem 1324 / 22 Mart 1906 – 23 Şaban 1324 / 12 Ekim 1906)

HTU–51/1 6–7, 10 (8 Rebiyülâhir 1324 [31 Mayıs 1906], 21 Rebiyülâhir 1324, 4 Cemaziyelâhir 1324 /, 14 Haziran 1906, 26 Temmuz 1906)

MK–1956 SB 185

1–2, 4–11 (27 Muharrem 1324/22 Mart 1906–18 Cemaziyelâhir 1324/9 Ağustos 1906)

(*EHTSYK* 429; *MKSYK* 332; *SYK* 336)

8 **Emel.** Menâfi–i mülk ve millete hâdim Osmanlı gazetesidir. [Çıkaran: Moralı Hasan Fehmi]. Mısır. 2°(On günlük)

1 Mart 1316 / 14 Mart 1900 , 1–

BL–14498.d. 21 (1)

1–7 (1 Mart 1316 / 14 Mart 1900 – 1900)

MK–1962 SC 303

1 (1 Mart 1316 / 14 Mart 1900)

(*EHTSYK* 473; *MKSYK* 371)

9 **Enîn–i Mazlûm.** "Devlet ve milletin menâfiine hizmet eder Türkçe ve Arapça lisanlarıyla neşrolunur vatanî, hür bir gazetedir". Sahib ve nâşiri: Ahrâr–ı Osmâniyye'den bir zâttır [Emin Bey]. [Kahire], M. Selâm. 4° (Onbeş günlük)

7 Febrayer 1899 / 24 Şubat 1314 / 26 Şevval 1316, 1–

NOTLAR:

Birinci sayının üzerinde bulunan Hicrî, Miladî ve Rumî tarihler birbirini tutmamaktadır. Ancak ilk sayının çarşamba günü basıldığı açık olarak okunmaktadır. Buna göre 24 Şubat 1314 Çarşamba gününün tarihi, Miladî olarak, 8 Mart 1899'a rastlamaktadır. 7 Febrayer (Şubat) 1899 günü ise Rumî, 27 Kânûn–ı sânî 1314 tarihine karşılık gelmektedir. Buna göre ikinci sayının tarihi, 20 Mart 1899 olduğu için, ilk sayının tarihinin de 8 Mart 1899 olması muhtemeldir. İkinci sayıdan itibaren pazartesi günleri basılmaya başlanan gazetenin üzerinde "Muvakkaten iki haftada bir, pazartesi günleri neşrolunur" ibaresi Arapça olarak yer almaktadır. Yine başlıkla beraber Arapça; "Adalet mülkün temelidir" ibaresi yer almaktadır. İkinci ve üçüncü sayıda Lâtin harfleri ile "Ani–i Mazloum" yazılıdır. Dördüncü sayıdan itibaren başlık ay–yıldızlı bayrak şeklinde olup, "enin–i mazlum" yıldız içinde; "sırâh el–ibad mine el–zulmi ve el–istibdad" hilal içinde; "el–adlü esas el–mülk" ise hilalin altında yer

almaktadır. Her sayı 8 sayfadır. Sayfa numaraları ilk sayıdan başlayarak müteselsil devam ettiğinden son sayfanın numarası 184'tür. Matbaa adresi: "Şârî' Clot Bey–Mısır". *EHTSYK*'de süresi haftalık olarak gösterilmiştir.

Arapça – Türkçe

BK–B.301 I, 1–23(7 Mart 1899 / 24 Şubat 1314 / 26 Şevval 1316 – 3 Teşrîn–i sânî 1315 / 7 Ramazan 1317 / 8 Ocak 1900)

MK–1962 SB 283

6 (15 Mayıs 1899 / 3 Mayıs 1315)

(***EHTSYK*** 477; ***MKSYK*** 374; ***SYK*** 69)

10 **Esâret.** Her şeyden bâhis yevmî gazetedir. Sahib ve müdür–i mesul: Osman Nuri. Mısır, Kuveysna [Esâret Kampı]. 4° (Günlük)

[Ağustos] 1335 / 1919, 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. İdarehane "A kampında, 4. pavyon 3. odadır; B kampında İzmirli Hüseyin Ali Bey, D kampında mülâzım–ı evvel Muammer beyefendilere her hususta müracaat olunur." 59. sayıda yazı işleri kuruluna, C kampında 2. pavyonda 7. odada bulunan Kâşif Bey de katılmıştır. Gazete tek yaprak iki sayfadır. Nüshası 20 paradır.

HTU–4/1 36, 59, 60, 98 (2 Teşrîn–i evvel 1335 / 1919 – 4 Kânûn–ı evvel 1335 / 1919)

IRCICA 36, 59, 60, 98 (2 Teşrîn–i evvel 1335 / 1919 – 4 Kânûn–ı evvel 1335 / 1919)

(***EHTSYK*** 489; ***MKSYK*** 382)

11 **Esâret Albümü.** [Hazırlayan]: Kerameddin Hilmi. İskenderiye – Seydibeşir [Esâret Kampı], Nilüfer M. 2°

1336 [1920], 1

NOTLAR:

Esâret Albümü el yazısı teksirdir. Sayfanın tamamı resimdir ve altlarında kısa yazılar vardır. Zekazik, Kuveysna ve Seydibeşir usera garnizonu hatıraları resmedilmiştir. 1. sayı özel nüshadır.

HTU–4/1 1 (1336)

IRCICA 1 (1336)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

Orhan Kologlu Kol.

1 (1336)

(***EHTSYK*** 490; ***MKSYK*** 383)

12 **Garnizon.** "Zekazik'te her gün zevalde neşrolunur." Mısır, Zekazik [Esâret Kampı]. (Günlük)

10 Kânûn–ı sânî 1335 / 1919, 1–

NOTLAR:

Esaret gazetelerindendir. Gazete teksirdir. Bir yaprak, iki sayfadır. 7. sayı (16 Kânûn–ı sânî 1335) 4 sayfadır. Nüshası 1 kuruştur. *EHTSYK* da onbeş günlük olarak gösterilmiştir.

HTU–4/1 7, 41, 52, 55, 57 (16 Kânûn-ı sânî 1335 / 1919 – 17 Mart 1335 / 1919)

IRCICA 7, 41, 52, 55, 57 (16 Kânûn-ı sânî 1335 / 1919 – 17 Mart 1335 / 1919)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

(*EHTSYK* 547; *MKSYK* 435)

13 **Hakk.** Hakk, halkın himmetine bakar, ayda iki defa çıkar. [Yayımlayan] Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti. [Nâşiri: Bahriyeli Rıza] Kahire, Hindiyye M. 4°. (Onbeş günlük)

23 Rebiyülâhır 1317 / 31 Ağustos 1899, 1–

NOTLAR:

Üzerinde "Hak satılmaz verilir. İstenildiği kadar gönderilir" ibaresi ile, "*Hak*, halkın himmetine bakar, ayda iki defa çıkar" ibaresi mevcuttur. 1. sayıdan 31. sayıya kadar "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mürevvic-i efkârıdır"; 32. sayıdan itibaren "Şafak Osmanlı İttihad Cemiyeti'nin mürevvic-i efkârıdır" ibareleri yer almaktadır. Yine 23 Şaban 1318 / 15 Kânûn-ı evvel 1900 tarihli 32.sayıdan itibaren gazetenin sol üstünde "Organe de la Jeune Ottoman" yazısı vardır. 1–10. sayılarda "Mısır'da tab' olunmuştur", 11–39.sayılarda "Hindiyye Matbaası'nda tab' olunmuştur" kaydı mevcuttur. Adres: Sunduk el-Posta 679, Kahire–Mısır'dır. 27, 29, 32–39. sayılar 8 sayfa, diğerleri 4'er sayfadır.

BK–185 3–39 (Cemaziyelevvel 1317 / 30 Eylül 1899 – 10 Zilhicce1318 / 1 Nisan 1901)

DKK/T–T 1–32 (23 Rebiyülâhır 1317 / 31 Ağustos 1899 – 23 Şaban 1318/ Kânûn-ı evvel 1900)

HTU–51/1 I–II, 2–15, 17–28, 32 (Cemaziyelevvel 1317 / Eylül 1899 – 1318 / 1900)

MK–1962 SB 286

1 (23 Rebiyülâhır 1317 / 31 Ağustos 1899)

(*EHTSYK* 660; *MKSYK* 525; *SYK* 512)

14 **Hakâyık-ı Şark.** Vérité Orientale. Haftalık cerîde-i siyasiye ve musavveredir ki medeniyet-i Şarkiyye'ye ithaf olunmuştur. Sahibi: George Nilken Waldberg. Türkçe kısmı çıkaran: Ahmed Kemâl (Akünal). Kahire.

17 Kasım 1905, 1–

NOTLAR:

1905–1906'da, Kahire'de, dört dilde (Türkçe, Arapça, Fransızca ve İngilizce) haftalık yayınlanmıştır. Türkçe, Arapça bölümlerini Ahmed Kemâl (Akünal) yönetmiştir. Gazetenin sahibi ise, Şark'a, Şark'ın sanatına hayran, siyasî karikatüre meraklı bir Amerikalı olan Kaptan George Nilken Waldberg'dır. Akabe, Makedonya, Hıdivlik konularında ve "Vakit Tehlikelidir" başlığı ile çıkan yazılardan dolayı Memalik-i Şahane'ye idhal olunması yasaklanmıştır. Şair Eşref'in gazetenin, sahibinden ötürü, Amerikalılıkla ilgisi olmadığını yazan mektubunun tarihinden, otuz sayıdan fazla çıktığı anlaşılmaktadır (*JTG*, s.850).

Türkçe–Arapça–Fransızca–İngilizce

15 **Hakk-ı Sarîh.** [Yayımlayan] Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti. Çıkaran: Salih Cemal. Kahire, M. Osmâniyye. 4° (Onbeş günlük)

Temmuz 1900, 1–

BK– B.185 I, 2–3 (28 Rebiyülevvel 1318 / 25 Temmuz 1900 – 13 Rebiyülâhir 1318 / 9 Ağustos 1900)

HTU–51/1 I, 3–4 (13 Rebiyülâhir 1318 / 9 Ağustos 1900 – 27 Rebiyülâhir 1318 / 24 Ağustos 1900)

(*SYK* 529)

16 **Havâtır-ı Murad ve Reşad.** Onbeş günde bir neşrolunur, fevâid-i Osmâniyye'den bâhis bir gazetedir. Muharriri: Iskatı için iz'âcât-ı beyhudeden masûn kalmak üzere ismi mektum bir zat. Kutr-i Mısır'da sâkindir. Mısır, Kânûn-ı Esâsî M., M. Osmâniyye. 2° (Onbeş günlük)

30 Rebiyülevvel 1316 / 5 Ağustos 1314 / [17 Ağustos 1898], 1–

NOTLAR:

Gazetenin adı *SYK*, *MKSYK* ve *EHTSYK*'da yalnız *Havâtır* olarak geçmektedir. Gazeteyi çıkartan, Hoca Kadri [Nâsıh]'dir. İlk sayının tarihi 30 Rebiyülevvel 1316 / 5 Ağustos 1314 / [17 Ağustos 1898]'dir. Görülen 9. sayı tarihsizdir ve üzerinde "İ'tizar: Kânûn-ı Esâsî İdaresi tarafından; matbaamız taht-ı hacre alınmış ve bu vesile ile *Kânûn-ı Esâsî* ve *Havâtır* cerideleri tatile mecbur olmuş idi" yazmaktadır. 15. sayı (15 Cemaziyelevvel 1318 / 27 Ağustos 1316) Matbaa-i Osmâniyye'de tab olunmuştur. Bu sayıda "Vakt-i müsaidde neşrolunur" notu vardır. Numara 16'nın tarihi ise 30 Cemaziyelâhir 1318 / 8 Teşrîn-i evvel 1316 / [21 Ekim 1900]'dır.

BK–B.211 I, 1–2 (30 Rebiyülevvel 1316 / 1898)

HTU–B.C.52 III/15 (15 Cemâziyelevvel 1318(h) / 27 Ağustos 1316 (r) / 1900)

MK–1962 SC 323

3, 9, 12, 15, 16 (1316 (h) / [1898] – 1318 (h) / [1900])

BL–14498.d.21(2)

11–13 (1317 /1899)

(*EHTSYK* 722; *MKSYK* 565; *SYK* 562)

17 **Hilâl.** İskenderiye – Seydibeşir [Esâret Kampı]

NOTLAR:

Gazetenin nüshası görülememiştir. *Yarın* gazetesinin 20 Ocak 1336 / 1920 tarihli 2. sayısında "İntişarımızı tebrik lütfunda bulunan *Hilâl* refikimize tüm kalbimizle teşekkür ederiz" denilmektedir. Ayrıca *Nilüfer* gazetesinin 11. sayısında da (5 Mart 1336) B Kampında intişara başlayan *Hilâl* gazetesini tebrik eden bir yazı vardır.

18 **Işık.** Başmuharriri: Halid Rıfkı. İdarî işler mesul müdürü: Oğuz. Sahib-i imtiyazı: Orhan Kemâl. Kahire-Turah ve İskenderiye-Seydibeşir [Esâret Kampı]. (Haftada üç defa)

4 Nisan 1335 / [1919], 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. 1–95. sayıları Kahire-Turah'ta, 96–104. sayıları Seydibeşir Kampı, pavyon 16/A'da yayınlanmıştır. 2 ve 4 sayfa şeklinde yayınlanmış olup nüshası 40 paradır. *Yarın* gazetesinin 3. sayısında (9/1/1336) "*Işık* refikimiz *Tan* namı altında neşriyata kema-fissabık devam edecektir" şeklinde bir yazı bulunmaktadır.

HTU-4/1 29, 47, 49 (10 Haziran 1335 / 1919 - 6 Temmuz 1335 / 1919)

IRCICA 29, 47, 49 (10 Haziran 1335 / 1919 - 6 Temmuz 1335 / 1919)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK-1962 SC 47

1-104 (4 Nisan 1335 / 1919 - 7 Kânûn-ı sânî 1336 / 1920)

Not: 94. sayı noksandır.

(*EHTSYK* 812; *MKSYK* 626)

19 **İctihâd.** Hürriyet-i fikriyyeye hâdim, perşembe günleri çıkar, ilmî, edebî, iktisadî mecmua. Müessisi ve sermuharriri: Dr. Abdullah Cevdet. Mesul imtiyaz sahibi: Avukat İrfan Emin. Müdür: İlhami Safâ. Cenevre-Kahire, M. İctihâd-İstanbul, M. Hayriye ve Şürekası. 4° Resim (Aylık-Onbeş günlük-Haftalık)

1 Eylül 1904, 1-

NOTLAR:

Dergi, sırası ile üç ayrı yerde yayınlanmıştır: Cenevre, Kahire ve İstanbul. Cenevre'de yayınlanan, 8. sayının (Temmuz 1905) başında; "Matbaa-i İctihâd Mısır'a nakledilmek üzere olduğundan *İctihâd*'ın 9. ve 10. numaraları bir yerde olarak, iki ay sonra Mısır'da neşredilecek ve kemâ-fi's-sabık her ay muntazaman intişara orada devam edecektir" notu vardır. *İctihâd*'ın ilk Mısır sayısı, 1905 Teşrîn-i evvel'inde yayınlanmıştır (sayı 9). 12 numaralı (Haziran 1906) sayısı ile ilk yılını tamamlayan *İctihâd*'ın, ikinci yıl ilk sayısı 1906 Temmuz tarihini taşımaktadır. İkinci yıl yeniden birden başlayarak sıra numarası alan mecmua, Abdullah Cevdet'in İstanbul'a döndüğü 1910 yılı sonuna kadar Mısır'da yayınlanmaya devam etmiştir. Mısır'da çıkarılan son sayı 23'tür. 24. sayıdan itibaren (1 Haziran 1327 / [14 Haziran 1911]) ise *İctihâd* İstanbul'da yayınlanmaya başlamıştır. Bu sayıda bulunan nottan da bu açıkça anlaşılmaktadır: "1903 senesinde İsviçre'de tesis ve 23. numarasına kadar Mısır'da neşrolunan *İctihâd*'ı burada (yani İstanbul'da) yaşatmaya başlıyoruz..." Başlık altında "Ayda bir defa neşrolunur, serbest, mecmua-i Osmâniyye ve İslâmiyye'dir" kaydı bulunmaktadır. İkinci yıl 9. sayıdan itibaren (Mart 1909) bu yazı "Ayda bir defa neşrolunur, serbest, mecmua-i ilmiye ve edebiyyedir" şeklinde değiştirilmiştir. Daha sonraki sayılarda ise; "Ayda iki defa neşredilir, fennî, içtimaî, edebî, siyasî mecmuadır" veya "iktisadî, içtimaî, edebî mecmua" ifadeleri yer almaktadır. Mecmua önce aylık olarak çıkmış, sonra onbeş günlük ve haftalık olarak yayınlanmaya başlamıştır.

Türkçe-Fransızca

AEK 152, 117-159

I, 2-6, 8-9(1904-1905) ; II-XXIV; 1-10, 12, 24-106, 108-110,161, 164, 167, 169-178, 180-191, 193-206, 208-220, 223-229, 232-233, 235-245, 247-252, 254-257, 261-264 (1905-1928)

BDK-O.218 II, 7-9 (Mayıs 1908-Mart 1909) Kahire; III-XXIV, 24-127, 150-151, 164, 166, 171, 173, 175-178, 192, 195, 208-211, 213-214, 217-219, 223, 231, 235-265 (1 Haziran 1327 [Haziran 1911]-30 Teşrîn-i sânî 1928) İstanbul.

BK-O.127 I, 1-10, 12 (1 Eylül 1904-Haziran 1906) Cenevre-Kahire; II, 1-10 (1906-1909) Kahire; III-XXIV, 25, 30, 32-46, 48-51, 58, 61-62, 65-71, 73-74, 76-77, 80-122, 124-126, 128-137, 139-141, 143, 145-198, 200-221, 223-225, 228, 230-232, 235-242, 244-245, 247-252, 254-263 (1327 [1911] - 1928) İstanbul.

HTU-266/1-6

I, 1-12 (1 Eylül 1904-Haziran 1906)Cenevre-Kahire; II, 1-10 (1906-1909)Kahire; III, 24-49 (1911-1912); IV, 50-100 (1912-1914) ; V-XVIII 101-157 (1914-1923); XIX-XXIV, 158-265 (1923-1928) İstanbul.

İÜ- 05 (496.11)= 94.35 iç 7

1-12 (1 Eylül 1904-1906)

İÜE-SA 109 (69/2639, 69/2643, 69/2644)

IV- IX, 70, 75-77, 94, 99, 106-107, 111-112, 114 (1913-1330 [1914-15])

MK-1956 SB 272

4-5, 9, 15-17, 75, 117, 128-131, 141, 143 (1904-1922)

SK- İİH O.3720/2-5

IV-V, 2-91, 94, 100, 118 (30 Kânûn-ı sânî 1329- 25 Eylül 1330)

BL-14499.k.2

2 (1906), 4 (1907), 5 (1908), 31(1909), 139-169(1921-1924)

(***EHTSYK*** 819; ***MKSYK*** 632; ***SYK*** 633)

20 **İntibâh.** Müdür-i mesûl: Zohrab. Sermuharriri: Ali Muzaffer. Muharrir: Mehmed Tevfik. Kahire, Mösyö Roditi M. 2°. Portre (On günlük)

10 Haziran 1315 / 1899, 1-

NOTLAR:

Ali Muzaffer, sabık Düyûn-ı Umumiye-i Osmâniyye mütercimlerinden, *Kevkeb-i Osmânî* ve *Mârifet* gazeteleri başmuharriridir. Başlık altında: "Osmanlı e'âzım-ı ricâl-i siyasiyyesinden bir zâtın taht-ı himayesindedir" ve "İkaz-ı millet, i'lâ-yı vatan" ibareleri yer almaktadır. Görülen birinci sayı 6, ikinci sayı 4 sayfadır.

HTU-B.C. 305/1

1 (10 Haziran 1315 / 1899)

MK-1962 SC 178

1, 2 (1315 / 1899)

(***EHTSYK*** 880; ***MKSYK*** 677; ***SYK*** 681)

21 **İttihad Gazetesi [Cemiyet-i İttihâdiyye-i Çerâkise].** "Muhâcirîn-i Çerâkise ve umum Millet-i Osmâniyye'nin intibah ve terakkîsi vesâitine sa'y sûretiyle ilâ-yı İslâm'a hâdimdir". Müdür-i umumî: Ümerâ-yı Çerâkise'den Barakbeyzâde Mehmed Emin. Sermuharriri: Mabeyn-i Hümayûn ikinci kâtibi merhum Kadribeyzâde Mehmed Fâzıl Bey. Mısır, M. Mutevassıta. 2° (Haftalık)

3 Teşrîn-i evvel 1315 / 9 Cemaziyelâhir 1317, 1-

NOTLAR:

"İdare-i Mahsusa: Kahire, Clot Bey Caddesi'nde 14 numaralı daire-i mahsusa". Matbaa Adresi: "Şari'el-Ruvey'i, No. 14 – Kahire". Gazete haftada bir neşrolunur. Görülen birinci sayı 8, ikinci sayı 4 sayfadır.

BOA-Y.PRK.GZT. 52/31, 52/36

1-2 (9 Cemaziyelâhir 1317, 17 Cemaziyelâhir 1317)

DKK/T–T 4 (5 Kânûn–ı evvel 1898 / 1 Receb 1317)

MK–1962 SC 62

(*EHTSYK* 955; *MKSYK* 742)

22 **İzmir.** Sahibi ve mesul müdürü: Nureddin Hayret. Mısır. 4° (Haftalık)

9 Şubat 1336 / 9 Şubat 1920, 1

NOTLAR:

Gazete teksirdir. *Nilüfer* gazetesinin 5. sayısında (5 Mart 1336) "C kampında intişara başlayan *İzmir* arkadaşımızı kutlarız" şeklinde bir yazı çıkmıştır.

MK–1962 SB 226

1 (9 Şubat 1336 / 1920)

(*EHTSYK* 967; *MKSYK* 754)

23 **Kafes.** Edebî, içtimaî, mizahî gazetedir. Sermuharrir ve müdür–i mesul: İdris Sabih. Kahire – Turah [Esâret Kampı], Kafes M. 2° (Haftada üç defa)

Mart 1335 / 1919, 1–

NOTLAR:

Kahire'deki Turah esir kampında çıkarılan esaret gazetesidir. Gazete teksirdir. 4 sayfadır.

HTU–4/1 11 (24 Mart 1335)

IRCICA 11 (24 Mart 1335)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1962 SC 49

2–15 (3 Mart 1335 / 1919 – 10 Nisan 1335 / 1919)

(*EHTSYK* 995; *MKSYK* 775)

24 **Kânûn–ı Esâsî.** Şûrâ–yı Ümmet. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır Şubesi gazetesidir. Pazartesi günleri neşrolunur. Muharriri: Şeyh Alizâde Hoca Muhiddin. Müdür–i Mesul: Salih Cemal. Kahire: el–Selam M; el–Tevfik M; Kânûn–ı Esâsî M. 2° (Haftalık)

16 Receb 1314 / 21 Kânûn–ı evvel 1896, 1–

NOTLAR:

Başlığın üzerinde "Ve emruhum şûrâ beynehum" ayeti, sağında "İ'lâ–yı din", solunda "Tahlîs–i vatan" altında da "Şûrâ–yı Ümmet" ibareleri yer almaktadır. Ayrıca her sayıda "Efkâr–ı umûmiye–i milliyeyi tenvir ile vatan–ı mukaddesimizin tahlisini şeriat ve hamiyet namına taleb eden ceridemizin ta'mimi her Müslim ve Osmanlı için bir farîzadır" ibâresi yer almaktadır. 16 Ramazan 1314 / 18 Şubat 1897 tarihli *Kânûn–ı Esâsî* ilâvesinde Sultan Murad portresi vardır. Adresi "Sunduk el–Posta 330 Kahire – Mısır" dır. Her sayı 8 sayfadır. 23. sayı 28 Muharrem 1315 / 29 Haziran 1897'de çıktıktan sonra 24 numarayı taşıyan gazete, 11 Şaban 1315' tarihinde çıkmıştır. Bu sayıdan sonra çıkan gazetenin numarası ise 2'dir. 24 Şaban 1315 tarihli bu sayıda yapılan açıklamada şöyle denilmektedir: "Kânûn–ı Esâsî ikinci sene–i intişarı olmakla beraber umûr–ı tahririyesi diğer bir heyete havale edilmiş bulunmak ve Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır Şubesi resmî gazetesi ittihaz edilmek cihetleriyle numarası 1'den ibtida edeceği yerde her nasılsa teselsülen 24 vaz edilmiş olduğundan bu nüshamız ikinci numara vaz'ıyla tashih olunur." Buradan da anlaşıldığına göre ikinci yıl için numara tekrar başlatılmış, ancak yapılan yanlışlık sebebiyle,

1 numarayı alması gereken sayı 24 olmuştur. Bahsedilen 24. sayı Mısır'da el-Selam Matbaası'nda basılmıştır. 2–7. sayılar "el-Tevfik Matbaası"nda bundan sonraki sayılar ise "Kânûn-ı Esâsî Matbaası"nda basılmıştır. Gazetenin müdür-i mesulü yine 24 numaralı sayıdan itibaren Salih Cemal'dir. Veliyüddin Yeğen ve Kadri Hoca gazetenin yazarlarındandır. Gazetenin görülen son sayısı, ikinci devrede, 28 Muharrem 1317/26 Mayıs 1315 tarihini taşıyan 40. sayıdır. Bu gazete aynı zamanda *el-Kânûn el-Esâsî* adıyla Arapça olarak da çıkmaktadır.

BK–B. 183/3 1–10, 12, 14–15, 17, 19–23 (16 Receb 1314 / 21 Kânûn-ı evvel 1896–28 Muharrem 1315 / 28 Haziran 1897)

HTU–10 1–24, 2–40 (16 Receb 1314 / 21 Kânûn-ı evvel 1896– 28 Muharrem 1317 / 26 Mayıs 1315)

Not: Yukarıda sözü geçen ilâve mevcuttur.

MK–1962 SC 312

2, 5, 12, 14, 22 (Receb 1314 / Kânûn-ı evvel 1896); İkinci sene: 2–8 (1313R / 1897)

BL–14498.d.10

1:1– 2:25 (1314–16 / 1896–1898)

(***EHTSYK*** 1008; ***MKSYK*** 783; ***SYK*** 778)

25 **Karikatür.** Mizâhî gazete. Müdürü: Kerameddin. Mısır, Kuveysna [Esâret Kampı]. (Haftada iki defa)

[Teşrin-i evvel 1335], 1–

NOTLAR:

"Müracaat D Kampında topçu mülâzım Arif" ibaresi gazetede yer almaktadır. 4 sayfadır. Fiyatı 1 kuruştur.

BK–B.144 9 (20 Teşrîn-i sânî 1335)

Not: Bu sayı, *Bâdiye* gazetesinin 22–23. sayıları arasındadır.

(***EHTSYK*** 1008; ***MKSYK*** 1023)

26 **Kızıl Elma.** Esir arkadaşların ilmî, edebî risalesidir. Mısır, Zekazik [Esâret Kampı]. 2°. Resimli. (Haftalık)

[Ocak 1919], 1–

NOTLAR:

Esaret gazetesidir. Gazete teksirdir. Nüshası 4 sayfa ve 2 kuruştur.

HTU–4/1 6, 7 (5 Şubat 1335 / 1919, 12 Şubat 1335 / 1919)

IRCICA 6, 7 (5 Şubat 1335 / 1919, 12 Şubat 1335 / 1919)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1962 SC 225

7 (12 Şubat 1335 / 1919)

(***EHTSYK*** 1060; ***MKSYK*** 823)

27 **Kukumav.** [Çıkaran Hayreddin Kaptan. Kahire]

NOTLAR:

Gazete hakkında fazla bir bilgi yoktur. Mizah gazetesidir. *KTT*'ye göre çıkaran Hayreddin Kaptan'dır. İlk sayının çıkış tarihinin de Şevval 1317 / Şubat 1900 olması muhtemeldir.

Hak Gazetesi'nin 12 numaralı sayısında (15 Şevval 1317 / 15 Şubat 1900) *Kukumav* gazetesi ile ilgili yazıda, bu gazetenin adres olarak *Hak* gazetesini verdiği, ancak kendileriyle bir bağlantısı olmadığı belirtilmiştir.

28 **Kürdistan.** Kürdleri ikaz ve tahsil-i sanayiye teşvik için şimdilik onbeş günde bir neşrolunur Kürdçe gazetedir. Sahibi: Mikdat Midhat Bedirhan (sayı 1–5) , Abdurrahman Bedirhan (sayı 6–31). Mısır: el-Hilâl M.: Kürdistan Gazetesi M.: Hindiyye M., Cenevre, Londra, Folkestone.

9 Nisan 1314 / 30 Zilkade 1315 / [Nisan 1898], 1–

NOTLAR:

İlk sayı 9 Nisan 1314 / 30 Zilkade 1315 / [22 Nisan 1898] tarihinde Mısır'da çıkmış ve el-Hilâl Matbaası'nda basılmıştır. 4. sayıya kadar sadece Kürtçe çıkan gazetede 4. sayıdan itibaren bazı Türkçe yazılar da yer almaya başlamıştır. 4 ve 5. sayılar Kürdistan Gazetesi Matbaası'nda basılmıştır. Gazetenin müdürü 6. sayıdan itibaren Abdurrahman Bedirhan olmuş ve gazete Cenevre'ye taşınmıştır. 20. sayıdan itibaren tekrar Mısır'a taşınan gazetenin 22 ve 23. sayılarının Hindiyye Matbaası'nda basıldığı belirtilmiştir. 24. sayıdan itibaren Londra'ya taşınan gazete daha sonra Folkestone'da çıkmıştır. Bu gazetenin bilinen tek koleksiyonu Almanya'da Marburg kentindeki Devlet Kütüphanesi'nde, "Staatsbibliothek"te bulunmaktadır. Burada mevcut son sayının tarihi 6 Muharrem 1320 / 1 Nisan 1318'dir (sayı 31). Yine bu koleksiyonda 10, 12, 17, 18 ve 19. sayılar eksiktir. Gazete 1991 yılında, Almanya'da bulunan bu koleksiyon esas alınarak açıklama ve Türkçe tercümesi ile Kürtçe okunuşları da ilâve edilerek basılmıştır. (Bkz. M.Emin Bozarslan, *Kurdistan I–II*, Sweden: Deng Yayınevi, 1991) Türkiye'de, Milli Kütüphane'de ise, Cenevre'de yayınlanmış olan 18. sayı vardır.

MK–1962 SC 315

18 (21 Eylül 1315 / 1899)

(***EHTSYK*** 1092; ***MKSYK*** 849)

29 **Lâk Lâk.** Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesul: Mehmed Fazlı. Kahire 2° Resim (Onbeş Günlük)

1 Nisan 1907, 1–

NOTLAR:

Kahire'de 5 sayı yayınlanmış bilahare İstanbul'da yayımlanmaya başlamıştır. Gazete teksirdir. 4 sayfadır.

HTU–D. 7 4–5 (15 Mayıs 1907– 1 Haziran 1907)

(***EHTSYK*** 1099; ***MKSYK*** 854; ***SYK*** 843)

30 **Mecmua-i Kemâl.** Üç ayda bir neşrolunur risale-i se mâhedir. Müessisi: Ali Kemâl. Kahire, M. Osmâniyye. 2°. (Üç Aylık)

1 Haziran 1901, 1.

NOTLAR:

Mecmua tek sayı çıkmıştır. 224 sayfadır. Adresi "Sunduk el-Posta 33 Kahire Mısır"dır. Mecmuada bulunan yazıların çoğu Ali Kemâl imzalıdır.

AEK–217 I, 1 (1 Haziran 1901)

HTU–65 I, 1 (1 Haziran 1901)

IRCICA I, 1 (1 Haziran 1901)

İÜ 4040 ve 3518

I, 1 (1 Haziran 1901)

İÜE (Depo) 63/8578

I, 1 (1 Haziran 1901)

MK–1956 SA 351

I, 1 (1 Haziran 1901)

TBMM–UR 293

I, 1 (1 Haziran 1901)

(*EHTSYK* 1182; *MKSYK* 928; *SYK* 919)

31 **Mısır.** Fünûn ve edebiyat ve tarihe müteallık şu'ûnattan bahseder. [Çıkaran] Sâmih Asmaî. İdare müdürü: Mehmed Hilmi. İskenderiye, Hilmiye M. 2°. (Haftalık)

15 Şevval 1306 / 14 Haziran 1889, 1–

NOTLAR:

"Matbaa ve İdarehanesi; Menşiyye Karakolu ittisalinde Vekalet el-Merakeşi'de Hilmiye Matbaa ve İdarehanesidir". Başlık altında; 1–5. sayılarda "Fünûn ve edebiyat ve tarihe müteallık şu'ûnattan bahseder" yazarken bu ibare 6. sayıdan itibaren "Fünûn ve edebiyat ve tarihe müteallık şu'ûnattân bahseder Osmanlı gazetesidir" şeklini almıştır. Gazete, yalnız perşembe günleri çıkmıştır.

BK–10 1–30 (15 Şevval 1306 / 14 Haziran 1889 – 13 Cemaziyelâhir 1307 / 22 Kânûn-ı sânî 1890)

IRCICA 1–30 (15 Şevval 1306 / 14 Haziran 1889 – 13 Cemaziyelâhir 1307 / 22 Kânûn-ı sânî 1890)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1972 SC 107

1–30 (15 Şevval 1306 / 14 Haziran 1889 – 13 Cemaziyelâhir 1307 / 22 Kânûn-ı sânî 1890)

(*EHTSYK* 1256; *MKSYK* 985; *SYK* 983)

32 **Mir'ât-ı Ulûm.** Ayda bir çıkar, fennî, edebî, içtimaî mecmuadır. Politikadan başka her şeyden bahseder. Müdür: Azmzâde Refik Bey. Kahire, M. Hindiyye. 8° (Aylık)

Kânûn-ı sânî 1907, 1–

NOTLAR:

Mecmuadaki kayda göre, Rusya'daki Müslümanlar için çıkarılmış ancak onların eline geçip geçmediği anlaşılamadığından 4. sayının yayınlanması tehir edilmiştir. Her sayı 64 sayfadır.

DKK/ S

4910 1, 3 (1 Kânûn-ı sânî 1907 – Mart 1907)

HTU–D.7 3 (Mart 1907)

(*EHTSYK* 1293; *MKSYK* 1012; *SYK* 1016)

33 **Mîzan.** Yalnız perşembe günleri neşrolunur Türk gazetesidir. Müessis ve sahib-i imtiyaz ve müdürü: Mehmed Murad. Umûr-ı tahririye ve müdür: Abdülvahab İlmi. İstanbul – Karabet ve Kasbar Matbaası; Mısır– el-Âdâb M. (Haftalık)

22 Muharrem 1304 / 21 Ağustos 1886 , 1–

NOTLAR:

1 (22 Muharrem 1304 / 21 Ağustos 1886) – 159. (11 Kânûn-ı evvel 1890 / 28 Rebiyülâhir 1308) sayılarının yayın yeri İstanbul olarak görülmüştür. Bundan sonra gazete (16 Ocak 1896'dan itibaren) bir süre Mısır'da yayınlanmıştır. Gazetenin 159–184. sayıları Mısır'da çıkarılmıştır. Gazete, Mısır'da çıkmaya başladığında, 159. sayının üzerinde, "Haftada bir kere çıkan feryâd-ı hamiyettir" yazısı yer almaya başlamıştır. Matbaası 165. sayıya kadar "el-Âdâb"dır. Adres ve idarehanesi; 165. sayı ile, "Şârî' Clot Bey, No. 14" olmuştur ve yine bu sayıdan itibaren gazetede matbaa adı kaydedilmemiştir. 178. sayıdan (16 Nisan 1896) itibaren ise, gazetede artık, "İttihad ve Terakki–Emniyet ve ma'delet"; bunun altında ise "Usûl-i meşveret, hâkimiyet-i millet, vazife ve mesuliyette musâvat" yazıları bulunmaktadır. 8 Temmuz 1896 tarihli *Mîzan*'da ise gazetenin, Mısır Hükûmeti'nin emri ile tatil edildiği yazmaktadır (sayı 184). Her nüsha 8 sayfadır ve sayfa numaraları müteselsil olarak verilmiştir. *Mîzan* gazetesi, Mısır'dan sonra, Paris, Cenevre ve İstanbul'da yayınlanmıştır.

BK–25 1–159 (1304 / 1886–1308 / 1890) ; 1–135 (17 Temmuz 1324 – 11 Nisan 1325)

FMK–324 60–146 (1888–1890)

HTU– 71/1–2; 29/2

1–159 (1304 / 1886–1308 / 1890) ; 1–134 (17 Temmuz 1324 – Nisan 1325); 1–12, 14, 18 (1335).

IRCICA 1–159 (1304 / 1886–1308 / 1890) ; 1–135 (17 Temmuz 1324 – 11 Nisan 1325)

İÜ–79725 159–184 (Ocak 1896– 8 Temmuz 1896) (Mısır)

MK–1956 SC 65

1–159 (1304 / 1886–1308 / 1890)) İstanbul; 159–184 (Ocak 1896–8 Temmuz 1896) Mısır, 1–102.

Not: 155–158. sayılar eksiktir.

TBMM–UG 78

1–159 (1304 / 1886–1308 / 1890)) İstanbul; 159–184 (16 Ocak 1896– 8 Temmuz 1896) Mısır; 1–28 (14 Aralık 1896–19 Temmuz 1897) Cenevre; 1–133 (17 Temmuz 1908–9 Nisan 1909)

Not: Gazete mikrofilmdedir. Mikrofilm numarası 136 ve 137'dir.

(*SYK* 1303; *MKSYK* 1020; *SYK* 1028)

34 **Muhâdenet.** Şimdilik haftada bir neşrolunur siyasî, iktisadî gazetedir. Sahib-i imtiyaz ve başmuharrir ve müdür-i mesul: Hüseyin Remzi Bey. Kahire, M. Terakkî, M. Farukiyye, M. Timsâl el-Nahdat el-Mısriyye, M. el-Saâde, M. Âdâb ve el-Fünun, M. Türkiye el-Cedîde. 2° Resim. (Haftalık, Haftada iki defa)

1927, 1–

NOTLAR:

Sahib–i ceride ve mesul müdürü: Hüseyin Remzi; Reisüttahrir: Emin el-Hancı'dır. 9. seneden itibaren Reisüttahrir: Muhammed el-Hınnavî, 795. sayıdan itibaren müdürü: Tarık Remzi'dir. Görülebilen sayılardan, 52–84 arası Türkçe Arapça, iki kısım olarak çıkarılmışır. Gazete, 167. sayıdan itibaren (30 Mayıs 1930) yine Türkçe Arapça olarak çıkmıştır. Ancak Türkçe kısım Lâtin harflidir. Bu dönemde Türkçe Arapça çıktığı görülen son sayı 442'dir. 443–527 arası görülemediğinden ne zamandan itibaren, sadece Arapça olarak yayınlandığı kesin olarak tespit edileme-

miştir. Bundan sonra görülen 528–728. sayılar sadece Arapça'dır. 795–800. sayıların ise yeniden Arapça Türkçe, iki kısım, olarak çıktığı görülmüştür. Gazetenin adı, 650. sayıdan itibaren "Türkiye el-Cedide" olarak değişmiştir. 795–800. sayılarda Arapça kısmın başında "Muhadenet", Türkçe kısmın başında ise "Türkiye el-Cedide" yazısı mevcuttur. Görülen sayılarda, başlık altında; 52–84 numaralı nüshalarda: "Şimdilik haftada bir neşrolunur siyasî, iktisadî gazetedir"; 258–442. sayılarda "Haftada iki defa neşrolunur Cumhuriyetçi Türk gazetesi"; 795–800. sayılarda ise "Ne mutlu Türküm diyene" yazısı görülmektedir. Bunun dışında Türkçe kısımların baş tarafında; "Yurt dışında inkılabın havasını teneffüs eden her Türk'ün müdafiidir. Gayemiz millet ve rejim için hayırlı ve faydalı olmaktır" yazısı da dikkat çekmektedir. Yine aynı gazetenin, 1–167. sayıları Matbaat el-Terakkî, 168–178. sayıları Matbaat el-Farûkiyye, 179–193. sayıları Matbaat el-Timsâl el-Nahdat el-Mısrıyye, 263–278. sayıları yeniden Matbaat el-Terakkî, 528.–622. sayıları Matbaat el-Saâde, 623–695. sayıları Matbaat el-Âdâb ve el-Fünûn'da basılmıştır. 696 sayıdan itibaren ise matbaası Matbaat el-Türkiye el-Cedîde olmuştur. 52. sayıda idare adresi: "Şârî' Kâmil No. 9, Şubra Kahire"; 167. sayıda "Şârî' Abdülvehhab bi-Şubra No. 15, Kahire"; 796. sayıda "Şârî' Süleyman Paşa, No. 3, Kahire"; 818. sayıdan itibaren de "Şârî'u't- Tur'a el-Şarkî, No 3 min cihet Şârî' Hayret bi- Mısır"dır. Gazete, ilk yıllarda küçük boy, 4 sayfa Arapça, 4 sayfa Türkçe olarak yayınlanmakta iken, 6. seneden, itibaren 8. sayfa olarak, haftada bir defa daha sonra iki defa büyük boy yayınlanmaya başlamıştır (bu not 528. sayıdadır). IX. ciltte Türkçe yoktur.

Türkçe – Arapça

DDK

D–T 16 II.52, 54, 57, 77, 79–84 (2 Şubat 1928–21 Eylül 1928); IV. 167–173, 175–182, 184–193 (30 Mayıs 1930–7 Ocak 1931); VI, 258, 259 (bir arada), 263, 265, 267–268, 270–280, 282, 284–291, 293–302, 304–326, 328–343 (8 Ocak 1932 – 2 Ocak 1933) VII, 344–442 (9 Ocak 1933– 5 Ocak 1934); IX, 528–627 (4 Ocak 1935– 27 Aralık 1935); X, 628–629, 632–654, 656–664, 667, 669–675, 677–711, 718–719, 721–724, 726, 728–729 (3 Ocak 1936 – 28 Aralık 1936); XI, 795–800 (10 Ocak 1938– 10 Şubat 1938)

HTU–304/39,35

I, 40–41 (2 Cemaziyelevvel 1346 / 28 Ekim 1927); II, 72 (11 Muharrem 1346 / 29 Temmuz 1928)

Not: 40 ve 41. sayılar aynı tarihi taşımalarına rağmen ayrı ayrı nüshalardır. 40. sayıda Türkçe kısımlar daha çoktur. 72. sayının ayrı ayrı Türkçe ve Arapça bölümleri vardır. 72. sayı 304/ 35' tedir.

IRCICA II, 52, 54, 57, 77, 79–84 (2 Şubat 1928–21 Eylül 1928); IV. 167–173, 175–182, 184–193 (30 Mayıs 1930–7 Ocak 1931); VI, 258, 259 (bir arada), 263, 265, 267–268, 270–280, 282, 284–291, 293–302, 304–326, 328–343 (8 Ocak 1932 – 2 Ocak 1933) VII, 344–442 (9 Ocak 1933– 5 Ocak 1934); IX, 528–627 (4 Ocak 1935– 27 Aralık 1935); X, 628–629, 632–654, 656–664, 667, 669–675, 677–711, 718–719, 721–724, 726, 728–729 (3 Ocak 1936 – 28 Aralık 1936); XI, 795–800 (10 Ocak 1938– 10 Şubat 1938)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1968 SÇ 88

I, 17 (1927)

TBMM-UG 150

2-512 (17 Ocak 1927-15 Ekim 1934)

Not: Gazete mikrofilmdedir. 2-208.sayıların mikrofilm numarası: 316; 209-357. sayıların mikrofilm numarası 317 ve 358-512. sayıların mikrofilm numaraları ise 317-A'dır.

(*EHTSYK* 1325; *SYK* 1048)

35 **Müsâvât.** Mussawate. Müdür ve başmuharriri: İsmail Hâfız el-İzmirî. Kahire-Mısır, M. Şebâb, M. Ebû el-Hevl. (Onbeş günlük, On günlük)

7 Şubat 1927 / 4 Şaban 1345 , 1-

NOTLAR:

İlk 5 sayısı on beş günde bir yayınlanan gazete, 6. sayıdan itibaren (16 Nisan 1927) on günde bir neşrolunmaya başlamıştır. Sayı 19'da (16Eylül 1927) "her ayın bir ve on bir ve yirmi birinde çıkar" notu bulunmaktadır. Sayı 20'den itibaren ise gazete, on beş günde bir çıkmıştır. İlk 19 sayısı 8 sayfa çıkan gazete, bu sayıdan itibaren 4 sayfadır. *Müsâvât*, sayı 16'ya (5 Ağustos 1927) kadar Kahire'de "Matbaatü Ebû el-Hevl"de basılmış, bu sayıdan itibaren ise matbaası "Matbaat el-Şebâb" olmuştur. Bundan sonra gazetenin üzerinde matbaa adı sık sık değişmiştir. 30-36. sayılarda "Matbaatü Ebû el-Hevl"; 37-47. sayılarda "Matbaat el-Şebâb" yazılı iken, 48.sayıdan itibaren matbaası yeniden "Matbaatü Ebû el-Hevl" olmuştur. (*Müsâvât* için bkz. Nuray Mert, "Cumhuriyet'in İlk Döneminde Yurtdışında İki Muhalefet Yayını: *Yarın* ve *Müsavat*", *Toplum ve Bilim*, sayı 69 (Bahar 1996), s.128-147.)

DKK / Z-T

712, 713, 714

1-66 (7 Şubat 1927 – Kânûn-ı sânî 1930)

IRCICA 1-65 (7 Şubat 1927 – 19 Kânûn-ı evvel 1929)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

36 **Nasihat.** "Osmanlıları teşkil eden padişaha, millete, Genc Türklere nâsıhdır." Muharrir ve Sahibi: Hayreddin Kaptan. İskenderiye, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti M. 4° (On günlük)

10 Safer 1316 / 29 Haziran 1898 , 1-

NOTLAR:

Gazetenin sahibi Hayreddin Kaptan, Ticaret ve Bahriye-i Osmâniyye kaptanlarından; Hayreddin Mevcî'dir. Adres: "Boite Speciale, No 302. Alexandrie, Egypte"

MK-1962 SB 294

1, 3 (10 Safer 1316 / 29 Haziran 1898 – 9 Rebiyülevvel 1316 / 27 Temmuz 1898)

TITEK 1-3 (10 Safer 1316 / 29 Haziran 1898 – 9 Rebiyülevvel 1316 / 27 Temmuz 1898)

(*EHTSYK* 1437; *MKSYK* 1127)

37 **Nasreddin Hoca.** Müdür-i mesul: Osman Nuri. İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]. 2° Resimli. (Haftalık)

11 Mart 1336 / 1920, 1-

NOTLAR:

Gazete teksirdir. 4 sayfadır. 4–5. sayılar büyük boydur. *Yarın* Gazetesi, sayı 19 (26 Mart 1336 / 1920), sayfa 12'de "Dördüncü karargâhta intişar eden *Nasreddin Hoca* refikimizi tebrik ve devam-ı intişarını dileriz" şeklinde bir not bulunmaktadır.

MK–1962 SC 331

1–5 (11 Mart 1336 / 1920 – Nisan 1336 / 1920)

(***EHTSYK*** 1438; ***MKSYK*** 1128)

38 **Nilüfer.** [Mizâhî] Sâhib-i imtiyaz ve müdür-i mesul: Edib. Karikatüristi: Kerâmeddin Hilmi. Sermuharriri: İdris Sabih. İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]. 2° Resim. (Haftada iki defa)

20 Kânûn-ı sânî 1336 / 1920, 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. Mizah gazetesidir. Resim altlarında İngilizce yazılar vardır.

BDK– B.1012 1–3, 5–13, 15–18 (20 Kânûn-ı sânî 1336 / 1920 – 10 Nisan 1336 / 1920)

HTU–4/1 2 (3 Şubat 1336 / [1920])

IRCICA 2 (3 Şubat 1336 / [1920])

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

(***EHTSYK*** 1482; ***MKSYK*** 1167; ***SYK*** 1178)

39 **Ocak.** İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]

[Ocak 1336 / 1920]

NOTLAR:

Esaret gazetelerindendir. *Yarın* gazetesinin 2. sayısında (20 Ocak 1336 / 1920) "İntişarımızı tebrik lütfunda bulunan *Ocak* refikimize tüm kalbimizle teşekkür ederiz" denilmekte ve Seydibeşir'de çıkan *Ocak* isimli gazeteden bahsedilmektedir.

40 **Osmanlı.** İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin vasıta-i neşriyatıdır. Organe de la Jeune Turquie. [Yayımlayan] İttihad ve Terakki Cemiyeti. Genève, Rey& Malavallon M.; London, Folkestone (England), Kenfield and Harris [Matbaası]; Kahire. 2°. (Onbeş Günlük)

8 Receb 1315 / 1 Kânûn-ı evvel 1897 , 1–142.

NOTLAR:

1–61. sayılarda yayın yeri Cenevre; 62–67. sayılarda Londra; 68–119. sayılarda Folkestone ve 120–134.(21 Cemaziyelevvel 1321 / 15 Ağustos 1903 – 15 Mart 1904) sayılarda Kahire olarak görülmektedir (135. sayının yayın yeri bilinmemektedir). Gazetenin 136 (15 Temmuz 1904) ilâ 142 (21 Eylül 1904) tarihli sayıları tekrar Cenevre'de basılmıştır. Bu gazeteyi Mısır'da çıkartan Edhem Ruhi [Balkan]'dır. Gazete ile birlikte Fransızca, İngilizce ve Almanca ekler de çıkmıştır.

BK–51 1–73, 75–77, 81–90, 92, 94–97, 100–102, 106–115; 117–126; 128–129, 132–134, 136–142 (8 Receb 1315 / 1 Kânûn-ı evvel 1897 – 21 Eylül 1904)

FMK–384 5–9, 22–32, 36, 49, 57–79, 83–88, 90–113, 115–122, 128–134, 138–140 (Şubat 1897–Teşrîn-i evvel 1904)

HTU– C.20, P.82

1–100, 114, 124–127 (8 Receb 1315 / 1897 – 1903)

Not: 124–127'ler P.82'dedir.

IRCICA 1–98 (Mikrofilm olarak mevcuttur.)

Not. Bu sayılar arasında Mısır baskısı olan yoktur.

İÜ–07 (494.42)0= 94.35 0

1–127 (8 Receb 1315 / 1897 – 1903)

MK–1962 SC 248

1, 3, 4–5 (Fr. İlâve) 12, 31–32, 37, 43, 62, 85, 98, 104 (8 Receb 1315 / 1897 – 1902)

TBMM–UG 74

1–142 (8 Receb 1315 / 1 Kânûn–ı evvel 1897 – 21 Eylül 1904)

BL–14498.d.15 (veya mikrofiş 24)

(*EHTSYK* 1507; *MKSYK* 1186; *SYK* 1199)

41 **Osmanlı.** The Osmanlı. Her efrenci ayın ibtidasında ve onbeşinde neşr olunur. Müdür ve muharrir: Tarsûsîzâde Münif. Kahire.(Onbeş günlük, Aylık)

Receb 1315 / 1 Kânûn–ı evvel 1897, 1–

NOTLAR:

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin neşriyatı olan *Osmanlı* gazetesi ile aynı tarihte çıkarılmaya başlanmıştır. Gazetenin üzerinde, "Bu gazete umum Osmanlılar'ın hukuk–ı magsube ve zayialarını taharrî ve taleb eyler ve delalet ve irşâdâtda bulunacak namuslu Osmanlılar'ın tercümanıdır" şeklinde bir yazı bulunmaktadır. İlk 4 sayısı onbeş günde bir çıkan gazete 5. sayıdan itibaren her ayın birinci günü neşrolunmuştur. 1 Haziran 1898 tarihli 8.sayısına kadar düzenli olarak çıkmıştır. 9. sayının (15 Şubat 1901) üzerinde ise dördüncü seneye ait olduğu belirtilmektedir. Bu sayıdan itibaren gazete, her ayın onbeşinde çıkmaya başlamıştır. Görülebilen 13. sayıda (15 Haziran 1901), Tarsûsîzâde, Avrupa'ya gideceğinden gazetenin bir süre için çıkmayacağı belirtilmiştir.

Türkçe–İngilizce

MK–1962 SC 248

3 (1 Kânûn–ı sânî 1898 / 8 Şaban 1315)

TBMM–UG 75

4–7, 9–13 (15 Kânûn–ı sânî 1898/23 Şaban 1315 – 15 Haziran 1901/28 Safer 1319)

BL 14498.d.11(1)

1–8 (1 Kânûn–ı evvel 1897 – 1898)

42 **Pinti.** Müdürü: İbiş Ağa. Muharriri: Abdülhamid. Kahire. 4° (Onbeş Günlük)

28 Rebiyülevvel 1316 / 15 Ağustos 1898 , 1

NOTLAR:

Müdür yerine İbiş Ağa, muharrir yerine Abdülhamid gibi takma adlar kullanılan mizah gazetesidir. Başlık altında "Gazeteyi, muharririni, müdürünü haklı ve mesleğe muvafık seb ve şetm edenlerin evrakı bilâ–hicab derc olunur" ibaresi vardır. Ayrıca üzerinde şöyle bir not vardır:"Bir para bir santim noksan olursa kabul olunmaz, çünkü serde pintilik var".

HTU-D.305

1 (28 Rebiyülevvel 1316 / 15 Ağustos 1898)

MK-1962 SB 296

1 (28 Rebiyülevvel 1316 / 15 Ağustos 1898)

(*EHTSYK* 1545; *MKSYK* 1214; *SYK* 1238)

43 **Sadâ.** Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesul: Kemâl Hulusi. İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]. 2° (Haftalık, Haftada iki defa)

29 Mart 1336 / 1920, 1-

NOTLAR:

Gazete teksirdir. İlk üç sayısı haftalık olarak çıkmıştır. *Yarın* gazetesinin 20. sayısında (1 Nisan 1336), "Kampımızda intişara başlayan *Sadâ* refikimizi tebrik ve devam-ı intişarını temenni ederiz" notu bulunmaktadır.

MK-1962 SC 557

1-4 (29 Mart 1336 / 1920 - 19 Nisan 1336 / 1920)

(*EHTSYK* 1629; *MKSYK* 1281)

44 **Sancak.** Devlet-i Osmâniyye'de idâre-i meşrûta ve ıslahat-ı umûmiye taraftârıdır. Sahib ve müdür-i mesul: Ahmed Saib. Kahire-M. Hindiyye, M. Osmâniyye, Kânûn-ı Esâsî M. 8° (Haftalık)

18 Teşrîn-i sânî 1899 / [14 Receb 1317], 1-

NOTLAR:

Adres: "Sunduk el-Posta 252 Mısır Kahire". İlk sayıda "Menâfi'-i İslâmiyye ve Osmâniyye'ye hâdim haftalık gazetedir" kaydı vardır. İkinci yılın ilk sayısından itibaren bu ibare "Ahrâr-ı Osmâniyye'nin mürevvic-i efkârıdır" şeklini almış ve haftalık kaydı kalkmıştır. 1-10. sayılarda Mısır'da basıldığı belirtilirken 11 (27 Ocak 1900) - 27. sayılarda Matbaa-i Hindiyye'de basıldığı belirtilmektedir. 1 Temmuz 1900 tarihli 28. sayıdan itibaren ise, bazı sayılarda matbaa adı bulunmazken, diğer sayıların bir kısmında Matbaa-i Osmâniyye bir kısmında ise Kânûn-ı Esâsî M.'nda basıldığı kaydı mevcuttur. *Sancak* gazetesi, 64. sayısından sonra (5 Mart 1902) yayınına, Ahmed Saib Bey'in *Şûrâ-yı Ümmet*'i yayınlaması sebebiyle, 1906 yılına kadar ara vermiştir.

MK-1956 SC 92

1-71(18 Teşrîn-i sânî 1899 [14 Receb 1317] - 1 Ağustos 1908 [4 Receb 1326])

Not: 64. sayı noksandır.

(*EHTSYK* 1675; *MKSYK* 1315)

45 **el-Sultan el-Gazi Abdülhamid Han el-Sâni.** Hukuk-ı akdes-i şehriyâriyi müdafaa eder onbeş günde bir neşrolunur. Müdür-i mesul: Esdak-ı bendegân-ı şehriyârîden P.K. Baş muharriri: Esdak-ı bendegân-ı şehriyârîden M. Tevfik. Kahire. (Onbeş günlük)

[Ağustos] 1899, 1-

NOTLAR:

Gazete, Kahire'de, Sultan Abdülhamid taraftarı olarak çıkmıştır. Üzerinde "Hukuk-ı akdes-i şehriyârîyi müdafaa eder onbeş günde bir neşrolunur", ve "Ceride-i siyasiye" ibarelerinin dışında, gazetenin başlığının sağ tarafında "Padişahım şevketinle çok yaşa", sol tarafında ise "Şehriyârım kudretinle bin yaşa" yazıları göze çarp-

maktadır. İlk sayfada bulunan diğer bir not ise: "Zât-ı akdes-i hazret-i hilafetpenahi nam-ı kudsiyyet ittisamına meccanen takdim olunur" şeklindedir. Üzerinde "Mısır'da tab olunmuştur" kaydı vardır. Gazete 4 sayfadır.

BOA-Y.PRK.GZT 52/28

3 (19 Cemaziyelevvel 1317/13 Eylül 1315)

46 **Şark-ı Musavvar.** İlmî, edebî, fennî ve sınaî mecmua-i Osmâniyye. Müdür ve sermuharriri: Giridli Ahmed Kâmi. Kahire, el-Mevsûât M. 2° (Onbeş günlük).

[1 Cemaziyelâhir] 1319 / 1901, 1–

NOTLAR:

İdarehanesi: "Meydan-ı Abidin Kahire-Mısır". Her şehr-i Arabî ibtidası ile onbeşinde neşrolunur. Nüshası 8 sayfadır.

DKK / S

5039 4 (15 Receb 1319 / 1901)

FMK-675 9, 11-12, 16 (Şevval 1319 / 1901 – 15 Muharrem 1320 / 1902)

(***EHTSYK*** 1805; ***MKSYK*** 1418; ***SYK*** 1439)

47 **Şûrâ-yı Osmânî.** La constitution Ottomane. Şûrâ-yı Osmânî Cemiyeti'nin vâsıta-i neşriyatı olup ayda iki defa çıkar. [Yayımlayan] Şûrâ-yı Osmânî Cemiyeti. Müdür-i Mesul: Mustafa Nuri. Türkçe Kısım Muharriri Azmzâde Hakkı, Arapça Kısım Muharriri Azmzâde Refik. [Kahire] M. Cerîde. 2°. Resim (Onbeş günlük)

1 Şubat 1907, 1–
Türkçe – Arapça

HTU-C. 52 I-II/1, 4, 16, 19, 23, 35 (1 Şubat 1907 – 1 Ağustos 1908)

MK-1962 SC 267

I/20 (15 Teşrîn-i sânî 1907); II, 30 (15 Nisan 1908)

DKK / T-T 5, 22 (1 Nisan 1907 – 15 Kânûn-ı evvel 1907)

(***EHTSYK*** 1834; ***MKSYK*** 1442; ***SYK*** 1467)

48 **Şûrâ-yı Ümmet.** Hükûmet-i meşrûte ve ıslahat-ı umûmiye taraftarlarının vâsıta-i neşriyatıdır. Menafi-i umûmiye-i Osmâniyye'ye hâdim yevmî gazetedir. [Yayımlayan] Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti. Sahibi İmtiyaz: Dr. Bahaddin Şakir. Müdürü: Mustafa Asım. Sermuharriri: Sami Paşazâde Sezai, Cenab Şehabeddin, Hakkı Baha. Kahire- Paris; İstanbul Hilâl M. 2°. (Onbeş günlük-Günlük- Haftalık- Süresi belirsiz)

1 Muharrem 1320 / 10 Nisan 1902, 1–

NOTLAR:

Gazete önce Mısır'da, sonra Paris'te ve sonra da İstanbul' da yayınlanmıştır. Mısır'da çıkan son sayı: 5. sene No.116 (15 Haziran 1907)'dir. 117-139. (1 Temmuz 1907- 1 Ağustos 1908)' sayılar Paris'te, bundan sonraki sayılar İstanbul'da yayınlanmıştır. I-IV, 1-139 (1902-1906)'ncu sayılar "onbeş günlük"; VII, 140-191'nci sayılar "günlük"; VIII-IX, 192-200' ncü sayılar "haftalık" olarak yayımlanmıştır, daha sonraki sayıların süresi belirsizdir. 12 Nisan 1325 tarihli bir sayı fevkalâde nüshası olarak çıkmıştır. Zaman zaman başlıklarında değişiklikler olmuştur. Başlık altında "Ve emruhum şûrâ beynehum" ayeti yazılıdır. I-VI. yıl sayıları, "Hükûmet-i meşruta ve ıslahat-ı umumiyye taraftarlarının vasıta-i neşriyatıdır. Mahall-i müracaat: Cemiyetin ve gazetenin umur-ı idaresi ve tahririyesi için Paris'te Meşveret idaresi. Gazete-

nin umur-ı idaresi için Mısır şubesi müdüriyeti Sunduk el-Posta 252, Kahire-Mısır". VII. yıl sayıları, "Menafi-i umumiye-i Osmâniyye'ye hâdim", "Cemiyetin ve gazetenin umûmi idaresi için Paris'te Meşveret idaresi"; VIII-IX. yıllar ve sayıları, "İstibdadın pây-ı tahribi altında...menafi-i kâmileri Selanik Askerî...Umum Rumeli'ye bir hatıra-i şükrandır" gibi başlık altı yazılarla çıkmıştır. *Şûrâ-yı Ümmet*'in, İstanbul'da çıkan 192. sayısından itibaren (17 Teşrîn-i evvel 1325 [30 Ekim 1909]) Mısır'da ve Paris'te çıkan eski nüshalar tekrar yayınlanmaya başlanmıştır. 220. sayıya kadar, Mısır'da yayınlanan ilk on üç sayı, kısımlar halinde, tekrar neşredilmiştir.

AEK-319 1 (12 Nisan 1325)

Not: "Nüsha-i Fevkalade"dir.

BDK-G / 1826

VIII-IX, 192-220 (17 Teşrîn-i evvel 1325 - 29 Nisan 1326)

BK-78 / 1 I, 1-45, 62, 76, 80-88, 95, 98-102, 105, 132 (1 Muharrem 1320 / 10 Nisan 1902 - 1326 (h) /1 Nisan 1908) ; I, 140 / 40-140 / 103 (1324 (r) / 1326 (h) / 1908) II, 140 / 107, 109 / 131, 133-138, 140-166, 187, 189 (1324 8 (r) / 1326 (h) - 1325 (r) / 1327 (h) / 1909); III, 192- 220 (1325 (r)-1326 (r) / 1328)

DKK / T-T I,1-139 (1 Muharrem 1320 / 10 Nisan 1902 - 1 Ağustos 1908)

FMK-729 / 8; 335

I, 7-8, 10-28, 30, 33-34, 50, 53, 60-61, 65, 91, 97 (7 Temmuz 1902 - 1 Ağustos 1906); 219-220 (22- 29 Nisan 1326)

Not: 95. sayının ilâvesi vardır. 1902-1906 yılları sayıları 729 / 8'dedir.

HTU-B.C. 26 (141), B.C. 37 / 1-3, B.C. 25

I-III, 1-69 (1 Muharrem 1320 / 10 Nisan 1902 - 1322 (h) / Şubat 1905); IV, 70-87 (1 Muharrem 1323 / 7 Mart 1905 - 15 Zilhicce 1323); V, 88-109, 111-112, 114-116 (1 Muharrem 1324 / 24 Şubat 1906-15 Haziran 1907); VI, 117-120, 123-132 (1 Temmuz 1907-1 Nisan 1908); VII, 133-135, 137, 139 (15 Nisan 1908 - 1 Ağustos 1908); VII, 140/2 - 140/97, 140/10, 140/119 (1908); I, 123-190 (1324 - 1325); VIII - IX, 192-220 (17 Teşrîn-i evvel 1325-1326)

IRCICA 1-139 (1902-1908); 140/27-87 (1908); 192-220 (1325-1328)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

İÜ-350 VII, 1-110 (1908 - 1909)

İÜE-SA 91 (72 / 895)

VII, 1-103 (1908); 104-122 (1909)

MK-1957 SC 10

1-129 (1 Muharrem 1320 / 10 Nisan 1902 - 1 Şubat 1907); 1-122, 183, 220 (1908 - 1909)

TBMM-UG 80

1-140, 1-189 (10 Nisan 1902 - 30 Mart 1908)

Not: Gazete mikrofilmdedir. Mikrofilm numarası 26 ve 27'dir.

(*EHTSYK* 1835; *SYK* 1468)

49 **Tâkib-i İstikbâl.** Müdür-i mesul ve başmuharriri: Abdülkerim Hâdi. Kahire, İstanbul. 2° (Günlük)

1899, 1–

NOTLAR:

İlk sayılar Kahire'de basılmış, sonra İstanbul'da çıkmaya başlayınca, sayılar yeniden 1'den başlamıştır.

BK–74 2–3, 6, 9 (1909)

Not: Bu sayıların içinde Mısır baskısı olan yoktur.

MK–1962 SÇ 54

2, 6 (1899) "Mısır Tab'ı"; 1 (1909) "İstanbul Tab'ı"

(***EHTSYK*** 1854; ***MKSYK*** 1459; ***SYK*** 1487))

50 **Tan.** Müdür-i mesul ve sahib-i imtiyazı: Kadızâde İsmail Hakkı. Sermuharriri: Safvet Zeki. İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]. 2° Resimli. (Haftada iki defa)

[1335/1919], 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. 10–11.sayılar pavyon 16/A odası, 12–18. sayılar F odası, 19–42. sayılar C odasında hazırlanmıştır. 10. sayı 2 sayfadır ve bu sayının ilâvesi de vardır. Diğer sayılar 4 sayfadır. [Nüshası 40 paradır].

MK–1962 SC 112

10–42 (10 Kânûn-ı sânî 1336 – 24 Nisan 1336)

(***EHTSYK*** 1901; ***MKSYK*** 1471)

51 **Tan.** Müdür-i mesul: Talat Hasan. Mısır, [Kuveysna Esâret Kampı]. 2°. (Günlük)

23 Teşrîn-i evvel 1335 / 1919, 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. Tab ve tahrir işleri ile Hulusi Bey ilgilenmektedir. 4 sayfadır. *Yarın* gazetesi (3. sayı, sayfa 8) 'nde gazetenin *Işık* ilâvesi mahiyetinde olduğu bildirilmektedir.

BK–BT 44 48 (10 Kânûn-ı evvel 1335 / 1919)

HTU– 4/1 8, 28, 56 (30 Teşrîn-i evvel 1335 / 1919–18 Kânûn-ı sâni 1335)

Özege E 1–22, 25–41 (23 Teşrîn-i evvel 1335 – Kânûn-ı sânî 1335)

(***EHTSYK*** 1900; ***MKSYK*** 1472; ***SYK*** 1497)

52 **Tarîk.** Siyasî, edebî ve ilmî bir gazetedir. Müdür-i mesul: Mahmud Hamdi Bey. İskenderiye, Tarîk M. 2°.(Haftalık)

HTU–52 XVIII, 501 / 451 (21 Kânun-ı evvel 1316 r / 12 Ramazan 1318 h / 3 Kânun-ı sâni 1901 m)

(***SYK*** 1504)

53 **Tetebbû.** Müdür-i mesul: Safvet Lütfi. Mısır, Kuveysna [Esâret Kampı], Tetebbu M. 4° (Süresi belirsiz)

1335R [1919], 1–

NOTLAR:

Mecmua el yazısı ve teksirdir. Müracaat; D Kampında Topçu Mülâzım Hüsnü'dür. Başyazılar genellikle Mehmed Nureddin imzalıdır. 4. sayı 8 sayfa, diğerleri 12 sayfadır. Abonesi; ayda 4 sayı itibarıyla 7.5 kuruştur.

HTU–4/1 1 (Bu sayının tarihi okunamamıştır), 4 – 6 (22 Teşrîn-i sânî 1335 / 1919 – 29 Kânûn-ı evvel 1335 / 1919)

(***EHTSYK*** 1977; ***MKSYK*** 1536)

54 **Tıraş.** Cumartesi günü intişar eden mizah gazetesidir. Müdür-i mesul: Mehmed Celal. Mısır, Kuveysna [Esâret Kampı]. (Haftalık)

[Ağustos] 1335 R, 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. İdarehane; A kampında dördüncü pavyon 3. odadır. B kampında İzmirli Hüseyin Ali Bey, C kampında 2. pavyon 7. odada Kâşif Bey; D Kampında mülâzım-ı evvel Muammer beyefendilere her hususta müracaat edilebilir. Görülen 9. sayı 1 yaprak, iki sayfadır. Nüshası 20 paraya tenzil edilmiştir notu vardır.

HTU–4/1 9 (25 Teşrîn-i evvel 1335 / 1919)

(***EHTSYK*** 2019; ***MKSYK*** 1568)

55 **Türk.** Le Turc. Haftada bir neşr olunan, siyasî, ilmî ve edebî ceride-i milliyedir. Heyet-i İdare namına [çıkaran]: Mehmed Said, Fevzi, Hüseyin 'Âli. Kahire, M. Tevfik. 2° (Haftalık)

5 Kasım 1903 / 15 Şaban 1321, 1–187.

NOTLAR:

Adres olarak; 1–13. sayılarda "Şâri' Abdülaziz; No.33, Kahire"; 14– 65. sayılarda "Şâri' Abidine, No. 5 – Kahire"; 66–108. sayılarda "Şâri' Kawalah, No. 17 – Kahire"; 109–111. sayılarda ise "Chareh Emad-el-dine Le Caire" görülmektedir. 113. sayıdan sonra ise adres kısmında "Sunduk el-Posta 1094, Kahire – Mısır" yazmaktadır. Gazete, idare heyeti namına, 20. sayıya kadar Fevzi; 65. sayıya kadar Celal; 66. sayıdan 105. sayıya kadar Mehmed Said imzasıyla çıkmıştır. 105. sayıdan itibaren ise *Türk*'ün idaresinde yapılan bir değişiklikle mesuliyeti Hüseyin 'Âlî Efendi'ye devredilmiştir. 134. sayıdan itibaren sorumlu yeniden Mehmed Said olmuş, gazetenin 28 Kasım 1907 tarihli, 187. sayısı ile ise yayınına son verilmiştir. *Türk'ün* yazarları arasında Ali Kemâl, Manastırlı Necmeddin Arif, Doktor Şerafettin Mağmûmî sayılabilir.

BK–64 2–5, 15, 19, 75, 133, 145, 149 (22 Şaban 1321 / 30 Teşrîn-i evvel 1319 / 12 Kasım 1903 – 1323 (h) / 1322 (r)/ 1906)

FMK–327 1–187 (15 Şaban 1321 / 5 Kasım 1903 – 22 Şevval 1325 / 28 Kasım 1907)

HTU–51 / 2 I, 13 (9 Zilkade 1321 h / 1319 r / 27 Ocak 1904); IV, 148 (12 Şevval 1324 h / 1322 r /29 Kasım 1906)

İÜ–538–539 1–187 (15 Şaban 1321 / 5 Kasım 1903 – 22 Şevval 1325 / 28 Kasım 1907)

MK–1962 SÇ 154

1–119, 121, 122, 124, 126, 128–187 (15 Şaban 1321 / 5 Kasım 1903 – 22 Şevval 1325 / 28 Kasım 1907)

TBMM–UR 96

1–103 (23 Ekim 1903 – 10 Ekim 1905)

Not: Gazete, 311 numaralı mikrofilmdedir.

(*EHTSYK* 2032; *MKSYK* 1578; *SYK* 1605)

56 **Türk Varlığı.** İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]. (Onbeş gün)

1336 [1920], 1–

NOTLAR:

Yarın Gazetesi sayı 2 (6/1/1336), sayfa 8'de *Türk Varlığı*'nın yayın haberi verilmektedir.

Özege E 27–31 (1336 / 1920)

(*EHTSYK* 2073)

Türkiye el-Cedîde bkz. Muhâdenet

57 **Ümid.** Enîn-i milleti ismâ'a hâdim siyasî gazetedir. Sahib ve muharriri: Bedirhan Paşazâde Mehmed Salih. Mısır. 2° (Onbeş günlük)

1900, 1–

MK-1962 SC 308

2 (1900)

(*EHTSYK* 2128; *MKSYK* 1650)

58 **Vekâyi-i Mısriyye-Rûznâme.** el-Vekayi'el-Mısriyye Ceride-i Resmiye. [Yayımlayan: Mısır Valiliği / Hıdivliği] Kal'at el-Âmire – Bulak-[Kahire], M. Dîvân el-Vekâyi el-Mısriyye, M. el-Kalem el-Terceme el-Mısriyye, Dâr el-Tıba'at el-Âmire, M. Bulak. (Haftada iki-dört defa, Süresi belirsiz, Haftalık, Haftada üç defa)

25 Cemaziyelevvel 1244 [3 Aralık 1828], 1–

NOTLAR:

Başlangıçta Türkçe – Arapça çıkan gazetenin görülebilen 1–570 (1244–1249) ve 627 (26 Muharrem 1261)'nci sayılarının yarısı Türkçe ve yarısı Arapça; 22 Safer 1261'de yeniden sayı numarası aldığında, 1–45 (22 Safer 1261–2 Muharrem 1263)' lerin yine yarısı Türkçe, yarısı Arapça, sonraki sayılardan; 46 – 228 (16 Muharrem 1263–21 Zilhicce 1267)'lerin ise (Arapça olan 47. sayı hariç) tamamı Türkçe'dir. Ancak LIX–LXIII (1307–1311)'lerin tamamen Arapça olarak "al-Vekayi el-Mısriyye" adı ile neşredildiği tespit edilmiştir. Başlangıçta haftada 2–3 defa 1–570 (1244–1249)'lerin bir ara haftada 4 defa, bundan sonra rastlanan 627 (26 Muharrem 1261)'nci sayıdan anlaşıldığına göre bir süre "süresi bellisiz" olarak çıktığı, 1–228 (22 Safer 1261–21 Zilhicce 1267)'lerin "haftalık" çıktığı belirlenmiştir. 215. sayıda (21 Cemaziyelevvel 1267) alâmet-i fârika değişmiştir ve LIX (1307)'den itibaren de "Haftada 3 defa" olarak neşredildiği anlaşılmıştır. Ancak süreye tam riayet edildiği söylenemez. İlk sayıları birkaç yıl müteselsil devam etmesine rağmen, LIX (1307)'den itibaren her yıl yeniden numara aldığı görülmüştür. Boylarının 1–570 (1244–1249)'lerde 29x44.2; 627 (27 Muharrem 1261)'de 28x42.5; 1–228 (22 Safer 1261–21 Zilhicce 1267)'de yine 29x44.2; ve nihayet 1307–1311'lerin de 24x31.5 olduğu görülmüştür. 1–570 (1244–1249) sayılarının, Matbaa Divan el-Vekayi el-Mısriyye, Matbaa el-Kalemi el-Terceme el-Mısriyye bi'l-Kal'at el-Amire; 627 (26 Muharrem 1261), Dîvân el-Vekayi el-Mısriyye; 1–228 (22 Safer 1261–21 Zilhicce 1267)'lerin Divan el-Vekayi el-Mısrıyye, Dâr el-Tıba'at el-Âmire ve Bulak; 1307–1311'lerin de Matbaa-i Bulak'da basıldığı görülmüştür. 22 Zilhicce 1267–8 Cemaziyelevvel 1307 arası sayılar görülemediğinden, bu yıllar için bir şey söylemek mümkün olamamıştır.

Türkçe – Arapça

BK–8 / 1–2 I, 75–87, 89–90, 92–155 (13 Şaban 1263 – 26 Rebiyülâhir 1265); II, 156–197, 199–212, 214–228 (10 Cemaziyelevvel 1265–21 Zilhicce 1267)

DKK / D–TT I, 1–65 (1261 / 1845 – Cemaziyelâhir 1263 / 1846); II, 115–225 (17 Safer 1284 / 20 Temmuz 1867 – Cemaziyelevvel 1285 / 20 Ağustos 1868); III, 226, 230, 254, 256, 260, 266, 271, 273 (24 Ağustos 1868 – 18 Şubat 1869); IV, 229, 231–247, 249–252, 255–259, 261–265, 267–270, 274–300 (3 Eylül 1868–3 Temmuz 1869); V, 301–378 (7 Temmuz 1869 – 6 Ekim 1870)– 306'ncı sayı eksik–; VI, 388–517 (3 Muharrem 1248 / 1832 – 29 Zilhicce 1248 / 1874); VII, 582–647 (13 Şevval 1291 / 1874 – 9 Safer 1293 / 1876)

DKK / D–T

177 1–68 (16 Şaban 1279 / 1862 – 10 Muharrem 1281 / 1864) 1., 2., 3. seneler.

DKK / T–T

32 35–758 (1294 – 1295)

DKK / CT 1 1302 /1885 – 1313 – 1895 27. ciltte. 17. cilt (Mayıs 1892 / Temmuz 1892) eksik. Ve 5 ayrı cilt sayı 22 (1866– 1883)'e kadar.

İÜ–549; 76989–76991

156–157, 160, 162, 163, 170, 175–178, 181–182, 184, 186, 188–190, 192, 198, 200, 203, 217–218, 220–223, 225, 228, 232, 243, 281–282 (3 Muharrem 1246–19 Muharrem 1247); 314, 320–321, 331–332, 335, 338, 359, 370, 375–376, 378–381, 383–384, 391, 394 (2 Cemaziyelâhir 1247–20 Muharrem 1248); 400–402, 406, 410, 412–413, 415, 423, 437, 442, 485 (5 Safer–21 Ramazan 1248); 537, 539–540, 543, 545, 551, 553, 556–557, 561–562, 564–566, 570 (3 Rebiyülevvel – 9 Zilhicce 1249); 627 (26 Muharrem 1261); 1–227 (22 Safer 1261–27 Zilkade 1267); LIX, 1–149 (9 Cemaziyelevvel 1307 / 1890 – 7 Cemaziyelevvel 1308 / 1890); LX, 4–147 (29 Cemaziyelevvel 1308 / 1891–19 Cemaziyelevvel 1309 / 1891); LXI, 21–153 (11 Receb 1309 / 1892–11 Cemaziyelâhir 1310 / 1892); XLII, 1–68, 72–149 (13 Cemaziyelâhir 1310 / 1893 – 21 Cemaziyelâhir 1311 / 1893); LXIII, 1–71 (23 Cemaziyelâhir 1311 – 26 Zilhicce 1311 / 1894)

Not: 156–570 (1246–1249) ve 627 (1261)'ler 76991'de; 1–110 (22 Safer 1261 – 22 Rebiyülâhir 1264)'ler 76989'da; 111–227 (29 Rebiyülâhir 1264 – 27 Zilkade 1267)'ler ise 76990'dadır. Bu numaralarda kayıtlı olan sayılar Türkçe'dir. Bundan sonraki 9 cilt ise (1307–1311'ler) Arapça'dır. LIX, 1–71'ler 541'de; 72–149'lar 542 de; LX, 4–59'lar 543'te; 60–147'ler 544'de; LXI, 21–88'ler 545'de; 89–153'ler 546'da; LXII, 1–68'ler 547'de; 72–149'lar 549'da; LXIII, 1–71'ler 548'de kayıtlı bulunmaktadır.

MK–1957 SC 14

258–262 (1269)

(***EHTSYK*** 2158; ***MKSYK*** 1676; ***SYK*** 1676)

59 **Yarın.** İçtimaî, edebî, mizahî mecmuadır. Müessisleri: Naci Kâşif, Halid Rıfkı, M. Nâmık Nazikoğlu. İskenderiye [Esâret Kampı], Yarın M. 4° Resimli. (Haftada iki defa, Haftalık).

1 Ocak 1336 [1 Ocak 1920], 1–

NOTLAR:

1–16. sayılar 8 sayfa ve haftada iki defa çıkmış, sayı 17'den itibaren 12 sayfa ve haftalık olarak yayınlanmıştır. 1–3. sayılar I. karargah D kampı 16. pavyon C odası; 4–6. sayılar F odası, 7. sayı C odası ve diğer sayılar F odasında hazırlanıp basılmıştır. Nüshası 60 paradır. Abone ücreti 15 kuruştur. Mecmua resimlidir.

HTU–4/1 1–23 (1 Ocak 1336 – 24 Nisan 1336)

IRCICA 1–23 (1 Ocak 1336 – 24 Nisan 1336)

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

MK–1962 SB 112

1–21 (1 Ocak 1336 – 12 Nisan 1336)

(*EHTSYK* 2178; *MKSYK* 1691)

60 **Yeni Fikir.** Haftada bir kere neşrolunur siyasî, iktisadî, edebî ve hürriyet, adalet ve müsâvât taraftarı Osmanlı gazetesidir. Sahib ve başmuharriri: Diran Kelekyan. Mısır: İskenderiye, Kahire, [M. Journal Yeni Fikir] 2° (Aylık, Haftalık)

28 Haziran 1907, 1–

NOTLAR:

Görülebilen ilk sayının üzerinde "Journal 'Yeni-Fikr' Poste Restante Alexandrie (Egypte)" adresi bulunmaktadır. Diğer sayılarda ise idarehanesi, Şârî' el-Magribi Mısır-Kahire olarak verilmiştir.

BK–B.207/5

12–14 (25 Teşrîn-i sânî 1908 – 12 Kânûn-ı evvel 1908)

MK–1962 SC 24

1 (28 Haziran 1907)

(*EHTSYK* 2205; *MKSYK* 1715; *SYK* 1719)

61 **Yeni Serbestî.** Meşrutiyet-i idareye ve bilâ-tefrik-i cins ve mezheb Osmanlılar'ın hukukuna hâdim usbû'î gazetedir. Müdür-i mesul: Henry Gouzée. Kahire.

4 Kânûn-ı sâni 1325 / 10 Ocak 1910, 1–

NOTLAR:

Mevlanzâde Rıfat tarafından Paris'te çıkarılan *Serbesti* gazetesi, daha sonra bir süre Mısır'da *Yeni Serbesti* adıyla ve iki sayfası Türkçe iki sayfası Fransızca olarak neşredilmiştir. Ancak gazeteyi Mevlanzâde Rıfat'ın çıkarmasına izin verilmediği için bir Fransız, gazetenin müdür-i mesullüğüne getirilmiştir.

Türkçe-Fransızca

BOA–AMTZ (05) 5–D/201

1 (4 Kânûn-ı sâni 1325 / 17 Ocak 1910)

62 **Yıldız.** Çıkaran: Tarsûsîzâde Münif. Mısır (Aylık, Onbeş günlük)

1 Şubat 1898 / [1315 h], 1–

NOTLAR:

Adresi: "Boite Speciale (621) Caire– Egypte".

BL–14498.d.11 (2)

1–6 (1 Şubat 1898 – 1 Haziran 1898)

(*EHTSYK* 2271)

63 **Zincir.** Sahib–i imtiyaz ve sermuharriri: İrfan Mâhir. Müdür–i umûr: Necmeddin Halil. İskenderiye, Seydibeşir [Esâret Kampı]

1 Nisan 1336 / 1920, 1–

NOTLAR:

Gazete teksirdir. Başlık altında tarih–i tesisi: 1 Nisan 1336 olarak belirtilmiştir. Gazete tek yaprak iki sayfadır. Matbaa ve idarehanesi: C kampında 9. grup, 9. çadırdadır. Nüshası 20 para, aylığı 16 kuruştur.

HTU–4/1 6 [1336]

IRCICA 6 [1336]

Not: Mikrofilm olarak mevcuttur.

64 **Zuhurî.** Her şeyden bahseder gazetedir. Sahibi ve müdürü: Kemâl Saadeddin. Kahire. 4°. (Ayda iki defa)

10 Mart 1906, 1–

MK–1974 SB 253

1 (10 Mart 1906)

(*EHTSYK* 2319)

LİSTEYE DAHİL EDİLMEYEN SÜRELİ YAYINLAR[1]

Doğru Yol : *JTG*'de *Doğru Yol*'un Mehmed Ubeydullah'ın sürgünde bulunduğu Hicaz'dan Kahire'ye geldikten sonra 1905 Ekim'inde çıkardığı edebî, siyasî gazete olduğu, mukaddimesinde edebî kısmı Ahmed Kemâl'in yöneteceğinin bildirildiği ve bu gazetenin yerini kısa zamanda Ahmed Kemâl'in çıkardığı *Doğru Söz*'e bıraktığı belirtilmektedir. *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları* adlı kitapta ise şöyle denilmektedir: "Kalem arkadaşlarıyla Mısır'da biraya gelmiş olmanın verdiği sevinçle Ubeydullah Efendi Filibe'de neşrettiği *Doğru yol*'u yeniden çıkarmak düşüncesindedir. Hatta bu iş için Ahmed Kemâl'e bir mektup yazarak gazetenin edebiyat sayfasını hazırlamasını ister. Ancak bu hazırlık neticesinde *Doğru Yol* değil *Doğru Söz* gazetesi doğar."[2]

Feryad : *KTT*'de, *Feryad* adı ile Kahire ve İskenderiye'de iki gazete yayınlandığı ve İskenderiye'deki gazetenin Ömer Lütfi tarafından çıkarıldığı belirtilmektedir. Ancak iki gazetenin "bir" olması ihtimali üzerinde de durulmuştur. Daha sonraki yayınlarda bu bilgiler birbirine karıştırılmıştır. (*JTG*, s.852)

Gayret : *KTT*'de, Kahire'de Rıza isimli bir kişi tarafından çıkarıldığı söylenen gazete aslında Filibe'de Ali Rıza Paşa Hocazade tarafından çıkarılan siyasi gazetedir.

Hilâfet: BAO–YA.Hus 432/6 numarada "Necib Hindiyye'nin *Hilâfet* adlı gazetesinin Mısır'da tab'ının men edilmesi" hakkında bir belge bulunmaktadır. *Anadolu* gazetesinde ise "Mısır'da tab edilip Londra'da neşrolunan *Hilâfet* namındaki gazete ..." denilmektedir. *Hilâfet* isimli bu gazete İngiltere'de çıkarılan gazetelerden olduğundan liste dışında bırakılmıştır.

İttihad–ı Osmânî : *JTG*'de, Hafız Osman'ın, 1905'te Kahire'de çıkardığı Türkçe–Arapça gazete olduğu belirtilmektedir.

Mîzân–ı Adalet : *KTT* ve *JTG*'de, Léon Fehmi [Çiçekçiyan]'nın 1897'de Kahire'de yayımladığı gazete olduğu belirtilmektedir. BOA– Kâmil Paşa Evrakı (86/11/1020) arasındaki bir belgede ise "Mısır'da basılan *Mizân–ı adâlet*" nam Türkçe beyanname ..." denilmektedir.

Sadâ–yı Hak: T.C. İcra Vekilleri Heyeti'nin 27. 2. 1925 tarih ve 4793 sayılı kararnamesi ile Türkiye'ye sokulması yasaklanmış olduğu belirtilen bu eser hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir. (Aydın Safa Akay, *Türkiye'de insan haklarının tarihi gelişimi 1919–1938* , Ankara : Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi 2004, s.257)

Sada–yı Millet : *JTG*'de, Léon Fehmi [Çiçekçiyan]'nın Kahire'de, 1900'de çıkardığı gazete olduğu belirtilmiştir.

Şafak : *KTT* ve *JTG*'de Kahire'de 'Şafak Cemiyeti' tarafından yayınlandığı belirtilmektedir.

Terakki : 1906–1908 yıllarında çıkan *Terakki* gazetesi Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* adlı kitabında Paris ve Mısır'da çıkan neşriyat arasında gösterilmiştir. Ancak

---

1 Buradaki yayınlar, çeşitli kaynaklarda Mısır'da basılmış oldukları belirtilmesine rağmen nüshasına rastlanmadığı veya yanlışlıkla Mısır'da basıldıkları belirtildiğinden liste dışında bırakılmışlardır.

2 Ahmet Turan Alkan, *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, s.18.

Terakki adıyla çıkarılan ve Prens Sabahaddin'in görüşlerini destekleyen yayının Mısır'da yayınlandığına dair bilgiye ulaşılmamıştır.

Yıldırım : Veliyüddin Yeğen'in eserinde sahibinin İbrahim Edhem olduğu belirtilmektedir.[3]

3 Veliyüddin Yeğen, *el-Ma'lûm ve'l Mechûl*, Kahire, 1307/1909.

III.
TÜRKÇE'DEN ARAPÇA'YA ÇEVRİLEN KİTAPLAR LİSTESİ (1828–2003)

1 **el-Abbâse bint el-Mehdî** (العباسة بنت المهدي) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Yusûfiyye, [1923].

95 s.; 23 cm.

2 **Abdülhamid min velâyet el-ahd ilâ el-menfâ** (عبد الحميد من ولاية العهد إلى المنفى) / telif Celâleddin Nûri Bey; çeviren İbrahim Selim Naccâr.– Kahire: M. İlyas Zahura, 1914.

292 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Abdülhamid'in saltanat devri hakkındadır.

3 **Abdülhamid min velâyet el-ahd ilâ el-menfâ** (عبد الحميد من ولاية العهد إلى المنفى) / telif Celâleddin Nûri Bey; çeviren İbrahim Selim Naccâr.– 2.bs.– Kahire: M. İlyas Zahura, 1925.

262 s.

4 **Ahd el-feth** (عهد الفتح) / Nâmık Kemâl; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Tevfik, [t.y.].

47, 65 s.; 21cm.

NOTLAR:

* Kitabın sonunda Türk savaş ve siyâset alanındaki meşhur kişilerin biyografileri vardır

5 **el-Âhil el-Osmânî Ebû el-Feth el-Sultân Muhammed el-Sânî Fâtih el-Kostantiniyye ve hayâtuhu el-adliyye** (العاهل العثماني أبو الفتح السلطان محمد الثاني فاتح القسطنطينية وحياته العدلية) / telif Ali Himmet Berki el-Akserî; çeviren Muhammed İhsan Abdülaziz.– Kahire: Mektebet Muhammed Sâmi Emin el-Hancî, 1953.

236 s.: 11 levha; 24 cm.

NOTLAR:

* Kitap Türkçe olarak İstanbul fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle yayınlanan *İstanbul fâtihi Sultan Mehmed Han ve adalet hayatı* adlı eserin tercümesidir ve sonunda orjinalinde olmayan bazı ilâveler vardır.

6 **Akd el-mecâlis** (عقد المجالس). – Kahire : Bulak M., 1243 [1828].

222, 38 s.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır
* *Meşveret ve idârî meclislerin zabıtları*'dır
* Türkçesi için bkz. I/346 no'lu künye

7 **el-Arab ve el-Türk** (العرب والترك) / telif Çerkeşşeyhizâde Halîl Hâlid; çeviren Ömer Rıza [Doğrul].– Kahire: M. el-Hidâye, [1912].

33, 34 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metnin 33 sayfası Türkçe, 34 sayfası Arapça'dır
* *Türk ve Arap muhâdeneti* adlı eserin tercümesidir
* Türkçesi için bkz. I/617 no'lu künye

8 **Âsâru Cemâleddin** (آثار جمال الدين) / telif Abdullah Cemâleddin Efendi Bereketzâde; çeviren Yusuf Sâmih el-Asmaî.– Kahire: M. el-Maârif, 1902.

1. cilt (32 s.)

NOTLAR:

* Türkçesi için bkz. I/18 no'lu künye

9 **el-Âyet el-kübrâ: müşâhedât sâih yesel el-kevn an halikıhi** (الآية الكبرى: مشاهدات سائح يسأل الكون عن خالقه) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2000.

189 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 14)

NOTLAR:

* Birinci baskısı Irak, ikinci baskısı İstanbul'da yapılmıştır

10 **Batal el-Anadol ve el-Şark, el-Gâzî Mustafa Kemâl Paşa** (بطل الأناضول والشرق الغازي مصطفى كمال باشا) / Türkçe'den çeviren İbrahim Halil.– Kahire: M. el-Kahire, [t.y.].

208 s.

NOTLAR:

* Kurtuluş Savaşı'nı konu alan tarihî bir romandır

11 **Beyân el-kuşûfât el-cârî takdîmuhâ ilâ el-rikâb el-âlî min el-müdîriyyât** (بيان الكشوفات الجاري تقديمها إلى الركاب العالي من المديريات) . – Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

24, 23 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir
* Türkçesi için bkz. I/24 no'lu künye

12 **Beyân el-mevâd elletî sâyir anhâ el-isti'zân bi el-dîvân el-Hıdîvî mâ'adâ el-devâvîn** (بيان المواد التي صاير عنها الاستئذان بالديوان الخديوي ما عدا الدواوين) .–Kahire: Bulak M., 1260 [1844].

22, 22 s.

NOTLAR:

* Metin Arapça ve Türkçe'dir
* Türkçesi için bkz. I/25 no'lu künye

13 **Beyân fi hıtât el-müeyyed ticâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye** (بيان في خطات المؤيد تجاه الدولة العلية العثمانية) / Ali Yusuf. – Kahire: [m.y.], [1327] 1909.

36, 44 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi için bkz. I/363 no'lu künye

14 **Bintü Yezîd** (بنت يزيد) / telif Refik Halid [Karay]; çeviren Sâmi el-Keyalî ve İsmâil Ahmed Edhem.– Kahire: Dâr-el-Maârif, 1955.

139 s., 18 cm. (İkra' dizisi; 155)

NOTLAR:

* *Yezid'in kızı* adlı romanın tercümesidir.

15 **el-Cem'iyyet el-vataniyye el-Osmâniyye ev a'mâl Mustafa Kemâl fi el-Anadol** (الجمعية الوطنية العثمانية أو أعمال مصطفى كمال في الأناضول) .– Kahire: [y.y., t.y.].

32 s.

NOTLAR:

* Gâzî Mustafa Kemâl'in kendi ifadesinden Anadolu savaşları tarihidir.
* Eser üzerinde "bir edip" tarafından Arapça'ya tercüme edildiği belirtilmektedir.

16 **Cuzûr el-hareket el-İslâmiyye fi Türkiye** (جذور الحركة الإسلامية في تركيا) / telif Mustafa [İslam] oğlu; çeviren Hasan Beyyûmî.– Kahire: el-Zehra li'l-İ'lâm el-Arabî, 1995.

180 s.; 24 cm.

17 **el-Darîh: el-melhame el-şi'riyye el-kübrâ, li'l-şâ'ir el-a'zam Abdülhak Hâmid** (الضريح: الملحمة الشعرية الكبرى للشاعر الأعظم عبد الحق حامد) / telif Rıza Tevfik [Bölükbaşı]; çeviren İbrahim Sabri.– İskenderiye: el-Hey'et el-Mısrıyye el-Amme li'l-Kitâb, 1988.

540 s.

NOTLAR:

* *Abdülhak Hâmid ve mülâhazât-ı felsefiyyesi* adlı eserin tercümesidir.

18 **Dârvin ve nazariyyet el-tatavvur** (داروين ونظرية التطور) / telif Şemseddin Akbölük; çeviren Orhan Muhammed Ali. – 7. bs.– Kahire: Dâr el-Sahve li'l-Neşr ve el-Tevzi, [1986].

119 s.; 24 cm.

19 **el-Devlet ve el-cemâ'a fi beyân el-lâ-merkeziyye** (الدولة والجماعة في بيان اللامركزية) / telif Ahmed Şekib Bey; çeviren Muhibbiddin el-Hatîb.– Mısır: M. el-Müeyyid, 1912.

67 s.; 18 cm.

20 **el-Din ve el-ilm** (الدين والعلم) / telif Ahmed İzzet Paşa; çeviren Hamza Tâhir; gözden geçiren Abdülvahhâb Azzam.– Kahire: M. Lecnet el-Telif ve el-Terceme ve el-Neşr, 1367 [1948].

[24], 270 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın *Din ve fen* adlı Türkçe eserinin tercümesidir.

21 **Dirâsât fi el-tarih el-Osmânî** (دراسات في التاريخ العثماني) / çeviren Seyyid Muhammed el-Seyyid.– Kahire: Dâr el-Sahve li'l-Neşr ve el-Tevzi, 1996/1416.

329 s.: 7 hrt.; 24 cm.

NOTLAR:

* Kitapta, sırasıyla Halil İnalcık, İsmet Parmaksızoğlu, Mücteba İlgürel ve Kemal Karpat'ın *İslâm ansiklopedisi*'nin "Türkler" maddesindeki makaleleri yer almaktadır.

22 **Dîvân el-selâm: Levhât min el-sîre el-mukaddese** (ديوان السلام: لوحات من السيرة المقدسة) / telif Necib Fâzıl [Kısakürek]; çeviren Abdürrezzak Berekât.–Kahire: Dâr el-Zehra li'l-Neşr, 1994.

194 s.

23 **Dîvân erba'ûne sâ'at ma'a el-Hıdır** (ديوان أربعون ساعة مع الخضر) / Sezai Karakoç; çeviren, takdim ve ta'lik Abdürrezzak Berekât.– Kahire: Dâr el-Zehra li'l-Neşr, 1992.

274 s.

NOTLAR:

* *Hızırla kırk saat* adlı kitabın tercümesidir.

24 **el-Durr el-nesîr fi el-nasîha ve el-tahzîr** (الدر النثير في النصيحة والتحذير) / çeviren Hüseyin Hüsni.– Kahire: M. Bulak, 1291 [1874].

34 s.: resimli; 21 cm.

NOTLAR:

* Hayvan hikâyeleridir.

25 **el-Dürûs el-Osmâniyye** (الدروس العثمانية) / çeviren Osman Ramadan.– 4. bs.– Kahire: [y.y.], 1912.

79 s.

26 **Envâr el-hakîka mebâhis fî el-tasavvuf ve el-sülûk** (أنوار الحقيقة: مباحث في التصوف والسلوك) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2002.

254 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 20)

NOTLAR:

* *Nur hakikatleri* adlı kitabın tercümesidir.
* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır

27 **Esbâbu hezîmet el-ceyş el-Osmânî ve el-Arnavudî** (أسباب هزيمة الجيش العثماني والارناودي) / telif Ahmed Hamdi [Yüzbaşı]; çeviren Muhibbiddin el-Hatîb.– Kahire: [y.y.], 1331 /1913.

46 s.

NOTLAR:

* *Osmanlı ordusunun esbâb-ı mağlûbiyeti ve Arnavudlar* adlı kitabın tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/409 no'lu künye

28 **Esrâr el-mâsûniyye** (أسرار الماسونية) / telif Cevad Rıfat Atılhan; çeviren Nureddin Rıza el-Vâiz, Süleyman Muhammed Emin.–Kahire: el-Muhtâr el-İslâmî, 1975.

63 s.

29 **Esrâr el-mâsûniyye** (أسرار الماسونية) / telif Cevad Rıfat Atılhan; çeviren Nureddin Rıza el-Vâiz.–Kahire: el-Zehrâ li'l-İ'lâm el-Arabî, 1990.

95 s.

30 **el-Etrâk el-Osmâniyyûn fî Afrikiyya el-Şimâliyye** (الأتراك العثمانيون في أفريقيا الشمالية) / telif Aziz Sâmih [İlter]; çeviren Abdüsselam Edhem.–Kahire: Dâr el-Fercânî, 1991.

442 s.

NOTLAR:

* *Şimâlî Afrika'da Türkler* adlı kitabın tercümesidir.

31 **Evrâk el-eyyâm** (أوراق الأيام) / telif Cenab Şehâbeddin; çeviren İbrahim Sabri; gözden geçiren Yahya el-Haşşâb.– Kahire: Mektebet el-Nahdat el-Arabiyye, 1960.

18, 310 s.; 19 cm.– (el-Elf kitab dizisi; 302)

IRCICA LIBRARY IRCICA ISTANBUL 1980

NOTLAR:

* *Evrâk-ı eyyâm* adlı eserin tercümesidir.

32 **Fâci'at el-zifâf** (فاجعة الزفاف) / telif Ahmed Murad Rıfkı; çeviren Muhammed Ahmed el-Behîdî ve Mahmud Kâmil Ferid.– Kahire: M. el-Yusûfiyye, 1926.

96 s.

33 **el-Fâsıl beyn el-hak ve el-bâtıl** (الفاصل بين الحق والباطل) / İzzeddin Mehmed; çeviren Yusuf Sâmih el-Asmaî. – Kahire: [m.y.], 1316 [1898].

152, 244, 1 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi için bkz. I/123 no'lu künye

34 **Feth el-Endelus – Târık** (فتح الاندلس – طارق) / telif Abdülhak Hâmid [Tarhan]; çeviren Fethi Azmi.– Kahire: M. Ebû el-Havl, 1910.

117 s.

NOTLAR:

* *Târık yahud Endülüs Fethi* adlı piyesin tercümesidir.

35 **Feth el-Endelus – Târık** (فتح الاندلس – طارق) / telif Abdülhak Hâmid [Tarhan]; çeviren Fethi Azmi.– 2. bs.– Kahire: [m.y.], 1912.

86 s.

36 **Feth el-Endelus – Târık** (فتح الاندلس – طارق) / telif Abdülhak Hâmid [Tarhan]; çeviren Fethi Azmi.– 3. bs.– Kahire: İsmail Efendi Sabri, 1935.

1. c. (41 s.)

37 **Fî beyânı siyâsetnâme** (في بيان سياسة نامه).– Kahire: M. Bulak, 1253 [1837].

10, 8 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır
* *Siyâsetnâme beyanındadır* adlı kanunnâmenin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/456 no'lu künye

38 **Hadâ'ik el-rend tercemet tercî' bend** (حدائق الرند ترجمة ترجيع بند) / telif Ziyâ Paşa; çeviren Muhammed Beşir el-Halebî.– Kahire: M. el-Tevfikiyye, [1316] 1898.

19 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Ziyâ Paşa'nın *Terci-i bend* adlı manzûmesinin tercümesidir.
* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi için bkz. I/147 no'lu künye

39 **Hakâ'ik el-îmân** (حقائق الإيمان) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

160 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 18)

NOTLAR:

* *İman hakikatleri* adlı eserin tercümesidir.
* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

40 **Hakîkat el-tevhîd, ev, el-Tevhîd el-hakikî** (حقيقة التوحيد أو التوحيد الحقيقي) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1999.

133 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 9)

NOTLAR:

* *Tevhid hakikatleri* adlı kitabın tercümesidir.
* Birinci baskısı Irak, ikinci baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

41 **Halku insân** (خلق إنسان) / telif Necib Fâzıl [Kısakürek]; çeviren Muhammed Harb [Abdülhamid].– Kahire: Dâr el- Hilâl, 1988.

122 s.; 22 cm.

NOTLAR:

* *Bir adam yaratmak* adlı piyesin tercümesidir

42 **el-Hamle el-Mısrıyye ev min Paris ila Sahrâ el-Tîyh** – (الحملة المصرية أو من باريس إلى صحراء التيه) / telif Ali Fuad [Erden]; çeviren Necib el-Ermanâzî.– Kahire: M. Hamâ, 1340 [1922].

156 s.

NOTLAR:

* *Paris'ten Tih Sahrası'na* adlı eserin tercümesidir

43 **Havâtır el-Emîre Kadriye Hüseyin** (خواطر الأميرة قدرية حسين) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Sa'âde, 1338 [1920].

84 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Prenses Kadriye Hüseyin'in hâtıralarının tercümesidir

44 **Havâtıru Niyâzî ev sahîfa min târih el-inkılâb el-Osmânî el-kebîr** (خواطر نيازي أو صحيفة من تاريخ الانقلاب العثماني الكبير) / telif Ahmed Niyâzi el-Resneli; çeviren Veliyüddin Yeken (Yeğen).– Kahire: M. Sukkar, 1322 [1904].

NOTLAR:

* *Hâtırât-ı Niyâzî yahud tarihçe-i inkılâb-ı kebir-i Osmaniden bir sahife* adlı eserin tercümesidir

45 **Havâtıru Niyâzi ev sahîfa min târih el-inkılâb el-Osmânî el-kebîr** (خواطر نيازي أو صحيفة من تاريخ الانقلاب العثماني الكبير) / telif Ahmed Niyâzî el-Resneli; çeviren Veliyüddin Yeken (Yeğen).– [2. bs.].– Kahire: M. Sukkar, 1327/1909.

260 s.; 23 cm.

46 **Hidiviyyetu Mısr: Ba'd vesâ'ik el-târihiyye 'an 'ahd sâkin el-cenân İsmâil Paşa ve Tevfik Paşa** (خديوية مصر: بعض وثائق التاريخية عن عهد ساكن الجنان اسماعيل باشا وتوفيق باشا) / çeviren Muhammed Zâhid el-Kevserî.– Kahire: M. İnânî, 1948.

93 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Prens Muhammed Ali tarafından seçilmiş ve tercüme ettirilip bastırılmıştır
* Mısır hıdivleri İsmail Paşa ve Tevfik Paşa devrine ait tarihî vesikalardır

47 **Hikâyetu hub, ev, Ferhâd ve Şîrîn** (حكاية حب او فرهاد وشيرين) / telif Nâzım Hikmet [Ran], çeviren Ekmeleddin İhsan[oğlu]– Kahire: Dâr el-Kitab el-Arabî li'l-Tıbaa ve el-Neşr, 1969.

173 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* İran ve Osmanlı şiirinde önemli bir yeri olan Ferhat ve Şirin hikâyesi hakkında mukayeseli bir inceleme ile *Ferhat ile Şirin, bir aşk masalı* adlı piyesin tercümesidir.

48 **Hikâyetu hub, ev, Ferhâd ve Şîrîn** (حكاية حب أو فرهاد وشيرين) / telif Nâzım Hikmet [Ran]; çeviren Ekmeleddin İhsan [oğlu].–Kahire: el-Hey'et el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

173 s.

49 **el-Hilâfe ve sultat el-ümme** (الخلافة وسلطة الأمة) / çeviren Abdülganî Senî Bey.– Kahire: M. el-Hilâl, 1924.

6, 71 s.

NOTLAR:

* *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 tarihinde münakid ikinci ictimaında Hilafetin mahiyet-i şer'iyyesi hakkında Adliye vekili Seyyid Bey tarafından irad olunan nutuk* isimli kitabın tercümesidir.

50 **Hilâl Ankara el-Osmânî: Kâ'id el-şeref el-'azîm el-Gâzî Mustafa Kemâl Paşa** (هلال انقره العثماني: قائد الشرف العظيم الغازي مصطفى كمال باشا) / toplayan Muhammed Atiyye Ali.– Kahire: M. el-Sa'âde, [t.y.].

32 s.

NOTLAR:

* Mustafa Kemâl [Atatürk] ile yapılan ropörtajın tercümesidir

51 **el-Hilâl ve el-salîb** (الهلال والصليب) / telif Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid; çeviren İbrâhim Remzi.– Kahire: M. el-Hidâye, 1328 [1910].

194 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* *Hilâl ve salîb münâzaası* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/172 no'lu künye

52 **Hukûk el-düvel** (حقوق الدول) / telif Hasan Fehmi Paşa el-Osmanî; çeviren Yahya Kadri Bey ve Nahla Kalfat Efendi.– Mısır: M. el-Umûmiyye, 1312 [1894].

463 s.

NOTLAR:

* *Telhis-i hukuk-ı düvel* adlı eserin tercümesidir.
* Kitabın 1884 ve 1896 Beyrut baskıları mevcuttur.

53 **Hukûk el-mer'e fi el-İslâm** (حقوق المرأة في الإسلام) / telif Ahmed Agayef; çeviren Selim Kab'în.– Kahire: Matbaat el-Cumhur, [t.y.].

164 s.; 18 cm.

54 **Hukûk el-ümem** (حقوق الأمم) / telif Ottocar Schlechta-Wssehrd (el-Nemsevî); Türkçe'den çeviren Nevfal bin Nîmetullah Nevfal el-Trablusî.– 2. bs.– Kahire: [y.y.], 1907.

154, 6 s.

NOTLAR:

* *Hukuk-ı milel* (Viyana 1263-64 /1847 ve İstanbul 1295/1878) isimli kitaptan Arapça'ya tercüme edilmiştir.
* Arapça ilk baskısı 1873'te Beyrut'ta yayınlanmıştır
* Devletler hukukuna dairdir.
* Seyfettin Özege yazar adını İşlehta (*Özege K*-12548) ve Şilehta (*Özege K*-7894) şeklinde vermektedir.

55 **el-Hutbet el-âşira** (الخطبة العاشرة) / telif Tunalı Hilmi; çeviren Emin Bey Antakî.– Kahire: M. el-Selâm, 1317 [1899].

104 s.

NOTLAR:

* *Onuncu hutbe* adlı eserin tercümesidir
* Türkçesi için bkz. I/401-402 no'lu künyeler

56 **el-Hutbet el-âşira** (الخطبة العاشرة) / telif Tunalı Hilmi; çeviren Emin Bey Antakî.– Kahire: [m.y.], 1326 [1908].

56 s.; 18 cm.

57 **Islâh el-takvîm** (اصلاح التقويم) / telif Gâzî Ahmed Muhtar Paşa; çeviren Şefik Mansur Yeken (Yeğen) .– Kahire: M. Muhammed Mustafa Efendi, 1307 [1890].

72, 45 s.; 29 cm.

NOTLAR:

* Türkçe'si ve Arapça tercümesi aynı sayfada iki sütun halinde basılmıştır
* Türkçesi için bkz. I/190 no'lu künye

58 **el-İbnatân el-mefkudatân** (الابنتان المفقودتان) / Türkçe'ye çeviren Nâmık Kemâl, Arapça'ya çeviren İbrahim Halil.– Kahire: M. Vâdî el-Mülûk, [t.y.].

1. cüz, 234 s.

NOTLAR:

* Kitapta Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrildiği ifade edilen bu romanın, esas yazarının adına ve Nâmık Kemâl'in eserleri arasında benzer bir eser başlığına rastlanmamıştır.

59 **İbni Mûsâ ev Zât el-cemâl** (ابن موسى أو ذات الجمال) / telif Abdülhak Hâmid [Tarhan]; çeviren İbrahim Sabri; gözden geçiren Yahya el-Haşşâb.– Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabî, 1962.

264 s.; 18 cm.– (el-Elf kitab dizisi; 405)

NOTLAR:

* *İbni Mûsâ yahud Zatülcemâl* adlı piyesin tercümesidir.

60 **el-İhlâs ve el-uhuvve** (الإخلاص والاخوة) / telif Bedîüzzamân Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, [2000].

96 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 17)

NOTLAR:

* *İhlas risâlesi* ve *Uhuvvet risâlesi*'nin tercümesidir.
* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

61 **el-İhticâb** (الاحتجاب) / telif Abdullah Cemâleddin Efendi Bereketzâde; çeviren Yusuf Sâmih el-Asmaî.– Kahire: M. el-Terakki, 1318 [1900].

55 s.; 22 cm.

NOTLAR:

* Kâsım Emin'in *Tahrir el-mer'e* kitabına reddiyedir
* Türkçesi için bkz. I/194 no'lu künye

62 **el-İmân ve tekâmül el-insân** (الإيمان وتكامل الإنسان) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, [1999].

95 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 11)

NOTLAR:

* Birinci baskısı Irak, ikinci baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

63 **el-İnficâr el-kebîr ev mevlid el-kevn** (الانفجار الكبير ومولد الكون) / Telif Ümit Şimşek; çeviren Orhan Muhammed Ali.– Mansure: Dâr el-Kelime, 2003/1423.

164 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Kâinatın doğuşu: big bang* adlı kitabın tercümesidir.

64 **el-İnsân ve el-îmân** (الإنسان والإيمان) / telif Said Nursî; çeviren İhsan Kâsım el-Sâlihî.–gözden geçiren Ali Muhiddin el-Karadâğî.– Mısır: Dâr el-Nâsır li'l-Tıbaa el-İslâmiyye, 1983.

157 s.

65 **el-İnsân ve mu'cîzet el-hayât** (الإنسان ومعجزة الحياة) / telif Haluk Nurbaki; çeviren Orhan Muhammed Ali.–Kahire: Dâr el-Sahve li'l-Neşr ve el-Tevzi, [1986].

114 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *İnsan ve hayat* adlı kitabın tercümesidir.

66 **el-İsm el-a'zam** (الإسم الأعظم) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.–Kahire: M. el-Medenî; 1997/1418.

143 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 2)

NOTLAR:

* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

67 **el-İsm el-a'zam** (الإسم الأعظم) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: M. el-Medenî; [2000].

143 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 2)

68 **İsmet Paşa: Hutabuhu ve akvâluhu el-siyâsiyye ve el-ictimâ'iyye** (عصمت پاشا: خطبه وأقواله السياسية والاجتماعية) / çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Sa'âde, 1934.

315 s.; 26 cm.

NOTLAR:

* Eserin tercüme ve basımı, Kahire'de Türkçe olarak çıkan *Muhâdenet* gazetesinin yardımıyla yapılmıştır. İsmet İnönü'nün sosyal ve siyasî konulardaki nutuk ve beyanatlarının tercümesidir.

69 **İttihâd el-Müslimîn: el-İslâm mâdihi, hâdirihi ve müstakbelihi** (اتحاد المسلمين: الاسلام ماضيه، حاضره ومستقبله) / telif Celâl Nuri [İleri] Bey; çeviren Hamza Tâhir ve Abdülvahhâb Azzam.– Kahire: [y.y.], 1338 [1920].

333 s.

NOTLAR:

* *İttihâd-ı İslâm, İslâm'ın mâzisi, hâli ve istikbâli* adlı eserin tercümesidir.

70 **Kamîs min nâr** (قميص من نار) / telif Hâlide Edib [Adıvar]; çeviren Muhibbiddin el-Hatîb.– Kahire: M. el-Selefiyye, 1341 [1923].

208 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Kurtuluş Savaşı ile ilgili *Ateşten gömlek* adlı romanın tercümesidir.
* Beyrut'ta "Dâr el-Kitâb el-'Arabî" tarafından yayınlanmış tarihsiz bir baskısı vardır.

71 **Kânûn el-Nâdî el-Osmânî** (قانون النادي العثماني).– Kahire: M. el-Menâr, 1328 [1910].

5, 10 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe, Arapça ve Ermenice'dir.
* *Osmanlı Kulübü Nizamnâmesi*'nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/408 no'lu künye

72 **Kânûn muntahabât** (قانون منتخبات).– Kahire: M. Bulak, 1261 [1845].

20, 115 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi için bkz. I/241 no'lu künye

73 **Kânûn te'sîs el-kütübhane el-umûmiyye bi el-Arabiyye ve el-Türkiyye** (قانون تأسيس الكتبخانة العمومية بالعربية والتركية).– Kahire: [m.y.], 1298 [1880–81].

NOTLAR:

* Umumi kütüphanenin tesis kanunnamesidir.
* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi için bkz. I/253 no'lu künye

74 **Kânûn yeştamilu alâ bunûd müte'allika bi el-zira'a ve el-filâha ve el-siyâse ve el-şerî'a ve el-cihâdiyye ve el-ihtilâs ve el-sirka ve gayru zâlik** (قانون يشتمل على بنود متعلقة بالزراعة والفلاحة والسياسة والشريعة والجهادية والاختلاس والسرقة وغير ذلك).– Kahire: M. Bulak, 1265 [1849].

10, 41, 12, 43 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Ziraat, siyâset ve emniyete dair lâyihadır.
* Türkçesi için bkz. I/291 no'lu künye

75 **Kânunnâme el-ma'âşât** (قانون نامه المعاشات) – Kahire: M. Bulak, 1265 [1848–49]

12 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Maâş tertibnamesi*'nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/301 no'lu künye

76 **Kânunnâme el-ma'âşât** (قانون نامه المعاشات).– Kahire: M. Bulak, 1272 [1856].

8, 2; 12, 2 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* 5 Receb 1271 tarihli *Kânunnâme el-maâşât*'ın tercümesinin şerhidir.
* Türkçesi için bkz. I/303 no'lu künye

77 **Kânunnâme el-ma'âşât** (قانون نامه المعاشات).– Kahire: M. Bulak, 1302 [1885].

11, 9, 2 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Maâş tertibnâmesi*'nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/304 no'lu künye

78 **Kânunnâme el-ma'âşât el-sâdır 5 Receb 1271 H** (قانون نامه المعاشات الصادر ٥ رجب ١٢٧١هـ).– Kahire: M. Bulak, 1271 [1855].

8; 8 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Maâş tertibnâmesi*'nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/302 no'lu künye

79 **Kânunnâme: fî beyânı ameliyat el-tura' ve el-cüsûr bi el-akâlim el-Mısriyye** (قانون نامه: في بيان عملية الترع والجسور بالأقاليم المصرية).– Kahire: M. Bulak, 1260 [1844].

22, 20 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Ekâlim-i ma'mûre-i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyesine dair tertib olunan kânunnâmenin beyanındadır* adlı kanunnâmenin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/103 no'lu künye

80 **Kânunnâme: fî beyânı tertîb el-mevâd el-sâ'ir i'râduhâ min dîvân el-îrâdât ve 'an el-mevâd elleti kâne sâyiran i'râduhâ min el-hazîne 'an el-mesâlih el-münhâle ilâ el-dîvân el-mezkûr** (قانون نامه: في بيان ترتيب المواد الصائر اعراضها من ديوان الايرادات وعن المواد التي كان صايرا اعراضها من الخزينة عن المصالح المنحالة إلى الديوان المذكور).– Kahire: M. Bulak, 1265 [1849].

120, 115 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *İradât dîvânîyla bu defa dîvân-ı mezbure muhavvel mesâlih için Hazine-i Âmire'de arz olunagelen mevâdın beyânı* adlı kanunnâmenin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/221 no'lu künye

81 **Kânunnâme: fî beyânı kısâsât el-karantina ve el-nezâfe** (قانون نامه: في بيان قصاصات الكورنتينا والنظافة).– Kahire: M. Bulak, 1260 [1844].

7, 8 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Karantina ve nezâfete dair kısâsnâmenin sûretidir* adlı kanunnâmenin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/286 no'lu künye

82 **Kânunnâme: fî beyânı tertîb ve tanzîm medreset el-mübtediyân** (قانون نامة: في بيان ترتيب وتنظيم مدرسة المبتديان).- Türkçe'den Arapça'ya tercüme eden Muhammed İsmet.-Kahire: [Bulak M., t.y.].

13, 21 s.; 15,5 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Medâris-i mübtediyânın tertîb ve tanzîmi beyân olunur* adlı kanunnamenin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/335 no'lu künye

83 **Kânunnâme Mısr: ellezî asdarahu el-Sultan el-Kânûnî li-hükm Mısr** (قانون نامه مصر: الذي أصدره السلطان القانوني لحكم مصر) / çeviren ve önsöz Ahmed Fuad Mütevellî.- Kahire: Dar el-Hani li'l-Tıbâ'a ve el-Ofset, [t.y.].

33, 95 s.

NOTLAR:

* Ömer Lütfi Barkan tarafından yayınlanmış olan Mısır Kanunnamesinin Arapça'ya yapılan tercümesidir. (Ömer Lütfi Barkan, "Mısır Kanunnamesi", *XV ve XVI'ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve mâlî esasları: kanunlar*, İstanbul 1943, s. 355-387)
* Ömer Lütfi Barkan'ın Türkçe tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır.

84 **Kavâ'id el-lugat el-Türkiyye el-Osmâniyye ve nusûs muhtâra** (قواعد اللغة التركية العثمانية ونصوص مختارة) / çeviren Seyyid Muhammed Seyyid.- Suvhac: [y.y.], 1991.

263 s.; 23,5 cm.

85 **el-Kavânîn el-dâhiliyye el-müte'allika bi muşati asâkir el-cihâdiyye** (القوانين الداخلية المتعلقة بمشاة عساكر الجهادية).- Kahire: M. Dîvan el-Cihâdiyye, [1250] 1835.

29, 144, 14 s.: 7 levha; 19 cm.

NOTLAR:

* "Dîvan el-Cihâdiyye" tarafından tercüme ettirilmiştir.

86 **el-Kavânîn el-ticâriyye: el-Sâdır bi tab'ihâ ve neşrihâ ve i'lânihâ el-evâmir el-aliyye el-sultâniyye bi sa'ir el-devle el-Osmâniyye** (القوانين التجارية: الصادر بطبعها ونشرها واعلانها الأوامر العلية السلطانية بسائر الدولة العثمانية) .- Kahire: [y.y.], 1860.

144 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Ticaret kanunlarıdır.
* 1859 tarihli Beyrut baskısıyla aynıdır.

87 **el-Kelimât** (الكلمات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1992.

948 s.; 24 cm. (Külliyât resâil el-nûr; 1)

NOTLAR:

* İlk baskısının basım yeri İstanbul'dur.

88 **el-Kelimât** (الكلمات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1421 / 2000.

948 s.; 24.5 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 1)

89 **el-Kelimât** (الكلمات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 4. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2002.

(Külliyât resâil el-nûr; 1)

90 **el-Kelimât el-sagîre fi el-akîde ve el-ibâde** (الكلمات الصغيرة في العقيدة والعبادة) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1999.

124 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 8)

NOTLAR:

* *Küçük sözler* adlı kitabın tercümesidir.
* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

91 **Kısasun muhtâra min el-edeb el-Türkî: li tâ'ife min udebâ' el-Etrâk** (قصص مختارة من الأدب التركي: لطائفة من أدباء الأتراك) / çeviren Halef Şevki Emin el-Dâvudî.– Kahire: M. İsa el-Bâbî el-Halebî, [1934].

180, 12 s.

NOTLAR:

* Kitapta, Türk hikâyelerinden seçmeler yer almaktadır.

92 **Kısasun muhtâra min el-edeb el-Türkî: li tâife min udebâ el-Etrâk** (قصص مختارة من الأدب التركي: لطائفة من أدباء الأتراك) / çeviren Halef Şevki Emin el-Dâvudî.– 2. bs.– Kahire: M. İsa el-Bâbî el-Halebî, 1936.

182 s.; 21 cm.

93 **Kıssatu Ebi Ali bin Sînâ ve şakîkihi Ebi el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib** (قصة أبي علي بن سينا وشقيقه أبي الحارث وما حصل لهما من نوادر العجائب وشوارد الغرائب) / [telif Ziyaeddin Seyyid Yahya]; çeviren Murad Muhtar Efendi.– Mısır: [y.y.], 1297 [1880].

125 s.

NOTLAR:

* *Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/169 no'lu künye

94 **Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebî el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib** (قصة أبي علي بن سينا وشقيقه أبي الحارث وما حصل لهما من نوادر العجائب وشوارد الغرائب) / [telif Ziyaeddin Seyyid Yahya]; çeviren Murad Muhtar Efendi.– [2. bs.]. Mısır: [y.y.], 1305 [1888].

125 s.

95 **Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebî el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib** (قصة أبي علي بن سينا وشقيقه أبي الحارث وما حصل لهما من نوادر العجائب وشوارد الغرائب) / [telif Ziyaeddin Seyyid Yahya]; çeviren Murad Muhtar Efendi.– [3. bs.].– Mısır: [y.y.], 1313 [1895].

118 s.

96 **Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebi el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib** (قصة أبي علي بن سينا وشقيقه أبي الحارث وما حصل لهما من نوادر العجائب وشوارد الغرائب) / [telif Ziyaeddin Seyyid Yahya]; çeviren Murad Muhtar Efendi.– 4. bs.– Kahire: M. el-Amire el-Osmaniyye, 1314 [1896].

168 s.

97 **Kıyâm el-Devlet el-Osmâniyye** (قيام الدولة العثمانية) / telif Mehmed Fuad Köprülü; çeviren Ahmed el-Said Süleyman; önsöz Ahmed İzzet Abdülkerim.– Kahire: Dâr el-Kâtib el-Arabî, 1967.

[7], 201 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* adlı eserin tercümesidir.

98 **Kıyâm el-Devlet el-Osmaniyye** (قيام الدولة العثمانية) / telif Mehmed Fuad Köprülü; çeviren Ahmed el-Said Süleyman.– 2. bs.– Kahire: el-Hey'et el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitab, 1993.

179 s.: 8 s. levha; 24 cm.

99 **el-Lâiha el-müte'allika bi-hıdemât el-müstahdimîn ve müte'allikâtihâ** (اللائحة المتعلقة بخدمات المستخدمين ومتعلقاتها).– Kahire: M. Bulak, 1260 [1844].

43, 40 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Mesâlih-i mîriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân.. lâyihası*'nın tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/340 no'lu künye

100 **Lâiha fî beyânı vad' sayârifet el-müstahdimîn fî mesâlih el-hükûmet el-Mısriyye alâ usûl müstahsene** (لائحة في بيان وضع صيارفه المستخدمين في مصالح الحكومة المصرية على أصول مستحسنة) .– Kahire: M. Bulak, 1260 [1844].

8, 8 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapçadır.
* *Mesâlih-i hayriyye-i mîriyyede bulunan sarrafların.. lâyihası*'nın tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/338 no'lu künye

101 **Lâiha fî husûs el-evrâk el-müta'allika bi ru'yet el-mesâlih el-hayriyye ve da'âvâ el-ra'iyye alâ el-vech el-lâ'ik fî kâffet el-devâ'ir el-Mısriyye** (لائحة في خصوص الأوراق المتعلقة برؤية المصالح الخيرية ودعاوى الرعية على الوجه اللائق في كافة الدوائر المصرية) .– Kahire: M. Bulak, 1259 [1843].

20, 18 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Mısır'daki devlet dairelerinin idaresi hakkındadır.
* Türkçesi için bkz. I/288 no'lu künye

102 **Lâiha nizâm el-mesâlih: fî beyânı mücâzât el-müstahdemîn fî el-hükûmet el-şâhâniyye** (لائحة نظام المصالح: في بيان مجازاة المستخدمين في الحكومة الشاهانية).– Kahire: M. Bulak, 1253 [1837].

43, 40 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Mesâlih-i miriyyede müstahdem büyük ve küçük bendegân.. lâyihası*'nın tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/339 no'lu künye

103 **Lâiha umûmiyye fî mâ yahtassu bi tertîb zabt u rabt el-ehâli el-ecânib el-mukîmîn bi-memleketi Mısr el-mahrûsa** (لائحة عمومية فيما يختص بترتيب ضبط وربط الأهالي الأجانب المقيمين بمملكة مصر المحروسة).– Kahire: M. Bulak, 1274 [1858].

18, 18 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* Türkçesi, *Ecnebîlerin zabt u rabtına dair kânunnâmenin suret-i tercümesidir* adlı kitaptır.
* Türkçesi için bkz. I/101 no'lu künye

104 **el-Lema'ât** (اللمعات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1993.

644s.; 24 cm. (Külliyât resâil el-nûr; 3)

NOTLAR:

* *Lem'alar*'ın tercümesidir.
* İlk baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

105 **el-Lema'ât** (اللمعات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

640 s.; 24 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 3)

106 **el-Likâ' ba'd el-şetât** (اللقاء بعد الشتات) / Fransızca'dan Türkçe'ye çeviren Nâmık Kemâl; Arapça'ya çeviren İbrahim Halil.– Kahire: M. Vâdî el-Mülûk, [t.y.].

208 s.

NOTLAR:

* Üzerinde Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrildiği ifade edilen bu eserin, esas yazarın adına ve Nâmık Kemâl'in eserleri arasında benzer bir eser başlığına rastlanmamıştır.

107 **Ma'âlim el-edeb el-Türkî el-hadîs** (معالم الأدب التركي الحديث) / telif Kenan Akyüz; çeviren Muhammed Haridî ve Azze el-Sâvî.– Kahire: [y.y.], 1982.

242 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri* adlı eserinin tercümesidir.

108 **el-Ma'ber li-sebîl el-reşâd hâdiset el-kunbule** (المعبر لسبيل الرشاد حادثة القنبلة) / Hocazâde Muhammed Ubeydullah İzmirli.– Kahire: M. el-Tevfik, 1323 [1905].

94, 70 s.; 16 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Geçid: Doğru yola, bomba meselesi* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/137 no'lu künye

109 **el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fi el-memleket el-bâtiniyye** (المقامة الفكرية السنية في المملكة الباطنية) / çeviren Abdullah Fikri Paşa.– 2. bs.– Kahire: M. el-Medâris el Mülkiyye, 1290 [1873].

31 s.

110 **Marzubânnâme** (مرزبان نامه) / telif Saadeddin el-Verâvînî; Türkçe'ye çeviren Şeyhoğlu Saadeddin Mustafa; Arapça'ya çeviren Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. İbrahim İbn Arabşah.– Kahire: M. Ahmed Efendi el-Ezherî, 1278 [1861].

217 s.; 21 cm.

NOTLAR:

* Aslı Farsça'dır. Şeyhoğlu Saadeddin Mustafa tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İbn Arabşah bu tercümeyi genişletmiş ve Arapça olarak yeniden kaleme almıştır. Kitabın çeşitli baskıları bulunmaktadır.

111 **Mecmua-i asâ-yı Mûsâ** (مجموعهء عصای موسی) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2003.

422 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* *Asâ-yı Musa* adlı eserin tercümesidir.

112 **el-Mektûbât** (المكتوبات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1992.

671 s.; 24 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 2)

NOTLAR:

* *Mektubât*'ın tercümesidir.

* İlk baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

113 **el-Mektûbât** (المكتوبات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

671 s.; 24 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 2)

114 **el-Melâhık fî fıkh da've el-nûr** (الملاحق في فقه دعوى النور) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1995.

(Külliyât resâil el-nûr; 7)

NOTLAR:

* *Barla lahikası, Kastamonu lahikası* ve *Emirdağ lahikası*'nın tercümesidir.*
İlk baskı İstanbul'da yapılmıştır.

115 **el-Melâhık fî fıkh da've el-nûr** (الملاحق في فقه دعوى النور) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2002.

459 s.; 25 s.– (Külliyât resâil el-nûr; 7)

116 **el-Melâike ve beka' el-rûh ve el-hayât el-âhire** (الملائكة وبقاء الروح والحياة الآخرة) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, [2000].

102 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 16)

NOTLAR:

* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

117 **Melce' el-tabbâhîn** (ملجأ الطباخين) / [telif Muhammed Kâmil]; çeviren Muhammed b. Ahmed Bey Sıdkı.– Kahire: M. Şeref, 1304 [1887].

80 s.

118 **Melce' el-tabbâhîn** (ملجأ الطباخين) / [telif Muhammed Kâmil]; çeviren Muhammed b. Ahmed Bey Sıdkı.– [2 bs.].– Kahire: M. el-Şarkiyye, 1317 [1899].

80 s.

119 **Melce' el-tabbâhîn** (ملجأ الطباخين) / [telif Muhammed Kâmil]; çeviren Muhammed b. Ahmed Bey Sıdkı.– [3. bs.].– [Kahire]: M. Şeref, 1333 [1915].

80 s.

120 **Mesâ'il el-insân el-mu'âsır fî şi'ri Abdulvahhâb el-Bayâtî** (مسائل الانسان المعاصر في شعر عبد الوهاب البياتي) / telif Nâzım Hikmet [Ran]... ve diğerleri.– Kahire: M. el-Dâr el-Mısrıyye li't-Tıba'a ve el-Neşr ve el-Tevzi', 1966.

299 s.; 19 cm.

121 **Mes'elet el-Transfâl** (مسألة الترنسفال) / telif İsmâil Bey Kemâl el-Albanî; çeviren Muhammed Kadri Nâsıh.– Kahire: M. el-Osmâniyye, 1318 [1900].

193 s.; 17 cm.

NOTLAR:

* *Transval meselesi* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/594 no'lu künye

122 **el-Mevlîd el-şerîf: Manzûme li'l-şâ'ir el-Türkî el-kadîm** (المولد الشريف: منظومة للشاعر التركي القديم) / telif Süleyman Çelebi; ilâvelerle çeviren Hüseyin Mûcib el-Mısrî.– Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, 1981.

247 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Süleyman Çelebi'nin "Mevlîd" diye tanınan *Vesilet el-necât* adlı eserinin tercümesidir.

123 **Min el-edeb el-Türkî el-hadîs: Muhtârât min el-kıssa el-kasîra** (من الأدب التركي الحديث: مختارات من القصة القصيرة) / ilâvelerle çeviren Ekmeleddin İhsan[oğlu]; önsöz Servet Ukaşa.– Kahire: El-Hey'et el-Amma li't-Te'lif ve el-Neşr, 1970.

213 s.: resimli; 19 cm.

NOTLAR:

* Modern Türk edebiyatından hikaye antolojisi ve Türk edebiyatında hikayecilik tarihçesi hakkındadır.

124 **el-Mi'râc el-nebevî** (المعراج النبوي) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: M. el-Medenî, 1997/1418.

88 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 1)

NOTLAR:

* *İsrâ ve Mîrac Risâlesi*'nin tercümesidir.
* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

125 **el-Mi'râc el-nebevî** (المعراج النبوي) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: M. el-Medenî, [2000].

88 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 1)

126 **Mir'âtu cezîret el-Arab** (مرآة جزيرة العرب) / telif Eyüb Sabri [Paşa]; çeviren ve ilâveler Ahmed Fuad Mütevellî ve el-Safsafî Ahmed el-Mursî.– Kahire: Dâr el-Naşr li'l-Tıbâa el-İslâmiyye, 1983.

1. c; 24 cm.

NOTLAR:

* *Mir'at el-harameyn* adlı eserin tercümesidir.

127 **Mir'âtu cezîret el-Arab** (مرآة جزيرة العرب) / telif Eyüb Sabri [Paşa]: çeviren Ahmed Fuad Mütevellî ve el-Safsafî Ahmed el-Mursî .– Kahire: Dâr el-Âfâk el-Arabiyye, 1999.

304 s.

128 **Mir'ât el-mecelle: ve hiye şerhu mecellet el-kavânîn el-şer'iyye ve el-ahkâm el-adliyye** (مرآة المجلة: وهي شرح مجلة القوانين الشرعية والأحكام العدلية) / düzenleyen Yusuf Asaf.– Kahire: M. el-Umûmiyye, 1894.

2 cüz (?; 551 s.)

129 **el-Muhammere ve el-vahdet el-Osmâniyye ev hidmet el-düstûr** (المحمرة والوحدة العثمانية أو خدمة الدستور) / telif Ali Muhammed Âmir; çeviren Muhammed Sâlih.– Kahire: [y.y.], 1329 [1911].

80 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* *Muhammere ve vahdet-i Osmaniye yahud meşrutiyete bir hizmet* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/359 no'lu künye

130 **el-Münâcât** (المناجات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, [2000].

55 s.; 15 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 15)

NOTLAR:

* İlk baskısı Irak'ta yapılmıştır.

131 **Mürşid ehavât el-âhire** (مرشد أخوات الآخرة) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1998.

138 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 5)

NOTLAR:

* *Hanımlar risâlesi*'nin tercümesidir.
* Birinci baskısı Irak'ta yapılmıştır.

132 **Mürşid ehavât el-âhire** (مرشد أخوات الآخرة) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

141 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 5)

133 **Mürşid ehl el-Kur'ân ilâ hakâ'ik el-îmân** (مرشد أهل القرآن إلى حقائق الإيمان) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1998.

242 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 6)

NOTLAR:

* Birinci baskısı Irak'ta yapılmıştır.

134 **Mürşid ehl el-Kur'ân ilâ hakâ'ik el-îmân** (مرشد أهل القرآن إلى حقائق الإيمان) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

240 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 6)

135 **Mürşid el-şebâb li'l-necât fî yevm el-hisâb** (مرشد الشباب للنجاة في يوم الحساب) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: M. el-Medenî, 1997/1418.

212 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 4)

NOTLAR:

* *Gençlik rehberi* adlı kitabın tercümesidir.
* Birinci baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

136 **Mürşid el-şebâb li'l-necât fî yevm el-hisâb** (مرشد الشباب للنجاة في يوم الحساب) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: M. el-Medenî, 2000.

212 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 4)

137 **Mütâla'ât ve ârâ' havle mu'temer el-mûsikî el-Arabiyye** (مطالعات وآراء حول مؤتمر الموسيقى العربية) / telif Rauf Yektâ Bey; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Sa'âde, 1934.

101 s.; 28 cm.

NOTLAR:

* Arab mûsikî kongresi üzerine görüşler yer almaktadır.
* Eserin tercüme ve basımı Kahire'de Türkçe olarak çıkan *Muhadenet* gazetesinin yardımıyla yapılmıştır.

138 **Müzekkerâtu Cemâl Paşa** (مذكرات جمال باشا) / telif Cemâl Paşa; çeviren Ali Ahmed Şükri.– Kahire: M. el-Hilâl, 1341 [1923].

2, 17, 560 s.

NOTLAR:

* Cemâl Paşa'nın *Hâtırât* adlı eserinin tercümesidir.
* Cemâl Paşa hâtırâtının İngilizce edisyonundan çevrilmiştir.

139 **Müzekkerâtu el-Sultân Abdülhamid** (مذكرات السلطان عبد الحميد) / [Abdülhamid II]; çeviren Muhammed Harb Abdulhamid.– Kahire: Dâr el-Ensâr, 1978.

211 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* Sultan II. Abdülhamid'in siyasî hâtırâlarının tercümesidir.

140 **Müzekkerâtu el-Sultân Abdulhamid** (مذكرات السلطان عبد الحميد) / çeviren Muhammed Harb Abdulhamid.– 2.bs.– Kahire: Dâr el-Hilâl, 1985.

418 s.

141 **Müzekkerâtu Midhat Paşa** (مذكرات مدحت باشا) / telif Midhat Paşa; çeviren Yusuf Kemâl Hatâte.– Kahire: M. el-Hindiyye, 1913.

236 s.; resimli

NOTLAR:

* Midhat Paşa'nın hatıralarının tercümesidir.

142 **Müzekkerâtu Midhat Paşa** (مذكرات مدحت باشا) / telif Midhat Paşa; çeviren Yusuf Kemâl Hatâte.– [2. bs.].– Kahire: M. el-Hindiyye, 1917.

240 s.

143 **Müzekkerâtu Mustafa Kemâl Paşa** (مذكرات مصطفى كمال باشا) / anlatan Mustafa Kemâl Paşa; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Nahda, 1344 [1925].

8, 120 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Mustafa Kemâl Paşa'nın hatıralarının tercümesidir.

144 **Nevâdir el-Hoca Nasreddin Efendi Cuhâ el-Rûmî** (نوادر الخوجة نصر الدين افندي جحا الرومي).– Kahire: [y.y.], 1864.

56 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Nasreddin Hoca fıkralarıdır .

145 **Nevâdiru Cuhâ el-kübrâ** (نوادر جحا الكبرى) / çeviren Hikmet Şerif el-Trablusî.– Kahire: [y.y.], 1927.

272 s.: resimli; 19 cm.

146 **Nevâdiru Cuhâ el-kübrâ** (نوادر جحا الكبرى) / çeviren Hikmet Şerif [el-Trablusî].– 2. bs.– Kahire: el-Maktabat el-Ticâriyet el-Kubrâ, [t.y.]

272 s.

147 **Nevâdiru Cuhâ el-kübrâ** (نوادر جحا الكبرى) / çeviren Hikmet Şerif [el-Trablusî].– 4. bs.– Kahire: Şerike Fen el-Tıba'a, 1952.

148 **Nevâdiru Cuhâ el-kübrâ** (نوادر جحا الكبرى) / çeviren Hikmet Şerif [el-Trablusî].– 8. bs.– Kahire: el-Mektebet el-Ticâriyet el-Kübrâ, 1963.

272 s.; 20 cm.

149 **Neyl el-emânî fî el-düstûr el-Osmânî** (نيل الأماني في الدستور العثماني) / toplayan Abdulmesih el-Antakî.– Kahire: M. el-Arab, 1908.

344 s.

NOTLAR:

* 24 Temmuz 1908 yılında ilan edilen Osmanlı Kânûn-ı Esâsîsi (anayasası) ile ilgili Arap, Türk ve Avrupa gazetelerinde çıkan yazıları ihtiva etmektedir.

150 **el-Nukûd el-Osmâniyye** (النقود العثمانية) / çeviren Seyyid Muhammed el-Seyyid Mahmûd.– Kahire: Mektebet el-Âdâb, 2003.

256 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Kitapta, Mustafa Öztürk, Şevki Nezihi Aykut ve mütercimin kendisinin Osmanlı sikkeleri hakkındaki makalelerinin tercümesi yer almaktadır.

151 **Resâil li-sâkine el-cinân devlet el-vâlide ümm el-muhsinîn** (رسائل لساكنة الجنان دولة الوالدة أم المحسنين) / telif Emine Necibe Umm el-Muhsinîn.– Kahire: M. İnânî, 1366 [1947].

57 s.; 24 cm.

NOTLAR:

* "Prens Mehmed Ali Tevfik'in hatıratı"nın içinde neşredilmiştir.
* Üzerinde çeviren adı görülmemekle birlikte mütercimi muhtemelen Muhammed Zâhid el-Kevserî'dir.

152 **Rıhlet el-Habeşe** (رحلة الحبشة) / telif Sâdık Paşa el-Müeyyid el-Azm; çeviren Cemil Bey el-Azm, Refik Bey el-Azm ve Hakkı Bey el-Azm.– Kahire: M. el-Ceride, 1908.

8, 335 s.; resim, harita

NOTLAR:

* Habeşistan seyahatnâmesidir.

153 **el-Rıhlet el-Hicâziyye** (الرحلة الحجازية) / telif Evliyâ Çelebi; çeviren el-Safsafî Ahmed el-Mursî.– Kahire: Dâr el-Âfâk el-Arabiyye, 1999.

293 s.

154 **Rıhlet Mısr ve el-Sûdân** (رحلة مصر والسودان) / telif ve çeviren Muhammed Mihrî Kerkûkî.– Kahire: M. el-Hilâl, 1914.

506 s.: resimli

NOTLAR:

* Mısır ve Sudan seyahatnâmesidir. Kitabın sonunda Urabi Paşa olayları vardır.

155 **Risâle an müslimî el-Sîn** (رسالة عن مسلمي الصين) / telif Abdülaziz Bey el-Kulcî el-Sînî; çeviren el-Şeyh Muhammed Zakir.– Kahire: M. el-Liva', 1323 [1905].

32 s.

NOTLAR:

* Çin müslümanları hakkındadır.

156 **Risâlet el-haşr** (رسالة الحشر) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Ş erîke Sözler li'l-Neşr, [t.y.].

151 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 10)

NOTLAR:

* *Haşr risâlesi*'nin tercümesidir.
* Birinci baskısı Irak, ikinci baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

157 **Risâle ilâ külli marîz ve mübtelâ** (رسالة إلى كل مريض ومبتلى) / telif Sa'îd Nursî; çeviren İhsan Kāsım el-Sâlihî.– Kahire: Mektebet el-Nur, 1992.

96 s.; 12 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 12)

NOTLAR:

* *Hastalar risalesi*'nin tercümesidir.

158 **Riyâz el-Muhtâr mir'ât el-mîkât ve el-edvâr** (رياض المختار مرآة الميقات والأدوار) / telif Gâzî Ahmed Muhtar Paşa; çeviren Şefik Mansur Yeken (Yeğen).– [Kahire]: M. Bulak, 1306 [1889].

374 s.

NOTLAR:

* *Riyâz el-muhtar mir'at el-mikât ve el-edvâr* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/435 no'lu künye

159 **el-Sahyûniyye ve Türkiyyâ** (الصهيونية وتركيا) / telif Yaşar Kutluay; çeviren Ahmed Fuad Mütevellî.– Kahire: el-Zehra li'l-i'lâm el-Arabî, 1989.

101 s.

160 **Saykal el-İslâm** (صيقل الإسلام) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1995.

(Külliyât resâil el-nûr; 8)

NOTLAR:

* *Sünuhât, Münâzarât, Divân-ı Harb-i Örfî* ve *Hutavât-ı sitte* adlı kitapların tercümesidir.
* İlk baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

161 **Saykal el-İslâm** (صيقل الإسلام) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2002.

594, 4 s.; 24.5 cm.–(Külliyât resâil el-nûr; 8)

162 **el-Semere min şeceret el-îmân** (الثمرة من شجرة الإيمان) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

160 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 19)

NOTLAR:

* *Meyve risalesi* adlı kitabın tercümesidir.
* Birinci baskısı Irak'ta yapılmıştır.

163 **el-Serâb** (السراب) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. Sa'âde, 1338 [1920].

54 s.; 16 cm.

164 **Sevânih el-Emîre** (سوانح الأميرة) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. Sa'âde, 1920.

95 s.

NOTLAR:

* Kitabın sonunda Hâlide Edîb hakkında *el-Hilâl* dergisinden aktarılan bilgi vardır.

164/a **Seyâhatnâme Mısr** (مصر سياحتنامة) / telif Evliyâ Çelebi; çeviren Muhammed Ali Avni; tahkik Abdülvahhâb Azzâm ve Ahmed el-Said Süleyman; takdim ve müracaat Ahmed Fuad Mütevellî.– Kahire: M. Dâr el-Kütüb ve el-Vesâik el-Kavmiyye, 2003/1424.

660 s.; 30 cm.

165 **Seyfü Demokles ve cevher el-kadıyye** (سيف ديمقليس وجوهر القضية) / telif Nâzım Hikmet [Ran]; çeviren Mâhir Asal.– Kahire: El-Hey'et el-Mısrıyye el-Amma li'l-Kitâb, 1971.

NOTLAR:

* *Demokles'in kılıcı* adlı piyesin tercümesidir.

166 **Sırr el-miyâh el-kırmızıyye** (سر المياه القرمزية) / telif Muazzez Tahsin Berkand; çeviren Nefise Zülfikâr.– Kahire: Müesseset Ahbâr el-Yevm, 1990.

159 s.; 20 cm.– (Kitab el-yevm; 311)

NOTLAR:

* *Çamlar altında* adlı kitabın tercümesidir.

167 **Sîre zâtiyye** (سيرة ذاتية) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1998 / 1419.

584 s.; 25 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 9)

NOTLAR:

* *Tarihçe-i hayat*'ın tercümesidir.
* İlk baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

168 **Sîre zâtiyye** (سيرة ذاتية) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2000.

(Külliyât resâil el-nûr; 9)

169 **el-Siyâset el-şer'iyye fî hukûk el-râ'î ve sa'âdet el-ra'iyye** (السياسة الشرعية في حقوق الراعي وسعادة الرعية) / telif Abdullah Cemâleddin Efendi [Bereketzâde]; çeviren Yusuf Sâmih el-Asmaî.– Kahire: M. el-Terakki, 1318 [1900].

214 s.; 18 cm.

NOTLAR:

* Türkçesi için bkz. I/455 no'lu künye

170 **el-Sultan Abdülhamid el-Sânî beyn el-Sahyûniyye ve el-müşkile el-Filistiniyye** (السلطان عبد الحميد الثاني بين الصهيونية والمشكلة الفلسطينية) / Mim Kemâl Öke; çeviren İsmail Sadıklar.– Kahire: el-Zehra li'l-İ'lâm el-Arabî, 1992.

119 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin meselesi* adlı eserin tercümesidir.

171 **Surûf el-akdâr** (صروف الأقدار) / çeviren Nâmık Kemâl ve İbrahim Halil.– Kahire: M. Vâdî el-Mülûk, 1925.

208 s.

NOTLAR:

* Kitapta Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrildiği ifade edilen bu eserin, esas yazarının adına ve Nâmık Kemâl'in eserleri arasında benzer bir eser başlığına rastlanmamıştır.

172 **el-Sünne el-nebeviyye: Mirkât ve minhâc** (السنة النبوية: مرقاة ومنهاج) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: M. el-Medenî, 1997/1418.

150 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 3)

NOTLAR:

* Birinci baskısı Irak'ta yapılmıştır.

173 **el-Sünne el-nebeviyye: Mirkât ve minhâc** (السنة النبوية: مرقاة ومنهاج) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, [2000].

150 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 3)

174 **Şehîrât el-nisâ' fî el-'âlem el-İslâmî** (الإسلامي شهيرات النساء في العالم) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Sa'âde, 1924.

222 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Meşhur kadınlar hakkındadır.

175 **el-Şu'â'ât** (الشعاعات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1414 / 1993.

754 s.; 24 cm.– (Külliyât resâil el-nûr; 4)

NOTLAR:

* *Şuâlar*'ın tercümesidir.
* İlk baskısı İstanbul'da yapılmıştır.

176 **el-Şükür: Semeret el-hayât ve gâyet el-kâinât** (الشكر: ثمرة الحياة وغاية الكائنات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 2. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 1998.

98 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 7)

NOTLAR:

* *Şükür risâlesi* adlı kitabın tercümesidir..
* Birinci baskısı Irak'ta yapılmıştır.

177 **el-Şükür: Semeret el-hayât ve gâyet el-kâinât** (الشكر: ثمرة الحياة وغاية الكائنات) / telif Sa'îd el-Nursî; çeviren İhsan Kasım el-Sâlihî.– 3. bs.– Kahire: Şeriket Sözler li'l-Neşr, 2001.

94 s.; 17 cm.– (min Külliyât resâil el-nûr; 7)

178 **Tahte zilâl "El-leylâk"** (تحت ظلال الليلاك) / telif Mebrûre Sâmi; çeviren Nefise Behcet.– Kahire: Hilmi Murad, 1958.

194 s.: resimli; 17 cm.– (Matbuat Kitabî dizisi; 43)

NOTLAR:

* *Leylâklar altında* adlı romanın tercümesidir.

179 **Ta'lim el-nefer ve el-bölük** (تعليم النفر والبلك).– Kahire: M. el-Cihâdiyye, 1249 [1833].

96, 19 s.: 14 levha

NOTLAR:

* Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrilmiştir.
* Nefer ve bölük talimnâmesidir.

180 **Ta'lîm el-orta** (تعليم الارطه).– Kahire: M. Bulak, 1255 [1839–40].

NOTLAR:

* Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrilmiştir.
* Türkçesi için bkz. I/509 no'lu künye

181 **Târık ev feth el-Endelus** (طارق أو فتح الاندلس) / telif Abdülhak Hâmid [Tarhan]; çeviren İbrahim Sabri; gözden geçiren Ahmed el-Said [Süleyman].– Kahire: Mektebet el-Adâb, 1959.

253 s.; 20 cm.– (el-Elf kitab dizisi; 137)

NOTLAR:

* *Târık yâhud Endülüs fethi* adlı piyesin tercümesidir

182 **Târih el-düvel el-İslâmiyye ve mu'cem el-üser el-hâkime** (تاريخ الدول الإسلامية ومعجم الاسر الحاكمة) / ilâvelerle çeviren Ahmed el-Said Süleyman.– Kahire: Dâr el-Maârif, 1972.

2 cilt (725 s.); 24 cm.

NOTLAR:

* Halil Edhem Eldem'in *Düvel-i İslâmiye*'sinin ek ve ilâvelerle Türkçe'den Arapça'ya yapılmış tercümesidir.

183 **Târihi Bâbürşâh – Vekâ'i Fergâna** (تاريخ بابرشاه وقاءع فرغانة) / telif Zahidüddin Muhammed Bâbürşâh; tercüme ve takdim Macide Mahlûf.– Kahire: Dâr el-âfâk el-Arabiyye, 1422/2002.

249, 3 s., 23 cm.

NOTLAR:

* Reşit Rahmeti Arat'ın Çağatayca'dan tercüme ettiği *Vekayi Babur'un hatıratı* (Ankara 1943) adlı eserden tercüme edilmiştir.

184 **Târih el-hadâra el-İslâmiyye** (تاريخ الحضارة الإسلامية) / telif Vasil Barthold; çeviren Hamza Tâhir.– Kahire: M. el-Maârif, 1942.

31, 128 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* M. Fuad Köprülü'nün *İslâm medeniyeti tarihi* adlı eserinden tercüme edilmiştir.

185 **Târih el-hadâra el-İslâmiyye** (تاريخ الحضارة الإسلامية) / telif Vasil Barthold; çeviren Hamza Tâhir.– 3. bs.– Kahire: Dâr el-Maârif, 1958.

158 s., 19 cm.

186 **Târih el-hadâra el-İslâmiyye** (تاريخ الحضارة الإسلامية) / telif Vasil Barthold; çeviren Hamza Tâhir.– 4. bs.– Kahire: Dâr el-Maârif, 1966.

160 s.; 19 cm.

187 **Târih el-hadâra el-İslâmiyye** (تاريخ الحضارة الإسلامية) / telif Vasil Barthold; çeviren Hamza Tâhir.– 5. bs.– Kahire: Dâr el-Maârif, 1983.

160 s.

187/a **Târih el-Kûkâz** (تاريخ القوقاز) / telif Yusuf İzzet Paşa; çeviren: Abdülhamid Gâlib.– Kahire: M. İsa el-Bâbî el-Halebî, 1940.

58 s., 30 resim; 24 cm.

NOTLAR:

* *Kafkas târihi* (İstanbul 1330 / 1912) adlı kitaptan tercüme edilmiştir.
* Bu kitap Kafkasya'nın siyasi ve askeri önemini ve orada yaşayan halkın ve kabilelerin tarihini anlatmaktadır ve geliri Mısır'daki Çerkes Kardeşlik Cemiyeti'ne verilecektir.
* Yusuf İzzet Paşa (Kitabın içkapağına göre Çerkesce adı Met Çunatuka'dır), Osmanlı ordusunda Mirliva olarak bulunmuş, daha sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi azası olarak görev yapmıştır. Abdülhamid Galib (Çerkesce ismi Hostuka'dır) ise Mısır ileri gelenlerindendir.

188 **Târih el-Türk fî Asya el-Vustâ** (تاريخ الترك في آسيا الوسطى)/ telif Vasil Barthold; çeviren Ahmed el-Said Süleyman; gözden geçiren İbrahim Sabri.– Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, 1956.

[28], 264 s.; 24 cm.– (el-Elf kitab dizisi)

NOTLAR:

* *Orta Asya Türk tarihi* adlı eserin tercümesidir.

189 **Târih el-Türk fî Asya el-Vustâ** (تاريخ الترك في آسيا الوسطى) / telif Vasil Barthold; çeviren Ahmed el-Said Süleyman; gözden geçiren İbrahim Sabri. [2. bs.].– Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, 1958.

28, 264 s.; 24 cm.

190 **Tayf melekî: Havâtır târihiyye** (طيف ملكي: خواطر تاريخية) / telif Kadriye Hüseyin; çeviren Mustafa Abdürrezzak.– Kahire: M. el-Muktataf, 1920.

63 s.

191 **Tercümet kânunnâme el-sultânî** (ترجمة قانون نامه السلطاني).– Kahire: M. Bulak, 1271 [1854].

14, 53; 6, 52 s.; 30 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır
* Türkçesi için bkz. I/266 no'lu künye

192 **el-Tuhfet el-helîmiyye fî târih el-devlet el-Osmâniyye** (التحفة الحليمية في تاريخ الدولة العثمانية) / telif eden ve çeviren İbrahim el-Kukasî.– Kahire: M. Dîvan Umûm el-Evkâf, 1905.

4, 254, 8 s.; 23 cm.

NOTLAR:

* Osmanlı tarihi konusundaki Türkçe eserlerden derlenmiştir

193 **Uğniyât el-menfâ** (أغنيات المنفى) / Nâzım Hikmet [Ran]; çeviren Muhammed el-Buhârî; gözden geçiren Hüseyin Mûcib el-Mısrî.– Kahire: El-Hey'et el-Mısrıyye el-Amme li'l-Kitâb, 1971.

179 s.; 21 cm.

194 **Usûl el-hendese** (أصول الهندسة) / telif [Adrien-Marie] Legendre; Türkçe'ye çeviren İbrahim Edhem Bey; Arapçaya çeviren Muhammed İsmet Efendi – Kahire: M. Bulak, 1255 [1839].

4, 284 s.: 13 levha; 23 cm.

NOTLAR:

* Fransızca'dan Türkçe'ye, Türkçe'den de Arapça'ya çevrilmiştir.
* *K. Usûl el-hendese*'nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/629 no'lu künye

195 **Usûl el-hendese** (أصول الهندسة) / telif [Adrien-Marie] Legendre; Türkçe'ye çeviren İbrahim Edhem Bey; Arapça'ya çeviren Muhammed İsmet Efendi – 2. bs.– Kahire: M. Bulak, 1282 [1866].

4, 284 s.: 13 levha; 23 cm.

196 **Vak'at el-Sultân Abdülaziz** (وقعة السلطان عبد العزيز) / telif Ahmed Sâib; çeviren Muhammed Tevfik Cânâ.– Kahire: M. el-Hindiyye, 1319 [1901].

276 s.

NOTLAR:

* *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* adlı eserin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/639-640 no'lu künyeler

197 **Vak'at el-Sultan Abdülaziz** (وقعة السلطان عبد العزيز) / telif Ahmed Sâib; çeviren Muhammed Tevfik Cânâ.– 2. bs.– Kahire: M. el-Hindiyye, 1321 [1903].

276 s.

198 **el-Vasme** (الوصمة) / telif Reşat Nuri [Güntekin]; çeviren Abdülaziz Emin el-Hancî.– Kahire: M. el-Sa'âde, 1927.

235 s.

NOTLAR:

* *Damga* adlı romanın tercümesidir.

199 **el-Vatan ev Silistre** (الوطن أو سلستره) / telif Nâmık Kemâl; çeviren Hüseyin Sukûtî.– İskenderiye: [y.y.], 1898.

NOTLAR:

* *Vatan yahut Silistre* adlı piyesin tercümesidir.

200 **el-Zerre tusebbihullah** (الذرة تسبح الله) / telif Ümit Şimşek; çeviren Orhan Muhammed Ali.– Kahire: el-Muhtar el-İslâmî li'l-Neşr ve el-Tevzî' ve el-Tasdîr, [1995].

159 s.; 20 cm.

NOTLAR:

* *Atom* adlı kitabın tercümesidir.

201 **Zeylü kânunnâme-i erbâb el-hıdemât el-mîriyye (siyâsetnâme-i dahiliye)** ((ذيل قانون نامهء ارباب الخدمات الميرية (سياستنامهء داخلية)) .– Kahire: M. Bulak, [t.y.].

10, 9 s.; 15 cm.

NOTLAR:

* Metin Türkçe ve Arapça'dır.
* *Zeyl-i kânunnâme-i erbâb el-hidemât el-mîriyye (siyâsetnâme-i dahiliyye)*'-nin tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/648 no'lu künye

202 **el-Zilâl: min dîvan (Safahât) el-Şâ'ir el-Türkî el-kebîr Mehmed Akif** (الظلال: من ديوان (صفحات) الشاعر التركي الكبير محمد عاكف) / telif Mehmed Akif [Ersoy]; çeviren İbrahim Sabri.– Kahire: [y.y., 1953].

7. cüz: 121 s.; 19 cm.

NOTLAR:

* Mehmed Akif'in Kahire'de yazıp 1933'te bastırdığı *Safahat*'ın yedinci kitabı olan *Gölgeler*'in tercümesidir.
* Türkçesi için bkz. I/140 no'lu künye

EKLER

EK 1

Bulak Matbaası İçin Kullanılan İsimler[1]

Matbaa'nın bilinen ve yaygın olarak kullanılan adı "Bulak Matbaası" olmasına rağmen, bastığı kitaplar incelendiğinde matbaa için bir çok Arapça ve Türkçe değişik isim kullanıldığı görülmektedir. Matbaa için kullanılan adları, ilk geçtiği kitaplara dayanarak şöyle sıralayabiliriz:

- Dâr el-Tıba'a (1235 [1819–20] tarihli kitabesi ve bu yılda basılan ilk kitap olan *Vesâyânâme-i seferiyye)*
- Matba'ât Sahib el-Saade (1238 [1822] – *Dizionario Italiano e Arabo*)
- Dâr el-Tıba'at el-Ma'mure (1245 [1830] – *Siyer-i Veysi)*
- Matba'ât Bulak (1247 [1832] – *Ravzat el-ebrâr*)
- Matba'ât el-Kebir (1250 [1834–35] – *Şerh-i dîvân-ı Hâfız li-Sûdî*)
- Dâr el-Tıba'at el-Hidiviyye (1251 [1835] *Fâtih el-ebyât*)
- Dâr el-Tıba'at el-Amire (1254 [1838] – *Tarih-i İskender bin Filibos*)
- Dâr el-Tıba'at el-Bâhire (1257 [1841] – *Dîvân-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderûnî*)
- Bulak Matba'ası (1260 [1844] – *Bulak Matbaası Satış Kataloğu*)
- Matba'a-i Âmire (1262 [1845–46] – *Bulak Matbaası Satış Kataloğu*)
- Matba'ât Mısır el-Mahrûsa (1263 [1846–47] – *Tercüme-i milel ve nihal*)
- Dâr el-Tıba'at el-Mısriyye (1265 [1849] – *İrâdât dîvâniyle bu defa ...*)
- Matba'a-i Âmire-i Mısriyye (1271 [1855] – *Şerh el-tuhfet el-manzumet el-dürriye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye*)
- Matba'a-i Bulak (1276 [1859] – *Kânunnâme-i arâzî*)
- Matba'a-i Seniyye (1287 [1870] – *Silsile-i Safâ li-Muhammed Mustafa*)
- Abdurrahman Rüşdü Bey Matbaası (1862 yılında Hıdiv Said Paşa, Bulak Matbaası'nı arkadaşı Abdurrahman Rüşdü Bey'e devrettiğinde matbaanın adı değişmiştir. Ancak 1865'de Hidiv İsmail matbaayı tekrar geri almıştır.)
- Matba'a-i Âmire-i Mîriyye (1300 [1883] – *Şifâ el-fûad*)

1 Yukarıda da görüldüğü gibi basımevi çeşitli ifadelerle isimlendirilmesine rağmen bilinen, tanınan ve bugün de kullanılan adı, bulunduğu semte izafeten Bulak Matbaası'dır. Bu çalışmamızda verilen kitap künyelerinin hepsinde —yalnızca matbaanın yönetimi Abdurrahman Rüşdü Bey'de olduğu sırada basılan kitaplar hariç— kitap üzerindeki yukarıdaki isimler için herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için kısaca 'Bulak M.' veya 'M. Bulak' kullanılmıştır.

EK 2

Musahhihler ve Bastıkları Türkçe Kitaplar

Bu çalışma sırasında Bulak baskılı kitaplarda Türkçe tashih yapan toplam 13 musahhihin adına rastlanmıştır. Bu kişilerin adları (alfabetik sıraya göre), unvanları ve tashihlerini yaptıkları kitaplar şunlardır:

- Abdülvahab Dağıstânî: *Ahlâk-ı alâ'î* (1248/1833); *Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr* (1248/1832); *Zeyl-i Nâbî* (1248/1832); *Süleymannâme* (1248/1832), *el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît* (1250/1834)
- Ahmed Efendi, Kırkkimsevî: *Tercüme-i siyer el-Halebî* (1248/1833); *el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît* (1250/1834); *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li Sûdî* (1250/1834); *Mârifetnâme* (1251/1835); *Şerh el-vasiyyet el-Muhammediyye* (1251/1835); *Tercüme-i burhân-ı kâtı'* (1251 / 1835); *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1255–56/1839–40); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1256/1840)
- Mahmud Efendi, Dağıstânî (1256–1258/1840–1843): *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1256/1840); *Dîvân-ı Haşmet* (1257/1841); *Dîvân-ı İsmâil Hakkı*(1257/1841); *İntisâb el-mülûk* (1257/1841); *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* (1257/1841); *Mârifetnâme* (1257/1841); *Defter-i Aşk* (1258/1842); *Dîvân-ı Ârif* (1258/1842); *Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî* (1258/1842); *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1258/1842); *Tercüme-i kitâb el-sevâd el-azm* (1258 [1842])
- Mehmed Efendi, Medresetü 'l-Techîziyye'de Türkçe muallimi: *el-Nuhbet el-zekiyye fî el-lugat el-Türkiyye* (1294/1877)
- Mehmed Mazhar Efendi, İskenderiye'de mühendis: *Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye* (1257–1261/1841–1845)
- Hafız Mehmed Murad, Nakşibendiyye Şeyhi: *Mârifetnâme* (1251/1835)
- Mehmed Necib Müftizâde, Antakyalı: *Rumûz el-tevhîd* (1287/1870); *Silsile-i safâ li-Muhammed Mustafa* (1287/1870); *Pend-i Attâr şerh-i kenz-i nesâyih* (1294/1877); *K.el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî* (1294/1877); *Çay Risâlesi* (1300/1883); *Envâr el-âşıkîn* (1300/1883); *Fezâil-i şühûr* (1300/1883); *Havâss-ı biberiyye* (1300/1883); *Havâs-ı esmâullah el-husna* (1300/1883); *İlm-i sarfdan binâ ve maksûd şerhleri* (1300/1882–83); *Şerh el-münferice* (1300/1883); *Şifâ el-fûad* (1300/1883); *K.Tuhfet el-Abbasiyye li el-medreset el-aliyyet el-tevfîkîyye* (1301/1884); *Riyâz el-muhtâr mirât el-mikât ve el-edvâr ma-mecmûat el-eşkâl* (1303/1886)
- Mehmed İsmet Efendi: *Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye* (1257–1261/1841–1845)

- Mustafa Mestî Efendi: *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1279/1863); *Mârifetnâme* (1280/1863)
- Mustafa Efendi Vehbi Moravî, Matbaa-i Âmire'nin Türkçe baş musahhihi: *Dîvân-ı Haşmet* (1257/1841); *Dîvân-ı İsmâil Hakkı* (1257/1841); *İntisâb el-mülûk* (1257/1841); *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* (1257/1841); *Mârifetnâme* (1257/1841); *Defter-i Aşk* (1258/1842); *Dîvân-ı Ârif* (1258/1842); *Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî* (1258/1842); *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1258/1842); *Tercüme-i kitâb el-sevâd el-azm* (1258 [1842]), *Dîvân-ı Niyâzî* (1259/1843); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1259/1843, 1267/1850-51); *Dîvân-ı Leylâ Hanım* (1260/1844); *Hadîkat el-Süedâ* (1261/1845, 1271/1854-55); *Müntahâbât-ı Mîr Nazîf* (1261/1845); *Eş'âr el-Hâc Akif Efendi* (1262/1846); *Menâkıb-ı evliyâ-i Mısr* (1262/1846); *Münşeât-ı Âkif* (1262/1846); *Tercüme-i risâle-i Hâlidiyye* (1262/1846, 1265/1849); *Tercüme-i milel ve nihal* (1263/1847); *Tercüme-i mesnevî li-Nahîfî* (1268/1852); *Tıbyân-ı nâfî der tercüme-i burhân-ı kâtı'* (1268/1852); *Mir'ât el-kâinât* (1269/1853); *Şerh-i Niyâzî alâ şerh el-Birgivî li el-Konevî* (1269/1852); *Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî* (1271/1855); *Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriye fî lugat el-fârisiyye el-derriye* (1271/1855); *Nehc el-sülûk fî siyâset el-mülûk* (1272/1856); *Şerh-i dîvân-ı Hâfız li-Vehbi* (1273/1857); *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* (1274/1858); *Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi* (1275/1858-59); *Irmaklar ve derelerin istikşâfına dâirdir* (1276/1859-60); *Sefîne-i nefîse-i Mevleviyân* (1283/1867);
- Sadullah Said Amidî: *Kânun el-cerrâhîn* (1244/1828); *Dürret el-tâc* (1245/1830); *Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr* (1246/1830) *Ahlâk-ı alâ'î* (1248/1833); *Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr* (1248/1832); *Süleymannâme* (1248/1832); *Zeyl-i Nâbi* (1248/1832)
- Şerif Ahmed, Şeyhü'l-Müsahhihîn: *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1255/1839-40); *Dîvân-ı Fuzûlî* (1256/1840); *Dîvân-ı Sezâyî-i Gülşenî* (1256/1840); *K. Minhâc el-fukarâ* (1256/1840); *Nevâdir el-âsâr fî mütâla'ât el-eş'âr* (1256/1840); *Reşahât-ı ayn el-hayât* (1256/1840); *Risâle-i hüccet el-semâ* (1256/1840); *Şerh-i kasîdet el-bürde* (1256/1840); *Şerh el-Mevkûfâtî* (1256/1841); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1256/1840); *Dîvân-ı gülşen-i efkâr* (1257/1841); *Nehc el-sülûk fî siyâset el-mülûk* (1257/1841); *Mir'ât el-kâinât* (1258/1842)
- Yakub Efendi, Tabhane tercümanı: *Tuhfet el-Abbasiyye li el-medreset el-aliyyet el-Tevfîkîyye* (1301/1884)

Bulak Matbaası dışında Kahire'de kurulan Matbaa-i Medâris-i Mısriyye'de Mehmed Talib Efendi'nin (1291/1874) *Kavâid-i Osmâniyye* adlı kitabın, İskenderiye'deki Matbaa-i Saray el-İskenderiye'de ise Aziz Efendi'nin (1249-50/1833-1835'te) de *Târih-i İtalya, Târih-i Napolyon Bonaparte* ve *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Sûdî*'nin birinci cildinin tashihini yaptıkları tespit edilmiştir.

EK 3

Mültezimler ve Bastıkları Türkçe Kitaplar

Bulak Matbaası'nda basılan kitaplara göre isimleri tespit edilen mültezimler ve iltizam ettikleri kitaplar şöyle sıralanır:

1. Abdi Efendi, Edirnevî: *Mir'ât el-kâinât* (1258/1842)
2. Abdurrahman Hâfız Efendi, Harputlu: *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* (1275/1859)
3. Ali Yomralı: *Dîvân-ı Fuzûlî* (1256/1840)
4. Bekir Efendi el-Moravî: *Dîvân-ı Ârif* (1258/1842)
5. Halil Çavuş: *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1255–56/1839–40); *Nehc el-sülûk fî siyaset el-mülûk* (1257/1841)
6. Hasan Efendi el-Kırımî: *Dîvân-ı gülşen-i efkâr* (1257/1841)
7. Hüseyin Ağa, Abaza: *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1255–56/1839–40); *Nehc el-sülûk fî siyaset el-mülûk* (1257/1841)
8. Hüseyin Efendi, Tırnovalı: *Tercüme-i risâle-i Hâlidiyye* (1265/1849)
9. Hüseyin Efendi, Trabzonî: *Dîvân-ı İsmâil Hakkı* (1257/1841); *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* (1257/1841)
10. İbrahim Edhem Efendi: *Mârifetnâme* (1257/1841)
11. Mahmud Bey, Mekteb-i Aliyye Nâzırı: *Tercüme-i milel ve nihal* (1263/1847); *Muâmelât risâlesi* (1264/1847–48); *Tuhfet el-şâhân* (1264/1847–48)
12. Mahmud Efendi, Mısır kethüda dairesi vekili: *Menâkıb-ı Evliyâ-i Mısr* (1262/1846)
13. Mahmud Efendi, İmrahorî: *Şerh el-Mevkûfâtî* (1256/1841); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1256/1840); *Mârifetnâme* (1257/1841)
14. Mahmud Efendi, Sahaf: *Dîvân-ı Niyâzî* (1259/1843)
15. Maho Bey: *Dîvân-ı Nâbî* (1257/1841)
16. Mehmed Kâmil Efendi b. Abdi Edirnevî, Şeyhü 'l-sahhafîn ve arzuhâliciyye: *Nevâdir el-âsâr fî mütâla'ât el-eş'âr* (1256 /1840); *Dîvân-ı Gülşen-i efkâr* (1257/1841); *Şerh el-şifâ* (1257/1841); *Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferâh el-rûh* (1258/1842); *Mir'ât el-kâinât* (1258/1842); *Dîvân-ı Niyâzî* (1259/1843); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1259/1843); *Dîvân-ı Leylâ Hanım* (1260/1844); *Hadîkat el-Süedâ* (1261/1845); *Müntahâbât-ı Mîr Nazîf* (1261/1845); *Eş'âr el-Hâc Akif Efendi* (1262/1846); *Münşeât-ı Âkif* (1262/1846); *Tercüme-i risâle-i Hâlidiyye* (1262/1846)

17. Mehmed Ali Efendi, Sahaf: *Nehc el-sülûk fî siyâset el-mülûk* (1272/1856)
18. Mehmed Emin Efendi el-İzmirî, Mahrusa-i Mısır Ruznâmesi nazırı: *Şerh-i kasîdet el-bürde* (1256/1840); *Dîvân-ı Ârif* (1258/1842); *Tercüme-i kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir* (1261/1845); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1267/1850–51 ve 1279/1863); *Şerh-i Niyâzî alâ şerh el-Birgivî li el-Konevî* (1269/1845); *Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî* (1271/1855); *Hadîkat el-Süedâ* (1271/1854–55); *Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye* (1271/1855); *Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi* (1275/1858–59); *Mârifetnâme* (1280/1863); *Fezâil-i şühûr* (1300/1883); *Havâs-ı esmâullah el-husna* (1300/1883); *Çay risâlesi* (1300/1883); *Havâss-ı biberiyye*(1300/1883); *Şifâ el-fuâd* (1300/1883); *Şerh el-münferice* (1300/1883)
19. Muharrem Hâfız Efendi: *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* (1275/1859)
20. Osman Ağa, Canbolat: *Şerh el-Mevkûfâtî* (1256/1841); *Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân* (1256/1840); *Mârifetnâme* (1257/1841); *Şerh el-Şifâ* (1257/1841)
21. Osman Nuri Efendi, el-Hac el-İslâmbûlî: *Dîvân-ı Sezâyî-i Gülşenî* (1256/1840); *K. Minhâc el-fukarâ* (1256/1840); *Risâle-i hüccet el-semâ* (1256/1840); *Dîvân-ı Gülşen-i efkâr* (1257/1841)
22. Ömer Ağa el-Bezistânî [İslâmbulî]: *Dîvân-ı Gülşenî Efkâr* (1257/1841); *Defter-i aşk* (1258/1842); *Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî* (1258/1842)
23. Sâlih Hâfız Efendi: *Müntahâbât-ı Evliyâ Çelebi* (1264/1847–48)
24. Şerif Mustafa Efendi: *Dîvân-ı Haşmet* (1257 [1841), *Tercüme-i kitâb el-sevâd el-azm* (1258 [1842])

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Abdülcebbar, *Fihrist el-matbuat el-Irakiyye*, 2 c., Bağdad: el-Sakafa ve el-Fünun, 1978.

Abdurrahman el-Râfii, *Asr İsmail*, I-II, Kahire: Dâr el-Maarif, 1982/1402.

_____, *Asr Muhammed Ali*, 4. bs., Kahire: Dar el-Maarif, 1982/1402.

_____, *Tarih el-hareket el-kavmiyye ve tatavvur nizâm el-hükm fi Mısr*, I-II, Kahire: Dâr el-Maarif, 1981.

Abdurrahman Zeki, *El-Tarih el-harbî li asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dâr el-Maarif, 1950.

Abdülaziz Emin Abdülmecid, *el-Terbiye fi el-Sudan*, c.I, Kahire 1949.

Abdülaziz Muhammed el-Şinnâvî, *el-Ezher câmi'en ve câmi'aten*, c.I-II, Kahire: Mektebet el-Anglo el-Mısriyye, 1983-84

Abdülgaffar Mahmud Seyyid, *Devr el-anasır el-Türkiyye el-siyâsî ve el-ictimâ'î fi Mısr hilâl el-karn el-tâsi' 'aşer*, (Doktora Tezi) Kahire: Ain Shams Üniversitesi, 1990.

Abdüllatif Hamza, *el-Sahafât el-Arabiyye fi Mısr*, 2.bs., Cairo: Dar el-Fikr el-Arabi, 1985.

Abdülmunsif Sâlim Necm, *Kusûr el-umerâ ve bâşavât fi medinet el-Kahire fi el-karn el-tâsi' 'aşer*, c.I-II, Kahire: Zehra el-Şark, 2002.

Abdüssemi' Sâlim Harrâvî, *Lugat el-idâre el-amme fi Mısr fi el-karn el-tâsi' aşar*, Kahire 1962.

Acaroğlu, Türker, "Dünyada basılan ilk Türkçe kitap", *Belleten*, L/197 (Ağustos 1986), s. 507-530.

Ahmed Emin, *Hayatî*, 2. bs., Beyrut 1971.

Ahmed Fuad Mütevelli, Ed. *Dırâsât fi el-edeb ve el-târih el-Türkî el-Mısrî / Mısır- Türk tarihi ile edebiyatı üzerine inçeleme ve araştırmalar semineri (Prof. Mehmed İhsan'ın Hatırasına)*, Kahire: Dâr el-Fikr el-Arabî, 1989

Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarih el-ta'lim fi asrı Muhammed Ali*, Kahire: Matbaat el-Nahda, 1938.

_____, *Tarih el-ta'lim fi Mısr 1848–1852*, 3 c., Kahire: Matbaat el-Mısr, 1945.

Ahmed Şefik Paşa, *Müzekkirât fi nısfı karn*, c. I–IV, Kahire: Hey'e el-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, 1998–99.

Akay, Aydın Safa, *Türkiye'de insan haklarının tarihi gelişimi 1919–1938*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi 2004.

Akgündüz, Ahmed – Said Öztürk ve Yaşar Baş, *Darende tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2002.

Akün, Ömer Faruk, "Fıtnat Hanım", *DİA*, c. XIII, s.39–46

Akünal, Dündar, "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.III, s.850–856.

Albayrak, Sadık, *Son devir Osmanlı uleması: ilmiye ricalinin terâcim-i ahvali*, 5 c., İstanbul: Medrese Yayınevi, 1981.

Ali Hilmi Dağıstani, *Fihrist el-kütüb el-Türkiyye el-mevcude fi el-Kütübhâne el-Hıdviyye*, Mısır: Matbaat el-Osmaniye, 1306 [1888–89].

Ali Mübarek Paşa, *el-Hitat el-tevfikiyye el-cedide li Mısr el-Kahire*, c.2, Kahire: el-Hey'e el-Mısriyye el-`amme li'l-kitab, 1982.

Alkan, Ahmet Turan, *Ubeydullah Efendi'nin Amerika hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

Alpan, Necip P., *Tarihin ışığında Arnavutluk*, Ankara: Kardeş Yayınları, 1975.

An beyân el-kütüb elleti cari tab'uha bi'l-matba'at min ibtida 12 bi sene 1588 yuvafık 19 Mayu sene 1872 efrenciye, Kahire: Bulak Matbaası, 1295 [1878].

Ânise Mey Ziyade, *Şâiret el-Tâlia Aişe Teymur*, Kahire 1956.

Arabic collection Aziz S. Atiya Library for Middle East studies, Salt Lake City: Middle East Center University of Utah Libraries, 1968.

Aşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ, or Tezkere of Aşık Çelebi*, giriş G.M. Meredith – Owens, Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial; London: Messrs Luzac ve Co., 1971.

Atalay, Besim, *Bektaşilik ve edebiyatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1340 [1921–22].

Ayda İbrahim Nusayr, *el-Kütüb el-Arabiyye elleti nuşiret fi Mısr beyn 'âmi 1900–1925*, Kahire: el-Camia el-Amerikiyye, 1983.

_____, *el-Kütüb el-Arabiyye elleti nuşiret fi Mısr beyn 'âmi 1926–1940*, Kahire: el-Camia el-Amerikiyye, 1980.

_____, *el-Kütüb el-Arabiyye elleti fi el-karn el-tâsi' 'aşer*, Kahire: el-Camia el-Amerikiyye, 1990.

_____, *Hareket neşr el-kütüb fi Mısr: fi el-karn el-tâsi' 'aşer*, [Kahire]: el-Heyet el-Mısriyye el-'âmme li'l-kitâb, 1994.

Aydüz, Salim, "Lâle devrinde yapılan ilmî faaliyetler", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (1997/1), s. 143–170.

_____, "The role of translations in the eighteenth century in transferring modern European science and technology to the ottoman State", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (2000 /4–5), s. 499–511.

Aynur, Hatice, "Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe divanlar", *Journal of Turkish Studies* (Fahir iz Armağanı), c.14, Harvard University, 1990, s.43–74.

Ayşe İsmet [binti] İsmâil [Teymur], *Dîvân-ı Ayşe*, [Kahire] Mahrûsa M., 1315 [1898]

Babinger, Franz Carl Heinrich, *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, çeviren Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Bağdadî İsmail Paşa, *Hediyyet el-ârifîn, esmâ el-müellifîn ve âsâr el-musannifîn*, 2 c., İstanbul: Maarif Vekaleti, 1951–55.

_____, *İzâh el-meknûn fî zeyl alâ keşf el-zünûn 'an asma' el-kütüb ve el-fünûn*, 2 c., İstanbul: Maarif Vekâleti, 1945.

Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk edebiyatı tarihi, destanlar devrinden zamanımıza kadar*, 2c., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşılar*, Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999.

Bayhan, Ahmet Ali, "Osmanlı eğitim müesseselerine Kahire'den iki örnek: Süleyman Paşa ve Sultan I. Mahmud Medreseleri", *Osmanlı dünyasında bilim ve eğitim milletlerarası kongresi: Tebliğler (12–15 Nisan 1999: İstanbul)*, İstanbul: IRCICA, 2001, s. 45–56

Bayram, Ali, M. Sadi Çöğenli ve Lütfi Bayraktutan, *Seyfettin Özege bağış kitapları ek kataloğu; kitap adına göre*, 5 c., Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1983.

Bayram, Ali, M. Sadi Çöğenli, *Seyfettin Özege bağış kitapları kataloğu; kitap adına göre*, 4 c., Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1978–80.

Baysal, Jale, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Türkleri'nin bastıkları kitaplar*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.

Behiri, Ahmed Muhammed Mahmud, *el-Etrâk fî Mısr (1882–1914)*, (Doktora Tezi), Kahire Ain Shams Üniversitesi, 1997.

Beyan ma tabi' min el-kütüb el-kesîre min münz teşrîfât el-matbaat bi-duhuliha fî havzat el-dairat el-münire, Kahire: [Bulak Matbaası, 1872].

Beydilli, Kemal, *Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776–1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.

Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakırlı fikir ve sanat adamları*, 3 c., İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, 1957–59.

Bianchi, T.X., "Bibliographie Ottomane ou notice des ouvrages publies", *Journal Asiatique*, XIII (1859), s.519–555.

_____, "Bibliographie Ottomane ou notice des ouvrages publies", *Journal Asiatique*, XIV (1859), s.287–299.

_____, "Bibliographie Ottomane ou notice des ouvrages publies", *Journal Asiatique*, XIV (1860), s.323–346.

_____, "Bibliographie Ottomane ou notice des ouvrages publies", *Journal Asiatique*, XIX (1863), s.217–271.

_____, "Catalogue général des livres arabes, persans et turcs, imprimés à Boulac en Egypte depuis l'introduction de l'imprimerie dans ce pays", *Journal Asiatique*, serie 4, 2 (1843), s. 24–61.

Bibliographie de l'Universite Saint Joseph de Beyrouth, Beyrouth: Soixante Quinze and de Travaux Litteraires et.., 1951.

Bibliography of books translated into Arabic in Egypt 1822–1995, 8 c., Kahire: National Library and Archives Press, 2002.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük tefsir tarihi: tabakatü'l–müfessirîn*, 2 c., Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1960.

Binark, İsmet ve Halit Eren, *World bibliography of translations of the meanings of the Holy Qur'an printed translations 1515–1980*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1986.

Birinci, Ali, "Ali Haydar Mithat", *OA.*, c.I, s.212–214.

_____, "Nur, Rıza", *OA*, c.II, s. 372–373.

_____, "Rıfat Bey (Mevlanzâde)", *OA*, c.II, s.461–463.

Blunt, Wilfrid Scawen, *Secret history of the English occupation of Egypt: being a personal narrative of events*, London: T. Fisher Unwin, 1907.

el–Bosnavî el–Hancî – Muhammed b. Muhammed, *el–Cevher el–asna fi terâcim ulemâ ve şuarâ Bosna*, Mısır: Mektebet el–Maarif el–İlmiyye, 1349 [1930–31].

Boustany, Salaheddine, *The Press during the French expedition in Egypte 1798–1801*, Cairo: Al–Arab Bookshop, 1954.

Bowring, John, *Report on Egypt 1828–1839: Under the reign of Mohamed Ali*, London: Triade, 1998.

Bozarslan, M. Emin, *Kurdistan, I–II*, Uppsala 1991.

Brocchi, G. B., *Giornale delle osservazioni fatte nei viaggi in Egitto nella Siria e nella Nubia*, c. I, Bassano 1841.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litteratur*, 5 c., Leiden: E.J. Brill, 1937–1949.

Browne, Edward G., *A hand list of Turkish books*, Cambridge: Cambridge University Press, 1906.

Budak, Ali, *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını: Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi, 2004.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, 3 c. (reprint) İngiltere: Gregg International Publishers, 1971.

Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi fihristi; 1. ksm. *asâr–ı şarkiye*: [y.y.] Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, [t.y.]; 2. ksm. *asâr–ı garbiye*: İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurekâsı, 1341 [1925].

Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi fihristi; asâr–ı şarkiye ve garbiye, 2.bs., 2 ksm., Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, 1927.

Catalogue de la Bibliotheque du Musee Egyptien du Caire 1927– 1958, Le Caire: Ministere du Tourisme et des Antiquities, 1966.

Catalogue of Arabic, Persian and Ottoman Turkish books; authors, titles and personal subjects, 5 c., Cambridge: Harvard University Library, 1968.

Cattaui, René (ed.), *Le Règne de Mohamed Aly d'après les archives russes en Égypte,* II, Pt. 2, s. 352, Cairo: Société Royale de Géographie d'Égypte. Publications spéciales

el–Ceberti, Abdurrahman, *Acâib el–âsâr fi't–terâcim el–ahbar,* c.II, Beyrut: Dâr el–Ceyl, 1978.

Celal, Melek, *Reisülhattatin Kâmil Akdik,* [İstanbul 1938]

Cemaleddin, *Ayine–i zurefâ: Osmanlı tarih ve müverrihleri,* İstanbul: Kütüphane–i İkdam, 1314 [1896–97].

Cunbur, Müjgan, *Fuzuli hakkında bir bibliyografya denemesi,* İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.

Dağlı, Yücel (haz.), *Tarih çevirme kılavuzu,* 5 cilt, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi,* 6 c., İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971–72.

Davut Fatin, *Tezkire–i hâtimetü'l–eş'âr,* [İstanbul], 1271.

el–Delil el–bibliyografi li'l–kıyam el–sakafiyye el–Arabiyye el–mu'asara, Kahire: el–Heyet el–Mısriyye el–Amma li'l–Kitab, 1973.

Deny, Jean, *Sommaire des archives Turques du Caire,* Caire: l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1930.

Derman, M. Uğur, *İslam kültür mirasında hat sanatı,* ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1992.

Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988–

[Doğrul], Ömer Rıza, "Te'ârüf–i İslâm: Mısır'ın Büyük Şairi Aişe," *Sebil el–Reşâd,* XIII / 325 (1333/1330), s. 100–101.

Dorn, M. "Catalogue des ouvrages Arabes, Persans et Turcs publiés a Constantinople, en Égypte et en Perse qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences,* St–Petersbourg, 1866.

Dosay, Melek, "İbrahim Edhem Paşa", *OTAM,* sayı 7 (Ankara 1996), s. 113–117.

Duman, Hasan, *İstanbul Kütüphaneleri Arap harfli süreli yayınlar toplu kataloğu 1828–1928 = Union Catalogue of the periodicals in Arabic script in the Libraries of İstanbul,* önsöz E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1986.

Durusoy, M. Orhan, *İstanbul Belediye Kütüphanesi alfabetik kataloğu,* 3c., İstanbul: İstanbul Belediyesi, 1953–54.

Ege, Nezehat Nurettin, *Prens Sabahaddin: hayatı ve ilmi müdafaaları,* İstanbul: Güneş Neşriyat, 1977.

Ellis, A.G. *Catalogue of Arabic books in the British Museum,* 3 c., London: The British Museum, 1894–1935.

Emil, Birol, *Mizancı Murad Bey: hayatı ve eserleri*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1979.

Emin Sami Paşa, *Takvim el-Nil*, c. I-II, Kahire: Dâr el-Kütüb el-Mısrıyye, 1928-1936.

_____, *el-Ta'lim fi Mısr fi senetey 1914 - 1915*, Kahire: Matbaat el-Maarif, 1917.

Encyclopaedia Britannica, 30 c.,Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 1981.

Encyclopaedia Judaica, 17 c., Jerusalem: Kater Publishing, [t.y.].

Erdeha, Kâmil, *Millî mücadelede vilayetler ve valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye maarif tarihi*, 5 c., 2.bs., İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.

Erşahin, Seyfettin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar kavimlerinin tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXV (1996), s.561-602.

Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1987.

Eymen Fuad Seyyid, *Dâr el-Kütüb el-Mısriyye: târihuhâ ve tatavvuruhâ*, Kahire: Darü'l-Arabiyye Li'l-Kitab, 1996.

Fahmy, Khaled, *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University, 1997.

_____, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge history of Egypt*, II: *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, M. W. Daly (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s.139-179.

Fesch, Paul, *Abdülhamid'in son günlerinde İstanbul*, tercüme: Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1999.

Fihris mektebet sâhib el-sümuv el-magfur lah el-Emir İbrahim Hilmi = Catalogue of the collection of H.H. the late Prince Ibrahim Hilmy, Cairo: Printing Office Poul Barbey, 1936.

Fihris mevzu'i: mecâmi el-kütüb el-Arabiyye el-mevcûde fi el-mektebet el-Merkeziyye, 4 c., Bağdad: Camiat Bağdad el-Mektebet el-Merkeziyye, 1966.

[Fihrist] el-kütüb el-Arabiyye ve garriha elleti intehe tabuha ve elleti taht el-tab' bi'l-matbaat el-kübra el-miriyye bi-Bulak Mısr el-maziyye; min ibtida sene 1300 hicriyye li-gayet Rebiülevvel sene 1304, Kahire: [Bulak Matbaası, 1304 [1886-87].

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *XIX. asırda Türkiye dışında Türk gazeteciliği ve Tarsûsîzâde Münif Bey hayatı ve neşrettiği gazeteler (1873-1930)*, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1962.

Flugel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen, Turkischen handschriften der Kaiserlichen und Koniglichen Hofbibliothek zu* Wien, 3 c., reprint.- Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1977.

Folton, Alexander S. ve Martin Lings, *Arabic printed books in the British Museum; second supplementary catalogue*, London: The Trustees of the British Museum, 1959.

Galanti, Avram, *Küçük Türk tetebbular*, İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1925/1341

Gerçek, Selim Nüzhet, "Jön Türk gazeteleri", *Akşam Gazetesi*, 19 Mart 1941.

_____, "Jön Türk Neşriyatı", *Akşam Gazetesi*, 3 Nisan 1941.

_____, *Türk Matbaacılığı I: Müteferrika Matbaası*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1939.

Gibb, J.W., *History of Ottoman Poetry*, 6 c., editör Edward G.– reprint.– London: Luzac, 1958–67.

Glass, Dagmar – Geoffrey Roper, "The Printing of Arabic books in the Arab world", *Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter: a catalogue and companion to the exhibition*, ed. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper, Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002, s.177–216

Gordon, Lady Duff, *Letters from Egypt (1862–1869)*, ed. Gordon Waterfield, London: Routledge & Kegan Paul, 1969.

Göçmen, Muammer, *İsviçre'de Jön Türk basını ve Türk siyasal hayatına etkileri: 1889–1902*, İstanbul: Kitabevi, 1995.

Götz, Manfred, *Türkische handschriften*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979.

Gövsa, İbrahim Alaettin, *Türk meşhurları ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Matbaası, [1946].

Grant, Michael, *Greek and Latin authors*, New York. H.W. Wilson Co. 1980.

Gülersoy, Çelik, *Hidiv'ler ve Çubuklu Kasrı*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1985.

el-Hacrasî, Sa'd Muhammed, *el-Delil el-bibliyografi li'l maraci' bi'l-vatan el-Arabiyye*, Kahire: el-Munazzama el-Arabiyye li'l-Terbiyye ve el-Sakafe, 1975.

Hâlid Azab, Ahmed Mansur, *Matbaatu Bulak*, (ed. İsmail Siraceddin), İskenderiye: İskenderiye Kütüphanesi Yay, 2005.

Halil Sabat, *Tarih el-tıba'a fî el-Şark el-Arabî*, 2. bs., Kahire: Dar el-Maarif, 1966.

Hammer, Joseph von Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 c., Graz: Akademische Druck Verlagsanstalt, 1963.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Abdullah Cevdet", *DİA*, c. 1, s.90–93.

_____, *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.

_____, *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889–1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, [1985].

_____, "Jön Türk Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.III, s.844–850.

_____, *Preparation for a revolution: The Young Turks 1902–1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

Helen, Harry, *Handbook of oriental collections in Finland*, London; Malmo: Curzon Press Ltd., 1978.

Heyworth-Dunne, J., *An introduction to the history of education in modern Egypt*, London: Luzac and Co., [t.y.]

_____, "Printing and translations under Muhammed Ali of Egypt", *Journal of the Royal Asiatic Society*, London, 3 (July 1940), s. 325–349.

Hilal, Cairo: Dar el-Hilal, 1892 –

Hill, Richard, *A biographical dictionary of the Anglo-Egyptian Sudan*, Oxford: At the Clarendon Press, 1951.

Hilmi Mahrus İsmail, *el-Hayat el-ictimâiyye fi el-nısf el-evvel min el-karn el-tâsi' aşer*, (Doktora Tezi) Kahire Üniversitesi, 1977.

Hisar, Abdülhak Şinasi, *Boğaziçi mehtapları*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1955.

Hoca, Nazif M., *Sûdî, hayatı, eserleri ve iki risâlesinin metni*, İstanbul 1980.

Hsu, Cheng-Hsiang, "The first thirty years of Arabic printing in Egypt, 1238–1267 (1822–1851); a bibliographical study with a check list by title of Arabic printed works" (Doktora Tezi), The University of Edinburgh 1985.

Hunter, F. Robert, *Egypt under the Khedives, 1805–1879: from Household Government to modern bureaucracy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1984.

Iskarius, Tevfik, "Tarih el-Tıbbaa", *Hilâl* 2 (22, 1913/1937).

İbn Haldun, *Mukaddime*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1988.

İbrahim Abduh, *Tarih el-Vekayi el-Mısriyye, 1828–1942*, 3. bs., Kahire 1983.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Açıklamalı Türk kimya eserleri bibliyografyası*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1985.

_____, *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de modern bilimin öncüsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.

_____, "Başhoca İshak Efendi Pioneer of Modern Science in Turkey", Decision Making and Change in the Ottoman Empire, ed. Caesar E. Farah, Kirksville: The Thomas Jefferson University Press, 1993, s. 157–168.

İhsanoğlu, Ekmeleddin – Hatice Aynur, "Yazmadan basmaya geçiş: Osmanlı basma kitap geleneğinin doğuşu (1729–1848)", *Osmanlı Araştırmaları XXII: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan I* (2003), s. 219–255.

İhsanoğlu, Ekmeleddin – Ramazan Şeşen – Cevat İzgi, *Osmanlı matematik literatürü tarihi*, 2 c., İstanbul: IRCICA, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin – Ramazan Şeşen v. d., *Osmanlı askerlik literatürü tarihi*, 2 c., İstanbul: IRCICA, 2004.

_____, *Osmanlı astronomi literatürü tarihi*, 2 c., İstanbul: IRCICA, 1997.

_____, *Osmanlı coğrafya literatürü tarihi*, 2 c., İstanbul: IRCICA, 2000.

_____, *Osmanlı tabii bilimler literatürü tarihi*, 2 c., İstanbul: IRCICA, 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Salih Sadawi, *el-Sakafe el-Türkiyye fi Mısr:Cevânib min tafaul el-hadari beyn el-Mısriyyîn ve'l-etrâk= Mısır'da Türk kültürü izleri*, İstanbul: IRCICA, 2003.

İlmiyye salnamesi, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334 [1915–16].

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır Türk şairleri*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1930–40.

_____, *Son hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.

_____, *Son sadrazamlar*, 4 c., 3. bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.

İslam ansiklopedisi; 12 c., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1965–86.

İstanbul kütüphaneleri tarih–coğrafya yazmaları katalogları, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1962.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1946–

İşbu fihris mahrûsa–i Mısır'da mahkeme civarında kâin kütüphanede mevcud olan kitapların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyatını beyan eder, Kahire: Bulak Matbaası, [1260/1844].

İzgi, Cevat, "Gümülcineli Muhammed Oğlu Hüseyin Hüsnî Paşa", *Batı Trakya'nın Sesi*, sayı 6 (Eylül–Ekim 1988), s.32–33.

Jomier, J., "Fikri, Abdullah Paşa", *EI²*, c. II, s.892.

Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları, U.S.A.: Harward University, 1971–

Kadriye Hüseyin, *Muhadderât–ı İslâm*, c. I, Mısır: Maarif M., 1331 [1913].

Kahhala, Ömer Rıza, *A'lâm el–nisâ: fi âlemi el–Arab ve el–İslâm*, 5 c., Beyrut: Müesseset el–Risâle, 1982/1402.

_____, *Mu'cem el–müellifin*, 15 c., Beyrut: Mektebet el–Hüsenna, [1957–61].

Kampof, Leopold, *Mühim bir gece*, mütercim: Kadriye Hüseyin, Mısır: Osmanlı Matbaası, 1909

Kara, İsmail, *Hilâfet risâleleri* 1–2, İstanbul: Klasik, 2002.

_____, "Ulema–Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak / Muhalefete katılmak", *Dîvân İlmî Araştırmalar* (1998/1), s.1–25.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983

Karatay, Fehmi Edhem, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça basmalar alfabe kataloğu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951–53.

_____, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe basmalar alfabe kataloğu; memleketimizde ilk Türk matbaasının kuruluşundan yeni harflerin kabulüne kadar (1729–1928)*, 2 c., İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1956.

_____, *Türkçe yazmalar kataloğu*, 2 c., İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1961.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Fezleke–i Kâtib Çelebi*, 2 c., İstanbul: Ceride–i Havadis Matbaası, 1286 [1869–70].

_____, *Keşf el–zünûn an esâmi el–kütüb ve el–fünûn*, 2 c., yay. hazırlayan Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941–43.

Kerim Sabit, *Müzekkirât Kerim Sabit*, 2 c., Kahire: Dâr el–Şuruk, 2000/1420

Kılıç, Hulusi, "Ebu'l–Bekâ el–Kefevî", *DİA*, c.X, s.298.

Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş–şuarâ*, 2 c., hazırlayan İbrahim Kutluk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978–81.

Koca, Ferhat, "İbnü'l–Hümâm", *DİA*, c.XXI, s.87–90

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul ansiklopedisi*, 10 c., İstanbul: Koçu Yayınları, 1958–71.

Koloğlu, Orhan, "Girit'te Türkçe basın", *Tarih ve Toplum*, VIII/48 (Aralık 1987), s. 9–12.

Koloğlu, Orhan, *İlk Gazete İlk Polemik*, Ankara 1989.

Konya il yıllığı 1973, Konya: [T.C. İçişleri Bakanlığı Konya Valiliği], 1973.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve kitabeleriyle Üsküdar tarihi*, 2 c., İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976.

Kostandi Rızk, *el-Musika el-Şarkiyye*, 1936.

Köse, Saffet, "Cemâleddin Abdullah Efendi", *DİA*, c.VII, s. 307–308.

Krafft, Albrecht, *Die Arabischen, Persischen und Turkischen handschriften der K.K. Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien: K.K. Orientalischen Akademie, 1842.

Krek, Miroslav, "The Enigma of the first Arabic book printed movable type", *Journal of Near Eastern Studies*, 38 (4, 1979), s. 203–212.

Kuran, Ahmed Bedevî, *İnkılâp tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Tan Matbaası, 1948.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda inkılâp hareketleri ve millî mücadele*, İstanbul: Baha Matbaası, 1956.

el-Kütüb el-Arabiyye elleti nuşiret fi Mısr beyâmi 1900–1925, Kahire: el-Camia el-Amerikiyya, 1983.

Lane, Edward William, *An account of the manners and customs of the modern Egyptians: written in Egypt during the years 1833–1835*, London: Darf Publishers Ltd., 1986.

Larousse du XXe siècle , 6 c., ed. Paul Auge, Paris: Librairie Larousse, 1928–33.

Latîfi, *Tezkire-i Latîfi*, İstanbul: Ahmed Cevdet Matbaası, 1314 [1896–97].

Le mondain Egyptien, ed. E.J. Blattner, Le Caire: Grieve and Irwin Ltd., 1944.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk edebiyatı tarihi– giriş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.

Lings, Martin – Yasin Hamid Safadi, *Arabic printed books in the British Library third supplementary catalogue 1958–1969*, 4 c., London: British Museum Publications Ltd., 1977.

Mahmud Muhammed el-Tanahi, *el-Kitab el-matbu bi Mısr fi el-karn el-tasi aşer: tarih ve tahlil*, [Mısır]: Dar al-Hilal, 1996.

Mahrûsada kâin Kitabhâne-i Âmire'de mevcud olan kitapların miktar ve fiyatları, Kahire: Bulak Matbaası, 1262 [1845–46].

Mahrûsa-i Mısır'da kâin Kitabhâne-i Amire'de mevcud olan kitapların miktar ve fiyatları, Kahire: Bulak Matbaası, 1266 [1850].

Mansur, Ahmed Muhammed, *Delîl el-matbuat el-Mısriyye 1940–1956*, Kahire: el-Camia el-Amerikiyye, 1980.

Mardin, Şerif, *Jön Türkler'in siyasi fikirleri 1895–1908*, İstanbul: İletişim yayınları, 1999.

Marsot, Afaf Lutfi el-Sayyid, *Egypt and Cromer: a study in Anglo-Egyptian relations*, London: John Murray Publishers, 1968.

_____, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Matbaa-i İctihadın fihrist-i neşriyatı, 3. bs., Kahire: M. İctihad, 1908.

Mehmed Arif Bey, *Hadisleri anlamada toplumsal boyut: Bin bir Hadîs-i Şerîf Şerhi'nden seçme kırk hadis*, yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dârulhadis yay., 2000.

Mehmed Arif Paşa, *İber el-beşer fi'l karn el-sâlis aşer*, [m.y.,t.y.]

"Mehmed İhsan Efendi", *DİA*, c. XXVIII, s. 490–491.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 4 c., reprint, England: Gregg International Publisher, 1971.

Mert, Nuray, "Cumhuriyet'in ilk döneminde yurtdışında iki muhalefet yayını: *Yarın* ve *Müsâvat*", *Toplum ve Bilim*, 69 (Bahar 1996), s.128–147.

Milli Kütüphane eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu-muvakkat basım, Ankara: Milli Kütüphane, 1963.

Milli Kütüphane'de mevcud Arap harfli Türkçe kitapların muvakkat kataloğu, 3 c., Ankara: Milli Kütüphane, 1971.

Mirzazâde Mehmed Emin Sâlim, *Tezkire-i Sâlim*, İstanbul: Matbaa-i İkdam, [t.y.].

Muhammed Abdülgani Hasan, *Abdullah Fikri*, Kahire: Mektebe Mısır, [t.y.].

Muhammed Ebu el-Amayim, *Âsâr el-Kahire el-İslâmiyye fi'l-asr el-Osmânî*, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 2003.

Muhammed Muhammed Hüseyin, *el-İttiçahât el-vataniyye fi el-edeb el-muasır*, c. I, Kahire: Mektebet el-Adab, [t.y.]

Muhammed Salahaddin Hilmi, *Hayat el-etrâk el-ictimaiyye fi Mısr fi el-nısf el-evvel min el-karn el-tâsi' aşer* (Master Tezi) Kahire Üniversitesi, 1960.

Muhammed Tevfik el-Cundî, "Revâk el-Etrâk bi'l-Câmi' el-Ezher bi'l-Kahire ve alâkat el-memâlik el-Cerâkise bi'l-Osmâniyyîn – Safhatun muşrikatun fi târih Mısr", *Mecellet Külliyet el-Lugat el-Arabiyye bi'l-Kahire*, sayı 8 (1410 H. / 1990 M.) s. 491–534.

Muktataf, Cairo: Ya'qub Saruf ve Faris Namr, 1876–

Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i hattatîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Müzekkirât li hazret-i sâhib el-sümuvv el-Melikî el-emîr Muhammed Ali, [Mısır]: Matbaat el-İnânî, 1366 / 1947.

Nev'izâde Atâî, *Hadâik el-hakâyık fî tekmilet el-şakâik*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1268 [1852].

Niğdeli, Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310 [1892–93].

Nur, Rıza, *Hayat ve hatıralarım*, yayına hazırlayan Abdurrahman Dilipak, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Osmanlılar ansiklopedisi, 2 c., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Osmanoğlu, Osman Selaheddin, *Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılında Osmanlı hanedanı*, İstanbul: İSAR, 1999.

Ömer Tosun Paşa, *el-Ba'sât el-ilmiyye fi ahd Muhammed Ali summe fi ahdey Abbas el-evvel ve Said*, İskenderiye 1353 [1934].

Özakbaş, Ayşe, "17. Yüzyılda yazılan bir tıp kitabı: "Şifâ'ü'l-Fu'âd li-Hazreti Sultan Murâd" İstanbul kütüphanelerindeki nüshaları ve muhtevası", *Journal of Turkish Studies: Abdülbaki Gölpınarlı Hâtıra sayısı-II*, (1996), s.133-168.

Özalp, Nazmi, *Ruşen Ferit Kam*, İstanbul: M.E.B. , 1995.

Özcan, Abdülkadir, "Abdurrahman Eşref", *DİA*, c.I, s.161.

Özege, M. Seyfettin, *Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*, 5 c., İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971-79.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye teşkilatı tarihi [1442-1930]*, 4 c., Ankara: Maliye Bakanlığı, 1978.

Pamukciyan, Kevork, "Botanist ve dilci Armenak Bedevyan (1884-1957)", *Toplum ve Tarih*, III / 13 (Ocak 1985), s. 65.

Petrosyan, Yuri A., "Jön Türklerin Yasa Dışı Yayınları", *Osmanlı: Düşünce*, c.VII, s. 428-435.

Philologiae Turcicae fundamenta, 2 c., editör Jean Deny ... [ve öte.], Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959-64.

Polat, Nâzım H., "Şerafeddin Mağmûmî (1869-1927): Hayatı, eserleri, dil ve edebiyat görüşleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (İstanbul 1999), s. 62-160

Reinaud, J.T., "Notice des ouvrages Arabes, Persans et Turcs imprimes en Egypt", *Journal Asiatique*, VIII (1831), s. 333-343.

Rıdvan, Ebulfütuh, *Tarih Matbaat Bulak*, 2 C., Kahire: El-Matba'a El-Emiriyye, 1953.

Rieu, Charles, *Catalogue Of The Turkish Manuscripts İn The British Museum*,- Reprint, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1978.

"Rıza Nur", *TDEA*, c.VII, s. 82-84.

el-Sabt el-bibliyografi li'l-amal el-müterceme 1956-1967, Mısır: el-Heyet el-Mısrıyye el-Ammeh li'l-Kitab, 1972.

Safadi, Yasin Hamid, "Arabic printing and book production", *Arab Islamic Bibliography*, London: Harvester Press, 1977, s. 221-234.

Sakaoğlu, N., "Katırcıoğulları", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, c. IV, s. 489.

Serin, Muhittin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1988.

Serkis, Yusuf İlyas, *Câmi' el-tesanif el-hadise*, Kahire: Matba'a el-Arabiyye, 1928.

_____, *Mu'cem el-matbu'ât el-'Arabiyye ve'l-mu'arraba min yevme zuhur el-tıba'a ilâ nihaye 1919*, 2 c., Kahire: Mektebet Sarkis, 1928.

Sevük, İsmail Habib, *Avrupa edebiyatı ve biz: Garpten tercümeler*, II, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1941.

Seyyid [Mehmed] Rıza, *Tezkire-i Rıza*, İstanbul: Kütüphane-i İkdam, 1316 [1898–99].

Sohrweide, Hanna, *Türkische handschriften: und einige in den handschriften enthaltene persische und arabische werke*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1974.

Sorguç, Erdoğan (yay. haz.), *Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un anıları İstiklâl Harbi hâtıratı*, 2. bs., İzmir 1996.

Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni harfli Türkçe kitaplar ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727–1968)*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.

Storey, C.A. *Persian literature: a bio-bibliographical survey*, 2 c., reprint, London: Luzac and Company Ltd., 1970–77.

Strauss, Johann, *The Egyptian connection in nineteenth century Ottoman literary and intellectual history*, Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen, 2000.

_____, "The *Millets* and the Ottoman language: the contribution of Ottoman Greeks to Ottoman letters (19th – 20th centuries)", *Die Welt Des Islams* XXXV/2 (1995), s.189–249.

_____, "Turkish translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results," *Translations (re)shaping of literature and culture*, editör Saliha Paker, İstanbul Boğaziçi University Press, 2002, s. 108–146.

Şemseddin Sami, *Kamus el-âlâm: tarih ve coğrafya lügatı*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 [1888–89].

Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı doktorunun anıları: yüzyıl önce Anadolu ve Suriye*, Çeviren Cahit Kayra, İstanbul: Büke Yayınları, 2001.

Şeşen, Ramazan, "Ahmed Şevki", *DİA*, c. II, s. 136–138.

Şeşen, Ramazan – Cemil Akpınar ve Cevat İzgi, *Catalogue of Islamic medical manuscripts in the libraries of Turkey*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1984.

_____, *Köprülü Kütüphanesi yazmalar kataloğu*, 3 c., önsöz E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1986.

Şeyyal, Cemaleddin, *Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fî asrı Muhammed Ali*, Kahire: Dar el-fikr el-Arabi, 1951.

Şorbacı, Muhammed Cemaleddin, *Kaima bi-evâil el-matbu'ât el-Arabiyye el-mahfûza bi-Dâr el-Kütüb hatta sene 1862*, Kahire: Matba'a Dar el-Kütüb, 1963.

Şuyûh el-Ezhâr, Kahire: el-Heyet el-Ammeh lil-İstilâmât, [t.y.].

Tadrus, Fawzi M., "Printing in the Arab World with emphasis on the Bulaq Press in Egypt", *University of Qatar, Bulletin of the Faculty of Humanities and Social Sciences*, V, (1982/1402), s. 61–77.

Tajir, Jack, *Hareket el-tercüme bi-Mısr hilâl el-karn el-tâsi' aşer*, Kahire: Dâr el-Maarif, [t.y.]

Tanrıkut, Asaf, *Yemen notları*, Ankara 1965.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi, 6 c., İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Taşkıran, Cemalettin, *Ana ben ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk esirleri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Tırazi, Nasrullah Mübeşşir, *Fihris el-matbuat el-Türkiyye el-Osmaniyye*, 3 c., Kahire: el-Heyet el-Mısriyye el-Amma li'l-Kitab, 1982–83.

The Encyclopaedia of Islam, ed. Hamilton A.R. Gibb [ve öte.]– New edition.– Leiden: E.J. Brill, 1979–

Togan, A. Zeki Velidî, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*, 2. bs., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Toledano, Ehud R., "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? An historiographical appraisal in the wake of a recent book", *Middle Eastern Studies*, 21 (1985), s. 141–159.

_____, *State and society in mid-nineteenth century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Toros, Taha, "Fahri Bey ve Ömer Lütfi Paşa", *Tarih ve Toplum*, XIV/82 (Ekim 1990), s. 9.

_____, "İsviçre'deki Jön Türkler Arasında Tarsuslu Bir Gazeteci", *Çukurova Bayram Gazetesi*, 4 Aralık 1976, sayı 9.

Tugay, Emine Foat, *Three centuries: family chronicles of Turkey and Egypt*, London: Oxford University Press, 1963.

"Tunalı Hilmi", *TDEA*, c.VIII, s. 381.

Turkish prisoners in Egypt: a report by the delegates of the international committee of the red cross, London: Cassell, 1927.

Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi, 8 c., İstanbul: Dergah Yayınları, 1976–1998.

Türk ve dünya ünlüleri ansiklopedisi: kişiler, dönemler, akımlar, yapıtlar, 10 c., İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983.

Uçarol, Rifat, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, c.XIII, s.445–448.

Uçman, Abdullah, "Sabahaddin (Prens)", *Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi*, c.II, s. 473–475.

Uluçay, Çağatay, *Manisa ünlüleri*, Manisa 1946.

_____, *Padişahların kadınları ve kızları*, Ankara: TTK, 1980.

Unat, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu*, 6. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Uşşakizâde Abdullah Efendi, *Zeyl-i Şakâik*, ed. Hans Joachim Kissling, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.

Uzbek Sovet entsiklopediyası, 14 c., ed. I.H. Muminov, Tashkent: Uzbekistan USSR Fanlar Akademiyası, 1971–80.

Uzun, Mustafa, "Halil Hâlid Bey", *DİA*, c. XV, s.313–316.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, 2. bs., İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.

Ünver, İsmail, "Leylâ Hanım", *DİA*, c. XXVII, s. 157.

Vakıflar Dergisi, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1984 –

Verdery, Richard N., "The publication of the Bulaq Press under Muhammed Ali of Egypt", *Journal of the American Oriental Society*, 91 (1971), s.129–132.

Wucher–King, Joan, *Historical dictionary of Egypt*, Metuchen: Scarecrow Press, 1984.

Yaari, Abraham, "Cairo: Hebrew printing in Cairo", *Encyclopaedia Judaica*, c. V, s.31.

Yahya Hakkı, *el–Sîre el–zâtiyye: Kandil ümm Hâşim*, Kahire: el–Meclis el–âlâ li'l–sakafe, 2005.

Zenker, J. Th., *Bibliotheco manuel de bibliogaphie Orientale*, 2 c., Leipzig: 1846–61.

Zirikli, Hayrüddün, *el–A'lâm: Kâmus–ı terâcim li–eşhâr el–ricâl ve el–nisa min el–Arab ve el–mustağribin ve el–müsteşrikîn*, 8 c., 5. bs., Beyrut: Dar el–İlm li'l–Melayin, 1980.

Zülfikâr, Bedizel, *Tabip Şânî–zâde Mehmed Atâullah: hayatı ve eserleri*, İstanbul: Özel yayınlar, 1991 (*XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda anatomi* adlı kitabın içinde).

İNDEKSLER

KRONOLOJİK İNDEKS*

[1213] 1798: I/13

1214 [1800]: I/133

1238 [1822–23]: I/255, 644

1239 [1823–24]: I/181, 198, 513, 550

1240 [1824–25]: I/107, 162, 331, 482, 521, 526

1241 [1825–26]: I/11, 271, 522

1242 [1826–27]: I/17, 218, 263, 348, 431, 458, 531, 596, 630

1243 [1827–28]: I/274, 306, 346; III/6

1244 [1828–29]: I/238, 272, 650; II/58

1245 [1830]: I/94–95, 256, 261, 290, 503, 514, 599

1246 [1830–31]: I/252, 273, 307, 388, 510, 532, 633

1247 [1831]: I/7, 16, 332, 445, 657

1248 [1832–33]: I/9, 244, 257, 265, 412, 419, 432, 464, 516, 523, 527, 529, 572, 649, 658

1249 [1833–34]: I/42, 134, 240, 377, 463, 542–543; III/179

1250 [1834–35]: I/23, 40, 264, 277, 298, 382, 400, 418, 488, 517, 584; III/85

1251 [1835–36]: I/117, 128, 184, 245, 248, 250, 318, 404, 483, 492, 561, 573, 593, 608, 631, 669

1252 [1836–37]: I/65, 76–77, 85, 87, 146, 186, 249, 313, 383, 474, 490, 524, 585, 590, 600, 629, 632

1253 [1837]: I/74, 80–81, 83, 88, 96, 148, 300, 339, 456, 555, 612, 676, 689, 691; III/37, 102

1254 [1838–39]: I/66, 78, 82, 169, 185, 239, 294, 328, 368, 376, 389, 471, 480, 496, 518, 534, 540, 595, 601, 613

* Bu indeks, kitabın üçüncü bölümünde yer alan üç listedeki eserlerin hicrî baskı tarihleri esas alınarak yapılmış, miladî tarih ise metinde gösterildiği gibi köşeli parantez içinde verilmiştir. Eser üzerinde sadece rumî ya da miladî tarih varsa hicrî karşılıklarının yanında gösterilmiştir. Çok ciltli eserler 1. ciltlerindeki baskı tarihine göre, süreli yayınlar ise ilk basıldıkları tarihe göre sıralanmıştır.

1255 [1839–40]: I/71, 86, 97, 153–154, 199, 292, 319, 449, 475, 487, 506, 509, 597, 602, 614, 678; III/180, 194
1256 [1840–41]: I/67, 84, 295, 353, 384, 387, 423, 427, 472, 484, 491, 515, 525, 528, 576, 586, 598, 684
1257 [1841–42]: I/68–70, 73, 126, 220, 296, 314, 320, 330, 380, 457, 479, 577, 603, 683
1258 [1842–43]: I/53, 61, 64, 233, 267, 354, 476, 565, 574, 591
1259 [1843]: I/79, 258, 267/a, 288, 323, 556, 578, 582; III/101
1260 [1844]: I/24–25, 72, 103, 175, 200, 228, 268, 286, 338, 340, 356, 539, 659; III/11–12, 79, 81, 99–100
1261 [1845]: I/108, 149, 241, 370, 485, 494, 511, 564, 583; III/72
1262 [1846]: I/116, 125, 311, 337, 367, 557, 570, 668
1263 [1847]: I/486, 566
1264 [1847–48]: I/49, 92, 98, 115, 176, 201, 357, 369, 501, 604, 610
1265 [1848–49]: I/43, 102, 177–178, 202, 221, 291, 301, 350, 430, 558, 571, 592, 665–666; III/74–75, 80
1266 [1849–50]: I/122, 234, 246, 251, 259, 269, 312, 326, 504
1267 [1850–51]: I/470, 519, 579, 605, 615
1268 [1852]: I/109, 345, 351, 562
1269 [1852–53]: I/37, 247, 355, 365, 416, 424, 495
1270 [1853–54]: I/179, 215, 324, 520, 554
1271 [1854–55]: I/55, 150, 197, 266, 302, 481; III/78, 191
1272 [1855–56]: I/39, 303, 381, 512; III/76
1273 [1857]: I/489
1274 [1857–58]: I/101, 538, 553, 568, 580; III/103
1275 [1858–59]: I/166, 216, 260, 535, 569
1276 [1859–60]: I/189, 254, 453; III/86
1278 [1861]: III/110
1279 [1862–63]: I/50, 56, 58, 93, 478, 581
1280 [1863–64]: I/203, 217, 321, 567, 606
1281 [1864–65]: I/433, 505, 530; III/144
1282 [1865–66]: I/99, 110, 276, 459, 607; III/195
1283 [1866–67]: I/89, 219, 327, 446, 559
1285 [1868–69]: I/222, 420, 588
1286 [186 9]: I/57
1287 [1870]: I/439, 454
1288 [1871–72]: I/20, 352
1290 [1873–74]: I/104, 164, 167–168, 375, 392; III/109
1291 [1874]: I/136, 275, 329, 426; III/24
[1292] 1875: I/90
1293 [1876]: I/170, 174, 397
1294 [1877]: I/91, 280, 393, 415, 547
1296 [1878–79]: I/548, 560
1297 [1880]: III/93
1298 [1880–81]: I/253, 428; III/73
1299 [1881–82]: I/161, 396
1300 [1882–83]: I/48, 112, 121, 129, 158–159, 205, 390, 394, 477, 498
1301 [1884]: I/536, 609, 627
1302 [1884–85]: I/304; III/77

1303 [1886]: I/435

1304 [1886–87]: I/391, 436; II/33; III/117

1305 [1888]: III/94

1306 [1888–89]: I/130, 279; II/31; III/158

1307 [1890]: I/190; III/57

1308 [1891]: I/448

1309 [1891–92]: I/231, 282, 395

1311 [1893]: I/173

1312 [1894]: I/8, 507; III/52, 128

1313 [1895]: I/44, 124, 297, 647; II/4; III/95

1314 [1896–97]: I/36, 138, 243, 385, 624–625; II/24; III/96

1315 [1897–98]: I/34, 41, 62–63, 120, 206, 227, 293, 366, 450, 462; II/28, 40–41, 62

1316 [1898–99]: I/51, 123, 147, 195, 315, 343, 360, 371, 401; II/9, 16, 36, 42, 49; III/33, 38, 156, 199

1317 [1899–1900]: I/289, 336, 361; II/13, 20–21, 27, 44–45, 57; III/55, 118

1318 H/ 1316–17 R [1900–1901]: I/180, 194, 342, 421, 425, 440, 444, 465, 589, 594; II/8, 15, 52; III/61, 121, 169

1319 [1901]: I/18, 28, 284–285, 455, 626; II/30, 46; III/196

1320 [1902–03]: I/ 223, 643; II/1, 48; III/8

1321 [1903]: I/21–22, 47, 552; II/55; III/197

1322 H / 1320 R / [1904]: I/4, 52, 114, 349, 407/a, 413, 452, 544, 639; II/19; III/44

1323 H / 1321 R / 1905–6: I/137, 141, 165, 171, 226, 344, 410, 500, 546, 623; II/3, 14; III/108, 155, 192

1324 H / 1322 R / 1906: I/45, 105, 131, 135, 139, 183/a, 191, 196, 232, 237, 281, 468; II/6–7, 64

1325 H / 1323 R [1907–8]: I/6, 29, 31, 52, 106, 113, 127, 172, 287, 372, 438, 619–620, 634, 637; II/29, 32, 47, 60; III/54

1326 H / 1324 R [1908–9]: I/38, 46, 60, 118, 152, 155, 157, 183, 204, 225, 230, 309–310, 316–317, 322, 325, 333–334, 362, 407, 411, 441, 447, 502, 541, 545, 549, 575, 628, 635, 640, 642; III/56, 149, 152

1327 H / 1325 R [1909]: I/5, 32, 151, 192, 209, 211–213, 224, 305, 363–364, 402, 493; III/13, 45

1328 H / 1325–26 R [1910]: I/1–2, 54, 236, 374, 408, 646; II/61; III/34, 51, 71

1329 H / 1327R [1911]: I/119, 214, 278, 308, 359, 399, 406, 414, 422, 461; III/129

1330 H / 1328 R [1912]: I/26, 551, 617; III/7, 19, 25, 35

1331 H / 1329R [1913]: I/100, 358, 386, 409; III/27, 141

[1332] 1914: III/2, 154

1333 [1915]: III/119

1334/1916: I/442

1335/1917: I/33, 673; III/142

1336 H / 1334 R [1918]: I/27, 379

[1337]/1335 R/ 1919: I/142; II/2, 10, 12, 18, 23, 25–26, 50–51, 53–54

1338H/1336R [1920]: I/14/a, 46/a, 105/a, 133/a–133/b, 156, 162/a, 179/a, 203/a, 285/a, 347/a, 352/a, 466–467, 543/a, 611; II/11, 17, 22, 37–39, 43, 56, 59, 63; III/43, 69, 163–164, 190
1339H/1921: I/160, 283
[1340–41] 1922: I/451; III/42
[1341–42] 1923: I/14; III/1, 70, 138
1342 [1924]: I/15, 341; III/49, 172, 174
1925: III/3, 143, 171
1926: III/32
[1345–46] 1927: I/645; II/34–35; III/145, 198
[1346–47] 1928: I/193, 398
1929: I/35, 145
[1348–1349] / 1930: I/30, 434
1931: I/616
[1351] 1932: I/3
1352 / 1933: I/140, 469
1940: III/187/a
1934: III/68, 91, 137
1935: III/36
[1355] 1936: I/ 188, 373; III/92
1358 / 1939: I/210, 636
[1361] 1942: III/184
1943: II/5
1366 [1946]: III/151
[1367] 1948: I/235; III/20, 46
1950: I/499
1952: III/147
1373 [1953–54]: I/10; III/5, 202
1374 / 1955: I/497; III/14
1956: III/188
1958: III/178, 185, 189
1959: III/181
1960/1379: I/618; III/31
1962: III/59
1963: III/148
1966: III/120, 186
1967: III/97
1969: III/47
1970: III/123
1971: I/273/b; III/165, 193
1972: III/182
1974: III/48
1975: I/375/a, 643/a; III/28
1978: III/139
1979–80: I/359/a, 443
1981: III/122
1982/1402: I/12; III/107
1983: III/64, 126, 187
1984: I/460
1985: III/140
1986: III/18, 65
1988: III/17, 41
1989: III/159
1990: III/29, 166
1991: I/ 273/a; III/30, 84
1992: III/23, 87, 112, 157, 170
1993: III/98, 104, 175
1994: I/ 188/a; III/22
1995: III/16, 114, 160, 200
1996: III/21
1418/1997: I/299; III/66, 124, 135, 172
1998: III/131, 133, 167, 176
1999: III/40, 62, 90, 127, 153
2000: III/9, 60, 67 , 88, 116, 125, 130, 136, 168, 173
2001: III/39, 105, 113, 132, 134, 162, 177
2002: III/26, 89, 115, 161, 183
2003/1423: III/63, 111, 150, 164/a
Tarihsizler: I/19, 59, 111, 132, 144, 187, 207–208, 229, 242, 270, 335, 403, 405, 417, 437, 473, 563, 621–622, 638, 641, 648; III/4, 10, 15, 50, 53,

KİŞİ ADLARI İNDEKSİ*

– A –

Abdullah Atiyye Abdülhâfız: I/ 299
Abdullah Bosnavî: I/ 490
Abdullah Cemâleddin b. Hasan Şemseddin Bereketzâde bkz. Bereketzâde Abdullah Cemaleddin
Abdullah Cevdet [Karlıdağ] bkz. Karlıdağ, Abdullah Cevdet
Abdullah Fehmi (Yüzbaşı): I/14/a
Abdullah Fikri Paşa: III/109
Abdullah Rızkallah Hayr: I/26
Abdullah Sâlih (Şeyh, Antakî): I/452
Abdurrahman Bedirhan: II/28
Abdurrahman Câmi: I/470
Abdurrahman Eşref: I/590
Abdurrahman Sâmi: I/ 282
Abdülazîz Efendi bkz. Karaçelebizâde Abdülazîz
Abdülaziz el-Kulcî el-Sînî: III/155
Abdülazîz Emin el-Hancî bkz. el-Hancî, Abdülaziz Emin
Abdülgani Senî: III/49
Abdülhamid: II/42
Abdülhamid II (Sultan): III/139–140
Abdülhamid Gâlib: III/187/a
Abdülkerim Hâdi: II/49
Abdülmesih el-Antakî: III/149
Abdülvahhâb Azzam: III/20, 69, 164/a
Abdülvahhâb İlmî: II/33
Abdürreşid İbrahim: I/440
Abdürrezzak Berekât: III/22–23
Abdüsselâm b. Meşîş: I/478
Abdüsselâm Edhem: III/30
Adıvar, Halide Edîb: III/70
Agayef, Ahmed: III/53
Ahmed Âsım bkz. Mütercim Âsım
Ahmed b. Ali: I/575
Ahmed b. Mustafa Lâlî: I/491
Ahmed Bîcan [b. Sâlih Yazıcızâde]: I/111–112
Ahmed Cevdet Paşa: I/275, 280
Ahmed Cevdet, Recaizâde bkz. Recaizâde Ahmed Cevdet
Ahmed el-Said Süleyman: III/97–98, 181–182, 188–189
Ahmed Fâik: I/160
Ahmed Fuad Mütevellî: III/83, 126–127, 159, 164/a

* Bu indekste her üç listede geçen bütün kişi adları yer almaktadır.

Ahmed Halil: I/255–256, 263, 513–514, 531
Ahmed Hamdi [Yüzbaşı]: I/409; III/27
Ahmed Hayâtî: I/480–481
Ahmed İzzet Abdülkerim: III/97
Ahmed İzzet Paşa: III/20
Ahmed Kâmi, Giritli: II/46
Ahmed Kemal [Akünal] bkz. Akünal, Ahmed Kemal
Ahmed Lütfullah: I/626
Ahmed Muhtar Paşa bkz. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa
Ahmed Murad Rıfkı: III/32
Ahmed Müfîd: I/552
Ahmed Nedîm: I/75
Ahmed Niyâzi el-Resneli: III/44–45
Ahmed Râsıh: I/567
Ahmed Refik: I/644
Ahmed Reşid: II/4
Ahmed Rızâ: I/643
Ahmed Sâfî (Seyyid): I/470
Ahmed Sâib: I/1–2, 421–422, 461, 544–545, 639–640; II/44; III/196–197
Ahmed el-Said Süleyman: III/164/a
Ahmed Şekib: III/19
Ahmed Vâsıf: I/306–307
Ahmed Zeki Velidî [Togan] bkz. Togan, Ahmed Zeki Velidî
Ahundmerhumoğlu Hac Abdülaziz Mahdum-ı Cengizhan: I/636
Akbölük, Şemseddin: III/18
Akçura, Yusuf: I/637
Akif Paşa bkz. Mehmed Akif Efendi, Bozoklu
Akünal, Ahmed Kemal: II/7, 14
Akyüz, Kenan: III/107
Alaaddin Ali Çelebi [b. Sâlih Rûmî Abdülvâsi Ali'si]: I/184–185
Alaaddin Ali Çelebi, Kınalızâde bkz. Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi
Alfieri, V[ittorio]: I/183/a, 225
Ali Ahmed Şükri: III/138
Ali b. Ahmed el-Çatalcavî bkz. Çatalcavî Ali Efendi
Âlî Bey: I/293, 450
Ali Cizeli: I/582
Ali Efendizâde Muhyiddin: I/36
Ali Fahri: I/4, 34, 237, 462
Ali Fuad bkz. Erden, Ali Fuad
Ali Hafi: II/6
Ali Haydar Midhat: I/289, 336, 349
Ali Hilmi Dağıstânî: I/130
Ali Himmet Berki el-Aksekî bkz. Berki, Ali Himmet
Ali İbn Ebî Tâlib: I/183, 487, 563
Ali el-Kârî: I/479
Ali Kemal: I/342, 637; II/30, 55
Ali Muhammed Âmir (el-Seyyid): I/359; III/129
Ali Muhiddin el-Karadâğî: III/64
Ali Muzaffer: I/120, 293
Ali Muzaffer: II/20
Ali Rızâ: I/538
Ali Rızâ: I/553
Ali Sadri Konevî: I/494–495
Ali Suad: I/141
Ali Yusuf: I/363; III/13
Antoine: I/328
Arat, Reşit Rahmeti: III/183
Argyropoulo, Yakovaki: I/272–273
Arif (Topçu mülazım): II/25
Arpaeminizâde Mustafa Sâmi: I/83
Asal, Mâhir: III/165
Aslanyan, Artin: I/5
Asmaî: I/18, 123, 180, 194, 223, 297, 343–344, 448, 451, 455, 502, 616, 645; II/31; III/8, 33, 61, 169
Atâ Hüsni: I/157
Atatürk, Mustafa Kemal: III/15, 50, 143
Atılhan, Cevad Rıfat: III/28–29
Ayıntâbî el-Seyyid Ahmed Âsım bkz. Mütercim Âsım

Aykut, Şevki Nezihi: III/150
Aynî: I/565
Ayşe İsmet [binti] İsmail [Teymur]: I/62
el-Azm, Sadık Paşa el-Müeyyed: III/152
Azmzâde Cemil: III/152
Azmzâde Hakkı: I/229, 619-620; II/47; III/152
Azmzâde Refik: I/281; II/32, 47; III/152
Azîz: I/134, 542, 650
Aziz Nuri Yeşilzâde: I/379, 442, 621-622
Aziz Sâmih bkz. İlter, Aziz Sâmih
Azze el-Sâvî: III/107

- B -

Bâbürşâh: III/183
Bahaddin Şâkir (Doktor): II/48
Bahaeddîn Manastırlı [Sabutal]: I/118
Bahriyeli Rıza: II/13
Bâkî: I/128
Balkan, Edhem Ruhi: II/40
Bandırmalızâde Mehmed Muhsin: I/8, 173
Barakbeyzâde Mehmed Emin: II/21
Barkan, Ömer Lütfi: III/83
Barthold, Vasil: III/184-189
Bedevian, Armenag K.: I/ 188, 188/a
Bedirhan Paşazâde Mehmed Sâlih: II/57
Behcet Mustafa Efendi: I/584-586
Beltiye: I/279
Bereketzâde Abdullah Cemaleddin: I/18, 180, 194, 455; III/8, 61, 169
Bergne, V.A.C.: II/5
Berkand, Muazzez Tahsin: III/166
Berki, Ali Himmet: III/5
Beydebâ: I/184-185
Birgivî bkz. Muhammed b. Pir Ali Birgivî
Bonapart, Napolyon: I/7, 539
Bonnycastle, John: I/633
Bossut, Charles: I/42
Botta, Carlo G.: I/542
Boutmy, Emile: I/211
Bowe, W.D.: II/5
Bölükbaşı, Rıza Tevfik: III/17
Buckle, Henry Thomas: I/212
Buhârî: I/36
Bursevî İsmail Hakkı: I/70, 314, 474-476, 478

- C/Ç -

Castéra, Jaan Henri: I/272-273
Celal: II/55
Celâl Nuri [İleri] bkz. İleri, Celal Nuri
Celâleddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî el-Şâfi: I/547
Celâleddin Ebu Fazl Abdurrahman b. Kemâl Ebubekir Suyûtî bkz. Suyûtî
Celâleddin Nuri: III/2-3
Cemal Paşa: III/138
Cemil Bey el-Azm bkz. Azmzâde Cemil
Cenâb Şehâbeddin: II/48; III/31
Cevrî: I/213
Charles Kont: I/104
Clot Bey: I/356, 583
Colmar Freiher von der Goltz Paşa bkz. Goltz Paşa
Çatalcavî Ali Efendi (Şeyhülislam): I/126
Çelebi: I/ 20
Çerkes Mahmud bkz. Mahmud Nâmi Paşa
Çerkes Mustafa Resmî bkz. Mustafa Resmî el-Çerkesî
Çerkes Reşid bkz. Cevrî
Çerkesşeyhizâde Tevfik: I/89
Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid: I/45, 172, 617; III/7, 51
Çeşm-i Âfet Hanım: I/63

– D –

Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa: I/51, 626
Dâmadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi b. Mustafa Râsih Efendi: I/48
Darendevî Hayret Efendi bkz. Hayret Efendi, Darendevî
Daubresse, M.: I/362
Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî: I/576–581
Doğrul, Ömer Rıza: I/617; III/7
Dozy, Reinhardt: I/541

– E –

Ebu Abdullah Muhammed [İbn İsmâil el-Cûfî] el-Buhârî bkz. Buhârî
Ebu Câfer Muhammed b. Cerîr el-Taberî bkz. Taberî
Ebu el-Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah: I/380–381
Ebu Kâsım İshâk b. Muhammed: I/565
Ebu Tâhir Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî bkz. Firuzâbâdi
Ebubekir Kânî: I/219
Ebu el-Bekâ bkz. Musa Efendizâde el-Seyyid Eyyûb Efendi
Ebulfazl Yusuf b. Muhammed: I/171, 477
Ebulfeth Mekkî Efendi: I/428
Ebulhayr İsmail Yusufî: I/48
Edhem Ruhi [Balkan] bkz. Balkan, Edhem Ruhi
Edib: II/38
Ekmeleddin İhsan bkz. İhsanoğlu, Ekmeleddin
Eland, R.T.: II/5
Eldem, Halil Edhem: III/182
Emin Bey, Antakî: III/55–56
Emin Bey: II/9
Emin el-Hancî bkz. el-Hancî, Abdülazîz Emin
Emine Necibe: III/151
Erden, Ali Fuad: III/42
Ersoy, Mehmed Âkif: I/140; III/202
Erzurûmî İbrahim Hakkı: I/175–177, 318–321
Esad Sâhib Efendi (Şeyh): I/44
Evliyâ Çelebi: I/369; III/153, 164/a
Eyüb Sabri Paşa: III/126–127

– F –

Fâzıl Hacı Feyzullah Efendi el-Nakşibendî el-Hâlidî: I/124
Fâzıl-ı Enderûnî: I/53, 64
Ferahyan, Agop: I/279
Feridun Fikri: II/2
Feridüddin Attâr: I/415
Fethi Azmi: III/34–36
Fevzi: II/55
Fikripaşazâde Ömer Lütfi: I/113, 500, 546
Firdevsî: I/469
Firuzâbâdî: I/400
Fitnat Hanım: I/65
Flavious Arrianus: I/540
Friedrich II (Prusya Kralı): I/644
Fuzûlî: I/66–67, 148–150

– G –

Gazâlî: I/371
Gâzi Ahmed Muhtar Paşa: I/190, 435–436; III/57, 158
George Rhasis: I/540
Ghislanzoni: I/20
Goltz Paşa: I/60
Gouzée, Henry: II/61
Gülperi Hanım: I/143
[Güntekin] Reşat Nuri: III/198

- H -

el-Haffâsî: I/479
Hafız Mehmed Cemal Yetim: I/406
Hâfız-ı Şirâzî: I/488-489
Hakkı Baha: II/48
Hakkı el-Azm bkz. Azmzâde Hakkı
Halide Edib bkz. Adıvar, Halide Edib
Halef Şevki Emin el-Dâvûdî: III/91-92
Halîd el-Nakşibendî el-Müceddîd el-Osmânî: I/124
Halid Rıfkı: II/18, 59
Halife b. Mahmud el-Mısrî: I/234
Halil Hâlid, Çerkeşşeyhizâde bkz. Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid
Hamza Efendi, Darendeli: I/357
Hamza Tâhir: III/20, 69, 184-187
el-Hancî, Abdülazîz Emin: II/34; III/1, 4, 43, 68, 137, 143, 163-164, 174, 198
Hasan b. Abdullah b. Muhammed Abbasî: I/560
Hasan b. Muhammed b. Hasan Muhammed: I/496
Hasan Beyyûmî: III/16
Hasan Efendi: I/542-543
Hasan Fehmi Paşa el-Osmanî: III/52
Hasan Fehmi Zâimzâde bkz. Zâimzâde Hasan Fehmi
Hasan Rıza Efendi: I/7
Hasan Şevki b. Mehmed Hasîb: I/287, 641
Hasan Ümmi Sinanzâde: I/129
Haşmet: I/69, 220
Haydar Fâzıl (Prens): I/59
Hayreddin Hân el-Hindî el-Haydarâbâdî: I/547
Hayreddin Kaptan (Mevcî): II/27, 36
Hayret Efendi, Darendevî: I/218, 596-597
Hızır Bey: I/465
Hikmet Şerif el-Trablusî: III/145-148
Hoca İshak Efendi: I/330
Hoca Kadri bkz. Mehmed Kadri Nâsıh
Hoca Şâkir Efendi: I/127
Hocazâde Mehmed Ubeydullah: I/137, 281; III/108
Hulusi Bey: II/51
Hüsameddin el-Nakşibendî bkz. Hasan b. Muhammed b. Hasan Muhammed
Hüseyin Âli: II/55
Hüseyin Ali (İzmirli): II/10, 54
Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî: I/423-424
Hüseyin Efendi İbn Muhammed el-Cesr el-Trablusî (Seyyid) : I/209
Hüseyin Hüsni: III/24
Hüseyin Mûcib el-Mısrî: I/460; III/122, 193
Hüseyin Remzi: II/34
Hüseyin Rıfkı Tamânî: I/331-332, 550, 633
Hüseyin Sukûtî: III/199
Hüsnü (Topçu mülazımı): II/53

- I / İ -

İbiş Ağa: II/42
İbn Arabşah: III/110
İbn Haldun: I/568-569
İbrahim Edhem: I/313, 629; III/194-195
İbrahim el-Kukasî: III/192
İbrahim Hakkı Erzurûmî bkz. Erzurûmî İbrahim Hakkı
İbrahim Halebî: I/471-473, 572-573
İbrahim Halil: III/10, 58, 106, 171
İbrahim Hanîf: I/479
İbrahim Mümtaz: I/222
İbrahim Remzi: III/51
İbrahim Sabri: III/17, 31, 59, 181, 188-189, 202
İbrahim Selim Naccâr: III/2-3
İdris Sabîh: II/23, 38

İhsan Adlî bkz. Serter, İhsan Adlî
İhsan Kasım el-Sâlihî: III/9, 26, 39–40, 60, 62, 64, 66–67, 87–90, 104–105, 111–116, 124–125, 130–136, 156–157, 160–162, 167–168, 172–173, 175–177
İhsanoğlu, Ekmeleddin: III/47–48, 123
İleri, Celal Nuri: III/69
İlgürel, Mücteba: III/21
İlhami Safa: II/19
İlter, Aziz Sâmih: III/30
İmamzâde Mehmed Esad Efendi: I/95–98
İnalcık, Halil: III/21
İnönü, İsmet: III/68
İrfan Emin (Avukat): II/19
İrfan Mahir: II/63
İshak Efendi: I/104
İslamoğlu, Mustafa: III/16
İsmail Ahmed Edhem: III/14
İsmail Ankaravî (Şeyh): I/171, 353, 427, 477, 492
İsmail Hâfız el-İzmirî: II/35
İsmail Hakkı: I/46, 642
İsmail Hakkı Bursevî bk. Bursevî İsmail Hakkı
İsmail İbrahim (Doktor): II/4
İsmail Kemâl el-Albanî (Vlora): I/594; III/121
İsmail Niyâzî: I/494–495
İsmail Yusuf: I/507
İsmailoğlu Hacı Mustafa Mâhir Efendi: I/231
İstefan Resmî: I / 40
İzzeddin Mehmed: I/123; III/33
İzzet Molla bkz. Keçecizâde İzzet Molla

– J –

Julius: I/611

– K –

Kadı Iyaz b. Mûsa el-Yahşûbî: I/479
Kadızâde İslâmbolî Ahmed b. Mehmed Emin: I/125, 482–486
Kadızâde İsmail Hakkı: II/50
Kadribeyzâde Mehmed Fâzıl: II/21
Kadriye Hüseyin: I/308, 358, 364, 386, 551; III/1, 43, 163–164, 174, 190
Kampof, Leopold: I/364
Kâni Bey: I/250, 608
Karaçelebizâde Abdülazîz: I/419, 464
Karakoç, Sezai: III/23
Karay, Refik Halid: III/14
Karlıdağ, Abdullah Cevdet: I/32, 131, 135, 138, 152, 183/a, 195–196, 211, 224–225, 230, 232, 305, 309–310, 362, 372, 438, 541, 634–635; II/19
Karpat, Kemal: III/21
Kâsım Emin: I/502
Kaşıkçı, Ali Rızâ (Hafız): I/144, 207–208
Kâşif: II/10, 54
Keçecizâde İzzet Molla: I/71
Keçecizâde Mehmed Fuad: I/275
el-Kefevî, Salih Efendi b. Ahmed bkz. Salih b. Ahmed el-Kefevî
Kelekyan, Diran: II/60
Kemâl Efendi: I/504–505
Kemal Hulusi: II/43
Kemal Saadeddin: II/64
Kerameddin: II/25
Kerameddin Hilmi: II/11, 38
Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi: I/9
Kısakürek, Necib Fazıl: III/22, 41
Köprülü, Mehmed Fuad: III/97–98, 184
Kutluay, Yaşar: III/159
Küçükâşık Mehmed el-Hâlidî el-Nakşibendî bkz. Mehmed el- Hâlidî el-Nakşibendî

– L –

Las Cases: I/7, 539
Laz Mehmed Efendi bkz. Mehmed Efendi, Laz
Le Bon, Gustave: I/438
Legendre, Adrien-Marie: I/313, 629; III/194–195
Leylâ Hanım: I/72
Lütfi: I/106

– M –

M. Macit: I/131
M. Namık Nazikoğlu: II/59
M. Tevfik: II/45
M.E.N. Fehmi: I/14
M.K.: I/619–620 ayrıca bkz. Azmzâde Hakkı:
Mâcide Mahlûf: III/183
Mahir Saîd: I/212
Mahmud Celâleddin Paşa bkz. Damad Mahmud Celâleddin Paşa
Mahmud Hamdi Bey: II/52
Mahmud Kâmil Ferid: III/32
Mahmud Muhtar Paşa: I/3, 30
Mahmud Nâmi Paşa: I/632
Mahmud Şükrü: I/183, 563
Marcel, J.J.: I/13
Mebrûre Sâmi: III/178
Mehmed Akif [Ersoy] bkz. Ersoy, Mehmed Akif
Mehmed Akif Efendi, Bozoklu: I/116, 367
Mehmed Ârif: I/61
Mehmed Ârif Bey: I/22, 28–29
Mehmed Ataullah, Şânizâde bkz. Şânizâde Mehmed Atâullah
Mehmed b. Ahmed Nişancızâde: I/354–355
Mehmed b. Mehmed Altıparmak: I/55
Mehmed b. Reşid Maraşî Vehbî Sünbülzâde bkz. Sünbülzâde Vehbî
Mehmed b. Salih Yazıcızâde: I/111–112, 474–476
Mehmed Celal: II/54
Mehmed Cemâl Dağıstânî: I/611
Mehmed Edib b. Mehmed Derviş: I/382–384
Mehmed Efendi, Laz: I/189
Mehmed Efendi, Maraşlı: I/189
Mehmed Efendi (Seyyid, Hâfız): I/136
Mehmed el- Hâlidî el-Nakşibendî: I/351–352
Mehmed Emin el-İzmirî: I/564
Mehmed Emin İslâmî Türkistânî: I/618
Mehmed Emin Nahîfî Keşânî: I/380–381
Mehmed Emin, Barakbeyzâde bkz. Barakbeyzâde Mehmed Emin
Mehmed Esad Efendi, İmamzâde bkz. İmamzâde Mehmed Esad Efendi
Mehmed Eşref: I/52, 155, 226, 468
Mehmed Fâik Diyarbekirli: I/151, 192, 333–334, 493
Mehmed Fâzıl, Kadribeyzâde bkz. Kadribeyzâde Mehmed Fâzıl
Mehmed Fazlı: II/29
Mehmed Fuad Paşa bkz. Keçecizâde Mehmed Fuad
Mehmed Hakkı b Ali b. İbrahim el-Nazillî (Seyyid): I/174, 397
Mehmed Hamdi: I/497
Mehmed Hilmi: II/31
Mehmed İsmet: I/323–324, 335; III/82, 194–195
Mehmed Kadri Nâsıh: I/227; II/16; III/121
Mehmed Kadri Paşa: I/90
Mehmed Mevkûfâtî: I/471–473
Mehmed Mihrî: I/548, 609; III/154
Mehmed Mihrî: II/3
Mehmed Muhsin, Bandırmalızâde bkz. Bandırmalızâde Mehmed Muhsin
Mehmed Mukbil Bey: I/91

Mehmed Murad: I/647; II/33
Mehmed Musa Türkistânî: I/10
Mehmed Mustafa: I/328
Mehmed Necib Antakî: I/121, 560
Mehmed Nergisî: I/153–154
Mehmed Nureddin İbn Yahyâ Nâci: I/42
Mehmed Nureddin: II/53
Mehmed Râmih: I/235
Mehmed Receb Hilmi: I/38
Mehmed Sabahaddin, Prens: I/626
Mehmed Sâdık Rıfat Paşa: I/426
Mehmed Sâhib Efendi bkz. Pîrîzâde Mehmed Sâhib
Mehmed Said: II/55
Mehmed Selâhaddîn [Safiyesultanzâde]: I/27
Mehmed Şenen Kaptan: I/242
Mehmed Suad: I/21
Mehmed Süleyman Nahîfî: I/345
Mehmed Şâkir: I/434
Mehmed Şemseddin el-Mısrî: I/341
Mehmed Şerîf el-Abbâsî: I/423–424
Mehmed Efendi Tâlib: I/222, 390–391
Mehmed Tevfik: I/49–50
Mehmed Tevfik: II/20
Mehmed Ubeydullah, Hocazâde bkz. Hocazâde Mehmed Ubeydullah
Mehmed Vehbi b. Seyyid Hasan Konevî: I/489
Mesud Efendi: I/549
Mevlânâ Celâleddin Rûmî: I/345, 492
Mevlânzâde Rıfat: I/214, 646; II/61
Midhat Paşa: I/336; III/141–142
Mikdat Midhat Bedirhan: II/28
Mizancı Mehmed Murad bkz. Mehmed Murad
Molla Hüsrev: I/574
Molla Miskin Muînüddîn b. Muhammed el-Ferâhî: I/55
Moralı Hasan Fehmi: II/8
Muammer: II/10, 54
Muhammed Ahmed el-Behîdî: III/32
Muhammed Ali Avni: III/164/a
Muhammed Atiyye Ali: III/50
Muhammed b. Abdülkerim el-Şehristânî bkz. El-Şehristânî
Muhammed b. Ahmed Sıdkı: III/117–119
Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî, Debbağzâde bkz. Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsîrî
Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nizam Hüseynî Yezdî: I/628
Muhammed b. Pir Ali Birgivî: I/482–486, 494–495
Muhammed Bayram-ı Hâmis (Seyyid): I/366
Muhammed Beşir el-Halebî: I/147; III/38
Muhammed el-Buharî: III/193
Muhammed el-Hınnavî: II/34
Muhammed el-Şâfî: I/356
Muhammed Ghuri: I/372
Muhammed Harb Abdülhamid: III/41, 139–140
Muhammed Haridî: III/107
Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî: I/561–562
Muhammed İhsan Abdülaziz: III/5
Muhammed İsmet bkz. Mehmed İsmet
Muhammed Kadri Nâsıh bkz. Mehmed Kadri Nâsıh
Muhammed Kâmil: III/117–119
Muhammed Mihrî Kerkûkî bkz. Mehmed Mihrî
Muhammed Salih (Şeyh): I/359; III/129
Muhammed Tevfik Cana: III/196–197
Muhammed Tevfik el-Bekrî (el-Seyyid, el-Şeyh): I/223
Muhammed Ubeydullah İzmirli bkz. Hocazâde Mehmed Ubeydullah
Muhammed Zâhid el-Kevserî: III/46, 151

Muhammed Zâkir (Şeyh): III/155
Muhibbiddin el-Hatîb: III/19, 27, 70
Muhyiddîn-i Arabî: I/490
Murad Muhtar Efendi (Moralı): I/392–395; III/93–96
Musa Efendizâde el-Seyyid Eyyûb Efendi: I/610
Mustafa Abürrezzak: III/190
Mustafa Âsım: II/48
Mustafa Behcet b. Mehmed Sâlim Hocazâde: I/465
Mustafa Efendi Safvet: I/166–168
Mustafa Fâzıl el-Ûrî (Seyyid): I/15
Mustafa Hamdi (Silistreli): I/6
Mustafa Kâmil Paşa: I/343–344
Mustafa Kemal Paşa bkz. Atatürk, Mustafa Kemal
Mustafa Nâilî: I/74
Mustafa Nuri: II/47
Mustafa Resmî el-Çerkesî: I/356, 583
Mustafa Reşid: I/584–586
Mustafa Sâkıp Dede: I/446
Mustafa Sâmi, Arpaeminizâde bkz. Arpaeminizâde Mustafa Sâmi
Mustafa Sâmil, Recaizâde bkz. Recaizâde Mustafa Sâmil
Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdurrahman Ebu el-Hazm el-Hazracî el-Ansarî: I/337
Mübeşşir el-Tırazî bkz. el-Tırazî, Mübeşşir
Münevver Kârî: I/10
Münif Tarsûsîzâde bkz. Tarsûsîzâde Münif
Müstakimzâde Süleyman Saadeddin: I/487
Mütercim Âsım: I/396, 400, 561–562, 572–573, 595

– N –

Nâbî: I/73, 649
Naci Kâşif: II/59
Nahîfî bkz. Mehmed Süleyman Nahîfî
Nahla Kalfat Efendi: III/52
Nakîbzâde Refik Tarsûsî: I/119
Namık Kemal: I/41, 441; III/4, 58, 106, 171, 199
Nasruliah Mübeşşir el-Tırazî bkz. el-Tırazî, Nasrullah Mübeşşir
Nâzım Hikmet [Ran] bkz. Ran, Nâzım Hikmet
Nazif Ahmed: I/370
Necib el-Ermanâzî: III/42
Necib Fâzıl bkz. Kısakürek, Necib Fâzıl
Necmeddin Ârif: I/413; II/55
Necmeddin Halil: II/63
Nefise Behcet: III/178
Nefise Zülfikar: III/166
el-Neklavî, Fethi Abd el-Moti: I/12
Nergisî bkz. Mehmed Nergisî
Nesefî: I/136
Neşet Efendi: I/77
Nevfal bin Nîmetullah Nevfal el-Trablusî: III/54
Nişancızâde Mehmed b. Ahmed: I/354–355
Niyâzî-i Mısrî: I/78–79
Nuh b. Mustafa: I/566
Nur, Rıza: I/142, 373, 398, 469
Nurbaki, Haluk: III/65
Nureddin Hayret: II/22
Nureddin Rıza el-Vâiz: III/28–29

– O / Ö –

Oğuz: II/18
Orhan Kemal: II/18
Orhan Muhammed Ali: III/18, 63, 65, 200

Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî: I/92-93
Osman Nureddin: I/261, 274, 458-459, 513-514
Osman Nuri: II/10, 37
Osman Ramadan: III/25
Öke, Mim Kemal: III/170
Ömer Fâik: I/588
Ömer Lütfi Fikripaşazâde bkz. Fikripaşazâde Ömer Lütfi
Ömer Nef'i: I/76
Ömer Rıza Doğrul bkz. Doğrul, Ömer Rıza
Öztürk, Mustafa: III/150

– P –

P. K.: II/45
Parmaksızoğlu, İsmet: III/21
Persignac: I/620
Pertev Paşa: I/80
Pîrîzâde Mehmed Sâhib: I/568-569
Podouvan, Adolphe: I/54
Prens Sabahaddin bkz. Mehmed Sabahaddin, Prens

– R –

Râgıb Mehmed Paşa: I/81, 85
Ramazan Abdülkadir: I/267/a
Ran, Nâzım Hikmet: III/47-48, 120, 165, 193
Râsih: I/20
Rauf Yekta: III/137
Recaizâde Ahmed Cevdet: I/ 387
Recaizâde Mustafa Sâmil: I/387
Refik Bey el-Azm bkz Azmzâde Refik
Refik Halid bkz. Karay, Refik Halid
Resneli Niyâzi bkz. Ahmed Niyâzi el-Resneli
Reşat Nuri bkz. Güntekin, Reşat Nuri
Rıfat Efendi: I/82, 368
Rıza Kâmî: I/563
Rıza Tevfik bkz. Bölükbaşı, Rıza Tevfik
Rifa'a Râfi el-Tahtavî bkz el-Tahtavî
Robertson, William: I/538
Rodoslu Salih Cemal bkz. Salih Cemal
Rousseau, Jean Baptist Luis Jacques: I/21
de Rovigo: I/543
Rüstem Besim: I/449

– S –

Sa'id el-Nursî: III/9, 26, 39-40, 60, 62, 64, 66-67, 87-90, 104-105, 111-116, 124-125, 130-136, 156-157, 160-162, 167-168, 172-173, 175-177
Saadeddin el-Verâvînî: III/110
Sâbir: I/360
Sabri: I/466-467
Sadıklar, İsmail: III/170
Safsafî, Ahmed Mursî: I/443; III/126-127, 153
Safvet Lütfi: II/53
Safvet Zeki: II/50
Sahak Abru: I/282
Said: I/271
Sakıp Dede bkz. Mustafa Sakıp Dede
Salih: I/337
Salih b. Ahmed el-Kefevî: I/126
Sâlih b. Hüseyin el-Câferî (Şeyh, İmam): I/452
Salih Cemal (Rodoslu): I/41, 440; II/15, 24
Sâlih Nâilî Efendi: I/415
Sâmi el-Keyalî: III/14
Sâmih Asmaî bkz. Asmaî
Sâmipaşazâde Sezâi: II/48
Sarı Abdullah Efendi: I/612-615
Saruhânî Timurcevî Kemâleddinzâde Mehmed Nurullah Efendi: I/209
Say, Jean Baptiste: I/104

Schiller, Johann Freiderich von: I/138, 195–196
Schlechta-Wssehrd, Ottocar: III/54
de Segur: I/282
Selahaddin: II/2
Selim el-Bişrî: I/278
Selim Kab'în: III/53
Selim Satı: I/270
Senglâh Horosânî: I/564
Serter, İhsan Adlî: I/33, 499
Servet Ukaşa: III/123
Seyyid Muhammed Seyyid: I/ 273/a; III/21, 84, 150
Sezâyî-i Gülşenî: I/84
Shakespeare, William: I/152, 230, 305
Smith, Arnold: II/5
Subhi Emin (Adanalı): I/145
Sûdî-i Bosnavî: I/488
Surûrî: I/86
Suyûtî: I/547
Süleyman b. Veli Ankaravî: I/574
Süleyman Çelebi: III/122
Süleyman Muhammed Emin: III/28
Süleyman Nazîf: I/105, 139, 317
Süleyman Süheyl: I/156
Süleyman Vâhid (Adanalı): II/1
Sünbülzâde Vehbî: I/88, 300, 388–389, 480–481, 599–607
Süssheim, Karl: I/628
Süveydizâde Ebu Berekât el-Şeyh Abdullah Efendi el-Abbâsî el-Bağdâdî: I/575

– Ş –

Şah Veliyyullah bin Şah Abdurrahim el-Hindî el-Dihlevî: I/547
Şânizâde Mehmed Atâullah: I/238, 644
Şefik Mansur Yeken (Yeğen): I/190, 435; III/57, 158
el-Şehristânî: I/566
Şemseddin Ahmed b. İbrahim b. Muhammed b. el-Nahhâs el-Dımışkî: I/128
Şerâfeddin Mağmûmî: I/100, 204, 236, 374, 414, 447; II/55
Şerefüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Said el-Busîrî: I/491
Şerif Ahmed b. Ali: I/570–571
Şeyh Alizade Hoca Muhiddin: II/24
Şeyh Gâlib: I/87, 186
Şeyh Muhammed Gâlib Dede bkz. Şeyh Gâlib
Şeyhoğlu Saadeddin Mustafa: III/110
Şimşek, Ümit: III/ 63, 200

– T –

Taberî:: I/535–536
Tahtavî: I/323–324, 449, 582
Talat Hasan: II/51
Tarhan, Abdülhak Hamid: III/34–36, 59, 181
Tarık Remzi: II/34
Tarsûsîzâde Münif: I/444; II/41, 62
Tek, Ahmed Ferid: I/637
el-Tırazî, Mübeşşir (Seyyid): I/10
el-Tırazî, Nasrullah Mübeşşir: I/273/b, 359/a, 375/a, 643/a
Tirmizî: I/496
Togan, Ahmed Zeki Velidî: I/35
de Truguet: I/431–433, 630
Tunalı Hilmi: I/284–285, 315–316, 325, 361, 399, 401–402, 411, 425; III/55–56

– Ü –

Üveys İbn Muhammed: I/649

-V / W-

Vâsıf-ı Enderûnî: I/68
Veliyüddin Yeken (Yeğen): II/24; III/44–45
el-Veravînî bkz. Saadeddin el-Verâvînî
Veysî: I/94, 146
Vîrânî Baba: I/375
Waldberg, George Nilken: II/14

- Y -

Yahyâ el-Haşşâb: III/31, 59
Yahyâ el-Hakîm: I/689
Yahya Kadri: III/52
Yusuf Akçuraoğlu bkz. Akçura, Yusuf
Yusuf Âsaf: III/128
Yusûf b. İsmail Nebhânî: I/180
Yusuf İzzet Paşa: III/187/a
Yusûf el-Sıddık Bey el-Çerkesî (el-Hac): I/283
Yusuf Fir'avn: I/264
Yusuf Kemal Hatâte: III/141–142
Yusuf Sâmih bkz. Asmaî
Yusuf Şükrü b. Osman Harbutî: I/439, 454

- Z -

Zahirüddin Muhammed Bâbürşâh bkz. Bâbürşâh
Zâimzâde Hasan Fehmi: I/47, 54, 60
Zekeriya: I/31
Zeki Ali: I/158
Zeynelâbidin b. Halil: I/498
Ziyâ Paşa: I/147; III/38
Ziyâeddin Hâlid-i Bağdâdî: I/570–571
Ziyâeddin Nahşabî (Şeyh): I/612–615
Ziyâeddin Seyyid Yahyâ: I/169; III/93–96
Zohrab: II/20

MATBAA ADLARI İNDEKSİ*

Abdurrahman Rüşdü Bey Matbaası: I/217, 321, 478
el-Âdâb Matbaası: I/343; II/33
el-Âdâb ve el-Fünûn Matbaası:II/34
Adalet Matbaası: I/621-622
Ahbâr Matbaası: I/214
Andriya Costagliola Matbaası: I/138
Argus and Papazian Presses: I/188
Ayn Şams Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: I/443
Bâb el-Halk Matbaası: I/618
el-Basir Matbaası: I/468
M. Behiyye-i Vehbiyye bkz. Vehbiyye Matbaası
Bulak Matbaası: I/7, 9, 11, 16-17, 19, 24-25, 37, 39, 42-43, 48-50, 53, 55-58, 61, 64-88, 90, 92-99, 101-103, 107-112, 115-117, 121-122, 125-126, 128-129, 146, 148-150, 153-154, 158-159, 162-164, 169-170, 173, 175-179, 181-182, 184-187, 189, 198-202, 205, 215-216, 218-221, 228, 233-234, 238-242, 245-247, 249-252, 254-269, 271-273, 274, 276, 282, 286, 288, 290-292, 294-296, 298, 300-304, 306-307, 311-314, 318-320, 323, 327-332, 335, 337-340, 345-348, 350-357, 365, 367-370, 376-378, 380-384, 387-391, 395, 400, 403, 405, 412, 415-417, 419-420, 423-424, 427, 429-433, 435-436, 439, 445, 449, 453-454, 456-459, 463-464, 470-477, 479-492, 494-496, 498, 501, 503-504, 506, 508-516, 518-535, 537, 539-540, 547, 550, 554-562, 564-568, 570-574, 576-587, 590-592, 595-610, 612-615, 629-633, 638, 644, 648-668, 670-672, 674-694; II/58
Câmia Matbaası: I/448, 507
Cerîde Matbaası: I/29; II/47
Cihadiyye Matbaası: bkz. Dîvân el-Cihadiyye Matbaası
Corci Garzuri Matbaası: I/26
Dâr el-Terakki Matbaası: I/469
Dâr el-Nil li el-Tıbaat: I/499
Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası: I/23, 40, 244, 248, 277, 404, 418, 517, 593

* Bu indekse sadece Mısır'da Türkçe kitap ve süreli yayın basan matbaalar dahil edilmiştir.

Dîvân Umum el-Cihâdiyye Matbaası bkz.
Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası
Dîvân Umum el-Maârif Matbaası: I/161, 396
Dîvân el-Vakâyi el-Mısriyye Matbaası: II/58
Dîvân-ı Umum el-Medâris Matbaası: I/536
Ebu el-Hevl Matbaası: II/35
Edebiyye Matbaası: I/465
Emin Hindiyye Matbaası bkz.
Hindiyye Matbaası
Emiriyye Matbaası: I/3, 231
Esâret Matbaası: I/14/a, 46/a, 105/a, 133/a–133/b, 156, 162/a, 179/a, 203/a, 285/a, 347/a, 352/a, 466–467, 543/a
Farukiyye Matbaası: II/34
el-Felâh Cerîdesi Matbaası: I/8
França Cumhurunun Matbaası: I/133
Fütûh Matbaası: I/60, 446
Hacer el-Fahire Matbaası: I/375
Hamouda Matbaası: I/373
Hazret el-Hac Mansur Mehmed Efendi Matbaası: I/168
Hidâye Matbaası: I/617
Hilâl Matbaası: I/552; II/28
Hilmiye Matbaası: II/31
Hindiyye Matbaası: I/2, 27, 30, 142, 172, 283, 289, 358, 422, 451, 461, 544–545, 640, 645; II/13, 28, 32, 44
H.M. Nino Matbaası: I/193
de l'Imprimerie Orientale et Française: I/13
İctihâd Matbaası: I/32, 45, 105–106, 127, 131, 135, 139, 152, 192, 196, 211, 213, 224–225, 230, 232, 237, 305, 309–310, 317, 322, 349, 362, 372, 438, 441, 446, 541, 619, 634–635, 637; II/7, 19
İlmiyye Matbaası: I/44, 124
İskenderiye Matbaası: I/406
el-İtimad Matbaası: I/341
Journal Yeni Fikir Matbaası: II/60
Kafes Matbaası: II/23
Kahiret el-Hürre Matbaası: I/563
Kal'a Matbaası: II/669
Kalem el-Terceme el-Mısriyye Matbaası: II/58
Kasteliyye Matbaası bkz.
Mösyö Kasteli Matbaası
Kânûn-ı Esâsî Matbaası: I/41, 206, 366, 450; II/16, 24, 44
Kibâre Matbaası: I/414
Kürdistân el-İlmiyye Matbaası: I/549, 575
Kürdistan Gazetesi Matbaası: II/28
Maârif Matbaası: I/18, 22, 28, 143, 358, 455, 551, 628
Mahrûsa Matbaası: I/62, 336
el-Ma'rife Matbaası: I/35
Marbaviyye Matbaası: I/636
Matbaat el-Saâde: I/38, 209; II/34
Matbaa-i Osmâniyye: I/130
Matbaa-i Osmâniyye: I/51, 293, 342, 440, 589, 594; II/15–16, 30, 44
Medâris Matbaası bkz.
Medâris el-Mülkiyye Matbaası
Medâris el-Mülkiyye Matbaası: I/222, 275, 280, 393, 426, 505
Medâris-i Mısriyye Matbaası bkz.
Medâris el-Mülkiyye Matbaası
Medbouly Library: I/ 188/a
Mektebet el-Anglo el-Mısriyye: I/460
Mektebet el-Nahda el-Mısriyye: I/15
el-Mektebet el-Ticâriyye: I/14
el-Menâr Matbaası: I/408
el-Mevsûât Matbaası: II/46
Mısriyye Matbaası: I/183
Mikdat Matbaası: I/447
Mösyö Kasteli Matbaası: I/166, 203

Mösyö Roditi Matbaası: II/20
Muhammed Mustafa Efendi Matbaası: I/190
Mustafa el-Bâbi el-Halebî ve Evladihî Matbaası: I/497
Mutevassıta Matbaası: II/21
el-Müeyyed Matbaası: I/223, 278, 297
el-Müeyyed ve'l-Âdâb Matbaası: II/4
Mühendishâne Matbaası bkz. Mühendishâne el-Mısriyye Hıdiviyye Matbaası
Mühendishâne el-Mısriyye Hıdiviyye Matbaası: I/197, 324
Nilüfer Matbaası: II/11
Osmanlı Matbaası: I/6, 54, 118–119, 236, 287, 308, 334, 364, 386, 399, 411, 502
Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Matbaası: I/195, 315, 360, 371, 401; II/36
Ressam Hüseyin Sabri Efendi Matbaası: I/435
Saray el-İskenderiye Matbaası: I/134, 488, 542–543
el-Selâm Matbaası: I/34; II/9, 24
Société de Publications Egyptiennes: I/398
Sukkar Matbaası: I/434
el-Sünnet el-Muhammediyye Matbaası: I/10
el-Şarkiyye Matbaası: I/279
el-Şebâb Matbaası: I/140; II/35
Tab'hânei Mösyö Kasteli Matbaası bkz. Mösyö Kastelli Matbaası
Tab'hâne-i Vâdî el-Nil Matbaası bkz. Vâdî el-Nil Matbaası
Tarîk Matbaası: II/52
Tekaddüm Matbaası: I/171, 452
Terakki Matbaası: I/180, 194; II/34
Tetebbû Matbaası: II/53
Tevfik Matbaası: I/114, 137, 147, 413; II/24, 55
Timsâl el-Nahdat el-Mısriyye Matbaası: II/34
Topografya Destgahı: I/569
Türk Matbaası: I/21, 47, 59, 113, 141, 212, 344, 500, 546, 641
Türk Varlığı Matbaası: I/611
Türkiye el-Cedîde Matbaası: II/34
Umûm-ı Maârif-i Mısriyye Matbaası bkz. Divan Umum el-Maârif Matbaası
Umûmiye Matbaası: I/204, 374
Vâdî el-Nil Matbaası: I/20, 91, 104, 136, 167, 174, 397, 588
Vâdî el-Nil el-Mısriyye Matbaası bkz. Vâdî el-Nil Matbaası
Vehbiyye Matbaası: I/89, 446
Yarın Matbaası: II/59
Yusûfiyye Matbaası: I/100
el-Zeria ila Mahâsin el-Şerîa Matbaası: I/227
Hangi Matbaada Basıldığı Belli Olmayanlar: I/1, 4–5, 12, 31, 33, 36, 46, 52, 63, 120, 123, 132, 144–145, 151, 155, 157, 160, 165, 191, 207–208, 210, 226, 229, 235, 243, 253, 270, 273/a–b, 281, 284–285, 299, 316, 325–326, 333, 359, 361, 363, 375/a, 379, 385, 392, 394, 402, 407, 409–410, 421, 425, 428, 437, 444, 462, 468, 493, 673 ; II/1–3, 5–6, 8, 10, 12, 14, 17–18, 22, 25–27, 29, 37–43, 45, 49–51, 54, 56–57, 61–64

KONU İNDEKSİ*

Ahlak: 282, 380–381, 415, 560, 643

Ansiklopediler: 318–321

Askerlik: 11, 16–17, 19, 37, 39–40, 42, 115, 117, 181–182, 233, 242, 244–252, 255–263, 265, 267–270, 274, 276, 292, 328, 365, 376–378, 403–405, 416–418, 420, 429, 431–433, 445, 453, 458–459, 501, 506, 508–534, 550, 587, 591–593, 608, 630–632, 638, 644

Astronomi: 190, 347, 435–436, 503

Biyografi: 33, 106, 237, 337, 349, 373, 446, 552, 590

Botanik: 188–188/a, 204

Coğrafya: 8, 21, 46/a, 369, 447–449, 451

Dernekler ve Cemiyetler: 114, 406–408, 410

Dil: 12–13, 15, 90–91, 105/a, 107–110, 121–122, 166–168, 173, 205, 222, 234, 273/a–273/b, 275, 279, 293, 299, 352/a, 359/a, 375/a, 388–395, 400, 434, 443, 463, 480–481, 504–505, 507, 553–559, 561–562, 588, 595–597, 599–607, 609, 616, 636, 643/a, 645

Eczacılık.: 584–586

Edebiyat:: 6, 20, 31, 41, 51, 53, 61–89, 100, 105, 113, 116, 118–119, 131, 134, 138–143, 145–150, 152–155, 169–170, 183/a, 184–187, 195–196, 215–220, 224, 226, 230, 232, 271, 294–296, 300, 305, 308, 314, 325, 329, 348, 364, 367–368, 370, 374–375, 386–387, 396, 398, 414, 425, 441, 444, 450, 460, 469–470, 487, 488–489, 491, 499–500, 546, 548–549, 551, 564, 612–615, 618, 623

Eğitim: 161, 192, 335, 413, 426

Hristiyanlık: 210, 452

Hukuk: 23–25, 33, 56–58, 99, 101, 133, 178–179 /a, 221, 225, 239–241, 253–254, 264, 266, 277, 286, 288, 290–291, 301–304, 327, 338–340, 346, 363, 412, 456–457, 617, 648, 650

İslam: 9–10, 18, 28–29, 36, 38, 43–44, 49–50, 55, 92–98, 102, 111–112,

* Bu indekste Mısır'da basılan Türkçe kitaplar genel konu başlıkları altında toplanmıştır.

123–129, 136, 144, 156, 159, 171–172, 174–177, 180, 183, 194, 198–203/a, 206–209, 223, 235, 278, 281, 283, 287, 297, 341, 345, 350–352, 353, 357–358, 371–372, 382–384, 397, 423–424, 427–428, 430, 439, 454–455, 465, 471–479, 482–486, 490, 492–497, 547, 563, 565–566, 570–581, 598, 610, 624–625, 641, 649

Kataloglar: 130, 228, 311–312, 322

Maliye: 627

Matematik: 162–163, 197, 298, 313, 323–324, 330–332, 582, 629, 633

Mühendislik: 103, 164, 189, 193, 418

Psikoloji: 54, 362

Sosyoloji: 438, 502, 568–569

Spor: 133/a–133/b

Tarım: 132, 239, 241, 285/a, 290, 347/a, 466–467

Tarih: 1–5, 7, 22, 26–27, 30, 32, 34–35, 45–46, 47, 52, 59–60, 137, 151, 157, 160, 191, 211–214, 227, 229, 231, 243, 272–273, 280, 284–285, 289, 306–307, 309–310, 315–317, 336, 342–344, 354–355, 359, 360–361, 366, 379, 385, 399, 401–402, 409, 411, 419, 421–422, 437, 440, 442, 461–462, 464, 468, 535–545, 567, 589, 594, 611, 619–622, 626, 628, 634–635, 637, 639–640, 642, 646–647

Tıp: 48, 158, 236, 238, 277, 286, 326, 356, 412, 498, 583

Veterinerlik: 23, 264

Nüshası Görülmediğinden Konusu Belirlenemeyen Kitaplar: 14, 120, 165

İLK BASKI YERİ İNDEKSİ

Önce İstanbul'da Sonra Mısır'da Basılan Kitaplar

41, 43, 48, 53, 55–57, 92–93, 95–98, 107–112, 116, 122, 125–126, 147, 158, 170, 175–177, 181–182, 204, 215–217, 254, 275, 280, 300, 306–307, 330–332, 336, 350, 367, 369, 382–384, 388–389, 396, 400, 420, 426, 430–433, 439–441, 454, 463, 478, 480–486, 497–498, 504–505, 535–536, 550, 561–562, 570–571, 584–586, 599–607, 610, 630, 633

Önce Mısır'da Sonra İstanbul'da Basılan Kitaplar

7, 20, 22, 65, 70, 72–73, 75–76, 78–81, 84–85, 87, 94, 146, 148–150, 153–154, 157, 169, 171, 184, 185–186, 195–196, 198–203, 227, 237, 272–273, 294–296, 314, 353–355, 380–381, 387, 423–424, 427, 438, 471–477, 479, 488–490, 492, 494–496, 539, 542–543, 555–559, 565, 566, 568–569, 576–581, 590, 612–615, 637, 642

Sadece Mısır'da Basılan Kitaplar

1–2, 4–6, 8, 10–19, 21, 23–27, 31–40, 42, 44–47, 49–51, 54, 58–64, 69, 71, 74, 77, 82–83, 86, 88–89, 91, 100–106, 113–115, 117–121, 123–124, 128, 130–134, 136–137, 139–145, 151–152, 155–156, 159–168, 172–174, 178–180, 183–183/a, 187–194, 197, 203/a, 205–214, 218–224, 226, 228–231, 233–236, 238–253, 255–271, 273/a–273/b, 274, 276–279, 281–286, 288–292, 299, 301–305, 308, 311–313, 315–316, 323–329, 333–335, 337–349, 351–352, 356–366, 368, 370–379, 385–386, 390–395, 397–399, 401–410, 412–419, 421–422, 425, 429, 434–437, 442–453, 455–462, 464–467, 469–470, 491, 493, 499–503, 506–534, 537–538, 540–541, 543/a, 544–549, 551–554, 560, 563–564, 567, 572–573, 575, 582–583, 587–589, 591–597, 608–609, 611, 616–629, 631–632, 634–636, 638–641, 643/a–650

Aynı Sene Hem İstanbul Hem Mısır'da Basılan Kitaplar
68, 293, 574

İstanbul Dışında Bir Yerde Basıldıktan Sonra Mısır'da Basılan Kitaplar
Cenevre – Mısır: 127, 135, 225, 232, 411
Kazan – Mısır: 129
Paris – Mısır: 309–310, 317

Mısır'da Basıldıktan Sonra İstanbul Dışında Bir Yerde Basılan Kitaplar
Mısır – Bursa: 9
Mısır – Paris: 643
Mısır – Petersburg: 28–29
Mısır – Ruscuk: 468
Mısır – Şam: 487
Mısır – Trablusşam: 3, 30
Mısır – Kazan – İstanbul: 318–321
Mısır – Tebriz – İstanbul: 66–67

Eksik Bilgiden Dolayı İlk Baskı Yerleri Tespit Edilemeyen Kitaplar:
52, 90, 99, 138, 287, 297–298, 322, 428, 598

GENEL İNDEKS*

A

Abbas Bey (Prens) 131
Abbas Hilmi I (Vali) 6, 9, 33, 38, 73, 82, 109, 110, 114, 121, 130, 337
Abbas Hilmi II (Hıdiv) 12, 24, 33, 39, 46, 48, 79, 81, 117, 275, 321, 323
Abbas Paşa. *Bakın* Abbas Hilmi I (Vali)
Abbase (Abbasi Halifesi Mehdi'nin kızı) 59
Abdu el-Hamûlî (Mısırlı bestekâr) 42, 43
Abdullah Atiyye Abdülhâfız 247
Abdullah Bosnavî, (Şeyh) 189
Abdullah Cemâleddin Efendi. *Bakın* Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi
Abdullah Cevdet. *Bakın* Karlıdağ, Abdullah Cevdet
Abdullah Ebussuûd Efendi (Mısırlı gazeteci) 358
Abdullah Efendi Aziz bin Halil (Dîvân kâtibi) 159
Abdullah Enis Dede (Kahire Mevlevî Tekkesi Şeyhi, Hattat) 45
Abdullah Fehmi (Yüzbaşı) 240
Abdullah Fikri Paşa 10, 29, 35, 116, 323, 325
Abdullah Hayret Efendi 344
Abdullah Saadeddin (Türkçe hocası) 111
Abdullah Zühdi Efendi (Hattat) 30, 45
Abdurrahman Bedirhan 274, 283
Abdurrahman Câmî 140, 202
Abdurrahman el-Cebertî 160
Abdurrahman el-İstanbulî 50
Abdurrahman el-Râfii 71
Abdurrahman Eşref 210
Abdurrahman Paşa (Mısır Valisi) 146
Abdurrahman Rüşdü Bey 185, 337
Abdurrahman Sami Paşa 27, 148
Abdülaziz (Sultan) 77, 128
Abdülazîz Efendi, Karaçelebizâde. *Bakın* Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi
Abdülaziz Emin el-Hancî 311, 312, 317, 323
Abdülgafur (Türkçe hocası) 110
Abdülgani Senî 325
Abdülhak Hâmid ve mülâhazât-ı felsefiyesi. Bakın el-Darîh: el-melhame el-şi'riyye el-kübrâ, li'l-şâ'ir el-a'zam Abdülhak Hâmid
Abdülhalim Bey (Prens, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) 29
Abdülhalim Hikmet 283
Abdülhamid II (Sultan) 4, 13, 33, 53, 91, 177, 178, 185, 186, 195, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 241, 252, 261, 262, 263, 267, 274, 277, 281, 283, 317, 359
Abdülhamid min velâyet el-ahd ilâ el-menfâ 320
Abdülhamid'in evâil-i saltanatı 231
Abdüllatif Subhi Paşa 27, 148

* Bu indekste 1-378'inci sayfalarda geçen özel isimler, kavramlar ve kitap adları yer almaktadır.

Abdülmecid (Sultan) 45, 232
Abdülmecid Efendi (Halife) 24
Abdülvahhâb Azzam 305, 318, 320
Abdürreşid İbrahim 210
Abdürrezzak Berekât 316
Abdüsselâm b. Meşîş 191
Abdüsselam Edhem 322
Abidin Sarayı 39, 41, 81, 115, 117, 377
Abraham B. Moses Matbaası 329
Abraham B. Moses Yatom 329
Acerbi, Giuseppe (Avusturya'nın Kahire Konsolosu) 27, 147
Acı bir hâtıra 238
Açık mektub; Ali Pinhan [Ali Kemâl] Bey'e 229
Adana'da adâlet nasıl mahkûm oldu 239
Adanalı Yusuf Sâmih. *Bakın* Asmaî
Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsî Grubu 284
Adıvar, Halide Edip 312
Af ile mahkûm yâhut şeref kurbanları 205
Afrika 214, 257
Afrika Cezâirinden Santa Elene nâm cezîreden vâsıl olup ol tarafda cezîrebend olan Bonaparta'nın sergüzeşti... 27
Afrika delîli 213
Ahali Mektepleri 110, 111
Ahd el-feth 311
Ahlâk-ı alâ'î 121, 193, 204, 345
Ahmed Âsım. *Bakın* Mütercim Âsım
Ahmed b. Ali b. Mesud 126
Ahmed b. Mehmed Emin, Kadızâde. *Bakın* Kadızâde Ahmed b. Mehmed Emin
Ahmed b. Mustafa Lâlî 202
Ahmed b. Süleyman 146
Ahmed Bîcan 193
Ahmed Celâleddin Paşa 266, 283
Ahmed Cevdet Efendi. *Bakın* Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi
Ahmed Cevdet Paşa 128, 149, 210, 357
Ahmed el-Said Süleyman (Türkolog) 119, 318, 321
Ahmed Emin Bey 117, 118
Ahmed Fuad Bey. *Bakın* Fuad I (Kral)
Ahmed Fuad Mütevellî 246, 319, 322
Ahmed Halil Efendi 86, 91, 93, 154, 166, 181, 349
Ahmed Halim 305
Ahmed Hamdi (Yüzbaşı) 236, 317
Ahmed Haşmet Paşa (Maârif Nâzırı) 79, 80
Ahmed Hayâtî Efendi 138
Ahmed I (Sultan) 172
Ahmed III (Sultan) 146, 147, 166, 167, 168
Ahmed İsa 247
Ahmed İzzet (Türkçe hocası) 111
Ahmed İzzet Abdülkerim 115
Ahmed İzzet Paşa. *Bakın* Furgaç, Ahmed İzzet
Ahmed Lütfi el-Seyyid 11
Ahmed Lütfullah (Prens) 232, 233
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi). *Bakın* Gazi Ahmed Muhtar Paşa
Ahmed Müfid 212
Ahmed Nâmi Bey (Suriye Cumhurbaşkanı) 91
Ahmed Nureddin 297
Ahmed Paşa (Meclis başkanı) 70
Ahmed Paşa (Prens) 32
Ahmed Paşa, Dramalı. *Bakın* Dramalı Ahmed Paşa
Ahmed Râsih Efendi (*Rûznâme-i Vekâyi-i Mısriyye* muharriri) 173, 209
Ahmed Reşid 225, 263, 264
Ahmed Rıfat (Prens, İbrahim Paşa'nın oğlu) 29
Ahmed Rıza Bey 232, 233, 263, 264, 275, 276, 277, 281
Ahmed Sâfî 140, 202
Ahmed Saîb Bey 186, 225, 230, 231, 235, 264, 275, 277, 278, 281, 284, 317, 361
Ahmed Sıdkı (Asyut'ta Türkçe öğretmeni) 112
Ahmed Sıdkı (Reşid'de Türkçe öğretmeni) 112
Ahmed Şefik Paşa 10, 35, 36, 37, 39, 40, 54
Ahmed Şemseddin, Kadızâde *Bakın* Kadızâde Ahmed Şemseddin
Ahmed Şevki (Emîr el-Şu'arâ) 13
Ahmed Teymur Paşa 200
Ahmed Vâsıf Efendi (Vakanüvis) 108, 208
Ahmed Yeğen 6
Ahmed Zeki Bey (Nâzırlar Meclisi ikinci kâtibi) 79
el-Ahram (Gazete) 305
Ahrar Fırkası 237
Ahrâr-ı Osmâniye Kongresi 276

Aida (Ayda) Operası 41, 205, 358
Ain Shams Üniversitesi 119, 246, 373
Akabe 283
Akaid 246
Akbölük, Şemseddin 325
Akçura, Yusuf 231, 232
Akd el-mecâlis 309
Akdik, Kâmil (Hattat) 46, 47, 48
Akünal, Ahmed Kemâl 282, 283
Akünal, Dündar 282
Akyüz, Kenan (Prof.) 322
Alaaddin Ali Çelebi, Kınalızâde. *Bakın* Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi
Aleksan Sarrafyan 264
Alexander I (Çar) 170
Alfieri, Vittorio 228
Alıştırmalar ve metinlerle Türk dil bilgisi 247
Ali Abdürrezzak 302
Ali Ahmed Şükrü 317
Âlî Bey 206, 360
Ali Cizeli 125, 158, 163
Ali Efendizâde Muhyiddin 191
Ali Fahri 212, 229
Ali Haydar Midhat 212, 230, 269
Ali Hilmi Dağıstânî 358, 373
Ali İbrahim Paşa (Maarif Nâzırı) 116
Ali Kâmi 284
Ali Kemâl 231, 232, 281, 360
Ali Mübarek Paşa 10, 35, 109, 112, 129, 130, 357
Ali Rıza Efendi (Mütercim) 155, 173
Ali Sadri Konevî 121
Ali Şerif Paşa 213
Ali Turabî (Türkçe hocası) 111
Ali Yomralı (Mültezim) 196
Ali Yusuf (*el-Müeyyed* gazetesi sahibi) 243
Ali Ziya 359
Almanca 116, 167, 170, 224, 234, 235
Alphabet arabe, turk et persan; a l'usage... 177, 330
Altınay, Ahmed Refik 165
Amerikan General Motors Şirketi 245
Amman 302
Amr İbrahim (Prens) 25
Anabasis Alexandrou 172, 173
Anadolu 3, 15, 23, 25, 126, 215
Anadolu (Gazete) 280, 285
Anadolu (Kitap) 244
Anadolu ve Şark kumandanı Mustafa Kemâl Paşa 317
Ankara Milli Kütüphane 292, 367, 368, 373
Ankara Radyosu Klasik Türk Mûsikîsi Heyeti 43
Antoine Clot. *Bakın* Clot Bey
el-Arab ve el-Türk 235. ayrıca bakın Türk ve Arab Muhadeneti
Arap kalemi. *Bakın* el-Kalem el-Arabî
Arap Musiki Kongresi 318
Arapça. passim
Arat, Reşit Rahmeti 322
Arıcılık 239
Arnavut/Arnavutlar 3, 14, 85, 104, 106, 273, 277
Arpaemînizâde Mustafa Sâmi 198
Arrianus, Flavious 172
Arûs-ı Ankara 246
Âsâr-ı Cemâleddîn 243, 362
Asâru Cemâleddin 323
Asel, Mahir 315
Askerî bîmârhânelerin fermânı. Bakın Kavânîn el-sıhha
Askerî Tıbbiye 236
Aslanyan, Artin 239
Asmaî 213, 241, 242, 243, 244, 259, 262, 323, 362
Asr Muhammed Ali 71
Aswan 86, 87
Asyut 112
Atatürk. *Bakın* Mustafa Kemal Paşa
Atatürk Kitaplığı 287, 368
Atâullah Efendi. *Bakın* Şânizâde Mehmed Atâullah
Ateşten gömlek. Bakın Kamîs min nâr
Atina 292
Atiyye (Prenses, Hıdiv Abbas'ın kızı) 24, 39
Atom. Bakın el-Zerre tusebbihullah
Aurel, Marc (Fransız matbaacı) 329, 330
el-Avâmil 126
Avlonyalı Ferid Paşa 24
Avrupa 7, 8, 15, 26, 33, 34, 35, 37, 40, 44, 65, 73, 78, 79, 86, 88, 89, 90, 94, 97, 120, 143, 145, 146, 150, 152, 153, 162, 166, 167, 170, 171, 172, 174, 181, 186, 192, 205, 207, 208, 209, 213, 214, 216, 217, 218, 231, 232, 238, 252, 255, 257, 258, 263, 268, 269, 272, 283, 302, 331, 333, 340, 349, 350, 363, 367, 375

Avusturya 146, 167
Ayda ismiyle müsemmâ operanın tercümesidir 41, 205
Ayda Nusayr 362
Aykut, Şevki Nezihi 322
Ayşe Hatun (İsmail Teymur'un annesi) 50
Ayşe İsmet Hanım. *Bakın* Ayşe İsmet Teymur
Ayşe İsmet Teymur 34, 50, 51, 53, 54, 200
Ayşe Sultan (Sultan Abdülhamid'in kızı) 91
Ayşe Teymur Hanım Dîvânı. Bakın Dîvân-ı Ayşe
Ayşe Teymuriye. *Bakın* Ayşe İsmet Teymur
Aziz Efendi 150, 205
Aziz el-Rifâî (Hattat) 46
Azmzâde Cemil 318
Azmzâde Hakkı 318
Azmzâde Refik 235, 318

B

Bâb-ı Âli 24, 68, 78, 170
Bâb-ı Âli baskını 237
Bâb-ı Meşîhat 46
Babürşah 322
Bâdiye 287, 288, 292
Bağdad 302
Bağdad'dan Haleb'e Arabistan seyahati 214
Bahriye Dîvânı 73
Bahriye Okulu (İskenderiye) 106
Bahriyeli Rıza. *Bakın* Rıza (Bahriyeli)
Bâki 160
Balkan Harbi'nde Şark Ordusu kumandanı Abdullah Paşa'nın hâtırâtına ikinci Şark Ordusu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın cevâbı 238
Balkan Savaşı 238, 317
Balkan, Edhem Ruhi 269, 270, 271, 283
Bandırmalızâde Mehmed Muhsin 179, 213
Barika-i Saadet 285
Barthold, Vasil 319, 321
Basir el-Şark 263, 264
Başhoca İshak Efendi 88, 105, 125, 165, 218, 347
Başımıza gelenler 362
Bayburtlu Ekmeleddin. *Bakın* Ekmeleddin Bâbertî
Baytara hidemâtına dâir tertîbât 72, 220, 357
Baytarlık Okulu 103, 107
Bebek 47
Bebek Sarayı 33
Bedevian, Armenag K. (Mısır Tarım Bakanlığı'nda görevli) 224
Bekir Efendi el-Moravî (Mültezim) 198
Bekir Fahri 360
el-Belağ (Gazete) 305
Belâmi (Vezir) 209
Beni Suveyif 112
Berba 115
Berberîler 5
Bereketzâde Abdullah Cemâleddin Efendi (Mısır Kadısı) 243, 322, 362
Berkand, Muazzez Tahsin 312
Berki, Ali Himmet 321
Berlin 292
Beyân fî hıtat el-müeyyed tîcâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye 244
Beyaz Köşk (Emirgân Korusu'nda) 41
Beyazıt Devlet Kütüphanesi 368
Beyrut 292, 321
Bianchi, Thomas-Xavier 372, 374
Bildiklerim 236, 361
Binâ 106, 126
Binbir hadîs-i şerîf şerhi 192, 362
1952 Askerî İhtilâli 25, 49, 81
1902 Jön Türk Kongresi 233, 270, 280
1841 Fermanı 73, 75, 94
Bintü Yezid 312
Bir adam yaratmak. Bakın Halk el-insân
Bir çerkesin serencâmı 205
Bir hutbe hemşehrilerime 228
Bir rüya 283
Bir sayha-i mâtem 246
Birgivî 121, 126, 186
Birgivî-i şerîf 106
Birinci arîzam; Sultan Abdülhamid hazretlerine 229
Birinci Dünya Savaşı 21, 80, 239, 244, 286, 317
Boğoz Bey (Kethüda) 68
Boislecomte 97
Bonapart, Napolyon 27, 151, 171, 172, 207, 208, 329, 330
Bonnycastle, John 105, 123, 377
Bosna Hersek 221
Bosnalı Sûdî Efendi. *Bakın* Sûdî-i Bosnavî

Bossut, Abbé Charles 165
Boşnaklar 3
Botta, Carlo 155, 172
Bowring, John 4, 6, 97, 98
Bozoklu Mehmed Akif Efendi 202
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 284, 312
British Foreign Society 246
Brocchi, G.B. (İtalyan seyyah) 336, 338, 341, 349, 350
Brüksel 215
Bugünkü Türkistân ve yakın mâzisi 210, 245, 246
Buhâri-i şerîf tercümesi 191
Bulak 110, 122, 153, 334, 356
Bulak- I. Bakın İşbu fihrist Mahrûsa-i Mısır'da mahkeme civarında kâin kütüphânede mevcûd olan kitâbların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyatını beyan eder
Bulak- II. Bakın Mahrûsada kâin Kitabhane-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları
Bulak- III. Bakın Mahrûsa-i Mısır'da kâin Kitabhâne-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları
Bulak Matbaası 26, 27, 28, 72, 73, 74, 76, 77, 86, 87, 88, 105, 108, 120, 121, 122, 125, 127, 128, 137, 138, 139, 140, 142, 149, 150, 161, 163, 164, 165, 171, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 196, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 208, 211, 213, 219, 220, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 355, 356, 357, 367, 368, 370, 371, 372
Bulgaristan 302
Burdur 205
Burhân-ı kâtı tercümesi 128, 138
Burma 286
Bursa 221
Busîrî 28, 202
Büyük Frederik. *Bakın* Friedrich II (Prusya Kralı)
Büyük Frederik'in generallerine tâlimât-ı askeriyesi 165

C

el-Câmi el-sagîr 192
Castéra, Jean Henri 27, 170
Cattaui, René 98
Cedîd süvâri tâlimnâmesinin nidâlarını hâvî risâledir 90
Celâl 281
Celâleddin Ârif 281
Celâleddin Bey (Avlonyalı Ferid Paşa'nın oğlu) 24
Celâleddin el-Suyûtî. *Bakın* Suyûtî
Celâleddin Harzemşâh 205, 232
Celâleddin Nuri 320
Celâl Nuri 284
Cemal Nüzhet 302
Cemal Paşa 317
Cemaleddin Şeyyal 151, 152, 348, 374
Cemil 359
Cemil el-Azm. *Bakın* Azmzâde Cemil
Cemile (Prenses) 31, 32
el-Cemiyet el-Hayriyye el-İslambuliyye 17
Cemiyet el-Te'âlî ve el-İhsan el-Osmâniye. *Bakın* Osmanlı Yükselme ve Kardeşlik Cemiyeti
Cenab Şehabeddin 284, 305, 312
Cenevre 195, 226, 228, 231, 263, 266, 267, 268, 271, 272, 273, 277, 283, 284, 359, 362
Cephe 251, 253, 306, 307
Ceridet el-İkbâl 318
Cevâhir el-İslâm 187
Cevâhir el-meknûnât el-enîka fi âdâb el-zikr ve el-tarîka 191
Cezayir 234
Cezâyir hâtırâtından 234
Chicago Sergisi 235
Cibrail bin Yusuf el-Muhall (İskenderiye'deki Dîvânda çalışan kâtiplerden) 164
Cidâl yâhûd ma'kes-i hakîkat 233
Cihâdiye Dîvânı 73, 107, 109, 111, 348, 376
Cihâdiye Meclisi 90
Cihâdiye Nezareti 77, 78
Cihannümâ 217
Cize 106, 112, 158
Clot Bey (Fransız doktor) 68, 98, 103, 104, 151, 163, 164, 219
Colonel Sèves. *Bakın* Süleyman Paşa (Erkân-ı Harp Başkanı)
Comte, Auguste 263

Cromer (Lord, İngiltere Fevkalâde Komiseri) 264, 359, 360
Cumhuriyet (gazete) 302
Cumhuriyet'in ilânı 4, 16, 24, 137, 244, 245, 246, 251, 300, 318
Curcuna 286
Curnal Dîvânı 253, 254
Curnal el-Hıdivî 253, 254
Curnal Matbaası 254

Ç

Çağatay Türkçesi 246
Çağatayca 322
Çamlar altında. Bakın Sırr el-miyâh el-kırmızıyye
Çanakkale Cephesi 286
Çatalcalı Ali Efendi (Şeyhülislâm) 186
Çay risâlesi 141, 220
Çerkez Mahmud. *Bakın* Mahmud Nâmi Paşa
Çerkezler 3
Çeşm-i Âfet Hanım 34, 54, 56, 58, 61, 64, 113
Çeşm-i Âfet Hanım Dîvânı. Bakın Dîvân-ı Çeşm-i Âfet Hanım
Çoban yıldızı. Bakın Rusya'da müslümanlar yâhûd Tatar akvâmının târihçesi

D

Daavât-ı hayriyye 192
Dahiliye Dîvânı 77
Dâmâd Halilpaşazâde Dâmâd Mahmud Paşa'nın eş'ârı 232, 361
Damad İbrahim Paşa 145, 146, 147, 166, 167, 168
Damad Mahmud Celâleddin Paşa 232, 269, 276, 360
Dâmâdzâde Ebû el-Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa Râsih 141, 220
Damga. Bakın el-Vasme
Danimarka 170
Dâr el-Hikmet el-İslâmiyye 300
Dâr el-Kütüb el-Hıdiviyye *Bakın* Mısır Millî Kütüphanesi
Dâr el-temsil 38
Darendeli Hamza Efendi 187
Darendevî Hayret Efendi 108, 127, 137, 138, 201
el-Darîh el-melhame el-şi'riyye el-kübrâ, li'l-şâ'ir el-a'zam Abdülhak Hâmid 312
Darwin 325
Debbağzâde Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Tefsirî 161
Deccal 230
de Châteauvieux , Frédéric Lullin 171
Defterhane (Eski arşiv) 81
Dehâ nedir? 235
Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî 140, 188
Demokles'in kılıcı. Bakın Seyfü Demokles ve cevher el-kadıyye
de Rovigo 155
el-Dershâne el-Mülkiye 104
Derviş Hasan Mehdî 204
Devlet-i Âliyye-i Osmaniye'de a'şar ve rusumat nizamnâmesi 74
Devlet-i Aliyye'nin zaaf ve kuvveti 235
Dictionnaire encyclopédique médical Français-Turc. Bakın Kâmûs-ı tıbbî
Diller Okulu. *Bakın* Medreset el-Elsün
Dimyat 106
el-Din ve el-ilm 323
Din ve fen. Bakın el-Din ve el-ilm
Dirâsât fî el-tarih el-Osmânî 322
Discreption d'Egypt 151
Dîvân-ı Ârif 198
Dîvân-ı Ayşe 142
Dîvân-ı Çeşm-i Âfet Hanım 56, 200
Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî 198, 201
Dîvân-ı Fitnat 200
Dîvân-ı Fuzûlî 196, 198
Dîvân-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderûnî 198
Dîvân-ı Haşmet 198, 201
Dîvân-ı İsmâil Hakkı 198, 201
Dîvân-ı Leylâ Hanım 198, 200, 343, 369
Dîvân-ı Nâbî 198
Dîvân-ı Nâilî 377
Dîvân-ı Nef'î 200
Dîvân-ı Niyâzî 198
Dîvân-ı Râgıb 196, 198
Dîvân-ı Rıfat Efendi 201
Dîvân-ı Sâmi 198
Dîvân-ı Sezâyî-i Gülşenî 196
Dîvân-ı Şeyh Gâlib 201

Dîvân-ı Umûm el-Medâris Matbaası 140, 209
Dîvân-ı Vâsıf-ı Enderûnî 198
Dîvân-ı Vehbî 201
Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası 183, 334, 355, 356, 357
Dîvân el-Medâris 28, 73, 90, 107, 109, 111, 151, 159, 357
Dîvân el-selâm: Levhât min el-sîre el-mukaddese 316
Dîvân erba'ûne sa'at maa el-Hıdır 316
Diyarbakır 192, 204, 318
Diyojen (Mizah gezetesi) 206
Dizionario İtaliano e Arabo 348, 349, 350, 372
Doğru Söz 283, 363
Doğrul, Ömer Rıza 54, 235
Don Raphael 348, 349, 372
Dor Bey 116
Dorn, M. 372, 373
Douin, Georges 97, 98
Dozy, Reinhardt 227, 228
Dramalı Ahmed Paşa 10
Duhter-i Hindu 205
Dunkula 114, 115
el-Durr el-nesir fî el-nasîha ve el-tahzîr 311
Dürer ve gurer 161, 186
el-Dürr el-müntahâb min lugat el-Fransis ve el-Osmâniyyîn ve el-Arab 131, 158
Dürr-i yektâ 106, 108, 110, 121, 182
Dürret el-nâsihîn 192, 193
Dürret el-tâc fî sîreti sâhib el-mi'râc 187
Düstur 76
Düşündüm ki 233
Düvel-i İslâmiye. Bakın Târih el-düvel el-İslâmiyye ve mu'cem el-üser el-hâkime

E

Ebelik Okulu 103, 113
Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî. *Bakın* Taberî
Ebû el-Beka el-Kefevî 187
Ebû el-Hayr İsmâil 141, 220
Ebû el-Kasım Muhammed Muzaffer (Sultan Sencer'in veziri) 192
Ebû el-Necîb Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah 160
Ebû el-Zeheb Medresesi (Mısır) 16
Ebu Za'bel Medresesi 35
Ebu'l-futuh Rdvan 72, 337, 348, 357, 374, 377
Ebulfazl Yusuf b. Muhammed 189
Ebussuud Efendi (*Vâdî el-Nîl* gazetesi muharriri) 41
Ebuzziya Tevfik 233
Ecole des Princes. *Bakın* Mekteb-i Âlî
Eczacılık Okulu 103
Ed'eiyye-i Ebussud 187, 192
Edirne Anlaşması 208
Efrad Mektebi 296
Eğitim Reformu Komisyonu 116
Ekâlim-i ma'mûre-i Mısriyye'de tura' ve cüsûr ameliyesine dâir tertib olunan kânunnâmenin beyânındadır 220
Ekmeleddin Bâbertî 16
Ekonomi politik tercümesi fenn-i idâre 358
Elcezîre mektubları 229
Eldem, Halil Edhem 321
Eléments de géométrie. Bakın Kitâb-ı usûl el-hendese
Elsine-i selâse 29, 56, 64, 126, 127, 137, 141, 145, 159, 164, 202, 248, 249
Elsün Medresesi. *Bakın* Medreset el-Elsün
Elsün Mektebi. *Bakın* Medreset el-Elsün
Emel 285
Emin Bey Antaki 317
Emin Hindiyye Matbaası. *Bakın* Hindiyye Matbaası
Emin Sami Paşa 9, 112
Emine Necîbe Hanım (Hıdiv Tevfik'in eşi) 33, 34, 321
Emir Bedirhan 212
Emirgân 41, 59
Emirgân Korusu 41
Emirgân Sahil Sarayı 41
Emsile kitabı 109, 126
Encümen-i Dâniş 128
Enin-i mazlûm 285
Envâr-ı Süheylî 139
Envâr el-âşıkîn 193
Erden, Ali Fuad 317
Erkekler arasında 205
Ermeni / Ermeniler 5, 7, 12, 40, 78, 90, 104, 118, 224, 239, 259, 277, 284
Ermeni harfli Türkçe neşriyat 177
Ermenice 19, 224, 259
Ersoy, Mehmed Akif 119, 245, 314
Ertuğrul nâm Osmanlı kulübü nizâmât-ı esâsiyesi 18

Ertuğrul Osmanlı Kulübü 18
Erzurum 192, 221
Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi 368, 374
Erzurumî İbrahim Hakkı 121
Esad Bey 281
Esad Efendi, İmamzâde. *Bakın* İmamzâde Esad Efendi (Kazasker)
Esad Sâhib Efendi (Şeyh) 191
Esâret 287, 292, 293
Esâret Albümü 287, 288, 293
Esâret Matbaası 239, 240
Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu 374
Essai sur l'histoire de l'Islamisme. Bakın Târih-i İslâmiyet
Eş'âr el-Hâc Akif Efendi 198, 202
el-Etrâk el-Osmâniyyûn fî Afrikiyya el-Şimâliyye 322
Euclid's Elements 123. *Bakın Kitâb-ı usûl-i hendese*
Evliya Çelebi 213
Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 213, 318
Evrâk el-eyyâm/Evrâk-ı eyyâm 312
Eyüp Sabri Paşa 321
Ezhâr yâhud mecmûa-i eş'âr 246
Ezher 4, 15, 16, 28, 108, 126, 156, 161, 187, 244, 246, 254, 265, 323, 339
Ezher ulemâsı 46, 338

F

Fabrikalar Dîvânı 73
Fahmy, Khaled 86, 97, 98
Fâik 359
Faika (Çeşm-i Âfet Hanım'ın evlatlığı) 55
Fârisî kavâidi 131, 139
Fârisî tekellüm risâlesi 131, 138
Farsça. passim
Faruk (Kral) 46, 48, 49
Fas 149
el-Fâsıl beyn el-hak ve el-bâtıl 243
Fatih. *Bakın* Mehmed II
Fâzıl-ı Enderûnî Dîvânı. Bakın Dîvân-ı Fâzıl Bey Enderûnî
Felemenkçe 170
Fenn-i lağım. Bakın Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım
Fenn el-harb 348, 376
Ferâid el-fevâid 191
Ferâid el-fevâid fî beyân el-akâid 191
Ferhat ile Şirin, bir aşk masalı. Bakın Hikâyetu hub, ev, Ferhâd ve Şîrîn
Ferid Paşa, Avlonyalı. *Bakın* Avlonyalı Ferid Paşa
Ferid Vecdi Bey 305
Feridun Fikri 292
Feridun İzzet 305
el-Feşn 112
Fetevâ-yı Ali Efendi 187
Fetevâ-yı şerîfe 195
Feth el-Rahmân 140, 189
Fethi Abdülmuti el-Neklavî 247
Fethi Azmi 311
Fevzi 281
Fezâil-i şühûr 192, 193
Fezâil el-cihâd 160
Fihris el-matbuat el-Türkiyye el-Osmaniyye 373
Fihrist el-kütüb el-Türkiyye el-mevcûde bi 'l-Kütübhane el-Hidviyye 358, 373
Fikri Abaza (Avukat) 305
Filistin 286
Filistin müslümanları 246
Firâk 228
Firdevsî 50, 238, 245
Fîrûzâbâdî 127, 347
Fitnat. *Dîvânı için bakın Dîvân-ı Fitnat*
Fizan 235
Folkestone 270, 274
França sergerdelerinden Kleber ismiyle meşhûr sergerdenin kâtili olan Süleyman nâm Halebî hakkında vukû bulan fahs ve teftiş ve hükm-i şer'i hâvî evrâkın mecma'ıdır 178, 330
Fransa 13, 89, 96, 215, 258, 262
Fransız Elçiliği Matbaası (İstanbul) 178
Fransız işgali 6, 151, 160, 178, 329, 334
Fransız ordusu 85, 86, 332
Fransızca 26, 28, 29, 30, 48, 50, 59, 61, 73, 75, 77, 78, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 103, 104, 105, 107, 116, 117, 123, 125, 130, 131, 137, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 173, 174, 178, 181, 205, 209, 219, 220, 221, 224, 226, 234, 235, 238, 239, 247, 258, 259, 263, 275, 277, 278, 282, 294, 310, 312, 316, 330, 349
Fransızca gazete 330
Frenk Kalemi 13

Frenkler 5
Friedrich II (Prusya Kralı) 89, 93, 165, 349
Fuad I (Kral) 12, 30, 45, 46, 48, 49, 81, 83, 118
Furgaç, Ahmed İzzet 323
Fuzûlî 57, 58, 196, 201, 247, 248
Fülk-i Aziz 205, 355
Fünûn ve felsefe 228
Füsûs el-hikem 189

G

Galanti, Avram 360
Garden City 38
Garnizon 287, 292, 293
Gâyet el-dekâik der tercüme-i zübdet el-hakâik 191
Gazi Ahmed Muhtar Paşa 53, 213, 214, 221, 225, 230, 235, 238, 261, 264, 275, 282, 310, 358
Geçid; doğru yola, bomba meselesi 235
Gencine-i Hikmet. Bakın Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ
Gerdaniye Bûselik 297
Gershom B. Eliezer Soncine (Matbaacı) 329
Ghislanzoni, A. 41
Girit Adası 153
Giyom Tel 226, 228
Gizli figanlar 229
Gordon Paşa (Sudan Valisi) 115
Gouzée, Henry 278
Gölgeler 245, 314. *ayrıca bakın el-Zilâl*
Gönül eğlenceleri (Deccâl'in ikinci cildi) 230
Grekçe 246
Gurbet dağarcığı 238, 245, 361
Güldeste-i hâtırât 61, 62, 63, 64, 65, 362
Gülistan 108, 142, 164, 342
Gülnar Hanım (Abdu el-Hamûlî'nin eşi) 42
Gülnihal 299
Gülperi Hanım (Şair) 34, 61, 63, 64, 65, 362
Gülzâr el-Medînet el-Münevvere 195
Gümüşhane 35
Güntekin, Reşat Nuri 312
Günver, Semih (Kahire Büyükelçisi) 43, 313
Gürcüler 3
Güzel vatan 246

H

H. T. Tunç 305
H. Tahsin 305
Habeşistan 318
Habib el-siyer 167
Hâbnâme 172
Hadîkat el-süedâ 201
Hâfız Halil (İskilipli) 115
Hâfız İsmail 244, 300, 302
Hâfız Mehmed (Harputlu) 115
Hâfız Mehmed Ali (el-Minya'da Türkçe öğretmeni) 112
Hâfız-ı Şirâzî 139, 142, 202
Hakâyık-ı Şark 282
Hakikat (gazete) 272
Hakimiyet-i Milliye 302
Hakk 229, 274, 275, 361
Hakkâkyan Bey (Dîvân el-Medâris müdürü) 28, 152, 159
Hakkı Bey el-Azm. *Bakın* Azmzâde Hakkı
Hakkı Tarık Us Kütüphanesi 287
Hakk-ı Sarîh 275, 360
Halef Şevki el-Davudî 312
Halep 224
Hâlid Rıfkı 288, 295
Hâlid-i Bağdâdî 161, 191
Halife b. Mahmud el-Mısrî 130, 156
Halilağa Mektebi 46
Halil Hâlid [Çerkeşşeyhizâde] 233, 235, 361
Halil Kemâl (Türkçe hocası) 111
Halil Sabat 357
Halk el-insân 316
Halliday (Miss, İngiliz mürebbiye) 28
Hamdi (Türkçe hocası) 110
el-Hamle el-Mısrıyye ev min Paris ila Sahrâ el-Tîyh 317
Hamlet 205, 228
Hammer 372
Hamse-i Nergisî 201
Hamse-i Şânizâde 165, 219
Hamza Efendi, Darendeli. *Bakın* Darendeli Hamza Efendi

Hamza Tahir (Tatar bilim adamı) 319, 320, 323
Han el-Halilî (Semt) 371
Handmir 167
Hanioğlu, Şükrü 276
Hanzade Sultan (Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin kızı) 25
Harbiye Mektebi (Bulak) 356
Harbiye Nezareti 376
Harf inkılâbı 244
Hartum 114, 115
Harun Reşid 204
Hasan (Prens, Hıdiv İsmail'in oğlu) 30, 323
Hasan Ârif 225, 264
Hasan Efendi (Mütercim) 155, 172
Hasan Efendi el-Kırımî (Mültezim) 198
Hasan Efendi el-Musılî 104
Hasan Fehmi Zaimzâde 235
Hasan Kânî (Türkçe hocası) 111
Hasan Musa (Ahmed Şefik Paşa'nın babası) 35
Hasan Rızâ Efendi (Mütercim) 171
Hasan Şükrü (Türkçe hocası) 111
Hasan Ümmi Sinanzâde 193
Hasbihâl 230
Hatıra-i esâret 239
Hâtırât-ı Niyâzî yahud tarihçe-i inkılâb-ı kebir-i Osmaniden bir sahife. Bakın Havâtıru Niyâzî ev sahîfa min târih el-inkılâb el-Osmânî el-kebîr
Hattât-ı Mısır. *Bakın* Abdullah Zühdi Efendi (Hattat)
Hattatlar Okulu 118
Havâss-ı biberiyye 141, 220
Havâtır (Gazete) 273, 360
Havâtıru Niyâzî ev sahîfa min târih el-inkılâb el-Osmânî el-kebîr 317
Hayret Efendi, Darendevî. *Bakın* Darendevî Hayret Efendi
Hazret-i Abdülbehâ'nın Lahey Sulh-ı Umûmî Cemiyetine gönderdikleri cevâb 143
el-Hey'et el-Âmme li el-Şu'ûn el-Metâbi 337
Hıdiv İsmail. *Bakın* İsmail Paşa (Hıdiv)
Hıdiv Tevfik. *Bakın* Tevfik Paşa (Hıdiv)
Hıdivî / Hıdiviyye /Hıdîvîlik Kütüphanesi. *Bakın* Mısır Millî Kütüphanesi
Hıdivî Dîvânı 73
Hıdiviyyetu Mısr: Ba'd vesâ'ik el-târihiyye 'an 'ahd sâkin el-cenân İsmâil Paşa ve Tevfik Paşa 321
Hıtta-i Mısriyye'nin eklîm-i Sûdaniye'ye takrîb ve ittisâli ... 220
Hızır Bey 193
Hızırla kırk saat. Bakın Dîvân erba'ûne sa'at maa el-Hıdır
Hicaz 257
Hicaz seyahatnâmesi 318
Hidâyet-i mübtediyân ve miftâh-ı lugat-ı Osmâniyân 128, 355, 358
Hidmet el-çavuş 95
Hidmet el-onbaşiyâ (beyân hidemât el-onbaşiyâ) 95
Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ 181, 204
Hikâye-i Şâpûr Çelebi 204
Hikâyetu hub, ev, Ferhâd ve Şîrîn 315
el-Hikem el-münderice fî şerh el-münferice 189
Hikmet Emin 283
Hikmet Şerif el-Trablusî 311
el-Hilâfe ve sultat el-ümme 325
Hilâfet 13, 194, 195, 234, 235, 252, 267, 278, 300, 325
Hilâl 287, 288
el-Hilâl ve el-Sâlib 234
Hilâl ve salîb münâzaası 234, 361
Hilyet el-Tiraz 51
Hindistan 97, 99, 257, 286
Hindiyye Matbaası 187, 361
Hisar, Abdülhak Şinasi 41
Histoire de Catherine II, Impéatrice de Russie 170
History of America 155, 173. *ayrıca bakın Târih-i Amerika*
Hitât el-Tevfikiyye el-cedide 35
Hiyeroglif; hurûf-ı Berbâiyye tercümesi 179, 213
Hizb el-ebrâr hısn el-ahyâr 192
Hoca Kadri 265, 266, 273, 274, 360
Hoca Muhiddin 265, 266
Hoca Şakir Efendi 195
Hocazâde Mehmed Ubeydullah Efendi 235, 283, 294, 299
Hok le-Yisrael 329
Hoşyar Hanım (Hıdiv İsmail'in annesi) 37, 38, 63, 64, 65
Hoşyar Hanım'ın Sarayı 37, 38, 61

Hsu, Cheng-Hsiang (Koreli araştırmacı) 72, 180, 348 , 374
Hudâ rabbim 121
Hukuk el-ümem 321
Hukuk Fakültesi 13
Hukuk Okulu 116
Hukuk-ı milel 321
Hulâsat el-kelâm fî tercîh-i din el-İslâm 243
Hulâsat el-vefâ fî şerh el-şifâ. Bakın Şifâ-i Şerif tercümesi
Humbara cedvelinin tarîk-i hesâbı beyânındadır 94
Hunter, F. Robert 8, 9, 98
el-Hutbet el-âşira 317. *ayrıca bakın Onuncu hutbe*
Hükümdâr ve edebiyat 228
Hürriyet Kasidesi 230
Hürriyet ve İtilaf Partisi 237, 300
Hüseyin (Prens) 30
Hüseyin Âlî 281
Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî 140, 191
Hüseyin Hâfız Efendi, el-Trabzonî (Mültezim) 198
Hüseyin Hüsnü Efendi / Paşa (Bulak Matbaası nâzırı) 311, 339
Hüseyin Kâmil Paşa (Sultan) 12, 48, 59, 246, 323
Hüseyin Mucîb el-Mısrî 247, 316
Hüseyin Nâmık (el-Minya'da Türkçe öğretmeni) 112
Hüseyin Remzi Bey 303
Hüseyin Rıfkı Tamânî 88, 93, 104, 105, 122, 123, 165, 218, 346, 377
Hüseyin Sîret 269
Hüseyin Sukûtî 311
Hüseyin Teymur 118
Hüseyin Tosun 283
Hüseyin Vâiz-i Kâşifî 139, 202
Hüseyin Yahyâ (el-Minya'da Türkçe öğretmeni) 112
Hüsn el-muhadara fî ahbar Mısr ve el-Kahire 146
Hüsn ü Aşk 201
Hüsn ü cemâl ile meşhûr olan Eline tiyatrosunun faslı 205
Hüsnü 288
Hüsnü (Hattat) 344
Hüsrev Paşa 41, 86, 368
Hüsrev Paşa Koleksiyonu (Süleymaniye Kütüphanesi) 368
Hz. Aişe 59
Hz. Hatice 59
Hz. Muhammed 45, 140, 187, 188, 209, 227, 230

I

el-Ibnatân el-mefkudatân 312
Illustrated polyglottic dictionary of plant names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish languages 224
Imprimerie de Marc Aurel 330
Imprimerie Nationale 330
Imprimerie Nationale de Caire 330
Imprimerie Orientale et Française 329, 330
Irak 286, 325
IRCICA Kütüphanesi 314, 368
Irmaklar ile derelerin istikşâfına dâirdir 157, 163, 220
Islâh el-takvim 221, 310
Işık 288, 292, 299
Iyaz b. Musa el-Yahşûbî 187

İ

el-İber 148
İber el-beşer fi'l karn el-sâlis aşer 23
İbn Arabşah 311
İbn el-Hacib 126, 139
İbn el-Hümâm 16
İbn Fadlullah el-Umerî 79
İbn Haldûn 27, 147, 148, 149, 151, 161, 209
İbni Musa yahud Zâtülcemâl İbni Mûsâ ev Zât el-cemâl 311
İbnülemin Mahmud Kemâl 48
İbrahim Edhem Bey / Paşa 90, 105, 123, 125, 155, 166, 310, 342
İbrahim el-Kukasî 320
İbrahim Halebî 160, 186, 187
İbrahim Halil 312
İbrahim Hanif Efendi 188
İbrahim İlhami Paşa (Prens, Vali Abbas Paşa'nın oğlu) 9, 24, 33
İbrahim Mümtaz (Türkçe hocası) 111, 112, 130
İbrahim Müteferrika 167, 334

İbrahim Paşa (Vali) 6, 13, 26, 29, 38, 61, 63, 69, 73, 82, 89, 90, 96, 98, 109, 110, 121, 139, 147, 149, 155, 159, 166, 168, 171, 204, 208
İbrahim Paşa, Damad. *Bakın* Damad İbrahim Paşa
İbrahim Paşa'nın Sarayı 153
İbrahim Refet (Türkçe hocası) 111, 112
İbrahim Sabri (Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu) 119, 311, 312, 314
İbrahim Şakir Kıbrıslı 302
İbrahim Temo 283, 284
İbrahim Yeğen 6
İctihâd 226, 275, 283, 284, 362, 363
İctihâd Matbaası 186, 226, 229, 232, 363
İctihâd Matbaası Kataloğu 195
el-İdare el-Mülkiye Okulu 90
İdâreli vâsıta-i nakliye şevrole (chevrolet) otomobillerinin çalışmalarında dikkat edilecek nukât hakkında malûmât 244
İdris Sabih 288, 292
İhsan Efendi (Yozgatlı, Müderris). *Bakın* Mehmed İhsan Efendi, Yozgatlı (Müderris)
İhsan Kasım el-Sâlihî 325
İhsanoğlu, Ekmeleddin 312, 315, 373
İhticâb / el-İhticâb 243, 323
İhyâ-i ulûm ve âdâb-ı Arabiyye 79
İkdam 294
İki emel 226, 228, 361
II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin meselesi. Bakın el-Sultan Abdülhamid el-Sânî beyn el-Sahyûniyye ve el-müşkile el-Filistiniyye
İkinci Dünya Savaşı 251, 252, 306, 307
İkinci Meşrutiyet 16, 18, 19, 61, 186, 225, 227, 233, 236, 252, 262, 275, 278, 284
İleri, Celâl Nuri 320
İlgürel, Mücteba 322
İlm el-hisâb 106, 125
İlm-i hâl 110, 113, 121, 182, 186
İlm-i nebâtât 224, 233
İlm-i sarfdan binâ ve maksûd şerhleri 126
İlter, Aziz Sâmih (Erzincan Mebusu) 322
İmam Şafii Mezarlığı (Kahire) 32
İmâmet ve hilâfet risâlesi 195
İmamzâde Esad Efendi (Kazasker) 121
İmdâd el-müslimîn fî beyân-ı akâid el-mü'minîn 195
İnalcık, Halil 322
İnce Saz Heyeti 39
İncil-i mukaddes yani yengi ahdinin kitabı 246
el-İnficâr el-kebîr ev mevlid el-kevn 325
İngiliz Hükûmeti 4, 97
İngiliz işgali 8, 10, 11, 48, 78, 79, 103, 115, 117, 118, 186, 193, 225, 239, 258, 259, 264
İngiliz kavmi 228
İngilizce 44, 48, 50, 78, 79, 116, 117, 125, 131, 155, 170, 173, 224, 234, 235, 247, 258, 259, 272, 282, 294, 297, 317
İngiltere 89, 258, 302, 307
İnkılâb-ı Osmânîden bir yaprak yâhûd 31 Mart 1325 kıyâmı 236
İnönü, İsmet 305, 318
İnsan ve hayat. Bakın el-İnsân ve mu'cizet el-hayât
el-İnsân ve mu'cîzet el-hayât 325
İnşâ-i cedîd 185, 202
İnşâ-i Hayret Efendi 201
İntibâh 285
İntikam (Cenevre) 229, 277
İntisâb el-mülûk 201
İrâdât Dîvânı 73
İran 131, 167
İravadi (Burma) 286
İrşâd-ı mübtediyân der lugat-ı Osmâniyân 112, 129, 357
İshak Efendi. *Bakın* Başhoca İshak Efendi
İshak Sükûtî 265, 266, 267, 269, 274, 283
İskender 27, 172, 173, 207, 208
İskenderiye 6, 7, 9, 17, 21, 28, 47, 106, 107, 108, 111, 112, 150, 151, 164, 172, 205, 238, 239, 244, 245, 252, 259, 273, 284, 288, 292, 295, 302, 311, 329, 330, 333, 334, 355
İskenderiye Belediye Kütüphanesi 348, 376
İskenderiye Harbiye Okulu 110
İskenderiye Matbaası 183, 202
İskenderiye Okulu 111
İskenderiye Üniversitesi 119
İslâm dini hakkında bir kitap 377
İslâm medeniyeti tarihi. Bakın Târih el-hadâra el-İslâmiyye
İslâmın istikbâli vardır 241
İsmail Ankaravî (Şeyh) 139, 189

İsmail Efendi Arnavutoğlu 37
İsmail Hakkı 233
İsmail Hakkı Bursevî 191, 193
İsmail İbrahim 225, 263, 264, 265, 266
İsmail Kemâl 269
İsmail Paşa (Cihâdiye Nâzırı) 41
İsmail Paşa (Hıdiv) 13, 24, 29, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 48, 50, 54, 56, 61, 63, 64, 71, 72, 75, 77, 79, 173, 129, 115, 114, 113, 111, 209, 238, 257, 258, 321, 323, 337, 344, 348, 358, 376
İsmail Şükrü (Doktor) 305
İsmail Teymur 50
İsmail Yusuf (Mısır Fevkalâde Komiserliği yaveri) 131
İsmâiloğlu Hacı Mustafa Mâhir Efendi 213
İsmet Paşa Hutabuhu ve akvâluhu el-siyâsiyye ve el-ictimâ'iyye 318
İspanya 13
İstanbul. passim
İstanbul Boğazı 15
İstanbul Darülfünunu 217
İstanbul Mühendishânesi 103, 104, 120, 122, 165, 218
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 368
İstanbul'da köpekler 229
İstanbul'un fethi 321
İstefan Resmî Efendi 90, 166
İstibdâd 228
İstiklâl Savaşı 317
İstimdâd 230
İstînaf Mahkemesi 358
İstinsaf 195
İstirdad (Cenevre) 277
İsviçre 33, 215, 229, 262
İşbu fihrist Mahrûsa-i Mısır'da mahkeme civarında kâin kütüphânede mevcûd olan kitâbların adedi ile isim ve şöhretlerini ve her birinin fiyatını beyân eder 369
İşli, Nedret 240
İtalya 89, 215, 302, 334, 336, 340
İtalyanca 48, 50, 91, 153, 205, 224, 235, 259, 330, 336, 340, 348, 349, 356
İtalyanca-Arapça lügat. *Bakın Dizionario Italiano e Arabo*
İttihâd el-muslimîn: el-İslâm mâdihi, hâdirihi ve müstakbelihi 320
İttihad Gazetesi 285
İttihad ve Terakki'nin kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışı hakkında bildiklerim. Bakın Bildiklerim
İttihad-ı Çerâkise Cemiyeti 285
İttihâd-ı İslâm, İslâm'ın mâzisi, hâli ve istikbâl 320
İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 283
İzhar 106
İzhâr el-esrâr 126
İzmir 7, 89, 201, 244, 287, 300, 305, 347
İzmir'in işgali 300
İzmirli Hâfız İsmail. *Bakın* Hâfız İsmail
İzzeddin el-Zencânî 126

J

Jack, Tajir 151
Jön Türkler 4, 178, 186, 185, 193, 195, 205, 206, 207, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 239, 251, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 282, 283, 284, 317, 355, 358, 359, 360, 361
Jönler (roman) 360
Jül Sezar 205, 228

K

Kadızâde Ahmed b. Mehmed Emin 121
Kadızâde Ahmed Şemseddin 191
Kadirî Tekkesi (İskenderiye) 259
Kadriye Hüseyin (Prenses) 34, 59, 60, 61, 205, 207, 213, 323, 361, 362
Kafes 287, 288, 292, 293
el-Kâfiye 126, 139
Kafkasya 3, 4, 6, 23, 25, 36, 37, 283
Kafkasya kabilelerinin alâmât ve ümerâlarının ba'zı hikâyât ve vak'aları 213
Kahire. passim
Kahire Harbiye Okulu 110
Kahire Kalesi 40, 45, 50, 150, 254
Kahire Mübtediyan Okulu 111
Kahire Türk Cemiyet-i Hayriyesi 20
Kahire Türk Hayır Kurumu Tüzüğü 20
Kahire Üniversitesi 119, 247
Kahire Ziraat Mektebi 224
Kahriyyât 228

Kâinatın doğuşu:; big bang. Bakın el-İnficâr el-kebîr ev mevlid el-kevn
Kalâid el-cümân fi fevâid el-tercümân 130, 156
el-Kalem el-Arabî 67
el-Kalem el-Türkî 29, 67
Kalk borusu 246
Kam, Ruşen 43
Kâmil Efendi (Sahaflar reisi) 371
Kamîs min nâr 312
Kampof, Leopold (Rus yazar) 60, 61, 205
Kâmus el-muhît 127
Kâmus tercümesi. Bakın el-Okyânus el-basît fi tercümet el-kâmûs el-muhît
Kâmûs-ı tıbbî 224, 233
Kanal Cephesi 286
Kandil ve Muhtar Paşa 212, 229
Kâni Bey. *Bakın* Mehmed Kâni Bey / Paşa
Kânun el-cerrâhîn
el-Kânûn el-Esâsî. Bakın Kânûn-ı Esâsî
Kânun el-cerrâhîn 165, 204, 219
Kânun el-nâdî el-Osmânî. Bakın Osmanlı kulübü nizamnâmesi
Kânûn el-topçiyya el-cedid 378
Kânun el-zirâat el-Mısriyye 72
Kanun has bi tertibat Meclis-i Ahkâm-ı Mülkiye 72
Kânûn-ı Esâsî (Gazete) 194, 229, 265, 266, 267, 283, 359, 360
Kânûn-ı Esâsî Matbaası 232, 273, 358, 360, 361
Kânûn-ı evvel kavaid-i tâlimiyye beyânındadır 355, 356
Kânun-ı râbi orta tâlimi beyânındadır 357
Kânun-ı sâlis; esb üzerinde icrâ olunan tâlimâtı şâmildir 90
Kanuni Sultan Süleyman. *Bakın* Süleyman I (Sultan)
Kanunnâme el-maaşat 310. *ayrıca bakın Maaş tertibnâmesi*
Kanunnâme-i arâzî 74
Kânunnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye 87, 91, 93, 166, 345, 349, 350
Kânunnâme-i asâkir-i süvâriyân-ı cihâdiyye 93, 154
Kânunnâme-i bahriyye-i cihâdiyye 91
Kânunnâme-i baytârî 163, 220
Kanunnâme-i hümayûn 74
Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi 208
Karagün İdman Kulübü 299
Karakoç, Sezai 316
Karay, Refik Halit 312
Karikatür 287, 292, 293
Karlıdağ, Abdullah Cevdet 283, 284, 361, 362, 363, 269, 229, 228, 227, 226, 271, 205, 195, 186, 363, 274
Karpat, Kemal 322
Kasım Emin Bey (Mısır İstinaf Mahkemesi müsteşarı) 242, 243, 323
Kasîde-i nûniyye 193
Kasîde-i zibâ-yı feth-i şehr-i Misolongi 204
Kasîdet el-bürde 202
Kasr el-Aynî 104, 217
Kasteliyye Matbaası 355
Kaşıkçı, Ali Rızâ 195
Katerina II (Rus Çariçesi) 27, 170
Katerina târihi 27, 168, 170, 208
Kâtib Çelebi 217
Kavâid el-lügat el-Türkiyye el-Osmâniyye ve nüsûs muhtârâ 247
Kavâid-i mu'tebere-i umûr-ı bahriyye 154
Kavâid-i Osmâniyye 128, 357
Kavala 6, 23, 160
Kavalalı Büyük Mehmed Şerif Paşa 213
Kavânîn el-dâhiliyye el-müte'allika bi muşati asâkir el-cihâdiyye 95
Kavânîn el-sıhha 72, 219, 357
el-Kavânîn el-ticâriyye: el-Sâdır bi tab'ihâ ve neşrihâ ve i'lânihâ el-evâmir el-aliyye el-sultâniyye bi sa'ir el-devle el-Osmâniyye 310
Kazan 231
Kâzım Bey (İzzet Paşa'nın oğlu) 131, 318
Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa 128
Kelekyan, Diran 284
Kelîle ve Dimne. Bakın Kitâb-ı Hümâyûnnâme
Kelimet el-üstâz el-ekber şeyh el-Câmi el-Ezher 244
Kemâl Paşa (Osmanlı Devleti'nin Maarif nâzırlarından) 131, 138
Kemâleddinzâde Mehmed Nûrullah 191
Kerameddin Hilmi (Karikatürist) 288
Kerim Sabit Paşa 49
Kerkük 131
Kethüdalık Dîvânı 323
Kınalızâde Alaaddin Ali Çelebi 193
Kıptîler 5
Kırım Harbi 35
Kısakürek, Necip Fâzıl 316
Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ 210, 358

Kısasun muhtâra min el-edeb el-Türkî: li tâife min udebâ' el-Etrâk 312
Kıssa-i Ebû Ali Sina ve Ebû el-Hâris 204. *ayrıca bakın Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ*
Kıssatu Ebû Ali bin Sînâ ve şakikuhu Ebî el-Hâris ve mâ hasala lehümâ min nevâdir el-acâ'ib ve şevârid el-garâ'ib 157, 310. *ayrıca bakın Hikâye-i reis el-hükemâ ahî Ebû el-Hâris ve huve Ebû Ali İbn-i Sînâ*
Kıvâm-ı islâm 235
Kıyâm el-Devlet el-Osmâniyye 321
Kızıl Elma 287, 288, 292
Kibert (Müellif) 154
Kirkor Efendi (Asır Kütüphanesi sahibi) 262
Kitâb el-İber 27, 148
Kitâb el-inâyât el-rabbâniye fî tercüme kitâb el-husûn li-muhâfazât el-akâid el-İslâmiyye 191
Kitâb el-Tefsîr el-Cemâlî alâ el-tenzîl el-Celâlî 140, 189
Kitâb el-zekât 187
Kitâb fî sınâ'at sıbâgat el-harîr 349
Kitâb-ı cerr el-eskâl 165, 345
Kitâb-ı Hümâyûnnâme 139, 181, 202
Kitâb-ı minhâc el-fukarâ 189
Kitâb-ı nuhbet el-encâb fî el-lugat el-Türkiyye 130
Kitâb-ı Şerh-i Şemâil 187
Kitâb-ı Târih-i Bonaparta 27
Kitâb-ı tercümân-ı nâfi li-tâlim el-lugat el-Türkiyye bi 'l-lugat el-Arabiyye 128
Kitâb-ı tercümân fî el-lugat el-Fârisiyye ve el-Türkiyye ve el-Arabiyye 128, 139
Kitâb-ı tuhfe-i zâbitân 90
Kitâb-ı tuhfet el-Abbasiyye li el-medreset el-aliyyet el-Tevfikiyye 131
Kitâb-ı usûl el-hendese 29, 105, 123, 155, 310
Kitâb-ı usûl-i hendese 105, 123, 377
Kléber, Jean Baptiste 330
Koçi Bey risâlesi 159, 160
Koloğlu, Orhan 255
Kongre cevâbları - cevâbımız 230
Kongre nedir, nasıl olmalıdır? 230
Konya 205, 208
Köprülü, Fuad 319, 321
Köse Raif Paşazâde Fuad 305
Kral Faruk. *Bakın* Faruk (Kral)
Kral Fuad. *Bakın* Fuad I (Kral)
Krusinski, Judasz Tadeusz 167
Kukumav 286
Kuran, A. Bedevî 282
Kurdufan 115
Kûrentina ve nezâfete dâir kısâsnâmenin sûretidir 219
Kuveysna Esir Kampı 287, 288, 292
el-Külliyât (Ebû el-Beka el-Kefevî'nin eseri) 187
Kürdistan (Gazete) 273, 274, 277, 283, 361
Kürtçe 273
Kürtler 3
Kütahya 168
Kütükoğlu, Bekir (Prof.) 322
el-Kütüphane el-Umumiye. *Bakın* Mısır Millî Kütüphanesi
Kütüphane-i Hıdiviyye. *Bakın* Mısır Millî Kütüphanesi

L

La Courier de l'Egypte 330
La Décade Egyptienne 330
Lağım Risalesi. Bakın Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım
Lâklak 285
Lambért, Charles (Mühendishâne müdürü) 105, 216
Lane, Edward William (İngiliz Oryantalist) 4
Larmée Paşa 116
Lâtif bin Selim 264
Lâtince 167, 224
Lâyiha-i siyâset el-filâha 72
Lâyiha ve istitrâd 230
Lazoğlu Mehmed Bey (Kethüda) 87, 157, 341, 342
Le Bon, Gustave 228, 269
Legendre, Adrien-Marie 29, 105, 123, 155, 310
Leghorn 336
Lehcet el-hakâyık 206, 360
Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi 204
Levha-i dil. Bakın Dîvân-ı Çeşm-i Âfet Hanım
Leylâ Hanım 58, 343

Leylâ Hanım Dîvânı. Bakın Dîvân-ı Leylâ Hanım
Leylaklar altında. Bakın Tahte zilâl "el-Leylâk"
el-Likâ' ba'd el-şetât 312
Liverpool müslümânlığı 243
Londra 44, 215, 230, 274, 292, 307, 368
Lorenzo Efendi 293
Lozan Konferansı 237
el-Lugât el-Türkiyye el-Osmâniyye 247
Lübnan 305
Lütfiye-i Vehbî 201
Lütfullah (Prens) 276

M

M. A. Hamza 305
M. H. Fâzıl 305
M. İzzet 302
M. Macid 228
M. Tevfik 268
Ma'âlim el-edeb el-Türkî el-hadîs 322
el-Ma'ber li-sebil el-reşad hâdiset el-kınbûle 235. *ayrıca bakın Geçid: doğru yola, bomba meselesi*
Maârif Matbaası 362
Maaş tertibnâmesi 74, 310
Macbeth 205, 229
Machiavelli 27, 147, 148, 151
Macide Mahluf (Mısırlı Türkolog) 322
Mağmûm Surûri 302
Mahâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr Bakın Vâsıf târihi
Mahâsin-i hayat 207
Mahir Said 281
Mahkeme-i kübrâ 228, 363
Mahmud b. Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî 146
Mahmud Bey 152, 159
Mahmud Celâleddin Paşa. *Bakın* Damad Mahmud Celâleddin Paşa
Mahmud Efendi (Curnal Nâzırı) 254
Mahmud Efendi el-Sahafî (Mültezim) 198
Mahmud Hamdi (Türkçe hocası) 111
Mahmud Hamdi Bey (Prens) 30
Mahmud Hayri Paşa 59
Mahmud Hüseyin Hayri (Kadriye Hüseyin'in oğlu) 59
Mahmud II (Sultan) 128, 168, 171, 219, 368
Mahmud Muhtar Paşa 238
Mahmud Nâmi Paşa 91, 93
Mahmud Şükrü Paşa (Mısır Dîvân-ı Türkî reisi) 187
Maho Bey 198
Mahrûsada kâin Kitabhane-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları 370
Mahrûsa-i Mısır'da kâin Kitabhâne-i Âmire'de mevcud olan kitapların mikdar ve fiyatları 371
Mahrûsa-i Mısır Matbaası. *Bakın* Bulak Matbaası
Makâlât el-hendese 29, 105, 125, 155
Makâlât-ı İsmâil Hakkı 201
el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fî el-memleket el-bâtıniyye 323, 324
Makedonya 283
Makedonya mâzî, hâl, istikbâl 229, 361
el-Maksud 126
Maladie des Enfants. Bakın Muâlece-i etfâl
Mâlûmu ilâm 229
Manavoğlu 302
Maniel Rhoda Adası 46
Mansur Yeğen Paşa 30
Mansûre 112, 113
Maraşlı Mehmed Efendi 157, 163
Marcel, Jean-Joseph (Fransız Oryantalist) 329, 330
Mariette Paşa (Antikhane müdürü) 41
Mârifetnâme 185
Marmara Üniversitesi 247
Marquer 349
Marzubannâme 311
Masabki, Nikola (Matbaacı) 334, 336, 340
Maşâri' el-eşvâk ilâ mesâri' el-uşşâk 160
Matbaa-i Abdurrahman Rüşdü 185, 337
Matbaa-i Hindiyye. *Bakın* Hindiyye Matbaası
Matbaa-i İctihâd. *Bakın* İctihâd Matbaası
Matbaa-i Osmâniyye 358, 359, 360
Matbaa-i Osmâniyye (2) 358
Matbaat Dîvân el-Cihâdiyye *Bakın* Dîvân el-Cihâdiyye Matbaası
Matbaatü Bulak el-Emiriyye 337. *ayrıca bakın* Bulak Matbaası
Meâric el-Nübuvve fî medâric el-fütüvve Bakın Delâil-i nübüvvet-i Muhammedî ve şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî
Mebâdi-i hendese 91, 125, 163

Mebrure Sami 312
Mebûslar meclisi kapısında bir köylü 230
el-Mecelle 14
Mechveret 263, 265, 275, 277. *ayrıca bakın Meşveret*
Meclis el-Ahkâm 74
Meclis el-Nuzzâr 12, 79, 258
Meclis-i Dâniş. *Bakın* Meclis-i Meşveret
Meclis-i Mebusan 237
Meclis-i Meşveret 69, 70, 72, 309
Meclis-i Müzâkere. *Bakın* Meclis-i Meşveret
Meclis-i sıhhıyeden bir komisyon tertîbiyle Mısır'da ahvâl-i sıhhıye [ye dâir] takdîm etmiş oldukları report tercümesidir 219
Meclis-i Şûrâ 71, 254.
Meclis-i Şûrâ el-Kavânin 79
Meclis-i Şûrâ-yı Nüvvab 77
Mecma-i et'ime-i Osmaniye 44
Mecmûa-i fenn el-bahriyye 93
Mecmûa-i hikâyât 204
Mecmûa-i Kemâl 231, 286, 360
Mecmûa-i ulûm-ı riyâziye 105, 125, 165, 347
Mecmûât el-mühendisîn 105, 122, 165
Medâris Dîvânı. *Bakın* Dîvân el-Medâris
Medâris el-Mülkiyye Matbaası 139, 185, 357
Medâris Matbaası. *Bakın* Medâris el-Mülkiyye Matbaası
Medine-i Münevvere 45, 125, 195
el-Medrese el-Osmâniye 117
Medreset el-Cihâdiyye nâzırı 91
Medreset el-Elsün 90, 95, 107, 116, 125, 130, 151, 152, 155, 156, 158
Medreset el-Hattâtîn 46
Medreset el-Kurabiyye 113
Medreset el-Terceme 156, 162
Medresetü Tahsîn el-Hutût el-Melikiyye 46
Mefâtih el-dürriye risâlesi 29, 108, 127, 137
Megârib el-zamân li gurûb el-eşyâ fi 'l- ayn 193
Mehasin-i hayat 59
Mehmed (Budalı) 115
Mehmed Akif Efendi, Bozoklu. *Bakın* Bozoklu Mehmed Akif Efendi
Mehmed Ali Azmi 318
Mehmed Ali Fâzıl Paşa 277
Mehmed Ali Paşa. passim
Mehmed Ali Tevfik (Prens) 46, 47, 48, 321
Mehmed Ârif Bey 192, 362
Mehmed Ârif Paşa 23
Mehmed b. Ahmed (Nişancızâde) *Bakın* Nişancızâde Mehmed b. Ahmed
Mehmed Bey (Defterdar) 6
Mehmed Bey Teymur 50
Mehmed Cemâleddin Sırrı Bey 59
Mehmed Edîb 193, 220
Mehmed Efendi el-Kürdî (El-Medrese el-Osmâniye müdürü) 117
Mehmed Efendi, Laz. *Bakın* Lazoğlu Mehmed Bey (Kethüda)
Mehmed Efendi, Maraşlı. *Bakın* Maraşlı Mehmed Efendi
Mehmed Emin Efendi el-İzmirî (Mültezim) 198
Mehmed Emin İslâmî Türkistânî 246
Mehmed Eşref 230
Mehmed Fâik (Diyarbakırlı) 192
Mehmed Fâzıl (Mekteb-i Âlî'de Türkçe ve Farsça hocası) 29
Mehmed Fâzıl (Türkçe hocası) 111, 112, 113
Mehmed Fazlı 285
Mehmed Ferid Bey (el-Hizb el-Vatanî lideri) 118
Mehmed Fuad Köse Mihalzâde 305
Mehmed Fuad Paşa, Keçecizâde. *Bakın* Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa
Mehmed Hakkı b. Ali b. İbrahim el-Nazillî (Seyyid) 192
Mehmed Halim (Türkçe hocası) 111
Mehmed II (Sultan) 173, 321
Mehmed III (Sultan) 161, 186
Mehmed IV (Sultan) 208
Mehmed İhsan Efendi, Yozgatlı (Müderris) 16, 119, 246, 321, 347, 373
Mehmed İshak Efendi. *Bakın* Nakibzâde Mehmed İshak Efendi
Mehmed İsmet Efendi (Mütercim) 91, 125, 310
Mehmed Kadri Nâsıh 195
Mehmed Kadri Paşa 130, 157, 158
Mehmed Kâmil Efendi el-Edirnevî (Mültezim) 198, 201
Mehmed Kâni Bey / Paşa 89, 90, 152, 159, 166

Mehmed Mevkûfâtî 186
Mehmed Mihrî Efendi 131, 142, 318
Mehmed Murad Moravî. *Bakın* Murad Muhtar Moralı (Hıdiviye Kütüphanesi Müdürü)
Mehmed Nureddin 288, 292
Mehmed Nureddin (Mütercim) 165
Mehmed Nûrullah. *Bakın* Kemâleddinzâde Mehmed Nûrullah
Mehmed Râmih 246
Mehmed Reşid 283
Mehmed Sâdık Rıfat Paşa 357
Mehmed Sâhib Efendi. *Bakın* Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi
Mehmed Said 281
Mehmed Said (Başbakan) 80
Mehmed Said Paşa (Vali) 35, 44, 73, 74, 75, 82, 110, 111, 112, 155, 173, 209, 258, 337
Mehmed Salahaddin. *Bakın* Salahaddin (Prens)
Mehmed Suad 214
Mehmed Süleyman Nahîfî 139, 189
Mehmed Şakir (Asitaneli, Türkçe hocası) 115
Mehmed Şakir (Mansûre'de Türkçe öğretmeni) 113
Mehmed Şakir (Türkçe hocası) 111
Mehmed Şemseddin el-Mısrî 189
Mehmed Şenen Kaptan 91
Mehmed Şerif (Mehmed Ali Paşa'nın yeğeni) 6
Mehmed Şerif el-Abbasî 140, 191
Mehmed Şerif Paşa, Kavalalı. *Bakın* Kavalalı Büyük Mehmed Şerif Paşa
Mehmed Tâlib (Türkçe hocası) 112, 130
Mehmed Tevfik 192
Mehmed Tevfik Paşa. *Bakın* Tevfik Paşa (Hıdiv)
Mehmed Ubeydullah Efendi. *Bakın* Hocazâde Mehmed Ubeydullah Efendi
Mehmed Vasfî (Türkçe hocası) 111
Mehmed Vehbi Efendi 202
Mehmed Yunus (Türkistanlı) 373
Mehmed Zihni Efendi (Asitaneli, Maarif Meclisi azası) 187
Mehter müziği 41
Mekik, Metin (Kahire Büyükelçisi) 247
Mekke 323
Mekteb-i Âlî 28, 91
Mekteb-i Tıbbiye 283
Melce' el-tabbâhîn 44, 316
Memâlik-i Osmâniyye; mâzisi, istikbâli 230
el-Memleket el-bâtıniyye 325. *ayrıca bakın el-Makâmet el-fikriyye el-seniyye fi el-memleket el-bâtıniyye*
Mémoires du Duc de Rovigo 172
Menâfi' el-mücâhidîn 154
Menâkıb-ı evliyâ-i Mısr 211
Menâkıb-ı İmâm-ı Azam 211
Menyel Sarayı 48
Merâh (el-ervâh) 126
Mesâlik el-ebsar fi memâlik al-emsâr 79
Mesâr-ı şems el-Mısrî fi el-mevlid el-Muhammedî 189
Mescid-i Nebevî 45
Mesele-i Şarkiyye 231
el-Meselet el-Şarkiyye 242
Mesnevî 50, 139, 189
Mesnevî-i ma'nevî li-Mevlânâ Celâleddin Rûmî 139, 189
Meşrutiyet'in ilânı 16, 18, 19, 186, 225, 233, 236, 252, 273, 275, 278, 284
Meşveret 232, 233, 269, 277, 283
Meşveret Meclisi. *Bakın* Meclis-i Meşveret
Mevlânâ Celâleddin Rûmî 50, 139, 189
Mevlânzâde Rıfat 236, 278
Mevlid. Arapça tercümesi için bakın el-Mevlîd el-şerîf: Manzûme li'l-şâ'ir el-Türkî el-kadîm
el-Mevlîd el-şerîf Manzûme li'l-şâ'ir el-Türkî el-kadîm 316
el-Mırsâd (Arapça gazete) 274
Mısır (Türkçe gazete) 243, 252, 259, 261, 262, 263
Mısır daneleri 314
Mısır el-Kadime 110
Mısır Fevkalâde Komiserliği 131, 221, 225, 230, 235, 358
Mısır İstinaf Mahkemesi 242
Mısır Kitap Heyeti 318
Mısır Krallığı 12, 19, 244
Mısır Mahkeme-i Şer'iyyesi 192
Mısır Millî Kütüphanesi 79, 146, 156, 160, 324, 367, 368, 373
Mısır Mühendishânesi 91, 103, 105, 109, 122, 216, 310, 334, 336
Mısır Tıbbiyesi 347
Mısır Türkleri'nin Yardım Birliği 21

Mısır vâlîsi Mehmed Ali Paşa'ya sunulan Türkçe şiirler kitâbı 204
Mısırlı Ömer Rıza. *Bakın* Doğrul, Ömer Rıza
Mısırlılar 7, 9, 11, 16, 23, 25, 42, 97, 118
Mısır-Türkleri'nin Yardım Birliği 21
Mızraklı piyade ve süvarî 90
Midhat Galanci 305
Midhat Paşa 230, 317
Midhat Paşa'nın hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, şehâdeti 212, 230
Miftâh el-cenne; kitâb-ı ilm-i hâl mızrâklı 187, 192
Miftâh el-İber 148
Miftâh-ı kenz el-esrâr fî el-tarîkat el-Nakşibendiyye 191
Mikdat Midhat Bedirhan 273
Milano 334, 336, 340
el-Milel ve el-nihal 161, 192
Millet Mektepleri. *Bakın* Ahali Mektepleri
Milli Kütüphane'de mevcud Arap harfli Türkçe kitapların muvakkat kataloğu 373
Milliyet 302
Min el-edeb el-Türkî el-hadîs: Muhtârât min el-kıssa el-kasîra 313
Minas Efendi (Dîvân el-Medâris mütercimi) 159
el-Minya 112
Mir'ât el-Haremeyn. Bakın Mir'âtu cezîret el-Arab
Mir'ât el-kâinât 209
Mir'âtu cezîret el-Arab 322
Mir'ât-ı Ulûm 285, 361
Mirzâ Muhammed Mehdi (İran'ın Kahire Konsolosu) 53
Mirzâ Senglâh. *Bakın* Senglâh Horasânî
Misolongi'nin fethi 204
Mîzan 225, 226, 232, 263, 264, 265, 269, 283
Mizancı Murad 225, 226, 232, 233, 263, 264, 265
Modern Türk edebiyatının ana çizgileri. Bakın Ma'âlim el-edeb el-Türkî el-hadîs
Molla Miskin 140, 188
Moniteur Egyptien 258
Mora 6, 13, 97, 204
Moralı Mehmed Murad Efendi. *Bakın* Murad Muhtar Moralı
Muâlece-i etfâl 163, 219
Muâmelât risâlesi 187
Muhadderât-ı İslâm 59, 207, 361, 362
Muhâdenet 252, 253, 300, 302, 303, 305, 306, 318
Muhammed Abdülmunim (Prens, Abbas Hilmi II'nin oğlu) 25, 46
Muhammed Abdülvahhâb 43
Muhammed Ali Becenverdî. *Bakın* Senglâh Horasânî
Muhammed Ali Biblâvî (Mısır Nakibüleşrafı) 46
Muhammed Ali İbrahim (Prens) 25
Muhammed Atiyye Ali 317
Muhammed b. Abdülkerim el-Şehristânî 192
Muhammed b. Pir Ali Birgivî. *Bakın* Birgivî
Muhammed Beşir el-Halebî 311
Muhammed el-Buhari 316
Muhammed Ghuri 228
Muhammed Harb (Mısırlı Türkolog) 247, 316, 317
Muhammed Haridî (Mısırlı Türkolog) 322
Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî 128, 138
Muhammed İsmet Efendi. *Bakın* Mehmed İsmet Efendi (Mütercim)
Muhammed Kâmil (Mekteb-i Adli-i Şahane hocası) 316
Muhammed Osman 43
Muhammed Tevfik Cana 318
Muhammed Tevfik el-Bekrî 241
Muhammed Zâhid el-Kevserî 321
Muharrem Bey 6
Muhibbiddin el-Hatib 312, 317
Muhtar el-Dividâr Efendi 89
Muhtasar İngiltere târih-i inkılâbı 210, 361
Muhyiddin Ahmed b. İbrahim 160
Muhyiddîn-i Arabî 189
Mukaddes Ankara'dan mektuplar 61
Mukaddime tercümesi. Bakın Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn
Mukaddime-i Celâl 205
Mukaddime-i İbn Haldûn 27, 147, 148, 149, 161, 209
Mukaddime-i İbn-i Haldûnun fasl-ı sadisinin tercümesidir 149
el-Mukattam (Gazete) 230, 305
Muktedir Billah (Abbasi Halifesi) 209
Murâd (Kitap) 229

Murad IV (Sultan) 159, 220
Murad Muhtar Moralı (Hıdiviye Kütüphanesi Müdürü) 112, 113, 130, 156, 204, 310
Murad Nakşibendî 220
Musa Hamdi Paşa (Sudan Valisi) 114, 115
Musavvâ 115
Muskî Caddesi 361
Mustafa (Prens) 130, 156
Mustafa (Türkçe hocası) 113
Mustafa Abdürezzak 323
Mustafa Behçet Efendi (Hekimbaşı) 160, 219
Mustafa Dede (Hattat) 45
Mustafa Efendi (Eczacı) 264
Mustafa el-Girîdî 157
Mustafa el-Murabit (Türkçe hocası) 111
Mustafa Fâzıl Paşa (Prens) 29, 79, 131, 264
Mustafa Fâzıl Paşa Mektebi 35
Mustafa Fehmi Paşa (Başbakan) 264
Mustafa Hâfız (Türkçe hocası) 111
Mustafa Hamdi Silistreli 205
Mustafa III (Sultan) 201
Mustafa İzzet Efendi 45
Mustafa Kâmil Paşa 241
Mustafa Kâzım Sabri 302
Mustafa Kemâl Paşa 61, 317
Mustafa Resmî el-Çerkesî 163, 219
Mustafa Reşid Efendi 219
Mustafa Sabri Efendi (Şeyhülislâm) 119, 314
Mustafa Safvet Efendi (Mübtediyan Mektebi Hocası) 128
Mustafa Sakıb Dede (Mevlevî Şeyhi) 211
Mustafa Sâmil Efendi 201
Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdurrahman Ebû el-Hazm el-Hazracî el-Ansarî 211
Muzafferuddin Şah (İran Hükümdarı) 230
Muzhir el-takdis bi-hurûc tâifet el-Fransis 160
Mübtediyan Mektebi 28, 35, 107, 109, 111, 114
Müderris Mehmed İhsan Efendi. *Bakın* Mehmed İhsan Efendi, Yozgatlı (Müderris)
el-Müeyyed (Arapça gazete) 243, 274
Müeyyed ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye. Bakın Beyân fî hıtat el-müeyyed tîcâh el-Devlet el-Aliyye el-Osmâniyye
Mühendishâne el-Mısriyye el-Hıdiviyye Matbaası 106, 125, 185
Mühendishâne Matbaası *Bakın* Mühendishâne el-Mısriyye el-Hıdiviyye Matbaası
Mühendishâne Matbaası (İstanbul) 178
Mühim bir gece 59, 60, 61, 205
Mülkî Dershâne. *Bakın* el-Dershâne el-Mülkiye
Mülteka el-ebhur 186
Münevver Karî 246
el-Münferice 189
Münif (Tarsusizâde). *Bakın* Tarsusizâde Münif
Münif Paşa 140
Münih Üniversitesi Kütüphanesi 276
Münire el-Mehdiye (Mısırlı ses sanatçısı) 43
Münire Sultan (Abdülmecid'in kızı) 24
Münşeât-ı Akif 202
Münşeât-ı Rıf'at Efendi 201
Müntahâbât-ı Evliyâ Çelebi 213
Müntahâbât-ı Mîr Nazîf 198, 369
Mürşid 361
Mürşid el-zuvvar ilâ kubûr el-ebrâr. Bakın Menâkıb-ı evliyâ-i Mısr
Müsâvât 244, 251, 252, 253, 300, 302, 303, 305, 306
Müslümânlar uyanın; îkâz-ı müslim 228
Müstakîmzâde Saadeddin Süleymân 202
Mütâla'ât ve ârâ' havle mu'temer el-mûsikî el-Arabiyye 318
Müteferrika Matbaası 178
Mütercim Âsım 127, 128, 138, 160, 187, 202, 341
Mütercimler Okulu. *Bakın* Medreset el-Terceme
Müzekkerâtu el-Sultân Abdülhamid 317
Müzekkerâtu Midhat Paşa 317
Müzekkerâtu Mustafa Kemâl Paşa 317

N

Nâbî 187
Nâdi el-Ayan 18
el-Nâdi el-Hıdivî 18
Nahîfî 161

Nahiv cümlesi 126. *ayrıca bakın el-Kâfiye*
Nakibzâde Mehmed İshak Efendi 246
Nakibzâde Refik Tarsûsî 246
Nakşibendî Tarikatı 191
Nâmık Kemâl 205, 229, 230, 232, 238, 245, 299, 311, 312
Nasâyih el-Fârisiyye 142
Nasayih-i Birgivi 108
Nasıl zengin olunuyor? 233
Nasihat 285, 361
Nasr el-Hûrînî (Şeyh) 149
Nasreddin Hoca 287, 289, 311
Nasreddin Hoca hikâyeleri. Bakın Letâif-i Hoca Nasreddin Efendi
Nasrullah el-Tırazî 247, 373
Navarin 168
Nazârât el-Harbiyya el-Mısriyya. *Bakın* Harbiye Nezareti
Nâzım Efendi 277
Nâzırlar Meclisi. *Bakın* Meclis el-Nuzzâr
Nazlı Hanım (Prenses, Mustafa Fâzıl Paşa'nın kızı) 264
Ne Münasebet (Burma) 286
Nebzet el-menâzil 220
Necla Sultan (Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin kızı) 25
Necmeddin Ârif 271, 281
Nedim 196
Nefî 196
Nehc el-sülûk fî siyâset el-mülûk 161
Nehcet el-menâzil 193, 220
Nelerim 59, 207
Nemçe tarihi 146, 167
Nergisî 201
Nesefî 191
Neslişah Sultan (Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin kızı) 25
Nevâdir el-âsâr fî mütâla'ât el-eş'âr 201
Nevfal bin Nîmetullah Nevfal el-Trablusî 321
Nihayet el-Arab fî fünûn el-edeb 79
Nilüfer 287, 288
Nilüfer Matbaası 288
Nimetullah (Prenses, Hıdiv İsmail'in kızı) 39, 238
Nineteenth Century 230
Nişancızâde Mehmed b. Ahmed 209
Nizâm el-Cemiyyet el-Hayriyye li'l-Etrâk el-Mısrıyyîn 21
Nubar Paşa 78, 264
Nubîler 5
Nuh b. Mustafa 161, 192, 193
Nuhbe 113
Nuhbe-i Vehbî 127
el-Nuhbet el-zekiyye fî el-lugat el-Türkiyye 113, 130, 156
Nuhoğlu, Hidayet Y. 240
el-Nukûd el-Osmâniyye 322
Numûne-i inşâ 202
Nur, Rıza 236, 237, 238, 245, 361
Nurbaki, Haluk 325
Nusret el-cünûd uhdet el-şühûd 192
el-Nuveyrî 79

O

Ocak 287, 289
Oğuznâme: Türk dâstânı 238, 245
Oh! Gurbet yoldaşlarım Osmanlı kardeşlerime bir armağan 230
el-Okyânus el-basît fî tercümet el-kâmûs el-muhît 128, 160, 341
Onuncu hutbe 229, 317, 361. *ayrıca bakın el-Hutbet el-âşira*
Orenburg Şer'î Mahkemesi 210
Orhan Muhammed Ali (Iraklı tarihçi) 325
Orient (Fransız Amiral Gemisi) 329
Ortanca Hanımefendi (Hıdiv'in eşi) 113
Osman Abdürrâzık 358
Osman b. Hasan İbn Ahmed el-Hopavî 192, 193
Osman bin Ahmed 167
Osman Efendi el-İslâmbûlî (Mültezim) 198
Osman Nureddin (Sakazâde) 86, 89, 90, 91, 93, 105, 152, 153, 154, 166, 181, 334, 336
Osman Nuri (Türkçe hocası) 110
Osman Nuri Efendi el-İslâmbulî (Mültezim) 196
Osman Rıfkı Paşa (Cihâdiye Nâzırı) 10
Osman Ruhi 302
Osmanlı (Türkçe gazete) 229, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 283
Osmanlı / The Osmanlı (Tarsûsîzâde'nin gazetesi) 231, 272, 273
Osmanlı Ahrar Fırkası 236

Osmanlı Devleti 3, 10, 11, 12, 13, 24, 27, 45, 48, 73, 76, 78, 80, 83, 85, 108, 109, 114, 116, 119, 131, 138, 146, 159, 161, 167, 168, 171, 186, 187, 193, 207, 208, 214, 216, 225, 234, 239, 243, 244, 261, 267, 273, 275, 277, 286, 292, 316
Osmanlı Devleti'nin kuruluşu. Bakın Kıyâm el-Devlet el-Osmâniyye
Osmanlı Hürriyet Kulübü 18, 19
Osmanlı Hürriyetperverân Cemiyeti 270
Osmanlı Hürriyetperverân Kongresi. *Bakın* Ahrâr-ı Osmâniye Kongresi
Osmanlı İttihad ve İnkılâb Cemiyeti 271, 283
Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti 193, 194, 210, 225, 227, 229, 233, 236, 252, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 277, 283, 284, 359, 361
Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası 226, 361
Osmanlı Kulübü 19
Osmanlı kulübü nizamnâmesi 19
Osmanlı Matbaası 186, 363
Osmanlı ordusunun esbâb-ı mağlûbiyeti ve Arnavudlar 236, 317
Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti 277
Osmanlı Yükselme ve Kardeşlik Cemiyeti 17
Osmanlı'da ahâli hâkimliği; intihâblar, bir şart, bir dilek 230
Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü 217
Osmanlı-Rus Harbi 168, 208, 221
Ospitalyalar kânunnâmesinden müstahrec 219
31 Mart vakası 236
Oughouz-nâme: Epopée Turque. Bakın Oğuznâme: Türk dâstânı

Ö

Öke, Mim Kemâl 322
Ömer (Türkçe hocası) 111
Ömer Ağa el-İslâmbûlî [el-Bezistânî] (Mültezim) 198, 587
Ömer Fâik Efendi (Türkçe hocası) 112, 128
Ömer Faruk Efendi (Şehzade) 24
Ömer Lütfi Fikripaşazâde 205
Özbayoğlu, Erendiz (Prof) 336
Özege, M. Seyfettin 373, 374
Öztürk, Mustafa 322

P

Paris 28, 30, 35, 68, 89, 90, 103, 105, 156, 161, 205, 212, 225, 226, 232, 233, 236, 237, 238, 265, 276, 277, 278, 283, 292, 321, 368, 263
Paris Kongresi 277
Paris Millî Kütüphanesi 238
Paris'den yazdıklarım 233
Paris'den Tih sahrasına. Bakın el-Hamle el-Mısrıyye ev min Paris ila Sahrâ el-Tîyh
Parmaksızoğlu, İsmet 322
Pembe Köşk (Emirgân Korusu'nda) 41
Penbekadın (Abbas Paşa'nın annesi) 117
Penbekadın İbtidaiye Mektebi 117
Pend-i Attâr 29, 108, 110
Pendnâme 142
Perron (Mısır Tıbbiyesi Müdürü) 347
Petro (Çar) 171
Pinti 285
Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (Şeyhülislâm) 27, 149, 209
Pitron Halamat 329
Piyade Okulu (Dimyat) 106
Prens (Kitap) 27, 147, 148, 151
Pyrotechnie militaire, yani harb için fişenk imâl idüp isti'mâl etmek fenni beyânındadır 94, 357

R

Râgıb Mehmed Paşa (Sadrazam) 196
Ran, Nazım Hikmet 315, 316
Râsıd 302
Râşid Efendi (Ezher Camii talebe-i Etrâk müderrisi) 187
Ravzat el-ebrâr el-mübîn bi-hakâyık el-ahbâr 204, 208
Recâizâde Ahmed Cevdet Efendi 200
Ref'at ha-Talmud 329
Refet Efendi (Arapça Kalemi Nâzırı) 107
Refîa Mustafa Efendi (Hattat) 45
Refik Ahmed 305
Refik el-Azm. *Bakın* Azmzâde Refik

Refik Tarsûsî. *Bakın* Nakibzâde Refik Tarsûsî
Rehber-i bahriyyûn 93
Rehnümâ-yı inkılâb 231
Reinaud, J. T. 372
Remzi 305
Remzi Efendi (Mütercim) 234
Resneli Niyazi 316
Resul 288
Reşahât-ı ayn el-hayât 140, 191
Reşid 112
Revak el-Ervâm. *Bakın* Revak el-Etrâk
Revak el-Etrâk 16
Revue de Turcologie. Bakın Türkbilik Revüsü
Rezâlet; Portekiz'de 229
Rhasis, George 173
Rıfat Efendi 201
Rıhlet el-Habeşe 318
el-Rıhlet el-Hicâziyye 318
Rıhlet Mısr ve el-Sûdân 318
Rıza (Bahriyeli) 275, 359
Rifâ'a el-Tahtavî. *Bakın* Rifâ'a Râfi el-Tahtavî
Rifâ'a Râfi el-Tahtavî 28, 114, 125, 156, 157, 158, 161, 163, 173, 212, 217, 257
Rigoletto Operası 41
Risâle-i ahlâk (fî nasîhat el-sibyân) 357
Risâle-i arûz 140, 202
Risâle-i Birgivî. Bakın Vasiyyetnâme
Risâle-i hüccet el-semâ 189
Risâle-i Muhammediye 193
Risâle-i sûfiyye 187
Risâlet fî kavânîn el-milâha 93, 165
Risâlet fî tâlim el-lugat el-Türkiyye el-hadîse 246
Riyad Paşa (Başnâzır) 79
Riyâz el-kütebâ ve hiyâz el-üdebâ 201
Riyâz el-Muhtâr mir'ât el-mîkât ve el-edvâr 310
Riyâz el-Muhtâr mirât el-mikât ve el-edvâr ma-mecmûat el-eşkâl 221
Robertson, William 155, 173
Rodos 265
Rogers Bey 116
Romanya 302
Rousseau, Jean Baptist Louis Jacques 214
Ruheddin Efendi 104
Rûh el-akvâm 228
Rum / Rumlar 3, 5, 12, 40, 104, 118, 259, 277
Rumeli 3, 11, 23, 25, 118, 126
Rumûz el-tevhîd 188, 191
Rus Çarlığı 171
Rusya 27, 166, 168, 171
Rusya'da müslümanlar yâhûd Tatar akvâmının târihçesi 210
Ruznâme-i Vekâyi-i Mısriyye 258, 259. *ayrıca bakın Vekâyi-i Mısriyye*
Rüstem Besim (Mehmed Ali'nin arzuhalcisi) 161, 213
Rüyâ ve Magosa mektubu 229

S

Sabahaddin (Prens) 186, 227, 232, 233, 237, 269, 270, 276, 277, 284
Sabri 239
Sada 287, 289
Sadâ-yı Millet 283
Sadık Efendi (Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'daki temsilcisi) 165
Sâdık Paşa el-Müeyyid el-Azm 318
Sadıklar, İsmail 322
Sa'dî-i Şirâzî 108, 142, 164, 342
Sadri Etem 305
Sadullah Said Efendi 204
Safahat 245, 314
Safer Ali Bey (Şark Musikisi Enstitüsü müdürü) 43
Safsafî Ahmed el-Mursî 246, 318, 322
Safvet 359
Said Nursî 325
Said Paşa. *Bakın* Mehmed Said Paşa (Vali)
Saint John (İngiliz Seyyah) 27
Saint Simoniens 216
Sakazâde Osman Efendi. *Bakın* Osman Nureddin Efendi (Sakazâde)
Salahaddin (Prens) 361
Salavât 191
Salih b. Celal (Hattat) 45
Salih Cemal 210, 265, 266, 267, 275, 280, 359, 360
Salih Efendi (Han el-Halilî'de sahaf) 371
Sâlim Paşa 116
Salt (İngiltere'nin Kahire Konsolosu) 27
Samire (Kadriye Hüseyin'in kızı) 59
San Remo Sulh Konferansı 293

IRCICA LIBRARY

Sancak 231, 275, 276, 277, 278, 360, 361
Saray el-İskenderiye Matbaası 183, 334, 355
Sarf cümlesi 106, 108, 109, 126
Sarı Abdullah Efendi 139, 202
Sarı Köşk (Emirgân Korusu'nda) 41
Sâsâniler 148
Savlât 231
Schiller, Johann Freiderich von 226, 228
Schlechta-Wssehrd, Ottocar 321
Sefîne-i nefîse-i mevleviyân 211
Sefine-i Ragıp 50
Selahaddin Ali 302
Selame Hicazî (Mısırlı sanatkâr) 43
Selanik 347
Selaniki tarihi 167
Selçuk, Münir Nureddin 43
Selçuklular 15
Selim el-Bişrî (Ezher Şeyhi) 244
Selim I (Sultan) 3
Selim III (Sultan) 86, 127, 138, 160, 171, 219
Senglâh el-Hindî 341
Senglâh Horasânî 140, 201, 341
Seniha Sultan (Sultan Abdülmecid'in kızı) 232
Seniye Medresesi 113
Sennâr 114
Serbestî 236, 278. *ayrıca bakın Yeni Serbestî*
Serter, İhsan Adlî 246
Servet Ukaşa (Mısır Kültür Bakanı) 313
Seryus Efendi 150
Sevâkin 115
Sèves. *Bakın* Süleyman Paşa (Erkân-ı Harp Başkanı)
Sevük, İsmail Habib 166
Seyâhat hâtıraları 215, 233
Seyâhat-i Asmaî 213, 243
Seyahatnâme Mısr 318
Seyahatnâme-i Rifâ'a 28, 161, 212. *ayrıca bakın Tahlis el-ibrîz fi telhîs Bâris*
Seyahatnâme-i Sûdan 131
Seydibeşir Esir Kampı 239, 240, 287, 288, 292, 293, 294, 295, 299
Seyfettin Özege bağış kitapları kataloğu 374
Seyfü Demokles ve cevher el-kadıyye 315
Seyyâreler 206
Seyyid Ahmed Hayâti 127
Seyyid Hâfız Mehmed Efendi 191
Seyyid Muhammed Seyyid 247, 322
Sezâi 277
Shakespeare, William 205, 228, 229
Sıkıllıya-Sicilya hâtırası 213, 243
Sırr el-miyâh el-kırmızıyye 312
Silsile-i safâ li-Muhammed Mustafa 188
Sinop 237
el-Siyâse (Gazete) 305
el-Siyâset el-şer'iyye fi hukuk el-râ'î ve sa'âdet el-ra'iyye 323
el-Siyâset el-şer'iyye fi siyâdet el-râ'i ve saâdet el-râ'iyye 243, 362
Siyâsetnâme 73
Siyâsetnâme-i cihâdiyye-i bahriyye 154
Siyer-i Veysî. Bakın Dürret el-tâc fi sîreti sâhib el-mi'râc
Sofya 292
Sokullu Mehmed Paşa 160
Solgun bir gül 247, 248, 249
Son Osmanlı Rus muhârebesi 231
Son Saat 302
Sorguç, İbrahim 293
Söylemezoğlu, Suud Fehameddin Kemâlî 306
St. Helena Adası 171
St. Petersburg 173
St. Petersburg Kütüphanesi 373
Staatsbibliothek 274
Stefan Efendi. *Bakın* İstefan Resmî Efendi
Storia d'Italia del 1789 al 1814 172
Strauss, Johann 170, 171
Su Kasidesi 57
Subhi Emin 246
Sudan 87, 114, 115, 234, 318
Sudanlılar 40
Sudan seyahatnâmesi 318
Sûdî-i Bosnavî 139, 202
el-Sultan Abdülhamid el-Sânî beyn el-Sahyûniyye ve el-müşkile el-Filistiniyye 322
Sultan Abdülhamid-i sâniye ikinci arîzam 229
el-Sultan el-Gazi Abdülhamid Han el-Sânî 267, 268
Sultan Mahmud Medresesi (Mısır) 16
Sultana Melek (Hüseyin Kâmil Paşa'nın eşi) 59
Suriye 89, 94, 97, 215, 217, 302
Suriyeliler 5, 78, 152

Surûf el-akdâr 312
Suud Fehameddin Kemâlî *Bakın* Söylemezoğlu, Suud Fehameddin Kemâlî
Suyûfiye 113
Suyûtî 146, 192
Sübha-i sıbyân 127, 346
Süleyman b. Veli Ankaravî 161, 186
Süleyman Çelebi 247, 316
Süleyman Efendi (Hâfız Osman'ın talebesi, Hattat) 45
Süleyman el-Halebî 330
Süleyman I (Sultan) 208
Süleyman Nazif 229, 284
Süleyman Paşa (Erkân-ı Harp Başkanı) 86, 87, 152, 153, 159
Süleyman Süheyl 239
Süleyman Vahid 280
Süleymaniye Kütüphanesi 368
Süleymannâme 204, 208
Sünbülzâde Vehbî 106, 127, 138
Sünûhât-ı Vehbiyye ve esrâr-ı nûniyye 193
Süvari kumandanlığı 90
Süvari Okulu (Cize) 106
Süveyş Kanalı 40, 111, 216

Ş

Şafak Osmanlı İttihad Cemiyeti 274
Şâh ve pâdişâh 230
Şah Veliyyullah bin Şah Abdurrahim el-Hindî el-Dihlevî 140, 189
Şahin Paşa 10
Şahin Paşa (Prenses Cemile'nin eşi) 32
Şair Eşref 283. *Bakın* Mehmed Eşref
Şam 90
Şam Tıbbiyesi 217
Şânizâde Mehmed Atâullah 26, 86, 88, 89, 165, 219, 349, 350
Şark meselesi 231, 241
Şark meselesi ve anın halli ile bütün âlem-i insaniyet için husûle gelecek semere 177
Şark Musiki Enstitüsü 43
Şark-ı Musavvar 285
Şarkiyatçılar Kongresi 234
Şeceret el-Dürr (Mısır Kraliçesi) 59
Şefik Mansur Yeğen 221, 310
Şehnâme 50
Şehnâme ve Turan-İran cenkleri 238
Şehristânî 161
Şemseddin Sivâsî 211
Şerafeddin Mağmûmî 215, 224, 233, 281
Şerh el-Mevkûfâtî 186
Şerh el-Muhammediyye el-mevsûm bi-ferah el-rûh 193
Şerh el-münferice 189
Şerh el-salavât el-Meşîşîye 185
Şerh el-şifâ 188
Şerh el-tuhfet el-manzûmet el-dürriye fî lugat el-Fârisiyye el-deriyye 127, 138
Şerh el-vasiyyet el-Muhammediyye 121, 182, 186
Şerh-i Dîvân-ı Ali el-Murtaza 202
Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Sûdî 183, 202
Şerh-i Dîvân-ı Hâfız li-Vehbi 202
Şerh-i Füsûs el-hikem 189
Şerh-i Kasîdet el-bürde 28, 202
Şerh-i muhtasar, Buhârî tercümesinden birinci hadîs 192
Şerh-i Niyâzî alâ şerh el-Birgivî li el-Konevî 121
Şerh-i Tuhfe-i Vehbî 138
Şerîf Ahmed b. Ali 161, 191
Şerif Mustafa Efendi (Mültezim) 198
Şeyh Gâlib 196
Şeyh Hamdullah 45
Şeyh Hamid Kürdistanî 302
Şeyh Salih Mektebi 46
Şeyhoğlu Saadeddin Mustafa 311
Şifâ el-fûâd 141, 220
el-Şifâ fi tarif hukuk el-Mustafa 187
Şifâ-i şerîf tercümesi 188
Şiirlerim 246
Şimâlî Afrika'da Türkler. Bakın el-Etrâk el-Osmâniyyûn fi Afrikiyya el-Şimâliyye
Şimdiki izdivâclar 205
Şimşek, Ümit 325
Şumnu 221
Şûrâ el-Medâris 90, 107
Şûrâ Meclisi. *Bakın* Meclis-i Şûrâ
Şûrâ-yı Osmânî 284
Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti 284
Şûrâ-yı Ümmet 231, 275, 277, 278
Şükûfe 50

T

T.C. İcra Vekilleri Heyeti 244
T.C. Kahire Elçiliği 19

Taberî 140, 209
Tahlis el-ibrîz fî telhîs Bâris 28, 161, 212
Tahrir el-mer'e 323
Tahrîr el-mer'e yâhûd hürriyet-i nisvân 242
Tahtavî. *Bakın* Rifâ'a Râfi el-Tahtavî
Tahte zilâl "El-leylâk" 312
el-Tâke 115
Tâkib-i İstikbâl 285
Takvim-i Vekâyi 251, 253
Tâlib (Türkçe hocası) 111
Tâlim el-Fârisî 131, 138, 357
Tâlim el-nefer ve el-bölük 95, 356
Tâlim el-orta 95
Tâlim-i Arabî 131
Tâlimnâme-i asâkir-i zafer müyesser-i süvâriyân-ı cihâdiyye 93
Tâlimnâme-i batarya 93
Tâlimnâme-i piyâdegân 91, 154
Tâlimnâme-i topçiyân-ı cihâdiyye-i bahriyye 91
Tamânî. *Bakın* Hüseyin Rıfkı Tamânî
Tan 287, 289, 292
Al-Tanbeeh = L'Avertissement 332
Tanta 112
Tanzimat 67, 128, 166, 206, 310, 311, 312
Tarhan, Abdülhak Hâmid 205, 284, 311
Tarık yahud Endülüs fethi 311
el-Ta'ribât el-şâfiyye li murid'il-coğrafiye 217
Târih Bâbürşâh - Vekâ'i Fergâna 322
Târih el-düvel el-İslâmiyye ve mu'cem el-üser el-hâkime 321
Târih el-hadâra el-İslâmiyye 319
Tarih el-tercümet ve el-hareket el-sakafiyye fî asr Muhammed Ali 374
Târih el-Türk fî Asya el-Vustâ 321
Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi 140, 209
Tarih Matbaat Bulak 374
Târih-i Amerika 155, 173
Târih-i İskender bin Filibos 27, 172
Târih-i İslâmiyet 227, 228
Târih-i İtalya 27, 155, 172, 333, 355
Târih-i Mısır 160
Târih-i Napolyon Bonaparta 27, 155, 172, 355
Târih-i seyyâh der beyân-ı zuhûr-ı Ağvâniyân ve sebeb-i inhidâm-ı binâ-i devlet-i şâhân-ı Safeviyân 167
Târih-i Sultân Murâd-ı hâmis 231
Târih-i Taberî. Bakın Târih el-ümem ve el-mülûk tercümesi
Tarîk 206
Tarsus 246, 273
Tarsûsîzâde Münif 231, 272, 273, 280, 360
el-Tasrif el-Izzî 126
Taşkıran, Cemalettin 286
Tatarca 170
Techiziye 28, 29, 35, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 114, 130
el-Techiziye el-Harbiye 104
Tecrûbe-i intikâd: Duhter-i Hindû 205
Tefsîr-i Celâleyn 140, 189
Tehniyetnâme-i Hıdiviyye 131, 142
Tek, Ahmed Ferid 232
Tekmilet el-İber 148
Telhîs el-eşkâl fî ma'rifeti terfî el-eskal fî fenn-i lağım 94, 104, 165, 341, 346, 377
Temevvücât-ı efkâr 59, 207, 362
Tepedelenli Ali Paşa 212
Tercî-i bend 311
Tercümân-ı Hakîkat 243, 262
Tercümân-ı Türkî ve Arabî 127
Tercüme Kalemi 90, 151, 152
Tercüme Odası 158, 159
Tercüme Okulu. *Bakın* Medreset el-Terceme
Tercüme-i kasîde-i Senglâh der medh-i İzmir 140, 164, 201
Tercüme-i kitâb el-sevâd el-a'zam 161, 191
Tercüme-i muhtasar târih-i kadîm 173, 209
Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn 27, 149, 209, 355
Tercüme-i Risâle-i Hâlidiyye 161, 191
Tercüme-i Siyer el-Halebî 28, 138, 160, 187
Tercümet el-tibyân fî tefsîr el-Kur'ân 161
Tercümet ifâzat el-ezhân fî riyâzet el-sıbyân 125, 158, 163
Tercümet kânunnâme el-sultânî 309. *ayrıca bakın Kânunnâme-i hümâyûn*
Tercümet kavânîn el-asâkir el-cihâdiyye. Bakın Vesâyânâme-i seferiyye
Tercümet kitâb-ı künûz el-sıhha 163, 219
Tercümetu tertib-i fenn-i ordu 91
Tertîb-i ecza 193, 219

Teshîl el-tahsîl fî lügat el-Türkiyye 112, 128, 358
Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 233
Tetebbû 287, 288, 292
Tetebbû Matbaası 292
Tevfik Cenabeddin 288
Tevfik Paşa (Hıdiv) 13, 18, 30, 33, 35, 46, 78, 79, 113, 115, 117, 131, 139, 142, 185, 258, 259, 321, 323, 337
Tevhide (Prenses) 30
Tezkire-i ulemâ; ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları ve Dâmâd Mahmud Paşa'dan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'ye mektûb 195, 232
Tezkiret el-hattâtîn el-müsemma bi-imtihan el-fudala 140
Tezkiret el-hikem fî tabakât el-ümem 210
Thatmyo Kamp (Burma'da) 286
Tıp Okulu 103, 107
Togan, Zeki Velidi 210, 245, 246
Tokmak 229
Topçu askerlerinin nizam ve tertibine ve zabt ve rabtına hidemât-ı dâhiliyesine dair kânunnâme ve miralayına müteallik mevad beyan olunur 378
Topçu Okulu (Turâ') 106
Tophâne ve cebehâneye dâir 91
Topkapı Sarayı Kütüphanesi 173
Topografya Destgâhı 149, 355
Tosun (Prens) 324
Trablusgarb 235
Trablus Harbi 301
Trablusşam 238
Traité de la religion musulmane. Bakın İslâm dini hakkında bir kitap
Tıraş 287
Trieste 336
Truguet 88, 93, 165
Tugay, Emine Fuad 23, 30, 31, 39, 48
Tugay, Hulusi Fuad 48
Tuhfe-i Âsım 127
Tuhfe-i cevher - ayâr-ı üç zebân 127, 138
Tuhfe-i Selimiyye der akâid 191
Tuhfe-i Vehbî 106, 108, 110, 127, 138, 177, 182
el-Tuhfet el-helîmiyye fî târih el-devlet el-Osmâniyye 320
Tuhfet el-şâhân 187
Tunalı Hilmi 186, 229, 267, 269, 274, 317, 359, 360, 361
Turah Esir Kampı 287, 288, 292, 299
Turan târihinden birkaç satır 239
Tûtinâme 139, 181, 202
Türâbî Efendi 44
Türk (Gazete) 231, 233, 234, 275, 280, 281, 282, 362
Türk Abdullah Efendi 40
Türk Ali Efendi'nin mektebi 35
Türk Hayır Cemiyeti 119
Türk kalemi. *Bakın* el-Kalem el-Türkî
Türk Matbaası 205, 362
Türk Revağı. *Bakın* Revak el-Etrâk
Türk sözü; Anadolu ağzı 243
Türk Varlığı 287, 289
Türk ve Arab muhâdeneti 235
Türkbilik Revüsü 238
Türkçe. passim
Türkistan Cemiyet-i Hayriyesi 246
Türkistân edebiyatından parçalar 246
Türkistanlı muhacirler 210
Türkiye basmaları toplu kataloğu; Arap harfli Türkçe eserler 373
Türkiye Büyük Millet Meclisi 237, 325
Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 tarihinde münakid ikinci ictimaında Hilâfetin .... Bakın el-Hilâfe el-sultat el-ümme
Türkiye Cumhuriyeti 19, 24, 119, 120, 244, 245, 252, 303, 305
Türkiye el-Cedîde. Bakın Muhâdenet

U

Ubeydullah Efendi. *Bakın* Hocazâde Mehmed Ubeydullah Efendi
Uçurum 235
Ulemâ-yı Arab'ın hilâfet hakkında şer'-i mübîn ve ahbâr-ı sahîhadan iktibâsları 195
Ulemâ-yı dîn-i İslâma dâvet-i şer'iyye 194
Ulvi Efendi (Türkçe Kalemi Nâzırı) 107
Umûm Osmanlı vatandaşlarımıza beyânnâme 233
Umûr-ı Efrenciye ve Ticaret-i Mısriyye Dîvânı 73
Urâbî Paşa ayaklanması 10, 258, 318
el-Urâza fî el-hikâyet el-Selçukiyye 362
Urduca 234

Usûl el-hendese 310
Usûl el-maârif fî vechi tasfîf-i sefâyin-i donanma ve fenn-i tedbîr-i harekâtiha 93, 165
Usûl-ı harekât el-sefâin 91, 93
Uyanınız! Uyanınız! 228, 363
Uygur sarfı 246
Uzer, Tahsin 305

Ü

Üç Misli 297
Üç tarz-ı siyâset 231
Ümid 285
Ümmügülsüm (Mısırlı ses sanatçısı) 43
Üsküdar Matbaası (İstanbul) 178

V

Vâdî el-Nil (Arapça gazete) 305, 358
Vâdî el-Nil Matbaası 185, 358
Vahdet 302
Vahhâbî savaşları 85
Vahyi 359
Vak'a-i Sultan Abdülaziz 231, 318
Vak'at el-Sultân Abdülaziz 318
Vali Dîvânı 254
Valide Paşa. *Bakın* Emine Necibe Hanım
Vâsıf târihi 29, 108, 115, 204, 208, 345
Vasiyyetnâme 106, 121, 186
el-Vasme 312
Vatan uğrunda yâhûd Yıldız mahkemesi 233
Vatan yahut Silistre 311
Vazife ve mesûliyet 232
Vehbî. *Bakın* Sünbülzâde Vehbî
Vekâyi Babur'un hatıratı. Bakın Târih Bâbürşâh - Vekâ'i Fergâna
Vekâyi Kalemi 254
Vekâyi-i Giridiyye 253
Vekâyi-i Mısriyye 68, 69, 71, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 339, 342, 356
Veliyüddin Yeken (Yeğen) 316
Verdi, Giuseppe (İtalyan bestekâr) 41, 358
Vesâyânâme-i seferiyye 26, 86, 89, 91, 93, 165, 179, 336, 345, 346, 348, 349, 350, 376
Vesilet el-necât 316
Veysî (Şair) 172, 187
Vidal Bey 116
Viyana 235, 283, 292, 321
Viyana Sergisi 344

W

Wilson Konferansı 293

Y

Yahudi / Yahudiler 5, 12, 118, 329
Yahya (Türkçe hocası) 113
Yahya Hakkı 13, 14
Yahya Naci (Divân-ı Hümâyûn tercümanı) 165
Yakış, Yaşar (Kahire Büyükelçisi) 120, 247
Yakovaki Efendi 27, 168, 170, 171
Yakub Paşa (Prenses Cemile'nin eşi) 32
Yarın (İskeçe) 302
Yarın (Mısır) 287, 288, 289, 292, 293, 294, 296, 297, 299
Yazıcızâde Mehmed 193
Yazımız 243, 244
Yekta Ragıp 305
Yektâ, Rauf 318
Yemen 221, 236, 257, 286
Yemen hakkında dahiliye nâzırı Talat Beyefendi'ye açık lâyiha 236
Yeni Fikir 284
Yeni Serbestî 236, 278
Yeniçeri ordusu 85
Yezid'in kızı. Bakın Bintü Yezid
Yıldız / The Yıldız (Türkçe gazete) 231, 272, 285
Yıldız Saray-ı hümâyûnu ve Bâb-ı Âli yâhûd Şark'ın derd-i aslîsi 226
Yozgat 347
Yozgatlı Mehmed İhsan Efendi. *Bakın* Mehmed İhsan Efendi, Yozgatlı (Müderris)
Yunanca 330, 336, 340
Yunanlılar 5
Yusuf (Harputlu) 115
Yusuf Efendi 193
Yusuf Fir'avn 163
Yusuf İzzettin Efendi 221, 284
Yusuf Kâmil Paşa 6, 24
Yusuf Kemâl (Prens) 131, 318

Yusuf Kemâl Hatâte 317
Yusuf Paşa (Vezir) 160
Yusuf Sâmih Asmaî. *Bakın* Asmaî
Yusuf el-Sıddık Bey el-Çerkesî 187
Yusuf Şükrü b. Osman Harputî 188, 191
Yusuf Ziya Efendi. *Bakın* Asmaî
150'likler 244

Z

Zafaran Sarayı 38
Zâid Hâki 288
Zekazik Esir Kampı 287, 288, 292
Zekeriya 205
Zeki Ali 220
el-Zerre tusebbihullah 325
Zeyl-i Nâbî 187, 204
Zeynelâbidin b. Halil 220
Zeynep Hanım (Mehmed Ali Paşa'nın kızı) 6, 24
el-Zilâl 314
Zincir 287, 293
Ziyad Ebuzziya 245
Ziyâeddin Nahşabî 139, 202
Ziya Paşa 54, 311
Zuhûri 286
Zübde-i müzâkere-i erbâb-ı dâniş-i hazret-i dâver-i Mısr 70

IRCICA LIBRARY ISTANBUL 1980

IRCICA
LIBRARY
1980